
अरित्रयन्त्रिका भा. १.

ले. प्र.
के. वि. त्रिवेदी.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૮-૫૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૨૫ ૨૧૬૩૧-૧

વિષય ૭૨

આ લેખકના તૈયાર ગ્રંથો.

(૧) સતીમંડળ ભા. ૧ લો.	...	...	કીં. રૂ. ૩-૦-૦
(૨) સતીમંડળ ભા. ૨ જો.	...	...	„ „ ૩-૦-૦
(૩) ચરિત્રચંદ્રિકા ભા. ૧ લો.	...	...	„ „ ૨-૧૨-૦
(૪) શ્રીમાળ પુરાણ.	...	...	„ „ ૨-૦-૦
(૫) કન્યાવિક્રયનિષેધ દર્શક.	...	...	„ „ ૦-૪-૦

થોડા વખતમાં બહાર પડનારા ગ્રંથો.

અગાઉથી ગ્રા. થ. ને...પાછળથી.

(૬) સ્ત્રીનું કર્તવ્ય ભા. ૧ લો.	કીં. રૂ. ૧-૪-૦	૧-૧૨-૦
(૭) વીરમહિલા....ભા. ૧ લો.	„ „ ૧-૪-૦	૧-૧૨-૦
(૮) સતીસમાજ ...	... ૧-૮-૦	૨-૦-૦
(૯) જ્ઞાનદીપક ...	... ૧-૮-૦	૨-૦-૦
(૧૦) પશુવિદ્યા. ...	... ૧-૦-૦	૧-૮-૦

 ઉપરનાં પુસ્તકોની જાહેર ખબર પૃષ્ઠ ૪૯૭ થી વાંચો.

મળવાનું ઠેકાણું.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃણે-બુકસેલર,

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

આ લેખકના ગ્રંથો નીચેનાં સ્થળોએ મળશે.

સુબધ—એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું. યુકસેલર્સ ઠે. કાલ્યાદેવી રોડ.

„ પંડિત જ્ઞાનરામ મુકુંદજી. યુકસેલર. „ „

„ પંડિત નારાયણ મૂળજી. યુકસેલર. „ „

અમદાવાદ—કર્તા પાસે. ઠે. રામપુર—ભાઉની પોળ.

„ યુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુદે ઠે. ત્રણ દરવાજા.

„ „ જીવજીલાલ અમરશી મહેતા. ઠે. પીરમથા રોડ.

„ યુકસેલર રણછોડલાલ મોતીલાલ.

ઠે. રીચીરોડ—લક્ષ્મીવિલાસ હોટેલ સામે.

„ , નારણલાલ મોતીલાલ. „ „

„ „ લક્ષ્મણલાલ મોતીલાલ ઠે. રીચીરોડ—પુલ ઉપર.

„ „ ઝવેરભાઈ ઉમેદભાઈ. ઠે. રીચીરોડ—ગેટ પાસે.

„ „ સાકરલાલ યુલાખીરામ.

ઠે. રીચીરોડ—બાલા હનુમાન પાસે.

સુરત—કરશનદાસ નારણદાસ. યુકસેલર. ઠે. બજારમાં.

„ લલ્લુભાઈ નારણદાસ „ ઠે. લીમડાચોક.

વડોદરા—યુકસેલર શા. મોહનલાલ મનસુખરામ. ઠે. લેહેરીપુરા.

રાજકોટ—યુકસેલર. બેચરદાસ મેઘજી. ઠે. પરામાં.

„ „ વશરામ દેવચંદ ઠે. બજારમાં.

ભાવનગર—યુકસેલર—કુંવરજી બીખાભાઈ. ઠે. બજારમાં.

„ , વોરા અબદુલ હુસેન આદમજી. ઠે. બજારમાં.

જામનગર—યુકસેલર હેમરાજ જાદવજી. ઠે. બજારમાં—મસીદ નીચે.

વઢવાણ શહેર „ પુંજલાલ ભગવાનદાસ ઠે. બજારમાં.

„ „ જટાશંકર હરીશંકર ઠે. બજારમાં.

આ સિવાય દેશાવરના પ્રસિદ્ધ યુકસેલરોને ત્યાંથી મળશે.

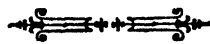
નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ સૂચોમાં ઈનામ
તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલ છે.

મહાપુરૂષોના મહાન ગુણોની દૃઢ્યમાં છાપ પાડવા
ઉપયોગી ચરિત્રોથી ભરપૂર.

ચરિત્રચંદ્રિકા.

(સ્વર્ગ-મોક્ષ માર્ગદર્શક મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રો સાથે.)

ભાગ ૧ લો.

આવૃત્તિ ૪ થી.

લેખક.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી.

“ સતીમંદગ ભા. ૧-૨, સ્ત્રીનું કર્તવ્ય, ” વગેરે ગ્રંથોના કર્તા—

અમદાવાદ.

“ જનની જાણુતો ભક્તજન, કાં દાતા કાં શર;
નહિ તો રેજે વાંઝણી, રખે ગમાવે નૂર. ”

સોલ એજન્ટ—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુબે.

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

સંવત. ૧૯૭૫.

પ્રત-૧૦૦૦.

ઇ. સ. ૧૯૧૯.

કિંમત રૂ. ૨-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૭૯૫૩

ગાંધી સ્વામીત્વની સર્વ સત્તા કાયદા
પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવી સ્વા-
ધીન રાખી છે.

અમદાવાદ—નવા દરવાજા શ્રી
“ સત્યવિજય ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
શા. સાંકલચંદ હરિલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશક.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી.

કે. લાખીઆની પોળ-ખાડીઆ.

અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

(આવૃત્તિ—ચોથીની.)

જગતમાં મનુષ્યની ઉન્નતિનું મૂળ કારણ અને જીવન સુધારવાનું સાધન જીવન ચરિત્રો છે. ઉત્તમ મનુષ્યના જીવન ચરિત્રો મનુષ્ય માત્રને ઉત્તમ માર્ગ તરફ દોરી જાય છે; અને ઉચ્ચ કર્મ કરાવી આલોકને વિષે પરમ સુખ અને પરલોકને વિષે અલૌકિક પરમ સુખિ સુખ આપે છે; કેમકે ઉત્તમ દૃષ્ટાંત એ મનુષ્યને ઉત્તમ થવાને જાગૃત કરે છે. કલ્પિત વાતો કરતાં ખરી બનેલી વાતો મનુષ્યના હૃદયમાં સચોટ અસર કરે છે. વળી જીવન ચરિત્રો એક પ્રકારની પ્રતિમા છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં વળી દર્શણના ગુણ રહેલા છે, તે એવી રીતે કે જીવન ચરિત્રો વાંચતાં તેમાંના કેટલાક પ્રસંગ અને વર્ણન દર્શણની પેઠે આપણને આપણા જ સ્વભાવ, શક્તિ, અને સ્થિતિ આદિનું જ્ઞાન કરાવે છે. એટલે આપણામાં રહેલા ગુણ દોષો કે જેનું જ્ઞાન આપણને કવચિત જ હોય છે, અથવા બિલકુલ હોતું નથી, તેનું દર્શન ચરિત્રરૂપી દર્શણ બહુ સારી રીતે કરાવે છે. એ રીતે આપણા ભૂખણ કે દૂષણ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, ત્યારે તેની વૃદ્ધિ કે ક્ષય કરવાનું કામ આપણને ઘણુંજ ઉપયોગી અને અનુકૂળતાવાળું થઈ પડે છે. સમજી અને વિદ્વાન જનો તેમાંથી બહુજ લાભ મેળવી શકે છે.

જીવન ચરિત્રો મનુષ્યના મનમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કર્યા વગર પ્રત્યક્ષ બોધ આપી શકે છે. એવા બોધથી તેને પક્ષપાત, વિરોધ કે લજ્જા ઉત્પન્ન થતી નથી. જાણે પોતેજ પોતાની મેળે સુધરતો હોયની એમ લાગે છે. હરકોઈ મનુષ્ય જ્યારે મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર વાંચે છે, ત્યારે તેના જેવા ગુણ અહણ કરવાનું તેને મન થાય છે. વળી પોતાના ગુણ સાથે મુકાબલો કરી, તેમાંથી સાઈ નરસું તે ઝટ પારખી શકે છે. ખરેખર જીવન ચરિત્રો આ લોક અને પરલોક સંબંધી જ્ઞાન આપનાર એક ઉત્તમ શિક્ષકની ગરજ સારે છે. વિદ્વાનોએ અનુભવથી સિદ્ધ કરેલું છે કે, મનુષ્ય એ અનુકરણ કરનાર એટલે નકલ કરનાર પ્રાણી છે. તેના મનનું સ્વાભાવિક વલણ હમેશાં બીજાનું જોઈને તેવું કરવા તરફ વધારે રહે છે. કેપાદેખી કરવાનો સ્વભાવ

સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં જણાય છે, અને આપણે જે સાઈં લાગે તેને અનુસરીએ છીએ. આ પ્રમાણે હોવાથી આપણી દષ્ટિ આગળ જેમ સારી પ્રતિભા હોય કે સારા જીવન ચરિત્રો હોય તેમ વધારે સાઈં. તેટલા માટેજ અગાઉ થયેલા કે કયાત મહાત્મા જનોનાં જીવન ચરિત્ર વાંચક ઘંટ આગળ મૂકવાની ધણીજ અગત્ય છે. મહાત્માજનોના ચરિત્રોનું અનુશીલન ક્યારેય મનુષ્યનું હૃદય મહાનપણમાં પૂર્ણ થાય છે અને મહત્તાનો દૈવીભાવ હૃદયમાં પ્રકટ થાય છે.

મહાન પુરૂષોનાં જીવન ચરિત્રો વાંચવાથી અને શ્રવણ મનનથી મનુષ્યનું બુદ્ધિબળ અને વિચારશક્તિ ખીલે છે. મન સંતોષમાં રહે છે. ગમે તેવી વિપત્તિ આવી પડ્યા છતાં મનુષ્ય હિંમત હારતો નથી. પરંતુ એવી વખતે ધૈર્યતા રાખી પ્રભુ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ ધરી વિપત્તિ દૂર કરવા પ્રયાસ કરે છે. વળી તે સંપત્તિ સુખથી છલકાઈ જતો નથી, પણ મહાન ગુણો ધારણ કરી સદુદાગમાં મચ્યો રહે છે. સંસારનાં અનેક પ્રકારનાં વ્યવહારિક કાર્યોમાં જ્યારે મન ગુચ્ચવડમાં આવી પડે છે, ત્યારે વાંચેલા મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રોમાંના શિક્ષણીય દષ્ટાંતોથી મનનું જેવું ઝટ સમાધાન થાય છે, તેવું બીજા કોઈ ઉપાયથી થઈ શકતું નથી. વળી એ મહાન પુરૂષો જે કાળમાં થયા હોય છે, તે કાળનો ઇતિહાસ પણ જાણુવામાં આવે છે. તેમજ બુદ્ધિશાળી પુરૂષોના બિન્ન બિન્ન વિચારો અને તર્ક શક્તિ ઇત્યાદિનું વાંચનારના મનમાં પૃથક્કરણ થવાથી તેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડે છે. એવા જ્ઞાન બળવડે મનુષ્ય અનુકુળ પ્રસંગ મળતાં આગળ પડે છે, અને મહાન પુરૂષોમાં પોતાની ગણના કરાવે છે. ઇત્યાદિ લાભો હોવાથી આજે યુરોપાદિ સુધરેલા દેશોમાં મહાપુરૂષોનાં જીવન-ચરિત્રો વાંચવાનો ધણો શોખ છે, અને તે દેશમાં તેવાં પુસ્તકો પણ ધણાં પ્રકટ થયેલાં હોય છે. પરંતુ આપણા દેશમાં તેવાં પુસ્તકોની ધણી ખામી છે.

ભારત વર્ષમાં ધણા મહાપુરૂષો થઈ ગયા છે, જેમણે તત્ત્વજ્ઞાન, સંગીત, ગણિત, ખગોળ, શાસ્ત્રવિદ્યા, હુન્નરકળા, શિલ્પકળા, યંત્રકળા, વિમાન, યોગવિદ્યા, ધર્મ, નીતિ, યુદ્ધકળા, આદિ વિવિધ વિદ્યાકળામાં અને સત્યધર્મ પ્રકટ કરીને આખી દુનિયાને આભારી બનાવી છે. એવું અર્વાચીન સત્ય શોધકોએ સિદ્ધ કરેલું છે. તે આર્ય મહાજનોએ વિદ્યા, કળા આદિમાં એવી તો અદ્વૈતિક શક્તિ દર્શાવી છે કે, જેની કીર્તિનાં કિરણો આજે પૃથ્વીમાં ચોપાસ પ્રસરી રહ્યાં છે. એજ આર્યોના પુત્રો આજે કાળના વિચિત્ર ફેરફારથી પોતાના પ્રાચીન પૂર્વજોની અપૂર્વ વિદ્યા, કળા-

કૌશલ્ય અને આર્યાભિમાન આદિથી વિમૂખ થયા છે અને પોતાના પૂર્વ-જ્ઞેની મહત્તા ભૂલી ગયા છે. તેવા મનુષ્યોના હૃદયમાં પ્રાચીન અર્વાચીન મહાન પુરૂષોની મહત્તાની ઉડી છાપ પાડવાની ધણી અગત્ય છે; પરંતુ તેવા મહાન પુરૂષોનાં જીવન ચરિત્રો એક જ ઠેકાણે મળી શકે તેવા ગ્રંથની ધણી જ ખોટ છે. તેની ખોટ કેટલેક અંશે પૂરી પાડવાના હેતુથી આ પુસ્તક ધણા શ્રમે રચીને સંવત ૧૯૫૧ ની સાલમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું. તે લોક પ્રિય થઈ પડવાથી તેની બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ પણ ખલાસ થઈ જતાં, આ તેની સુધારા વધારા સાથે ચોથી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા અને ઉત્તમતાની ખાત્રી થવાથી નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, કચ્છ રાજ્ય, અને જીનાગઢ વગેરે સ્ટેટો તરફથી સારો આશ્રય મળ્યો છે. ગુજરાત સાક્ષર મંડળે ઉત્તમ સો પુસ્તકોમાં તેની ગણના કરી છે. તેમજ આ પુસ્તકના ફેલાવાથી અને તેની અસરથી મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ સ્કૂલો માટે નવી ટેક્ષ બુકો તૈયાર કરાવી, તેમાં આવાં ચરિત્રો દાખલ કર્યાં છે. વગેરેથી આ પુસ્તકની ઉત્તમતા અને ઉપયોગીતાની ખાત્રી થશે.

યુરોપના મહાભારત યુદ્ધને લઈ-કાગળો વગેરે સાહિત્યના બાવ ચાર-પાંચ ગણા વધી જવાથી આ પુસ્તક છપાવતાં ધણું ખર્ચ થઈ ગયું છે, છતાં આ પુસ્તકની મૂળ કીંમતમાં માત્ર ચાર આનાનો વધારો નહિ ચાલતાં કરવો પડ્યો છે.

આ પુસ્તક દુનિયાના દરેક ધર્મના મનુષ્યોને ઉપયોગી થઈ પડે એવું કરવામાં આવ્યું છે, આ પુસ્તક દરેક કુટુંબનાં સ્ત્રી, પુરૂષો અને બાળકો વાંચી, સાંભળી તેમાંથી ઉપયોગી જ્ઞાન ગ્રહણ કરે અને પોતાનું જીવન-ચરિત્ર સુધારી મહત્તાને પ્રાપ્ત કરે એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૬.
જાનેવારી
સંવત. ૧૯૭૫.
પોષ શુદ્ધ ૨.

}

કર્તા.
કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી.

અર્પણ પત્રિકા.

સર્વ શક્તિમાન્ પરમ દયાળુ પ્રભુ !

આપની કૃપાદષ્ટિથી પ્રેરાઈ હું, આ મનુષ્ય-હૃદયને જાગૃત
કરનાર મહાત્માઓનો ચરિત્ર-ગ્રંથ તૈયાર કરવા
સમર્થ થયો છું. અને તે આભારને લઈ આ
ગ્રંથ આપના પવિત્ર ચરણકમળમાં
ભક્તિપૂર્વક સમર્પણ
કરું છું.

લી.

આપનો દાસ.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ શ્રુ.

ધર્મરાવતાર.

શ્રી રામચંદ્ર....	...	...	૧
શ્રી પરશુરામ.	...	...	૩૪
કપિલ મુનિ...	...	...	૩૮
શ્રી કૃષ્ણ.	...	...	૪૦
ગુરુ દત્તાત્રેય...	...	...	૫૮

પ્રકરણ ૨ શ્રુ.

દેવાંશી મહાપુરુષો.

મનુ....	...	...	૬૮
ઇંદ્ર-નહૂષ.	...	...	૭૨
જનક...	...	...	૭૬
લક્ષ્મણ.	...	...	૯૦
હનુમાન.	...	...	૯૬
ધર્મરાજ-યુધિષ્ઠિર...	...	...	૧૦૪
અર્જુન.	...	...	૧૧૬
ભિષ્મપિતામહ.	...	...	૧૨૩

પ્રકરણ ૩ શ્રુ.

મહાન બ્રહ્મર્ષિઓ.

કૃષ્ણપત્તપિ....	...	...	૧૨૯
દેવગુરુ-બૃહસ્પતિ.	...	...	૧૩૧
દેવર્ષિ-નારદ...	...	...	૧૩૬
ઝાતમત્તપિ...	...	...	૧૪૧
અગસ્ત્યપ્તપિ.	...	...	૧૪૫
બ્રહ્મર્ષિ-વશિષ્ઠ.	...	...	૧૪૯
યાગવલ્ક્યપ્તપિ.	...	...	૧૫૬
દૈત્યગુરુ-શુક્રાચાર્ય....	...	...	૧૬૧
વાલ્મીકિપ્તપિ.	...	...	૧૬૪
વેદવ્યાસ	...	...	૧૬૯
દ્રોણાચાર્ય	...	...	૧૭૩

પતંજલિ. ૧૭૮

પ્રકરણ ૪ શ્રુ.

મહાન વૃષ્ટિઓ.

પુરુરવા.	...	...	૧૮૧
ધ્રુવ.....	...	...	૧૮૪
માન્ધાતા.	...	...	૧૮૯
હરિશ્ચંદ્ર.	...	...	૧૯૨
સગરરાજ.	...	...	૨૦૩
દિલીપ.	...	...	૨૦૬
રઘુરાજ.	...	...	૨૦૭
ભરતરાજ.....	...	...	૨૧૦
અંબરીષ	...	...	૨૧૨
અશોક.	...	...	૨૧૫
ભર્તૃહરિ.	...	...	૨૨૦
વીર-વિક્રમાદિત્ય.	...	...	૨૩૧
ભોજરાજ	...	...	૨૩૪

પ્રકરણ ૫ શ્રુ.

સિદ્ધ-યોગીઓ.

ગુરુ-મચ્છેંદ્રનાથ.	...	...	૨૪૦
ગુરુ-ગોરક્ષનાથ.	...	...	૨૪૨

પ્રકરણ ૬ શ્રુ.

બ્રહ્મવેતા-અવધૂત યોગી.

ત્રાપભદેવ-આદિનાથ.	...	...	૨૪૬
જડભરત.	...	...	૨૪૮

પ્રકરણ ૭ શ્રુ.

બૌદ્ધ ધર્મ સ્થાપક,

બુદ્ધદેવ.	...	...	૨૫૭

પ્રકરણ ૮ મું.

વૈદિક કર્મકાંડ સ્થાપક.
કુમારિલ બદાચાર્ય. ... ૨૭૫

પ્રકરણ ૯ મું.

પુનઃ વેદ ધર્મ સ્થાપક.
શ્રીમાન જગત ગુરુ આદ્ય શંકરા-
ચાર્ય. ૨૮૨

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ધર્મ પ્રવર્તકો.
શ્રીરામાનુચાર્ય. ... ૩૧૧
શ્રીમદ્વાચાર્ય. ... ૩૧૫
શ્રીવલ્લભાચાર્ય. ... ૩૧૭
ચૈતન્ય ... ૩૨૭
ગુરુનાનક. ... ૩૩૩
કબીર... ૩૪૧
સહજનંદસ્વામી. ... ૩૪૯
દયાનંદ સરસ્વતી ... ૩૬૧
અસવ. ... ૩૭૧
પ્રણામી પંથસ્થાપક-દેવચંદણ. ૩૭૬
શ્રી પ્રાણનાથજી. ... ૩૭૭
અહ્લાસમાજ સ્થાપક-રાજા રામ
મોહનરામ. ... ૩૮૦

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જૈન તીર્થંકરો.
અહિંસ-અરિહંત. ... ૩૮૪
મહાવીરસ્વામી. ... ૩૮૭
પ્રકરણ ૧૨ મું.

નાસ્તિકમત પ્રવર્તકો.

ચાર્વાક... ૩૯૫
ક્ષપણક. ... ૩૯૮

પ્રકરણ ૧૩ મું.

યેમંબરો.

જરથોસ્ત. ... ૪૯૯
ઈસુખ્રિસ્ત. ... ૪૦૩
હજરત મહંમદ ... ૪૧૦

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ખજોળવેત્તાઓ.

ભાસ્કરાચાર્ય... ૪૨૦
વરાહમિહિર ... ૫૨૫

પ્રકરણ ૧૫ મું.

રાજનીતિશ-વીરપ્રધાનો.

ચાણાક્ય ... ૪૨૭
ટોડરમલ ... ૪૩૦

પ્રકરણ ૧૬ મું.

હાજર જવાબી વીર પ્રધાન.

બીરબલ ... ૪૩૨

પ્રકરણ ૧૭ મું.

સંગીત વેત્તા.

તાનસેન ... ૪૩૮

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ભવિષ્યવક્તા.

ઉદ્ધડખેષિ. ... ૪૪૨

પ્રકરણ ૧૯ મું.

મહાન કવિઓ.

કવિ કાલિદાસ પંડિત.	...	૪૪૭
કવિ માધ	... ..	૪૫૦
ભવભૂતિ	... ..	૪૫૩
ચંદ બારોટ...	... ..	૪૫૫
કવિ ગંગ	... ..	૪૬૧

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મહાન ભક્તો.

તુલશીદાસ	... ..	૪૬૪
સુરદાસ	... ..	૪૬૮
નામદેવ	... ..	૪૭૩
નરાસિંહભટ્ટો	... ..	૪૭૫

પ્રકરણ ૨૧ મું.

ભારતવર્ષનું ત્રિકાલિક દર્શન.

ભૂતકાળ	... ..	૪૭૬
વર્તમાનકાળ	... ..	૪૮૭
ભવિષ્યકાળ	... ..	૪૮૪

જાહેર ખખર.

સતીમંડળ ભા. ૧ લો.	... ..	૪૮૭
સતીમંડળ ભા. ૨ જો.	... ..	૪૮૯
વીરમહિલા	... ..	૫૦૧
સ્ત્રીનું કર્તવ્ય.	... ..	૫૦૨
પશુવિદ્યા.	... ..	૫૦૪
કન્યાવિક્રય નિષેધદર્શક.	... ..	૫૦૪
શ્રીમાળીપુરાણ.	... ..	૫૦૪

“ચરિત્રચંદ્રિકા.”

આ પુસ્તક ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. તેમજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ, જુનાગઢ સરકારે, કચ્છના નામદાર મહારાજશ્રી, વગેરેએ તેમની ઉત્તમતાની ખાત્રી કરી સારો આશ્રમ આપ્યો છે. આ પુસ્તકની ઉત્તમતા વિષે ધણા સારા અભિપ્રાયો પડ્યા છે, તેમાંથી થોડા આ નીચે દાખલ કર્યા છે. તે ઉપરથી તેમજ હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષામાં છપાવી બહાર પાડવાની માગણી થયેલી છે, વગેરેથી આ પુસ્તકની ઉત્તમતાની ખાત્રી થશે.

સાર્વજનિક.

રા. સા. ગણપતરામ અનુપરામ-કાઠિયાવાડ ટ્રેનિંગકોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને “જાતમહેનત” વગેરે ગ્રંથના કર્તા;—“ તમારા તરફથી ચરિત્ર ચંદ્રિકા આવ્યું તે માટે ઉપકાર માનું છું. આ જાનજીવાણી જીવંત અને પ્રવાસનો વ્યવસાય છતાં આપનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું છે. એ સંગ્રહ પછવાડે તમે ઘણા શ્રમ તથા કાળ ખર્ચ્યો હોવો જોઈએ; તે ખાતે વાંચક વર્ગે તમારો ઉપકાર માનવો ધટે છે. એ પુસ્તક રસિક, ધર્મ નીતિથી ભરપૂર અને પ્રાચીન અર્થાચીન પુરૂષોની ધર્મનીતિ જાણવાને તથા દરેક ધર્મોનાં તત્ત્વો જાણવાને ઉપયોગી છે.

એ પુસ્તકની બાપા શૈલી પણ તમારા ખીજા ગ્રંથોની પેઠેસાદી અને સરળ છે; એટલે જનસમૂહને માટે એ પુસ્તક વિશેષ પાત્ર છે.”

પંડિત રામલલ શર્મા જોધપુર (મારવાડ).—“ મહાશય ! આપકેરચિત “ચરિત્ર ચંદ્રિકા” કોં દેખકર મેરાદિલ અત્યંત પ્રસન્ન હુઆ, નિઃસન્દેહ આપકા પરિશ્રમ સરાહનીયહૈ—યદિ इसीतरह आप ओर ओर पुस्तकें प्रकाशित करेंगे तो आशाहैकि भारतनिवासी-योंको बहुतकुछ लाभ होगा—आप कभी ओर कोई पुस्तक प्रकाश करंतो मुझे सूचना भेजें इति.”

આપકા કૃપાકાંક્ષિ.

પંડિત રામલલ શર્મા, જોધપુર.

રા. બા. લાધાલાલ હરજી. કઠિયાવાડ ઇસલામી પોલિટિકલ એજન્ડા સાહેબના દફતરદાર—“મારે કહેવું જોઈએ કે આપે રચેલું ચરિત્ર ચંદ્રિકા નામે પુસ્તક બહુ જ સાઈ અને ઉપયોગી છે. ગુજરાતી બાષામાં આવા પુસ્તકની ખરેખર ખોટ હતી તે તમોએ પૂરી પાડી છે. એ માટે તમોને ઘણી શાખાશી ને માન ધટે છે.

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આમ. ઇ. અમદાવાદ;—
“તમાઈ રચેલું ચરિત્ર ચંદ્રિકા વાંચી ઘણોજ આનંદ થયો છે. હાલની ઉછરતી પ્રજાને વાંચવાને આવા પુસ્તકની ખરેખર ખોટ હતી તે તમોએ પૂરી પાડી છે. આ પુસ્તક આદિથી અંત સુધી ધર્મનીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે. શિવ, વિષ્ણુ, રામાનુજચાર્ય, માધવાચાર્ય, સ્વામીનારાયણ, પ્રભુભી પંથ, જૈન, બૌદ્ધ, નાનક, કબીર, ચાર્વાક, મુસલમાન, પારસી, ઇસુખ્રિસ્ત, ચાહુદી, વગેરે પ્રખ્યાત ધર્મોના પ્રવર્તકોના ચરિત્રો આપી લોકોને સારાસાર જાણવાને ઉપયોગી થઈ પડે એમ કહ્યું છે; એટલુંજ નહિ પણ પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ, સિદ્ધ મહાત્માઓ, મહારાજાઓ વગેરેના ચરિત્રોનો સંગ્રહ આપી લોકોને અનેક પ્રકારનું શિક્ષણ લેવાને ઉપયોગી થઈ પડે એમ કહ્યું છે. આ તમારો શ્રમ ઘણો સ્તુતિપાત્ર છે. આ પુસ્તક અમે દરેક સ્ત્રી પુરૂષને વાંચવાની બલામણુ કરીએ છીએ.”

પ્રોફેસર મણિલાલ નલુભાઈ;—તમાઈ “ચરિત્ર ચંદ્રિકા” પુસ્તક વાંચી પ્રસન્ન થયો છું. ઋષિ મુનિઓ, મહાત્માઓ, અને ધર્મ પ્રવર્તકો વગેરે અનેક મહાન પુરૂષોનાં ચરિત્રોનો સંગ્રહ ઘણો શ્રમ લઈ દાખલ કર્યો છે, તે ઘણોજ ઉપયોગી અને સ્તુતિ પાત્ર છે. આ પુસ્તક ધર્મ, નીતિ અને પવિત્ર જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. અર્વાચીન પ્રસિદ્ધ થતાં નાટક ચેટકો અને વાર્તાના પુસ્તકો વાંચવા કરતાં આવાં પુસ્તકો ઉછરતી પ્રજાએ બેઘડકપણે વાંચવાં જોઈએ. આ પુસ્તક અમે દરેક કુટુંબમાં સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રીઓને ધર્મ નીતિનું શિક્ષણ આપવા માટે રાખવાની બલામણુ કરીએ છીએ.”

રા. બા. ગીરધરલાલ ઉલટરામ, અમદાવાદ;—“તમાઈ ચરિત્ર ચંદ્રિકા વાંચી ઘણો ખુશી થયો છું, આવા ધર્મનીતિ અને પવિત્રજ્ઞાનથી ભરપૂર પુસ્તકની ખરેખરી ખોટ હતી, તે આપે શ્રમ લઈ પૂર્ણ કરી છે. મનુષ્યનું મન ચંચળ છે; તે જેવા દાખલા અને દૃષ્ટાંત મેળાવે છે તે તરફ વળે છે, આ પુસ્તકમાં જે મહાન પુરૂષોનાં ચરિત્રો દાખલ કર્યાં છે, તે ખરેખર વાંચનારના મનને પવિત્ર, પ્રેમી અને જ્ઞાની બનાવી દે તેવાં છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની જીંદગીનું સાક્ષ્ય શું કર્યાં છે તે જણાઈ આવે

છે. આ પુસ્તક દરેક ગૃહસ્થે પોતાના ઘરમાં સંગ્રહ કરી વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. આ પુસ્તકની બે નકલ મને મોકલાવશો.”

રા. રા. ત્રીભોવનદાસ માતીરામ ડેપુટી સ્ટેશનમાસ્તર બી. બી. એન્ડ સા. આઇ. ઇ. રેલવે. દ્વારા—“લખવાને ધણોજ ઉત્સાહ ઉપજે છે કે આપના તરફથી ચરિત્ર ચંદ્રિકા નામે જે ગ્રંથ પ્રગટ થયો છે તે ધણોજ ઉત્તમ છે, તે વાંચવાથી મારી ખાત્રી થઈ છે. ગુજરાતી ભાષામાં એની ખરોખરી કરી શકે એવો કોઈ ગ્રંથ હજી સુધી બહાર પડ્યો નથી. વિશેષ લખવાનું કે સદરહુ ગ્રંથની એક નકલ મને તરત મોકલાવશો.”

રા. રા. ગોપાલજી બુધારામ, રેલવે સીટીસ્ટેશન કરાંચી—“માનવંતા સાહેબ! આપે માનવહિતાર્થે જે ચરિત્ર ચંદ્રિકા પુસ્તક પ્રકટ કર્યું, તે વાંચી પરમ આનંદ થયો છે. તે પુસ્તક રહસ્યાદિથી ભરપૂર છે. ગુજરાતી ભાષામાં તેવા પુસ્તકની ખોટ હતી તે આપે ધણોજ શ્રમ લઈ પૂરી પાડી છે. તેથી આપનો મોટો આભાર માનું છું. એ પુસ્તક મેં પહેલેથી તે છેવટ સુધી છ સાત વખત વાંચ્યું; તોપણ તે એવું તો રસિક તથા બોધક છે કે, તે ફરી ફરીને વાંચવાનું મન થાય છે. ખરેખર એમાં આપે જે શ્રમ લીધો છે તે સ્તુતિ પાત્ર છે. હું હમેશાં ઈશ્વર પાસે યાચના કરું છું કે, ગુર્જર પ્રજામાં આવા ગ્રંથકારો હમેશાં થાઓ. હું સર્વ ગૃહસ્થોને નમ્ર વિનંતી કરું છું કે આ પુસ્તકરૂપ અમૂલ્ય હીરાને ખરીદી વાંચવા ચૂકવું નહિ. પુસ્તકનું કદ વગેરે જોતાં તેની કીંમત કાંઈ લેખામાં નથી.”

રા. રા. મજલાલ પુરૂષોત્તમ બક્ષી, વડોદરા—“ચરિત્ર ચંદ્રિકા” વાંચીને ધણોજ હર્ષ થયો છે. એ પુસ્તક માટે આપે જે શ્રમ કર્યો છે તે ધણોજ સ્તુતિ પાત્ર છે. હાલમાં સંખ્યાબંધ હેંડબોક્સ બહાર પડે છે અને તેમાં ઘણી અતિશયોક્તિ વપરાય છે; તે દોષથી કેવળ આપનું હેંડબોક્સ મુક્ત છે. આપે હેંડબોક્સમાં પ્રથમ જે જણાવેલું છે તેથી પણ વિશેષ એ પુસ્તકમાં સમાવી સુશોભિત કર્યું છે. એક ઘડામાં સમુદ્ર ભર્યો હોય તેની પેઠે એ પુસ્તકમાં આર્થ અને અનાર્થ વગેરે મહાન પુરૂષોનાં ઐતિહાસિક સંક્ષેપ ચરિત્રો દાખલ કર્યા છે; તે ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે. આ પુસ્તક પ્રગટ કરી આપે દેશબંધુઓના ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ આલોક અને પરલોક સુધારવાનું સાધન કરી આપી આપનું નામ અમર કર્યું છે. એ પુસ્તકનું કદ અને મહેનત વગેરે જોતાં તેની કીંમત કંઈજ વધારે નથી. જીંદગીનું સાદ્વ્ય કરવા ઇચ્છનારે આ

પુસ્તક લક્ષ્યપૂર્વક વાંચી મનન કરવું જોઈએ. દરેક ગૃહસ્થે આ પુસ્તક પોતાના ઘરમાં અવશ્ય વાંચવા રાખવું જોઈએ.”

અલાઉદ્દીન પીરભાઈ બી. એ. હાજીગંજ—“સાહેબ! આપનું ચરિત્રચંદ્રિકા નામે પુસ્તક અતિછટા અને બોધથી ભરપૂર છે. જે વાંચી ખુશ થયો છું. વળી આશા રાખવામાં આવે છે કે એવાજ બીજાં પુસ્તકો બહાર પાડી પ્રજાના મનને અજ્ઞાનથી મુક્ત કરવા તસ્દી લેશો. તેનો બદલો ધૈર્ય તમને પૂરતો આપશે એવી પ્રાર્થના કરું છું. સતીમંડળ અને સ્ત્રી પુરુષના ધર્મ નામે પુસ્તકની એક નકલ વી. પી. થી તરત મોકલાવશો.”

રા. રા. કૃષ્ણજી નારાયણ કાપડોસકર આબકારી ઇન્સ્પેક્ટર ભરૂચ—“આપનો ચરિત્ર ચંદ્રિકા નામે ગ્રંથ આદિથી અંત સુધી પાંચ વખત ધ્યાન દઇને વાંચતાં બહુજ નીતિથી ભરેલો જણાયો છે, અને દરેક કુટુંબમાં અવશ્ય રાખવા યોગ્ય છે. દક્ષિણી ભાષામાં પણ ભાષાંતર કરી વેચવાની તજવીજ થશે તો રાખવા લાયક છે. હું દક્ષિણી બ્રાહ્મણ છું. તેથી ભલામણ કરું છું અને અનુભવી લખું છું કે દક્ષિણીઓ બહુ પ્રીતિથી એનું દક્ષિણી ભાષાંતર વાંચશે. આપનો સતીમંડળ ગ્રંથ હું મેળવી શક્યો નથી, માટે મહેરબાની કરી વેલ્યુપેબલથી એક નકલ મોકલાવશો.”

રા. રા. પિતાંબર હરીરામ જોષી. મુંબઈ—“આપે રચેલો ચરિત્રચંદ્રિકા ગ્રંથ વાંચતાં મનુષ્યનું હૃદય પ્રકૃષ્ણિત થઈ સન્માર્ગે પ્રવર્તે એવા દાખલા અને દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે. આપે રાત દિવસ ઘણો શ્રમ લઈ શોધ કરી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે, એ માટે પ્રજા આપની આભારી છે. આપનો આ સ્તુતિપાત્ર શ્રમ જોઈ અમે ઘણો ધન્યવાદ આપી ઉપકાર માનીએ છીએ. આપ જેવા નર-રત્નો ભારતભૂમિમાં જ્યારે ઘણા થશે, ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે. આપ જે શ્રમ લઈ અમૂલ્ય પુસ્તક-રત્ન પ્રજાને માટે તૈયાર કરી આપ્યું છે, એ માટે ધૈર્ય પાસે માગીએ છીએ કે તે આપને સદા આરોગ્ય રાખે.

આ ગ્રંથ પ્રાચીન અર્વાચીન મહાન પુરુષોના જન્મચરિત્રથી ભરપૂર છે. તેમજ અનેક પ્રકારનો બોધ લેવા લાયક છે. માટે હું સર્વ સ્ત્રી પુરુષોને વિનંતિ કરું છું કે, આ પુસ્તકને ઘરમાં અવશ્ય સંગ્રહ કરી વાંચવા ચૂકવું નહિ.”

શાર્દૂલ વિકીડિત છંદ.

મોટા જેહ થયા જનો જગતમાં, એ અંતરે આણુવા,
પામ્યા નાશ નથી સદા સુજન તે, છે જીવતા જાણુવા;
જગી રોજ પ્રભાતમાં સમરિયે, તો સદ્ગુણો પામિએ,
સારાં કામ કરી કર્યો સ્વર્ગમાં, વાસો રૂડા નામિએ,

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

ઉપજાતિ છંદ.

આ અંદિકા ચાર ચરિત્ર કેરી, વાંચો વિવેકે સુજનો ભક્ષેરી;
મહાન પુર્વે પુરૂષો થયા છે, તેના ગુણો શ્રેષ્ઠ વર્ણવ્યા છે. ૧
પરાક્રમે જે નરદેહ ધારી, પવિત્ર કીધાં અતિશે અધારી;
તે વાંચવાં પ્રેમ વિશેષ આણી, સુખુદ્ધિદાતા સુખકારી જાણી. ૨
સુનીતિથી છે ભરપૂર ગ્રંથ, પવિત્ર તેને પળજેજી પંથ;
કુરુબમાં પાઠ કદી કરાય, વૃદ્ધિ સદાયાર તણી જણાય. ૩
કુસંપનો થાય સદૈવ નાશ, સુસંપનો થાય અતિ પ્રકાશ;
પ્રભુ પદે પૂરણ પ્રીત વાધે, આ લોક સાથે પરલોક સાધે. ૪
જે વિશ્વનાથાત્મજ બુદ્ધિધામ, જેનું વદે કેશવજી સુનામ;
સ્વદેશ પ્રેમી સુગૂણી ધણેરા, કર્તા સતીમંડળ ગ્રંથ કેરા. ૫
જ્ઞાતિ શ્રીમાળી શુભ વિપ્ર હેય, જે પ્રીતથી દ્રોણ વિષે વસેય;
પ્રયાસથી સંગ્રહ શુભ કીધો, અમૂલ્ય તો લાભ અલબ્ય દીધો. ૬
આભાર ભારી ગણી એજ લેવો, તેને ઘટે આશ્રય આજ દેવો;
જરૂર વાંચો સહ બાઈ બાઈ, છે શાંતિ દાતા વળી સૌખ્યદાઈ. ૭
ઉમંગ જેથી ઉરમાં વધેય, સુગ્રંથ બીજા બહુ તે રચેય;
છોટુ કહે છોકરવાદ છોડો, વાંચી પ્રભુમાં નિજ ચિત્ત જોડો. ૮

છોટાલાલ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કવિ.

આ સિવાય કાઠિયાવાડ રાષ્ટ્રસ, હિંદુસ્થાન, ગુજરાતમિત્ર, ગુજ-
રાતી આદિ વર્તમાન પત્રો અને વિદ્વાનોના ઉત્તમ અભિપ્રાણો પડ્યા છે.
છે, પણ જગ્યાની સંકોચને લીધે દાખલ કર્યા નથી.

સતીમંડળ અને સ્ત્રીપુરુષના ધર્મ.

આ પુસ્તક સુખર્ષ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ અને ગાય-કવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ સ્કૂલોમાં ઇનામ તથા લાઈ-સ્ટ્રી માટે મંજૂર કર્યું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ, જુનાગઢ સરકારે, કચ્છના મહારાજશ્રી વગેરેએ તેની ઉત્તમતાની ખાત્ર કરી સારો આશ્રય આપ્યો છે, તેમજ ગુજરાત સાક્ષર મંડળે ઉત્તમ સો પુસ્તકોમાં ગણના કરી છે. તેમજ હિંદી, સિંધી અને મરેઠી ભાષામાં છપાવી બહાર પાડવાની માગણી થયેલી છે, વગેરેથી તેમજ નીચેનાં સર્ટિફિકેટો વાંચવાથી આ ગ્રંથની ઉત્તમતા વિષેની ખાત્રી થશે.

સર્ટિફિકેટો.

રાવસાહેબ ગણપતરામ અનુપરામ, કાઠીઆવાડ ટ્રેનિંગકોલેજના મા. પ્રિન્સિપાલ સાહેબ અને “ જાતમહેનત ” વગેરે ગ્રંથોના કર્તા—“તમારું સતીમંડળ પુસ્તક આવ્યું, તે સ્ત્રીઓને ધણું ઉપયોગી છે. તેથી મેં મારી સ્ત્રીને આપ્યું, તેણે વાંચી એ વિષે મને ઘણો સંતોષ બતાવ્યો. મેં પણ એ પુસ્તક વાંચ્યું. તમારા પુસ્તકનો ઉદ્દેશ ઘણો ઉચ્ચ છે. દેશભિમાન અને પરમાર્થ બુદ્ધિયુક્ત છે. તમે આર્ય ગૃહસંસારને પવિત્ર અને પ્રેમી કરવાનો વિષય હાથમાં લીધો છે અને તેથી આર્ય જનમંડળ ઉપર તે ખરેખરો ઉપકાર કર્યો છે.

આપણી ગુર્જર ભાષામાં મૂળ પુસ્તક બંડારજ બીજી ભાષાઓને મુકાબલે થોડો છે. તેમાં સ્ત્રી ઉપયોગી ગ્રંથો તો બહુજ થોડા છે; એવા સમયમાં તમે તમારો ગ્રંથ પ્રગટ કરીને ગુર્જર ભાષાની એક સારી સેવા બજાવી છે અને આપણા સ્ત્રી વર્ગના હાથમાં એક અમૂલ્ય રત્ન આપ્યું છે.

તમે તમારા ગ્રંથમાં આદિથી અંત સુધી એવી સાદી અને સરલ અસરકારક ભાષાચૈલી રાખી છે કે, જેમને માટે તમે તમારું પુસ્તક આર્ય છે, તેઓ તેમનો મન માનતો લાભ લેશે એમાં શક નથી.

તમે તમારું પુસ્તક અમદાવાદની બુક કમિટીને જરૂર મોકલજો. મને આશા છે કે, તે ધનામને માટે મંજૂર થશે; એટલુંજ નહિ પણ કન્યાશાળામાં એક વાંચન પુસ્તક તરીકે દાખલ થશે એમ મને આશા છે.

પેલી આવૃત્તિ તરત ખપી ગઈ છે. તે જાણી મને સંતોષ થયો છે, પણ નવાઈ લાગી નથી. કારણ કે એ પુસ્તક ઝટ ઉપડી જાય એવી બાબતોથી બરપૂર છે. બીજી આવૃત્તિની હું ફતેહ ઇચ્છું છું. પુસ્તકને અંતે ગ્રાહકોની ટીપ જોતાં એ ગ્રંથની ખપત અને ફેલાવો જેમ બહોળે હાથે ઘટે તેમજ થયેલ છે. “ચરિત્ર ચંદ્રિકા” ના ગ્રાહકમાં મારું નામ દાખલ કરશો. ”

રાવબહાદુર ગોપાલજી સુરભાઈ દેશાઈ, બૉમ્બે યુનિવર્સિટીના ફેલો અને કાઠિયાવાડ ઇલાકાના મા. આ. એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ—“ સતીમંડળ અને સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ એ પુસ્તકને જે નામ આપ્યું છે તે યથાર્થ છે, એ પુસ્તક બાળ, વૃદ્ધ, સ્ત્રી અને પુરૂષ એ સર્વેને વાંચવા યોગ્ય છે. એ વાંચવાથી તેમના મન ઉપર ઉમદી અસર થશે અને તે પોતાના સંસાર વ્યવહારના કામમાં ઘણીજ ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં કશો શક નથી. એવા પુસ્તકોની ખરેખરી જરૂર છે. એ પુસ્તકમાં પ્રાચીન કાળની ખરેખરી દેવી સતીઓની સાથે અર્વાચીનકાળની પણ કેટલીક સતીઓનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. વળી તેમાં સ્ત્રી પુરૂષના પરસ્પરના ધર્મનું સારું વર્ણન કરેલું છે અને બીજા વ્યવહારમાં કામ આવે તેવા સારા ઉપયોગી વિષયો સમાવેલા છે. એ બધું જોતાં એ પુસ્તક ખરેખર કીંમતી બન્યું છે. કર્તાએ સારો શ્રમ લીધેલો જણાય છે. એમાં પુસ્તક દરેક કુટુંબમાં રાખવાં જોઈએ. એની જે કીંમત રાખી છે. તે એ ગ્રંથનું કદ વગેરે જોતાં વધારે નથી. ”

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઇ.—“ સતી મંડળ અને સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ—એ પુસ્તક વાંચતાં અત્યંત આનંદ થયો છે. આપે એ કામમાં ઘણીજ શ્રમ લીધેલો જણાય છે. સદ્ગૃહસ્થાને ઘરમાં રાખવા લાયક તે પુસ્તક છે. સતીઓનાં ચરિત્ર અને સ્ત્રીઓના ધર્મ તેમાં સારી રીતે લખેલા છે. માટે સ્ત્રીઓને જરૂર વાંચવા જેવું એ પુસ્તક છે. કન્યાશાળાઓમાં ધનામ આપવા લાયક છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવાં પુસ્તકોની ખોટ હતી, તે આપે પૂરી કરી છે. ”

કાઠિયાવાડ રાઇસ—“ સતી મંડળ અને સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ—એમાં પ્રાચીનકાળની ભારતભૂમિની સદ્ગુણી સ્ત્રીઓનાં જીવન ચરિત્રો છે—તથા મૂલ-

સંસારોપયોગી વિષયોનો અપૂર્વ સંગ્રહ છે. અર્વાચીન કાળના ધણા લેખકો બિન બિન વિષયો સાથે બહાર પડે છે; તથાપિ તેઓમાંના થોડાજ લોકોપયોગી વિષયો મેળવવા નશીબવાન થતા હશે. એવા વિષયોની પસંદગી કરવામાંજ તેઓની શક્તિની પૂર્ણ સાબિતી મળી આવે છે; બ્યારે ચાલતા સમયમાં સ્ત્રી કેળવણીએ સારો પ્રસાર કરેલો છે, ત્યારે સ્ત્રીઓના હાથમાં તેમની નીતિ સ્થિતિને સારા પાયા ઉપર લાવી મૂકે એવાં સહેલાઈથી મૂકવા જેવાં થોડાંજ પુસ્તકો મળી આવે છે. તેવાં પુસ્તકોમાં કર્તાનો આ સંગ્રહ સારી પંક્તિ ધરાવશે એમ સ્વાભાવિક રીતે ધારી શકાય છે. સદ્ગુણી સ્ત્રી થવા માટે જરૂરીઆતનાં તત્વોનો આ પુસ્તકમાં દષ્ટાંતદ્વારાએ સારો સમાવેશ કરેલો છે. વિદ્યા, સ્ત્રી ધર્મ—નીતિ, આત્મજ્ઞાન, પતિ અને કુટુંબ પ્રત્યે કર્તવ્યકર્મ, એ વગેરે પ્રાચીન કાળની સર્વોત્તમ ગણાએલી સતીઓના આબૂ-બણે અર્વાચીન કાળની સુશીલ બાળાઓ અને સ્ત્રીઓને વાસ્તવિક રીતે બોધ કર્તા થઈ પડશે. કર્તાએ દરેક જીવન ચરિત્ર બનતી રીતે દુકામાં અને સુદેસર રીતે દાખલ કરેલું છે. તેથી કરી વાંચક વર્ગને ઘણીજ આતુરતામાં લાંબા વખત સુધી રાહ જોવી પડતી નથી. ભાષા પણ સરળ અને શુદ્ધ છે. આ પુસ્તક અમે દરેક કુટુંબમાં વાંચવાની બલામણુ કરીએ છીએ. ”

ગુજરાત મિત્ર—“ સતીમંડળ અને સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ એ નામના ગ્રંથમાં પ્રાચીન અર્વાચીન ધણી સતી સ્ત્રીઓના પરાક્રમોનું વર્ણન કર્યું છે. તે બહુજ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથમાં કર્તાએ હિંદુ સતીઓનું નહિ પણ સાથે મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિ સતીઓનું પણ વર્ણન કરી એ ગ્રંથ સઘળી કોમના લોકોને ઉપયોગમાં આવે એવો કર્યો છે. પાછલા ભાગમાં સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મો લખ્યા છે તે પણ ગૃહસંસારમાં બહુજ ઉપયોગના છે. કવિ શામળભટ્ટની બનાવેલી બત્રીસ પુતળીઓ વગેરેની કલ્પિત વાતોના ગધોડા વાંચવા કરતાં આવા ગ્રંથો વાંચવાથી સ્ત્રી પુરૂષો સારો લાભ થઈ શકે એમાં જરા પણ શક નથી. એ ગ્રંથ દરેક કોમને વાંચવાની અમે બલામણુ કરીએ છીએ. ”

હિંદુસ્તાન પત્ર—“ સતીમંડળ અને સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ એ ગ્રંથ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ લેવા યોગ્ય છે. એ ગ્રંથ નિર્ભયપણે સ્ત્રીઓના હાથમાં મુકવા જેવો છે; એટલુંજ નહિ પણ બણેલી તમામ સ્ત્રીઓએ એકવાર વાંચવાની અને વગર બણેલી સ્ત્રીઓને સાંભળવાની અમે બલામણુ કરીએ છીએ. આવા ગ્રંથની ગુજરાતી ભાષામાં ખેાટ હતી તે મી. કેશવજીએ ચુરી કરી છે.

આ ગ્રંથ ધણેજ ઉપયોગી થયેલો જોઈએ અને ખુશી થયા છીએ. આ ગ્રંથ છપાઈ બહાર પડતાંજ તરત ઉપડી ગયો છે અને તેની ખીજ આશ્રિતની તૈયારી ચાલે છે એ તેના ઉપયોગીપણાનો વિશેષ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. એ ગ્રંથનું મોટું કદ, સુશોભિત પુઠું, વગેરે જોતાં તેની કાંમત વધારે નથી. સર્વ વર્ગનાં સ્ત્રી પુરુષોએ આ ગ્રંથનો લાભ લેવા ચુકવું નહિ, એવી અમારી ભલામણ છે. ”

કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામ—“ સતીમંડળ અને સ્ત્રી પુરુષના ધર્મ એ નામનો ગ્રંથ વાંચી ધણેજ પરમાનંદ થયો; આવા ગ્રંથની આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આવશ્યકતા હતી. તે આવશ્યકતા આ ગ્રંથે પૂર્ણ કરી છે. સતીમંડળ એ પતિભક્તિ દર્શાવનારી પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે. આ ગ્રંથ આપણી સ્ત્રીઓને નીતિમાર્ગભણી દોરવીને પોતાના પતિની ભક્તિ કરવાનું શિક્ષણ આપે છે; તે સાથે સ્ત્રીઓને કેટલુંક વ્યવહારિક જ્ઞાન મળે તેવા વિષયો દાખલ કરી એ પુસ્તકની ખુબીમાં વધારો કર્યો છે. ગૃહ વ્યવહારનું આવું જ્ઞાન આપણી સ્ત્રીઓને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે. હાલમાં આપણી કન્યાશાળાઓમાં જે વાંચવાનાં પુસ્તકો ચાલે છે, તેમાંનાં ઘણાંખરાં તેમને ઉપયોગી વિષયોથી ભરપૂર નથી. તેથી જો આવાં પુસ્તકો આપણી કન્યાશાળાઓમાં ચાલે તો તેમને વ્યવહારમાં ઘણાં ઉપયોગી થયા વિના રહે નહિ. કર્તાએ આમાં ઘણો શ્રમ લીધેલો છે. તેમને એક સારા લેખક તરીકે યશ પામતા જોઈ હું ધણેજ ખુશી થાઉં છું. આ ગ્રંથનો સર્વ કુટુંબોને લાભ લેવાની હું ભલામણ કરું છું. ”

કાળિદાસ દેવચંદ બગસરા માસ્તર—“ સતીમંડળ એ દરેક સ્ત્રીના હાથમાં આપવા લાયક ઉત્તમ ગ્રંથ છે. ભાષા ધણી શુદ્ધ, સરળ અને મધુર છે. વાઙ્મય રચના સાદી અને નાના મોટા સર્વને સમજાય એવી છે. આર્ય સન્નારીઓને એ પુસ્તક વાંચતાં અને શ્રવણ કરતાં તક્ષીન કરી તેણીઓમાંથી પૂર્વનું ગયેલું સતીત્વ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી દે તેવાં સતીઓનાં ચરિત્રોના સહબોધથી અભિરૂપતા પ્રાપ્ત થાય તેવું એ પુસ્તક છે. આ પુસ્તક કન્યાશાળામાં અઠવાડીઆમાં એકાદ બે કલાક દાખલ થાય તોજ મક્ક થવા જેવું છે. અને તેમ થાય તોજ પુસ્તકનો હેતુ ખર આવે. આ ગ્રંથ અહીંના દીવાન સાહેબ ગીરધરલાલભાઈને જરૂર મોકલશો. તેણે મને સૂચના કરી છે. ”

હરિવલ્લભ કૃષ્ણવલ્લભ ઓવરસીઅર ટું. ધી. યુનીયન મિ-
લી. મુંબઈ—“ સતીમંડળ મેં આમોદમાં મારા એક મિત્ર પાસે વાંચ્યું-

તેમાં સમાએલી બાબત નીતિથી ભરપૂર છે. આ ગ્રંથ ખાસ સ્ત્રી પુરોને વાંચવા જેવો છે. આપનો શ્રમ સ્તુતિપાત્ર છે, આવા ઉપયોગી પુસ્તકની ખોટ તમોએ પૂરી પાડી છે. સંસારમાં દરેક દંપતિને આ પુસ્તક ઉપયોગી છે. પુસ્તક સર્વ બાબતે પૂર્ણ છે.

આવા ધર્મ નીતિથી ભરપૂર ગ્રંથને વાંચવા વાંચકવંદ અધિરા કેમ ન બને ! હું આશા રાખું છું કે મને એની બે પ્રત તરત મોકલી આપી વાંચનારની જગ્યા સંપૂર્ણ કરશે. ”

હરિલાલ વિ. ભવાનીદાસ અંકલેશ્વર—આપના તરફથી આર્મ-મહિલાઓના ધર્મ, નીતિ શિક્ષણુર્થે થોડુંક થયાં “ સતીમંડળ ” નામનો અપૂર્વ ગ્રંથ બહાર પડેલ છે. એ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિ હુંક વખતમાં સઘળી ખપી જવાથી એ ગ્રંથની લોકપ્રિયતા સાબિત થઈ ચૂકી છે. આ ગ્રંથ આર્યાવર્તની મહિલા તથા બાળાઓને ધર્મ, નીતિનું શિક્ષણ આપી તેમને નીતિમાર્ગે દોરવાને આપનો અત્યુત્તમ શ્રમ ધણે અંશે પાર પડેલો છે અને આગળ જતાં પડશે એમ કહેવું નિર્ણયવાદ છે. આપના એ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિની એકાદ નકલના ગ્રાહક થવાની મેં તક ગુમાવી દેવાથી અતિશય પ્રસ્તાવે થતો હતો, પરંતુ તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડવાની ખબર વર્તમાન પત્રોથી મળતાં એ તક સાધી એક પ્રત મોકલવા વિનંતિ કરું છું, તે સ્વીકારી પ્રગટ થયે મોકલાવશોજી. ”

ચુનીલાલ છગનલાલ નગરશેઠ બોટાદ—“ સતીમંડળ વાંચી હું ધણોજ ખુશી થયો છું. જે પુસ્તકની ખોટ હતી તે આપે ધણો શ્રમ લઈ પુરી પાડી છે, તેથી આપનો મોટો ઉપકાર માનું છું. પહેલેથી છેવટ સુધી ત્રણ ચાર વખત વાંચ્યું તોપણ તે એવું રસીક તથા બોધકારક છે કે ફરી ફરીને વાંચવાનું મન થાય છે. આ પુસ્તક દરેક માણસે ઘરમાં શલુ-ગારૂપ રાખવા મહારી ભલામણ છે. આપના તરફથી “ચરિત્ર ચંદ્રિકા” છપાઈ બહાર પડવાનું છે તે મને તૈયાર થયે મોકલાવી આપશો. ”

આણંદજી વિ. પરમાનંદ શેઠ મેંદરડા—“ આપનું સતીમંડળ વાંચી અમારા આનંદનો તો પાર રહ્યો નથી; તેમજ સ્ત્રીઓનો આનંદ કેવો વધ્યો છે કે કાંઈ મણા નહિ. આપે આ પુસ્તક રચવાથી આપને સ્ત્રીઓ તરફથી ધણીજ શાઆશી મળે છે કે ધન્ય છે આ પુસ્તક રચનારને ! આ પુસ્તક વાંચવાથી દુષ્ટ સ્ત્રીઓ હશે તે પણ સુધરશે તેમાં કાંઈ શક નથી. આ પુસ્તક ઉપર આપે ધણોજ શ્રમ લીધેલો છે. તેના પ્રમાણમાં કીંમત પણ ધણીજ ઝોળી છે. તમારું રચેલું “ કન્યાવિકૃત્ય ” મને તરત મોકલાવશો. ”

ડા. રા. દેશાઈ ગુલાબભાઈ ભગવાનજી અધ્યામકર રંગુન—

“ સતીમંડળ નામનું પુસ્તક મારા વાંચવામાં આવ્યું છે. આપણા સર્વે-
રૂઢિ આર્ય ધર્મને ઉદ્દેશીને સ્ત્રી પુરૂષને પોતાના પરસ્પરના ધર્મ ભણવાને
જે દર્શણ હાથમાં મુક્યું છે તે અનુપમ છે. તેમજ વળી હાલમાં શાળા-
ઓમાં અપાતી કેળવણી તેમાં મુખ્યત્વે કરીને કન્યાશાળામાં બાળકીઓને
જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેમાં મૂળ હેતુનું વિસર્જન કરી કેટલીક
નિરૂપયોગી બાબતો ઉપર વધારે ધ્યાન અપાય છે. તેથી તેઓનાં કુમળાં
મન ઉપર જે અસર થવી જોઈએ તે આધુનિક કાળની કેળવણીની પદ્ધતિથી
થતી હોય એમ સંભવતું નથી અને તેટલા માટે “ સતીમંડળ ” જેવા
ગ્રંથની ન્યુનતા હતી તે પૂર્ણ થઈ છે.

જો કે એ વિષય ઉપર કેટલાંક પુસ્તક પૂર્વે લખાયાં છે, તેમાં કેટ-
લાકમાં ભાષાની પ્રૌઢતાને લીધે, કેટલાકમાં મૂળ વસ્તુ યથાર્થ ન વર્ણવેલી
હોવાથી અબજાઓને જેવી રીતે જોઈએ તેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડ્યાં
નથી. પરંતુ સર્વ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી તમામ બાબતો આ પુ-
સ્તકમાં જોવામાં આવે છે. તે તમારા શ્રમને માટે તમોને ધન્યવાદ ધરે છે.
તે ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ છપાઈ પ્રગટ થયાથી એક નકલ મારા ઉપર
વેલ્યુપેએબલથી મોકલી આપશો. ”

મહેરબાન મુળશંકરભાઈ જેઠાભાઈ, નવસારી નાયબ સુબા
સાહેબ—“ સતીમંડળ અને સ્ત્રીપુરૂષના ધર્મ, આ નામનું પુસ્તક વાંચી
જોતાં તે ધર સંસાર સુધારવાને દરેક કુટુંબમાં ધણુંજ ઉપયોગી થઈ પડે
એવું થયું છે, તે જોઈ મને ધણોજ સંતોષ થયો છે. વધુ, સ્ત્રીઓ અને
માતાઓને બોધ લેવા લાયક તેમાં મોટો ભંડાર છે, અને આપણો ધર્મ
તથા વ્યવહાર ઉપયુક્ત હાલના સુધારા વધારા સાથે શી રીતે સચવાય તે
આ પુસ્તક ઉપરથી દેખાય છે. ”

રા. રા. ગંગાધર જગજીવન માસ્તર બોમ્બે—“આપના લોક-
પ્રિય સતી મંડળ ભાગ ૧ લો તથા ચરિત્રચંદ્રિકા વગેરે પુસ્તકોની
હકીકત વાંચી ધન્યવાદ આપું છું કે, આની સતીઓ અને મહા પુરૂષોનાં
જન્મચરિત્ર અધિકારમાં પડી રહેલાં તેને આપે પ્રકાશમાં મૂકી દીધા
એ ધણુંજ લોકોપયોગી કામ થયું છે. તેની સાથે ગુર્જર પ્રજાને ધણીજ
ઉપકૃત કરી છે. આ પુસ્તકોનું સંશોધન કરતાં આપને અપૂર્વ મહેનત
તથા ખર્ચ થયો હશે એમાં કાંઈ શક નથી. આ પુસ્તકોની હકીકત જોતાં
એની જે કીમત રાખી છે તે કાંઈજ વિસાતમાં નથી. આવાં ઉત્તમ પુસ્તકો
પ્રગટ કર્યાં, એ માટે આપના માતા પિતાને ધન્ય છે ! અને ધન્ય છે આ-
પની વિદ્વતાને ! ! આપ કૃપા કરી તે દરેક પુસ્તકની એક એક
નકલ મોકલશો. ”

રા. રા. અંબાલાલ હરજીવન-રતલામ—“સતીમાંડળનું” પુસ્તક
 વાંચી અત્યંત આનંદ થયો છે, એ પુસ્તકનાં જોટલાં વખાણુ કૌં તેટલા
 થોડાં છે. હું આ પુસ્તક રતલામ લઈ ગયો હતો, ત્યાં કેટલાક સમક્ષ વાં-
 ચતાં, તે સાંભળનારના મનમાં બહુજ રસ રહી ગયો છે, માટે તે પુસ્તકની
 એક નકલ તરત મોકલાવો.”

રા. રા. જોડાલાલ વીશરામજી રંગુન—“ સતીમંડળનું પુસ્તક બહુજ ઉત્તમ, રસિક અને મનને ગમતું બહાર પડ્યું છે. તે વાંચી અત્યંત ખુશી થયો છું. પુસ્તકના પ્રમાણમાં તેની કીંમત કંઈ પણ નથી. આપે એ કામમાં ઘણોજ શ્રમ લીધેલો જણાય છે. આ પુસ્તક સ્ત્રી પુરૂષને જાંદગી સુધારવાનું સાધન તેમજ સુમાર્ગે ચલાવવા માટે આવાં પુસ્તકોની દુનિઆમાં ખોટા હતા તે આપે પૂરી પાડી છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી સાત આઠ વાર વાંચ્યું, તોપણ તે એવું રસિક તથા બોધક છે કે ફરી ફરીને વાંચવાનું મન થાય છે. સર્વે વર્ગનાં સ્ત્રી પુરૂષોએ આ પુસ્તકનો લાભ લેવા ચૂકવું નહિ એવી અમારી બલામણ છે. ”

રા. રા. પુરુષોત્તમ પ્રજ્ઞલાલ બક્ષી વડોદરા—“ આપના તરફથી આવેલું સતીમંડળ પુસ્તક વાંચી જોયું છે. એમાં આપે જે શ્રમ લીધો છે તે ધણોજ સ્તુતિ પાત્ર છે. હાલમાં સંખ્યાબંધ હેંડબીક્સ બહાર પાડવામાં આવે છે અને તેમાં જે અતિશયોક્તી વપરાય છે તે દોષથી કેવળ આપનું હેંડબીલ મુક્ત છે, આપે જે જાહેર ખર્ચ પ્રથમ આપેલી છે, તેથી પણ વિશેષ એ પુસ્તકમાં વિષયો સમાવી શોભાવ્યું છે. જેમ એક ઘડામાં સમુદ્ર ભર્યો હોય, તેમ એ પુસ્તકમાં આર્ય તથા અનાર્ય સ્ત્રી-ઓનાં એકદર ઐતિહાસિક ધર્મ, નીતિ, અને પવિત્ર જ્ઞાનથી ભરપૂર સંક્ષેપ ચરિત્રો દાખલ કરી આર્ય ભગનીઓ તથા આર્ય બંધુઓના ઉપર ઉપકાર કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ આ લોક તથા પરલોકનું સાધન કરી આપી આપના નામને અમર કર્યું છે. ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તક પોતાના ઘરમાં એક અમૂલ્ય રત્નની પેઠે સંગ્રહ કરી રાખી વખતો વખત ઘરમાં સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રીને શિક્ષણ આપવા ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ પુસ્તક વાંચી મનન કરવાથી ખરેખર જીંદગી સફળ થશે. જે આ પુસ્તક કેળવણી ખાતામાં ફરજિયાત તરીકે શિક્ષણ આપવામાં વપરાય તો આ દેશનું ભાગ્ય સમજી લેવું ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ સિવાય ધણુજ ઉત્તમ અભિપ્રાયો આવ્યા છે પણ જગ્યાના સંકેતોને લીધે દાખલ કર્યા નથી.

સુ. ઘ્રાણ—કાઠિયાવાડ.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી.
“ સતીમંડળ ” વગેરે ગ્રંથના કર્તા.

ચ રત્રચાંકા.

ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ-૧ છું.

ધર્મરાવતાર.

ધર્મ, નીતિ અને મર્યાદા સ્થાપક.

શ્રી રામચંદ્ર.

આ સૂર્યવંશી રઘુકુળદીપક દેવી પુરુષનાં અદ્ભૂત પરાક્રમથી કોણ અજાણ્યું છે ? જેનું એકજ બાણ-રામબાણ, રાજ્ય તો રામરાજ્ય, જેઓ એક વચનમાં, નીતિમાં અને એક પત્નીવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેના ચરણ રજસ્પર્શથી ધણુઓનો ઉદ્ધાર થયો છે. જેનું નામ રમરણ મુક્તિદાયક ગણાય છે. જેના નામનો મંત્રપ્રયોગ રોગ નિવારણ અને કાર્યસિદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે. એવા સાક્ષાત વિષ્ણુરૂપ લીલાવતારી રામે વાલ્મીકિ મુનિ વગેરે મહાત્માઓના લવિષ્યકથન પ્રમાણે રાવણાદિ પાપી પુરુષોને સંહારવા અને સાધુજનોને સુખી કરવા તથા ધર્મ, નીતિની સ્થાપનાયે અયોધ્યામાં દશરથ મહારાજને ત્યાં પુત્રરૂપે જન્મ લીધો. એનો જન્મ ત્રેતાયુગમાં થયો. એની માતાનું નામ કૌશલ્યા. તેને પોતાનું ચતુર્જન સ્વરૂપ દેખાડ્યું હતું. બધી માયાનું આવરણ નાખી બાળરૂપે થયા હતા. એ રીતે તેનો જન્મ અયોનિસંભવ છે. એ માતાના હાથ નીચે બાલકાળમાં ઉછર્યા હતા. વશિષ્ઠ ગુરુ પાસે વેદ, ઉપવેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધનુર્વિદ્યા વગેરે, વિદ્યાનું અધ્યયન કર્યું હતું. એની આકૃતિ

ભવ્ય હતી, હાથ હાથીની સુંદ જેવા, અને આનનુ બાહુ હતા. મુખ ચંદ્ર સરિખું સ્વચ્છ તેજસ્વી, નેત્ર મોટા ને લાલ હતાં. અંગકાન્તિ ગૌરવર્ણુમાં કૃષ્ણવર્ણુની છટા હતી. તેમનું ચિત્ત લોકોના હિતમાં અને માતાપિતાની સેવામાં લાગેલું હતું. તેઓ ધીર, વીર, નમ્ર, ન્યાય, નીતિષ્ઠ, અને ઉત્તમ વિચારોથી ભરપૂર હતા. જેઓ સીતા સિવાય બીજી કોઈએને માતા સમાન ગણતા હતા. તેના શરીરમાં અલૌકિકસામર્થ્ય હતું. તેઓ વાલ્મીકિના ભવિષ્ય કથન બહાર કદી પણ ચાલ્યા નથી, એ સામાન્ય પુરૂષ પ્રમાણે દીક્ષતા, પરંતુ મર્યાદા અવતાર પુરૂષ હતા. ભાષણ કરવામાં અતિ પ્રૌઢ હતા. ધર્મના નિત્ય નિમિત્ત કર્મ ધ્યાન અને જપ કરવામાં ઘણું કષ્ટ ભોગવતા હતા. શૈવી દીક્ષા—આનંદરૂપ પરમાના ઉપાસનાની દીક્ષા, તેણે અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે લીધી હતી. હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે વાહનો પર બેસવાની કળામાં કુશળ હતા; વગેરે સદ્ગુણોથી તેઓ નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે રાજા દશરથ અને પ્રજાને અતિ પ્યારા થઈ પડ્યા હતા.

શિક્ષણ અને સહવાસ—રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન એ ચાર દશરથ પુત્રોમાં રામ સર્વથી મોટા અને સર્વ ગુણસંપન્ન હતા. શુક્લપક્ષના ચંદ્રની પેઠે તેઓ પ્રતિદિન ગુણ, શૌર્ય, આદાર્ય, અને રૂપમાં અધિક ખીલવા લાગ્યા હતા. સર્વ ભાઈઓમાં પરસ્પર ધણો સ્નેહ હતો. રામ લક્ષ્મણ એક બીજાને પ્રાણ સમાન ચાહતા હતા. રામ કદી પણ લક્ષ્મણ વિના રહેતા નહિ, સુષ્પે નિદ્રા કરતા નહિ, કે મિષ્ટાન્ન જમતા નહિ. રામ ઘોડેસ્વાર થઈ શિકારે પધારતા, તો લક્ષ્મણ ધનુષ્ય ધારણ કરી ઘોડાંની લગામ પકડી આગળ થતા. એવો બન્ને વચ્ચે ગાઠ સ્નેહ હતો. ખરેખર કહીએ તો તેઓ એક જ રૂપ હતા. ફક્ત દેખવામાં દેહ ભુદા હતા. ભરત, શત્રુઘ્ન પણ મોટા ભાઈ રામની આજ્ઞાને આધિન રહેતા. મમતા અને માયા રાખતા. કદી પણ રામથી વિમુખ રહેતા નહિ. તેમ રામ પણ પોતાના લઘુ બાંધવો પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ બજાવવો ચુકતા નહિ. ભાઈઓમાં આવો સ્નેહ અને ધર્મ શાથી? વશિષ્ઠ જેવા મહાત્મા ગુરૂના હાથ નીચે રહી બધા ભાઈઓએ ઉત્તમ કૌશલ્ય લીધી હતી. મહાત્મા અને વિદ્વાન પુરૂષોની સોગતમાં રહ્યા હતા. ઘણું જોયું અને જાણ્યું હતું એવી ઉત્તમ કૌશલ્ય અને એવી ઉત્તમ સત્સંગતિનોજ એ પ્રતાપ હતો.

અવતારનો હેતુ—રામ પૂર્ણ જ્ઞાની અને તેજસ્વી હતા, જેમાં ધૃત્વરી તેજ વ્યાપક હોય છે, તે ગમે તો બાળક હોય, તોપણ શું થયું ! “ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં વર્તાય. ” રામના અદ્ભૂત પરાક્રમે બાળપણથીજ પ્રકાશિ નીકળ્યાં હતાં, તેના બાળવયના બળથી સર્વ ચક્રિત થતા હતા. સર્વ ઋષિ, મુનીઓ અને રાજાઓમાં તેની પ્રસન્નતા થવા લાગી હતી. મહાત્માઓએ આત્મિકજ્ઞાનથી તેને ધૃત્વરાવતાર જાણી લીધા હતા. તેમની અગાધ શક્તિ અને કળાની પૂર્ણ ખાત્રી કરી લીધી હતી. સર્વ પ્રજા તેમની તેજસ્વી મુખમુદ્રા જેઠ હર્ષિત થતી હતી. દુષ્ટજનો દેખી દબાઈ જતા હતા અને સજ્જનો જેઠ પ્રદુષ્ટિત થતા હતા. પિતા દશરથ, માતા કૌશલ્યા અને સકળ પ્રજાને પ્રાણ સમાન પ્યારા થઈ પડ્યા હતા. તેમના જન્મથી આખો અયોધ્યાનગરી સ્વર્ગ સમાન દિસતી હતી. જ્યાં સાક્ષાત્ ધૃત્વરી તેજ પ્રકાશમાન હોય, ત્યાં શાંતી ન્યૂનતા રહે ! જ્યારે પૃથ્વીપર ધર્મનો નાશ થાય છે, દુષ્ટો સજ્જનોને દુઃખ દે છે. પ્રજા દુઃખથી બહુ પીડાય છે, ચારે તરફ ત્રાહે ! ત્રાહે ! થઈ રહે છે, ત્યારે સાક્ષાત્ કર્ણાજનક મંગળમય પ્રભુ દુષ્ટોને સંહારવા, સુરોને સુખી કરવા અને ધર્મનું સ્થાપન કરવા અવતાર ધારણ કરે છે. એવાં અનેક શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ મળી આવે છે. ગીતામાં શ્રી ભગવાને કહ્યું છે કે:—“ મનુષ્ય પ્રાણીના કલ્યાણના હેતુનેજ અર્થે અગત્યને સમયે હું જન્મ ધારણ કરું છું. ” એ સત્ય છે. શ્રીપ્રભુ તે સમયે પેતાનું કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય બીજા અમૂક મનુષ્યના જીવાત્માની સાથે ઐક્ય કરે છે અને તેથીજ બધા અવતારને સમયે બીજા જીવાત્માની પેઠે મનુષ્ય ચરિત્ર કર્યા, છતાં શુદ્ધ ચૈતન્યના પ્રભાવથી સત્ય ધર્મનું સ્થાપન કરેલું છે. રામાવતાર પૂર્ણ કહેવાય છે; કેમકે તેમણે શુદ્ધ ચૈતન્યની હિંમત પ્રબળતા જણાવી સાધુજન અને ધર્મિજનોની રક્ષા કરી છે. દુષ્ટ અધર્મિઓનો સંહાર કર્યો અને સત્ય ધર્મનું સ્થાપન કરેલું છે. આ અવતારોની ગુપ્તતા અતિ પ્રાચીન અદ્ભૂત યોગ વિદ્યામાં રહેલી છે. તે યથાર્થ રીતે જેને ગુપ્ત જ્ઞાનની સત્યતા જણાઈ છે, તેજ જાણી શકે છે.

રામ અને મહાયોગેશ્વરો ઉપર મહા વિષ્ણુ બથવા શુદ્ધ ચૈતન્યનાં ત્રિતબિંબ પડવાથી અવતાર ગણાયેલા છે. એવું નિષ્પક્ષપાત સત્યશોધક વિદ્વાન પુરૂષોને યથાર્થ પરિક્ષા કર્યાથી જણાશે. વિદ્યા-

મિત્ર, વશિષ્ઠાદિ ઋષિ, મુનિઓએ યોગવિદ્યાના બળથી જાણી લીધું હતું કે, રામ સાક્ષાત્ ઇશ્વરાવતાર છે. તેઓની અદ્ભૂત શક્તિની તેમને ખાતરી હતી. તેથીજ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ રામ પંદર વર્ષની નાની વયના હતા છતાં, મારીચ, સુબાહુ વગેરે રાક્ષસોને મારી યજ્ઞનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરે એવા શક્તિવાન છે; એવું જોઇનેજ રાજા હશરથ પાસે આવી સલાસમક્ષ માગણી કરી હતી કે;—હું દિક્ષા લેજોને જે જે યજ્ઞ કરવા માંડું છું, તે યજ્ઞ સમાપ્ત થવા આવે છે, તે સમયમાં મારિચ અને સુબાહુ નામના રાક્ષસો રૂધિર અને પદ્મ વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોની ઘષ્ટિ કરી, મારા યજ્ઞની વેદીને દુષિત કરે છે. તેથી મારે નિશ્ચિત થઇ; તે પ્રદેશમાંથી નીકળી જવું પડે છે. હું મારા શાપથીજ તેઓને બાળી ભસ્મ કરવા સમર્થ છું, પરંતુ યજ્ઞના પ્રસંગમાં કાંઇને શાપ દેવાય નહિ એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે; તેથી નિરૂપાય છું. માટે એ કામ વાસ્તે આપના મોટા કુંવર રામને મારા હાથમાં સોંપો. રામ પોતાના તેજના અને મારા અનુગ્રહના પ્રભાવથી સઘળા રાક્ષસોને મારવા સમર્થ થશે. હું ખાતરીથી કહું છું કે એ રાક્ષસો રામને કદીપણ પહોંચી શકશે નહિ. જેમ હું રામના પ્રભાવને જાણું છું, તેમ વશિષ્ઠ પણ જાણે છે. ”

વિશ્વામિત્રના યજ્ઞનું રક્ષણ—આ સાંભળી હશરથ રાજા બોલ્યા;—“ કમળ જેવા નેત્રવાળા મારા પુત્ર રામની ઉંમર હજુ પંદર વર્ષની પણ પૂરી થઈ નથી. હું રામનો વિયોગ થાય તો જરા વાર પણ છવી શકું નહિ. વળી રામ બાળક છે, તે યુદ્ધવિદ્યામાં શું જાણે ? રાક્ષસો કપટથી યુદ્ધ કરનારા છે. પુલસ્ત્ય મુનિના પુત્ર વિશ્રવાનો દીકરો રાવણ નામનો રાક્ષસ બ્રહ્માના વરદાનથી મત્ત થઇને ત્રેલોક્યને દુઃખ દે છે, એ મહા બળવાન છે, કુબેરજીનો સાવકો ભાઈ છે અને જગતમાં પ્રખ્યાત છે. એ રાવણના રક્ષણ તો સર્વ રાક્ષસો રહેલા છે. રાવણ યજ્ઞનો ભંગ કરવા વાસ્તે મારીચ અને સુબાહુ વગેરે રાક્ષસોને મોકલે છે. મેં સાંભળ્યું છે કે રાવણની સામે જેઓ લડે છે, તેઓનું સામર્થ્યજ નષ્ટ થઇ જાય છે. ” વગેરે વચનો કહી રામને તેઓ સાથે મોકલવાની ના પાડી; પરંતુ વશિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ સમજાવ્યાથી રાજાએ રામને વિશ્વામિત્ર સાથે મોકલ્યા. સાથે લક્ષ્મણ પણ ગયા, વિશ્વામિત્રે તેમને બ્રૂખ, તરશ ન લાગે, લાંબો પંથ કરતાં પરિશ્રમ ન પડે, શરીરના વર્ણમાં કશો

ફેરફાર થાય નહિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, શક્તિ, વગેરે સર્વથી અધિક થાય, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી જણાય, અને રાક્ષસો, પીશાચ વગેરે કાષ્ટ પણ દુષ્ટ પરાભવ કરી શકે નહિ. એવી અદ્ભૂત ચમત્કારવાળી બળા, અતિબળા નામની વિદ્યાનો મંત્રોપદેશ કર્યો હતો. રામ રાજકુમાર છતાં વિશ્વામિત્રના બારે લાડ અને પ્રેમ ભરેલાં વચનોથી ખુંચે તેવી તૃષ્ણ શર્યાપર પણ આનંદથી સારી નિંદ્રા લેતા. તેઓ હમેશાં નિત્યકર્મ કરી વિશ્વામિત્રના ચરણમાં પ્રણામ કરતા. રસ્તામંદે જે જે પ્રદેશો અને આશ્રમો આવતા, તેનું વૃત્તાંત વિશ્વામિત્ર વિસ્તારથી કહી બતાવતા. મલદ તથા કુરૂષ નામે મોટા સમૃદ્ધિવાળા દેશને મારીયની મા તાટિકાએ ઉજડ કર્યા હતા. તે પ્રદેશમાં વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી તાટિકાને મારવા ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો. તેથી સઘળી દિશાઓ ગાળ રહી. પશુ, પક્ષીઓ ત્રાસ પામી દોડાદોડ કરવા લાગ્યા, ધનુષ્યના ધ્વનીથી ગભરાયેલી તાટિકા ક્રોધથી રામ સમે દોડી આવી. જેને જોવાથી કાયર પુરુષોનું કાળજી દાટિ પડે, એ માયાના બળવાળી રાક્ષસી જોરપર આવી લડવા લાગી. રામે એક બાણ માર્યું કે, ચીસ પાડી પ્રાણ રહિત થઈ પડી. રામનું વીરપણું જોઈ વિશ્વામિત્ર અને દેવો ધણા પ્રસન્ન થયા. આ સ્થળે વિશ્વામિત્રે રામને કેટલાંક શસ્ત્રઅસ્ત્રોની અપૂર્વ વિદ્યા શિખવી. ત્યાંથી તેઓ સિદ્ધાશ્રમમાં આવ્યા અને યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. સુગ્રાહુ વગેરે રાક્ષસોને મારી યજ્ઞ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ કર્યો.

મિથિલાપુર જવું—વિશ્વામિત્ર યજ્ઞ પૂરો કરી રામ, લક્ષ્મણને સાથે લઈ મિથિલાપૂરી જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં રામચરણ રૂજપ્રતાપથી અહુલ્યાનો ઉદ્ધાર થયો. મિથિલાપૂરીમાં જનક રાજ યજ્ઞ તથા સીતાનો સ્વયંવર કરતા હતા. ત્યાં ધણા રાજા, રાણાઓ, રાજકુમારો, ઋષિ મુનિઓ વગેરે આવ્યા હતા. જનક રાજાએ “પણુ” લીધું હતું કે, આ પ્રખ્યાત શીવ ધનુષ્યમાં જે દોરી ચડાવે. તેને સીતાજી પરણાવવાં. આ ઉત્સવ જોવા તથા પોતાનું પરાક્રમ બતાવી સોતલ જેવી સુંદરી પરણવાને આખી પૃથ્વીનું રાજ્યમંડળ મળ્યું હતું. એ અપાર બળવાળા પ્રખ્યાત ધનુષ્યમાં દોરી ચડાવવા દેવતાઓ કે રાક્ષસો કાષ્ટ પણ સમર્થ નહોતા, તો મનુષ્યનું તો શું ગળું ! હજારો રાજાઓ અને રાજકુમારો ઉત્સાહથી ત્યાં આવ્યા હતા. પણ એ ધનુષ્યમાં દોરી ચડાવી નહિ શકવાથી નિરાશ થતા આદ્યા જતા હતા.

વિશ્વામિત્ર રામ લક્ષ્મણને તેડી જનકપૂર આવ્યા. જનક રાજાએ તેમનું ધણું આતિથ્ય કર્યું. રામની સુશોભિત મધુરી મૂર્તિ જોઇ જનક વગેરે લોકોને હર્ષનાં અશ્રુ આવ્યાં. જનકના પૂછવાથી વિશ્વામિત્રે તેમની ઓળખાણ આપવાથી જનક બહુ હર્ષ પામ્યા.

સીતા સાથે લગ્ન—સ્વયંવરનો ઠાઠ અદ્ભુત હતો. મંડપમાં સભાચિકાર ભરાઇ બેઠી હતી. એકબાજુ મોટા કદનું ધણા બળવાળું ધણા માણસોથી ઉપડી શકે એવું સદાશિવનું પિનાક નામનું ધનુષ્ય વીર લોકોની પરીક્ષા કરવા માટે લાવી મૂકયું હતું. જનકના મંત્રીએ સભામાં જાહેર કર્યું કે; વીરપુરૂષો ! જે કોઇ વીર આ ધનુષ્યમાં દોરી ચડાવશે તેને સીતાકુંવરી પરણશે. આ સાંભળી રાવણ વગેરે હજારો અનુક્રમે ઉઠ્યા, પણ જેમ કામી પુરૂષોના વચનથી સ્ત્રીનું મન ચલાયમાન થાય નહિ, તેમ કોઇથી એ ધનુષ્ય ચલાયમાન થયું નહિ. તેથી જેમ વૈરાગ્ય વિના સન્યાસીઓ ઉપહાસને પાત્ર થાય, તેમ સર્વ વીર ઉપહાસને પાત્ર થઇ નિસ્તેજ થઇ ગયા. વીર લોકોની આ સ્થિતિ જોઇ જનક રાજા કોઇથી બોલ્યા,— “ ધનુષ્યમાં દોરી ચડાવવી તો રહી પણ તેને ભૂમી ઉપરથી ઉપાડી લેવું એ પણ કોઇથી બની શકયું નહિ; માટે હું ધારું છું કે પૃથ્વી નિર્વર્ણ થઇ ગઇ છે ! મારી કુંવરી કુંવારીજ રહેવાની છે. દાખને વીરની પદ્મી દેવાની દૈવની ઇચ્છાજ નથી. હવે સૌ આશ્ચર્ય છોડી દઇ, પોતપોતાને ઘેર જાઓ. ”

જનકનાં આવાં હૃદયવેધક તિરસ્કારનાં વચનો લક્ષ્મણને છાતીમાં બાણ જેવાં લાગ્યાં. તેમનાં નેત્રો લાલચોળ થઇ ગયાં; એ રામને પ્રણામ કરી બોલ્યા કે;—“ જે સભામાં રઘુવંશીઓ માંહેનો કોઇ પણ હોય, તે સભામાં એમ કેમ બને ? જ્યાં રામ બેઠા હોય, ત્યાં જનક આવું બોલે કે ? આ શિવ ધનુષ કોણ માત્ર છે ? એને તો ચોમાસામાં થતા મિલાડીના ટોપની પેઠે ઉડાવી, સભાને રઘુવંશીના બળી ખાત્રી કરાવું. ” વગેરે વીર વચનો કહ્યાં. રામ વિશ્વામિત્રને પ્રણામ કરી તેમની આજ્ઞા લઇ સભામાં ઉભા થયા. પંદર વર્ષની નાની વયના રૂપસુંદર સુકુમાર બાળકને ઉભા થયેલા જોઇ, રાજાણાઓ આશ્ચર્ય પામીડરવા લાગ્યા. સૂર્યોદયથી જેમ કમળોપપ્રકૃતિ થાય, તેમ સજ્જનોનાં નેત્રો પ્રકૃતિ થયાં. જેમ નક્ષત્રો નિસ્તેજ થાય, તેમ ક્ષત્રિઓ નિસ્તેજ થયા. તેમની આશ્ચર્ય નટ થઇ ગઇ. અભિમાનીઓ ગુસ્સે થઇ ગયા. દેવ અને મુનિઓ આનંદ પામવા લાગ્યા. રામે ધનુષ

તરફ ચાલવા માંડ્યું. કેટલાંક સ્ત્રી પુરૂષો ચિંતા કરવા લાગ્યા કે, આ શ્યામ સુંદર સુકોમળ બાળક ધનુષ કેમ ઉઠાવી શકશે ! રામે ધનુષ પાસે જઈ, જેમ ગરૂડ સર્પને ઉપાડે, તેમ તેને ઉપાડી લીધું. ચાલાકીથી દોરી ચડાવી, જોરથી ખેંચ્યું કે, ધનુષના બે કંકડા થઈ પૃથ્વીપર પડ્યા. આ જોઈ સર્વ ચકિત થઈ ગયા. દેવતાઓએ પુષ્પ વૃષ્ટી કરી, જય જયકારનો ધ્વની કર્યો. સ્ત્રીઓ મંગળ ગીતો ગાવા લાગી. વાજિંત્રોના ઘોરથી અને તોપોની ગર્જનાથી દિશાઓ ગાજી રહી. સીતાજીએ પ્રેમથી રામના કંઠમાં જ્યમાળા પહેરાવી. સૌ રામના પરાક્રમનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. આ શુભ સમાચાર અયોધ્યા જતા દશરથ વગેરે આવ્યા. રામ સાથે સીતાને ધામધૂમથી પરણાવ્યાં.

શ્રીપરશુરામનો મેલાપ—રામચંદ્રજી સીતાને વરી અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં પૃથ્વીને એકવીશવાર નિઃક્ષત્રિય-તીર વિનાની કરનાર મહાત્મા પરશુરામ મળ્યા. એને જોઈ દશરથ ભય પામ્યા. પરશુરામ રામા અવતાર થયો જાણી તેને ભેટ્યા. રામે તેનું તેજ હરી લીધું, સર્વ અયોધ્યામાં આગ્યા. રામે વશિષ્ઠ પાસે ધનુર્વિદ્યાનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો. રામ પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યનાં સધર્મી કામો કરવા લાગ્યા. કામ કરવાની તેની પદ્ધતિ અને સદાચરણ જોઈ, સર્વ પ્રજા અને મંત્રિ મંડળ ધણા પ્રસન્ન થયા. પ્રજાની રામ-પર પ્રીતિ દિવસે દિવસે વધવા લાગી. તેની કીર્તિનાં કિર્ણો પૃથ્વીમાં પ્રસરી રહ્યાં. રામ સીતાનો પરસ્પર પ્રેમ અત્યંત હતો. તેઓ પરસ્પરના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલતાં. રામે એક પત્નીવ્રત પાળ્યું હતું. તેથી તેની કીર્તિમાં વિશેષ વધારો થયો હતો.

એક પત્નીવ્રત—એક પત્નીવ્રતનો મહિમા મોટો છે. એક પત્નીવ્રતરૂપ ચિંતામણી વિના, જપ, તપ, ધ્યાન, દાન, શ્રવણ, મનન, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરભક્તિ વગેરે કોઈ કલ્યાણ કરી શકતું નથી. વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસાદિકમાં એક પત્નીવ્રતને વખાણ્યું છે. એ વ્રતની ઉપાસનાનું ફળ પણ સર્વ લોકોના અનુભવની બહાર નથી. એ વ્રતનું સેવન કરવામાં મનુષ્ય જેટલું આળસ્ય રાખે છે, તેનું પરિણામ માફું આવે છે. એ કાષ્ટનું અજાણ્યું નથી. એક પત્નીવ્રતરૂપ કલ્પવૃક્ષની ઉપેક્ષાથી કેટલાક રાજા રાજ્ય શ્રેષ્ઠ થયા છે. કેટલાક પ્રતાપ વગરના થયા છે. કેટલાક લક્ષ્મી વિનાના થયા છે.

તથા કેટલાક રાંક અને પામર લોકો પણ હસવા લાયક દશાને પામ્યા છે. એક પત્નીવ્રત એ સર્વોત્તમ સુખનું સાધન છે. વિજયનું મૂળ છે, ઉત્તતિનું કારણ છે અને પવિત્ર યજ્ઞરૂપ અમૃતને આપનાર છે, એ મહાવ્રતને અખંડ રાખવાથી નળરાજ અપ્રતિમ આપત્તિને ઓળંગી જઈ, સ્વરાજ્યને પામ્યો હતો. એ વ્રત અખંડ રાખવાને સદ્દશિવે સતીના દેહ ત્યાગ પછી બાર વર્ષ તીર્થાટન કર્યું હતું. એ વ્રતનું સંરક્ષણ કરવાથી મહારાજ પુરૂરવા ઉર્વશી અંતર્ધાન થયા પછી વિન્હળ થયા હતા. તેમજ મહારાજ ચિંતામણી, રૂતુધ્વજ વગેરે એ મહાવ્રતમાં પ્રીતિને લીધેજ સંસાર સુખનો ત્યાગ કરી ચાલી નિકળ્યા હતા. સૃષ્ટિના આરંભથી તે આજ સુધી પૂર્ણ રીતે ઇતિહાસો સાંભળીશું, તો એમજ સિદ્ધ થશે કે, જે જે મહાત્મા ગણાઈ ગયા છે. જે જે પુણ્યશ્લોકોની પંક્તિમાં ગણાઈ ગયા છે, જે જે વીર અને ધીરની ગણનામાં ગણાઈ ગયા છે અને જેઓ રાજા, મહારાજાઓ ગણાઈ ગયા છે, તેઓને તે રિથિતિએ પહોંચાડનાર એક પત્નીવ્રતજ છે. એ વિના અખુટ ખજાનાઓ આપાદ છતાં, પ્રવિણ પ્રધાનોની પ્રખળતા છતાં અને શૌર્યશક્તિ નિઃસીમ છતાં, મોટા રાજાઓ પાયમાલ થઈ ગયા છે, રાજાઓ રાંક થઈ ગયા છે, અને દેશ ઉજડ થઈ ગયા છે. તેનું મૂળ તપાસતાં જણાશે કે તે એક પત્નીવ્રતની ખાનીને લીધેજ છે. સર્વમાં શ્રેષ્ઠ તો એક પત્નીવ્રતજ છે. એ શ્રીરામ જેવા પરમ પવિત્ર પુરૂષે એક પત્નીવ્રત પાળી જગતને બતાવી આપ્યું છે.

સદ્વર્તન—રામે પરણ્યા પછી બાર વર્ષ સંસાર સુખ સારી રીતે ભોગવ્યું. તેઓ હમેશાં જ્ઞાન્ત રહેતા, કામળતાથી બોલતા, કાંઈ સ્વજન કાંઈ કઠોર વચનો કહે, તોપણ તેને કડવું વચન કહેતા નહિ. એક પણ ઉપકાર કરે તેનાપર પ્રસન્ન રહેતા. કાંઈએ સેંકડો અપકાર કર્યા હોય, તોપણ તે ધીરતા રાખી મનમાં લાવતા નહિ. રાજ્યકાર્ય અને શસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં અવકાશ મળે, ત્યારે વિદ્વાન અને સુશીળ લોકોની સાથેજ વાતચીત કરતા હતા, પાસે આવનારને પ્રથમ બોલાવી વિવેકથી આવકાર આપતા. મહાન પરાક્રમી છતાં, પરાક્રમનો ગર્વ રાખતા નહિ. કદી પણ જૂઠું બોલતા નહિ. વૃદ્ધ અને બ્રાહ્મણોને બહુ સન્માન આપતા. ક્ષત્રિ ધર્મ ઉપર બહુ પ્રીતિ રાખતા, નિષેધ કર્મોથી દૂર રહેતા. દુઃખી લોકો-

પર બહુ દયા રાખતા, જીતેંદ્રિય રહેતા, ધર્મ વિરૂધ વાતોમાં રૂચિ રાખતા નહિ. યુક્તિપૂર્વક બાપણુ કરી પોતાની વાતને સિદ્ધ કરતાં મનુષ્યની પરીક્ષા કરવામાં નિપુણ હતા, સ્મરણુ તથા સમયને નહિ ચૂકતા. આગરય નહિ કરતાં રાજકિય કાર્યોમાં યોગ્ય સહાયકારોને નીમતા. ક્રોધ તથા પ્રેમને કદી પણ વિરૂધ થવા દેતા નહિ. ન્યાય કરવામાં ધણાજ કુશળ હતા. પ્રજા ક્રોધ પ્રકારે કચવાય નહિ. એવી રીતે તે પાસેથી ધન લેવામાં ચાતુર્ય વાપરતા. આવકના ચોથા ભાગ કરતાં અને ધણી અગત્ય પડે, તો અરધા ભાગ કરતાં કદી પણ વધારે ખર્ચ કરતા નહિ. સઘળી ચાલતી ભાષાઓ શીખ્યા હતા. ધર્મ, અર્થને હરકત ન આવે એવી રીતે સુખ ભોગવતા હતા. કહ્યા વિના તેનો અભિપ્રાય ક્રોધ પણ જાણી શકતુંજ નહિ. ચોસક કળાઓમાં પ્રવિણ હતા. હાથી, ઘોડા વગેરે વાહનોને કળવવામાં કુશળ હતા. ધર્મ, યજ્ઞ, ધન, સુખ અને સજ્જનોની પ્રીતિ સંપાદન કરતા હતા. સેનાના વ્યૂહો ગોઠવવામાં ચતુર હતા. ક્રોધથી પણ જીતી શકાય નહિ, એવા બાણાવળી અને વીર પુરૂષ હતા. પરાયા ગુણોમાં દોષનો આરોપ કરતા નહિ. પરાધ સંપત્તિને દ્રેષ કરતા નહિ. રૂપમાં કામદેવ જેવા, યુદ્ધમાં યૃહસ્પતિ જેવા અને પરાક્રમમાં ઈંદ્રથી પણ અધિક હતા. વગેરે ગુણો રામમાં શ્રેષ્ઠ હતા. એથી “રામ રાજ ” થાય તો બહુ સાચું એવી પ્રજાને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ અને રાજ દશરથને પણ તેવીજ ઇચ્છા થઈ. તેથી રાજ દશરથે પ્રજાની એક મહાન્ સલા બોલાવી જાહેર કર્યું કે;—

યૌવરાજ પદ—“ મારા પૂર્વજોએ આ રાજ્યની પ્રજાને, પુત્ર સમાન ગણીને પાળી છે અને મેં પણ મારા પૂર્વજોના નિયમોને અનુસરી યથાશક્તિ પ્રજાને પાળવામાં અને સઘળા લોકોનું હિત કરવામાં આ શરીરને જીર્ણ કરી નાંખ્યું છે. એ સઘળું આપણા જાણવામાં છે. હું હવે રાજ્યસંબંધી પ્રજાના મોટા બોજ ધણા વખતથી ઉપાડીને ચાકી ગયો છું—તેથી રામચંદ્રને યૌવરાજ આપી, આ જીર્ણ થયેલા શરીરને વિશ્રાંતિ આપવા ઇચ્છું છું.” રાજનાં આવાં વચનો સાંભળી સભાજનો હર્ષનાદ પૂર્વક બેઠ્યા કે,—મહારાજ ! આપ અને આપના સઘળા પૂર્વજોથી પણ રામ અધિક ગુણવાન છે. રામ આજ દિવસ સુધી ક્રોધ પણ સુદમાં વિજય મેળવ્યા વગર પાછા આવ્યાજ નથી. બહાર ગામથી

અયોધ્યામાં પધારતાં જેમ પિતા પુત્રોને કુશળ પૂછે છે, તેમ રામ અમોને કુશળ પૂછે છે. કાંઈ પણ દુર્વ્યસન રામમાં જોવામાં આવ્યું નથી. પુરૂષો તો શું પણ વૃદ્ધ અને જુવાન સ્ત્રીઓ પણ રામના યૌવરાજ્યને વારતે દેવતાઓની માનતાઓ કરે છે. રામ સત્યવાદી, જીતેન્દ્રિય, નીતિ અને ન્યાય પ્રમાણે વર્તનારા, સર્વદા વિદ્વાનોનીજ સોખત રાખનારા છે; વગેરે અનેક ગુણોને લીધે, અમો રામને યુવરાજની પદવી મળેલી જોવાને ઇચ્છીએ છીએ ” અહો ! આવા રામને પ્રજા કેમ ન ચાહે ?

પિતાનો યોગ—રામને આવતી કાલે યૌવરાજ મળશે. એ વાત આખા શહેરમાં પ્રસરી ગઈ. પ્રજા હર્ષ પામવા લાગી, અભિષેકની તૈયારી ધામધૂમથી થવા લાગી. રામજો રામને યોગાવી જણાવ્યું કે;—પુત્ર તમે મારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર છો, અને સર્વ ગુણ સંપન્ન છો. સધળી પ્રજા તમારા સદ્ગુણોને લીધે, તમારાપર બહુ પ્રેમ રાખે છે. માટે હું તમને આવતી કાલે યુવરાજ્યની પદ્મિ આપીશ. પુત્ર તમે સ્વભાવિક રીતે ગુણવાન હોવાથી, તમેને કાંઈ શિખામણ કે જલામણ દેવાની જરૂર નથી; તોપણ રત્નેહની ખાતરજ તમને જલામણ કર્ણધું કે જેટલી નીતિ રાખો છો. તેથી પણ વધારે નીતિ રાખીને સર્વદા જીતેન્દ્રિય રહેજો. જુગાર, સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ, મૃગયા, મદ્યપાન, ગાજો દેવાની ટેવ, માર મારવાની ટેવ, તથા ધર્મની ખરાબી કરવાની ટેવ, એ સર્વદા છોડી દેજો. સધળી પ્રજાને રાજ રાખજો. જે રાજાને પ્રજા ઉપર પ્રીતિ હોય તથા પ્રજાની જે રાજા ઉપર પ્રીતિ હોય, તે રાજા નિર્વિદ્વે લાંબી મુદત સુધી રાજ્ય કરી શકે છે. ” વગેરે ધર્મ નીતિનાં વચનો દશરથ રામજો કહ્યાં.

રામની સ્વાભાવિક રાજનીતિ—પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ અને પાલણ કરે એવા અને પોતાના સદાચરણથી તેમને સદાચારી રાખવા પ્રયત્ન કરે એવા હતા. ગૌરવજીની પ્રતિપાલના કરવા ખતિલા રહેતા. પ્રજાના આચારની વ્યવસ્થા રાખતા. તેઓનું મન દુભાવતા નહિ, “ પ્રજાની આંતરડી કંકળે કે રાજા પડે. ” એવું તેઓ સમજતા હતા. યથા રાજા તથા પ્રજા જેવો રાજા તેવીજ પ્રજા થાય છે; કેમકે પ્રજાનો ધણો આધાર રાજાપર રહેતો છે. જો રાજા નીતિવાન હોય તો પ્રજા પણ પોતાની મેળેજ નીતિવાણી થઈ જાય છે. રામને અનીતિ એજ મોટા હિંદ્રણ છે, નિરંતર બધા ઉપજાવે છે, શત્રુ-

ઓને વધારે છે, અને બળનો ક્ષય કરનાર છે. જે રાજા નીતિને છોડી દે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પરિણામે દુઃખી થાય છે. તેવા સ્વતંત્ર રાજાની સેવા કરવી, તે તરવારની ધારને પોતાની જાળથી ચાટવા જેવું છે, નીતિમાંજ ચાલનારા રાજાની સેવા સુખે કરી શકાય છે અને અનીતિવાન રાજાની સેવા દુઃખે કરી બની શકે છે. જે રાજા નીતિને માગે ચાલે છે, તેને બળવાન હોય, તેને લક્ષ્મી ચારે તરફથી આવી મળે છે. જે રીતે સધળા દેશ પ્રેરણા ન કર્યા છતાં, રાજાનું હિત કરનાર થાય, તેની રાજાએ પોતાના હિત સાથે નીતિ ધારણ કરવી જોઈએ. જે રાજા નિરંતર અનીતિ કરે છે અને પ્રજાને કષ્ટવાદે છે, તેના દેશનાં મનુષ્યો બીજા દેશાંતરમાં જઈ વસે છે, તેનું સૈન્ય પણ વિખરાઈ જાય છે અને કારભારી વગેરે રાજ્યકીય મંડળ પણ તેનાથી જુદાઈ રાખવા લાગે છે. મતલબ કે તેવી જાતનો રાજા થોડા વખતમાં રાજ્યથી ત્રાટકી જાય છે. જે રાજા પોતાની પ્રજાનું સંપૂર્ણ રીતે લાલન પાલન અને પોષણ કરે છે, તેને સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ સિદ્ધિઓ રાજાને પ્રજા રંજન કરવામાં જ રહી છે. પ્રાચીન વિદ્વાનોના એવો મત છે કે, પૃથ્વી છે તે કામદુષ્કા ગાય છે. માટે તેની પાસેથી જો પોતાનો મનવાંછિત દુષ્કા મેળવવું હોય, તો પ્રથમથી પ્રજા પર વાછડાને તૃપ્ત કરવા જોઈએ, પ્રજાના દુઃખથી દુઃખ પામવું, પ્રજાના સુખથી સુખ પામવું અને રાતદિવસ પ્રજાનું જ પ્રિય અને હિત થાય, તેવું વિચારવું એજ રાજાઓનું કર્તવ્ય છે; વગેરે રીતે જોતાં રામની રાજનીતિ સર્વોત્તમ ગણાયેલી છે.

આનંદ વ્યાપ્તિ—રાજાએ નીતિએ ચાલવાની શિખામણ આપી, તે સાંભળી પોતાને પ્રજામાં કરી રામ પોતાના દરબારમાં આવ્યા. માતા કૌશલ્યા રેશમી વસ્ત્રો પહેરી મૌન ધરી રામનું કાર્ય નિવિંધે થવા માટે દેવમંદિરમાં પૂજન કરતાં હતાં. સીતા પાસે ખેડાં હતાં. સુમિત્રા તથા લક્ષ્મણ પણ વધામણી સાંભળી પ્રથમથી જ આવ્યા હતાં. રામે દેવમંદિરમાં જ કૌશલ્યાને પ્રજ્ઞામ કરી અભિષેક વિષે વાત કહી બતાવી. પાસે બેઠેલા પોતાના પ્રિય-બાંધવ લક્ષ્મણ સામે જોઈ કશું કે;—“હું મારે વાસ્તે નહિ પણ તમારે વાસ્તે જ જીવિત તથા રાજ્યને ઇચ્છું છું. માટે તમે મારી સાથે રાજ્યના શુભ ફળોને ભોગવજો. તમે મારા બહારના પ્રાણરૂપ

છો. ” વગેરે હિતનાં વચનો કહ્યાં. ધન્ય છે આવા જેઠ બંધુને ! બંધુઓ તો આવાજ જોઈએ. રામના અભિષેકના શુભ સમાચારથી રાજવર્ગ, અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ તથા પ્રજા સર્વ આનંદ પામ્યા. કેકેયી અપરમાતા છતાં પણ હર્ષધેલી થઈ ગઈ, એ શુભ સમાચાર તેણે મંથરાથી જાણ્યા. મંથરાં દાસીને એ આનંદની વધામણીમાં પોતાના પગનું સોનાનું હીરા જડીત નેપૂર આપી દીધું. મંથરાં દાસી તેને અનર્થરૂપે સમજાવવા માંડી; ત્યારે તે તેને ઇર્ષ્યાસ્પર્શ સમજી બોલી કેઃ—દાસી મંથરાં] આતો તેં મને અમૃત જેવી પ્રિય વાત કહી. તેથી તું કહે તેવી આથી પણ વધારે બક્ષીસ આપું. હું રામ અને ભરતમાં કોઈ જાતનો અંતર ગણતી નથી. રામના અભિષેકની વાત સાંભળી હું બહુ રાજી થાઉં છું. રામ સર્વગુણ સંપન્ન છે, લાઘવોનું, સેવકોનું, અને પ્રજાનું પિતાની પેઠે પાલન કરે એવા છે. વળી તે મહારાજના જ્યેષ્ઠ કુવર છે. તેથી ચૈવરાજ્યને તો એજ હાથક છે. મંથરાં ! રામના અભિષેકની વાત સાંભળી તને શા માટે બળતરા ઉઠી છે ? આતો એક જાતનો અવ્યયુદ્ધ પ્રાપ્ત થયો છે. ભવિષ્યમાં તેથી બહુ થવાનું છે. રામ લાઘવોને પોતાના જેવા ગણે છે. રામને જે રાજ્ય મળશે, તે ભરતનુંજ છે, અને ભરતથી રામ મારે વધારે માન્ય છે વગેરે વચનો કહ્યાં.

આનંદમાં ભંગ—માણસનું મન ચંચળ છે, તે નીચ લોકોની નિરંતર સોજત અને શિખામણથી બગડ્યા વગર રહેતું નથી. મંથરાં દાસી દુષ્ટરવલાવની હતી. તેની ઉલટી શિખામણના વારંવારના ઘસારાથી કેકેયીની બુદ્ધિ બગડી. તેણે દશરથ રાજાને અસુરો સામે લડતાં પોતાનાં બુદ્ધિબળ, પરાક્રમ અને તપોબળથી સંરક્ષણ કર્યું હતું. તે વખતે રાજાએ પ્રત્યુપકારમાં બે વચનો માગી લેવા કહ્યું હતું, પણ કેકેયીએ તે શુભ સમયે માગવાનું બાકી રાખેલું હતું; તેણે એ હિતકર વરદાનનો મંથરાંના કહેવાથી અવજો ઉપયોગ કર્યો. તેણે રામને ત્રૈદ વર્ષ વનવાસ અને બીજું ભરતને રાજ્યભિષેક કરવાનું માગ્યું. આ વચનો રાજા પાસે કબુલ કરાવવાનો કેકેયીએ હઠાગ્રહ લીધો. આ સાંભળી રાજા એકદમ મૂર્છિત થઈ ગયા. સંસાર આવતાં બહુ કદપાંત કરવા લાગ્યા; “ રામ ! ” એટલું બોલી નિસાસો મૂકી કપાઈ ગયેલી કેળની પેઠે પડી ગયા અને ઉઠી બોલ્યા;—કેકેયી] “ આ અનર્થની વાત તને કાણે શીખ-

ધી ? તું બોલતાં કેમ લજ્જતી નથી ? તારો આવો નીચ સ્વભાવ આજેજ
જેવામાં આવ્યો. તારે જે ભરત અને જગતનું પ્રિય કરવું હોય, તો આ
નીચ માંગણી છોડી દે. ભરત ધર્માત્મા છે. તેથી રામ સિવાય એ કદી પણ
રાજ્ય કરશે નહિ. હાય ! હાય ! જેમ બાળક કાળોતરા નાગની સાથે
રમતાં ચેતે નહિ, તેમ હું તારાથી ચેત્યો નહિ. રામે આજ સુધી અધ્ય-
યન, બ્રહ્મચર્ય, ગુરુસેવા વગેરે કાર્યો કરવામાં કષ્ટજ વેઠ્યાં છે. તે હવે ભોગના
કાળમાં પણ કષ્ટ નાંખવું એ શી રીતે બને ? મારાં વચનો તરત કબૂલ
કરી લેવાની રામની ટેવ છે. તેથી હું કહીશ કે તરત વનવાસ જશે.
અહો ! આ કેવો વિપરીત બનાવ ? અતિ કુર અને સ્વાર્થમાંજ તત્પર
કેંકેથી ! તને ધિક્કાર છે. આવી દુષ્ટ વાત કરતાં તારા બીજીશ દાંત કેમ
પડી નથી જતા ? તું અગ્નિમાં બળીમર, ઝેર પી, અથવા જીવતાંજ
ધરતીમાં સમાઈ જ, તોપણ હું તારું એ કહું માનવાનો નથી. હું હવે તને
જીવતી જેવા રાજી નથી. કેંકેથી હવે એ દુરાચર છોડી દે. વગેરે તિક્ષણ
વચનો કહ્યાં; પણ કેંકેથી એક ટળી બીજી થઈ નહિ. રામને આખી રાત
દુઃખમાં ગઈ. સવાર થતાં અભિષેકની સઘળી ધામધૂમ મચી રહી હતી.
મંત્રીઓ, સેનાપતિ વગેરે સકળ રાજ્ય મંડળ અને પ્રજાજનો સહામંડ
રામની વાટ જોતા બેઠા હતા, પરંતુ અતઃપુરમાં રામની શ્રી વસ્ત્રે છે ?
એ કાષ્ઠના જાણવામાં નહોતું.

નિત્યના નિયમ પ્રમાણે સુમંત્ર અંતઃહપુરમાં ગયો, રામને સહામંડ
વધારવાની સ્તુતિ કરી. આ સાંભળી રામ વધારે શોકાતુર થયા. તેથી
કશું બોલી શક્યા નહિ, પણ તેને કેંકેથીએ રામને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું.
સુમંત્ર રામની આજ્ઞા વિના અટકી રહ્યો. રામ શોકસાગરમાં ડુબી ગયા
હતા, મુખ ઉપરથી નૂર જતું રહ્યું હતું. તે ગભરાયેલે મુખે બોલ્યા;—
સુમંત્ર ! રામને જેવાની મારી ધ્રુજાછે, માટે તેડી લાવો.” રામની આ
આજ્ઞા પ્રિય પરિણામવાળી હશે, એમ સમજી સુમંત્રે રામને ખબર
આપ્યા. રામ સુમંત્ર સાથે ચાલી નીકળ્યા. સીતા શુભ-મંગળનું સ્મરણ
કરતાં દ્વાર સુધી વળાવવા આવ્યાં, રામ બહાર આવી લક્ષ્મણને મળ્યા.
તેમને સાથે લઈ પિતા પાસે આવવા રથમાં બેઠા. લક્ષ્મણ અમર લઈ પાછ-
વાડે ઉઠ્યા. રથની આબુઆબુ આયુધબંધ ઘોડેસ્વારો, ચાત્રવા લાગ્યા.
વીરપુરૂષો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. વાજાંઓનો નાદ શરૂ થયો, ભાટ-
ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અગાસીઓ ઉપર ઉભેલી શહેરની સ્ત્રીઓ
પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગી. લોકો ચર્ચા કરવા લાગ્યા. “રામનું રાજ્ય થવા—

હી કોઈપણ દુઃખી રહેશે નહિ. આપણી સઘળી ઇચ્છા પરિ-
પૂર્ણ થશે. ” રાજ્યમાર્ગને રસ્તે થઈ જતાં. લોકાના આશિર્વાદોને સાંભ-
ળતાં, રામ લોકો પર દયા દેખાડતા, અને દેવસ્થાનોને પ્રણામ કરતા
પિતાના દરબારમાં આવ્યા; ત્યાં કૈકેયી સાથે બેઠેલા પિતાને શોકાતુર અને
લેવાઈ ગયેલા મુખે જોયા; પરંતુ નહિ ગભરાતાં પગે લાગ્યાં. રામ રામને
જોઈ ગભરાઈ ગયા. નેત્રમાંથી આંસુઓના ઓધ પડવા લાગ્યા. “રામ ”
એ શબ્દ સિવાય વધારે બોલી શક્યા નહિ કે, તેના સામું જોઈ શક્યા
નહિ. શોક સંતાપથી નિર્ભંગ થયેલા અને ઊંડા નિસાસા મૂકતા પિતાને
જોઈ, રામે કૈકેયીને પૂછ્યું;—“ મારા પિતાજી શ્વા માટે શોકમાં છે ? હું
અજ્ઞાનતાથી કંઈ ભૂલમાં તો નથી આવ્યો ? રામ મારાપર કંઈ ગુસ્સે હોય
તો જણાવો. હું તેમને ઇષ્ટદેવ સમાન ગણું છું, હું તેમને કંઈ ગુસ્સે કે નારા-
જ કરીને કે તેમનું વચન ભંગ કરીને જીવવા પણ ઇચ્છતો નથી. જન્મ
આપનાર પિતા પ્રત્યક્ષ દેવ છે. તેમનાથી પ્રતિકૂળશામાટે વર્તવું જોઈએ. ? ”

રામપ્રત્યે કૈકેયીનાં વચન--આ સાંભળી કૈકેયી બોલી--“ રામ
સીસાયા નથી, તમો તેને અત્યંત પ્યારા છો, એને તમને કંઈ કહેવું છે
પણ કહેતા નથી. રામજે પ્રસન્નતાથી મને વચન આપ્યાં છે, તેથી હવે
પામરની પેઠે પસ્તાય છે. સત્ય સઘળા ધર્મનું મૂળ છે. તેને રામ તમારે
વાસ્તે ન છોડે એમ થવું જોઈએ. રામ કદી બોલશે નહિ. ” રામે કહ્યું
તમો ખુશીથી કહો હું પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું. એકવાર
બોલી હું તેથી વિરુદ્ધ બોલીશજ નહિ. આ પરથી કૈકેયીએ જણાવ્યું કે “
ભરતને રાજ્યાભિષેક કરવાનું અને ખીજી તમારે આજેજ દંડકારણ્ય-
માં ત્રાદ વર્ષ રહેવા જવાનું માગ્યું છે. ” દુષ્ટ કૈકેયીનાં આ વચન ખીજને
તો મરણતુલ્ય લાગે, પણ તેથી રામને તો જરા પણ શોક કે ગભરાટ
એ નહિ, પણ રામને એથી અપાર પરિતાપ થયો.

કૈકેયી પ્રત્યે રામનાં વચન--રામે જણાવ્યું કે હું તમારા કહે-
વાથી પણ ભરતને સઘળું આપી દઉં, તો પિતાના કહેવાથી આપી દઉં
એમાં શું નવાઈ ? હું પિતાની આજ્ઞા શા માટે ન માનું ? હું કોઈ પણ
પ્રકારની લાલચમાં લપટાઈ અયોધ્યામાં રોકાવાનો નથી, પિતાનું વચન
ખાળવું એજ મોટામાં મોટો ધર્મ છે. પિતાને રાજ રાખવા હું મારા પ્રાણનો
પણ ત્યાગ કરું. તમારા કહેવાથી પણ હું વનવાસ જઈ. તમારી પણ
મારાપર માત્રેકી છે. હું મારી માની રજા લઉં અને સીતાને સમજાવું,

અટલી મુદત માગું છું. ભરત પ્રજનું પાલન કરે તથા રાજની સંભાળ રાખી સેવા કરે, એ તમારે કરવું, રામનાં આવાં વચનથી રાજ ઉંચે સ્વરે રદન કરતો, મુર્છિત થઇ પડ્યો. રામ પ્રણામ કરી અંતઃપુરમાંથી નીકળ્યા.

રામને માતાને દિલાસે—તેમની મુખમુદ્રા રાજ્યભંગથી જરા પણ ભટ થઇ નહોતી. રાજ્ય મળવાનું હતું, તે સમયે જેવી મુખની શોભા હતી, તેવીજ આ વખતે પણ હતી. તેઓ જરા પણ દુઃખ ન લગાડતાં, મધુર વચનોથી સર્વ લોકોને માન. આપતા, માતા કૈશલ્યા પાસે આવ્યા. માતા આ વાત સાંભળી કુવાડાથી કપાએલી કેળની પેડે ધરતી-પર ઢળી પડ્યાં, અંપાર રૂદન કરવા લાગ્યાં. રામે તેને કહ્યું કે:—જે માણસ ધર્મથી વિરૂદ્ધ રીતે અર્થ કે કામનું સંપાદન કરે, તે વિદ્વાનોના ધિક્કારને પાત્ર થાય છે. પિતા ક્રોધથી, પ્રીતિથી કે કામીપણથી જે કાંઈ આચ્છા કરે, તે પુત્રે પાળવીજ જોઇએ. હું રાજ્યને વારતે યશનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી. અલ્પાયુમાં યશનો ત્યાગ કરી, તુચ્છ રાજ્યની લાલચ હું રાખતો નથી, તમે શોક તથા રોષને છોડી દઇ મનમાંથી અપમાન કહાડી નાંખો. મનમાં ધીરજ રાખો. હું જટા તથા મૃગયર્મ ધારણ કરી વનમાં જઇશ, તેમાં કેકેયીનો ક્રોધ દોષ નથી. દૈવે ધાર્યું હોય છે, તેજ થાય છે. દૈવના કર્તવ્ય સિવાય બીજું કશું કારણ નથી. સુખ, દુઃખ ભય, ક્રોધ, લોભ કે હાની જે કાંઈ થાય છે. તે સધળું દૈવથીજ થાય છે, અહ્માદિક પણ દૈવની ગતિ આગળ નિર્બળ છે. ધણા યત્નોથી કરવામાં હેલું કામ અટકી પડે અને જેમાં ઓચિંતું કાંઈ બીજું ઉત્પન્ન થાય, એ દૈવનુંજ કર્તવ્ય સમજવું. જે કળશો મારા અભિષેકને વાસ્તે તીર્થોના જળથી ભરવામાં આવ્યા છે, તેજ કળશોથી હું તપસ્વીપણાની દીક્ષા લઉંશ; વગેરે વચનોથી માતાને સમજાવી તેમની આચ્છા લઇ, સીતા પાસે આવ્યા. સીતાને કહ્યું કે:—પ્રિયે ! હું વનમાં જઈ છું. ભરતભાઈ રાજ્ય કરશે. તારે મારી માતાની માન્યપૂર્વક સેવા કરવી. મારા ભાઇ ભરત શત્રુઘ્નને તારા પોતાના ભાઈઓ જેવા જણવા.

પતિનાં વચન સાંભળી રામ પ્રત્યે સીતાનાં વચન—સીતા-ઓહ્યાં;—પ્રાણનાથ ! આપ આ શું કહો છો ? મા, આપ, ભાઈ, પુત્ર અને બીજા સંબંધીઓ પોતપોતાના ભાગ્યને ભોગવે છે, પણ આ તો પતિના ભાગ્યનેજ ભોગવે છે. આ તો પતિના સુખ, દુઃખની ભાગિઓ છે. માટે તમારી સાથે મને પણ વનવાસનો હુકમ થયો સમજવો. તમે આજ વનવાસમાં જવાના છે, તો મારે તમારી અગાઉ જઇ માર્ગમાંથી કાંઈ

અસેડી નાંખવા જોઇએ. પતિ ગમે ત્યાં હોય, તોપણ સ્ત્રીએ તેના ચર-
ણના ઓળામાં રહેવું જોઇએ. માઆપ, પુત્ર, પોતાનું શરીર, કે સખીઓ
કોઇપણ આ લોક કે પરલોકમાં સ્ત્રીના શરણરૂપ નથી. સ્ત્રીનું શરણ તે
એક પતિજ છે, હું ત્રૈલોક્યના ઐશ્વર્યને પણ નહિ ગણકારતાં, કેવળ તમા
ફાળ ચિંતન કરી તમારી સેવા કરીશ. મને છોડી જશે તો હું મારો
પ્રાણત્યાગ કરીશ. એક તમારા વિયોગ વિના મારાથી બધું સહન થશે.
ઓ રામ ! મને સાથે રાખો, એમ કહી પગે પડી, રૂદન કરતાં રામને
ગળે વળગી પડ્યાં. એ રીતે સીતાનો દૃઢ નિશ્ચય જોઇ, રામે તેને સાથે
આવવા હા પાડી. એ પછી લક્ષ્મણ મળ્યા, તેનો પણ એજ નિશ્ચય અને
આગ્રહ જોઇ તેને પણ સાથે આવવા હા પાડી. પછી ત્રણે પિતાનાં દર્શન
કરવા ત્યાંથી નીકળ્યા. રામના દર્શન કરવાને આખી નગરીની પ્રજા તલપી
રહી હતી. તમામ પ્રજા ઉદાસ થઇ ગઇ હતી. આવા વિપરીત બનાવથી
શોકે ઘેરાએલી પ્રજા જેમ જળ વિના માંછલી તરફડે, તેમ સધળી પ્રજા
ખીડાઇ રૂદન કરતી તરફડવા લાગી. ધરખાર, ગરાશ અને માલ મિલકત
છોડી દર્ધ કુટુંબ સાથે લક્ષ્મણની પેઠે રામ સાથે વનમાં જવાને તૈયાર
થઇ, રામને વખાણવા અને કૈકેયીને ધિક્કારવા લાગી. પ્રજાના પ્યારભરેલા
વચનો સાંભળતાં છતાં, પણ રામના મનમાં કશો વિકાર થયો નહિ. સર્વ
લોકોને ખિન્ન થયેલાં જોતાં છતાં, પણ પોતે હસતા હોય એવા દેખાતા
પિતાના દરખારમાં આગ્યા.

રાજ મંદીરમાં હાહાકાર !—રામે પિતાને પ્રણામ કરી રજ
માગી. રાજાએ વનવાસ નહિ જવાને ઘણું વિનવ્યું, પણ તેણે ચૌદ વર્ષ
પૂરાં થયે આવીશ એવું જણાવ્યું. પિતા પુત્ર વચ્ચેના લાપણથી કૈકેયી
સિવાય સધળાનાં હૃદય પીગળી ગયાં. દશરથ રાજા રામને આલિંગન ક-
રતાં ખેલાન થઇ પડ્યા. સધળી રાણીઓ અને સુમત્ર મૂર્છિત થયાં. દર-
ખારમાં સધળે હાહાકાર થઇ રહ્યો. શુદ્ધિમાં આવતાં સધળી રાણીઓ મહા
રૂદન કરવા લાગી.

કૈકેયી પ્રત્યે ધિક્કાર—કૈકેયીએ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને વલ્કલ
પહેરવાને આપ્યાં. આ ત્રાસદાયક દેખાવ જોઇ આંસુથી ઘેરાયેલા વૈશિષ્ઠ
મુનિ બોલ્યા કે, કૈકેયી ! કુળને અભડાવનારી ! રામને વલ્કલ આપે છે,
પણ સીતાને શા માટે આપે છે ? સીતા જો રામ સાથે વનમાં જશે,
તો સધળા લોકો, શત્રુદળ અને ભરત પણ રામની સેવા કરવાને જશે.
પછી ઉજડ ગામમાં એરંડાની પેઠે તું એકલી આ અયોધ્યામાં માહાલજે;

જ્યાં રામ રાજ નહિ હોય, તે દેશ પણ જંગલ થઈ જશે અને જ્યાં રામ નિવાસ કરશે, તે જંગલ પણ દેશ થઈ જશે. તારો ભરત કદી પણ આ રાજ્યને સ્વીકારશે નહિ અને તારી પાસે પણ પુત્રના જેવા ધર્મથી રહેશે નહિ. તેં તો પુત્રનું બહું કરવા જતાં, ભૂકું કર્યું છે. રામને ન અનુસરે એવું તારા સિવાય કોઈ પૃથ્વીમાં નથી. રામ અહીંથી જશે કે તે વખતેજ સર્વ પ્રાણી તેની સાથેજ જતાં, તારા જેવામાં આવશે. વગેરે કંઈ પણ વચન કહ્યાં; પણ કંઈકીએ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. તેથી સૌ તેને ધિક્કારવા લાગ્યાં.

રામ વનવાસ—રામ, લક્ષ્મણ ધનુષ ધારણ કરી સીતા સાથે રથમાં બેઠા. પ્રજા કે કોઈ પાછળ ન આવે માટે રથના ઘોડા દોડાવી મૂક્યાં, તો પણ પ્રજા પાછળ દોડી. તેથી રામ, લક્ષ્મણ રથમાંથી ઉતરી પ્રજા સાથે પગે પાળા ચાલવા લાગ્યા. સુમંત્રે સાંજ પડતા રામની આજ્ઞાથી રામસા નદીને કાંઠે ઉતારો કર્યો. રામ લક્ષ્મણે સંધ્યાવંદન કર્યું. રાત્રે રામે પ્રજા સાથે પ્રસંગાનુસાર વાતચીત કરી સૌ નિદ્રાવશ થયાં. પગે-દીકે થતાં રામ પ્રજાને નિદ્રાવશ મુકી ખજર ન પડે તેમ ચાલી નીકળ્યા; કેમકે પ્રજાનો રામ સાથે જવાનો નિશ્ચય હતો. સવારે પ્રજાએ ઉઠી જોયું તો રામ, લક્ષ્મણ કે કોઈ ન મળે. તેથી તેઓ ધણા નિરાશ થયા અને શોકથી રૂદન કરવા લાગ્યાં. અંતે ઉપાય નહિ ચાલવાથી ઉદાસ થતાં અયોધ્યામાં આવ્યાં. રામ કૌશલ દેશમાં થઈ ગુહ્ય રાજની રાજધાનીમાં આવ્યા. ત્યાં સુમંત્રને સમજાવી રથ સાથે અયોધ્યા વિદાય કર્યો. રામ હોડીમાં બેસી ગંગાપાર ઉતર્યા. આગળ લક્ષ્મણ, વચમાં સીતા અને પાછળ રામ એ રીતે વનમાં ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં એક તળાવ નજરે પડ્યું. તેને તીરે હંસ, બતક, બગલાં, વગેરે પક્ષીઓ ચારો કરતાં હતાં. ત્યાં તુણ શય્યાપર રાતવાસો કર્યો. પ્રાતઃકાળે સ્નાન, સંધ્યા અને નિત્ય કર્મ કરી ગંગા યમુના નદીના સંગમ આગળ પ્રયાગમાં બારદ્વાજ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા. બારદ્વાજે તેનો ધણો સત્કાર કર્યો. ત્યાંથી તેઓ સપાટ પ્રદેશવાળા રમણિય વૃક્ષોથી ઘેરાએલા ચિત્રકુટ પર્વતમાં આવ્યા; ત્યાં પર્ણકૂટી બાંધી નિવાસ કર્યો. અહિં સર્વ પ્રકારની સગવડ જોઈ, રામ સીતા અને લક્ષ્મણ આનંદ પામ્યા.

દશરથ મરણ—સુમંત્ર ઉદાસ થતો અયોધ્યામાં આવ્યો. દશરથને પ્રણામ કરી રામનો નીતિયુક્ત સંદેશો કહ્યા; એ સાંભળી રાજા મૂર્છિત થયો. શુદ્ધિમાં આવતાં સનેપાત થયો, મધ્યરાત્રે દેહ છોડ્યો, એ સમયે

સુમિત્રા અને કૌશલ્યા પાસે હતાં. તેઓ પણ આ બનાવથી બેમાન થઈ પડ્યાં. સવારે શુદ્ધિમાં આવતા રડાપીડ થઈ પડી. ભરત, શત્રુઘ્ન મોસાળમાં હતા, તેમને દોડતા સ્વાર મૂકી તેડાવ્યા, તેઓએ આવી જોયું તો આખી નગરી શૂન્યકાર દીઠી, મંદિરમાં મહારાજ કે રામ ન દીઠા. દરબારનું દિવ્ય તેજ હરાઈ ગયેલું જણાયું. તેથી ભરત, શત્રુઘ્ન સંકલ્પ વીકલ્પ કરતા અને ભય પામતા કૈકેયીને દ્વાર આવ્યા. કૈકેયીએ રામને વનવાસ તેથી રાજાનો સ્વર્ગવાસ થયો અને તમને રાજ્યાભિષેક એ સધળી વાત જણાવી. ભરતને માતાના આ શબ્દો બાણુ જેવા લાગ્યાં. તેથી પછડાઈ પૃથ્વીપર પડ્યા. રૂદન કરતાં ક્રોધ, શોકયુક્ત થઈ બોલ્યા કે;—ઓ દૈવ! આ એકાએક શું થઈ ગયું ? અરે ! મારાથી પિતાનું મરણ સમયે મુખ જોવાયું નહિ. અરે ! તેં આ ઘેર કમં શું કર્યું ? રામ તને માતા પ્રમાણે ગણતા, ક્રોધ દિવસ અપમાન કરતા નહિ. કુળની રીત છે કે જે મોટો હોય તેજ ગાદીએ બેસે. રાજ્યતો રામનુંજ છે, હું તો તેનો દાસ થઈ રહીશ વગેરે કહી રામ પ્રત્યે પોતાનો ભક્તિભાવ દેખાડ્યો. શત્રુઘ્ન મંથરાંને મારવા દોડ્યો. ધણી કઠણ વચનો કૈકેયીને કહ્યાં. એટલામાં વશિષ્ઠ ગુરૂએ આવી શાંત કર્યા. રાજાની ઉત્તર ક્રિયા કરાવી શોક ઉતાર્યો. ભરતને ગાદીએ બેસવાનું કહેતાં, તેણે જણાવ્યું કે એ રાજ્ય મોટાભાઈ રામનું છે, હું તેને તેડી લાવવા વનમાં જઈશ.

રાજકુટુંબનો વનમાં મેળાપ—ભરતે વનમાં રામ પાસે જવાની તૈયારી કરી. સાથે શત્રુઘ્ન, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, વશિષ્ઠમુનિ, સુમંત્ર અને કેટલીક પ્રજા સર્વે ચિત્રકૂટમાં આવ્યા. રામ વૈભવથી રહિત થઈ, તપસ્વી વેશે બેઠેલા હતા. એ જોઈ સધળાએ હિંચા સ્વરે રૂદન કરવા માંડ્યું. ભરત દીનતાથી રામના ચરણમાં પડ્યા. રામ તેને ઉઠાડી બેઠ્યા પિતાના કુશળ સમાચાર પૂછતાં ભરતે તેના સ્વર્ગવાસના ખબર આપ્યા. એથી રામ ધણી શોકાતુર થયા. થોડીવારે સૌ શાન્ત થઈ બેઠા. ભરતે રામને અયોધ્યામાં પધારવાની વિનંતી કરી. એ વખતે રામે કહ્યું કે;—“પુરૂષ પોતાની ઇચ્છાથી કંઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવા સ્વતંત્ર નથી. દૈવ જેમ કરે છે, તેમજ થાય છે, મારા વનવાસમાં પિતાનો કે તમારી માતાનો કશો દોષ નથી. ભરત ! તમે શોકને છોડી દમ સ્વરથ થાઓ અને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે અયોધ્યામાં જઈ રાજ્ય કરો. હું પણ પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીશ. આ સાંમળી ભરતે રામના ચરણમાં શીશ મૂકી ધણી ધણી પ્રકારે પ્રાર્થના કરી. જાબાલી પંડિતે અને વશિષ્ઠ ગુરૂએ પણ સમ-

જાવ્યા, પણ તેણે તો પિતાની આજ્ઞા પાળવાનોજ દૃઢ નિશ્ચય જણાવ્યો. છેવટ એટલું કબુલ કર્યું કે, ચૌદ વર્ષ પૂરાં થશે કે હું તરત આગ્રી રાજ્ય કરીશ. પછી ભરત નિરાશ થઈ સર્વ કુટુંબ અને પ્રજા સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા. રામની પાવડીઓનો અભિષેક કર્યો. નગરમાં તેની આણુ ફેરવી. શત્રુદ્ધન તથા પ્રધાનોને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવાની બલામણુ કરી, ભરતે જટા તથા વલ્કલ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા. યોગી વેશે રામને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થયાની વાટ જોતા નગરબહાર નંદીઆમમાં રહ્યા.

રામને ઋષીઓનો મેળાપ.—અયોધ્યાથી ચિત્રકૂટપર રામ પાસે વારંવાર અપાર મનુષ્યો આવવા જવા લાગ્યાં. તેથી ઋષિઓને ઉપદ્રવ થાય એવા હેતુથી રામ ચિત્રકૂટ છોડી દક્ષિણ દિશા તરફ અત્રિઋષિને આશ્રમે આવ્યા. અહિં ઋષિ તથા અનસુયાજીએ ધણો સત્કાર કર્યો. સીતાજીને શરીરે ચોળવા એક સુગંધી પદાર્થ અને ઉત્તમ વસ્ત્રો આપ્યાં. અહિંથી તેઓ દંડકારણ્યમાં આવ્યા. ત્યાં વિરાધ તામે રાક્ષસ સીતાને ઉપાડી નાંહો. તેને રામે ધણો માર માર્યો, પણ મરતો નહોતો. તેને જીવતાં જમીનમાં દાટ્યો, એટલે મરણુ પામતાંજ એ ખાડમાંથી એક સ્વરૂપવાન પુરૂષરૂપે આકાશમાં જતાં બોલ્યો કે; “ હું ગધર્વ છું, મને શાપ થયો હતો. પણ આજ તમારે હાથે મરણુ પામવાથી હું પાછો સ્વર્ગમાં જઈ છું. તમારો સર્વ સ્થળે જય થાઓ. ” આ પ્રમાણે બોલી ચાલ્યો ગયો. રામ ત્યાંથી શરભંગ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા, આ ઋષિ રામના દર્શન કરી સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાંથી તેઓ સુતીક્ષણુ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા. અહિં કેટલાક ઋષિઓએ આવી રામને સ્તુતિ કરી જણાવ્યું કે, રાક્ષસો અમને બહુ ઉપદ્રવ કરે છે. તેણે ધણુ ઋષિઓને મારી નાંખ્યા છે. એના દાડકાનો આ મોટો ગંજ પડ્યો છે. એ જોઈ રામે એ પાપીઓને મારી નાંખી ઋષિઓને સુખી કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ આશ્રમમાં સીતાજીએ રામને શસ્ત્ર ધારણ કરવાના ધર્મ, અધર્મ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. તેનો રામે ઉત્તર આપ્યો કે;— “ બ્રાહ્મણના સંરક્ષણુર્યે ક્ષાત્રિઓએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં એ અધર્મ નથી. અમે શસ્ત્ર ન ધરીએ તો બ્રાહ્મણ પોતાનું સંરક્ષણુ કરવામાં સમર્થ નથી એમ ન સમજશો, તેઓ શાપથી રાક્ષસોને બાળી ભસ્મ કરવાને સમર્થ છે, પરંતુ સંપાદન કરેલું સુકૃત્યનું ફળ તેઓ આવી રીતે વ્યર્થ વ્યય કરતા નથી. માટે તેઓનું મારે સંરક્ષણુ કરવું જોઈએ. ” રામ ત્યાંથી ચાલી પંખા સરોવર પાસે આવ્યા. અહિં તેઓ મધુર ગાયનને શ્રવણી સાંભળી આશ્ચર્ય થયા. આ સરોવરમાં એક બંગલો ધ્યાનસ્થ થઈ

હિભો હતો, તેને જોઇ રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે;—

પદ્મલક્ષ્મણપંપાયાંબકોપરમધાર્મિકઃ ।

શનૈઃશનૈઃપદંધત્તેમત્સ્ત્યાર્હસનરંદ્યા ॥

પથિકાનૈવજાનન્તિજાનન્તિસહવાસિન ।

અનેનધૃતવૃત્તોનમત્કુલંનિષ્કુલીકૃતઃ ॥

ભાવાર્થ—“ લક્ષ્મણ તું જો ? પંપાસરોવરમાં પેલો બગલો મહાધર્મવાળો જણાય છે. રખેને માછલાં મરે ! એવી શંકાથી તે ધીમે ધીમે ડગલાં બરે છે. આ સાંભળી સરોવરમાંથી એક માછલો બોલ્યો કે, ભાઈશ્રીના ગુણને તમે વટેમાર્ગુ શું જાણો ? એના ગુણ તો જેઓને તેનો સહવાસ હોય તેજ જાણે; કારણ કે એજ ધર્મધ્વજે મારા કુળનો સત્યાનાશ વાળ્યો છે ” આપરથી એ સમજવાનું છે કે જ્યાં સુધી કોઇ મનુષ્યના ગુણો આપણા જાણવામાં ન હોય, ત્યાંસુધી તો ઉપરની સાધુતા ભાળી મોઢીત થવા જેવું થાય છે, પણ જ્યારે દીર્ઘ પરિચયથી ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, ત્યારે આપણને પ્રથમ બાંધેલા અભિપ્રાયમાં રૂપાંતર કરવું પડે છે, અહિંથી તેઓ વિંધ્યાચળ પર્વતમાં અગસ્ત્યમુનિને આશ્રમે આવ્યા. ઋષિએ તેમને કેટલાક શસ્ત્ર અસ્ત્રો આપી સત્કાર કર્યો. રામે ઋષિ પાસે શૈવી દીક્ષા લીધી. ત્યાંથી તેઓ પંચવટી (નાશિક આગળ)માં આવ્યા. અહિં તેઓ પર્ણકૂટી બાંધી રહ્યા, ત્યાં તેઓ શરદઋતુની સૌંદર્યતા જોઇ, આનંદથી દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

રાક્ષસોનો નાશ.—એક વખતે રાવણની બેન સુર્પનખા સુંદર રૂપ ધારણ કરી ફરતી ફરતી ત્યાં આવી. એ રામનું તેજસ્વી મુખ જોઇ મોહિત થઇ. તેણે રામને પોતાની સાથે લગા કરવાનું કહ્યું, પણ રામે પોતાને સીતા સાથે તેજ છે. ખીજીની મારે જરૂર નથી. એવું સાંભળી રાક્ષસી ક્રોધ કરી સીતાને ખાઇ જવા દોડી. રામે લક્ષ્મણને ઇસારો કર્યો કે, તેણે તેના નાક, કાન કાપી લીધા, સુર્પનખા ચીસ પાડી વનમાં નાશી ગઇ. તેણે જઇ પોતાના ભાઇ ખર, દુષણને સઘળા વાત કહી. એ બંને ભાઇઓ રાક્ષસોનું ધણું સૈન્ય લઇ આવ્યા. તેમને રામ લક્ષ્મણે સપાટામાં મારી નાખ્યાં, એક પણ રાક્ષસ જીવવા પામ્યો નહિ. તેથી સુર્પનખા નાશીને લાંકામાં આવી. તેણે ખર, દુષણના મરણની વાત કહી બતાવી. રાવણ એથી ધણો ગુસ્સે થયો. તેણે રામ લક્ષ્મણને મારી નાખવાની હિંમત ધરી, પણ ખીજ રાક્ષસોએ જણાવ્યું કે એ બંને ભાઇઓ જીતાય એવા

નથી. તેની સ્ત્રી ધણી સ્વરૂપવાન છે. તેનું હરણ કરવાથી, એ બંને અ-
રણ્યમાં અકળાઈ મરણ પામશે. રાવણે મારીચની સલાહ લીધી. તેણે
કહ્યું કે, એ વાત છોડી દો. એ મહા પરાક્રમી પુરુષ છે. સૂતેલા સિંહને
જમાડવામાં હાનિ છે. વગેરે હિત વચનો કહેવાથી રાવણે એ વાત પડતી
મૂઠી, પણ સૂર્યનખાએ રાવણને ધણી મેણી માર્યા અને સીતાના સ્વરૂપનાં
ધણાં વખાણ કર્યાં. તેથી રાવણે મારીચને પોતાની સાથે આવી સુવર્ણમૃગ
થઈ સીતાને લોભાવવાનું કહ્યું. મારીચ પ્રતાપીરામનાસામર્થ્યનેજાણતો હતો.

રાવણ પ્રત્યે મારીચનાં વચન.—હે લંકેશ્વર ! હમેશાં મધુર
વચનો બોલનારા પુરુષો જોઈએ તેટલા મળે છે, પણ પરિણામમાં
હિતકરે એવાં દડવાં વચનો બોલનારા દુર્લભ છે અને તેવાં વચનોનું
ગ્રહણ કરનાર પણ દુર્લભ છે. મારું કહેવું હમણાં તો તમને અગ્રિય
લાગશે, પણ પરિણામમાં હિતકારી છે. સઘળા રાક્ષસોનું કલ્યાણ
થાય તો ઠીક. રખેને રામના ક્રોધથી જગત્માં રાક્ષસોનું ખીજ પણ
ન રહે ! રખેને તારા પ્રાણ લેવાને વાસ્તેજ સીતાનો જન્મ થયો
હોય ! તારા જેવો નીચ સ્વભાવનો અને દુષ્ટ વિચારનો રાજા પોતાનો, સ-
જ્જનોનો અને દેશનો પણ વિનાશ કરે છે. રામ અવિદ્વાન, અજિતેન્દ્રિય કે
તીક્ષ્ણ સ્વભાવનો નથી, કે પિતાએ તેને કહાડી મૂકેલો પણ નથી, પણ
એ પોતેજ પિતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે દંડકાણ્યમાં આવેલા છે. રા-
મના પ્રભાવથી તથા પોતાના પતિવ્રત્યથી સીતાનું રક્ષણ અખંડ થયા કરે
છે. તેનું હરણ કરવાની ઇચ્છા તને કેમ ઉત્પન્ન થઈ ? તારે રામરૂપી પ્ર-
બળ અગ્નિમાં સહસા પ્રવેશ કરવો પોત્ય નથી. રામરૂપી કાળના મોઢામાં
પડવાની તને ઉત્કંઠા કેમ થઈ છે ? રામ પોતે ધર્માત્મા છે. તેની સ્ત્રી પ-
તિવ્રતા છે. રામનું તેજ અપ્રમેય છે. સીતાને રામના ધનુષ્યનો આશ્રય છે.
તેનું હરણ કરવાનો વ્યર્થ ઉદ્દોગ તારે નહિ કરવો જોઈએ. તું રામની ન-
જરે પડ્યો કે તે વખતેજ તારા જીવિતનો છેડો છે. તું તારા જીવિત સુખ,
તથા રાજ્યને બચાવવાને વાસ્તે વિલીંબણાદિ ધર્માત્મા મંત્રીઓની સાથે
વિચાર કર. શુભ દોષના બળાબળનો નિર્ણય કર. તારા તથા રામના બળને
ખરી રીતે જાણી લે. પછી પોતાના હિતનો નિશ્ચય કરી, તારે એ કા-
મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. હુંતો તને કહું છું કે, રામની સામે વિરોધ ક-
રવાથી તારું કોઈ પ્રકારે હિત થવાનું નથી. મને યાદ છે કે હું આગળ
શુભાહુ આદિ હજારો રાક્ષસોની સાથે વિદ્યાભિવ્રના યજ્ઞનો ભંગ કરવા
ગયો હતો. એ વખતે મારા પ્રાણ લેવાની તેણે ઉપેક્ષાજ કરી હશે. તેથી

હું જીવતો રહ્યો. મારા સુખાહુ વગેરે સઘળા સહાયકારોને તો તેણે તેજ વખતે મારી નાંખ્યા હતા. આ તારી મોટી સમૃદ્ધિવાળી લંકા નગરી સીતાને વારતે પાપમાલ થઇ જશે. હાય ! હાય ! પાપીના આશ્રયમાં રહેનારા લોકો પાપ નહિ કરતા છતાં અને પવિત્ર રહેતા છતાં, પણ પરાયા દોષથી ખરાબ થઇ જાય છે. પરસ્ત્રીના સ્પર્શ જેવું ખીજું કાઠ પણ મોટું પાપ નથી. જે અબ્યુદય, માન, રાજ્ય, જીવિત, સ્ત્રીઓ અને મિત્ર વર્ગને લાંબા કાળ સુધી ભોગવવા ઇચ્છતો હોય, તો રામનું વિગ્રીય કરવાનો ઉદ્દેશ છોડી દે. તું પોતાની સ્ત્રીઓમાંજ સંતોષ રાખ. તારા અંતઃપુરમાં હજારો સ્ત્રીઓ જેવી જોઈએ તેવી છે, માટે સીતાને લાવવાનો દુરાગ્રહ છોડી દે. હું તો રામથી એવો ખીજું છું કે, જેઓના આરંભમાં 'ર' આવે છે. એવા સ્ખંદો પણ મને ત્રાસ આપે છે. જ્યાં રામ ન હોય, ત્યાં પણ હું રામને દેખું છું અને સ્વપ્નમાં પણ રામને જોઈ વિનહા થઇ જાઉં છું. હવે જોઈએ તો ક્ષમા કર અને જોઈએ તો રામની સાથે વિગ્રહ કર. જીવતો રહેવાને ઇચ્છતો હો, તો મારી પાસે તારે રામની વાત પણ કરવી નહિ. રાગ અવળે માર્ગે ચડે, ત્યારે તેને મંત્રીઓએ જરૂર રૂંદ કરવો જોઈએ. તું કેદ થવાને લાયક છતાં મંત્રીઓ તને કેમ કેદ કરતા નથી ! એ તેઓનોજ અપરાધ છે. હું મારા મરણનો શોક કરતો નથી. પણ એ કૃત્યથી તારા કુટુંબનો અને તારા સઘળા સૈન્યનો નાશ થશે, તેનો શોક કરું છું. રાજ્યદંડથી મરવા કરતાં શત્રુના હાથથી મરવું સાફ છે. તેથી મને તો રામના હાથથી મરવામાં લાભ છે. રામનું દર્શન થતાંજ મને મુવોજ સમજાજે અને સીતાનું હરણ થતાંજ તારા સહિત તારા પરિવારને મુવોજ સમજાજે. " વગેરે મારીયે ઘણો ઉપદેશ આપ્યો, પણ મરવા પડેલો માણસ જેમ ઔષધીનો સ્વીકાર કરતો નથી. તેમ મારીયનાં યોગ્ય વચનોને રાવણે સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેથી મારીય ઘણો નિરાશ થયો. નહિ ચાલતાં શોકતુર થતો રાવણની સાથે દંડકારણ્યમાં ગયો.

સીતાહરણ--રાવણ સંન્યાસી થયો. મારીય સુવર્ણ મૃગ થયો. એ સુવર્ણમૃગ સીતાની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે મેળવવા સીતાએ રામને આગ્રહ કર્યો. રામનેતો સઘળી લીલા કરવી હતી, તેથી મૃગ પાછળ ગયા અને તેને માર્યો. મરતાંએ મારીય રાક્ષસે કપટથી રામના જેવા સાદે "ધ્યાય લક્ષમણ" એવો પોકાર કર્યો. આપરથી સીતાએ આગ્રહથી લક્ષમણને પણ પાછળ મોકલ્યા. એ રીતે એ બંને ભાઈઓની ગેરહાજરીના લાભ લઈ રાવણ કપટ કરી સીતાને ઉપાડી ગયો. રામ લક્ષમણ મૃગ મારી આવ્યા, તો સીતાને આ-

શ્રમમાં ન દીઠાં. એ ઉપરથી તેણે ધાર્યું કે સીતાને કાઈ રાક્ષસ ઉપાડી ગયો હશે. એવું ધારી રામ વનમાં સ્ત્રીઓના સંગીઓની આવી દશા થામ છે; એમ લોકોને જણાવવા સાફ દીનની પેઠે વનમાં ફર્યા.

સીતાનો શોધ—ધનુરાવતાર શ્રીરામચંદ્ર સીતાના શોધાર્થે અરણ્યમાં ફરતા હતા. તે ભક્તના ઉદ્ધારણાર્થે તથા જોટશ્રી સૃષ્ટિરૂપે કરી પંચ ભૂ-તાત્મા પ્રકૃતિ છે, તેજ પ્રકૃતિ સીતા છે. તથા હું તે ભૂગોળાદિક અનંત ગોળરૂપી સીતામય સૃષ્ટિરૂપ પ્રકૃતિને અંતર્યામિત્વે કરી એક આકર્ષણ શક્તિએ આકર્ષણ કરી ધરનારો પુરુષ તથા સમષ્ટિરૂપ ધનુર છું. તે અમે ઉભયતાએ એક રૂપ છતાં, અવતાર શરીરો જગત્ કાર્યાર્થ, ધનુષ માત્રે કરી ધારણ કર્યા છે. એ ભાવના પ્રગટ દેખાડવા સાફ રામચંદ્ર સીતાનો શોક કરતા ફરતા હતા. તે વખતે પાર્વતીજીએ પ્રગટ થઈ, રામની પરીક્ષા કરી હતી. તેમાં તેઓ પૂર્ણ જ્ઞાની છે તથા રામને મોહ નથી, એવું સર્વના મનમાં ઉતારી આપ્યું અને શ્રી રામ જગદુદ્ધરાર્થ સીતાના શોધ નિમિત્તે લોકોને દેખાડી ફરે છે, પણ શ્રી રામે કામ, ક્રોધ લોભ, મોહ, મદ, અને મત્સર એવા શત્રૂત્વ ભાવ એટલે રિપુ ભાવને છોડી એ સર્વને મિત્ર કર્યા છે, એ પણ લોકોને દેખાડ્યું. તથા અમાનિત્ય તથા અદંભિત્ય ઇત્યાદિ જ્ઞાનીઓના લક્ષણો શ્રી રામમાં પૂર્ણ છતાં બાહ્યત્કારે, ક્રિયિતકાલ, અજ્ઞાનીઓના માનિત્વાદિક લક્ષણોનું અવલંબન કરી, રામ લોકોમાં ફરે છે અને તે ફરવામાં લોકોને સુમાર્ગ દેખાડે છે એવા પ્રકારનો રામનો મહિમા જગત્માં પાર્વતીજીએ બાહ્યત્કારે અજ્ઞાનપણાનો વેષ લઈ પ્રગટ કર્યો છે. રામ ફરતા ફરતા જ્યાં જટાયુ મરણની અણીપર પડ્યો હતો ત્યાં આવ્યા. એ જટાયુએ રાવણ પાસેથી સીતાને મૂકાવવા યુદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં તે ધણો જખમી થયો હતો. જ્યારે તેને રામનો મેળાપ થયો, ત્યારે તેણે સીતાને રાવણ હરી ગયો એવા ખબર આપ્યા. સધળી વાત કહી “ રામ ” એટલા શબ્દો બોલી મરણ પામ્યો. રામે તેનો પ્રેમથી અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો, ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામાં ચાલ્યા. રસ્તામાં કુષ્મંધ નામના રાક્ષસનો તથા શબરી નામની ભક્ત સ્ત્રીનો ઉદ્ધાર કર્યો. રાવણના મોકલેલા કેટલાક રાક્ષસોને માર્યા. ત્યાંથી ઋષિમુખ પર્વતપર આવ્યા. અહિં હનુમાનજી પ્રેમથી મળ્યા. સુગ્રીવ જે કિંકીઘાનો રાજા તેને તેના ભાઈ વાળીએ મારી કહાડી મૂક્યો હતો તે તથા તેના પ્રધાનો નળ, નીળ અને જંબુવાન વગેરે સા તેને મળ્યા, તેઓ રામના ભક્ત થઈ રહ્યા. સીતાજીએ પોતાના વસ્ત્રો તથા અલંકાર નિશાની દાખલ નીચે

ફેંકી દીધેલા હતાં. તે રામને આપ્યા અને સીતાનો શોધ કરી લાવવાનું તેઓએ માથે લીધું. રામે એક બાણથી સાત તાડ વીધી નાંખ્યા તથા એક બાણથી વાળીને માયો અને સુગ્રીવને કિંકિધાનું રાજ્ય પાછું આપાવ્યું. એ રીતે રામે તેને પોતાના અદ્ભૂત પરાક્રમનો પ્રતાપ દેખાડ્યો.

રામરાવણનું યુદ્ધ—રામે ઋષિમુખ પર્વતપર ચોમાસુ ગાળ્યું. પછી હનુમાન, અંગદ, નીલ, નળ, જાંબુવાન વગેરે યોદ્ધાઓ સીતાના શોધ માટે નીકળ્યા. તેઓ સમુદ્ર કિનારે આવ્યા. ત્યાં જટાયુનો ભાષ સંપાત્તિક ગિરિની ગુફામાં રહેતો હતો તે મળ્યો. તેણે સીતા લંકાના અશોક-વનમાં બેઠી રૂદન કરે છે એવા ખબર આપ્યા. એ સંદેશથી હનુમાન હિંમતથી સમુદ્ર ઓળંગી લંકામાં ગયા અને સીતાને મળ્યા. હનુમાને લંકા રૂગગાવી ફેટલીક ઉથલપાથલ કરી રાવણનું અપમાન કર્યું. લંકાની તેઓએ ફેટલીક ખાતમી મેળવી લીધી અને સીતાનો સંદેશો લઇ, જ્યાં જાંબુવાન, અંગદ, નળ, નીલ, વગેરે સમુદ્ર કિનારે હતા, ત્યાં સમુદ્ર ઓળંગી આવ્યા. સીતાના શોધથી સર્વ આનંદ થતા રામ પાસે આવ્યા. હનુમાને લંકાની હકીકત અને સીતાનો સંદેશો કહ્યો. આ સર્વ વર્તમાન જાણી રામની આજ્ઞાથી સુગ્રીવે સૈન્ય એકઠું કર્યું. રામ, લક્ષ્મણ સુગ્રીવ એ ત્રણે હનુમાન, અંગદ, નળ, નીલ, જાંબુવાન વગેરે યોદ્ધાના હાથ નીચે અસંખ્ય સૈન્ય લઇ સમુદ્રકિનારે આવ્યા. સમુદ્રપર લંકા સુધી પાજ (પુલ) બાંધી. સર્વ સૈન્યને પેલેપાર ઉતાર્યું. લંકામાં સુવેળાયજી પર્વતની તળેટીમાં પડાવ નાંખ્યો. વિલીપણે રાવણને ધણું સમજાવ્યો કે સીતા પાછી સોંપ, પણ તેણે તેનું માન્યું નહિ. ઉલટો તેનો તિરસ્કાર કર્યો. વિલીપણ ધર્માત્મા અને નીતિવાન હતો. તે પોતાના પાપી ભાઈના આ કૃત્યથી નારાજ થયો. તેથી તે રામને શરણે આવી નમ્યો. રામે તેનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો. રામે અંગદને રાવણ સાથે પ્રથમ “વિદ્ધિ” કરવાને મોકલ્યો, પણ રાવણે માન્યું નહિ. તેથી રામના સૈન્યે લંકા નગરીપર ધસારો કર્યો. રાવણના રાક્ષસો પણ સામે જોસથી લડવા લાગ્યા. સામસામેના યોદ્ધાઓ એક બીજાપર તુટી પડ્યા. રામના સૈન્યે ધણા રાક્ષસોને ચીરી નાંખ્યા, એ જોઈ રાવણ રૂથારૂથ અસંખ્ય સૈન્ય સાથે રણ સંગ્રામમાં આવ્યો. રામ, રાવણ વચ્ચે લયંકર યુદ્ધ થયું. બાણોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. રાવણે પોતાના બળચાતુર્યથી લક્ષ્મણ વગેરે ધણા સૈન્યને મૂર્છિત પમાડ્યા.

રામનો ખંધુ પ્રેમ—લક્ષ્મણ મૂર્છિત થવાથી રામ સૌહાર્દસમાં બીજાનું રહી રણસંગ્રામ ભૂમિમાં શોકાતુર થઇ બોલ્યા કે:—

દેશેદેશેકલત્રાણિમિત્રાણિચ પુરે પુરે ।

તંદેશંનૈવ પસ્યા મિયત્ર ભ્રાતા સહોદરઃ ॥

શ્રીઓ જોઇએ તો જે જે દેશમાં જોઇએ, ત્યાં ત્યાં મળી શકે, મિત્રો જોઇએ તો જે જે નગરમાં જઇએ, ત્યાં ત્યાં મળી શકે, પણ તે દેશ હું ક્યાંય દેખતો નથી કે જ્યાં સહોદર ભાઇ મળી શકે. અહો ! રામનો નાના ભાઇ લક્ષ્મણ પ્રત્યે કેવો પ્રેમ ! ખરેખાત આ જગતમાં પ્રિય ભાઇના સ્નેહની અરોબરી બીજો સ્નેહ વિધાતાએ રચેલજ નથી. અનેક પ્રકારના સ્નેહીઓના સ્નેહો શું સહોદર ભાઇના સ્નેહના હજારમાં અંશની પણ અરોબરી કરી શકે ? કદી નહિ. જેઓ પોતાના ભાઇઓ ઉપર સ્નેહથી ભીંજાયેલા છે. તેઓજ ધન્ય પુરૂષોમાં પણ ધન્ય છે. અંધુઓના આશ્રયથી અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ પણ સહેજમાં ઓળંગી જવાય છે, અંધુઓના આશ્રયથી લક્ષ્મી અને ચિંતામણી પણ દુર્લભ નથી. અંધુઓના અપ્રતિમ પ્રેમને કાની ઉપમા આપીયે ! કેમકે જે પ્રેમનો એક કણ પણ પવિત્ર પત્નિમાં કે સન્નિમિત્રોમાં પણ નથી. જેઓ સહોદરપણાના સ્નેહને સાધારણ કારણને લીધે ભૂટી જઇને એક બીજામાં દ્રેષ કરવા મંડી પડે છે. તેને 'નર' નહિ પણ 'વાનર' કહેવા જોઇએ. રામનો લઘુ બાંધવ લક્ષ્મણ પ્રત્યે સ્નેહ અપાર હતો. તેથી તેણે આ વખતે જે શોક અતાવ્યો છે, તે યોગ્યજ હતો. પછી રામે લક્ષ્મણની તરત મૂર્છા ઉતારી હનુમાને રાવણના યોદ્ધાઓપર વજ્ર મુઠ્ઠી ચલાવી ધણાને મરણ પથારીએ સૂવાયાં. નળે બ્રહ્મદત્ત મંત્રથી કેટિ નળ કર્યા. રાવણે બ્રહ્માશાસ્ત્ર મૂક્યું. રામે તેને અટકાવી એક બાણથી રાવણનાં છત્ર છેદ્યાં અને તેનો મૂગટ પડ્યો. આ અપમાનથી રાવણ રણમાંથી નાશી ગયો. કુંભકરણને અધાર નિંદ્રામાંથી જાગૃત કરી યુદ્ધમાં લડવા મોકલ્યો. તેને રામે એક બાણ મારી રણમાં રોક્યો. લક્ષ્મણે રાવણના પુત્ર અતિક્રાંતને માર્યો. ઇંદ્રજિતે રામના સૈન્યનો પરાજય કર્યો. તથા કૃત્તિમ સીતાનો શીરછેદ કર્યો, પણ રામ એનાથી છેતરાય એવા નહોતા, ઇંદ્રજિતે અક્ષય રથ પ્રાપ્ત કરવા હવન આદર્યો, તે હવનને લક્ષ્મણે બ્રષ્ટ કર્યો. એથી ઇંદ્રજિત નિરાશ થતો, ચાતુર્યથી લડવા લાગ્યો, પણ તેને લક્ષ્મણે માર્યો. ઇંદ્રજિત જેવા પુત્રના મરણથી આખી લંકામાં હાહાકાર થઇ રહ્યો, રાણીઓ રડાપીટ કરવા લાગી, આખી નગરી શોકાતુર થઇ, રાવણના આ કર્મને ધિક્કારવા લાગી, અને રાવણ પણ પુત્ર મરણથી રૂદન કરવા લાગ્યો. આટલું થયા છતાં પણ તે હારી હેઠો બેસે એવા નહોતો. એ ધણે માથાનો ફરેલો હતો. તેથી તેણે રાક્ષસીમાયા આદરી,

રામ લક્ષ્મણને રાવણના મામા અહિરાવણ, મહિરાવણ પાતાળમાં ઉપાડી ગયા, ત્યાં હનુમાન વીર હોમતથી જન્મ પહોંચ્યા. તેણે રામ, લક્ષ્મણને સહાય કરી, અહિરાવણને માર્યો. રામે મહિરાવણને માર્યો. રામ, લક્ષ્મણ તેના ઉપાડયા જાય એવા નહોતા. પણ તેણે ત્યાં જન્મ પોતાનો પ્રતાપ બતાવવાજ એમ થવા દીધું હતું. પાતાળમાં એ બંને રાક્ષસોને મારી એ ત્રણે લોકમાં આવ્યા. આવી રાવણના ધણા સૈન્યનો નાશ કર્યો. તેથી રાવણ ક્રોધાંત થઇ રણમાં આવ્યો.

રાવણનો નાશ—રામ રાવણ વચ્ચે જન્મરૂં યુદ્ધ મચ્યું. દેવતાઓ વિમાનમાં બેસી જોયા કરતા હતા. જેવો રાવણ રામ સામે આવ્યો કે, રામ બ્રહ્મી ચડાવી બોલ્યા કે—“હે નીચ રાક્ષસ ! તું ધણો દુષ્ટ છે. તું કૂતરાની પેઠે લાજ મૂકીને મારી ગેરહાજરીમાં સીતાને હરી લાવ્યો છું, તો કાળ જેમ દુષ્ટ કર્મ કરનારને ફળ આપે છે; તેમ હું મારા અમોઘ પરાક્રમથી તને કમનું ફળ આપું છું. તારા પુત્રો અને ભાઇઓનો નાશ થયો, તોપણ તને સમજણ પડી નહિ. હે દુષ્ટ ! જેમ લે મારા બાણને ? એમ તેનો તિરસ્કાર કરતાંજ કે, એક વજ્ર જેવા બાણથી તેનું હૃદય વીંધી નાંખ્યું. એથી રાવણ ભૂખમાંથી લોહી નાંખતો, પુણ્યવાન જેમ પુણ્ય ખુટી જતાં સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વા પર પડે, તેમ એ પોતાના રથમાંથી ભૂમિપર પડ્યો. તેનું શીશ ધુળમાં રમદોળાયું. લોકોમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. મંદોદરી અને હનુરો રાક્ષસીઓ પોતાના પતિ અને સગા સંબંધીઓ રણમાં પડ્યાં હતા, તેમને માટે મહા કલ્પાંત કરતી હતી. સર્વે રાવણના અવિચારપણાને વખોડતી પોતાના સંબંધીઓના શબને બાથમાં લઇ ઉંચા સ્વરથી મહા રૂદન કરવા લાગી. મંદોદરી વિલાપ કરતી હતી કે;—હે નાથ ! હે જગતને રોવરાવનાર રાવણ ! હાય ! હાય ! અમે ખરાબ થઇ, તમે કામદેવને વશ થઇને સીતા ના તેજનો પ્રભાવ જાણ્યો નહિ, કે જેણે તમને આ દશા આપી. લોકોને અને અમને વિધવા કરી. તમે તમારું શરીર ગૃધ્ર પક્ષીઓને ભક્ષ્યરૂપે આપ્યું અને આત્માને નરકમાં નાંખ્યો. વગેરે રીતે તેણે ધણો કલ્પાંત કર્યો. રામે તેને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી શાંત પાડી, વિભીષણે રામની સંમતિ લઇ પોતાના સંબંધીઓનું શાશ્વત રીતિએ પારલૌકિક કાર્ય કર્યું.

સીતાનો મેલાપ—સીતાજી આસોપાલવની વાડીમાં શીશમના ઝાડ નીચે રહીને પોતાના વિરહના વ્યાધીથી દુખળાં થઇ ગયાં હતાં. તેમને વિભીષણ સૈન્ય સાથે ધામધૂમથી પાલખીમાં બેસાડી રામ પાસે તેડી લાવ્યા. સીતાજી હર્ષથી સજળનેત્રે રામને પગે પડ્યાં. સતી સાક્ષાત્ શક્તિસ્વરૂપ

હતા. રામ પણ જાણતા હતા કે સીતા ખરેખર શુદ્ધ સતી છે, પણ તેણે લોકાપવાદથી ડરી તેને ગ્રહણ કરવા ના પાડી. તેથી સીતાએ અગ્નિ પ્રવેશ કર્યો. તેમાં તેને જરા પણ આંચ આવી નહિ. તેથી તેમજ દેવતાઓએ આકાશવાણીથી સાક્ષી આપી કે સીતા શુદ્ધ સતી છે. એવી રીતે લોકો સમક્ષ રામે સીતાની પરીક્ષા કરી, પોતાને અત્યંત પ્યારી જે રાંક જાર્યા સીતા જેનું મુખાર્વિદ પોતાના દર્શનના આનંદથી પ્રકૃષ્ઠિત થયું હતું. તેને રામ દયાથી પ્રેમ સહિત બેટી આનંદ પામ્યા.

વિભીષણને લંકાની ગાદી—લંકાનો દુષ્ટ રાજા રાવણ તથા તેના કુટુંબી રાક્ષસો સજ્જનોને તથા પ્રજાને પીડા કરતા હતા, તેને નીતિએ વર્તવા રામે અંગદ સાથે પ્રથમ કહાવ્યું હતું, પણ તેણે માન્યું નહિ. તેથી એ સર્વ રાક્ષસ કુળનો રામે નાશ કર્યો. પ્રજાને દુઃખમાંથી મોકળા કરી. રાવણનો બંધુ જે વિભીષણ નીતિવાન હતો, તેને લંકાની ગાદીએ બેસાડી સર્વ પ્રજાને સુખી કરી. લંકામાં સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિ હતી, તે વિભીષણ આગ્રહ કરીને આપતો હતો, છતાં પણ રામે તેમાંથી કાંઈજ લીધું નહિ, તથા કાંઈને પણ તેમાંથી લેવા દીધું નહિ; એવી રામની નીતિ હતી. તેથી તેની જગતમાં સર્વકાળ સ્તુતિ થતી હતી, અને હજી પણ તેના ગુણનું ગાન સદાકાળ થયા કરે છે. આ ઉપરથી સમજવાનું છે કે સુદા મહારાજાઓએ પ્રજાને પીડા કરનાર રાજાઓને પ્રથમ ઉપદેશ આપવો કે, આજથી તમે નીતિએ ચાલશો, તો તમારો થયેલો અપરાધ માફ છે. એ રીતે કહેતાં છતાં જો ન માને તોજ યુદ્ધ કરવું. યુદ્ધ કર્યા પછી શરણે આવી નીતિએ ચાલવવાનું કષ્ટ કરે, તો તેઓને પ્રજાની પેઠે સુખી કરી રાખવા, અને દેશપર તેજ દેશ માંહેલો પ્રજા પ્યારો બીજો નીતિમાન રાજા સ્થાપન કરી આપવો; પણ એ દેશમાંથી પોતે કાંઈ બીજો અભિલાષ રાખવો નહિ. તેથી તે દેશની સર્વ પ્રજા સુખી થાય છે. અને એ દેશ પણ કદી દારિદ્ર સ્થિતિમાં આવતો નથી, એવું કરનારા રાજાની સદાકાળ સ્તુતિ થાય છે.

રામનું અયોધ્યામાં આવવું—રામે લંકાની પ્રજા સુખી થાય, એવી રાજ્ય વ્યવસ્થા કરી. વનવાસની અવધી પૂરી થવા આવવાથી, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, સીતા, હનુમાન વગેરે સૌ પુષ્પકવિમાનમાં બેસી અયોધ્યા તરફ ચાલ્યાં. માર્ગમાં લોકપાળો પુષ્પવૃષ્ટિ કરી વધાવી લેતા હતા. આજણો આનંદથી રામ ચરિત્રનું ગાન કરતા હતા. અરણ્યમાં પોતે જે જે આશ્રમોમાં રહ્યા હતા, અડચણો પડી હતી, તે તે સ્થળો રામ સીતાને જ-

તાવતા હતા. વિમાન નીચે ઉતારી કેટલાક ઋષિઓની બેઠ લેતા લેતા યૌદ્ધુ વર્ષ પૂર થવાને દિવસે ભરદ્વાજ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા. તેમણે રામનો ધણો સત્કાર કર્યો. અયોધ્યાની વ્યવસ્થાના ખબર આપ્યા કે ભરત યોગી વેશે નંદિશામમાં રહી તમારી રાહ જોયા કરે છે. મુદતસર દર્શન નહિ આપો, તો એ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે. એ સર્વે સમાચાર સંભળી ભરતને ખબર આપવા હનુમાનને અગાઉથી વિદાય કર્યા. હનુમાને સર્વ વર્તમાન ભરતને જમ કહ્યા. એથી ભરતને અપાર આનંદ થયો. અહો ! આજ મારા નાથ પધારે છે. જીવતા માણસને સો વર્ષે પણ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ કહેવું ખોટું નથી. આ વધામણીમાં તેણે હનુમાનને ધણી બક્ષીશ આપી. શત્રુઘ્ને મોકલી સધળા દેવાલયોમાં મહાપૂજા ભરાવી, શહેરને શણગારવાની સૂચના કરી. રસ્તાઓપર સુગંધી જળો છંટાવ્યાં. ધ્વજ પતાકાઓ ખડી કરાવી, લોકોએ ઘેર ઘેર તોરણો બાંધ્યાં, ઓંઓ શણગાર સજી મંગળ ગીતો ગાવા લાગી, આખા શહેરમાં વાજત્રોના નાદો થવા લાગ્યા. બાળ, યુવાન અને વૃદ્ધ પુરુષો હાથમાં સોનેરી ધ્વજ પતાકાઓ લઈ, રામનાં દર્શન માટે સામૈયામાં જવા તૈયાર થયાં. સામૈયાની ધામધૂમથી તૈયારી થઈ રહી. વાજતે ગાજતે સકળ મંત્રીઓ સેના સાથે શહેર બહાર નીકળ્યા. કૌશલ્યાને અગ્રેસર કરી માતાઓની પાલખીઓ નીકળી, મૃદંગો, ભેરીઓ અને શંખોના માંગલિક નાદો થવા લાગ્યા. ભરતે રામની પાદુકાઓને શીરપર ધરી, મંત્રીઓ સાથે પગેપાળા ચાલવા લાગ્યા, ગાયન અને વાજત્રોના મધુર રાગો આનંદમાં વધારો કરતા હતા. યૌદ્ધુઓએ સોનાનાં બખતરો પહેર્યા હતાં. સોનાના સાજ અને સાંકળાવાળાં હાથી, ઘોડાઓ જાણે આજ રામ પધારવાથી આનંદ પામતા હોય, તેમ થનથનાટ કરતા હતા. ચિત્ર વિચિત્ર ધ્વજવાળા સુવર્ણ રથો, રાજને યોગ્ય છત્ર—ચામરાદિક અને નાના મોટા બીજા પણ કેટલાક પદાર્થો લઈને ગયેલા માણસો રામનું વિમાન જોઈને હર્ષ ગર્જના કરવા લાગ્યા. વાજાઓમાં હર્ષના મધુર રાગો થવા લાગ્યા. રામ વિમાનમાંથી નીચે ઉતર્યા.

ભરત બેઠ—પ્રિય બંધુ રામના દર્શનથી જેનું હૃદય અને નેત્ર પ્રેમથી પલળી ગયાં હતાં, એવા ભરતજી રામના ચરણમાં પડ્યા. અને સજી નેત્રે પાદુકા તેમના ચરણમાં ધરાવીને બોલ્યા કે—મારી પાસે થાપણ રૂપે રહેલું આપનું સધળું રાજ સંભાળો. આજ મારો જન્મ અને મનોરથ સફળ થયો. આપના પ્રતાપી બળને લીધે સૈન્ય અને ખજાના વગેરે દશગણા કરી રાખ્યા છે, એ સધળું સંભાળી લ્યો. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણે ભરતને

પ્રેમથી ઉભા કરી આલિંગન કર્યું. બ્રાહ્મણ વગેરે ખીજ યોગ્ય પુરૂષોને પગે લાગ્યા. પ્રજાએ રામને પ્રણામ કર્યા. ધણે વર્ષે આવેલા પોતાના સ્વામીને જોઇ ઉત્તરીય વસ્ત્રોને હલાવતી અને પુલોથી વધાવતી ઉત્તર કાશ્યપ દેશની પ્રજા આનંદથી નાચવા લાગી. ભરતે પાદુકા ઉપાડી, વિભીષણ અને સુગ્રીવે ચમર લીધાં. હનુમાને ધોળું છત્ર લીધું. શત્રુદેને ધનુષ અને બાયાં ઉપાડ્યાં, સીતાજીએ તીર્થનાં જળથી ભરેલું કમંડળ ઉપાડ્યું, અંગદે તલવાર અને જાંબુવાને દાલ લીધી. બંદીજનો સ્તુતિ કરવા દાગ્યા, રામ મહેાની સાથે ઉદય પામેલા ચંદ્રમાની પેઠે શોભતા ઉત્સવની ધામધૂમવાળી અયોધ્યા નગરીમાં પધાર્યા. માતાઓ, ગુરૂ, મિત્ર અને પોતાથી નાનાઓ વગેરેનો રામે યોગ્ય સત્કાર કર્યો. પછી વશિષ્ઠે રામની જટા ઉતરાવી તીર્થોદકથી સ્નાન કરાવ્યું. વિધિ સહિત રાજ્યાભિષેક કર્યો. રામ પોતાની સ્વધર્મમાં પ્રિતીવાળી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં સીતાજીને સીમન્ત આપ્યું તે શાસ્ત્ર વિધિએ કર્યું.

લોકમર્યાદા જાળવવા સીતાનો ત્યાગ--રામે લોક ચર્ચા જાણવાને વિશ્વાસુ અનુચરો રાખ્યા હતા અને પોતે પણ પ્રસંગે વેશ બદલી રાત્રે ગુપ્તપણે નગરચર્યા જાણવાને નીકળતા હતા. એક વખતે એક મઘપી પાપી ધોળીએ પોતાની સ્ત્રીપર પતિવ્રત બંધ કર્યાનો આરોપ મૂકી, તેને પીયર કહાડી મૂકી હતી. એ સ્ત્રીને તેનો પિતા પાછો મૂકવા આવ્યો. ત્યારે ધે ખીએ કહ્યું કે:-સીતાને રાવણ હરી ગયો, તેને રામે પાછો લાવી રાખી, તેમ હું શું કરવાનો છું ? એમ કહી સ્ત્રીને કહાડી મૂકી. આવા મેણાના મા-રથી રામને ધણું માડું લાગ્યું. પોતે જાણતા હતા કે સીતા સતી છે, પણ લોક મર્યાદા તૂટે નહિ. એવા વિચારથી લક્ષ્મણને બોલાવી સધળી વાત જણાવી કહ્યું કે; હું જાણું છું કે સીતા સતી છે; તોપણ લોકાપવાદ આવ્યો. માટે તમે સીતાને ગંગાપાર વનમાં મૂકી આવો. સીતાને ઋષિઓનું પૂજન કરી વસ્ત્રો આપવાની કાલે દૃષ્ટા થઇ છે. માટે એ બહાને તેને તેડી જઇ મૂકી આવો. લક્ષ્મણે તેમને એમ ન કરવાને ધણા કાલાવાલા કરી કહ્યું કે--“સીતા મારે માતા તુલ્ય છે. તેને વનમાં એકલા મૂકી મારાથી કેમ અવાય ! ” વગેરે ધણું કહ્યું, પણ રામે માન્યું નહિ. ત્યારે લક્ષ્મણે લાચારીથી સીતાને તેડી જઇ ગંગા કિનારે બેસાડ્યાં; અને રામની સધળી વાત કહી જતાવી. લક્ષ્મણ સીતાને ધીરજ આપી દીલગીર થતા અયોધ્યે આવ્યા. સીતાએ ઉંચે સ્વરે રૂદન કરવા માંડ્યું. વાદિમકી ઋષિ ગંગામાં સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. તેઓ રૂદનનો શબ્દ સાંભળી

સીતાજી પાસે આવ્યા, અને ધીરજ આપી પોતાને આશ્રમે તેડી ગયા. ઋષિપત્નીએ તેનો ધણો સત્કાર કર્યો.

લવ-કુશનો જન્મ અને સીતાનો સત્કાર—કેટલેક વખતે સીતાજીને લવ, કુશ એ નામના મહા તેજસ્વી અને પરાક્રમી પુત્રો અવતર્યા. ઋષિએ તેમને ઉછેરી મોટા કરી સર્વ વિદ્યામાં કુશળ કર્યા. રામે સીતાજીને ત્યાગ કર્યો, પણ તેઓ એથી ધણા ઉદાસ રહેવા લાગ્યા. તેમનું ચિત્ત અશાન્ત રહેતું હતું. એ વગેરે કારણથી ઋષિઓની બલામણુ પ્રમાણે તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. યજ્ઞનો ઘોડો દેશમાં ફરતો અને દિગ્વિજય કરતો છેવટે વાલ્મિક ઋષિને આશ્રમે આવ્યો. સુદામળ બાળક લવ કુશે એ ઘોડાને બાંધ્યો. તેથી ઘોડાના સંરક્ષણાર્થે જે સૈન્ય શત્રુ-દ્વં, હતુમાન, વગેરે યોદ્ધાની સરદારી નીચે હતું. તેણે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં એ સર્વને લવ, કુશે હરાવી મૂર્છા પમાડ્યા. આ સમાચાર અયોધ્યે પહોંચ્યા. ત્યાંથી રામ અસંખ્ય સૈન્ય લઈ આવ્યા. પિતા, પુત્રો વચ્ચે યુદ્ધની તૈયારી થઈ, આ બંનેમાં કોઈ કોઈને ઓળખતું નહોતું, પણ દૈવ ઇચ્છાથી રામના હૃદયમાં વાતસલ્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. એ ઉપરથી રામે તેમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. ત્યાં વાલ્મિક ઋષિ પણ આવ્યા. તેમણે રામને સીતા અને પુત્રોનો મેળાપ કરાવ્યો. રામ પોતાને આવા સુપુત્રો છે એ જોઈ તથા સીતાને મળી ધણો આનંદ પામ્યા. પછી રામ સીતા તથા પુત્રોને ધામધૂમથી અયોધ્યામાં તેડી લાવ્યા. યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યો. રામે દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ અને પૌંદરીકાદિક અનેક યજ્ઞો કર્યા.

રામના નિત્ય નિયમ—પ્રતિ દીવસ અરુણોદય પૂર્વે બહિર્જનો મંગળ ગાયન ગાઈ તેમને જાગૃત કરતા. જાગૃત થયા કે ઉઠી બહિર્દિશા ગમન, હસ્ત, પાદ, મુખ એ સર્વે પ્રક્ષાલન કરી સ્નાન કરતા. પછી સંખ્યોપાસના, અગ્નિહોત્ર કર્મ કરી વશિષ્ઠ ગુરૂ અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતા. મધ્યાન કાળે પુનઃસંખ્યા, બ્રહ્મ યજ્ઞ, તર્પણ કરી, અતિથિ જમાડી ભોજન કરતા અને પછી સભામાં આવતા. સભામાં આવવાની વેળા—લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન અને કેટલાક માંડલિક રાજ્યો સામે આવી ઉભા રહેતા. રામ આવે કે તે સમાગમે સૌ રાજ સભામાં આવતા અને રામ સિંહાસનપર બેઠા પછી પોત પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નિત્ય નિયમિત રથે બેસતા. પ્રથમ રાજ્ય કાર્ય અને પ્રજા કાર્ય કરતા. એ પૂર્ણ કર્યા પછી ઇતિહાસિક વાતો સાંભળતા. દેશોની હકીકતથી વાકેફ થતાં, સામંકાળ થતાં, સંખ્યોપાસનાદિક કૃત્ય કરી, અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરતા.

રામની સત્તા—રામની સત્તા આખા ભરતખંડપર પૂર્ણ હતી, તેમજ તેની બહારના દેશો લંકા, ભરતખંડની આબુખાબુના મુલકો. બેટા વગેરે ધણા દેશોપર હતી. જ્યારે રામને રાજ્યભિષેક થયો, ત્યારે ત્રણસો મંડલિક રાજ્યો આવ્યા હતા. એ વખતે રામની પૂર્ણ સત્તા ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. તેમણે રાજ્ય ઉત્તમપણે ચલાવ્યું. પ્રત્યેક દિવશે લક્ષમણ સભા મધ્યે આવી, જાહેર કરતા કે આજ રાજદ્વારમાં કોઈ વાદી પ્રતિવાદી નથી. એના રાજ્યમાં માર્કંડેય, મૌહગદ્ય, વામદેવ,—વસિષ્ઠ, કાશ્યપ, જામ્બલિ, ગૌતમ, અને નારદાદિ, નવ ધર્મ શાસ્ત્રવેત્તા મંત્રીઓ.

રામની નીતિ—રામના રાજ્યમાં ન્યાય તથા નીતિ ઉત્તમ પ્રકારનાં હતાં. એની સર્વ પ્રજા નીતિમાન હતી. અનીતિમાન કોઈ નહોતું. તેથી અપરાધો ઉત્પન્ન થતા નહિ. તે વખત યુદ્ધોને બંધન, સોકકાંને માર, છત્રને દંડ એ વિના બંધન, માર કે દંડ એની કોષ્ટને ખમર નહોતી. સર્વને ધર્મ ઉપર પ્રીતિ હતી. લોકોનું આયુષ્ય ધણા કાળ સુધી ટકી રહેતું. વૃક્ષમાં જોઈએ તેવાં ફળ, યુક્તો થતાં. વરસાદ લોકોની ઇચ્છા પ્રમાણે વરસતો. પવન સુખદાયી વાતો, મનનાં દુઃખો, રોગ, જરા, ગ્વાનિ, શરીરનાં દુઃખો, શોક, લય, કે થાક કોષ્ટને થતાં નહિ. ઇચ્છા વિના કોષ્ટને મૃત્યુ પણ આવતું નહિ. સઘળી પ્રજામાં સંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો. સઘળે આનંદ મંગળ હતું. પોતે ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ લોકોને શિખવવા સાર પાળતા હતા. મહાત્મા અને આચાર્યોની સંમતિ લઈ, ઉત્તમ યજ્ઞ કરીને સર્વ દેવ અને પ્રકાશમય પોતાના સ્વરૂપનુંજ પોતે યજ્ઞન કર્યું હતું. સર્વ પ્રજા રામને પિતા સમાન માનતી હતી. ત્રેતાયુગ છતાં પણ સત્યયુગના જેવો સમય પ્રવર્તતો હતો. રાજ્ય એવી નીતિથી ચલાવ્યું કે કોઈનું અકાળ મૃત્યુ થતું નહિ. સ્ત્રીઓને વૈદ્યવ્ય પ્રાપ્ત થતું નહિ. ચોર, અગ્નિ, સર્પ, ઇલાદિની બીતિ કોષ્ટને નહોતી. તેણે પ્રજાને વિદ્યા હુન્નરમાં વધારી હતી, રાજ્યખર્ચ નીકળે અને 'તેજુરી' જરાતર રહે એટલોજ જીજ્ઞ વેરો—કર પ્રજાને ખુશી કરીને લેતા. પોતાના રાજ્યકુળને પણ તેવુંજ માન આપી સંતોષ્યું હતું. તેણે પ્રજા પ્રેમ બાળપણથીજ મેળવ્યો હતો, તે ગાદીપતિ થતાં પૂર્ણરૂપે પ્રકાશિ નીકળ્યો હતો. પ્રજા પણ પૂર્ણ રાજ્યભક્ત હતી અને સાક્ષાત્ ઇશ્વરરૂપ ગણી પૂજતી હતી અને અઘાપિ પર્યંત એજ રીતે પૂજ્ય, માન્ય અને મુક્તિદાયક ગણે છે. તેના નામનું સ્મરણ અને ભજન કરે છે. એજ તેના ઇશ્વરાવતારનું અવસ્થા ચિન્હ અને દિગંત ઉદાર કીર્તિ છે.

રામના રાજ્યમાં પ્રાણી માત્ર સુખી હતું. જો કે તેના નીતિમાન રાજ્યમાં

કોઇને અકાળ મૃત્યુ થતું નહિ, પરંતુ એક પ્રસંગે એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળ મરણ પામ્યો. તેથી તે બ્રાહ્મણ ગુસ્સે થઇ રામ પાસે પુત્રના શબને લઇ આવ્યો અને બોલ્યો કે, આ મારા પુત્રને સજીવન કરો; નહિં તો હું પ્રાણ ત્યાગ કરીશ. આ જોઇ રામ વિચારમાં પડ્યા કે શું મારા રાજ્યમાં કંઈ અધર્મ થયો ! આ પરથી વિદ્વાનોની સભા મેળવી તેનું કારણ પુછ્યું. તેમાં એવું માલમ પડ્યું કે કોઇ દુષ્ટ શુદ્ધ ગુણપણે તપશ્ચર્યા કરતો હોવો જોઇએ. આ ઉપરથી રામે કુબેરનું પુષ્પકવિમાન મંગાવ્યું. તેમાં બેસી પોતાના રાજ્યની ચોકસી કરવા અત્રિક્ષ માર્ગે નીકળ્યા. બધે ફરીને છેલ્લા વારે તપસ્વીઓનાં વનમાં આવ્યા. અહિં તપાસ કરતાં, એક ગુફામાં કોઇ માછી તપ કરતાં જોયો. રામે તેને કહ્યું કે;—તને તપનો અધિકાર નથી. માટે દેહ કષ્ટ કરવું મૂકી વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે તારે ધંધે લાગ. માછીએ માન્યું નહિ. તેથી રામે તેનો વધ કર્યો. તેથી એ બ્રાહ્મણ પુત્ર તરત સજીવન થયો. એક વખતે દ્રિયાદીને ઉભવાની દેવડીએ લક્ષમણ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આવ્યા, તો કોઇ મનુષ્ય તો દ્રિયાદી ન દીડું, પણ એક શ્વાન ઉસું અને રાંકડું મુખ કરી ઉભેલો જોયો. આ વાત લક્ષમણે રામને કહી તે પરથી એ શ્વાનને કચેરીમાં લાવ્યા. તેમાં તપાસ કરતાં એવું માલમ પડ્યું કે, તેને એક સન્યાસીએ ત્રણ દંડ વગર કારણે મારેલા તેનો તપાસ કરાવી બંનેનો ન્યાય કર્યો. તેમજ એક વખતે એ પક્ષીઓ લડતાં જોયાં તેનો પણ ન્યાય કર્યો હતો. એ રીતે રામે નીતિ, ન્યાયથી રાજ્ય કર્યું પ્રજાને વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારી અને મર્યાદાવાળી કરી. કુશને ગાદીએ બેસાડ્યો. બધાં જોઇને જુદાં જુદાં રાજ્યો સોંપ્યાં.

એ રીતે રામે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી અખંડિત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું અને અગ્નિહોત્ર હોમ્યું. દંડકારણ્યના કાંટાઓથી વિંધાએલું પોતાનું ચરણાવિંદ બક્ત જનોના હૃદયમાં રાખી સ્વધામમાં પધાર્યા. જેમણે તેમનો સ્પર્શ કર્યો હતો, દર્શન કર્યો હતાં. જેઓ સાથે બેઠા હતા, અને જેઓ તેમની પાછળ ચાલ્યાં હતાં. તે કોશલદેશનાં સઘળાં મનુષ્યો જે સ્થાનને યોગીયો પામે છે, તે સ્થાનકને પામ્યાં હતાં. રામે દેવતાઓની પ્રાર્થના પરથી લીલા વતાર ધર્યો હતો. તેમના પ્રભાવની બરોબર અથવા અધિક કોઇનો પ્રભાવ નથી. તેમણે અસ્ત્રોના સમૂહથી રાક્ષસોને માર્યા, સમુદ્રમાં પાળ બાંધી એ કાંઈ મોટી વાત નથી, શત્રુઓને મારવામાં વાંદરા-જંગલીઓએ સહાયતા આપી, એ પણ તેમની લીલાજ હતી. તેમના નિર્ભજ પશુને ઋષિ, મુનિઓ, રાજાઓ અને સઘળાં પ્રજાજનો અદ્યપિ પર્યંત ગાય છે. પ્રાચીનકાળના

મહાશયો, મહર્ષીઓ અને પૂજ્યપાદ પુરુષોએ, જીવિતનો ઉપયોગ વ્યવસાય કાર્યમાં કે પ્રપંચ વૃત્તિમાં “ પરમ ” માન્યો નથી, પણ તેઓએ પરકાર્ય, લોકહિત અને પરલોકના સુખમાં જીવિતનો હેતુ “ પરમ ” માન્યો છે અને તેને અનુસરવા વ્યવહારમાં સદ્વર્તને વર્તવા નિયમો બાંધ્યા છે. સૌથી મોટો ભાર રાજપર મૂક્યો છે. રાજ એ મનુષ્ય જીવિતનો આધાર ભૂત છે, ને પ્રજાનું શ્રેય કે અશ્રેય એ સર્વે રાજપર આધાર રાખે છે.

રામે પણ આવાજ વિચારથી સતી સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો, કે રખેને મારા વર્તનનું અનુકરણ પ્રજા કરતાં શિખે. રાજ જો ધર્મવિદ્ અને નીતિમાન હશે, તો પ્રજા પણ તેનું અનુકરણ કરી તેવી થશે. રાજ જો વ્યસની અને દુરાચારી હશે, તો પ્રજા પણ યથેચ્છ તેવીજ થશે. રાજ નીતિનો પોશકને પ્રવર્તક છે અને હોવો જોઇએજ. તે જો શુદ્ધ નીતિ પાળનારો નહિ હોય, તો પ્રજા હિતને ભારે હાનિ પહોંચશે. આવા સુદૃઢ વિચારને અનુસરનારા રાજઓએ પ્રજાનો વ્યવહાર સરળ, સ્વચ્છ અને સુધક થાય, એવી રીતે વર્તવું જોઇએ. રાજ જે પ્રમાણે વર્તેલો હોય, તે પ્રમાણે પ્રજા વર્તે એવો પ્રકાર છે. રાજ્યશાસન કરતાં જીવિતનું વર્તન એ વિશેષ બોધક છે. માટે રાજએ, મંત્રિ મંડળે, સામતવર્ગે, અને કુમારોએ એવા વર્તને વર્તવાનું પ્રાચીન મહર્ષીઓ કહી ગયા છે, તે એવા કારણથી કે સામ્રાટ અને ભવિષ્યની પ્રજા આડે માર્ગે વહે નહિ. રાજ એ પ્રજાના સુખ, દુઃખના પર્વત ભાર સાથેજ જન્મેલો છે. તેમજ મહાત્માઓએ રાજને પ્રજાના સુખ, દુઃખનો અગ્રેસર ગણ્યો છે અને તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન આર્ય પ્રજાએ પણ માન્યો છે. જો રાજ એ પ્રમાણે નથી વર્તેલો તો તે અધોગતિને પામે છે. રામની નીતિ સર્વોત્તમ હતી. તે પોતાનો પ્રજા પ્રત્યેનો ધર્મ સમજતા હતા અને તે પ્રમાણે વર્તતા હતા. તેણે પ્રજાનો વ્યવહાર સરળ, સ્વચ્છ અને સુધક કર્યો હતો. તેથી રાજ તો રામનુંજ--“રામરાજ ” પ્રજાને સુખકર પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે. એ રીતે રામ નીતિશાસ્ત્રને રક્ષી, મર્યાદા પુરૂષ ગણાયા છે. અહો ! રામને રામજ જયશ્રી રામ ! ! ધન્ય શ્રીરામ ! ! !

પૃથ્વી નક્ષત્રિ કરનાર.

શ્રીપરશુરામ.

મહર્ષિ ભૃગુ ઋષિના વંશમાં પ્રખ્યાત રૂચીક ઋષિ થયા. તેના પુત્ર જમદગ્નિ એ સમ ઋષિમાં એક પ્રસિદ્ધ ઋષિ થઇ ગયાછે. તેને ત્યાં જગત્ પ્રસિદ્ધ વિષ્ણુના છટાવતાર પરશુરામ ત્રેતાયુગને પ્રારંભે જન્મ્યા. એ મહાત્મા ચોવીશ અવતાર માંહે ઓગણીશમાં અવતાર ગણાય છે. વશુ, પરશુ, વગેરે ચાર ભાઇઓ હતા. તેમાં પરશુરામ સર્વથી શ્રેષ્ઠ હતા. એ મહા તેજસ્વી, વિદ્વાન, નીતિષ્ઠ, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞ, પરાક્રમી, ઉત્સાહી, હિંમતવાન; અળવાન, તામસી અને ક્ષત્રિય ગુણમાં શ્રેષ્ઠ હતા. એના આયુધનું નામ ફરસી. એ રામબાણની પેઠે તાત્કાળીક હતી. શિવ તેમના ગુરુ હતા. સર્વ વિદ્યા તેમની પાસેથી સંપાદન કરી હતી. તે કૈલાસમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે ધણો વખત રહ્યા હતા. બાળપણમાં રેણુકા માતાના હાથ નીચે ઉછરી શિક્ષણ લીધું હતું. ઉત્તમ માતાના બાળકો ઉત્તમ થાય એ આપરથી સિદ્ધ થાય છે. લીખ્મ, દ્રોણાચાર્યે તેમની પાસેથી ધનુર્વિદ્યા વગેરેનું શિક્ષણ લીધું હતું. તેથી એ તેમના ગુરુ થતા હતા. ઉત્તમ ગુરુના હાથ નીચે શિક્ષણ પામેલા શિષ્યો ઉત્તમ થાય, તેના આ ઉત્તમ દર્શાવ છે. પરશુરામના શિષ્યો શ્રેષ્ઠ હતા. એ તેમના ઉત્તમ શિક્ષણ બળનો પ્રતાપ હતો. ત્રેતાયુગને પ્રારંભે ક્ષત્રિવર્ગ-રાજકુળો-અને રાજ્યો-પ્રાંતો વર્ગને લેખતા નહિ. ઋષિ મુનિઓને ત્રાસ આપતા હતા. દેશમાં અધર્મ ધણો વધી ગયો હતો. પ્રજા પીડાતી હતી. આ જોઇ જમદગ્નિ મહર્ષિના મનમાં ધણો ખેદ થતો હતો, તેમના નાશાર્થે વિષ્ણુએ પોતાનું તેજ તેનામાં મૂક્યું હતું. તેથી પરશુરામ અંશાવતાર કહેવાય છે. રામ, કૃષ્ણએ વિષ્ણુના સાક્ષાત્ અવતાર ગણાય છે. શિવે પરશુરામને પોતાનું ત્ર્યંબક નામે ધનુષ આપી કહ્યું હતું કે, જ્યારે એ ધનુષ ભાંગશે, ત્યારે તારૂં તેજ જશે. એ ભવિષ્ય વાણી ત્રેતાયુગને અંતે ખરી પડી હતી. પરશુરામ વૈદ્યામિત્રની બેનના પૌત્ર થતા હતા.

પરશુરામનો આશ્રમ ગંગા કિનારે હતો. એ સમે ભારત ભૂમિમાં સૂર્યવંશી સહસ્રાર્જુન ચક્રવર્તિ રાજા હતા. તેની રાજધાની અનુપ દેશમાં માહિષ્મતિ નગરીમાં હતી. સતી રેણુકાની બેન એ સાથે પરણાવી હતી.

સહસ્રાર્જુન અને તેના પુત્રો ઉન્મત્ત, ભુલમી, અને પ્રજા પીડક હતા. એક વખતે સહસ્રાર્જુન સૈન્ય સાથે મૃગયા રમવા નીકળ્યો હતો. સાથે રેણુકાની બેન પણ હતી. તેઓ ફરતા ફરતા મહર્ષિ જમદગ્નિના આશ્રમ પાસે આવ્યા, રેણુકા પોતાની બેનને ધણી વર્ષ થયાં મળ્યાં નહોતાં; તેથી બંને બેનો મળી આનંદ પામી. મહર્ષિએ રાજાનો ધણી પ્રકારે સત્કાર કર્યો. ઇંદ્રની આપેલી કામધેનુથી મેળવેલા પદાર્થવડે સર્વને ભોજન કરાવી પ્રસન્ન કર્યા. આ જોઇ રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો. રાજાએ કામધેનુ માગી, પણ ઋષિએ પારકી વસ્તુ આપવાની સાફ ના પાડી, પણ સહસ્રાર્જુન અળાત્કારથી લઇ ગયો. આ વખતે પરશુરામ યાત્રાર્થે ગયા હતા. તેઓ ફરી આશ્રમમાં આવ્યા. મહર્ષિએ સર્વ વર્તમાન કહ્યા. પરશુરામને અંગોઅંગ ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તરતજ સહસ્રાર્જુનની માહિમતી નગરીમાં આવ્યા. રાજાને કહ્યું કે:- સત્વર મારા પિતાની ગાય પાછી આપ. નહિતો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. રાજા ક્રોધ કરી યુદ્ધ કરવા આવ્યો. પરસ્પર લય કર યુદ્ધ થયું. પરશુરામે તેના નવસો પુત્રોને મારી નાંખ્યા. સૈન્યનો ધાણુ કાઢી નાંખ્યો. તેના સો પુત્રોતો લય પામી નાશી ગયા. સહસ્રાર્જુનના હજાર હાથ કાપીને તેને ઠેર માર્યો. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી, કામધેનુ લઇ આશ્રમમાં આવ્યા. પિતાની આજ્ઞાથી ચક્રવર્તી રાજાની હત્યાનો દોષ નિવારણ કરવા તીર્થ યાત્રા કરવા ગયા.

સતી રેણુકા ગંગા કિનારે જળ લેવા જતાં, ગંધર્વરાજા ચિત્રકેતુના વૈભવથી ભ્રમિત થયાં. તેથી ઋષિને ક્રોધ ચડ્યો. તેણે પરશુરામ જે તપ કરવા ગંગા કિનારે ગયા હતા, ત્યાંથી બોલાવી તેની પરીક્ષા કરવા આજ્ઞા કરી કે:— “આ તારી માતાને મારી નાંખ.” પરશુરામ મહારાજાની અને વિચારશીલ હતા. તેમણે વિચાર્યું કે જો તેમને મારીશ નહિ, તો પિતા શાપ દેશે અને મારીશ તો તેનામાં સંજીવન કરવાની શક્તિ છે. માટે પિતાની આજ્ઞા માનવી એ સર્વોત્તમ છે. એમ વિચારી પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણેજ કરી હાકર જોડી ઉભા રહ્યા. આ જોઇ ઋષિ ધણા પ્રસન્ન થયા. તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. પોતાને આવે આજ્ઞાપાળક પવિત્ર મનનો પુત્ર છે. એ જોઇ તેમને વરદાન માગવા જણાવ્યું. પરશુરામે પોતાની માતાને મેં માર્યા છે એમ તેઓ ન જાણે એવી રીતે તેમને સંજીવન કરવાનું માગ્યું. એ પરથી તેમણે પોતાના યોગબળથી સંજીવન કર્યો. પછી પરશુરામે માતાના ચરણમાં શીશ નમાવી ક્ષમા માગી. માતા રેણુકાએ કહ્યું:—પુત્ર ! એમાં તારો કશો અપરાધ નથી. દૈવે જે ધાર્યું હોય છે તેજ થાય છે. એમાં

કોઇનું ડહાપણ ચાલતું નથી. પુત્ર ! તેં તારા પિતાની આજ્ઞા માની એધણું
સારું કર્યું. માતપિતાની આજ્ઞા માનવી એ સુપુત્રનો ધર્મ છે. મારે તારા
જેવા આજ્ઞાપાળક પુત્ર છે. એ જોતું હું ધણી ખુશી થાઉં છું અને
મારાં ધન્ય લાગ્ય સમજું છું. જે પુત્રો માળાપની આજ્ઞા માનતા
નથી કે તેમની સેવા કરતા નથી, તે કુપુત્ર ગણાઇને પાપ ફળ ભોગવે
છે. માળાપની આજ્ઞા માનવી અને તેમની સેવા કરવી એ સુપુત્રનો
ધર્મ છે; વગેરે વચનો કહ્યાં. પછી પરશુરામ માતાની આજ્ઞા લઇ એ
હત્યાનો દોષ નિવારણ કરવા તીર્થયાત્રા કરવા ગયા. પરશુરામની
જેહેરહાજરીનો લાભ લઇ સહજાનુંનના સો પુત્રો જે બચથી નાશી
ગયા હતા. તે પોતાના પિતાનું વેર લેવા જન્મદાંત ઋષિના આ-
શ્રમમાં આવ્યા. આ વખતે મહર્ષિ હોમ કરતા હતા. તેમને મારી નાંખી
નાશી ગયા. સતી રેણુકા પતિના મરણ શોકથી વિલાપ કરવા
લાગ્યાં. વિલાપ કરતાં કરતાં શોકથી તેણે પોતાની છાતી એકવીશવાર
કુટી પરશુરામને યાદ કર્યા. યાદ કરતાંજ પરશુરામે પોતાના યોગમળ જાણી
લીધું. જાણતાંજ અતિ ક્રોધ ચડ્યો. જીલમી ક્ષત્રિઓને નિર્મૂળ કરી પ્રજાને
સુખી કરવા ધાર્યું એ કોપથી તેણે તેજ વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે;—“મારી
માતાએ ક્ષત્રિઓના ત્રાસથી એકવીશવાર છાતી કુટી. માટે હું એકવીશવાર
બધા જીલમી ક્ષત્રિઓને મારી નાંખી, મારા પિતાનું વેર લઇશ અને ઋષિ-
કાદિ પિતરોને તેના રક્તથી તર્પણ કરી તૃપ્ત કરીશ.” એવી પ્રતિજ્ઞા લઇ
તત્કાળ આશ્રમમાં આવ્યા. માતાનો શોક શાન્ત કરવા પોતાના પિતાને
સજીવન કર્યા. પછી લાગલજ દુષ્ટોને સંહારવા તૈયાર થયા. પોતાના જેવા
યોદ્ધાઓનું સૈન્ય ઉભું કર્યું. ધર્મપક્ષ, પ્રજાપક્ષ અને મુખ્યત્વે વિદ્વાન પંડિ-
તોને પક્ષમાં લીધા. હજારો જીલમીઓને ક્રેદ કર્યા. સ્થળે સ્થળે યુદ્ધ મચાવી
મૂક્યું. પ્રજાપીડકોને સત્તાથી નિર્મૂળ કર્યા. સહજાનુંનના સો પુત્રોને ઠાર
કર્યા. એકવીશવાર જીદા જીદા રાજ્યોપર જીદી જીદી વખતે ચડાઈ કરી,
ઉદ્ધત બનેલા ક્ષત્રિઓને ઠાર કર્યા. તેના જીલમથી પ્રજાને મોકળી કરી.
જે ક્ષત્રિઓ બચથી નાશી આવી રેણુકા માતાને ચરણે જઇ નમ્યા હતા,
અને જીવિતદાન માગ્યું હતું તેને, બ્રહ્મનિષ્ઠ જનક વિદેહીને તથા
દશરથ જે અપુત્ર હતાં તેને, માતા રેણુકાજીની સ્તુતિથી બચાવ્યા હતા;
સવાય સર્વને ઠાર કર્યા. તેના રક્તથી પાંચ ડોહ બચ્યાં. એ ડોહ રામદ્વંદ
એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

પરશુરામ—ધણા ન્યાયી હતા. પોતે મેળવેલી રાજસત્તા પોતે નહિ

ભોગવતાં, જે રાજ નમી ગયા હતા, તેમને રાજ્ય પાછાં સોંપી દીધાં. આક્રીની ભૂમિ કશ્યપ ઋષિને દાનમાં આપી દીધી. પછી પોતે સ્વસ્થ થઈ તપ કરવા ચાલી નીકળ્યા. તોપણ અમુક સ્થળે કોઈ ઉન્મત્ત ક્ષત્રિ જણાતો, કે લામલાજ ત્યાં જઈ તેને મારી નાંખતા અને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી યોગ્ય પુરૂષને તેપર નીમતા. કેટલેક કાળે મહાત્મા કશ્યપ ઋષિએ તેમને કહ્યું કે:—“ મને દાન કરેલી ભૂમિમાં તમારે આવાગમન કરવું યોગ્ય નથી. તેમજ આ ભૂમિમાં તમારે રહેવું પણ ઉચિત નથી. ”

એપરથી પરશુરામ ભારત ભૂમિ બહાર સમુદ્રતીરે કેટલીક જમીન મેળવી ત્યાં રહ્યા. એ દેશનું નામ તેણે શૂર્પારક દેશ પાડ્યું. એજ શૂર્પારક દેશ હાલ કોંકણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ સમુદ્રતીરે આવેલો છે. શ્રી પરશુરામજી એકવીશવાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કર્યા પછી શાન્ત થઈ એક વખતે મિથિલાપુરીમાં આવ્યા. અંતનિષ્ઠ જનકે સામે જઈ તેડી લાવી સિંહાસનપર બેસાડ્યા. વિધિ પૂર્વક પૂજન કર્યું. શ્રી પરશુરામ પોતાનાં ભાયાં, ફરસી અને ચંબક નામનું મહાદેવનું આપેલું ધનુષ, એ સર્વે ચોકમાં મૂકી ભોજન કરવા ગયા. એવામાં સીતાએ રમતાં રમતાં આવી એ ધનુષનો ઘોડો કરી રમવા માંડ્યું. પરશુરામ અને જનક ભોજન કરી બહાર આવ્યા, તો સાત વર્ષની બાળક સીતાને ધનુષનો ઘોડો કરી રમતી જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. આ જોઈ પરશુરામે જનકને કહ્યું કે:—“ આ કન્યા કોઈ અદ્ભૂત લાગે છે. ખરે ! એ લક્ષ્મીનો અવતાર દિશે છે. આ ધનુષ ધણા માણસોથી ઉપડી શકે એટલા વજનનું છે. એ તેણે સહેજમાં ઊંચક્યું. માટે પ્રતિજ્ઞા કરો કે:—એ ધનુષ જે ચડાવી શકે એવો પુરૂષ સ્વયંવરમાંથી મળી આવે, તેને એ પુત્રી પરણાવવી. ” જનકે એમ ના કહેવા પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી. જનકે પરશુરામની આજ્ઞા પ્રમાણેજ સીતાને સ્વયંવર કરી રામ સાથે પરણાવ્યાં. રામે સ્વયંવરમાં ધનુષ ચડાવી ભાંગી નાંખ્યું. આ બનાવં ત્રેતાયુગને અંતે બન્યો. શિવ ધનુષ ભંગ થયાના બીજર પરશુરામે પોતાની જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જાણ્યું. રામ સીતાને પરણી અયોધ્યે જતા હતા. ત્યાં પરશુરામે આવી હાક મારી કે—શિવધનુષ ભાંગનાર કયા છે ? આ સાંભળી સૌ થરથર કંપવા લાગ્યા, પણ રામે નિર્ભય રહી કેટલાંક વિનય વચનો કહ્યાં. પરશુરામે પરીક્ષા કરી જાણી લીધું કે વિષ્ણુએ રામાવતાર ધર્યો. એવું જોઈ સ્નેહથી બંને બેટ્યા. પરશુરામે ભારત-ભૂમિનું અગ્રેસરપણું રામને સોંપ્યું. પરશુરામની આજ્ઞાથી રામે તેના મૃત્યુ માર્ગમાં એક બાણ માર્યું. તેથી પરશુરામ અમર થયા. આ રાજર્ષિ બ્રાહ્મણ કુળ-માં મહાન્ પરાક્રમી, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ, પ્રજા રક્ષક થયા. તે રામને ન-

મન કરી તપશ્વર્ષા કરવા ગયા. એ વિજયી નર પોતાના આત્મીક સ્વયં-
બળવડે પ્રભામાં “ શ્રી હાગવાન ” એવા મોટા ઉપપદને પામ્યા છે.
એ ભગવાનના બાહ્ય ભુક્તિના મનુષ્યોએ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. એ મહત્ત
રાજા જે તપ કરતા હતા. તેને કાશીરાજ્યકન્યા આપ્યા હસ્તિનાપુર તેડી
લાવી. તેણે હીમને તે સાથે પરણવા સમજાવ્યા, પણ બીજાને માન્યું
નહિ. તેથી ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે જામરૂં યુદ્ધ થયું હતું. તેઓ ચિરંજીવી છે. તે
હજી મન્દ્રાચળ ઉપર તપ કરે છે એવું અનેક ગ્રંથોમાં કહેલું છે. ધન્ય
પરશુરામ !! તમારા જેવા વિજયીપુરુષ પુનઃ આ દેશનો ઉદ્ધાર કરવા
પ્રગટ થાઓ !!!

સાંખ્ય યોગ પ્રણેતા.

કપિલમુનિ.

આ ઇશ્વરાંશી તત્ત્વ કોણ ? એ મહાત્મા કર્દમ ઋષિ જે પ્રભ-
પતિ હતા તેના પુત્ર એ કપિલ મુનિ વિષ્ણુના ચોવીસ અવ-
તારમાં પાંચમાં અવતાર ગણાય છે. એની માતાનું નામ દેવહૂતિ.
જે સ્વાયંભુવ મનુનાં પુત્રી થાય. કપિલદેવનો જન્મ પુષ્કર પાસે થયો હતો.
આ મહામુનિ સિદ્ધ નામથી દેવોની ગણનામાં ગણાય છે. એ મહા તેજસ્વી હતા.
એનો અવતાર પરહિતને કારણે થયો હતો. મનુષ્યતારક સાંખ્યયોગ પ્રગટ
કરી તેમણે અવનિમાં અનેક અધર્મોનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ જરા પણ ભોગ-
વલાશ્વમાં પડ્યા નહોતા. સંસારમાં મન લગાડ્યું નહોતું. મંગળમય ભગ-
વત્ સ્વરૂપ એ મુનિએ પોતાની માતૃશ્રી દેવહૂતિને મુક્તિ પમાડવા પુત્ર
પ્રેમથી યોગેશ્વર જ્યાં ભક્તિથી સિદ્ધિને પામે, એવા સરસ્વતિક્ષેત્રમાં
બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો. તેથી માતા દેવહૂતિ મુક્તિને પામ્યાં. ત્યાં
કપિલદેવજીનો આશ્રમ છે. ત્યાંથી તેઓ ઉત્તરમાં ગંગાકિનારે ગયા; ત્યાં
જન્મને તેમણે મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ગંગાસા-
ગરમાં આવતાં સમુદ્રે તેની પૂજા કરી ભેસવાને આસન આપ્યું હતું. અહીં
એસી તેમણે યોગાભ્યાસ કર્યો હતો; એવા હેતુથી કે કળીયુગવાસી લોકો
માર્ગ દર્શન કરે, તો તેઓ પાપથી મુક્ત થાય. અદ્વાપિ પણ ગંગાસાગર
નામે કલકત્તાની પાસે એ મુનિનો આશ્રમ છે. તેની જાત્રા કરવાને હજારો
લોકો જાય છે. સગર રાજાએ ૯૯ યજ્ઞો નિર્વિધને કર્યા હતા. છેલ્લા અશ્વ-

મેઘ યજ્ઞની વખતે ઇંદ્રે યજ્ઞના અશ્વને પાતાળમાં જ્યાં કપિલ દેવ સમાધીમાં બેઠા હતા, તેની પાછળ બાંધી મૂક્યો. એ અશ્વની રખેવાળી સગરના ૬૦ હજાર પુત્રો કરતા હતા. તેઓ અશ્વને શોધી શોધીને ચાકી ગયા, પણ કશો પતો લાગ્યો નહિ. અંતે તેઓ નિરાશ થઇને સગર પાસે આવ્યા. સગરે તેમને પાતાળમાં મોકલ્યા. પાતાળમાં જતાં અશ્વને કપિલ દેવની પાછળ બાંધેલો દોઠો. તેવાજ તેઓ બેસમાં આવ્યા. આ અશ્વને લાવનાર એ બેઠેલો મુનિજ હશે. એવું સમજી બધા સાથે બૂમ પાડી ઉઠ્યા કે એ અશ્વ અમારો છે તેને છોડો ? તેમજ તેમને ચોર બણી મારવા લાગ્યા. તેથી કપિલદેવની સમાધી ઉતરી ગઇ. તેઓએ આંખ ઉઘાડી તેમની સામે જોયું, કે આંખની ક્રોધાગ્નિમાં સર્વ બળીને બસ્મ થઇ ગયા. પાછળ એક પણ ખબર આપનાર રહ્યો નહિ. ઘણો કાળ વિતી ગયો, પણ કોઇ અશ્વની સંભાળ લઇ આવ્યું નહિ એ શું કહેવાય ? એવો વિચાર કરી સગરે અંશુમાનને મોકલ્યો. તેણે કપિલ મુનિની સ્તુતિ કરી અશ્વને મેળવ્યો. કપિલદેવે જણાવ્યું કે, આ તારા કાકા બળી બસ્મ થયેલા છે, તે ગંગાના સ્પર્શથી મુક્તિને પામશે. એ સાંભળી મુનિની રજા મેળવી ચાલતો થયો. કપિલદેવ પૃથ્વીપર ઘણે સ્થળે રૂંધા હતા. સાંખ્ય જ્ઞાનનો બોધ આપતા હતા. ઘણી સભાઓમાં તેમણે પોતાના વિચાર જણાવી વાદવિવાદ ચલાવ્યો હતો.

સાંખ્યધર્મસિદ્ધાંત;—બ્રહ્મવિદ્યા એ આત્મનિષ્ઠ યોગી પુરૂષના શ્રેયનું કારણ છે. તેનાથીજ સુખદુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તજ જીવનું બંધન અને મુક્તિનું કારણ છે. ચિત્તજ વિષયમાં આસક્ત થવાથી જીવનું બંધન થાય છે. અને બ્રહ્મમાં સંલગ્ન થવાથી મુક્તિ મળે છે. શરીરમાંના આકાશ, અગ્નિ, જળ, વાયુ, અને પૃથ્વીઆદિ તત્ત્વોના સ્વરૂપોને જાણીને પ્રાણ અપાનની ગતિ રૂંધન કરવાથી અસંગ ચૈતન્યરૂપ આત્મા પોતાની સ્વયંવ પ્રકાશવાન જ્યોતિથી ભાસ્યમાન થાય છે. ત્યારે આ દેહરૂપ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર મિથ્યા છે એમ લાગે છે. સાંખ્ય જ્ઞાનમાં ચોવીસ તત્ત્વના તત્ત્વ જ્ઞાનથી મોક્ષ માન્યો છે. જ્ઞાનરૂપી આત્મા—પુરૂષ ચૈતન્ય છે. એ કેવળ અકર્તા છે. સાક્ષિરૂપજ છે. સૃષ્ટિ કાર્ય, સુખ, દુઃખાદિરૂપ બનાવનાર તો ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિ જડ છે અને બોક્તારૂપ આત્મા—પુરૂષ એ ચૈતન્ય છે, બંને સાથે રહે છે. પ્રકૃતિ રૂપાંતર પામે છે, તેમ પુરૂષ રૂપાંતર પામતો નથી. પ્રકૃતિ પુરૂષના સંબંધથીજ સ્વતઃ ગતિને પામે છે. પુરૂષ પ્રકૃતિનાં કર્માંદિ પોતાનાં માની મોહે કરીને જીવરૂપે બં-

ધાંએલો રહી દુઃખી થાય છે. શુભાશુભ કર્તવ્ય કરતો રહેવાથી જન્મ જન્મોત્તરને પ્રાપ્ત થતો જાય છે. આ જન્મ મરણરૂપી રોગને દૂર કરવા સાફ સૂક્ષ્મ (સિંગ) દેહનો સંબંધ છોડે તોજ મુક્તિ મળે છે. અનેક પ્રકારનાં સુખ દુઃખ પ્રકૃતિના ધર્મ છે. એમ સમજાય અને પોતે અકર્તા છે, એમ આત્મા-પુરૂષને જણાય ત્યારેજ મોક્ષ મળે છે. આત્મા સંબંધીના સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી પ્રકૃતિનો ક્ષય છે. એટલે પ્રકૃતિ બંધન તુટી ગયે શુદ્ધ ચૈતન્ય જણાય છે, ત્યારેજ મોક્ષ થાય છે. ઇત્યાદિ.

કપિલ મુનિનો મોષ જ્ઞાનપ્રદ છે. એ સુસજ્જનોએ જાણવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ મહાત્મા મુનિએ તપોયજ્ઞથી નિરહંકાર અર્થાત્ દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ સુન્ય અખંડ ભક્તિદ્વારા બ્રહ્મ સ્વરૂપને પામી ગયા છે.

ભૂભાર ઉતારી ધર્મનીતિ સ્થાપક.

શ્રી કૃષ્ણ.

આ ધર્મરાંશી કાણુ ? એ સાક્ષાત્ વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર. જેનું ધ્યાન યોગી મુનિઓ નિરંતર કર્યા કરે છે, જેનું પૂજન, સ્મરણ અને ધ્યાન મોક્ષદાયક ગણાય છે, જેનું ચરિત્ર શ્રવણ કરવા આર્ય જનો સદા અભિલાષી રહે છે, જેનાં અદ્ભૂત પરાક્રમો, જેની અલૌકિક શક્તિ જગ જાહેર છે. એવા સાક્ષાત્ પ્રભુરૂપ ગણાયેલા લીલાવતારી શ્રી કૃષ્ણે કંસ, શિશુપાળાદિક દુષ્ટ જનોનો સંહાર કરી, ભૂભાર ઉતારવા તથા સાધુ જનોને સુખી કરી ધર્મ, નીતિની સ્થાપના કરવા અને પોતાની અદ્ભૂત લીલા દેખાડવાને દ્વાપરયુગમાં યદુવંશી દેવકી, વસુદેવને ત્યાં અવતર્યા. તેમને પોતાનું વિષ્ણુરૂપ તેજોમયી સુંદર ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ દેખાડ્યું અને કહ્યું કે;—“ તમેજે ત્રણ જન્મ સુધી તપ કર્યું છે; માટે હું તમારે ત્યાં જન્મ લઉં છું. તમે ગોકુળમાં નંદને ઘેર જસોદા પાસે મને મૂકી આવજો. ત્યાં થોડો કાળ બાળ લીલા કરી, અહીં આવી કંસ વગેરેને મારી ભૂભાર ઉતારીશ. ” એટલું કહી વિષ્ણુએ અંતર્યામી થઈ બાળક રૂપ ધર્યું. દેવકીએ જાણ્યું કે મને બાળક અવતર્યો. દેવકી વસુદેવે વિષ્ણુના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપની વાત સ્વપ્નરત જાણી. એ રીતે શ્રી કૃષ્ણનો અયોનિ સંભવ જન્મ થયો. દેવકીએ બાળકને ધવરાવવા માંડ્યો. કાળા-મહનાં કમાડ એકદમ ઉઘડી ગયાં. વસુદેવની બેડી તૂટી ગઈ. ચોડીદારો

નિંદ્રાવશ થઇ ગયા. વસુદેવ કૃષ્ણને જાગમાં સૂવાડી ગોકુળમાં જસોદા પાસે લઇ આજ્યા. માર્ગમાં ઠાટા ન વાગે માટે શેષનામ પ્રગથી રૂપ પડ્યો. વરસાદ ચડ્યો હતો, માટે માથે પોતાની ફેણે ઢાંચા કરી, જમનાજીમાં આવતાં, તેણે કૃષ્ણને સ્પર્શ કરવા પોતાનું પાણી ઊંચું વધાર્યું. એ જોઇ વસુદેવને આગળ ચાલવાની હિંમત રહી નહિ. એટલે બાળરૂપ કૃષ્ણે પોતાનો પગ લંગાવી જમનાજીને સ્પર્શ કર્યો, કે યમુનાજીએ તરત માર્ગ આપ્યો. વસુદેવ નંદને ઘેર ગયા; કે તરત તેના ધરનાં બારણાં ઉઘડી ગયાં. નંદ જસોદાને નિંદ્રાનું ઘેરણુ આવેલું હતું. વસુદેવે પોતાના બાળકને જસોદા પાસે સૂવાડી, તેની પાસે સૂતેલી પુત્રીને ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું. ચાલી મથુરાના કાળાગ્રહમાં આવ્યા, બારણાં હતાં તેમ બંધ થઇ ગયાં. પ્રગે બેડી જડાઇ ગઇ. યોગમાયારૂપ કન્યાએ ચીસ પાડી જોસથી રોવા માંડ્યું. એ સાંભળી ચોકીદારો ચમકી ઉઠ્યા. તરત જઇ કંસને જાણ કરી. કંસે ઉતાવળાં આવી દેવકીના હાથમાંની કન્યા છીનવી લઇ, પથરપર પછાડવા તૈયાર થયો, કે તરત છટકી ઉડી ગઇ. ત્રિશૂળ, ખડ્ગ અને અષ્ટભૂજ ધરી દેવીરૂપે દર્શન આપી કહ્યું કે;—“ મૂઠ મતે ! મને મારવાનું મિથ્યા પાપ જ્ઞાને માટે લેવા તૈયાર થયો હતો ? તારો વેરી તો ગોકુળમાં પેદા થઇ ચૂક્યો છે ” એમ કહી યોગમાયા અંતરધ્યાન થઇ ગયાં. કંસ આ વાત સાંભળી વિસ્મય થયો, લજ્જા પામી પશ્ચાત્તાપ કર્યો. દેવકી વસુદેવને કાળાગ્રહથી મુક્ત કર્યાં. એ આકાશ વાણીની વાત સાંભળી ચિંતાતુર રહેવા લાગ્યો. તેણે રાજ્ય સભા બોલાવી સર્વને જણાવ્યું કે;— “ મારો વેરી ગોકુળમાં ઉત્પન્ન થઇ ચૂક્યો છે. માટે એની શોધ કરો. જ્યાં જ્યાં નવાં બાળકો પેદા થયેલાં દેખો, ત્યાં ત્યાં જઇ તેમને મારી નાંખો. એમ કરતાં જો મારો શત્રુ બચ્યો, તો બ્રાહ્મણ, વૈષ્ણવ, ગૌ અને ધર્મનો નાશ કરો. એમ કરવાથી નિશ્ચે એ તેમની વહારે ધાઇ જશે. ” એવી આજ્ઞાથી રાક્ષસો ચારે તરફ જીલમ કરવા લાગ્યા. બાળકોનો જ્યાં ત્યાં નાશ આદર્યો. બ્રાહ્મણોને પીડવા લાગ્યા. દેવકી વસુદેવને ફરી કાળાગ્રહમાં નાંખ્યાં. જાહેરોને દુઃખ દેવા માંડ્યું. તેથી કેટલાક કાયર થઇ વિદેશમાં નાશી જઇ રહ્યા. જરાસંધ, નરકાસુર, પુંડરીક, શિશુપાળ, દંતવક્ર વગેરે પાપી રાજાઓએ પ્રજા પીડવા માંડી. ગૌ, બ્રાહ્મણ, સાધુ જનો અને ધર્મનો નાશ કરવા માંડ્યો. વર્ણશ્રમ ધર્મ, વેદાધ્યન, અને વેદાંત ધર્મની ક્રિયાઓ બંધ કરી. તેથી સર્વ પ્રજા કંપિત થઇ કંકળવા લાગી. “ જે રાજાની પ્રજા દુઃખથી કંકળે છે, તે રાજાને

સત્વરે નાશ થાય છે. ” એવું મહાત્મા પુરૂષોત્તમ વચન છે. એ પ્રમાણે કંસે પોતાનો નાશ પોતાને હાથે કરવાનું આદર્યું.

ગોકુળમાં નંદ ઘેર બાળક અવતર્યો. તેથી બાપી નગરીમાં બાનંદ બોલ્યો. સદાશિવ પણ ચોગિ વેષે બાળમુકુંદને નિહાળવા આવ્યા. વસુદેવની બીજી રાણી રોહિણી જે ગોકુળમાં પોતાના મિત્ર નંદને ઘેર હતી. તેને પણ પુત્ર જન્મ્યો હતો. તેનું નામ પાડવાને વસુદેવે ગર્ગ ઋષિને મોકલ્યા. ગર્ગ ઋષિએ રોહિણી પુત્રનું નામ બળરામ અને દેવકી પુત્ર જે જસોદાને ત્યાં હતા, તેને વિષ્ણુરૂપ જાણી શ્રીકૃષ્ણ એવું નામ પાડ્યું. કૃષ્ણની આકૃતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી, નેત્ર કમળ સરખાં, નાસિકા સરળ, અંગ કાન્તિ શ્યામ વર્ણ હતી. તેમને પીળાં વસ્ત્ર પહેરવાપર પ્રીતિ હતી. અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં પારંગત હતા. તેમનું શ્વશ્ર્વ મિથ્યા કદી થતું નહિ. સ્નાન, સંધ્યાદિક નિત્ય કર્મ કરવાની દિક્ષા તેણે ઉપમન્યુ ઋષિ પાસેથી લીધી હતી. એ દિક્ષા પ્રમાણે નિત્ય કર્મ અને ઉપાસનાદિ વેળાપર કરવામાં તત્પર રહેતા. એ શ્યામ સુંદર, કમળ નયન, રમણિય અવતાર મૂર્તિ સાક્ષાત્ વિષ્ણુએ જગદુદ્ધારાર્થે અવતાર દેહ ધારણ કર્યો છે, એવું બ્યાસ, વશિષ્ઠ, નારદ, સનકાદિક ઋષિ મુનિઓએ જાણી લીધું હતું. ઇશ્વર મનુષ્ય પ્રાણીના કલ્યાણાર્થે અગત્યને સમયે પોતાનું કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય બીજા અમુક મનુષ્યના જીવાત્માની સાથે ઐક્ય કરે છે. એ બીજા જીવાત્માની પેઠે મનુષ્ય ચરિત્ર કર્યાં, છતાં શુદ્ધ ચૈતન્ય ના પ્રતાપથી સત્ય ધર્મનું સ્થાપન કરે છે. ધાર્મિક પુરૂષોની રક્ષા કરી, અધર્મિઓનો નાશ કરે છે. એ અવતારોની ગુપ્તતા અતિ પ્રાચીન અદ્ભૂત યોગ વિદ્યામાં રહેલી છે. તે યથાર્થ રીતે જેને ગુપ્ત જ્ઞાનની સત્યતા જણાઈ હોય છે, તેજ જાણી શકે છે. એ વિષે નિષ્પક્ષપાત સત્ય શોધક વિદ્વાન પુરૂષોને પરીક્ષા કર્યાથી યથાર્થ જણાશે. કૃષ્ણ પૂર્ણ સોળ કળા અવતારી પુરૂષ હતા. તેણે પોતાની યોગ માયાથી જન્મથી માંડીને અગિયારમે વર્ષે કંસને માર્યો, ત્યાં સુધી બાળ ચરિત્રો કર્યાં છે.

બાળ લીલા—કંસ પોતાનો શત્રુ પેદા થયો જાણી નિરાંતે જરા પણ બેસતો નહિ. દેશમાં અધર્મ પ્રવર્તાવી મૂક્યો. કૃષ્ણને શોધી મારવાના અનેક ઉપાયો લીધા. માસી પુત્રનાને ગોકુળમાં મોકલી. એ ગોવાલણનું રૂપ ધરી જસોદા પાસે આવી. કૃષ્ણને તેણે મારવાનો વિચાર કરેલો, તે કૃષ્ણનું અકળ સ્વરૂપ જોઈ તેને રમાડવા લાગી. કાલું ઘેચું બોલી, જળ-કપટ કરી તેને પોતાનાં ઝેર ચોપડેલાં સ્તને ધરાવવા લાગી. કૃષ્ણ મહા

દિવ્ય સ્વરૂપે હતા. તેણે એનું કપટ નાણી લઇ, એના સ્તન એવાં તો ચૂસ્યાં કે-તેથી દૂધની સાથે માસીપ્રતનાના પ્રાણુ પણ ખેંચાવા લાગ્યા. તેના ડોળા ઉંચા ચડી ગયા. એ બાળક સાથે આકાશમાં ઉડી, પણ તે થોડી વારે શબ્દરૂપે થઇ પૃથ્વીપર પડી. પ્રતનાના વધથી કંસે નળ્યું કે મારો વેરી તેજ છે. માટે એ હમણાં નહિ મરે તો પછી મરવાની શી આશા ? એમ વિચાર કરી તેણે તેને મારવા ઉપરા ઉપર મારાઓ મો-કલવા માંડ્યા. એક રાક્ષસ બ્રાહ્મણ સ્વરૂપે નંદ ઘેર આવ્યો. આવી કહ્યું કે મારે બાળકનાં દર્શન કરવાં છે. જસોદાએ કહ્યું કે એ સૂતો છે, તો હું યમુનાજીથી જળ ભરી આવું, પછી બતાવીશ. એટલું કહી જસોદાજી જળ ભરવા ગયાં. બ્રાહ્મણે એ લાગ સાંધી, પારણા પાસે જઇ બાળકને મારવાનું કર્યું, પણ એ બાળક કેાઇને માર્યો નય એવો નહોતો. બાળકે તો એ બ્રાહ્મણરૂપ રાક્ષસની જીભ મરડી નાંખી તેના મોંમાં દહીં ભર્યું. ગોસરડાં બાંગી નાંખ્યાં, એટલામાં જસોદા આવ્યાં, તેણે બ્રાહ્મણને પૂછ્યું કે, તેં આ શું કર્યું ! બ્રાહ્મણે આંગળીએ બાળકને બતાવ્યો, પણ જસોદાએ નળ્યું કે આ કાર્ય બાળકથી ન બને, એ તો બ્રાહ્મણનાંજ કૃત્ય છે. આ ગોસરડાં તેણેજ ફેડ્યાં છે, એમ નાણી તેણે એ બ્રાહ્મણને ધમકાવી કાઢી મૂક્યો. પછી કાગાસુર આવ્યો. આવતાંજ પારણા તરફ તે ગયો. એટલે બાળકે તેની ડોક મરડી ફેંકી દીધી, કે તે કંસની સામે આવી પડ્યો. પછી શકટાશુરે આવી નંદને આંગણે દહીં, દૂધનાં ગાડાં છુટ્યાં હતાં, તેમાંના એકમાં પ્રવેશ કર્યો. બાળકે તેને લાત એવી જોસથી મારી કે તે શબ્દરૂપે કંસ આગળ આવી પડ્યો. જસોદા કૃષ્ણને લઇ પોતાનાં આંગણમાં બેઠાં હતાં. ત્યાં તૃણાવર્ત આવ્યો, તેણે એ બાળક સાથે જસોદાને પણ લઇ ઉડી જવા ધાર્યું. કૃષ્ણે તે નાણી લઇ બારે ચલા. એટલે જસોદા તેથી અળગાં થયાં. તેટલામાં મોટી આંધી (વટોળાંયો) આવ્યો. ઝાડ અને ઝુપડા ઉડવા લાગ્યાં. જસોદા બાળકને ધરમાં તેડી જવા લાગ્યાં, પણ એ એટલા તો બારે ચલા, કે જસોદાથી ઉપડી શક્યા નહિ. તેટલામાં એ પાપી તેમને ઉપાડી ગયો, પણ બાળકે તેનું ગળું દાબી નાંખ્યું કે એ પાપી આંગણમાં શબ્દરૂપે પડ્યો. એક દિવસે જસોદા બાળકને બોળામાં લઇ ઉમળકાથી ચૂંબન કરતાં હતાં. તેવામાં કૃષ્ણે હાસ્ય કર્યું. જસોદા તેના મુખમાં ત્રણ ભૂવન જોઇ વિસ્મય થયાં. કૃષ્ણપર ગોકુળનાં સર્વ શ્રી પુરોહિતો ભાવ વધતો ગયો. તેઓ તોફાન કરે, ગોસરડાં ફેડે, તોપણ સૌ પ્રેમ ભાવથી તેને તેડી રમાડે. એક વખતે

કૃષ્ણે માયા રચી, ગોકુળમાં ઘેર ઘેર કૃષ્ણરૂપ થઇ ગોરસડા ફેાડી, દહીં માખણ જે સ્ત્રીઓને લોભની વસ્તુઓ તેજ ખાવા લાગ્યા તેથી સ્ત્રીઓ કંટાળી તેમને તેડી જસોદા પાસે રાવ ખાવા આવી, જસોદાએ કહ્યું કે, મારો કૃષ્ણ તો આ પારણ્યામાં રમે, એવી વાત કરે છે, ત્યાં બીજી આવી, ત્રીજી, ચોથી એમ સેંકડો સ્ત્રીઓ સેંકડો કૃષ્ણને લાવી ઉભી રહી. શેરીઓમાં પણ જાણે કૃષ્ણ લાંબોડીઆભર ફેરે છે એવું દીઠું. આ બધું કૃષ્ણની માયાનો પ્રભાવ હતો. એ માત્ર સ્ત્રીઓનો જેવો લાવ હતો તેવીજ માયા દેખાડી આપી. કૃષ્ણનું પ્રભુત્વ જોઇ સ્ત્રી પુરુષોનો પ્રેમ તેમનાપર અધિક વધ્યો.

એક દિવસે કૃષ્ણે ધરમાં દહીં, દૂધનાં મદુંકા ફેાડી સર્વ ઢોળી નાંખ્યું. પોતાના જેવડા મિત્રોને તેડી લાવી એ ખવરાવ્યું. તેથી જસોદા ચીડાઇ ગયાં. તેમને દામણાથી ઉખળે બાંધ્યા. તેથી કૃષ્ણ ગરીબડા જેવા થઇ ગયા. ગોકુળની સ્ત્રીઓએ મળી કહ્યું; કે અમને બાંધો પણ કૃષ્ણને છોડી મૂકો, પણ જસોદાએ માન્યું નહિ. તેથી કૃષ્ણ ઉખળાને ધસડતા ધસડતા જ્યાં કુખેર બંડારીના બે પુત્રો નળકુપેર અને મણીગ્રીવ નારદના શાપથી આ-મલીના વૃક્ષરૂપ થયા હતા, એ બે વૃક્ષ આગળ આવ્યા. તેમાં ઉખળું એવું તો જોરથી ભરાવી ખેંચ્યું. કે એ વૃક્ષ સમૂળાં ઉખડી ગયાં; તેમાંથી બે દિવ્ય પુરુષ નીકળ્યા; તેઓ કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી ચાલતા થયા. ગોકુળમાં નિત્ય ઉત્પાત થવા લાગ્યો. તેથી નંદ સર્વ ગોવાળ સાથે વૃંદાવનમાં આવી રહ્યા. પાંચ વર્ષની વયે કૃષ્ણ ગોવાળીઆઓ સાથે વાછડાં ચારવા લાગ્યા. ત્યાં કંસનો મોકલેલો વત્સસુર વાછડારૂપ થઇ મારવા આવ્યો, પણ કૃષ્ણે તેના પાછલા પગ પકડી એવો તો પછાડ્યો કે તે તત્કાળ મરણ પામ્યો. પછી બકાસુર પોતાની ચાંચ પસારી આવી બેઠો, કૃષ્ણે તેના પેટમાં પેસી એવી તો જવાળા લગાડી કે, અસુરે તેને પાછા કાઢ્યા. પછી કૃષ્ણે તેની બે ચાંચ પકડી ચીરી નાખ્યો. અગાસુર મોટું વકાસી પડ્યો હતો; તેને ગુફા જાણી ગોવાળીઆઓ અંદર બેઠા. કૃષ્ણ પણ માંહે આવ્યા હશે, એવું સમજી તેણે શ્વાસ ખેંચ્યો, કે સર્વ પેટમાં ગયા, પણ કૃષ્ણે પોતાનું શરીર એવડું તો વધાર્યું કે એ અસુરના પ્રાણ જતા રહ્યા.

એક દિવસે સર્વ ગોવાળીઆ વાછડાં રેઢાં મૂકી ખાવા બેઠા, તે સાથે કૃષ્ણે પણ ખાધું, એપરથી દેવોને શંકા થઇ કે કૃષ્ણ પરમાત્મા થઇને આહીર સાથે ખાય છે ? ત્યારે યજ્ઞદિકમાં પવિત્રતાઇ શા માટે જોઇએ ? એવો તેમને સંદેહ થયો. તેથી તેમણે વાછડાં હાડી જઈને પર્વતની ખી-

ભુમાં સંતાડ્યાં. ભોજન કર્યા પછી જોયું તો વાછડાં ન મળે. તેથી ગોવા-
ળીઆ ગભરાયા કે વાછડાં ઘેર નહિ જાય તો માઆપ વઢશે. એ વાત
કૃષ્ણે જાણી માયાથી તેવાજ રંગનાં વાછડાંઓ બનાવ્યાં. તેથી ગોવાળી-
આઓ હર્ષ પામતા ઘેર આવ્યા. એક વખતે ગોવાળીઆઓને દેવેનાં રૂપો
આપી દેવતાની સભા બનાવી હતી. એ જોઈ બ્રહ્માએ કૃષ્ણની અલૌકિક
માયાની સ્તુતિ કરી. ધેનુરાક્ષસ આવ્યો હતો, તેની સાથે રમતાં બળરામે
તે રાક્ષસને માર્યો. એક વખતે ગાયો ચરતી ચરતી ક્યાંક જતી રહી, ગો-
વાળીઆઓ તેની શોધમાં કૃષ્ણથી જીદ પડી ગયા. ગોવાળો ગાયો શોધતા
તરસ્યા થયા, તેમણે યમુનાનું પાણી પીધું. તેના ઝેરથી તેઓ અકળાવા
લાગ્યા. ફેટલાક અચેત થઈ પડ્યા. એટલામાં કૃષ્ણે આવી તેમના સામે
અમૃત દ્રષ્ટિથી જોયું, કે તેઓ આનંદથી ઉભા થયા. એક વખતે નાર-
દના સમજવવાથી કંસે નંદને કદમનું પુલ મોકલાવવા દહાવ્યું એ વૃક્ષ
યમુનાના ઉંડા પાણીના ધ્રોમાં જ્યાં કાળીનાગ રહેતો હતો, ત્યાં હતું. તેથી
નંદ શોકાતુર થયા, પણ કૃષ્ણે કહ્યું કે ફિકર ન કરો, હમણાં હું લઈ
આવીશ. એમ કહી ગોવાળીઆઓ સાથે દડીએ રમવા લાગ્યાં. રમતાં ર-
મતાં એ દડી કાળીનાગવાળા ધ્રોમાં પડી ગઈ. તેથી ગોવાળીઆએ પોતા-
ની દડી લાવી આપવા તકરાર કરી; કૃષ્ણે તરતજ કદમ ઉપર ચડી યમુ-
નાજીમાં ભૂસ્કો માર્યો અને જ્યાં કાળીનાગ સૂતો હતો, ત્યાં જઈ પહોંચ્યા
નાગણે તેમનું દિવ્ય સ્વરૂપ જોઈ મોહિત થઈ બોલી કે:—ઓ સુકુમાર !
બાળક ! તું અહીંથી સત્વર નાશી જા. અમારો નાથ કાળીનાગ ઉઠશે તો
તમને બાળી નાંખશે. કૃષ્ણે તેમનું બોલવું નહિ ગણકારતાં, નાગને તેની
પૂછડી પકડી જમૃત કર્યો. નાગે તેને પુકાડો મારી ચુક બેરવી. કૃષ્ણે પો-
તાનું શરીર વધાર્યું. તેથી નાગ આઘો ખસી ગયો. કૃષ્ણ તેની ફેણ પગ
તળે દાબી નાક વીંધીને દોરો પડેલી મોરલી વગાડતા ઉભા રહ્યા. નાગ
મોંમાંથી લોહી ઓકવ્ય લાગ્યો અને મરણ તુલ્ય થયો. જ્ઞાન થતાં નાગ
નાગણીઓએ કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. કૃષ્ણે તેમને રણદ્વીપમાં જઈ રહેવાનું
કહ્યું, પણ નાગે ગરૂડનો ભય બતાવ્યો, ત્યારે કૃષ્ણે ગરૂડને લગ્નામણ કરી
કે તેમને ત્યાં દુઃખ ન દેવું. તેથી નાગ ત્યાં જવા કમુદ્ધ થયો. તેણે કૃષ્ણને
ત્રણ પુલ તથા બે રત્નો આપ્યાં, તે લઈ તેઓ પાછા ઉપર આવ્યા; ત્યા-
રથી યમુનાજીનું વિષજળ અમૃતરૂપ થયું.

કંસે ક્રુધક રાક્ષસને મોકલ્યો. તેણે વૃંદાવનમાં રાત્રે દવ લગાડ્યો.
તેથી ચોબેર જવાળા પ્રગટી રહી. પશુ, પક્ષીઓ બળવા લાગ્યાં. એ જોઈ

સૌ ગમરાઈ ગયાં. આ જોઇ કૃષ્ણે સર્વની આંખ મીંચાવી દઇને સધળે અગ્નિ મુખમાં લઇ લીધો અને એ રાક્ષસને માર્યો. પ્રખંધ રાક્ષસ ગોવા-આને રૂપે આવી સૌ સાથે રમવા લાગ્યો. તેને ઉંડણ પીપળીની રમતમાં બળરામ પાસે મરાવ્યો. ગોવાળ પ્રખંધની લોથ જોવામ રોકાયા, તેવામાં ગાયો સરના ખેતરમાં ક્યાંક પેસી ગઇ, ગોવાળો તેને શોધીને થાકી ગયા, એટલે કૃષ્ણે કદમના વૃક્ષપર ચડી મોરલી બજાવી; આ મોરલીના મધુર નાદથી ગોકુળની સ્ત્રીઓ કામ મૂકીને ઘેલી જેવી બનીને સાંભળવા લાગી. ગાયો કૃષ્ણ સમીપ આવીને ઉભી રહી. વનમાં પશુ, પક્ષીઓ ઝગડી ઉઠ્યાં. અને પોતાના માળામાંથી નીકળી સાંભળવા લાગ્યાં. મોર તો કદમના વૃક્ષ-પર ચડી ડોક ફેરવી એક ચિત્તે સાંભળવા લાગ્યા. એ રીતે તેણે મોરલીના મધુર નાદમાં સર્વેને મોહિત કર્યા હતાં. સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા જાય તેનાં બેડા ફેડે, મહિયારીઓ પાસે દાણ માગે. વાંસળી વગાડીને સર્વેને વિન્હળ કરે એમ અનેક ચરિત્રો પોતાની માયાથી કરવા લાગ્યા.

એક દિવસે ગોકુળની સ્ત્રીઓ વ્રત કરતી હતી. તેઓ યમુનાજીમાં સ્નાન કરવા ગઇ હતી. વસ્ત્ર કિનારે મૂકી પાણીમાં નગ્ન સ્નાન કરવા લાગી. વસ્ત્ર રહિત પાણીમાં સ્નાન કરવું એ શાસ્ત્ર અને મર્યાદા વિરુદ્ધ છે. તેથી કૃષ્ણે તેમને શિક્ષા કરવા પોતાની યોગ માયા પ્રગટી. તેમનાં વસ્ત્રો વૃક્ષ-પર લટકાવી દીધાં. સ્ત્રીઓએ જ્ઞાન થતાં જોયું તો વૃક્ષપર વસ્ત્રો લટકે છે અને માથે કૃષ્ણ બેઠો છે, એવું જોઇ સ્ત્રીઓ લજ્જા પામી મનમાં પશ્ચા-તાપ કરવા લાગી કે હવેથી આવું કૃત્ય કદી કરીશું નહિ. આવો પરતાવો થતાંજ વસ્ત્રો હતાં ત્યાં નીચે પડેલાં જોઇ રાજી થતી કૃષ્ણના ગુણ ગાતી ચાલી નીકળી. તેઓ કૃષ્ણનાપર પ્રેમાતુર થઇ મનમાં તેનું જ ચિંતવન કરવા લાગી, કે એ સાક્ષાત્ પ્રભુ રૂપ છે. એક વખતે ઋષિપત્નીઓનો ભાવ જોવા તેમની પાસે ગોવાળો મોકલી બોજન મંગાવ્યું હતું. પણ તેમણે જેટલું રાંધેલું હતું તેટલું બધું મોકલી આપ્યું. કેટલીક તો કૃષ્ણને દેવાને માટે અને કેટલીક દર્શન કરવાને આવી. આવું જોઇ ઋષિઓ ગુસ્સે થયા, પણ કૃષ્ણે તેમના મનનું સમાધાન કર્યું; ત્યારે એ જ્ઞાન્ત થયા અને કૃષ્ણની અલૌ-કિક માયા જાણી તેમની સ્તુતિ કરી. ધણી કાળથી ગોવાળો ઇંદ્રની પૂજા કરતા હતા, તેમને કૃષ્ણે ગોવર્ધનપર્વતની પૂજા કરવાનું કહ્યું. તેથી ઇંદ્રે ગુસ્સે થઇ મૂશળધાર મેઘ વરસાવ્યો. તેથી સૌ દુઃખી થવા લાગ્યા; એવું જોઇ કૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વતને પોતાની ટચલી આંગળીપર ઊંચાની પેઠે તોળી રાખ્યો અને નીચે સર્વને રાખી રક્ષણ કર્યું. એ જોઇ ઇંદ્રે ગર્વ મૂકી દઇ

કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. નંદ એક સમયે પ્રાતઃકાળે યમુનામાં સ્નાન કરી તેના જળમાં ઉભા જપ કરતા હતા. વરુણના દૂતો તેમને તેમના સ્વામી પાસે પકડી તેડી ગયા. કૃષ્ણે વરુણને દર્શન આપી નંદને બતાવ્યું કે સર્વ દેવો મારી આવી રીતે સ્તુતિ કરે છે. વરુણે બેઠ આપી તે લઇ બંને પોતાને સ્થળે આવ્યા. કૃષ્ણ રાધાદિક ઓએને નાના પ્રકારના બાલ વિલાસથી વશ કરીને અંતરધ્યાન થઇ ગયા. તેથી સર્વ તેમના વિયોગ દુઃખથી વિ-
વહળ થઇ. ત્યારે કૃષ્ણે ફરી પ્રગટ થઇ દર્શન આપ્યું. આઠ વર્ષની બાળ-
વયે જસોદા પાસે બેઠાં બેઠાં છ માસની રાત્રિ દિવસ કરી, મહા રાસક્રિ-
ડામાં સર્વ સ્ત્રીઓની પાસે એક એક કૃષ્ણ ઉભા છે, એવી પોતાની યોગ-
માયા પ્રગટી સર્વને શૃંગારનું પૂર્ણ સુખ આપ્યું અને સર્વને એવો ચમત્કાર
બતાવી તારી હતી.

હંસપુરનો સુદર્શન વિદ્યાધર ધન, સૌંદર્યના મદને લીધે અગિરાન્ન-
પિના શાપથી અજગર થઇ પડ્યો હતો. તેણે નંદનો અરધો પગ મળ્યો
હતો. કૃષ્ણે તેને પોતાનો ડાબો પગ અટકાડ્યો, કે એ નંદનો પગ મૂકી
પૂર્વ સ્વરૂપને પામ્યો હતો. મથુરાથી વૃષભાસુરે મોટા બળદને રૂપે આવી
કૃષ્ણને શીંગડું માર્યું, તેને કૃષ્ણે પકડી હઠાવી યુદ્ધ કરી મારી નાંખ્યો.
રાધાના કહેવાથી તેણે ગોવર્ધન પર્વતની પાસે બે તીર્થ કુંડ ખોદાવ્યા,
એ કુંડ આજે રાધાકૃષ્ણના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કેશી તથા બ્યોબાસુર
મારવાને મથુરાથી આવ્યા. એ કોડાં તથા ગોવાળરૂપ રાક્ષસોએ ગોકુળમાં
ધણાં તોફાન કર્યા; પણ કૃષ્ણે તેમને મારી નાંખ્યા. તેથી કંસ ધણે શોકા-
તુર થયો અને કલ્પાંત કરવા લાગ્યો. તેણે પ્રધાનોના કહેવાથી ધનુર્પામનો
આરંભ કર્યો. અકુર ને ગોકુળમાંથી કૃષ્ણ, બળરામને તે યજ્ઞ બેવા બો-
લાવી લાવવા મોકલ્યા. અકુરજી ગોકુળમાં આવ્યા. કૃષ્ણ કાકાને મળી
આનંદ પામ્યા અને અકુરજી પણ કૃષ્ણના દર્શન કરી ખુશી થયા. અકુ-
રજીએ જાણી લીધું કે કૃષ્ણ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ અવતાર છે. એ જાણી તેણે
કંસનો સંદેશો કહ્યો. એ સાંભળી કૃષ્ણ ધણે રાજ થયા. ગોકુળનાં સ્ત્રી
પુરુષો આ સમાચાર જાણી ધણાં રૂદન કરવા લાગ્યાં. તેઓ કૃષ્ણ વિના
ધડી પણ દૂર રહેવા ઇચ્છતાં નહોતાં, એવો તેમનો પ્રેમ હતો. તેમને
શોકાતુર બેઠ કૃષ્ણે ધણે ઉપદેશ આપી શાન્ત કર્યા.

કૃષ્ણનો મથુરામાં પ્રવેશ—પછી કૃષ્ણ અકુરજીના કહેવા પ્રમાણે
નંદાદિક ગોવાળો સાથે મથુરાં આવ્યા. અકુરજીએ પોતાને ત્યાં પ્રવેશી તરીકે
રહેવા ધણું કહ્યું. પણ તેમણે કહ્યું કે;—મેં હજી કંસને માર્યો નથી અને

માતાપિતાને કેદથી મુક્ત કર્યા નથી; ત્યાં સુધી હું તમારે ત્યાં પરાણા તરીકે જન્મું તો કંસ મામે દુભાય; માટે હું તમારે ત્યાં પછી એકવાર જન્મવા આપીશ. હાથ તમે જઈને મામા કંસને મારા આવ્યાના સમાચાર આપો અને કારાગૃહ તરફ જઈને મારા માઆપને પણ ઇશારે ખબર આપજો. એમ કહી અકુરજીને વિદાય કર્યા. કૃષ્ણ જળરામે નંદાદિ ગોવાળો સાથે એક વાડીમાં ઉતારો કર્યો. અકુરજીએ કંસને કૃષ્ણ આવ્યાના ખબર આપ્યા. એ ખબરથી કંસ ચિંતાતુર થયો. જ્યાં ત્યાં કૃષ્ણને દેખવા લાગ્યો. હોંસકોસ ઉડી ગયા; તોપણ પાપી હોય છે તે નિરાત કરી બેસતો નથી, તેમણે તો કૃષ્ણને મારવાનો ઉપાય આદર્યો હતો. કૃષ્ણ જળરામે સવારમાં મથુરા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તે વખતે વાટમાં કંસનો ધોળી મળ્યો તેણે વચ્ચે ન આપ્યાં. એટલે કૃષ્ણે તેની ગળચી દાખી વચ્ચે પરાણે વીધા અને ગોવાળોને પહેરવા આપ્યાં. સામે દરજી મળ્યો તેણે તો કૃષ્ણની પૂજા કરી અને ધોળીનાં વચ્ચે ગોપને પહેરવા જેવાં બરાબર કરી આપ્યાં. કંસની દાસી કુબ્જા સામે મળી, તેણે કૃષ્ણની ચંદનથી પૂજા કરી. તેથી કૃષ્ણે પોતાના પગનો અંગુઠો તેના પગપર મૂકી, હાથની બે આંગળીએ તેની દાઢી પકડી ઉચકી કે એ કુબ્જી મટીને દિવ્ય દેહે થઈ ગઈ. કૃષ્ણ મથુરા નગરીમાં પધાર્યા સાંભળી સકળ પ્રજા પ્રેમાતુર થઈ ને કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા દોડી. સ્ત્રી પુરૂષો કંસનો ભય રાખ્યા વિના કૃષ્ણને પુષ્પથી વધાવી લેવા લાગ્યાં. કૃષ્ણ આગળ વાંસળી વગાડતા હતા, પાછળ ગોવાળીઆઓ નાચતા, ફૂંદતા, માતા ને બળવતા ચાલતા હતા. આ સાંભળીને તો પ્રજા કામ ધામ મૂકીને પણ પાછળ આવવા લાગી. કૃષ્ણની કૃપાથી અપંગો ચાલવા લાગ્યા, બધીરો સાંભળવા લાગ્યા. મુંગાઓને વાચા આવી, આંધળાઓને દેખતા કર્યા, બાળકોને હીંડવાનું બળ આપ્યું, વૃધો યુવાન જેવા થયા, રોગીઓ નિરોગી થયા, અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાની થયા અને વંધ્યાઓને ગર્ભ રહ્યા. એ રીતે રોગ, દોષ, અજ્ઞાન, શોક, ભય, ચિંતા, આળસ, અને અન્યાય એ વગેરે દુર્ગુણો શ્રીકૃષ્ણના મથુરામાં પધારવાથી નાશ પામ્યા. વિવેક, ધર્મ, કરુણા, ભક્તિ, પ્રીતિ, આચાર, જપ, તપ, સત્ય, ક્ષમા અને ઉદય એ વગેરે સદ્ગુણોનો વધારો થયો. કંસે ચક્રતરા ઉપર ઘણે ઉંચે ત્રણ તાડ લાંબું અને તેવુંજ બારી લોઢાનું ધનુષ મૂકાવ્યું હતું. દશ હજાર શૂરવીરો તેનું રક્ષણ કરતા હતા. એ ધનુષ કંસ પ્રજા પાસે પૂજાવતો હતો. એ જોવાને કૃષ્ણ ત્યાં ગયા. રખેવાળોએ તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ સઘળાને ખસેડી ત્યાં ગયા અને ધનુષના બે કંઠકા કર્યા.

એ કહડાઓથી રખેવાળોને મારી નાંખ્યા; એ રીતે ધનુષ ભાગી અધર્મનો નાશ કર્યો.

આ સમાચાર સાંભળી કંસ ધણો દીલગીર થયો. તેમને અનેક ખરાબ સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં. તેથી નિઃશ્વાસ મૂકતો અકસોસ કરવા લાગ્યો. શલ્ય, દુશ્શલ, આહુર, મુષ્ટિક અને કુંટ એ પાંચ વિકાળ મક્ષ સાથે કૃષ્ણને મક્ષ યુદ્ધ કરાવી મારવાનો વિચાર કર્યો. મથુરામાં ચોકી રખાવી કે રખે કૃષ્ણ ગોકુળ નાશી જાય. એક સાંકડા રસ્તામાંથી આવવાનું હતું. ત્યાં કુર અને તોફાની છકેલો કુવલયાપીડ હાથીને ઉભો રાખ્યો. હાથીને દાડ પાછ વધારે છકાવેલો હતો. તેથી આભુખાભુ તોફાન કરતો ધ્રુમતો હતો. કૃષ્ણને તેડી લાવવા સેવકો મોકલ્યા. આ કૃત્યથી પ્રજા કંસને વધારે ધિ-ક્કારતી હતી. કેટલાંક તો મસ્તયુદ્ધ જોવાને મક્ષ અખાડે જઈ ઉભા રહ્યાં હતાં. કૃષ્ણ બળરામ નંદની રમ લાઇ ગોવાળો સાથે રાજદ્વાર તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં પેલો છકેલો હાથી ઉભો હતો, તેને જોઇ ગોવાળો ચમક્યા. એટલે કૃષ્ણે આગળ જઈ કુંતાર-માવતને કહ્યું કે, તારો હાથી દૂર ખસેડ પશુ તેણે માન્યું નહિ, લોકો હાથીના તોફાનથી હોહા કરી રહ્યાં હતાં. તેના હોહાથી આખી નગરી ગાજી રહી હતી, કુંતારે હાથીને દૂર ન કર્યો. તેથી કૃષ્ણે ગેડી લઇ હાથીનું પૂંછડું પકડી પોતાના પ્રયત્ન બળરડે તેને ચક્કાકાર ફેરવ્યો. ફેરવતાં ફેરવતાં ધણે દૂર લઇ ગયા. લોકો આ બાળ નંદપુત્રને જોઇ ત્રાહે ! ત્રાહે ! કરતાં હતાં. કૃષ્ણે હાથીને પગમાં જોસથી ગેડી મારી કે તે વધારે ખીજઓ, તેણે કૃષ્ણપર ચોટ કરી, પણ તેઓ ચૂકાવી દઇ તેના પગ વચ્ચે થઇ બીજી તરફ નીકળી ગયા. ફરી ગેડી મારી દૂર જઇ પડી ગયા જેવો ડોળ કરી આડા થઇ ખડયા, એટલે કુંતારે તેનાપર હાથી મારી મૂક્યો. હાથીએ તેનાપર દંતુ-શળ ભરાવ્યાં, પણ કૃષ્ણ સક્ષમ શરીર કરી બાબુએ જઇ ઉભા. હાથી પોતાનાં દંતુશળ પૃથ્વીમાં પેશી ગયાં હતાં, તે કાઢવાને પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યાં કૃષ્ણે જઇને જોસથી પગની ભાત તેના કુંભસ્થળપર મારી તેની ડોક મરડી મારી નાંખ્યો. કુંતારનું પણ શીશ ઉડાવી દીધું. કૃષ્ણે હાથીનાં દંતુ-શળ કાઢી લઇ ખભે લીધાં અને ગોવાળો નાચવા ફૂલવા લાગ્યાં. કૃષ્ણે વાંસળી વગાડવા માંડી, એ રીતે નાચતા, ફૂલતા, તાળીઓ પાડતા, ગાતા બજાવતા સૌ મસ્ત અખાડે આવ્યા. કંસ ઉઘે મેડે ચડી જોવા બેઠો હતો, કુવલયા પીડ મરાણાથી ચિત્તમાં ચમક લાગી હતી. અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો હતો. કૃષ્ણ ત્યાંથી નાશી ન જાય તેનો બદોબસ્ત કર્યો.

પોતાની આસપાસ પોતાના આઠ ભાઈઓ અને બીજા રક્ષકોને પુષ્કી તર-
વારોએ ચોક્કી કરવા ઉભા રાખ્યા. કંસની આંખો મલ્લ યુદ્ધ જોવાને મહે-
લની બારીઓમાં બેઠી હતી, કંસની આજ્ઞાથી પ્રધાને કૃષ્ણ બળરામને
જણાવ્યું કે;—“ તમે કંસને નખીને દર્શન કરો. અને આ મલ્લો સાથે
મલ્લયુદ્ધ કરો. ” લોકો કંસની આવી આજ્ઞાથી તેને ધિક્કારવા લાગ્યાં. આ
અગિયાર વર્ષના સકુમાર બાળકને કુર મલ્લો સાથે યુદ્ધમાં ઉભા રાખે
છે. માટે નિશ્ચે આ પાપીનો કાળ નજીક આવ્યો છે, નહિ તો તેને આવું
સૂઝે નહિ. એવી પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યાં. બળરામ મલ્લ જોડે યુદ્ધ
કરવા તૈયાર થયા. આ જોઈને સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. કૃષ્ણ બળરામ યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા. તેણે આણ્ડર, મુષ્ટિક નામના મલ્લોને માર્યાં. એ જોઈ ત્રણ
મલ્લો ખડ્ગ લઈ કૃષ્ણ બળરામ જોડે યુદ્ધ કરવા આવ્યા. તેમાં કૃષ્ણે
શશ્વ, તોશ્વલને ડાખા પગની લાતે માર્યાં. બળરામે કૂટને ડાખા હાથની મુ-
ક્ષીથી માર્યાં. એ જોઈ કંસે ક્રોધ કરી પોતાના ધરવીર મલ્લોને કહ્યું કે;—
એ છોકરાઓને મંડપ બહાર લઈ જઈ મારી નાખો તથા સર્વે ગોવાળ,
વશુદેવ, દેવકી અને ઉગ્રસેનને પણ મારી નાખો. આવા વચન સાંભળી
કૃષ્ણ પોતાનું સ્વરૂપ વિકાળ કર્યું. તેથી કંસની આંખ મીંચાઈ ગઈ, તેનો
મુગટ પડી ગયો, કૃષ્ણે તરતજ કૂદકો મારી તેના કેશ પકડી લીધા અને
સિંહાસનપરથી ઢોળી પાડ્યો, તેનાપર ત્રિભૂતના બાર જેટલો બાર કરી
તેની છાતીપર ચડી બેઠા, કે તરત કંસના પ્રાણ ઉડી ગયા. એ રીતે
કૃષ્ણે અગિયાર વર્ષની વયે કંસ મામાને માર્યાં. તેથી સર્વે સ્થળે જયજય-
કાર થયો. ઉગ્રસેન, દેવકી, વસુદેવને કાળામહામાથી મુક્ત કર્યાં. એ સર્વે-
ને કૃષ્ણ પગે પડ્યા. ઉગ્રસેન જે કંસનો પિતા તેને ફરી રાજ્યાસનપર
બેસાડ્યા. નંદને આનંદ આપી ગોકુળ વિદાય કર્યા અને પોતે પોતાના
પિતા વસુદેવને મંદિર રહ્યા.

માતા પિતા પ્રત્યે કૃષ્ણનાં વચન;—કૃષ્ણના માતા પિતાએ જણ્યું
કે આ મારા પુત્ર સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ છે. તેણે પોતાનાં પ્રબળ બળથી કંસને
માર્યાં. એ કાંઈ બાળકનું બળ ન હોય. એવા સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપના અમે
મામાપ કેમ હોઈ શકીએ ! અમારાથી તેના પર પુત્રભાવ કેમ બતાવાય !
કૃષ્ણે તેનો આવો વિચાર જાણી લઈ વસુદેવ દેવકીપર માયાનું આવરણ
કર્યું, કે તેમનામાં પુત્રભાવના પ્રગટી આવી. તેઓ પોતાના પુત્રને જોઈ
મનમાં સંતાપ કરવા લાગ્યાં, કે પુત્રો પરધેર પરાધિન રહ્યા, અગિયાર
વર્ષ ગૌ ચરાવી દુઃખી થયા. આપણા ઘરમાં પૂરું અન્ન પણ રહ્યું નથી,

કે તેમને સાઈં સાઈં બોજન કરાવી જમાડીએ, એવો માઆપનો શોય કૃષ્ણ જાણી લઈ બોલ્યા કે;—અરે ! અમે તમારા ચોર છીએ કે આજ સુધી અમે તમારી ચાકરી કરી નથી. અમે તો નંદ, જસોદાનેજ માઆપ જાણ્યાં હતાં. તમે કાળાગૃહમાં અપાર દુઃખી થયાં. અમારા બળને ધિક્કાર છે કે, અમે તમને તરત છોડાવ્યાં નહિ ! આ સંસારમાં પુત્રને માઆપ સમાન ખીજું કાંઈ વહાલું સગું નથી. પુત્રને માતા એ દેવી રૂપ છે. પીતા ભગવાન રૂપ છે. માઆપના પગમાં સર્વ તીર્થ રહ્યાં છે. માઆપને છાડીને જે તીર્થ કરવા જાય, દાન, પુણ્ય કરે એ સર્વ વૃથા છે. એતો રાખમાં હોમ કરવા જેવું છે. માઆપની સો વર્ષ સેવા કરીએ અને તેમને સોનામાર તોળી દાન કરીએ, તોપણ માઆપે જે શીતકાળમાં એક રાત્રિ પુત્રની સેવા કરી હોય છે તેની બરોબર થતું નથી. એવો અપાર ઉપકારવાળી માઆપની સેવા છે. જેણે માઆપને દુઃખ આપ્યું, તે પુત્ર દૈત્ય સમાન સમજવો, એ કૃતઘ્ની પુત્ર ઉપર ઇશ્વરની અવકૃપા થાય છે. તે દરિદ્રી થઈ પરધેર રહી દુઃખી થઈ પેટ ભરે છે. જેણે માઆપની સેવા કરી નથી તે નીચની વેઠ કરે છે. જે માઆપનો તિરસ્કાર કરે છે, તે પશુનો અવતાર પામે છે અને તેના શરીરમાં કીડા પડી કાગડાઓ ચાંચનો પ્રહાર કરે છે. જે પુત્ર પોતાની બીને વશ થઈને માઆપને વૃદ્ધાવસ્થામાં પરહરે છે, તે ધનનો લોભી કૂનરાનો અવતાર પામે છે. જે પોતાના શરીરના પોષણનેજ ઇચ્છી બેન બણેજને તજી દે, તે કુકરનો અવતાર પામે છે. જે સાસરામાં રહીને પેટ ભરે, નીચ મિત્રોની સોજત કરી તેમનું કહ્યું માને, યોગીને કુર વચન કહે, તેની કેડમાંથી રોગ જતો નથી. ગુરને શિષ્યે અને મોટાભાઈને નાના ભાઈએ વિષ્ણુરૂપ માનવા લાયક છે. દાસને પોતાનો ધણી પૂજનીક છે, બીને પોતાનો પતિ ઇશ્વરરૂપ છે. જેને જે માનવા લાયક છે, તેને તે દેવજેવાં સમજવાં. જે મનુષ્ય સેવવા યોગ્ય છે, તેની સેવા કરતાં નથી, તો તે આ ભવજળમાં બૂડ્યો સમજવો. અમે આજ સુધી તમારી સેવા કરી નથી, અમે વૃદ્ધાવનમાં રમતા ફર્યાં અને તમારા પગમાં બેડી રહી, એ અમારો અપરાધ તમે ક્ષમા કરશો. અમે તો તમારા પુત્રરૂપ કડવાં ફળ છીએ, ફરી ધરસૂત્ર મંડાવે તમને આગળ ધણી સુખ આપીશું. અમે તમને મોટા થઈ સુખ આપીએ ત્યારેજ અમે રામકૃષ્ણ તમારા ખરા પુત્ર સમજશો. વગેરે મધુર વચનો કહી માઆપને આનંદ આપ્યો. અહો ! ખરેખર પુત્ર રત્ન આનુંજ નામ ! !

કૃષ્ણ બળરામને વસુદેવે જનોઈ દીધું. પછી ઉજ્જન પાસેના વનમાં

વસતા સંદીપન ઋષિને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. તેઓએ ગુરુની સેવા કરી થોડા દિવસમાં વેદ, ઉપવેદ, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, ધનુર્વિદ્યા અને નીતિશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરી લીધો. ગુરુને ગુરુ દક્ષિણામાં તેનો પુત્ર જે સમુદ્રમાં ડુબી ગયો હતો; તેને પાછો લાવવા પાંચ જન્ય દૈત્યને માર્યો અને તેનું શંખ રૂપ તન પોતે લીધું હતું. તે વગાડી તેણે યમને દર્શન આપી, ત્યાંથી ગુરુ પુત્રને લઈ આવ્યા હતા. ઉદ્ધવ-ઓધવને મોકલી ગોકુળમાં સ્ત્રી પુરૂષોની પ્રેમ ભક્તિ કવી છે એ દેખાડી, તેના જ્ઞાનનો ગર્વ મૂકાવ્યો હતો. અમ્બુરને હસ્તિનાપૂર મોકલી પોતાની કૃષ્ણના પુત્ર પાંડવોની સ્થિતિ કવી છે, તે હકીકત મેળવી હતી. પાંડવો કૌરવોથી ધણું દુઃખ પામે છે. એ જાણી તેણે સંકલ્પ કર્યો, કે મોટું યુદ્ધ કરાવી દુર્યોધનાદિ દુષ્ટ રાજાઓનો સંહાર કરી ભૂખાર ઉતારવો. મગધનો રાજા જરાસંધ ધણો જોરાવર અને દુષ્ટ હતો. એ કંસનો સસરો થતો હતો. કંસ જમાઈ મરાણાથી એ ધણો ગુરુસે થયો હતો, તેણે હજાર મણુની એક ગદા મથુરામાં પડે એવી રીતે ફેંકી; પણ કૃષ્ણે સામી ગદા ફેંકી તેથી એ ગદા મથુરા બહાર પડી. જરાસંધ ત્રેવીસ અક્ષોણી સૈન્ય લઈ લડવા આવ્યો. મથુરાને ઘેરી લીધું. કૃષ્ણ બળરામ ઉત્તેસેનની રજા લઈ એ સામે યુદ્ધ કરવા ગયા. કૃષ્ણે પોતાના પ્રબળ પરાક્રમથી શત્રુ સૈન્યનો સંહાર કર્યો. બળરામ જરાસંધને ગળામાં હળ ભેરવી મારી નાંખતા હતા, પણ કૃષ્ણે જાણાવ્યું કે હળુ તેના મૃત્યુને વાર છે, માટે છોડી મૂકો. જરાસંધ લલ્બિજત થઈ સ્વદેશ ગયો અને ફરી યુદ્ધ કરવા આવ્યો, પણ હારી નાશી ગયો. એમ સતરવાર યુદ્ધ કરવા આવ્યો ને સતરવાર હારી નાશી જવું પડ્યું. તેથી લલ્બિજત થઈને વનમાં તપ કરવા ચાલી નીકળ્યો. નારદે જઈ સમજાવી ફરી યુદ્ધ કરવા માટે મોકલ્યો. જરાસંધના તરફથી કાળયવન યુદ્ધ કરવા આવ્યો, યુદ્ધમાં નકામા ધણાં પ્રાણીઓનો સંહાર થાય, માટે તે મુખ્યનેજ મારવાની કૃષ્ણે યુક્તિ રચી.

કૃષ્ણનો દ્વારિકામાં વાસ—કૃષ્ણે સમુદ્ર પાસેથી બાર યોજન જમીન મેળવી. તે બેટમાં વિશ્વકર્મા પાસે સર્વ ચતુર્વંશીઓ સમાઈ રહે, એવી ઉત્કૃષ્ટ દ્વારિકા નગરી રચાવી. યોગ માયાને આજ્ઞા કરી, એક રાત્રિમાં સર્વ સંપત્તિ સહિત સર્વને ત્યાં દાખલ કરાવ્યાં. યાદવોએ સવારે ઉઠી જોયું, તો ચારે પાસ સમુદ્ર દીઠો. એ જોઈ પ્રથમ તો ખલરાટ ઉઠ્યો, પણ પછી જાણ્યું કે એ સર્વ કૃષ્ણની ઇચ્છાથી થયું હશે. એમ જાણી તેઓ કૃષ્ણનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. કાળયવન ત્યાં યુદ્ધ કરવા આવ્યો. એ સામે કૃષ્ણ

એકલા યુદ્ધ કરવા ગયા. કાળયવન પણ પોતાના પરાક્રમના ગર્વમાં સૈન્યને મના કરી પોતે રથમાંથી નીચે ઉતરી સામે યુદ્ધ કરવા ઉભો. અને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. કૃષ્ણે યુક્તિથી નાશવાનો ડોળ કયો, તેની પાછળ કાળયવન પણ દોડ્યો. કૃષ્ણે ગંધમાદન (ગીરનાર) પર્વતની ગુફામાં જ્યાં મુચકુન્દ સૂતા હતા; ત્યાં આવી પોતાનું પીતાંબર ધીમેથી તેનાપર ઓઢાડી છુપાઈ ગયા. કાળયવન ત્યાં આવ્યો. તેણે જાણ્યું કે આ મારો વેરી કૃષ્ણ સૂતો છે. માટે તેને જગાડી મારું. એમ વિચારી તેને લાત મારી, તો મુચકુન્દના આંખના કોષાગ્નિમાં બળી બરમ થયો; કૃષ્ણે જઈ કાળયવનના સૈન્યમાં લૂટ ચલાવી. એ વખતે જરાસંધ અદારમી વખતે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. કૃષ્ણે યુદ્ધકળા વાપરી નાશવાનો ડોળ કરી એક પર્વતપર ચડી ગયા. જરાસંધે પર્વતને આગ લગાડી જાણ્યું કે કૃષ્ણ બળી ગયા હશે. એવું સમજી તે જતો રહ્યો; પણ કૃષ્ણની કળા કૃષ્ણજ જાણે !

કૃષ્ણે લાંથી દારિકામાં આવ્યા. વૈદર્ભ દેશની રૂકિમણિનું હરણ કર્યું. રૂકિમણિને હરિ લાવતાં, રૂકમ, શિશુપાલ, અને જરાસંધ સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. તેમાં એ સધળાને તેણે હરાવ્યા. સત્રાજિતનો મણિ ખોળવા જતાં, તેણે જાંબુવાન સાથે યુદ્ધ કરી તેને રામ સ્વરૂપે દર્શન આપ્યું. જાંબુવાન સાક્ષાત્ વિષ્ણુનું દર્શન પામી આનંદ થયો. તેણે આગ્રહથી પોતાની કન્યા જાંબુવંતીને તે સાથે પરણાવી. સત્રાજિતને કૃષ્ણે મણિ લાવી આપ્યો. તેના ઉપકારના બદલામાં પોતાની પુત્રી સત્યભામાને તે સાથે ચરણાવી. પ્રાગ જ્યોતિષ્ઠપુરનો નરકાસુર ધણો અધર્મિ હતો. તે આજુ-બાજુના રાજા, અને પ્રજાપર બુદ્ધિમંત્ર કરતો હતો. ધણા રાજાઓની કન્યાઓને બળજબરીથી પકડી લાવી પોતાના નગરમાં પૂરી હતી. એ નરકાસુર તથા તેના મંત્રીને કૃષ્ણે મારી તેના પુત્ર ભગદંતને સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો. રાજાઓની સોળ હજાર એકસો કન્યાઓને છોડાવી મુક્ત કરી, તે સાથે પોતે લગ્ન કર્યું. એક પ્રસંગે સત્યભામાને કલ્પવૃક્ષની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેણે ઈંદ્રની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તેના નંદન આગમાંથી તે વૃક્ષ સત્યભામાને લાવી આપ્યું. આજ્ઞાસુર મહા બળીઓ હતો. તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેના હજાર હાથમાંથી ચાર હાથ રાખી બાકીના કાંપી નાંખ્યા. એ રીતે એનો ગર્વ ઉતાર્યો. નૃગ રાજા શાપથી અંધારા કૂવામાં પડ્યો હતો, તેને ચરણ અટકાડી દિવ્ય દેહે કયો. બળરામને ગોકુળમાં રાસ રમવા મોકલ્યા. પુંડરીક-મિથ્યા વાસુદેવનું નામ ધારણ કરી બુદ્ધિમંત્ર કરતો હતો. પ્રજા એના રાજ્યમાં દુઃખી હતી. અધર્મ ધણો વધી ગયો હતો, તેને પણ મારી પ્રાંતે

સુખી કરી, નીતિ ધર્મનો વધારો કર્યો. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં પાંડવોને પ્રથમ ગુપ્ત રીતે અને પછી પ્રગટ સહાય કરી, તેમને જય અપાવ્યો હતો. અર્જુન તીર્થ યાત્રા કરી દ્વારિકામાં આવ્યા. ત્યારે કૃષ્ણે વિચાર્યું કે સુભદ્રા સર્વ રીતે અર્જુનને યોગ્ય છે. એવો વિચાર કરી, ખીજ પોતાના મતથી વિરુદ્ધ પડે, માટે અર્જુન પાસે સુભદ્રાનું હરણ કરાવ્યું. એ જોઈ બળરામ તેની પાછળ ગયા, પણ કૃષ્ણે સમજવી પાછા વાળ્યા અને અર્જુન સાથે સુભદ્રાનો વિવાહ કર્યો. કૃષ્ણ ઈંદ્રપ્રસ્થ ગયા હતા. ત્યારે તેઓ અર્જુનના સાર્થે થઈ ખાંડવ વનમાં ગયા હતા. પાંડવોને રાજ્યસુયયન કરવાની ઇચ્છા થઈ. તેનો કૃષ્ણ સાથે મળી પ્રારંભ કર્યો. મગધ દેશનો જરાસંધ જખરો રાજા હતો. તેનું જોર તોડવાને કૃષ્ણે પ્રથમ વિચાર કર્યો. બીમને લઈ પોતે એ સામે લડાઈ કરી. બીમે તે સાથે છત્રીશ દિવસ યુદ્ધ કર્યું. અંતે તેને બીમને હાથે મરાવી નાંખ્યો. મગધની ગાદી જરાસંધના પુત્ર સહદેવને આપી. વીશ હજાર આઠસો રાજાઓ તેને ત્યાં કેદ હતા, એ સર્વેને મુક્ત કર્યા. તે સર્વ રાજાઓને ભેટ લઈને રાજ્યસુયયનમાં આવવાની આજ્ઞા કરી ઈંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા.

રાજ્યસુયયનની ધામધૂમ ચાલી રહી, બ્રાહ્મણોનું એકું કાઢવાનું કામ કૃષ્ણે પોતાને હાથે રાખ્યું હતું. એક બ્રાહ્મણના પ્રેતને કૃષ્ણે પોતાના બ્રહ્મ અર્ચવ્રતથી સંજીવન કર્યું હતું. હવે શિશુપાળનું નિકંદન કાઢવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. તે ધણો મદાંધ હતો. કૃષ્ણને હાથે ધણીવાર હાર પામ્યો હતો. રાજ્યસુયયન સમાપ્ત થયા પછી સર્વ રાજાઓને વિદાયગીરી આપતી વખતે તે કૃષ્ણનું શ્રેષ્ઠપણું જોઈ શકતો નહોતો. એ પોતાને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણતો હતો. રાજાના રાજા કૃષ્ણને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણી ધર્મે—યુધિષ્ઠિરે તેમની પ્રથમ પૂજા કરી. તે શિશુપાળ સાંખી શક્યો નહિ. તે કૃષ્ણને અદેખાઈથી ગાળો દેવા લાગ્યો. કૃષ્ણે નવાણું ગાળ સાંખી સોળમી ગાળ જ્યારે આપી, ત્યારે તેણે શિશુપાળનું શીશ સુદર્શન ચક્રથી ઉડાવી દીધું. તેથી સર્વ સ્થળે જયજયકાર થયો. એ રીતે શિશુપાળને મારી કૃષ્ણ દ્વારિકામાં આવ્યા. આવી શૈલ્ય સાથે યુદ્ધ કરી તેને માર્યો. દન્તવક્રને કૌમદકી ગદાથી અને વિદુરથને સુદર્શનથી મારી નાંખ્યા. મુદામો જે પોતાની સાથે સંદીપન ઋષિને ત્યાં શિક્ષણ લેવામાં હતો. તે ગુરુ બંધુ પાછળથી દરિદ્રી સ્થિતિમાં આવ્યો હતો. તેથી એ એક વખતે પોતાની ઝીના આગ્રહથી કૃષ્ણ પાસે આવ્યો. કૃષ્ણ પોતાના ગુરુ બંધુને જોઈ રાજી થયા. અનેક પ્રકારે પ્રેમ સહિત સત્કાર કર્યો. તેનું દારિદ્ર ટાળી

સુખી કર્યો. પછી કૃષ્ણે પાંડવોની પીડા ટાળવાનો વિચાર કર્યો. દુર્યોધનાદિ કૌરવો પાંડવોને ધણું દુઃખ દેતા હતા. સતી દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો દુઃશાંસને હાર સભામાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે વખતે પણ કૃષ્ણે ગુપ્તપણે રહી સતીને વસ્ત્રો પૂરાં પાડી લાજ રાખી હતી.

કૃષ્ણે કૌરવોને અનેકવાર સમજાવ્યા કે તમે પાંડવોને રાજ્યનો થોડો પણ ભાગ આપો. તમે પાંડવોપર દ્વેષ રાખો નહિ, પણ તેણે માન્યું નહિ. જેનો નાશ થવાનો હોય છે, તે કાંઈ સત્ પ્રુષ્ઠોની શિખામણ માનતા નથી, ત્યારે તેને સત્વર નાશ થાય છે. કૌરવોનો જીલ્મ ધણો વધ્યો હતો. તેઓ પૃથ્વીપર માત્ર બોજાવે હતા. તેના દુઃખ જીલ્મથી પ્રભાવ પોકાર વધી ગયો હતો, તે ઇશ્વર કેમ સહન કરી શકે ! તેણે કૃષ્ણ કે કાંઈની શિખામણ માની નહિ, ત્યારે અંતે યુદ્ધ કરવાનો ઠરાવ થયો. પાંડવ, કૌરવ અને કૃષ્ણના સગા હતા, પણ અંતે “ ધર્મે જય અપે પાપે ક્ષય ” ઇશ્વર પરોક્ષ રીતે સત્યનેજ ત્રાજવે બેસે છે. સત્યનોજ પક્ષ ખેંચે છે. કૃષ્ણે અધર્મિઓનો નાશ કરવાને ધાર્યું હતું. પાંડવ, કૌરવ યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. અર્જુન અને દુર્યોધન અને કૃષ્ણની સહાયતા માગવા આવ્યા. કૃષ્ણે પોતે યુદ્ધ કરવા ઉભા રહેવાની ના પાડી, પણ પોતાનું સૈન્ય મોકલવાની હા પાડી. દુર્યોધને સૈન્ય માગ્યું. તે પરથી કૃતવર્મા જાદવને એક અક્ષોહિણી સૈન્ય સાથે મોકલ્યો. અર્જુને કૃષ્ણને કહ્યું કે, તમે યુદ્ધ ન કરશો, પણ તમે અમારી સાથે રહેશો. તે પરથી કૃષ્ણે તે સાથે રહેવાની ખુશી બતાવી. ફરી યુદ્ધિષ્ઠિરે કૃષ્ણ સાથે દુર્યોધનને કહાવ્યું, કે યુદ્ધ ન કરતાં થોડું પણ રાજ્ય આપો, પણ તેણે ચોખી ના પાડી. તેથી કૃષ્ણને ક્રોધ ચડ્યો. તેઓ નિરાશ થઈ યુદ્ધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા. યુદ્ધની તૈયારી થઈ.

અર્જુનને ઉપદેશ;—અર્જુને રાજ્યને મારે કુળનો નાશ થાય, એવા ભયથી મૂંઝા ખાધી હતી. તે વખતે કૃષ્ણે તેને આગળ કૌરવોનો નાશ થવાનો જ છે; એ સધળું પોતાની માયાથી દૃશ્ય રથુળરૂપે દેખાડ્યું. એટલે “ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય પોતે કલ્પનામાં સર્વજ્ઞ છે. આ સૃષ્ટિમાં આગળ જે બનવાનું છે. તે સધળું રથુળરૂપે કૃષ્ણની માયાવી કલ્પનાથી દેખાઈ આવ્યું. તેમાં કાર્ય કરતા પણ પોતે જણાયા. એ સધળું પ્રથમ જે સૂક્ષ્મ રીતે ઉત્પન્ન થયેલું હતું તે જણાઈ આવ્યું. ભીષ્મ, દ્રૌણ, અને કર્ણ વગેરે જીવતા હતા; તે છતાં શુદ્ધ ચૈતન્યનો આભાસજ આગળ નાશ થવાનો છે એ સધળું ભવિષ્ય જણાઈ આવ્યું હતું. ” આ સિવાય પણ કૃષ્ણે અર્જુનને

ઉપદેશ આપ્યો કે:-“ આ દેહનો સ્વામી જીવાત્મા એક શરીરનો ત્યાગ કરી, બીજામાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે તે પોતાની સાથે જેમ વાયુ પુષ્પનો સુગંધ લઇ જાય છે, તેમ મન અને બીજી ઇન્દ્રિયોને પોતાની સાથે લઇ જાય છે. મનુષ્ય પ્રાણીના કર્મનું બંધન કરનાર માત્ર પ્રકૃતિ છે. સધળાં કર્મો પ્રકૃતિથી થાય છે. કર્મનો આધાર જ્ઞાનવાળી સ્થિતિપર રહેલો છે. સધળાં કર્મો ઉપાધિને યોગે થઇ શકે છે, અને તેનાજ યોગે સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપાધિજ મનુષ્યને પુનર્જન્મ કરાવનારી છે. કેવલ્ય મોક્ષને પામવાનું સાધન માત્ર એક કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યની ઉપાસના અને તેનીજ એકાગ્રતા કરી તેમાં લીન થવાથી થાય છે. ” ઇત્યાદિ બોધ ગીતામાં કહેલો છે, તે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ મનન કરવા યોગ્ય છે. ગીતાનો અભ્યાસ કરી તેનો નિશ્ચય જીવાત્મા સાથે કર્યાથી અદ્ભૂત લાભ થાય છે. અર્જુનને કૃષ્ણના સત્ય સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય થયો; ત્યારે એ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જનુદળનો સંહાર કર્યો. યુદ્ધમાં કૃષ્ણને શસ્ત્ર ધારણ ન કરવાનો નિયમ હતો, તોપણ જ્યારે અર્જુન લીજ્ઞના બાણથી મૂર્છિત થઇ પડ્યા હતા. ત્યારે કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્ર હાથમાં લઇને સર્વને થરથરાવ્યા હતા. આ યુદ્ધમાં કૃષ્ણે પાંડવોને યુક્તિઓ બતાવી, દુર્યોધનાદિ કૌરવોનો નાશ કરાવ્યો અને પાંડવોને જય અપાવ્યો. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી યુદ્ધિષ્ઠિરને ધામધૂમથી પોતે શ્રાવ્ય વગાડી હસ્તિનાપુરના સિંહાસનપર બેસાડ્યા. એ રીતે પાંડવોને નિવિધને રાજ્ય કરવાનું સોંપી પોતે દ્વારિકામાં આવ્યા.

કૃષ્ણે દ્વારિકામાં રહી ઓષધવાદિને તત્ત્વજ્ઞાન સંભળાવ્યું હતું. એક સમયે ઉગ્રસેન અને વસુદેવ વિના સર્વ યાદવોને લઇને કૃષ્ણ પ્રજાસની યાત્રા કરવા ગયા. અહિં યાદવો સમુદ્ર કિનારે મદિરા પીને મસ્ત થયા. એ કેકની ધૂનમાં પરસ્પરનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. તેમાં કજ્જો ઉઠ્યો. પરસ્પર શસ્ત્ર ખેચાણાં, તેમાં સર્વ મરણ પામ્યા. આ સધળું કૃષ્ણની ઇચ્છાથીજ થયું હતું. તેમની ઇચ્છાથીજ યાદવોને દુર્વાસા મુનિનો શાપ થયો હતો. આ સર્વ જાદવો કપાઇ મુખ્યા. તે વખતે કૃષ્ણ બળરામ દૂર જઇ બેઠા હતા. એ રીતે સર્વનો અગાઉથી નાશ કરી પોતે તથા બળરામે વૈકુંઠ જવાનો વિચાર કર્યો. બળરામે લંગોટી વાળી સમુદ્રકિનારે દેહ તજી દઇ વૈકુંઠવાસ કર્યો. પછી કૃષ્ણે જવાની ઇચ્છાથી ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પીપળાને થડે જનશ્રો પગ ડાખા પમના ધુટણપર ઝૂકી એક ધ્યાનથી બેઠા હતા. ત્યાં તેમની ઇચ્છાથીજ બળ વાદરાનો અવતાર જરા નામનો કાળી નિમિત્ત કારણે ધનુષ લઇ આવ્યો. તેણે કૃષ્ણ પરમાત્માના ચળકતા પગને હરણની

આખી જાણી બાણી માર્યું. પછી પાસે આવી કૃષ્ણને જોઇને પસ્તાવો કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણે તેને દિલ્લાસો આપ્યો કે એ મારી ધ્રુવથીજ થયું છે, તારે માટે વિમાન આવે છે, એમ કહેતાજ વિમાન આવ્યું; કે તે વિમાનમાં બેસી વૈકુંઠ ગયો. એટલામાં કૃષ્ણનો સાર્થી દારૂક આવ્યો તેને કૃષ્ણે કહ્યું કે;—મારા સ્વધામ ગયાની અને યદુવંશીઓના મરણની વાત તું દ્વારિકામાં કરજે, અને કહેજે કે હવે દ્વારિકા સમુદ્રમાં ડુબી જશે. માટે તમે સર્વ સ્ત્રી, બાળકા અને ધન માલ લઇ અર્જુન સાથે હસ્તિનાપુર જાજો. વળી અર્જુનને કહેજે કે મારા જવાનો શોય નહિ કરતાં ગીતામાં જે જ્ઞાન કહ્યું છે, તે સત્ય જાણી મારા ચરણમાં ચિત્ત રાખજે. દારૂક ! મારા બજન, સ્મરણથી તું મુક્તિ પામશે. એટલું કહેતાં સર્વ દેવતાઓ વિમાનમાં બેસી કૃષ્ણને તેડવા આવ્યા, પણ કૃષ્ણ આખો મીઝી ધ્યાન ધરી વિજળીની પેઠે ચમત્કાર કરી પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં બળી ગયા. એ રીતે કૃષ્ણ દુષ્ટ અધર્મિઓનો સંહાર કરી ભૂભાર ઉતાર્યો. કાળને અનુકુળ ધર્મ, નીતિ, ન્યાય, અને વિવેકની સ્થાપના કરી સ્વધામમાં ગયા. એ મોટા પરોપકારી ને નિર્લેબી હતા. તે રાજ્યવંશી છતાં જોવાળીઆની સ્થિતિમાં ઉછર્યા હતા. એ ચંદ્રવંશી યયાતી રાજના પુત્ર યદુ, તેના વંશના હતા. તેનું રાજ આખી પૃથ્વીના સર્વ દેશોમાં પ્રસરણ પામ્યું હતું. દ્વારિકા તેની રાજ્યધાની હતી. તેના મણિનું નામ કૌસ્તુભ, તેના સાર્થીનું નામ દારૂક. એ આકાશમાં રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે મરૂડપર બેસતા હતા. એના ખડ્ગનું નામ નન્દક, શંખનું નામ પાંચ જન્ય, એના મુખ્ય શસ્ત્રનું નામ શુદર્શન હતું. તેની ગદાનું નામ કૌ-મોદીક હતું. તેઓ શૃંગારમાં વિદાસી હતા. રણમાં તેની બરોબરી કરી શકે એવું કોઇ નહોતું. તેમની મુખ્યમુદ્રા અવલોકન-કરનારાઓના મનમાં ભુદા ભુદા ભાવ પ્રગટ થતા હતા; વગેરે કૃષ્ણ પોતાની અલૌકિક માયા દેખાડી પોતાનું પ્રભુત્વ દર્શાવી આપ્યું છે. ધન્ય શ્રીકૃષ્ણ !! જય હો !!!

જ્ઞાનયોગ પ્રણેતા.

ગુરુ-દત્તાત્રેય.

આ પરમબ્રહ્મનિષ્ઠ અવધૂત યોગી અત્રિ ઋષિનાં પુત્ર. તેની માતાનું નામ અનસુયા. આ પરમ પવિત્ર સતીને પેટે દત્તાત્રેય, દુર્વાસા અને ચંદ્ર એ ત્રણ પુત્રો અવતર્યા હતા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણ દેવોએ મળી દત્તાત્રેયનો અવતાર લીધો હતો. એ અવતાર વિષ્ણુનાં ચોવીશ અવતારમાં ગણાય છે. વેદનું જ્ઞાન અને જ્ઞાનકાંડ ઉપરથી ગુરુજ્ઞાન આપવાને એ અવતાર ત્રેતાયુગમાં થયો હતો. તેઓ મહા વિદ્વાન, નિપુણ અને સુરૂપ હતા. જ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી તેમના સિદ્ધાંતોનું સત્ય તપાસ્યું હતું. તેમાં વેદાન્ત શાસ્ત્રને તેમણે પ્રાધાન્યરૂપે ગણેલું છે. આ અવધૂત યોગી ત્રિકાળદર્શી, સમર્થ-જ્ઞાની, નિર્વિકારી, અને અમૃત જેવું બોલનારા હતા. વિષયભોગ અને જી પુત્રાદિકથી રહિત હતા. ઇચ્છા રહિત થઈ સર્વ આસક્તિથી મુક્ત થયા હતા. વિદ્વાન છતાં બાળોન્મત્ત, જડ અને પિશાચ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં મગ્ન રહી ભૂમિપર ફરતા હતા. યોગ ક્રિયાઓમાં તેમણે અનેક શોધો કરી છે. તેમાં સર્વદર્શી કેમ થવું, પરકાયા પ્રવેશ શી રીતે કરવો? ગજ-ક્રિયા અને અનેક કાયાઓની રચના શી રીતે બળુવી? ઇત્યાદિ જ્ઞાન સંબંધી શોધો કરી છે. એ મહાત્માએ પોતાની યોગ ક્રિયાથી અનેક ચમત્કારીક કૃતિઓ કરી હતી. તેમાં આંધળાઓને આંખ, પાંગળાઓને પગ, અને મરણ પામેલાઓને સજીવન કરી શક્યા હતા. અલર્ક, પ્રદહાદ, સહસ્રાર્જુન અને ચંદુ ઇત્યાદિને તેમણે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. માયાથી વિરક્ત થવાને સાડ પ્રથમ તેમણે પોતાની બુદ્ધિથી સ્વીકારેલા ૨૪ ગુરુ કરી તેમના ગુણો ગૃહણ કર્યા હતા, અને દોષોનો ત્યાગ કર્યો હતો. એ જ જ્ઞાન તેમણે ચંદુરાજને ગોદાવરી તટે સમજાવ્યું હતું, તેનો આર-નીએ પ્રમાણે:—

૧—પૃથ્વી—ને પ્રાણીઓ દબાવે છે, તોપણ પૃથ્વી પોતાના નિયમથી ચળાયમાન થતી નથી, તેમ સાધુ પુરૂષને કેંઈ દબાવે, પીડા કરે, તોપણ તેમણે પોતાના નિયમથી ચળાયમાન થવું નહિ. એ પૃથ્વી પાસેથી શિખ્યા હતા.

પર્વત--પણ પૃથ્વીરૂપ છે, તે અચળ છે. ઝાડ, ખંડ અને ઝરણાં આદિ ઉત્પન્ન કરવાની સધળી ક્રિયાઓ નિરંતર પરાપકાર માટેજ તેમની છે. તેમ સાધુ પુરૂષે પણ અચળ રહી, પોતાની સધળી ક્રિયા અને જન્મ પણ પરાપકારને માટેજ રાખવાં.

વૃક્ષ--પણ પૃથ્વીરૂપ છે. એ નિરંતર પરાધિન અને પર ઉપકાર માટે છે, એટલે બીજા લોકો તેના ફળ, ફુલ, પાંદડાં અને ડાળાંનો ઉપયોગ કરે છે, કાપી નાંખે, ઉખેડી લઇ જાય, તોપણ સ્વીકારે છે. તેમ સાધુ પુરૂષે પરાધિન રહી, લોકો પોતાના કાર્ય અર્થે મારે, ઉપાડી જાય તોપણ તે સ્વીકારવું.

૨-વાયુ--વનમાં હોય તો રાજ થતો નથી અને અગ્નિમાં હોયતો કચવાતો નથી, તેમ યોગીએ શીત, ઉષ્ણાદિક અનેક ધર્મવાળા વિષયોમાં અનુકૂલતા, પ્રતિકૂલતા હોય તોપણ રાજ કે કરાજ થવું નહિ. વળી વાયુ જેમ સુગંધ, દુર્ગંધાદિકવાળો જણાય છે, પણ તે વાસ્તવિક રીતે તેવો નથી, તેમ આત્મા પૃથ્વીની વિકારરૂપ દેહાદિકની સાથે રહેવાથી જન્મ મરણાદિકવાળો જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેવો નથી. એ બહારના વાયુથી શીખ્યા હતા.

પ્રાણુ-પણ વાયુરૂપ છે. તે જેમ આહાર મળવાથી સંતુષ્ટ થાય છે. પણ રૂપ, રસાદિક ઈન્દ્રિયોના વિષયોની અપેક્ષા રાખતો નથી; તેમ યોગીએ પણ આહાર મળવાથી સંતોષ રાખવો, પણ સારા નરસા આહારની અથવા બીજા વિષયોની ઇચ્છા રાખવી નહિ. માત્ર દેહના નિર્વાહને માટેજ જેવો આહાર મળે તેવો કરી લેવો, પણ તેમાં સારા આહારની કે બીજા વિષયોની ઇચ્છા રાખે તો વાણી અને મનમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન થાય.

૩-આકાશ--જેમ સર્વમાં વ્યાપ્ત છે, છતાં તેને કોઇનો સંગ નથી, કે કોઇ પદાર્થથી તેનું માપ થઇ શકતું નથી. તેમ દેહની અંદર રહ્યા છતાં પણ યોગીએ એ બ્રહ્મ સ્વરૂપની ભાવનાથી પોતાના આત્માને સ્થાવર જંગમોમાં વ્યાપ્ત સમજીને, તે આત્માને કોઇ દેહાદિકનો સંગ નથી, કે કોઇ પદાર્થથી માપ થઇ શકતું નથી એમ વિચારવું. વળી આકાશને જેમ વાયુએ પ્રેરેલો અને જનાર આવનાર મેઘ કે રજ આદિ પદાર્થોના સ્પર્શ નથી, તેમ કાળે સજેલા પૃથ્વી, જળ અને તેજમય દેહાદિક પદાર્થો કે જેઓ જાય છે અને આવે છે, તેઓના પોતાને સ્પર્શ નથી. એમ યોગીએ જાણવું એ આકાશ પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૪—જળ—સ્વચ્છ, મધુર, અને મનુષ્યોને પવિત્ર કરનાર છે, તેમ યોગીએ પણ સ્વચ્છ અને શુદ્ધ રહેવું, મધુર બોલવું અને બીજાને ઉપદેશ કરી શુદ્ધ કરવા. એ જળ પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૫—અગ્નિ—જેમ તેજસ્વી, પ્રતાપથી દીપ્ત, સર્વ વસ્તુ ખાતા છતાં દોષથી રહિત રહે છે. કાષ્ઠ ઠેકાણે જાનો, કાષ્ઠ ઠેકાણે સ્પષ્ટ અને કલ્યાણની મુશ્કાવાળાએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે તથા હવિ આપનારાઓનાં ભૂત-ભવિષ્યનાં પાપોને બાળી નાંખતાં, પરેચ્છાથી સર્વ સ્થળમાં ખાઇ લે છે, તેમ યોગીએ પણ કાષ્ઠ ઠેકાણે જાનું, કાષ્ઠ ઠેકાણે સ્પષ્ટ અને કલ્યાણની મુશ્કાવાળાઓને ઉપાસના કરવા યોગ્ય રહેવું તથા અન્ન આપનારાઓનાં ભૂત-ભવિષ્ય પાપોને બાળી નાંખતાં, પરેચ્છાથી સર્વ સ્થળમાં ખાઇ લેવું. વળી અગ્નિ જેમ કાષ્ઠોમાં રહેવાથી તે તે કાષ્ટ સરખાં (લાંબાં ટુંકાં આદિ) રૂપવાળો જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેવા રૂપવાળો નથી, તેમ આત્મા પણ પોતાની અવિદ્યાએ સજ્જેલા આ જાંચ, નીચ દેહોમાં રહેવાથી જાંચ નીચપણાવાળો જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ઉંચનીચ નથી. એ યોગીએ વિચારવું. વળી અગ્નિની જવાળાઓ જેમ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે અને ક્ષણે ક્ષણે નવી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે આપણા જાણવામાં આવતું નથી; તેમ પ્રવાહની પેઠે અવિચ્છિન્ન વેગળવાળા કાળથી આત્માના શરીરો ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે અને ક્ષણે ક્ષણે નવા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે આપણા જાણવામાં આવતું નથી. માટે દેહોને ક્ષણભંગુર સમજીને યોગીએ વૈરાગ્ય રાખવો એ અગ્નિ પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૬—ચંદ્ર—ની પ્રકાશરૂપ કળા જેમ વધ ધટ થયા કરે છે, પણ ચંદ્રમાને તેમાંનું કશું થતું નથી. તેમ જન્મથી મરણ સુધીના છ વિકારો પણ ગુપ્ત રીતે ચાલ્યા જતા કાળને લીધે દેહનેજ થાય છે, પણ આત્માને થતા નથી. એ ચંદ્રમા પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૭—સૂર્ય—જેમ આઠ મહિનામાં પોતાના કિર્ણોથી જળને લાઇ લે છે અને વર્ષાઋતુ આવે છે. ત્યારે પાણું કિર્ણોથી મૂકે છે, પણ તેમાં લીધાં મૂક્યાંના અભિનિવેશ કરતો નથી. તેમ યોગીએ ઈદ્રિયોથી અપેક્ષિત પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું અને કાષ્ઠ માગવા આવે; ત્યારે તે પદાર્થોમાં લોભાદ ન રહેતાં તે પાણું આપી દેવું, પણ તેમાં ‘આ મળ્યું કે આ દીધું’ એવો અભિનિવેશ કરવો નહિ. સૂર્ય એક છે પણ તેનાં બિંબ પાણીના કુંડા આદિ ઉપાધિઓમાં પડે છે. તે સ્થળ ભુદ્ધિનાને ભુદો ભુદો સૂર્ય લાગે છે પણ તેમ નથી. તેમ પરમાત્માનો પ્રકાશ સર્વમાં છતાં તે પોતે એકજ છે. એ સૂર્ય પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૮—હોલો—એ હોલી સાથે પ્રીતિમાં જોડાયો હતો. અચ્ચા થયાં એક વખતે અચ્ચાને સાર અને ચણુ લેવાને ગયા હતાં ત્યાં પાછળથી એક પારાધિએ આવી અચ્ચાને જળમાં પકડી લીધાં. હોલો હોલી આવી કદપાત કરવા લાગ્યાં. અચ્ચા ચિસો પાડતાં હતાં. તે જોઇ બહુજ દુઃખ પામેલી હોલી ચિસો નાંખતી નાંખતી તેઓની પાસે દોડી ગઇ. રતેલી અંધાએલી અને મધરની માયાથી વિગ્ર ચિત્તવાળી હોલી અચ્ચાને અંધાએલાં જોતાં છતાં પણ સ્મૃતિ મૂલી જઇને પોતે પણ જળમાં અંધાઇ ગઇ. પ્રાણ કરતાં પણ વધારે પ્યારાં અચ્ચા અને પોતાની સ્ત્રીને અંધાએલી જોઇને બહુજ દુઃખ પામેલો હોલો વિલાપ કરવા લાગ્યો. ધર ભાંગી જવાથી દુઃખરૂપી જીવતર વાળો હોલો ઉજડ ધરમાં રહેવાને નિરાશ થયો, જીવવાની આશા મૂકી દીધી. વિલાપ કરતો તે મૂર્ખ અને કંગાલ હોલો પોતાની સ્ત્રી અને અચ્ચાને સ્મૃત્યુના ગ્રાસરૂપ થયેલાં અને તરફડતાં જોતાં છતાં પણ પોતે જળમાં પડ્યો. કુર પારાધિ પોતાનું કામ પાર પડવાથી ધેર ગયો અને તે સર્વેને મારી નાંખ્યાં. એ રીતે જે કુટુંબી માણસ અશ્વાંત ચિત્તવાળો, સુખ, દુઃખાદિક જોતાના પદાર્થોમાં લાગી રહેલો, અને કુટુંબનું પોષણ કર્યાં કરતો તે માણસ આ હોલાની પેઠે પોતાના પરિવાર સહિત દુઃખી થાય છે. ધરની આસક્તિ પણ—પક્ષીઓને પણ અનર્થ આપે છે. ત્યારે મનુષ્યને આપે તેમાં શું નવાઇ ? માટે મુક્તિના ખુલા દ્વારરૂપ મનુષ્યાવતાર પામીને જે ધણી હોલાની પેઠે ધરમાં આસક્ત થઈ રહે, તે ધણી ચડીને પડ્યો એમ વિદ્વાનો સમજે છે.

૯—અજગર—જેમ ઉઘમ રહિત રહીને સાંડું, નરસું, ઝાઝું, અથવા થોડું જે કાંઈ મધર મચ્છાથી આવી મળે તેને ખાય છે; તેમ યોગીએ પણ ઉઘમ રહિત રહીને સાંડું, નરસું, ઝાઝું અથવા થોડું જે કાંઈ ખાવાનું મળે તે ખાઇને રહેવું. જેમ ઉઘમ કર્યા વગર પણ પ્રારબ્ધના અનુસારથી પોતાની મેળે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સ્વર્ગ અને નર્કમાં જ્યાં હોઇએ ત્યાં ઈંદ્રિયો સંબંધી સુખ પણ પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ભિક્ષા માટે ભટકવું નહિ, પણ પરમેશ્વર જે મોકલે તે ખાઇને પ્રસન્ન રહેવું, એ અજગર પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૧૦—સમુદ્ર—જેમ બહારથી પ્રસન્ન, અંદરથી ગંભીર, અંત તથા પારથી રહિત અને ગમડાવી શકાય નહિ એવો છે. તેમ જ્ઞાનીએ પણ બહાર પ્રસન્ન, અંદર ગંભીર, અંત તથા પારથી રહિત અને રાગ દ્વેષાદિક છોડી દઇને નિર્વિકાર રહેવું જોઇએ. વળી સમુદ્ર જેમ વર્ષાઋતુમાં અનેક નદીઓ મળતાં પણ વધી જતો નથી અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તેટલી નદીઓ

નહિ મળતાં પણ સૂકાર્થ જતો નથી. તેમ જ્ઞાનીએ પણ નારાયણને પરાયણ રહીને વૈભવાદિક મળતાં રાજી થવું નહિ અને નહિ મળતાં કચવાવું નહિ. એટલે લાભ હાનીથી હર્ષ શોક માનવો નહિ.

૧૧—પતંગીઓ—જેમ દીવાનું રૂપ જોઇને લલચાર્થ તેમાં પડે છે, તેમજ અનિર્તેદ્રિય પુરૂષ પ્રભુની માયારૂપ સ્ત્રીનું રૂપ જોઇ તેના વિલાસોમાં લલચાઇને મહા મોહમાં પડે છે. સ્ત્રી, સુવર્ણ, આભરણ અને વસ્ત્રાદિ પદાર્થો કે જેઓ માયાએ રચેલા છે. તેમાં ઉપભોગ બુદ્ધિથી લલચાઇને તેથી આધિજો થયેલો મૂઢ પુરૂષ પતંગીઓની પેઠે નાશ પામે છે. માટે જ્ઞાનીએ સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિના મોહમાં રૂસાવું નહિ. એ શિક્ષણ પતંગીઓ પાસેથી લીધું.

૧૨—ભ્રમર—જેમ ધણા સુગંધના લોભથી એકજ કમળમાં લુબ્ધ થાય છે, અને સૂર્યાસ્ત થતાં કમળ ખીડાઇ જવાથી તેમાં બંધાઇ રહે છે. તેમ યોગીએ સારા પદાર્થો મળવાના લોભથી એકજ ધરને આશ્રય કરી રહે, તો તેમાં બંધાઇ જાય છે. માટે ગૃહસ્થોને નહિ સતાવતાં યોગીએ જેટલાથી દેહ રહે તેટલુંજ થોડું થોડું ખાવું જોઇએ, પણ ભ્રમરની પેઠે અંત લોભમાં પડવું નહિ જોઇએ. વળી ભ્રમર જેમ નાનાં મોટાં પુષ્પોમાંથી સાર લે છે, તેમ યોગીએ પણ નાનાં—મોટાં શાસ્ત્રમાંથી સાર લેવો જોઇએ.

મધમાખી—જેમ મધનેા સંગ્રહ કરે છે, તો તેને મરવું પડે છે. તેમ યોગીએ જેટલું હાથમાં સમાય તેટલું લેવું અને અન્ન ભરવાના ઠામ રૂપે પોતાનું પેટજ રાખવું. પણ ખીજું કાંઈ ઠામ રાખવું નહિ. સાંજને માટે કે આવતા દિવસને માટે અન્નાદિકનો સંગ્રહ કરવો નહિ. મધમાખીની પેઠે કરે તો અન્નાદિકની સાથે પોતાનો પણ વિનાશ થાય છે.

૧૩—હાથી—જેમ પકડનારાઓએ બનાવેલી કાગળની હાથણી જોઇ તેના મોહથી ખાડમાં પડી બંધાઇ જાય છે. તેમ પુરૂષ પણ સ્ત્રીના અં. મનો સ્પર્શ કરવાની લાલચથી બંધાઇ જાય છે. માટે યોગીએ સાચી સ્ત્રીનો તો થું પણ લાકડાની પુતળીનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ. એ હાથી પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૧૪—પારાધી—જેમ મધમાખીએ ધણા સંકટથી સંગ્રહ કરી રાખેલા મધને ભોગવે છે. અને લોભી માણસે ધણા સંકટથી સંગ્રહ કરેલું ધન ખીજો બળવાન પુરૂષ ભોગવે છે. ઝાડની કાતરાડ આદિ ગુપ્ત સ્થળમાં રહેલા મધને જેમ પારાધી જાણે છે, અને હરી લે છે. તેમ લોભી માણસે ગુપ્ત સ્થળમાં રાખેલું ધન ખીજો પુરૂષ જાણે છે અને હરી લે છે. માટે યોગીએ

વસ્તુનો સંગ્રહ નહિજ કરવો જોઇએ. જેમ મધમાખીના મેળતેલા મધને પારાધી પ્રથમ ભોગવે છે, તેમ ગૃહસ્થે રાધેલું અન્ન પોતે ખાધું ન હોય તે પહેલાં યોગી ખાઇ લે છે. (ગૃહસ્થે સંન્યાસીને પ્રથમ જમાડ્યા પછી જમવું એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે) એટલે યોગીને ઉચ્ચમ વિના પણ ભોગ પ્રત્યથા છે. એ પારાધી પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૧૫—હરિણ-જેમ પારાધીના ગાયનથી મોહ પામીને બંધાઇ જાય છે. તેમ વનમાં ફરનાર સંન્યાસી પણ ગાયન સાંભળે, તો તેમાં મોહ પામીને બંધાઇ જાય છે. માટે સંન્યાસીએ કદીપણ વિષય સંબંધી ગાયન સાંભળવું નહિ. મૃગલીના પુત્ર ઋગ્યશૃંગ ઋષિ, વેશ્યાઓના વિષય સંબંધી નાચ, વાજાં અને ગાયનને સેવવાથીજ તે વેશ્યાને રમકડાની પેઠે વશ થઇ ગયા હતા. માટે યોગીએ વિષય સંબંધી ગાયન સાંભળવું નહિ. એ શિક્ષણ હરિણ પાસેથી લીધું.

૧૬—માછલું-જેમ જીભના રસની લાલચથી કુંઠિ (ગિલ)થી વીંધાઇને મરણ પામે છે. તેમ રસમાં મોહ પામેલો દેહાભિમાની મનુષ્ય બહુજ દુઃખ દેનારી જીભની લાલચથી મરણ પામે છે. વિદ્વાન પુરૂષો અહારનો ત્યાગ કરી દેવાથી બીજી ઇન્દ્રિયોને તરત જીતી શકે છે. પણ તેઓથી જીભ જીતાતી નથી, કારણ કે અહારનો ત્યાગ કરવાથી ઉલટી જીભની લાલચ વધે છે. બીજી ઇન્દ્રિયોને જીતી હોય, પણ જ્યાં રસના (જીભ) ઇન્દ્રિયોને જીતી ન હોય, ત્યાં સુધી પુરૂષ જિતેન્દ્રિય કહેવાયજ નહિ અને રસના-જીભ જીતાય તો સઘળી ઇન્દ્રિયોને જીતાએલીજ સમજવી. એટલા માટે રસની આસક્તિ છોડી દઇને યોગીઓએ ઔષધની પેઠે અન્ન ખાવું જોઇએ. એ માછલી પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૧૭—પિંગલા-નામની વેશ્યા પૂર્વે વિદેહ રાજાના નગરમાં રહેતી હતી. તે એક દિવસે પુરૂષને પોતાનાં રતિસ્થાનમાં લઇ જવા સારૂ ઉત્તમ શ્વણગાર ધરીને સાંયકાળે ધરના દ્વારમાં બેઠી હતી. આવેલો પુરૂષ ગયા પછી “હજી પણ ઝાઝું આપે એવો બીજો કોઇ ધનવાન મારી પાસે આવશે.” એવી દુષ્ટ આશાથી બેઠી હતી; ત્યાંથી ઉડી ધરમાં અને ધરમાંથી દ્વારપર બેસતી. એવી રીતે આશામાં આશામાં નિંદ્રા ન આવો. ધનની આશાથી મૂખ સૂકાવું હવું, એમ કરતાં કરતાં રાત વીતી જવા આવી. ત્યારે નિરાશ બની “હવે આ ધંધાથી બસ છે.” એવી સુષુપ્તિ ઉત્પન્ન થઇ. નિરાશાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં દેહનું બંધન છોડી દેવાની ઇચ્છા કરી ગાવા લાગી કે:-અહો !

વિવેક નહિ હોવાથી મેં મન જીત્યું નથી. તેથી હું દુઃખ પુરૂષ પાસેથી કા-
મની ઇચ્છા રાખું છું ! ! આ પરોક્ષ અંતર્યામી ઇશ્વર કે જે નિરંતર પાસે
રહેનાર, ધન અને આનંદ આપનાર છે, તેને છોડી દઇને, હું કામનાને નહિ
આપનાર પણ દુઃખ લયાદિક, શોક તથા મોહને આપનાર દુઃખ પુરૂષને
મૂર્ખપણાથી સેવું છું. અહો ! હું કે જે સ્ત્રીઓમાં લંપટ, લોભી અને શોક
કરવા યોગ્ય પુરૂષ પાસેથી મારા શરીરને વેહેંચીને ધન અને રતિની ઇચ્છા
કરું છું; તેવા અતિ નીચ ધંધાથી મારા અંતઃકરણને વૃથા વૃથા પરિતાપ
આપ્યો છે ! ! ! પુરૂષના શરીરરૂપી ઘર તે હાડ માંસનું બનેલું છે, ચામડેથી
મઢેલું છે અને મળ મૂત્રથી ભરેલું છે. એવી ગંદી કાયા તેને હું વિના બી-
જી કંઈ સ્ત્રી કાંત સમજીને સેવે ! આ મહા જ્ઞાની રિદેહ રાજના પુરમાં હું
એકજ મૂઠ્ઠા યુદ્ધિવાળી અને દુષ્ટ છું; કેમકે સ્વરૂપને આપનારા આ અવિનાશી
અંતર્યામી ઇશ્વરને છોડીને બીજા ભોગની ઇચ્છા કરું છું. ઇશ્વરજી પ્રાણીઓના
મિત્ર અને પરમ પ્રિય આત્મારૂપ છે. આ લોક અને પરલોકમાં ઇશ્વર વિના
બીજો કોઈ સેવવાને યોગ્ય નથી. કોઈ પ્રાચીન શુભ કર્મના યોગથી ઇશ્વર
મને પ્રસન્ન થયા જણાય છે, કે જેથી મને આ નીચ આશામાંથી સુખ
આપનાર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કર્યો. તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું. અને પામર
લોકોને લાગુ પડતી દુષ્ટ આશાઓને છોડી દઇને હું તે ઇશ્વરનુંજ શરણ લઉં
છું. સંતોષ અને આ વિષય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતાં જે કાંઈ મળ્યું છે, તેટલાથી
જીવીને હવે હું આ પ્રિય આત્માની સાથેજ વિહાર કરીશ. જીવ કે જે
સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલો, વિષયોએ આંધળો કરેલો અને કાલરૂપી સર્પથી
પકડાયેલો છે, તેને ઇશ્વર વિના બીજો કોણ બચાવી શકે ! માટે હું કેવળ
પ્રેમથીજ ઇશ્વરને ભજીશ. એ રીતે પિંગલા વેશ્યા નિશ્ચય કરી કાંતની તૃ-
ણાથી ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ આશાને કાપી નાંખતાં શાંતિ ધરીને શય્યામાં
સૂતી. આપરથી શિક્ષણ લીધું કે;—આશા રાખવી એજ મોટું દુઃખ છે અને
આશાથી રહિત રહેવું એ મોટું સુખ છે; કેમકે પિંગલાએ પતિની આશા
છોડી દીધી, ત્યારેજ તેને સુખથી નિંદ્રા આવી.

૧૮—સમડી—પોતાની ચાંચમાં માંસ લઇને જતી હતી, તેને બીજા
બળવાન પક્ષીએ દેખી, તેની પાસેથી માંસ લઇ લેવા મારવા માંડી, જ્યારે
એ સમડીએ માંસ મૂકી દીધું, ત્યારે સુખ પામી. એપરથી શિક્ષણ લીધું કે
જે જે બહુ પ્યારી વસ્તુ હોય, તેનો પરિગ્રહ કરવો એજ દુઃખદાયી છે; એમ
જાણીને જે પુરૂષ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે, તે અનંત સુખ પામે છે.

૧૯—બાળક—બાળકને જેમ માન કે અપમાન નથી અને ઘર તથા છો-

કરતાં વાળાઓને જે ચિંતા થાય છે તે પણ નથી. કામાદિકને વશ ન રહેતાં એકલું વિરક્ત રહે છે અને પોતાની રમતમાં પ્રસન્ન રહે છે, તેમ તેની પેઠે યોગીએ રહેવું એ બાળક પાસેથી શિક્ષણ લોધું.

૨૦—કુમારી કન્યા-એ એક દિવસે ઘરમાં એકલી હતી; ત્યારે પરોણા આવ્યા. તેને સાચું તે ન જાણે તેમ એક ઓરડીમાં ચોખા ખાંડવા બેઠી. ખાંડતાં ચુડીઓ ખડખડવા લાગી, ત્યારે તે એક પછી એક એમ કાઢતી ગઇ. જ્યારે દરેક હાથમાં એક એક રહ્યા, ત્યારે તે ખડ ખડી નહિ. તેમ યોગીએ એકલા રહી ઇશ્વર સ્મરણ કરવું. એ કન્યા પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

૨૧—બાણ બનાવનારો-બાણ બનાવતાં એવા તો એમાં ધ્યાનથી લાગી રહ્યા હોતો, કે ત્યાંથી વાળતે ગાળતે રાખતી સ્વારી ચાલી ગઇ, પણ તેની તેને ખબર પડી નહિ. એવી રીતે યોગીએ સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી એકાગ્રચિત્તે ઇશ્વરનુંજ ધ્યાન કરવું. પરમાનંદરૂપ ભગવાનમાં મનને એવી રીતે બેઠી દેવું કે જેમાં સ્થિતિ મળતાં મન ધારે ધારે પોતેજ વિષયોની વાસનાઓને છોડી દે છે અને રજોગુણ તથા તમોગુણ કે જે વિક્ષેપ તથા લય થવાના મૂળરૂપ છે, તેઓને પણ વૃદ્ધિ પામેલા શમરૂપ સત્ગુણથી ટાળી નાંખીને ગુણ તથા તેઓના કાર્યોથી રહિત થઇ જતાં વૃત્તિ રહિત થઇને માત્ર ધ્યેય સ્વરૂપથી સ્થિતિ પામે છે. વૃત્તિઓથી રહિત થયેલું મન બ્રહ્માકારપણાથી ગ્રહે એજ “અસંપ્રજાત” નામની સમાધિ કહેવાય છે. આવો રીતે જેનું મન બ્રહ્માકાર થયું હોય એવા યોગીને દ્વૈતનું સ્પુરણજ થતું નથી.

૨૨—સર્પ-જેમ એકલો ફરે છે, પોતાનું એક રહેઠાણ રાખતો નથી, સાવચેત રહે છે, એકાંતમાં વસે છે. ગતિ ઉપરથી ઝેરી કે ઝેર વગરનો જણાતો નથી, કોઇને પોતાની સાથે રાખતો નથી અને થોડુંજ ખોલે છે. તેમ મુનિએ પણ એકલાં ફરવું, પોતાનું એક રહેઠાણ રાખવું નહિ, સાવચેત રહેવું, એકાંતમાં વસવું, કોઇ રીતે બીજાઓને પોતાની રીતઝાત જાણવા દેવી નહિ, કોઇને પોતાની સાથે રાખવો નહિ, અને થોડુંજ ખોલવું. વળી સર્પ જેમ પોતાને માટે રહેવા દર કરતો નથી, પણ કોઇએ કરેલા દરમાં પેસીને સુખે વસે છે, તેમ યોગીએ પણ પોતાને માટે ઘર નહિ કરતાં, બીજાએ કરેલા સ્થાનકમાં રહીને મોટું થવું; કેમકે ઘરનો આરંભ કરવો અત્યંત દુઃખદાયી છે અને દેહ અનિત્ય હોવાથી નિષ્ફળ છે.

૨૩—કરોળિઓ-જેમ હૃદયમાંથી નીકળેલી લાગને મે'ઢામાંથી વિસ્તારી, તેની સાથે રમીને પાછો તે લાગને મળી જાય છે, તેમાં બીજા કોઈ

સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેમ ઇશ્વર પોતામાંથીજ જગતને સૃષ્ટિ, તેથી વિહાર કરીને પાછા તે જગતને મળી જાય છે (પોતામાં લક્ષ લે છે.) તેમાં ખીજા કોઇ સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ શિક્ષણ કરોળિયા પાસેથી લીધું

૨૪—ભમરીએ—પકડીને દરમાં રોકી મૂકેલો કીડો લયને લીધે ભમરીનુંજ ધ્યાન કરતાં જેમ પોતે ભમરીરૂપ બની જાય છે. તેમ પ્રાણ પણુ સ્નેહથી, દ્રેષથી અથવા લયથી જે જે વસ્તુમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરેછે, તે તે વસ્તુરૂપ પોતે થઇ જાય છે. કીડો જ્યારે પોતાના તેના તે શરીરથીજ ભમરીરૂપ બની જાયછે; ત્યારે ઇશ્વરનું ધ્યાન કરનાર પુરૂષ ખીજા શરીરથી ઇશ્વરરૂપ થઇ જાય, એમાં તો આશ્ચર્યજ શું ?

આ પ્રમાણે ગુરૂ ક્ષત્રત્રેપે ચોરીશ ગુરૂ પાસેથી શિક્ષણ લીધું. તે સિ-
વાય પોતાના દેહ પાસેથી પણ શિખામણ લીધી હતી. તે આ પ્રમાણે:—

૨૫—દેહ-જન્મ, મરણ અને પરિણામે નિરંતર દુઃખ ભોગરૂપ ફળને ધરી રહ્યો છે. તેથી વૈરાગ્ય થયો અને તત્ત્વોને યથાર્થ વિચાર કરવા રૂપી વિવેક પણ આ દેહથીજ થયો છે. આવી રીતે આ દેહ અત્યંત ઉપ-
કારી છે. તોપણ તે ઉપર પ્રીતિ નહિ રાખતાં ‘એ કૂતરા, કાગડાનુંજ લક્ષ્ય છે.’ એવો નિશ્ચય રાખીને સર્વ સંગ છોડી ફરવા લાગ્યા. ધનમાં માત્ર પ્રથ-
મજ સુખ દેખવામાં આવે છે. તેનો સંયમ કરનારો પુરૂષ જે દેહને ૨૭-
રાખવાની ઇચ્છાથી આ, પુત્ર, ધન, પશુ, ઘર અને સંબંધીઓના વર્ગોનેવધારેછે અને તેઓનું પોષણ કરેછે, તે દેહ પણ ખીજા દેહના ખીજરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે. ઘણી શોક્યો જેમ એક ઘર ઘણીને સન્નળી કારથી તાણવા માંડે છે, તેમ—આ દેહને અથવા દેહાભિમાની પુરૂષને એક તરફ જીભ રસને માટે ખેંચે છે,—મીઠું તરફથી તરસ પાણીને માટે ખેંચે છે,—ત્રીજી તરફથી શિશ્રુ મૈથુનને માટે ખેંચે છે,—ચોથી તરફથી ચામડી સ્પર્શને માટે ખેંચેછે, —ઘાણ સુગંધને માટે ખેંચે છે,—ચપલ ચક્ષુ રૂપને માટે ખેંચે છે, તે ઉપ-
રાંત વળી કર્મેન્દ્રિયો પણ પોતપોતાના વિષયોને માટે ખેંચે છે. માટે દેહને દુઃખરૂપ જાણી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. પ્રભુએ પોતાની શક્તિરૂપ માયાથી વૃક્ષ, પશુ, પક્ષી, ડાંસ અને માછલાં આદિ અનેક પ્રકારનાં શરીરોને સ્ત્રજ્યાં છે; પણ “ તેઓમાં કોઇની જુદી પરમાત્માને અપરોક્ષ કરવામાં સમર્થ નથી.” એમ ધારી હૃદયમાં સંતોષ નહિ પામતાં, છેલ્લીવારે મનુષ્ય દેહ કે જેની જુદી પરમાત્માને અપરોક્ષ કરવામાં સમર્થ છે, તેને શ્રજીને પ્રભુ રાજી થયા હતા. માટે મનુષ્ય દેહ કે જે અતિ દુર્લભ છે, તેને પામી ઇશ્વરમાં નિષ્ઠા રાખવી-
ઘણા ઘણા જન્મને છેડે આ મનુષ્ય દેહ કે જે પોતાને મોત કરવાથી

અનિત્ય છે, છતાં પણ પુરુષાર્થ આપનાર છે. તેને પામીને ધીર પુરુષે તે દેહ મરણ પામે નહિ તે પહેલાંજ તરત કલ્યાણને માટે યત્ન કરવો જોઈએ. વિષયોનું સુખતો પશુ આદી અવતારોમાં પણ મળે છે. ઘણા કલ્યાણનું સાધન મનુષ્ય દેહથી થાય છે. માટે પ્રભુને પામવા યત્ન કરવો જોઈએ. વિષયોનું સુખતો પશુ આદી અવતારોમાં પણ મળે છે. ઘણા કલ્યાણનું સાધન મનુષ્ય દેહથી થાય છે. માટે પ્રભુને પામવા યત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ઘણા ગુરુઓ પાસેથી શિષ્યામણુ મળવાથી મનમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનરૂપી દીવો મળતાં, દત્તાત્રેય સધળી રીતે કામ કરવાને સમર્થ છતાં પણ સર્વ સંગ છોડી દઈને, અહંકાર રહિત થઈ, આ પૃથ્વીમાં અવધૂત યોગીરૂપે ફરવા લાગ્યા હતા, ને ઘણા લોકોને ઉપદેશ આપી ત્યાં હતા. દત્તાત્રેય અવતારી પુરુષ હતા. તેને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય, અને શુદ્ર ચારે વર્ગનાં લોકો પ્રેમથી માને છે, સ્મરણ અને પૂજન કરે છે. દત્તાત્રેય નામનો ધર્મ ચારે વર્ગના લોકો પાળે છે.

દત્તાત્રેયધર્મ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, અને વૈશ્ય જ્ઞાતિના પુરુષોને બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ, પર્મહંસ, યોગી, મુનિ અને સાધુ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. એ લોકો પોતાના આત્માને ઇશ્વરરૂપ સર્વજ્ઞ માને છે. તેને મૂર્તિમાન સમજી અખંડ સમાધિમાં રહેવા સાડ અષ્ટાંગ યોગની સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે અને અહિંસક જીવ દયા પાળવી એ એનું મુખ્ય વલણ છે. તેઓ ગુરુ આજ્ઞા માને છે, અને મત્ત્ય શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી મોક્ષ સાધનમાં કાળ ક્ષેપ કરે છે. દત્તાત્રેય ધર્મના સિદ્ધાંત—ઇશ્વર નિરાકાર છે. સર્વ સૃષ્ટિ આત્માની બ્રાંતિથી કલ્પિત બાવે રહી છે. પ્રકૃતિના સર્વત્ર ધર્મનો તિરસ્કાર કરવો, નિવૃત્તિરૂપ ગંગામાં નિમગ્ન થવું, અકૃત્ય અને અચિંત્ય બાવ જ્ઞાનીને સ્વભાવ છે. સત્ય, તપ, અપરિગૃહ, દયા, ક્ષમા, ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ અને વૈરાગ્ય એ સર્વે સંપાદન કરવાં. માદક પદાર્થથી વિરક્ત રહેવું એવી આજ્ઞા છે, પણ હાલ પુરાણોક્ત જ્ઞાન સંજોગેન થવાથી અને યોગ જ્ઞાન ન સમજાયાથી મૂર્તિ પૂજા ચાલુ થઈ, અને મઘ માંસનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. આ આ ગડબડ જે પાછળથી પેઠી છે, એ ઘણાં શોચની વાત છે. બાકી સર્વ મૂળતરવો ઉત્તમ છે. આ ધર્મની ઉત્પત્તિ-પાંચમાં સૈકામાં થઈ એવું જાણવામાં આવે છે. એટલે તેને આજે આશરે ૧૪૦૦ વર્ષ થયા છે. અહા ! મહાત્મા પુરુષોનો અવતાર જગતના કલ્યાણ અર્થેજ હોય છે ! ધન્ય હો ! બલે તેવા પુરુષોના અવતાર થાઓ ? !

પ્રકરણ ૨ જી.

દેવાંશી મહાપુરૂષો.

માનવકુળના આદિપુરૂષ.

મનુ.

આ દેવી પુરૂષ કાણુ ? તે આપણા આર્યકુળના મૂળ પુરૂષ વૈવસ્વત-
મનુ. સૂર્યના પુત્ર. તેઓ સત્ય યુગના પ્રારંભ કાળમાં થયા. આ
જગત અંધકાર—પ્રલયરૂપ હતું. તે અંધકારનો જ્ઞાનમય
પરમાત્માએ સ્વપ્નરૂપે પોતાનું તેજ પ્રગટ કરી નાશ કર્યો.
પછી જળ ઉત્પન્ન કર્યું, તેમાં બીજ રોપ્યું, તેનું અંડ થયું, એ અંડ
ફાડી તેમાંથી પરમાત્મા બ્રહ્મદેવરૂપે પ્રગટ થયા. અંડના બે ફાડયાનાં
પૃથ્વીને સ્વર્ગ નિર્માણ કર્યાં. તેની વચ્ચેમાં આકાશ રાખ્યું. જળને માટે
સ્થળ નક્કી કર્યું. પછી પોતાના તેજરૂપ આત્મતત્ત્વ તથા તેમાંથી અહંકાર,
મન,—સત્, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણ,—શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ. એ
વિષયની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય,—તે કર્મેન્દ્રિય તથા પાંચ મહાભૂત પેદા કર્યાં. પછી
દક્ષિણ અંગ થકી પુરૂષ અને વામ અંગ થકી સ્ત્રીરૂપ નિર્માણ કર્યાં. તેનાથી
વિરાટ પુત્ર પેદા કર્યો. તેણે મનુને ઉત્પન્ન કર્યાં. સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ કરનારા
અને મનુષ્યને ધર્મ શીખવનારા દરેક કલ્પમાં આદ્ય મનુ ઉત્પન્ન થાય છે.
દરેક મનુની વચ્ચેમાંનો જે સમય તે મનવંતર કહેવાય છે. આ કલ્પમાં
સ્વયંભૂ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત અને આશુપઃ એ ૭
મનુ થઈ ગયા છે. પ્રત્યેક મનુ ચક્રવર્તી અથવા સાર્વભૌમ હતા. એમ
વસ્તીની ઉત્પત્તિ ૭ વખત થઈ અને ૭ વખત નાશ પામી. હાલના મનુનું
નામ વૈવસ્વત—સૂર્ય અથવા બીજો રૈવત અથવા સત્યવ્રત પણ કહે છે.
તેની બીનું નામ શ્રદ્ધા. સત્યવ્રત રાજગાદી છોડીને મહાપ્રલય જોવાની
મ્હંજાથી દશ હજાર વર્ષ થયાં તપ કરતા હતા. એક સમે તેઓ નદીપર
તર્પણ કરતા હતા; ત્યાં નારાયણે મ્હંજરૂપ ધારણ કરી કહ્યું કે:—“ આજથી
સાતમે દિવસે મોટો જળ પ્રલય થશે. તેથી આપું જગત નાશ થશે. એ
મહાપ્રલયનું ચરિત્ર તું જોજે. તે વેળા તું મને જે જ્ઞાન પૂછશે તે હું તને
સમજાવીશ, જેથી તારી મુક્તિ થશે. એ સાત દિવસમાં તું અગાઉથી જગ-

તની ઉત્પત્તિની થોડી થોડી વસ્તુઓ સાથે રાખજે.” એવાં વચન કહ્યાં. મનુએ એક મોટું વહાણ તૈયાર કર્યું. તેમાં જગતની વસ્તુઓનો સંગ્રહ એકઠો કર્યો. સપ્તઋષિ અને પોતાના કુટુંબને સાથે લીધાં. જળ પ્રલયના પાણી સધળે ફરી વળ્યાં. નારાયણે મચ્છરૂપ ધારણ કરી જળ પ્રલયની લોભા દેખાડી. જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. એ મહા પ્રલયના નાશથી ઉગરવામાં મનુ, તેનું કુટુંબ, સપ્તઋષિ, વેદ, ઉદ્ભિજ તથા સકળ પ્રાણીઓનાં બીજ એ હતાં. એ વહાણ જળ ઓસવા પછી સુમેરૂ પર્વત ઉપર થોડ્યું. એ સુમેરૂ પર્વત ત્રિષે એવું અનુમાન શોધક પુરૂષોએ કરેલું છે કે એ પ્રદેશ તે તાતારદેશમંદે હિંદુકુશ પર્વત ભણીને પ્રદેશ હશે; ને તેજ ભૂમિ આર્યજનનું મૂળ સ્થાન હશે. ત્યાંથી બધા દેશોમાં આર્યજન પ્રસરેલા હશે.

આ ચાલતા મનવંતરમાં સાતમા મનુ વૈવસ્વત છે. તેનાથી વસ્તી ઉતરેલી છે. તેથી વસ્તી મનુના નામ ઉપરથી માનવ કહેવાય છે. મનુએ પોતાનું સુમેરૂ પર્વતના પ્રદેશનું રાજ્ય પોતાના નૃગ, શર્ચાતિ, દિષ્ટ, ધૃષ્ટ, કર્ષક, નરિષ્યંત, પૃષ્ઠ, નભગ, એ નવ પુત્રોને વહેંચી આપ્યું. ઇન્દ્રવાકુ જે મોટા હતા. તેણે ભારત વર્ષમાં અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી ગાદી સ્થાપન કરી અને તેની બેન ઇલાને ચંદ્રમાના પુત્ર યુધ સાથે પરણાવી હતી. તેનાથી પુરૂરવા પુત્ર થયો. તેણે ચંદ્રવંશની ગાદી પ્રયાગમાં સ્થાપન કરી. આર્યોના આદિ પુરૂષ વૈવસ્વત-સત્યવ્રત મનુ ચક્રવર્તી રાજા હતા. તેની પાસે કશ્યપ, અત્રિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, ભરદ્વાજ અને જમદગ્નિ એ સપ્તર્ષિ હતા. સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. સૌને પોતપોતાના કર્મ સોંપી દીધાં. તે સર્વેને ધર્મોપદેશ આપવાનું કાર્ય સપ્તર્ષિઓ કરતા. જ્ઞાનતત્ત્વ-ઇશ્વરી તેજ જે સર્વ વ્યાપક છે. તેની સાથે સર્વનો સંબંધ છે. જીવાત્મા પોતાનાં રૂડાં ભુડાં કર્મ પ્રમાણે રૂડી ભુડી ગતિને પામે છે. તે કર્મ પ્રમાણે અનેક ચોનિમાં જન્મ લે છે. દંડ પીડા ભોગવી નિર્દોષ થાય છે, ને પછી કાયિક, વાચિક, માનસિક કર્મને વશ રાખી પરમાત્માને વિષે જ્ઞાન પામી તેમાં મળી જાય છે. સદ્કર્મ, અને સદ્વિચારોથી ઉત્તરોત્તર ઉચી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. સકામ કર્મથી સ્વર્ગ મળે છે અને નિષ્કામ કર્મથી મોક્ષ મળે છે. સત્યકર્મ અને સત્યજ્ઞાન, તે વેદાધ્યન અને વેદાર્થ વિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે. એવું મનુષ્યો સમજી વર્તવા પ્રયત્ન કરતા હતા. ઇન્દ્ર, વરુણ, અને અગ્નિનાં સ્તવનો કરતા હતા. યજ્ઞ કરી દેવતાઓને પ્રસન્ન કરી કૃપા મેળવતા હતા. ઉત્તમ પુરૂષો તપશ્ચર્યા કરી પરમાત્માને પામવા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ યુગમાં કોઇને અધર્મથી લાભ થતો નહિ. સૌ સત્ય બોલતા અને

સત્ય આચરતા. એ યુગમાં મનુષ્યો દીર્ઘયુષી હતા. સૌ સંપત્તિને આનંદમાં રહેતા હતા. બ્રહ્મણીનો મહત્તા વિશેષ હતી. ધર્મનીતિ અને વિદ્યાનું જ્ઞાન આપનાર તેજ હતા. તેથી આર્યપ્રજા ધર્મનીતિ, વિદ્યા, કળા અને શોધક શુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિમાં ભરપૂર હતી. આખી પૃથ્વીમાં તે શ્રેષ્ઠ પકિત એ પહોંચેલી હતી. મહર્ષિઓએ તત્ત્વજ્ઞાન, ધનુર્વિદ્યા, ખગોળ, ભૂતળ, ભૂસ્તર, પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણ જ્ઞાન, કૃષિકર્મ, વૈદ્યક, વિમાન, અગ્નિરથ—આગગાડી, સજીવની વિદ્યા, પરકાયા પ્રવેશ, ગાયન, નૃત્ય, વચન સિદ્ધિ અને શસ્ત્રઅસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાના શોધો કર્યા હતા.

મહાત્મા મનુ મહારાજની રાજસત્તા પૃથ્વીપર ચોતરફ પ્રસરી રહી હતી. તેનો શકધ્વજ તે વખતે સર્વત્ર ઉડતો હતો. સર્વ પ્રજા તેનાથી સંતુષ્ટ હતી. લેશ પણ કોઇ પ્રજાને દુઃખ જેવું નહોતું. પ્રજાની સ્થિતિ, વિદ્યા, સદ્ગુણ, ને સમૃદ્ધિવડે ધડાધને સુશોભિત થઇ હતી. તેમના જનમાલનું સદા રક્ષણ થતું હતું. પ્રજા રાજ્યસત્તાને આધીન રહી સ્વતંત્રતાનો લહાવો લેતી હતી. તેથી સર્વ પ્રકારે સુધરેલી હતી. ધર્મનીતિનું જ્ઞાન અને વિદ્યાજ્ઞાન આર્યોમાં સારી પેઠે પ્રસર્યું હતું. તેથી તેમની હાલત સારી હતી. અર્વાચીનકાળમાં આ એ પ્રકારના જ્ઞાનની ધણી અછત છે. થોડું ધણું જ્ઞાન છે એમ કહીએ, તોપણ તેમાં ધણી ખામી છે. આપણી સ્થિતિ સુધારવાને એ એ વાત ઉપર પૂર્ણ લક્ષ્ય ધરાવવાની જરૂર છે ધર્મનીતિ અને વિદ્યાજ્ઞાન એ એ ઉપર મનુષ્યો ખીજાં પ્રાણીઓના સંબંધમાં પોતાની સ્થિતિ કટલી ઉંચી છે, તે જાણે છે. પોતાના પેદા કરનારને ઓગળે છે. કનેસથી દૂર રહી સંપત્તિને રહે છે. દુર્ગુણ, સદ્ગુણ અને પાપ, પુણ્ય શું છે? તે સમજે છે અનેક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરી જાણી, જીવતાં સંસાર સુખ ભોગવી, મરણ પછી મોક્ષની આશાના સુખમાં નિરંતર રહે છે. પ્રજાની આવી પ્રકારની ઉત્તમ સ્થિતિ થવાનો મુખ્ય આધાર રાજા અને ધર્મગુરુઓપર રહેલો છે. તેમાં પણ પ્રથમ આધાર રાજાપર છે. રાજા જો પ્રજાને વિદ્વાન, સર્વગુણસંપન્ન અને લાયક ગુરુ શોધી આપી, ધર્મનીતિ અને વિદ્યાજ્ઞાન આપવા રાખે છે. તોજ પ્રજા ઉત્તમ જ્ઞાનનો લાભ લઇ શકે છે. ધર્મનીતિ અને વિદ્યાથી પ્રજાનાં અંતઃકરણ નિર્મળ થયે તેઓ સમતપાનમાં રહે છે. સારા સારા ઉદ્યોગો કરી સમૃદ્ધિ એકઠી કરે છે. તેથી પરિણામે રાજાનેજ લાભ થાય છે. પ્રજાની ચડતીપરજ રાજાની ચડતીનો આધાર છે. પ્રજાની ગરીબી સ્થિતિથી રાજાની પણ ગરીબી સ્થિતિ થાય છે એ કોનું અજ્ઞપણું છે ?

આર્ય ! રમરણ કર. ધર્મે જય, પરધર્મે વિનાશ. સત્યનો આદર એજ

રાજ્યોત્કર્ષ. તે નીતિને ધોરણેજ મનુ મહારાજએ પ્રજામાં ઉત્તમ ત વચ્ચાન, ઉત્તમ સંસાર વ્યવહાર નીતિ—મહાત્મા, ઔદાર્ય, ત્યાગ, તપ, ધૈર્ય, ધરાક્રમ, ઉદ્યોગ, વગેરેની વૃદ્ધિ કરવામાંજ લક્ષ રાખ્યું હતું. પ્રજાના કલ્યાણમાંજ પોતાનું કલ્યાણ માન્યું હતું. પારલૌકિક ઉદ્દેશનેજ સાત્વિક બુદ્ધિએ નિષ્કામ કર્મ કરીને પરમ ધર્મ માન્યો હતો. આ સંસારી અર્થ કામનાં તુચ્છ ફળ આપનારી છે, તેની તેમણે ધૃષ્ટા કરી નહોતી. તેઓ અર્વાચીન કહેવાતા રાજ્યોની પેઠે પ્રજા પીડી બંડાર ભરવામાં, કે મિથ્યા એશઆરામ અને વૈભવમાં મોહ પામ્યા નહોતા. મારી પ્રજા શી રીતે સુખી થાય? મરણ પછી તેઓ પરમપદને શી રીતે પામે? તેનોજ વિચાર પોતાના સલાહકારોની સંમતિ લઇ કરતા હતા. ગળ વિનાની ગરીબ પ્રજાપર કશેા કર નહોતો જે પ્રજા કર આપવાને શક્તિવાન જણાતી. તેની પાસેથી કર લેતા, ખેડુત પાસેથી છઠે ભાગે ભોગવટો લેતા, અને લઇને પ્રજાના સંરક્ષણમાંજ યોગ્ય પણે વાપરતા હતા. રાજ્ય અને પ્રજાના કાર્યમાંથી પરવાર્યા પછી નિવૃત્તિ વખતે મંત્રીઓ અને વિદ્વાન મંડળને એકઠું કરી પ્રજાને માટે સુખકર કાયદાના અથ આંધવામાં અને પ્રજાને સમજાવવામાં લક્ષ લગાડતા હતા. વગેરે તેમના સુખકર રાજ્યથી તેઓ પ્રજાને એટલાતો પ્રિય થઈ પડ્યા. હતા, કે પ્રજાએ પ્રેમના ઉમળકામાં તેમને “ભગવાન” એવું માન ભરેલું ઉત્તમપદ આપેલું છે, જે હજુ “મનુભગવાન” એવે નામે અવિચળ રહ્યા છે. એ શું થોડા મહત્વની વાત છે । :

વાંચનાર! મનુ ભગવાન આદ્ય સ્મૃતિકાર હતા. તેણે રચેલી સ્મૃતિને મનુ સ્મૃતિ—માનવધર્મ શાસ્ત્ર કહે છે. એ તેમનો કાયદો એવો તો સર્વ કાર્યને અનુકૂળ છે, કે હાલના મહાન વિદ્વાનો તેની મહત્તા જોઇ આશ્ચર્ય પામે છે. હાલના રાજ્ય કાયદાઓ રચીને ધડીએ ધડીએ ફેરવવા પડે છે, પણ આ મનુ ભગવાનનો કાયદો એવો તો સિદ્ધ છે, કે તે અઘાપિ પર્યંત ફેરવવો પડ્યો નથી. હજુ પણ આર્ય રાજ, પ્રજા તેમની આજ્ઞાને માનની નજરે જુએછે. એ શું થોડા આનંદની વાત છે । તેમની આજ્ઞાઓ ધર્મીજ ઉત્તમ નીતિથી ભરેલી છે. એ ધર્મીજ વિચાર પૂર્વક ધડાએલી છે. તેમાં શાસ્ત્ર, ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ, રંક, રાય, શ્રીમંત, સર્વના ધર્મ. કર્મ, ક્રિયા, વ્યવહાર, નીતિ, સમજ, ન્યાય અને વર્તણૂકની આજ્ઞા. અનીતિ, અન્યાય, વગેરેની શિક્ષા. રાજ્ય વ્યવહાર, રાજ્યનીતિ, રાજ્ય વ્યવસ્થા, ધર્મ વ્યવસ્થા, યુદ્ધ નિયમ, સંસાર સ્થિતિ, રીતમાત, કળા, વિદ્યા, ગૃહ-સ્થાશ્રમના ધર્મ, વગેરે મનુષ્ય જન્મે ત્યારથી તે મરણ કાળ સુધી વર્તવાની

તે મંથમાં આજ્ઞા કરેલી છે. એવી તેમની આજ્ઞાથીજ ધર્મ નીતિનું મહત્વ ટકી રહેલું હતું. તેમણે—શ્રી લક્ષ્મીરૂપ અને દેવત-રૂપ કહી છે. તેના આશીર્વાદથી આનંદ થાય છે. તેને દુઃખ દેવાથી કલેશ થાય છે, અને લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. શ્રીએ પતિ સિવાય બીજા પુરુષનું ચિંતવન કરવું એ વ્યભિચાર છે. પતિના ધર્મ કૃત્યની અર્ધ ભાગિની થઇ સ્વર્ગ, મોક્ષાદિને પામે છે. પરણેલી સ્ત્રીને ગૃહિણી—ગૃહની રાણી કહી છે. આર્ય-લોકોને વ્યભિચારનો બહુ અનાદર કર્યો છે. તજેલી સ્ત્રીને તેનો પતિ ભરણુ પોષણુ ન કરે, તો તે રાખના દંડને પાત્ર થાય છે. શ્રીએ સર્વ પ્રકારે પોતાના પતિની આજ્ઞાને આધિન રહી તેમને આનંદ આપવો કહ્યો છે. પતિને માહું લાગે એવું કાંઈ પણ આચરણ કરવાનું કહ્યું નથી. પરા-ક્રમરૂપ વીર્ય અને શીળરૂપ રજ-શ્રી પુરુષ બંનેને સાચવવાની આજ્ઞા કરી છે. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને રાખએ બજાર વચ્ચે શ્વાન પાસે ચુંથાવવી એવું સ્પષ્ટ મનુનું વચન છે. વગેરે આજ્ઞાઓ દર્શાવી છે. એ સર્વેને મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમણે સમુદ્રમાં લાકડું તરવું જોઈ નૌકા યંત્રનો શોધ કરેલો છે, એવું કહેવાય છે. ઇત્યાદિ પ્રજા પ્રિય કાર્યો કર્યા છે. જગતને અભિજિત અને સર્વ જ્ઞાતિ સમાન જાણી સંસારથી વૈરાગ્ય પામ્યા. પુત્રોને સંધળો રાજ્ય કારભાર સોંપી પ્રજાને પાળવાની ભત્રામણ ફરી વિરક્ત થયા. ધણા વર્ષે વનમાં તપ કરી પરમપદને પામ્યા. એ રીતે તે મહાત્મા પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ બજાવી અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય મનુ મહારાજ ! રાજા તો તમારા જોવાજ જોઈએ !]]

ઇન્દ્ર-નહુષ.

આ દેવરાજ કાણુ ? તે આયુ પુત્ર નહુષ. તે સત્ય યુગમાં થયો. તેણે ધણા યજ્ઞો અને તપશ્ચર્યા કરી દેવોની કૃપા મેળવી હતી. તેઓ સ્વધા નામે પિતૃની માનસ કન્યા વિરજા સાથે પરણ્યો હતો. જ્યારે સ્વર્ગાધિપતિ દેવરાજ ઇન્દ્રે વત્રાસુરને માર્યા હતા; ત્યારે તે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મહા દુઃખ પામતો ક્યાંએ રહી શકતો નહોતો. તેથી દુઃખી થઇને જળકમળ વનમાં જઈ ભરાઈ રહ્યો હતો. તેથી ઇન્દ્રાસન ખાલી થઈયું હતું. તે ઉપર કાંઈ મહાનુપુરુષાત્મા પવિત્ર પુરુષને પદાભિષેક કરવાને

ખોળી કાઢવા દેવો અને ઋષિઓની સલા મળી હતી. સર્વાનુમતે એ પદને ચોખ્ખું નહુષને ઠરાવ્યા અને પદાભિષેકની ક્રિયા કરી ઇન્દ્રાસનપર બેસાડ્યો હતો. નહુષ ઇન્દ્રની પદવી પામી સ્વર્ગનું રાજ્ય ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવી, ઐશ્વર્ય ભોગવતો હતો. દેવોએ એવા વૈભવથી તેને ગર્વ થયો. પોતે જે સદ્ગુણોને પવિત્રતાઈથી ઇન્દ્રાસન જેવા ઉત્કૃષ્ટ પદને પામ્યો હતો. તેને વિસારી મૂકી—પેલા ઇન્દ્રની રાણી—ઈન્દ્રાણી જે પરમ પવિત્ર અને સતી સ્ત્રી હતી. તેના ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી, તેને પોતાને સ્વાધીન થવા દેવદૂત સાથે કહાવી મોકલાવ્યું. આ સાંભળી સતી ઇન્દ્રાણી બહુ ક્રોધાયમાન થઈ, પણ ધીરજ રાખી, દેવગુરુ બૃહસ્પતિને બોલાવી તે વાત નિવેદન કરી બૃહસ્પતિએ સલાહ આપી કે હાલ તમારે તેને ત્યાં જઈ તુરંત યુક્તિ વાપરી ચાલ્યા આવવું. ઇન્દ્રાણી તેમના કહેવા પ્રમાણે યુક્તિ વાપરી પાછી ચાલી આવી.

બૃહસ્પતિ અને સર્વ દેવો પેલા ઇન્દ્રની બ્રહ્મહત્યા દૂર કરવાનો વિચાર કર્યો. (વિષ્ણુએ જણાવ્યું કે,—તમે ઇન્દ્ર છે, ત્યાં જઈ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરો. તેથી તેની બ્રહ્મહત્યા જશે અને શુદ્ધ થઈ સ્વથાને આવશે. દેવોએ તેમ કર્યું. તેથી ઇન્દ્રની બ્રહ્મહત્યા—વૃક્ષ, નદી, પર્વત, પૃથ્વી અને સ્ત્રી એ પાંચ કોણે વિભાગ થઈ ગઈ અને ઇન્દ્ર શુદ્ધ થયા. એટલા વખતમાં ઇન્દ્રાણીએ બૃહસ્પતિની સલાહ પ્રમાણે નહુષને કહાવી મૂક્યું હતું કે;—તમે એવા કોઈ અપૂર્વ વાહનપર સ્વાર થઈ આવો કે, જેનાપર કોઈ સ્વાર થયું ન હોય, તો હું તમારે સ્વાધીન થઈશ. નહુષે અપૂર્વ વાહન માટે વિચાર કરતાં ઋષિઓને બોલાવ્યા ! તેમની ઉપર પાલખી મૂકી, તેમાં બેસી ઇન્દ્રાણીને તરત મળવાની આતુરતામાં ચાલ્યા. માર્ગમાં જરા પાલખી ઉંચી નીચી ચવા લાગી. એટલે ઐશ્વર્યના મદથી અને કામાંધપણથી ઋષિના મસ્તકને પગનો સ્પર્શ કરી કહ્યું કે.—અરે આમ બેઠેકરાઈથી કેમ ચાલો છો ? સર્પ સર્પ—ચાલો, ચાલો ? એવી વાણી સાંભળતાં જ અગસ્ત્ય ઋષિએ શાપ આપ્યો—કે,—જા, તુંજ સર્પ રૂપ થઈ મૃત્યુ લોકમાં અવતર એ ઉપરથી નહુષ તરત પાલખીપરથી નીચે પડ્યો અને પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. તે જોઈ અગસ્ત્ય મુનિએ દયા કરી શાપનાં અંત રૂપ વચનો કહ્યાં કે;—“ જ્યારે તું યુધિષ્ઠિર—ધર્મ રાજાને પ્રાપ્ત પૂછશે અને તેનો તેઓ ઉત્તર આપશે. ત્યારે તું શાપથી મુક્ત થશે. મારી કૃપાથી તને રમૂતિ રહેશે, સર્પના શરીરમાં પણ બળની ક્ષીણતા થશે નહિ અને ગમે તેવા બળવાનને પણ મહણ કરી વશ કરશે. ” આ પ્રમાણે સાંભળતાં જ નહુષ સર્પ રૂપ થઈ પૃથ્વીપર પડ્યો, અને પોતાની ભાવિ રચીતિ

ભોજવવા લાગ્યો. એટલામાં પેલા દેવરાજ ઇંદ્ર પોતાની બ્રહ્મહત્યાથી શુદ્ધ થઈ ઇંદ્રાસનપર બેઠો.

નહુષ રાજા હિમાલયના ચામુનગિરિ શિખર પાસેના દ્વેત વનમાં વિશાખચૂપ નામના સ્થળમાં પડ્યો હતો. પાંડવો વનવાસમાં ફરતા ત્યાં આવી ચઢ્યા. અજ્ઞમરે ભીમનો ગ્રાસ કર્યો. ભીમે તેના મુખમાંથી છુટવાને ધણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેમાં વિલંબ થતાં યુદ્ધિષ્ઠિર ભીમને શોધતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આવી અજ્ઞગરને ફેટલાક વચનો કહ્યાં. તેપરથી તેણે મનુષ્ય વાણીએ કહ્યું કે;—હું જે પ્રશ્ન પૂછું. તેના તમે ઉત્તર આપશો, ત્યારે હું તમારા બાઈ ભીમને મુક્ત કરીશ. યુદ્ધિષ્ઠરે કહ્યું કે;—તમારી ઇચ્છામાં આવે તેવા પ્રશ્ન પૂછો, હું મારી બુદ્ધિ અનુસાર ઉત્તર આપીશ. નહુષ—હે નિષ્પાપ ! સર્વ દેવતા અને ઋષિઓ ધર્મ કોને કહે છે ?

યુદ્ધિષ્ઠિર—જે સત્ય, દમ, તપ, પવિત્રતા, સંતોષ, લાજ, ક્ષમા, કામળતા, દયા અને ધ્યાન પાળે તે સનાતન ધર્મ કહેવાય છે.

ન૦—સત્ય, દમ, તપ, અને શૌચકોને કહે છે ?

યુ૦—પ્રાણી ઉપર દયા રાખવી તે સત્ય, મનને રોકવું તે દમ, સ્વધર્મ પાળવો તે તપ, વર્ણસંકરથી રહિત થવું તે શૌચ.

ન૦—સંતોષ, લાજ, ક્ષમા, અને કામળતા કોને કહે છે ?

યુ૦—વિષયનો ત્યાગ તે સંતોષ, નરસાં કામથી નિવૃત્ત થવું તે લાજ, સુખ દુઃખાદિ સહન કરવું તે ક્ષમા, અને બધે ઠેકાણે સમાન ચિત્ત રાખવું તેને કામળતા કહે છે.

ન૦—જ્ઞાન, શમ, દયા અને ધ્યાન કોને કહે છે ?

યુ૦—આત્મતત્ત્વને જાણવું તે જ્ઞાન, ચિત્તની પ્રસન્નતા તે શમ, સર્વમાં સુખરૂપ દૃષ્ટિ રાખવી તે દયા, અને મનને વિષયથી રહિત કરવું તે ધ્યાન છે.

ન૦—દુર્જય શત્રુ, અનંત વ્યાધિ, સાધુ અને અસાધુ કોને કહે છે ?

યુ૦—ક્રોધ તે દુર્જય શત્રુ, લોભ તે અનંત વ્યાધિ, સર્વ પ્રાણીનું હિત ચાહનાર તે સાધુ, નિર્દય તે અસાધુ છે.

ન૦—મોહ, માન, અને શોક કોને કહે છે ?

યુ૦—ધર્મમાં મૂઢપણું તે મોહ, પોતામાં અભિમાન તે માન, અજ્ઞાનતા તે શોક.

ન૦—સ્થૈર્યતા, ધૈર્યતા, સ્નાન, અતે દાન એટલે શું ?

યુ૦—સ્વધર્મમાં મુઝાવું નહિ તે સ્થૈર્યતા, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તે ધૈર્યતા, મનના મળનો ત્યાગ તે સ્નાન, અને અભય વચન આપવું તે દાન કહેવાય છે.

ન.—મૂર્ખ, પંડિત, સંસારનું કારણ અને હૃદયનો તાપ કોને કહે છે.

યુ.—ધર્મોત્તમા તે પંડિત, નાસ્તિક તે મૂર્ખ, વાસના તે સંસારનું કારણ, પારકું સાઈ ન દેખી શકવું તે હૃદયનો તાપ જાણવો.

ન.—અક્ષય નર્ક અને અક્ષય સ્વર્ગ કાણુ પામે છે ?

યુ.—ખોટી સાક્ષી પુરનાર, અતિથિનો સત્કાર નહિ કરનાર, ક્ષત્રિયાદિક વર્ણુ બ્રાહ્મણની ઝીનું ગમન કરનાર; વેદ, દેવ, બ્રહ્મણની નિંદા કરનાર, પોતાના પતિથી અવળી ચાલી વ્યભિચાર કરનાર ઝી; ઇત્યાદિ દુષ્કર્મ કરનાર અક્ષય નર્કને પામે છે. તથા જે યજ્ઞ, હોમ, જપ, સ્નાન, દેવપૂજન અને દાનાદિ સુકૃત્ય કરનાર, પરોપકાર કરનાર, પારકાનો દોષ ત્યાગ કરી તેના ગુણુ ગ્રહણુ કરનાર, ધ્યાનપૂર્વક પ્રભુની ભક્તિ કરનાર, નિંદીત કર્મથી નિવૃત્ત રહેનાર, યૌક્ત, રૂપ, અને દ્રવ્ય છતાં ગર્વથી રહીત રહેનાર; ઇત્યાદિ સુકૃત્ય કરનાર સર્વે અક્ષય સ્વર્ગને પામે છે.

આ રીતે ધણા પ્રશ્નોત્તર ચાલ્યા પછી નહુષરાજ શાપથી મુક્ત થઈ દિવ્ય સ્વરૂપને પામ્યો. પછી યુદ્ધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:—રાજાઓ મદથી રાજ્યભ્રષ્ટ અને સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ પણુ થાય છે. જે રાજાઓ રાજ્યાસનપર બેસી સ્વધર્મ ચરણુ કરે તો સ્વર્ગને પામે છે. મદિરાપાનમાં મત્ત થયેલો પુરૂષ જેમ પાપને દેખતો નથી, તેમ ઐશ્વર્યના મદમાં આસક્ત થયેલો પુરૂષ સત્પુરૂષને દેખતો નથી અને તેને લીધે મારી પેઠે મહા દુઃખ પામે છે. હું ઐશ્વર્યપી અંધારામાં અંધ થયેલો કાષ્ઠને દેખતો નહિ. હમણાં ઉત્કૃષ્ટ પદથી હેઠા પડ્યો, ત્યારે મારા જ્ઞાન નેત્રો ખુલ્લા થતાં જંગમ થયો છું. આ લોક અને પરલોકમાં હિતની ઇચ્છાવાળાએ મદનો સર્વદા ત્યાગ કરવો. મેં મદથી થયેલા નુકસાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો છે. ત્રણે લોકમાં પૂજવા યોગ્ય બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરવું નહિ. જેણે અગ્નિને સર્વમક્ષી કર્યો, વિષ્ણુ-ચળની જેણે વૃદ્ધિ મટાડી, સમુદ્રનું પાન કર્યું, ચંદ્રને ક્ષયરોગી કર્યો, અને પૃથ્વીને એકવીસવાર નક્ષત્રી કરી; આદિ કૃત્યો જેણે કર્યાં છે એ સિવાય જગતમાં પૂજવાને યોગ્ય બીજા કાણુ છે ? મારી પાસે વિષ્ણુએ કહેલ છે કે:—“મને અને રૂકિમણ્ણીને રચની સાથે જોડીને ચલાવ્યા.” એવા બ્રાહ્મણના અપરાધથી કાણુ જીવી શકે ? વળી બૃગમદ્રે કૃષ્ણ ભગવાન પાસે કહેલું છે કે;—કોઈ બ્રાહ્મણ શાપદીએ અથવા કોટાર વચન બોલ, તોપણ તેમને નમસ્કાર કરવા. જે તે પ્રમાણે કરતા નથી, તે પાપ કરનાર મનુષ્ય, બ્રાહ્મણના વચન, અગ્નિથી દગ્ધ થઈ યમના દંડ બોગવે છે. બ્રાહ્મણના પૂજન અને સત્કારથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું.” ઇત્યાદિ વચનો

સંભળાવી નહૂપરાજ સ્વર્ગમાં ગયા. યુદ્ધિષ્ઠિર અને લીમસેન પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા.

આ નહૂપ રાજનના ચારિત્રપરથી શિક્ષણ લેવાનું છે કે;—જે મનુષ્ય ધણા ઉંચા પદને પામ્યો હોય, તેણે સધળાને માન આપવું. કોઈનું અપમાન કરવું નહિ. નહૂપ રાજા ઈંદ્ર પદીને પામ્યો, તોપણ અગસ્ત્યનું અપમાન કરવાથી ઈંદ્ર પદથી બ્રહ્મ થયો હતો. મોટું પદ, મોટું માન, કે પુષ્કળ દ્રવ્ય મળે તોપણ નમ્રતા રાખવી, તેના મર્યાદા અંધ બનવું નહિ. વિનય, નમ્રતા, આદિ ઉત્તમ ગુણો રાખવા. નહૂપ રાજાની પેઠે પરભીમાં મોહિત થઈ, સત્પુરૂષનું અપમાન કરવું કે, તેને કષ્ટ દેવું નહિ. ઈત્યાદિ આ ચરિત્રપરથી શિક્ષણ લેવાનું છે.

બૃહદ્રથ—જનક.

બંગાલા ઇલાકામાં આવેલા બહાર પ્રાંતના ઉત્તર ભાગને તીરહત કહેછે. તે અસલ મિથિલા નામથી ઓળખાતો હતો. તેના વિસ્તાર નેપાળની ઉત્તર સીમા સુધી છે, તે ભાગ ધણો ક્ષુદ્રુષ અને રમણિય છે. તેમાં જનકપુર કરીને હાલ ગામ છે, તે અસલ રાજનગર હતું. તેમાં જનક—વિદેહ વંશીય રાજાઓ રાજ કરતા હતા. જનકપુરમાં ધણા જનક રાજાઓ થઈ ગયા. તેમાં આ બૃહદ્રથ નામે જનક ધણો ધર્મશીલ, દયાળુ, જ્ઞાની, નીતિસ અને નિત્ય એક મધ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી દાનધર્મ કરતો હતો. તેના પુત્રનું નામ મહાવીર્ય હતું. જનક રાજાઓ પુર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ થતા આવ્યા છે, તેમાં આ શ્રેષ્ઠ હતો. તેમનજ રાજ્યમાં વિદ્વાનોને ધણાજ આશ્રય મળતો હતો, ધણી વખતે ત્યાં મહા સભાઓ ભરાતી હતી. તેમાં બ્રહ્મણો નાના પ્રકારની વિદ્યા િષે વાદવિવાદ ચલાવતા હતા. કેટલાક મુમુક્ષુજનો જનક રાજા પાસે તત્ત્વોપદેશ લેવાને આવતા હતા, એવા એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવિણ ગણાતા હતા. શુકદેવજી જેવા મહાત્માએ પણ તે પાસેથી તત્ત્વોપદેશ લીધો હતો. (જુઓ શુકદેવજી ચરિત્ર.) નવ યોગેશ્વરોને જનક રાજા સાથે બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી મોટો સંવાદ ચાલ્યો હતો. આ બ્રહ્મજ્ઞ જનકના પિતાનું નામ દેવરાત જનક હતું. તેપરથી એ દેવરાતિ પણ કહેવાય છે. સોતાજી પણ આ જનક કુળમાં થયાં અને રામચંદ્રજી પણ ત્યાંજ પરણ્યા હતા. પરશુરામ જેવા મહાત્મા અને પરાક્રમી પુરૂષે જ્યારે પૃથ્વી એકવીસવાર નક્ષત્રિ કરી. ત્યારે તેમણે આ જનક કુળનો નાશ કર્યો નહોતો.

કેમકે એ કુળ પૂર્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠ, નીતિશ, ધર્માત્મા અને પ્રજા પ્રેમી હતા. દેવરાત્રિ-બ્રહ્મથ-જનક સુમુક્ષુ હતા. જે પૂર્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેને ઓળખી તેમને શરણે જવાની તેમની ઇચ્છા હતી. તેથી યજ્ઞ નિમિત્તે તેમણે પોતાના ત્યાં યાગવલ્ક્ય, આશ્વાયન ઋષિ, જગત્કાર પુત્ર આર્તભાગ ઋષિ, જુગ્યુ-ઋષિ જેને લાઘાવનિ પણ કહે છે. આકાયણ સંઘક મહાન્ કહેડ ઋષી, આરણિ સંઘક ઉદાલક ઋષિ, વાય-કવી સંઘક મહાન્ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગાર્ગી નામની એક પરમહંસિની સ્ત્રી અને વિદગ્ધાખ્ય સંઘક શાકલ્યઋષિ, ઇત્યાદિ અનેક ઋષિઓને બોલાવ્યા હતા. બૃહદ્રથ-જનકે સુવર્ણના શોભાં મત્યાદિ યુક્ત ગાય તૈયાર કરી સર્વ ઋષિઓને કહ્યું કે, તમારા મધ્યે જે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય, તેઓ આ ગાય લ્યો. સર્વ ઋષિઓ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા. તેઓ પોતપોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યા કે જો આ પ્રસંગે આપણે ગાય લઈએ તો આપણે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને ખીજ નહિ એવું ઠરે. તેથી ખીજનું અપમાન થાય. એવા વિચારથી ગાય લેવાની હિંમત કોઈએ કરી નહિ તે જોઈ યાગવલ્ક્યે પોતાના પ્રોક્તકારી નામના શિષ્યને મોકલી ગાય લીધી. તેથી સભામાં મોટી ગડગડ થઈ, યાગવલ્ક્યે પ્રત્યેક ઋષિ સાથે તત્વજ્ઞાન સંબંધી નિર નિરાળો વાદ વિવાદ ચલાવ્યો, તેમાં ગાર્ગી સાથે બહુ સંવાદ ચાલ્યો હતો તે બ્રહ્મદારણ્ય ઉપનિષદમાં છે. એ જાણવા ક્ષાયક છે. તે વિવાદમાં યાગવલ્ક્યે સર્વને પરાજિત કર્યો હતા. (જુઓ. યાગવલ્ક્ય ચારિત્ર.) યાગવલ્ક્યને શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ જોઈ બૃહદ્રથ જનકે તેમને પોતાના ગુરૂ માની તે પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી. એક વખતે જનકે તેમને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે:-મહારાજ ! ગુરૂ દેવ ! આપે ધણીક વખતે કહ્યું છે કે, વૈરાગ્ય વગર પ્રાણીને મુક્તિ નથી, તો એ વૈરાગ્ય કેને કહેતા હશે ? એ સાંભળી રાજગુરૂ યાગવલ્ક્યે વિચાર કરી તેને તાદૃશ્ય વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવી સમજણ પાડી હતી. (જુઓ. યાગવલ્ક્ય ચારિત્ર) તેમજ યાગવલ્ક્ય અને ધૈતકેતુ વગેરે બ્રાહ્મણો સાથે રાજર્ષી જનકને જે વાતચિત થયેલી છે, તે શતપથ બ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથમાં જણાવેલી છે. તેમાં એક પ્રશ્ન એવો છે કે:-“ યજ્ઞ કર્યાથી પરિણામે શું લાભ થાય છે ? ! ” આ સાંભળી ધૈતકેતુએ જણાવ્યું છે કે:-“ આવા યજ્ઞ કર્યાથી હમેશનું મુખ અને યજ્ઞ મળે છે તથા દેવતાઓની સાથે એકદુરં રહી શકાય છે—સાયુજ્ય મુક્તિ મેળવાય છે. ” ઇત્યાદિ વાત છે.

આ સૃષ્ટિમાં પરમેશ્વરે જે કાંઈ વસ્તુ નિર્માણ કરી છે, તે સદ્રશી પોતાના સારા નરસા ફળ માટે તેનો ઉપયોગ કરનાર મનુષ્યની સાથે નરનું

સમજવાની વિવેક બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. સાર અને અસાર તેને પૂર્ણ રીતે જાણવું તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એવા વિવેકજ્ઞ જ્ઞાતા પુરૂષો ગમે તેવી વસ્તુ પોતાના જોવામાં આવે, તેને ખરાખર ઓળખી તેમાંથી સાર સાર ગૃહણ કરી અસારને તજ દે છે. આ મનુષ્ય પ્રાણી પણ દેખાઈતી વસ્તુ છે. તેમાંથી જ્ઞાતા પુરૂષો સાર રૂપ પરમ તત્વ પરમાત્માને જાણી બાકી રહેલા અસાર રૂપ દેહને તેનાથી જૂદા અને અનિત્ય માને છે. સારરૂપ ઉપર વિશેષ પ્રીતિ રાખે છે અને અસાર ઉપર પ્રીતિએ નહિ, તેમ અપ્રીતિએ નહિ એવી રીતે વર્તે છે. તેની પેઠેજ આ જગત્ અને તેમાં બધાંપણી રહેલું પરબ્રહ્મરૂપ જ્યારે ઓળખવામાં ખરે ખર આવે છે કે, તેને આપો આપજ જગત્પરની પ્રીતિ નહિ જેવી થાય, ખરી પ્રીતિ બ્રહ્મરૂપ પર થાય છે. આ વિષે સારાસાર વિચાર કરનાર જનક રાજાને એક વખતે કોઈ ચમત્કારિક રીતે પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો. તેનું સમાધાન એક આઠ વર્ષના ઋષિદ્રુમાર અષ્ટાવક્રે કર્યું હતું. તે સર્વ વાત જાણવા લાયક છે. એમ ધારી નીચે લખી છે;—

જનકરાજ એક વખતે રંગમેહેલના દિવાનખાનાની મધ્યમાં એક અતિશય સુશોભિત સુવર્ણ પલંગ પર કંઈ જાગતા અને કંઈ ઉંઘતા એમ સુતેલા હતા. તે વખતે એક વિલક્ષણ સ્વપ્ન આવ્યું કે:—‘રાજ્યપર જાણે કોઈ પરદેશી રાજા ચઢી આવ્યો, તેના સૈન્યે પોતાના નગરને ચોમેરથી ઘેરી લીધું, તેની સાથે અત્યંત યુદ્ધ કરતાં પોતાનું સર્વ સૈન્ય નાશ પામ્યું. શત્રુએ રાજસિંહાસન સ્વાધિન કરી લીધું. એ રીતે સ્વપ્નમાં રાજ ખોયું, રાજ્ય છોડી નાશી જવું પડ્યું, વનમાં ભટકવું પડ્યું, અથડાતા ફૂટાતા એક નગરીમાં આવ્યો, અત્યંત ક્ષુબ્ધ વેડી બજારે બજાર ફરી ભિક્ષા માગી. જેમ તેમ કરી મહા સંકટ વેડી માટીનું ઠીંપકું તથા ખીચડી બેળવી. કોરી ખીચડી કેમ ખવાશે એના વિચારથી ઘી આપનારાને ધણા કાલાવાલા કર્યા, ત્યારે તેણે ઘી નાખ્યું, બૂખ ધણી લાગી હતી, તેથી બજારમાંજ એક દુકાનના ઓટલા નીચે સારી ચોખ્ખી જગ્યા જોઈ નીચે બેઠો. ધીરેધીરે ધ્રુજતે હાથે પેલું ઠીંપકું ઝાલી ખીચડી બેળવતાં વિચાર ઉઠ્યો કે:—અરેરે ! હું કોણ હતો, ને શું થઈ ગયો ! પ્રભુ ! તારી અકળ કળા અકળિતજ છે, તારી લીલા તુંજ જાણે ! તું ધડીકમાં રાજાને રંક ને રંકને રાજા બનાવી દે છે ! ઇત્યાદિ કલ્પના કરતાં ખીચડીમાં ઘી બેળવી લીધું. હવે ભગવાનનું નામ લઈ જેવો પહેલો ગ્રાસ ભરવા જાય છે, તેવામાં બે મરત સાંઠ લટકતા અને મારા મારી કરતા ત્યાં આવ્યા, તેની અડફેટમાં તૈયાર કરેલી ખીચડીનું ઠીંપકું પુટીને કયાંય ઉડી ગયું અને ખીચડીએ કયાંય ધુળમાં

મળી ગઇ ! ‘અહા ! ધન્ય પ્રારબ્ધ ! ધન્ય, ધન્ય, માંડે ભાગ્ય ! અરે ! પણ હવે મારી શી ગતિ !’ આવેા શબ્દ બોલતાંજ મહારાજ જનક પુષ્પ શ્યામપરથી ચમકી ઉઠ્યા. ઉપરની સર્વ લીલા અદૃશ્ય થઈ ગઇ !

જનક રાજનૃતે પલંગપર જાગેલા જોઇ, મહારાજાધરાજને ધણી ખમા ! એમ છડીદારે બોલવા લાગ્યા, વારંવાર પંખાઓ અને ચમરે ચલાવ્યા, પણ રાજાને તે કશું રૂચતું નહોતું. માત્ર સ્વપ્નાની વાતજ તેની આગળ ખડી થઇ રહી હતી. તે પોતાના મનમાં અતિ વિસ્મયતા સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘મેં આ શું જોયું ? અરે ! મારી કેવી વિપરીત ગતિ થયેલી મેં સ્વપ્નમાં જોઇ ? અરે ! એતે સ્વપ્ન કે સાચું ? કેમકે જે જે અવસ્થા મારી થઇ અને તેથી જે જે દુઃખ મને લાગ્યું, તે તે સર્વ જાણે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું હોય તેવું હતું. જેવી આ મારી સ્થિતિ છે અને હું જેવા સર્વોત્તમ રાજાસી ભોગનો અનુભવ કરું છું. તેનાથી ઉલટું સર્વથી છેલ્લી પંક્તિનું દુઃખ મેં ખરે ખરે કંગાલ થઇને હાલજ ભોગ્યું; ત્યારે આ શું આશ્ચર્ય ? શું હું હમણાં ધડી પહેલાં હતો, તેવા કંગાલ પુરૂષ છું, કે આ મિથિલ દેશનો રાજા છું ? બેમાંથી હું કાણુ છું ? જો રાજા નથીને કંગાલછું એમ માનું તો આ હજારે દાસ દાસીઓને સુખા સરદારે મારી સેવામાં તત્પર છે. તેથી પ્રત્યક્ષ રાજપણું સિદ્ધ કરી આપે છે અને કંગાલ નથી. રાજાછું એમ માનું, તો હમણાંજ પરમ ક્ષુધિત અવસ્થામાં મારા હાથમાંનું અન્ન ધુળમાં મળી ગયું. એ મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે, ને હજી સુધી મને તે અવસ્થાના લાગેલા બયથી મારી છાતી ઘડકે છે; ત્યારે એ બેમાંથી શું ખરું ! આ સત્ય કે તે સત્ય ? આ માટે મારા મનનું સમાધાન કાણુ કરશે ? આ વાત હું કાને કહું ? શું હું રાજા છતાં મેં હમણાં વેઠેલી ગરીબાઈ હું કોઇની આગળ પ્રકાશ કરી શકું એમ છે ? નહિજ. કદી મારાથી આ વાત કોઈની આગળ કહેવાય તેમ નથી; ત્યારે હવે આનું સમાધાન કાણુ કરશે ? ઇત્યાદિ વિચારોમાં તેમનું મન લીન થઇ ગયું જેથી કોઇ પણ જાતના ભોગ ભોગવવાપરથી તેની આસક્તિ ઉઠી ગઇ. માત્ર આ સાચું કે તે સાચું એટલીજ વાતપર મન લાગી રહ્યું હતું.

આ પછી તેણે પોતાના મનનું સમાધાન કરવા એક પછી એક મોટા ઋષિઓ, મુનિઓ, અને તપસ્વીઓને નિમંત્રણ કરી બોલાવવા માંડ્યા અને “આ સાચું કે તે સાચું” એટલેા પ્રશ્ન પોતાના સમાધાન માટે તેઓને પુછવા માંડ્યે. પ્રશ્નનું કંઈ મોં કે માથું હોય તો તેને પ્રત્યુત્તર દેનાર કોઇ પણ સમર્થ પુરૂષ મળી આવે, પણ બાધે ભરમે “આ સાચું

કે તે સાચું.” તેનો ઉત્તર મને તેવા વિદ્વાન અને જ્ઞાનીથી પણ કેમ આપી શકાય ? જે મહા પુરુષને બોલાવે તેમને સભા મધ્યે સિંહાસનપર બેસાડી પૂજનાદીક સત્કાર કરી પ્રશ્ન પૂછે કે, મહારાજ ! સેવકની એટલીજ જિજ્ઞાસા છે કે, “ આ સાચું કે તે સાચું.” આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરો. જ્યારે મહાત્માઓથી તેનો ઉત્તર અપાય નહિ, ત્યારે તે તેમને એમજ કહે કે, ‘ હે દ્વિજવરો ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યા વિના મને વધારે તો શું, પણ અન્નપાનાદિ શુદ્ધાં રચતું નથી. માટે મને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને આપથી કેમ જવાય ? આપ સર્વ પ્રજના માતાપિતા છો, અમો રાજ તથા પ્રજા આદિ સર્વ તમારી સંતતિ સમાન છીએ, કારણ અમને સૌને ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉપદેશ કરી સદ્ધર્મ માર્ગે ચલાવનાર આપજ છો. આપને નિત્ય કૃત્ય, અગ્નિહોત્ર, દેવાર્ચન, ઇત્યાદિ માટે જોઈતાં સર્વ સાહિત્યો યથેચ્છપણે આ સેવક પાસેથી પૂરાં પાડવામાં આવશે અને આપની આજ્ઞાનુસાર સર્વ વાતે સેવામાં હું તત્પરજ છું, હવે આપ અહીંજ નિવાસ કરો, આ રાજ્ય તથા સંપત્તિ સહુ આપનાંજ છે. આપ જો ચાલ્યા જશો, તો પછી મારે કાને શરણે જવું ? માટે જ્યાં સુધી મારા પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર મને મળે નહિ, ત્યાં સુધી કૃપા કરી અહીં રહીને મારી સેવાનો અંગીકાર કરો.’ રાજનું ન્યાયપૂર્વક બોલવું સાંજળી કાષ્ઠથી તે અમાન્ય કરી શકાય તેમ નહોતું. તેથી આવનાર સર્વ ઋષિ, મુનિઓ જનકપુરમાં નિવાસ કરી રહેતા હતા. રાજ તેમને સર્વ સામગ્રી પૂરી પાડતા હતા. આમ કરતાં વર્ષોનાં વર્ષો વિતી ગયાં, પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો નહિ. આજ્ઞાણે પણ પોતાના ઘર કુટુંબનો વિયોગ ભોગવી ત્યાં રહ્યા હતા. તેમનાથી પણ ત્યાંથી નીકળી શકાતું નહોતું.

જનકરાજન્ એક વખતે કંઈ કારણથી પાલખીમાં બેસી, કેટલાક અધિકારીઓ સાથે છડી સ્વારીથી શહેરમાં યત્ર જતા હતા. માર્ગે સાંકડો હતો, એક વિચક્ષણુ પ્રધાન મોખરે ચાલતો હતો. આગળ જતાં સ્વારી અટકી ઉભી રહી. માર્ગની વચ્ચે એક આઠેક વર્ષનો અને કુરૂપો બાલકનો પુત્ર બેઠેલો હતો. તેના શરીરનાં અંગો બહુ વિલક્ષણ પ્રકારે વાંકાં હતાં. તેથી તેને ચાલતાં બહુ અડચણ પડતી હોય એમ લાગતું હતું. મોખરે ચાલતો પ્રધાન ઘોડાને દોડાવતો ત્યાં આવ્યો અને બાળકને કહેવા લાગ્યો:—‘ કાણુછેરે માર્ગમાં ? ચાલ કારે ખસી માર્ગે આપ; મહારાજ જનકની સ્વારી આવે છે.’ આ સાંભળી બાળક કાષ્ઠથી બોલ્યો:—‘ ર અંધ ! ર સનેત્રાધ ! શું તું તારે નેત્રે જોઈ શકતો નથી કે મને પૂછે છે

જે કાણુછેરે માર્ગમાં ?' મૂઠ ! કારે ખસી માર્ગ આપવાનો કોને અધિકાર છે તે તું નથી જાણતો ! તું તો શું, પણ જેને અર્થે માર્ગ આપવાનો હુકમ કરે છે, એ તારો રાજા જનક પણ આ ઉપરથી મને કેવળ મૂઠ લાગે છે. જા, હું માર્ગમાંથી ઉઠતો નથી; અને તારી આજ્ઞા મારે માન્ય નથી. જો અહીં થઇનેજ જવું હોય, તો તારા જનકને કહે કે માર્ગ બંધ છે, માટે બીજો માર્ગ થઇને જા. ' પ્રધાન આ નાની ઉમરના બાળકના ન્યાયથી રહેલાં નિર્લેપ વચનો સાંભળી ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો. ફરી તે સામે એક શબ્દ પણ બોલી શક્યો નહિ. તરત તેણે રાજા પાસે જઈ સર્વ વાત કહી બતાવી. આ સાંભળી રાજાએ તરત પોતાની પાલખી અટકાવી પોતે જાતા હતા. પ્રધાનદ્વારા દ્વિજ પુત્રનાં વચનો સાંભળી આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો કે:— પ્રધાન ! તું કહેછે તે પ્રમાણે એ બ્રાહ્મણ પુત્રનું બોલવું યથાર્થ છે. તેના શરીરના તેજ તથા યજ્ઞોપવિતાર્થ ચિન્હોપરથી તેં જાણ્યું હતુંજ કે તે બ્રાહ્મણનો બાળક છે; છતાં તે 'કાણુછેરે માર્ગમાં ? એમ જે પૂછ્યું, તે ખરેખર ન પૂછવા જેવું હતું, ને તેથીજ તેણે તને બેધડક સનેત્રાંધ કહ્યો. ' વળી 'ચાલ કારે ખસી માર્ગ આપ. ' એ તારો હુકમ પણ બહુ અદ્વિતિ હતો. કેમકે પ્રથમ તો તે બ્રાહ્મણ પુત્ર છે, માટે આપણે ક્ષત્રિયે જરૂર તેને વંદન કરવું જોઇએ અને તેને માર્ગ આપવો જોઇએ. તે ઉપરાંત વળી તે શરીરે ચાલવાને બહુ અશક્ત છે, તો તેવા અશક્ત મનુષ્યને રાજા તથા પ્રજા સૌએ માર્ગ આપવો જોઇએ; કેમકે ગમે તેટલી હિતાવળથી આપણે તેને નિર્દયપણે કારે ખસવા કહીએ, પણ તે કેમ કરી ખસી શકે ? માટે આપણે તેને બાળુએ ખસેડવાનો અધિકાર નથી. તેથીજ તેણે તને મૂઠ કહ્યો વળી સેવકે કરેલા અપરાધનો દોષ ધણીને લાગે છે, અર્થાત્ સેવકે અન્યાય કર્યો, તો તેનો ધણીપણ અન્યાયી હોવોજ જોઇએ, એમ અનુમાન થાય છે. તેથી કરીને તેણે તે વાતે મને પણ મૂઠ કહ્યો. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે બાળક બહુ વિચિક્ષણ અને ચમત્કારીક બાસે છે. માટે જાઓ તેને મારી પાસે તેડી લાવો. ' પ્રધાન તે બાળક પાસે આવી બોલ્યો;—'બ્રહ્મપુત્ર ! હું આપને વંદન કરુંછું. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો, અને મહારાજા જનક આપને બોલાવે છે, માટે કૃપા કરી તેમની પાસે પધારો. તે આપની વાટ જોઈ માર્ગમાંજ ઉભા છે. ' બાળકે કહ્યું:—'કેટલું બધું આશ્ચર્ય ! અરે ! કેટલો બધો પ્રમાદ ! હજારો અને લાખો મનુષ્યોપર પોતાનો અંકુશ રાખનારા અને તેઓને ન્યાયથી વર્તવા માટે પોતાના આજ્ઞા બંધનથી બાંધનારા બૃષ-તિમાં પોતામાંજ જ્યારે ન્યાયથી વર્તવાનું જ્ઞાન નથી, ત્યારે તે બીજાઓને

શું ન્યાયથી ચલાવી શકે ? હું ચાલી શકું એમ નથી, તે રાજ્યએ જાણ્યું છે, તેમ તે કંઈ હમણાં ન્યાયાસનપર બિરાજેલા નથી, કે જેથી તેનાથી ઉઠી અહીં આવી શકાય નહિ. તે હમણાં માર્ગમાં જ ઉભો છે અને મેં તેને અટકાવ્યો ન હોત તો અહીં પણ ક્યારનો આવ્યો હોતજ, તો પછી હમણાં તેણે ત્યાં ઉભા રહી મને અશક્તને ત્યાં બોલાવવો એ ન્યાય કેમ કહેવાય ? પણ એ તેનો મદજ છે. રાજસેવક ! તું જ, તારા રાજ્યને ઇચ્છા હશે, તો મારી પાસે આવશે; હું કાંઈ તેની આગળ આવતો નથી. ' આ સાંભળી પ્રધાને રાજ્ય પાસે જઈ સર્વ વાત કહી બતાવી, રાજ્ય બહુ આશ્ચર્ય પામી કહેવા લાગ્યો કે;—“ અહો ! ખરેખર એ કાંઈ અમત્કારીક પુરુષ દેખાય છે. માટે ચાલો હું પોતેજ તેની પાસે આવું છું. ” એટલું બોલી પાલખીમાંથી નીચે ઉતર્યો, પગે ચાલી માર્ગમાં બેઠેલા દ્વિજ પુત્ર પાસે આવ્યો. તે બાળકનું રૂપ જોઈ હસવું આવે તેવું હતું, પણ શાપના બયથી રાજ્યએ હાસ્ય દેખાવી રાખી તરત તેને નમસ્કાર કર્યા અને સ્તુતિ કરી કહ્યું કે;—“ બ્રહ્મદેવ ! આપ બહે પધાર્યા આપે મારા નગરને આજે પાવન કર્યું. તેથી મને બહુ હર્ષ થાય છે. એવીજ રીતે આપ મારા ગૃહને પણ પાવન કરશો. આપ કોના પુત્ર અને કયે પવિત્ર સ્થળે નિવાસ કરનારા છો ? આપનું નામ શું છે ? અને આપ શા પ્રસંગે અત્રે પધાર્યા છો ? ”

* આ સાંભળી બાળકે કહ્યું;—“ હે રાજત ! હું કહેહાડ ઋષિનો પુત્ર છું, અમારો નિવાસ સરસ્વતીને તીરે છે, પરંતુ મારા પિતા કહેહાડ ઋષિ ધણા કાળથી ઘેર ન હોવાને લીધે મારી માતૃશ્રી સાથે હું મારા મોસાળમાં રહું છું, માંડે નામ અષ્ટાવક છે, તે હું આઠે અંગે વાંકો છું. તેથી જ આ નામ પડ્યું છે, મેં સાંભળ્યું છે કે જનક નામના રાજા પોતાના કાંઈ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા માટે ધણા ઋષિઓને બહુ વર્ષથી પોતાને ત્યાં રોકી તેમના કુટુંબથી વિયોગી કર્યા છે, પણ હજુ સુધી તેઓથી તેનું સમાધાન થયું નથી. માટે રાજ્યને કદાચ એમ લાગવાનો સંભવ છે કે જગતમાં બ્રાહ્મણ ખીજ નાશ પામ્યું હશે, તો તે પ્રસંગ જોવાને અર્થે અહીં આવ્યો છું; ત્યારે શું એ જનક તે તુંજ કે ? એવો તે તારો શો પ્રશ્ન છે કે તેનું સમાધાન હજુ સુધી થયું નથી ? રાજ્યએ કહ્યું,—“ મહા રાજ ! એ જનક તે હુંજ અને મારા પ્રશ્નનું હજુ સમાધાન થયું નથી, પણ આપ કૃપા કરી એક વખત મારા ભૂવનને વિષે પધારી મને પાવન કરો. હું પછી આપને મારો પ્રશ્ન વિદિત કરીશ. ” રાજ્યના આગ્રહથી અષ્ટાવક ઋષિએ રાજ્ય ભૂવનમાં આવવાની હા કહી. પાલખીમાં રાજ્ય તેને

તથા તેના મામાને સાથે બેસાડી તરત રાજમહેલમાં તેડી બાબો ઋષિપુત્રને મહેલમાં લઈ જઈ પૂજન, મોજનાદિથી આદરસત્કાર કર્યો. પછી એક બવ્ય સુંદર ગૃહમાં ઉતારો આપ્યો. બીજે દિવસે રાજમહેલમાં મેડી સભા બરાણી. તેમાં સર્વ પ્રધાનો, સંભાવિત મહરથો, અને ત્યાં રહેલા ઋષિઓ આવી બેઠા હતા. ઉતારેથી અષ્ટાવક ઋષિને બોલાવવાને પ્રતિહારને મોકલ્યો. “ અષ્ટાવક ” નું નામ સાંભળી સૌજન આશ્ચર્ય પામ્યા કે; જોઈએ તો ખરા કે એ વળી કોણ છે અને કેવા છે ! ક્ષણવારમાં તે લાકડીને ટેકે ટેકે સભાના દ્વાર આગળ આવ્યા કે, સર્વ સજાસદો તેમના સન્માર્થે ઉભા થયા, પણ આ નિલક્ષણ મૂર્તિ જોઈ કોઈની પણ ધીરજ હાથ રહી નહિ; સર્વ અડખડાટ હસવા લાગ્યા; કેમકે એક પગલું ભરતાં આઠે અંગ વાંકાં વાળવાં પડતાં હતાં, વળી એક અધુરામાં પૂરું સભાનો ઊંખરો વચમાં આવવાથી લાકડીની આંટી આવી. તેથી અમળાઇને પડી ગયા. આ જોઈને તો રાજ પણ ધીરજ રાખી શક્યો નહિ, મુખે વસ્ત્ર આડું ધરી હસવા લાગ્યા. પછી તેના મામાએ જળવીને ઉભા કર્યા, સર્વ સભાને હસતી જોઈ અષ્ટાવક ઋષિ પણ આડું જોઈ હસવા લાગ્યા. આ જોઈ રાજને આશ્ચર્ય થયું કે, માન લંગ થવું જોઈએ, તેના બદલામાં આ આળક ઉલટો હસે છે કેમ ? એવો વિચાર કરી, સિંહાસનપર વિરાજિત થયાં. પછી દ્વિકર જોડી પૂછ્યું કે:—“ મહારાજ ! આપ શા કારણથી હસ્યા ? ” અષ્ટાવકે કહ્યું:—“ આ તારી મૂર્ખ સભા જોઈને, પણ તું શાટે હસ્યા તે તો કહે ? ” રાજ બોલ્યો:—“ મહારાજ ! હું સત્યજ્ઞ દહીશ; પણ આપ કોષ કરશે નહિ. મારા મનમાં આપની સ્થિતિ જોઈને એવો વિચાર આવ્યો કે, આ મારે ત્યાં રહેલા સર્વ ઋષિઓ કે જેઓ અતિ તેજસ્વી છે, વખતે સૂર્યને પણ પોતાના પરાક્રમથી સ્તાંભિત કરવા સમર્થ છે. તેઓથી જ્યારે મારા પ્રશ્નનું સમાધાન થયું નથી, ત્યારે આપથી કેમ કરીને થઈ શકશે ? ”

આ સાંભળી અષ્ટાવકે કોષથી કહ્યું:—તું મૂઠ છે, આટલા માટેજ મને હસવું આવ્યું, કેમકે જેઓમાં ગુણ દોષની પરીક્ષા કે અર્થ જોડું સમજવા માટે સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ નથી, તેવા પુરૂષોથી ભરેલી સભાની મધ્યે બેસી તું પ્રશ્નનું શું હિત કરી શકતો હોઈશ; અને તે પુરૂષો તને શી ઉત્તમ સલાહ આપી શકતા હશે ? આશ્ચર્ય છે કે, રાજ સભામાં જ્યાં સર્વ ગુણ સપત્ર અને સત્યાસત્ય જાણવાના વિવેકવાળા તથા પ્રાઠ વિચારના પુરૂષો જોઈએ, ત્યાં આગળ

આજે કેવળ નર પશુ જેવા વિચાર રહીત પુરૂષો મારા જોવામાં આવે છે. ” આ બાળકને આવાં વચનો બેધડકપણે બોલતાં સાંભળી સકળ સભા દિગ્મૂઢ થઇ રહી. ત્યારે તે બાળક બોલ્યો:—“ અરે રાજ ! તું વિચાર કર કે તૃષાતુર મનુષ્યને મંગના પ્રવાહમાં વહેતા જળની જરૂર છે કે તેના વાંકા ચૂંકા અને કાદવથી ભરેલા કિનારાઓની જરૂર છે ? કિનારાઓ સારા હશે, ને પ્રવાહ સ્થળે જળ હશે નહિ, તો શું કિનારા કરડીને મનુષ્ય પોતાની તૃષા મટાડી શકશે ? ક્ષુધાતુર મનુષ્યને બોજન સમયે પીરસેલા અન્નની જરૂર છે કે તે અન્નનાં સોના રૂપા કે બીજા ધાતુના કે માટીનાં અને વાંકા ચૂંકા કૂખડાં પાત્રોની જરૂર છે ? પાત્રો સોનાનાં કે રૂપાનાં હોય ને અંદર ભુસ્સાના લાડુ કરી પીરસેલા હોય, તો તેથી શું ક્ષુધાતુરની ક્ષુધા જવાની હતી ! વાસણો ચાટીને કે કરડીને પછી ભલે આનંદ માને ! તેવી રીતે હું શરીરે કુરૂપ અને કૂખડો છું અને મારાં હસ્ત પદાદિ સધળાં અંગ વક્ર છે, પણ તે સાથે તારે શું કામ છે ? તું મને જે પ્રશ્ન પૂછીશ, તેનો પ્રત્યુત્તર શું મારા હાથ, પગ, માથું, પેટ મોઢું, નાક, કાન, કે ચક્ષુ ઇત્યાદિમાંથી કાઢી પણ આપવાનું હતું ? તારો ઉત્તરતો માત્ર મારી વાણીજ આપશે અને તે કંઈ કાળી કે કૂખડી નથી. માટે ચાલ ત્વરા કર તારો પ્રશ્ન શો છે તે બોલ.” આ સાંભળી સકળ સભા સહિત રાજા અતિશય આશ્ચર્ય પામ્યા. આ આઠ વર્ષના બાળકની આવી બુદ્ધિ જોઈ તેને નિશ્ચય થયો કે, આમાં કંઈ મોટું દૈવત જણાય છે. પછી રાજાએ સિંહાસનપરથી ઉતરી તેને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને અનેક પ્રકારે અપરાધની ક્ષમા માગી. કરજોડી જનક તેમની સામે ઉભા રહ્યા, ઋષિ, મુનિ આદિ સભાજનો રાજાના ગુણ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળવાને ધણા આતુર થઇ રહ્યા. સર્વનો અભિપ્રાય જાણી લઇ ઋષિ પુત્રે કહ્યું, “ બોલ ! તારો શો પ્રશ્ન છે ? ” રાજાએ કહ્યું, “ મહારાજ ! આ સત્ય કે તે સત્ય ? ” ઋષિ પુત્રે કહ્યું:—“ અહો ! માત્ર એટલાજ માટે તે બધા ઋષિઓને રોડી મૂક્યા છે ? બીજું કંઈ નહિ, પણ માત્ર તારી લજ્જાએ તને આટલો બધો દુઃખી કર્યો છે. લજ્જા ન રાખતાં તેં સ્પષ્ટ પણે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોત, તો તેનો ઉત્તર તને ક્યારનો મળી ચૂક્યો હોત, પણ તે તારોજ વાંક છે. હશે, પણ તું તેનો મોંઘમ પહેજ ઉત્તર માગતો હોય તો તારી મેજજ સમજ કે:—‘ જેવું તે તેવુંજ આ. એમને આમાં કંઈ પણ ફરક નથી, જેવું તે હતું—દેખાતું હતું. તે નથી; તેવુંજ આ પણ છે—દેખાય છે પણ નથી. આ સાંભળતાજ રાજા દંડની પેઠે ઋષિ પુત્રના ચરણમાં પડ્યો.

અને સદ્યુર ! સદ્યુર ! એમ પોકારવા લાગ્યો; કેમકે તેનું પુરેપુરું સમાધાન થયું હતું, પણ તે જોઇ સર્વ સભાજનો તેમજ ઋષિઓને તો ઉલટી વધારે ઉત્કંઠા થઇ અને તેમનાં મન વધારે શંકાશીલ થયાં. તેથી તેમણે ઋષિ પુત્રને વિનંતી કરી કે;—“ હે બ્રહ્મ પુત્ર ! આ પ્રમાણે ગુહ્યાર્થજ કહેવાથી અમોને શો લાભ ? એથી તો માત્ર એકલા રાગનુંજ સમાધાન થયું, પણ અમે તેમાંનું કંઈ સમજી શક્યા નથી. માટે કૃપા કરી અમેજ સર્વની શંકા દૂર થાય, તેમ તેનું વિવેચન કરશો. ”

અષ્ટાવકે કહ્યું કે;—“ રાગ ! સભાસદોનું કહેવું યોગ્ય છે. માટે હું પ્રકાસિતપણે કહું છું. સ્વપ્નમાં જોયેલો પ્રકાર સઘળો ખોટો છે, તેવુંજ આ સંસારિક દર્શન પણ ખોટુંજ છે. જેવું સ્વપ્ન તેવોજ સંસાર. એટલા માટે મહાત્મા જ્ઞાનીઓએ વારંવાર સંસારને સ્વપ્નવત્ કહેલો છે. જેવું તે સ્વપ્નમાં રાજ્ય ખોયું, ક્ષુધા વેડી, બળરે બળર ફરી ભિક્ષા માગી, જેમ તેમ કરી મહા સંકટે ઠીબડું તથા ખીચડી મેળવી ખાવા માટે અતિ-શય પ્રયાસ અને ઉત્કંઠાથી તું મથ્યો, છતાં આખરે વૃષભે તે ખીચડી સહિત ઠીબડું ફેડી ધૂળ મેળવી નાંખ્યું—અર્થાત્ આશામાંને આશામાં એવો મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યો, પણ છેલ્લે તેથી તને કિંચિત્ પણ સુખ થયું નહિ. તારા હાથમાં કશું એ ન રહેતાં, તું જેવાંને તેવોજ [નિરાશ દુઃખી] રહ્યો. તેવું જ આ તારું રાજ્ય તથા જે દિને તને સ્વપ્ન થયું તે દિવસનો તારો અનુપમ વૈભવ એ સર્વ જાણવું. તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવો હોય તો વિચાર કરી જો, કે જે દિવસે તને તે સ્વપ્ન આવ્યું હતું, તે દિવસના સ્વપ્નમાં ભોગવેલું દુઃખ અને જાગૃત અવસ્થામાં અનુભવેલું સુખ, એ બેમાંથી આ વખતે તારી પાસે શું છે ? તે સમયના ત્રાસથી આ વખતે તને જરાએ સંકટ થાય છે ? યા તે સમયના વૈભવથી આ વખતે તને કિંચિત્ પણ આનંદ કે સુખ થાય છે ? કંઈજ નહિ. જો સ્વપ્ન માત્ર જૂઠું અને આ સાચું હોય તો આ નિરંતર જેવું ને તેવુંજ રહેવું જોઈએ, પણ તેમાં કંઈ નથી. સ્વપ્નની પેઠેજ આ (સંસાર) નો પણ નાશ થતો જાય છે. ફરક માત્ર એટલોજ કે નિદ્રાવસ્થામાં દર્શાવેલ અનાંદ એ નાનું સ્વપ્ન અને જાગૃત અવસ્થામાં દેખાતું આ મોટું સ્વપ્ન, શેર બ્રહ્મ એકજ દિવસ ખાવા ચાલે, અને મણુ બ્રહ્મ ચાળીશ દિવસ પહોંચે. પણ એ શેર ખાઇ રહ્યા પછી કંઈ નહિ, તેમજ મણુનું સમજવું. હે રાગ ! પરમાત્માએ જ્ઞાની જનોને સમજવાને, અર્થાત્ જેવું રાત્રિ સ્વપ્ન છે, તેવુંજ સંસાર સ્વપ્ન જનાવ્યું છે. એમ જ્ઞાન થવાને અર્થે ઉદાહરણ

રૂપેજ એ સ્વપ્ન નિર્માણ કર્યું છે. એટલે જેમ અમુક દેશ અથવા નગરનું ચિત્ર (નકશો) યા બનાવેલો ઘાટ જોયાથી, તે દેશ કે નગરનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, તેમ સ્વપ્ન જોયા માત્રથી સંસાર પણ અનિત્ય છે, એવો ખરેખરો નિશ્ચય થાય છે. માટે ફરીથી પણ કહું છું કે:—‘ જેવું તે તેવુંજ આ. એમને આમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ’ પણ હે નરપતિ ! માત્ર સારાસાર વિચાર કરવાથીજ આવી સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. તને જ્યારે સ્વપ્ન અને સંસાર એ બેમાંથી સાફ કર્યું, એમ જાણવાની ખરી જિજ્ઞાસા થઈ; ત્યારેજ તને આજે માલમ પડ્યું કે બેમાંથી એકે સાફ નથી. માટે સારાસાર વિચાર કરનાર પુરૂષજ કાળે કરીને કલ્યાણને પામે છે, ” આ પ્રશ્નનું સમાધાન સાંભળી સકળ સભા આનંદાશ્ચર્ય પામી. ઋષિમંડળ આ દિવસ પુત્રને આશ્વિર્વાદ દેવા અને વખાણવા લાગ્યું. રાજાએ બાળકના ચરણે નમન કરી કહ્યું કે;—હે સદ્ગુર ! બ્રહ્મપુત્ર ! આપના સમાધાનથી મને એક નવી શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે એ કે;—

સંસાર અને સ્વપ્ન—એ બંને અસાર છે, ત્યારે તેમાં સાર શું ? ઋષિપુત્રે કહ્યું—“ આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પ્રશ્ન કરવો એજ ખરેખરા મુશ્કેલીનું લક્ષણ છે. સાર વસ્તુ જાણવી તો દૂર રહી પણ તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ધરાવનાર પુરૂષ પણ મોટો ભાગ્યશાળી કહેવાય. માટે સાંભળ;—સ્વપ્ન અને સંસાર બંને મિથ્યા છે, યા અસાર છે: પણ તેઓને અનુભવ થતી વખતનો જે સાક્ષી જે તે બંને અવસ્થાઓ [જાગ્રત અને સ્વપ્ન] થાય છે, અને જે તે બંને અવસ્થાઓને જાણે છે તેજ માત્ર સારભૂત છે. એ સાક્ષી તે, સ્વયંપરમાત્માજ કે જે સત્યચર વ્યાપી રહ્યો છે. માટે વિષ્ણુ કહેવાય છે. તું, હું, આ ઋષિઓ, પ્રધાનો, સર્વ સભા અને હેવટે ભૂત પ્રાણી માત્રમાં તે એકલોજ સાક્ષીરૂપે વસી રહેલો છે, તેજ નિત્ય છે, સાર છે, અને વેદે વર્ણવેલો પુરાણ પુરૂષોત્તમ છે. તેની પ્રાપ્તિ અર્થે ભક્ત-જ્ઞાનીજનો જ્ઞાનથી જાણી તેની ભક્તિ કરે છે, તેનું જ યોગીઓ ધ્યાન કરે છે, તેજ પોતાની ઇચ્છા માત્રે ઉત્પન્ન કરેલા આ જગતનું રક્ષણ કરે છે. તેજ પોષણ કરે છે અને તેજ તેનો પ્રલય કરે છે. યુગે યુગે અવતાર ધારણ કરી તેજ પ્રભુ ધર્મનું સંસ્થાપન કરે છે, ને જ્ઞાની—ભક્તજનોનું પરમવાત્સલ્યથી સંરક્ષણ કરે છે, તેજ ત્રિગુણાત્મરૂપે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ્વર—શંકર થયેલો છે અને તેજ ઈંદ્રદિ સર્વ દેવતાઓ તથા સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્ર રૂપે વિરાજ રહ્યો છે, તેજ જડ અને ચૈતન્યરૂપે છે, તેજ જીણામાં જીણા અને તેજ મોટામાં મોટો છે, તેજ નિર્ગુણ અને તેજ

સગુણ છે. તેજ નિરાકાર અને તેજ સાકાર છે; તેજ અમૂર્તિ અને તેજ મૂર્તિમાન છે તથા જે કહીએ તે, તેમજ જ્યાં જોઈએ ત્યાં તે, તે, અને તેજ છે. માટે સર્વમાં તેનેજ સારભૂત જણ્યું. ” આ બાળકનું આવું અ-પ્રતિમ બાળક સાંભળી આખી સભા ચિત્ર સમાન થઈ રહી અને રાજા આનંદસાગરમાં તરવા લાગ્યા. તથા મનમાં વિચાર કર્યો કે;—“ મને પામ-રને આજે સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ છે. સાક્ષાત્ પરમાત્માએજ મારાપર કૃપા કરી, મારે ત્યાં આપોઆપ જ્ઞાનમૂર્તિને મોકલી છે. માટે આવો સમય હું કેમ મિથ્યા ગુમાવું ? મારે જરૂર તેમનો સદુપદેશ ગૃહણ કરવો જોઈએ. ” એમ વિચારી જનકરાજન્ બોલ્યા કે;—“ હે સદ્ગુરુ ! કૃપાળ ! મારા કોઈ જન્મના સંચિતથી આપ મને પાવન કરવાને અત્રે પધાર્યા છો, તો હવે કૃપા કરી મને દાસને અનુગ્રહ કરી, તે સારભૂત પરમાત્મા કેવો છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે જણાવો—મને બ્રહ્મોપદેશ કરો.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ?—તે વિષે અષ્ટાવક બોલ્યા,—“ હે નરેશ્વર ! ઉપદેશની વાત તો પછી પણ તારા પ્રશ્નોનું સમાધાન થયું, તેની દક્ષિણા તો મને આપ ? ત્યારે રાજાએ પોતાના પ્રધાનને આજ્ઞા કરી કાશ્વર-ક્ષકપાસેથી મોટા બે સોનાના થાળ અતિ ઉત્તમ રત્નો તથા હીરાઓથી ભરીને મંગાવ્યા. તે ઋષિને અર્પણ કરવા માંડ્યા. તે જોઈ અષ્ટાવકે હસીને કહ્યું કે;—“ હું આને શું કરીશ ? તેં તો આવા રત્નના બે થાળ આપ્યા છે, પણ એવા અનેક રત્ન ભરીત બંડારો ક્ષણમાં નીપજ્જવી શકે, એવી સર્વ સિદ્ધિઓ અમારી [મારા જેવા જ્ઞાનીઓ] આગળ દાસીઓ થઈ ઉભેલી છે ! તો પછી આ થાળથી મને શું સંતોષ થાય ? હું કંઈ ભરી સમામાં વ્યવસ્થા પૂરવી આવીએ નથી. કે મને માન પણ જોઈતું નથી, પણ બ્રહ્મ બીજ નાશ પામ્યું હશે કે શું ? એવી તારી શંકાને દૂર કરવા અને ધણા દિ-વસથી રોકાઈ રહેલા ઋષિવરોને તેમના કુટુંબ બેળા કરવારૂપ તેમની પરમાર્થ સેવા કરવાને અર્થેજ હું અહીં આવ્યો છું. માટે મારે જે જોઈએ છીએ તે તું મને આપ. ” રાજાએ કહ્યું,—“ ગુરૂદેવ ! જે આપની આજ્ઞા હોય તે વસ્તુ લાવી હું આપને ભેટ કરીશ. માટે આપ આજ્ઞા કરો. ” ત્યારે ઋષિ પુત્રે કહ્યું.—“ હા ! એમ છે, ત્યારે તારૂં તન [શરીર] મન, અને ધન એ ત્રણ વસ્તુજ મને અર્પણ કર. એટલે થયું. ” રાજાએ તરત સંકલ્પ કરીને અતિ હર્ષ પૂર્વક એ ત્રણ વસ્તુઓ તેને અર્પણ કરી તે પછી હાથ જોડી ઉપદેશની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો. હવે ઋષિપુત્ર શો ઉપદેશ કરે છે, તે જોવાને સર્વ સભા આતુર થઈ બેઠેલી છે અને રાજા

પણ જિજ્ઞાસુ થઈ ઉભો છે. એવામાં સભાદાર આગળ પોકાર કરતો એક બ્રાહ્મણ આવ્યો. “હે જનકરાય ! હે જનકરાય ! હું દુઃખી બ્રાહ્મણ છું, માંડે રક્ષણ કરો, મને દુઃખથી મુક્ત કરો.” એમ બોલતો છેક નજીક આવ્યો; ત્યારે ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ મહારાજધિરાજ જનકરાયે તેનાં દીન વચ્ચેના સાંભળી દયાથી તેના સામું જોવા ઇચ્છ્યું, અને “ તારે શું દુઃખ છે. મારા રાજ્યમાં તને બ્રાહ્મણને કયો દુષ્ટ પીડા કરે છે ? ” એમ પૂછવા ધાર્યું, પણ તરત વિચાર આવ્યો કે, “ અરે ! મેં તને તો મારા ગુરૂને અર્પણ કર્યું છે, તે માંડે નથી, તો પછી હું તેના સામું કેમ કરીને જોઉં ? અથવા તેને કેમ કરીને પૂછું ? કેમકે વાણી તનમાંજ આવી ગઈ ! ” આવા વિચાર કરી તે બ્રાહ્મણના સામું પણ રાજ્યએ જોયું નહિ, ને તેને કશું કહી પણ શક્યો નહિ, ત્યારે તે બ્રાહ્મણ વધારે વિલાપ કરવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે—“ હું ઋણી છું; મારા માથાપર બહુ મોટું ઋણ (દેવું) છે. તેથી લેણદાર લોકોએ મારી સંપત્તિ હરણ કરી લીધી છે, છતાં તેથી હું છુટો થઈ શક્યો નથી. મારા પુત્ર, કલત્ર, અન્ન વસ્ત્ર વિના બહુ દુઃખી છે, અને મને કાંઈનો આશ્રય ન હોવાથી હું તમારે શરણે આવ્યો છું. એક લજ્જા, ખીજા ક્ષુધા, અને ત્રીજો લેણદારનો ત્રાસ એ સઘળાથી વ્યાકુળ થઈ હું અહીં આવ્યો છું, માટે રાજધિરાજે માંડે દુઃખ અવસ્ય નિષ્કારણ કરવું જોઈએ. ”

આ સાંભળી રાજા બ્રાહ્મણનું દુઃખ દૂર કરવા માટે બહુજ આતુર થયો, તેણે વિચાર્યું કે;—“ આ બ્રાહ્મણને અમુક ધન દેવાથી તેનું દુઃખ દૂર થાય એમ છે તથા ગુરૂને અર્થે આણેલી એ રત્ન તબક્કા પણ અહીંજ પડેલી છે, તો તેમાંથી એકાદું રત્ન આપું તો તેનું દરિદ્ર દૂર થઈ જાય, પણ અરે ! ધનતો મેં સર્વ ગુરૂને અર્પણ કરી દીધું છે. માટે એ ગુરૂનું થયું, તેથી હું કેમ આપી શકું ? ” આવા વિચારથી તે મનમાં ચત્કિચિત્ત વિચાર્યા વગર બોલ્યો નહિ. પણ ગુરૂ સામું જોઈ ઉભો રહ્યો ! હવે ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ કહેવાતો જનકરાય પોતે આટલા આટલાં વલખાં માર્યા છતાં પણ કશો પ્રત્યુત્તર આપતો નથી. તે જોઈ બ્રાહ્મણને ધણો ક્રોધ થયો; તેથી તે રાજાનો તિરસ્કાર કરી બોલ્યો;—“ અરે ! સમય કેવો વિપરીત છે ! અહો ! આ કૃતયુગ—સત્યયુગની અંદર પણ કળિયુગ પ્રવર્તતો હું જોઉં છું. ધિક્કાર હજી મને, કે હું આવા ધન લોભી, કુપણ અને મિથ્યા ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ કહેવાતા પણ દાંભિક નામ ધરી બેઠેલા રાજા પાસે યાચવા આવ્યો. આ કરતાં તો હું ક્રોધ ઉડા જળના કૂવામાં

જીડી જીડી મર્યો હોત, તો આવા પક રાજાનું મુખ મારે જોવું ન પડત. અરે ! ધિક્કાર છે એવા રાજાને કે જેને ત્યાંથી અતિથિ વા શરણાગત નિરાસ જાય છે ! ધિક્કાર છે તે લોકોને કે જેઓ દૂર દેશાંતરોમાં રહી આ કૃપણ રાજાની, અષ્ટ મતિ નહિ જાણતાં તેની ખોટી ખોટી પ્રશંસા કરે છે ! અરે રાજા ! મારાં આટલાં આટલાં દીન વચનો સાંભળવા છતાં અને ધન આપવું તો રહ્યું, પણ માત્ર પ્રત્યુત્તર આપવો એ તને ભારી થઈ પડ્યો ? હર, હર, કેટલું અધીર છે ! ” આ સાંભળી રાજા મનમાં વિચારવા લાગ્યો;—“ અરે ! માંડે બિરદ જઈ નામને હીણપ ન લાગે છે, શું મારે દ્વારથી અતિથિ નિરાશ જાય ? ” એમ વિચાર કરતા, વળી સૂઝી આવ્યું કે;—“ અહો ! હું શો વિચાર કરું છું ? આ મનમાં વિચાર કરવાનો અધિકાર મને ક્યારે છે ? કારણ તન તથા ધનની સાથે મન પણ ગુરને અર્પણ કરેલું છે. માટે આમાં માંડે શું છે ? તન માંડે હોય તો બ્રાહ્મણને ખોલાવું, આસનાવાસના કરું, ધન માંડે હોય તો તેને આપું, ને મન પણ માંડે હોય તોજ તેનાં ખોલેલાં નિષ્કુર વચનોથી મને હીણપ ન લાગે. માટે મને કંઈ લાગતું વળગતું નથી; તેમ મને તેમનો કશો વ્યાપાર કરવાનો અધિકાર નથી. આવા સમાધાનથી રાજા તો આટલું બધું છતાં કેવળ જડ અને સ્તબ્ધ થઈ ગુર સામે હાથ જોડી ઉભોજ રહ્યો. તેનાથી હાલી, ચાલી કે ખોલી શકાયું પશ્ચિ ! ” આવી સ્થિતિ જોઈ અષ્ટાવક્રજીએ રાજાને કહ્યું;—કામવાન—તું કોણ છે ? ” ત્યારે જનકોસ્મિ—હું જનક છું. એમ તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. એટલે ઋષિપુત્રે કહ્યું;—“રે ! આમાં તું જનક કોને કહે છે ? તારા શરીરની અંદર જનક ક્યાં છે, તે મને બતાવીશ ? તું તારા માથાને, મોંને, હૃદયને, હાથને, ઉદરને, પગને, બુદ્ધિને, કે પ્રાણને કે એ સર્વગામાંથી કોને જનક કહે છે ? ” રાજા શું બતાવે ? માટે ફરી તદ્રુપ થઈ રહ્યો ! કેમકે ધણીએ વિચાર કર્યો, પણ કોઈ સ્થળે જનક નથીજ; તો પછી શો ઉત્તર દેવાય ! ધણીવાર સુધી તે અડગ—સ્થિર અને એક દ્રષ્ટિએ ઉભો રહ્યો ! આ જોઈ ઋષિ પુત્રે કહ્યું;—“રાજા ! બસ; એજ તને બ્રહ્મોપદેશ, ને તેજ તારું સામ્યદાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ । ”

આ સાંભળી જનકરાયે કહ્યું;—“ ત્યારે ગુરદેવ હવે તો હું વનમાં જઈ વશીશ ” ત્યારે ગુર કહે, —“કેમ કરીને ? મારા વચનમાં કે વચનથી બહાર ? તારું તન, મન, અને ધન (રાજ્ય, સમૃદ્ધિ આદિ.) સઘળું મને અર્પણ કરેલું છે, તો હવે તારા પાસે શું છે ? અને

હવે તું પણ ક્યાં છે ? વિચાર કર.” આ સાંભળી વળી રાજા સ્તબ્ધ થઇ ઉભો; ત્યારે તે બોલ્યા.—રાજા જેમ કોઇ મનુષ્ય પોતાનું દ્રવ્ય, ગૃહ વગેરે બીજાને સાયવવા આપે. તેમ આ રાજ્ય (તન, મન, તથા ધન વગેરે) માઈ છે તે હું તને સાયવવા આપું છું. માટે મારા સેવક તરીકે તું તેનું નીતિથી પાલન કર; એટલે તું દેહ છતાં વિદેહ—દેહ વગરનો થયો. પુર્વે કોઇ વિદેહ થયું નથી, પણ તારી આવી સ્થિતિ થયાથી તું તો વિદેહી કહેવાઇશ.” એ રીતે કહી જનકને રાજ્યાસનપર સ્થાપિત કર્યો અને પહેલા દેવાદાર બ્રાહ્મણને અનેક રત્નો આપી રાજી કરી વિદાશ કર્યો; ત્યાં રહેલા સર્વ ઋષિઓએ બાળક ઋષિને સપ્રેમથી વંદન કરી આશિર્વાદ આપ્યો, તેમનાં ધણાં વખાણ કર્યાં. રાજાએ સર્વ ઋષિને રૂડી રીતે સંતોષી વિદાય કર્યાં. અષ્ટાવક્રને અહીં તેના પિતા કહેાડ ઋષિનો મેળાપ થયો. પિતાએ અષ્ટાવક્રને મધુવિતા નામની નદીમાં વિધિપુર્વક સ્નાન કરાવ્યું. તેથી તેના સર્વ અંગોના વાંક મટી જઇ સરખાં તથા સુરેખ થયાં. તેથી તે નદીનું નામ ત્યારથી સમંગા સરખાં અંગ કરનારી) પડયું; ત્યાંથી અષ્ટાવક્ર પિતા તથા મામા સાથે પોતાના આશ્રમમાં ગયા. એ રીતે સારાસાર વિચાર કરનાર જનક રાજર્ષિએ અષ્ટાવક્ર પાસેથી સદુપદેશ ગ્રહણ કર્યો હતો. પણ તે ઉપદેશ મળવાનું મૂળ કારણ માત્ર સારાસાર વિચારજ હતું. સારાસાર વિચાર કરનાર મનુષ્ય એવી રીતે નિશ્ચે ઇશ્વરને પામે છે. અને તેજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જનકને સ્વપ્ન અને સંસાર એ બેમાંથી સાર થું એ જાણવાની ખરી જિજ્ઞાસા થઇ, ત્યારેજ તેને સારભૂત વસ્તુ—પરમાત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. એ રીતે તેઓ પોતાના જીવનનું સાર્થક કરી અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય છે તેમને ! ! !

બ્રાતૃપ્રેમી મહાવીર—લક્ષ્મણ.

આ પૃથ્વી પ્રસિદ્ધ શેષ અવતારી મહાવીર પુરૂષના અદ્ભૂત પરાક્રમથી કોણ અજાણ્યું છે ? જેણે ચૌદવર્ષ આહાર નિદ્રા તજી, મન ઇન્દ્રિયો વશ રાખી અખંડ દુઃખચર્ય પાળ્યું; જે વડીલ બ્રાતા રામચંદ્ર પ્રત્યે અખંડ પ્રેમ રાખી આજ્ઞાધિન રહ્યાં; જેણે કદી પણ વડીલ બંધુનું વચન ઉલ્લંઘન કર્યું નહિ કે, તેમનો સમાગમ તજ્યો નહિ; જેણે વડીલ બ્રાતાની બાર્યા સ્ત્રીતાને માતા સમાન પૂજ્ય શુદ્ધિ વડે અર્ચાંજીથી વર્તિ માન આપ્યું; જેના પ્રબળ પરાક્રમથી સુરપંખા જેવી મહા

રાક્ષસીના નાક, કાન કપાયા; જેના બાહુ બળ વડે રાવણનો અગિષ્ટ પુત્ર ઈંદ્રજીત—મેઘનાદ મરાણો અને હજારો રાક્ષસો નાશ પામ્યા. જેણે પરમીને માતા સમાન માની એક પત્નીવ્રત પાળ્યું; જેણે નિરંતર નીતિપર પ્રીતિજ રાખી, અનીતિ કદી આચરી નહિ; ઇત્યાદિ મહત્ત ગુણસાગર આ દેવી પુરૂષ કોણુ ? આ સૂર્યવંશી દંક્ષવાકુ કુલોત્પન્ન અયોધ્યાપતિ દશરથ રાજેન્દ્રની સુમિત્રા રાણીના પુત્ર. દશરથ રાજાને કૌશલ્યા, સુમિત્રા, અને કૈકેયી એ ત્રણ રાણીઓ હતી. કૌશલ્યાથી રામ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ અને કૈકેયીથી ભરત એ ચાર પુત્રો થયા. તેમાં શ્રીરામ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને જ્યેષ્ઠ હતા. લક્ષ્મણ એ રામની બીજી પ્રતિમારૂપ હતા એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તે શૈષજનો અવતાર ગણાય છે. આ પ્રતાપી પુરૂષ બાળ-વયમાં સુમિત્રા જેવી સાધ્વી માતાના હાથ નીચે ઉછર્યા હતા અને બ્રહ્મર્ષિ વશિષ્ઠ જેવા મહા પુરૂષ પાસે વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રોનું તથા ધનુર્વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું હતું. લાજ, કીર્તિ, ગુરૂજન, વૃદ્ધ અને વડીલોપર પ્રીતિ રાખતા હતા. ઉત્તમ વિચારોથી ભરપૂર, લોકોનું હિત કરવામાં રૂચિ રાખનાર, સર્વ પ્રકારના વાહનોપર બેસવામાં ચતુર, હિંમતવાન, ઉત્સાહી, બળિષ્ઠ, પરાક્રમી, હિંમતવાન, ધર્મિષ્ઠ, દયાળુ, કોપી, વક્તા અને જ્ઞાની હતા. એ સર્વ સદ્ગુણોની સાથે તેનામાં રણશૌર્ય, બાણ યેજ્ઞવાની કળા અને સાહસ વૃત્તિ એ આદિ ક્ષત્રિયપણાનાં ભૂષણ હતાં. વીરતા સાથે બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં, યુદ્ધ કાર્યમાં. રથ અને અશ્વ બેડવામાં એક્કા હતા. પ્રજાને ધર્મ બોધ ને ધીરજ દેવામાં મોટા વક્તા હતા. ઘરડા બુઢાની, અતિથિ નિરાશ્રયની સંભાળ લેવામાં ધર્મ માનતા, નીતિશાસ્ત્ર પાળવામાં અને શાસ્ત્ર જ્ઞાનમાં તેણે બહુજ પ્રયાસ કર્યો હતો. વડીલબ્રાતા રામ રાજેન્દ્રનું કદી પણ આજ્ઞા વચન લેતું નહોતું. રામ માટે તેઓને સારા વિચાર હતા. બાલ્યાવસ્થાથીજ રામપર અત્યંત પ્રેમ હતો. અને રામનો તેનાપર હતો. પરસ્પર પોતાના પ્રાણ સમાન ચાહતા હતા. રામ ઘોડેશ્વાર થઈ શિકારે જતા, ત્યારે લક્ષ્મણ ધનુષ બાણ લઈ ઘોડાની લગામ પકડી સાથે જતા. સ્વારી ફરવા જતી તે વખતે પોતે રામની પાછળ ચમર લઇને ઉભા રહેતા. સાથેજ ખાતા, પીતા, અને સાથેજ જતા આવતા. કદી પણ વિખુટા પડતા નહિ. વિશ્વામિત્રના યજ્ઞ સંરક્ષણાર્થે પણ રામ સાથે ગયા હતા અને ધણું પરાક્રમે કરી બતાવ્યા હતાં, ત્યાં વિશ્વામિત્ર પાસે ધનુર્વિદ્યાનું કેટલુંક વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. જનકપુરમાં સીતાસ્વયં-વર વખતે ગયા હતા, ત્યાં તેણે કેવાં વીરતાનાં વચનો કહ્યાં હતાં (બુઓ-રામચરિત્ર.)

લક્ષ્મણ રામના વિરૂદ્ધ કંઠપણ થતું, સહન કરી શકતા નહિ. તેથી રામને વનવાસ જવાનું સાંભળતાજ બોલ્યા કે;—“રામ ! તમે રાજ લક્ષ્મીને છોડી કેંકેયીના કહેવાથી વનમાં જાઓ, એ મને જરા પણ ગમતું નથી. તમારા અભિષેકમાં વિદ્ધ કરવાને કાણુ સમર્થ છે ? હું તમારી મદદમાં છું. હું તમારે પડખે ઉભો છું. કોઈ પણ તમારું વીત્રિય કરવા તૈયાર થશે, તેને હું મારી નાંખીશ. ગમે તે હોય, તોપણ જે વિવેક નહિ રાખતાં આવળે માર્ગે ચાલે તેને સત્વર શિક્ષા કરવી જોઈએ. તમારી અને મારી સામે વૈર કરી ભરતને રાજ્ય આપી દેવાની દશરથ કેંકેયીની શી મગદુર છે ? હું સત્ય, ધનુષ, અને ધર્મનાં સોગન ખાઈને કહું છું કે, જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે, તેમ હું પરાક્રમથી તમારા દુઃખનો નાશ કરીશ !!” ઇત્યાદિ વડીલભાઈના હિતાર્થે ઉગ્રવચનો કહ્યાં હતાં, પણ રામે અનેક રીતે સમજવી શ્વાંત કર્યાં, પિતાનું વચન પાળવા વનમાં જવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. રામ સીતા સાથે વનમાં જવાને તૈયાર થયાં, ત્યારે લક્ષ્મણ આસુંબેથી વ્યાસ થઈ દીન વચનથી બોલ્યા કે;—મારે પણ આપની સાથેજ આવવાને નિશ્ચય છે, આપથી અલગ રહેતાં મને દેવલોક, અમરપણું કે ત્રૈલોક્યનું રાજ મળતું હોય; તોપણ હું તેને ઇચ્છતો નથી. હું આપની નિરંતર સેવા કરવાથી રાજ રહીશ, ઇત્યાદિ પ્રકારે વિનવી સાથે આવવાની આજ્ઞા મેળવી વનમાં ગયા. આ સર્વપરથી જણાય છે કે, લક્ષ્મણની વડીલ ભાઈ રામ પ્રત્યે અપાર પ્રીતિ હતી. તેને માટે પોતાનું સુખ પણ તજ દેતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેને માટે પોતાનો પ્રાણ સરખો પણ વહાણો ગણતા નહિ આ સિવાય ઉપરના પ્રસંગોથી જણાઈ આવે છે કે, તેનો જાતિ સ્વભાવ ઉગ્ર, ઉછંકળ અને ક્રોધી હતો, તે પ્રસંગે પ્રસંગે બહાર દેખાઈ આવતો હતો; તોપણ તેણે બંધુનાં વચન અંકાશે એક પણ અવદિત કર્મ કર્યું નથી.

લક્ષ્મણ જ્યારે રામ સીતા સાથે વનમાં ગયા, ત્યારે તે જળ, ફળ લાવી આપતા; કંદમૂળ બોદવાનાં હથિયારો, કંદમૂળ, ફળ પુત્ર ભરવાનો કંડીઓ, ધનુષ, અને બાણ ઉપાડી રસ્તો બતાવતા આગળ ચાલતા. પરંતુ સામું જોતાં નહિ. કદી કોઈ બી મળે તો નીચું જોઈ બચ્ચાર જેટલી વાતો કરતા જીતેન્દ્રિય રહેતા; જ્યારે રાત્રે તૃણ શય્યાપર રામ સીતા શયન કરતાં, ત્યારે પોતે તેથી થોડે દુર ધનુષ ધરી નિંદ્રા ન લેતા ચોકી કરતા હતા રહેતા. એવી રીતે સદા રામ સીતાની સેવામાં તત્પર રહેતા હતા. એક સમયે રાવણની બેન સૂર્યબાનો પુત્ર હંડીક વનમાં તપ કરતો

હતો. તેને મહાદેવે પ્રસન્ન થઇ એક પ્રચંડ ધનુષ, બાણ સાથે આકાશ માર્ગે મોકલ્યું. તે વખતે લક્ષ્મણ ત્યાં ફળ શોધવાને આવી ચડ્યા. દેવોએ અધર્મિના હાથમાં બાણ જવા કરતાં લક્ષ્મણના હાથમાં જશે, તો તે દુષ્ટ દૈત્યોનો નાશ કરશે. એમ જાણી વાયુની મારફતે તે બાણ લક્ષ્મણને અપાવ્યું. એજ બાણે લક્ષ્મણે સૂર્યનખાના પુત્રને માર્યો. એ વાત સૂર્યનખાએ જાણી એટલે તે પુત્રનું વેર લેવા દિવ્ય કન્યા ૩૫ ધરી, લક્ષ્મણ પાસે આવી પરણવાનું કહ્યું. લક્ષ્મણે રામની આજ્ઞાથી તેના નાક કાન કાપી નાંખ્યા. (જુઓ-રામચરિત્ર, તેથી રાક્ષસી ક્રોધે બરાબ નાશી. યમ. એજ રાક્ષસી રામ સામે રાવણને ઉશ્કેરનાર મૂળ કારણભૂત થઇ પડી હતી, જ્યારે વનમાંથી સીતાજીને રાવણે હરણ કર્યાં. ત્યારે રામ સીતાના વિયોગે વિવ્રળ થઈ, શોકાતુર થિતે તેને શોધવા વનમાં ફરતા હતા. ત્યારે લક્ષ્મણજી વડીલ બાઇને દિલાસા ૩૫ અનેક મિષ્ટ વચનો કહી શાંત કરવાના ઉપાયો કરતા. જ્યારે ફરતા ફરતા ઋષિમુખ પર્વત ઉપર સુગ્રીવને મળ્યા. ત્યારે સુગ્રીવે કહ્યું કે, આકાશ માર્ગે એક રાક્ષસ ક્રોધ સ્ત્રીને લઇને જતો હતો, તે સ્ત્રીએ પોતાના અલંકારો આ પર્વત ઉપર અમે પાંચ વાનરને બેઠેલા દેખી નાખ્યા છે. તે જોઇને તમે ઓળખો કે તે સીતાજીનાં છે કે કેમ ? અલંકારો દેખાડતાં, રામચંદ્રે કહ્યું;—હું વ્યથિત છું, માટે લક્ષ્મણજી અલંકારો ઓળખશે. એમ કહી તેને દેખાડવાનું કહેતાં લક્ષ્મણજી તે અલંકારો જોઇ બોલ્યા કે;—

કુડલૈનૈવજાનામિ, નૈવજાનામિકંકણે

નૂપુરેપવજાનામિ, નિત્યંપાદામિવંદનાત્ ॥

‘આ કુંડળ અને કંકણ સીતાજીનાં છે કે નહિ, તે હું નથી ઓળખતો પણ સીતાજીનાં ચરણકમળમાં પ્રણામ કરવાના પરિચયથી તેના ચરણનાં ઝાંઝરને ઓળખું છું કે તે સીતાજીનાં જ છે.’ અહા ! આ એક નાનું વાક્ય પણ લક્ષ્મણજીનું શું ઓછું સુશીલપણું દેખાડે છે ? આપરથી જણાય છે કે તેઓ સીતાજી પ્રત્યે કટલી મર્યાદા રાખી, પૂજ્ય શુદ્ધિથી વર્તતા હતા, એવું સહેજ અનુમાન થઇ શકે છે. લક્ષ્મણે બાઈના પ્રેમને સ્ત્રીના પ્રેમથી અધિક ગણ્યો, તેણે ઉર્મિલાને છોડી ચૈદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો, અને રામની આજ્ઞામાં રહી દાસ-વ કીધું. વનવાસમાં એક વખતે નિદ્રામાં સીતાનો સ્પર્શ થઇ ગયો તેથી તેઓ બાર વર્ષ નિરાહાર રહ્યા હતા. મૃગના પ્રસંગમાં સીતાને વિહીલી મૂકી એ તેણે મોટું સાહસ કર્યું હતું, કે જેથી રાવણ સીતાને લઈ ગયો, પણ એ સાહસ, તે ઉપર સ્વભાવના લક્ષ્મણે અવિચારથી કે ધ્રુષ્ટાથી

નથી કર્યું, પણ તેણે કાષ્ઠ દિવસે સીતાની આરા લોપેલી નહિ માટે તે પ્રસંગે પણ ન લોપવી એ વિવેક, તેના શાપનો ને ભાષના ઠપકાનો અય અને હમણાજ પાછો આવુંછું એવી પ્રતિતિ; એ સર્વ જ્યારે સીતાનાં અસહ્ય વેણુ સાંભળવાથી તેના ખળભળેલા તથા ઉદાસ થયેલા મનમાં વસ્યા; ત્યારેજ કર્યું હતું. મન અને ઈંદ્રિયો વશ રાખનારા અનેક પુરૂષો થઈ ગયા છે, તેમાં લક્ષ્મણજીનું પવિત્ર ચરિત્ર આપણા અંતઃકરણને ખેંચે છે. એક નવયૌવન અવસ્થા છતાં અને યુવરાજ પદ પ્રાપ્ત થયા છતાં, પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામચંદ્રજીની સાથે ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસનાં દુઃખનો અનુભવ કરવા માટે સઘળાં રાજ સુખનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા; એટલુંજ નહિ, પણ ચૌદ વર્ષ સુધી તેણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું, ઉપવાસ કર્યા અને નિદ્રા પણ રાત્રિએ લીધી નહિ, તેમ છતાં કાષ્ઠ સમયે લક્ષ્મણજીએ રામચંદ્રજીને એમ પણ જણાવ્યું નહિ કે હું આ પ્રમાણે વર્તુંછું. જે સમયે ઈંદ્રજીત—મેઘનાદને મારવો હતો, તે સમયે વિભીષણે રામચંદ્રને કહ્યું કે;—જે પુરૂષે ચૌદ વર્ષ પર્યંત ઉપવાસ કરેલા હોય, નિદ્રા ન કરી હોય અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળેલું હોય તે પુરૂષથીજ મેઘનાદનું મૃત્યુ થાય એવું તેને વરદાન છે. વિભીષણનાં આ વચન સાંભળી રામચંદ્ર તો મેઘનાદને મારવામાં નિરાશ થયા, પરંતુ વૃદ્ધ જાંબુવાને પ્રાર્થના કરી કે, મહારાજ ! આપ નિરાશ શા માટે થાઓ છો ? લક્ષ્મણજીમાં વિભીષણ કહે છે, તે સર્વ લક્ષણો છે. રામચંદ્રજીને આ વાતથી આશ્ચર્ય સાથે અતિ સંતોષ થયો અને તેજ પ્રભાવથી લક્ષ્મણે મેઘનાદ—ઈંદ્રજીતનો નાશ કર્યો. તેથી રામચંદ્રજીનો જય થવામાં મુખ્ય કારણરૂપ લક્ષ્મણજીનું જીતેન્દ્રિયપણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેણે મોટા યુદ્ધમાં રાવણના કટલાક પુત્રો અને પ્રધાનોને માર્યા; ધૃત્યાદિથી તેના ઉત્તમ ગુણો અને પ્રજાન પરાક્રમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

લક્ષ્મણજી મોટા બાઈ રામ પ્રત્યે જેવા પ્રીતિથી જોડાયેલા હતા, તેવાજ રામ પણ તે સાથે તેવીજ પ્રીતિથીજ જોડાઈ રહ્યા હતા. તે આ નીચેના દાખલાપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. જે વખતે લક્ષ્મણ રાવણના પ્રહારથી મૂઝા પામ્યા, તે વખતે રામે પોતાના આઠાકારી લઘુ બંધવને આ સ્થિતિએ પડેલા જોઈ વૈદ્ય સુષેણને કહ્યુંકે—વૈદ્યરાજ ! હું લક્ષ્મણને મૂર્છિત દેખું છું, ત્યાં સુધી મને યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ થતો નથી. મારું પરાક્રમ જાય છે. જેમ અયોધ્યા નગરીમાંથી નીકળતી વખતે લક્ષ્મણ મારી પાછળ આવ્યા હતા, તેમ હું પણ લક્ષ્મણની પાછળ યમ-

પુરીમાં જઈશ. ” ઇત્યાદિ શોકાતુર હૃદયે રણસંગ્રામ ભૂમિમાં સૌહૃદ રસમાં બીજામ્ રહીને બોલ્યા કે:-

દેશેદેશેકલત્રાણિમિત્રાણિચ રેપુરે ।

તંદેશંમૈવપશ્યામિયત્રાતાસહોદર ॥

‘હીઓ જોઈએ તો જે જે દેશમાં જઈએ, ત્યાં ત્યાં મળી શકે, મિત્રો જોઈએ તો જે જે નગરમાં જઈએ, ત્યાં ત્યાં મળી શકે, પણ તે દેશ હું ક્યાંય દેખતો નથી કે, જ્યાં સહોદર ભાઈ મળી શકે !! અહો ! રામનો લઘુ બંધવ—લક્ષ્મણ પ્રત્યે કેવો પ્રેમ ! તે આ પરથી જણાઈ આવે છે. ખરેખાત આ જગતમાં સહોદર ભાઈના સ્નેહની બરોબર બીજા સ્નેહ વિધાતાએ રચેલજ નથી. અનેક પ્રકારના સ્નેહીઓના સ્નેહો શું સહોદર ભાઈના સ્નેહના હજારમાં અંશની પણ બરોબરી કરી શકે છે ! કદી નહીં. અહો ! ધન્ય છે રામ લક્ષ્મણના સ્નેહને !! ભાઈઓમાં સ્નેહતો આવોજ જોઈએ. આવાજ સ્નેહથી તેઓ જગતમાં એક સ્નેહ વર્દક દ્રષ્ટાંતરૂપ થઈ પડ્યા છે. આજે સ્નેહવાળા ભાઈઓ માટે કહેવાય છે કે આતો રામલક્ષ્મણની જોડ છે. આ શું તેની થોડી મહત્તા દર્શાવે છે !!

લક્ષ્મણ સદા માતાના વચનો પ્રમાણે જ વર્તતા હતા. (જુઓ—રામચરિત્રમાં સુમિત્રાનો ઉપદેશ.) રામચંદ્રજી રાવણને મારી લંકાની ગાદીપર વિભીષણને બેસાડી અયોધ્યામાં આવ્યા. પછી રામે પોતાનો રાજ્યાભિષેક થતી વખતે તેમને યૌવરાજ પદ આપવા માંડ્યું, પણ તે નહિ સ્વીકારતાં કેવળ તે રામની સેવા કરતાજ રહ્યા હતા. રાજ્ય કાજમાં પણ મોટાભાઈને વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. તેમનું હૃદય પૈરાગશીલ અને આજ્ઞા અધિકારી થયું હતું. લક્ષ્મણે પ્રાર્થના કરવાથી રામે તેમને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો. આ પ્રનાપી પુરૂષ સીરધ્વજ જનકની પુત્રી ઉર્મિલા સાથે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેને અંગદ અને અંદ્રકેતુ એ બે પુત્રો થયા હતા. કેટલોક કાળ ભાઈ સ્નેહ ગરકાવ રહી યોગ્ય કાળ આવતાં, રામ નિબધામ જવાની પૂર્વેજ તેઓ પોતાના યોગ બળથી દેહ વિસર્જન કરી સ્વધામ પ્રત્યે ગયા હતા. એ ખરેખર અવતારી પુરૂષ હતા. તેમનાં કાર્યો પણ દૈવી ચમત્કારોથી ભરપૂરજ હતાં. તેના જન્મથી આર્યાવર્તની પ્રજાને અલૌકિક લાભો અને સુખો પ્રાપ્ત થયાં હતાં. (વાંચો—રામાયણ) ઇત્યાદિ કારણોને લીધે એ દૈવી પુરૂષને અઘાપિ પર્યંત આર્ય પ્રજા પ્રેમના ઉમળકાથી માને છે, પૂજે છે અને યાદ કરે છે. આ બંને દૈવીભાઈઓ પ્રેમ ભાવે એકજ રૂપે હતા. એ તેમની

દેવળામાં સાથે રહેલી મૂર્તિઓપરથી સ્પષ્ટ દર્શાવ આવે છે. એજ તેમની અમર કીર્તિનો અપૂર્વ પ્રભાવ પૃથ્વીમાં પ્રસરી રહ્યો છે ! ધન્ય, ધન્ય, શ્રી લક્ષ્મણ ! ! પુનઃ ભારતવર્ષમાં અવતરી વિજય રંગ પ્રસરાવો ! ! !

મહાવીર—હનુમાન્.

આ ચિરંજીવી દૈવી પુરૂષ કોણ ? એ આપણા પરમપુણ્ય, અતિ લોકપ્રિય, પ્રબળ પરાક્રમી અંજનીના પુત્ર. અંજનીને આ પુત્ર અતિ તપશ્ચર્યાથી તેમની હૃદયજાનુસાર ફળ શિવના વરદાને મરૂત—વાયુદેવની કૃપા પ્રસાદી હતી. તેથી તે વાયુપુત્ર—પવન કુમાર, મરૂતપરથી મારૂતિ, અતિવિસ્તારથી વીર, વજ્રઅંગથી અજરંગ, અખંડ બ્રહ્મચારી, અને હનુ—પગ હણાયાથી હનુમાન્; ઇત્યાદિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે ભારત ભૂમિની આર્ય પ્રજાના સંકટ હારી આરાધ્ય અને પૂજ્ય દેવ ગણાય છે. જેના નામનો મંત્ર પ્રયોગ કાર્ય સિદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે. જે સજ્જનોના સંરક્ષક અને દુષ્ટોના સંહારક ગણાય છે. જેઓ ઇંદ્રાદિ દેવો અને રામ સીતાના વરદાનથી ચિરંજીવી છે અને જેનું ચરિત્ર અદ્ભૂત વીરતાથી ભરેલું છે. એવા વીર હનુમાન્ જન્મતાંજ ત્રણસો યોજન ઉડયાહતા અને સૂર્યને ફળ સમજી ગ્રહણ કરવા સૂર્ય મંડળ તરફ ચાલ્યા હતા. એવી તેની અદ્ભૂત શક્તિ જોઇ ઇંદ્રે તે વખતે તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં ઇંદ્ર મૂંઝા પામ્યા. શુદ્ધિમાં આવી પોતાનું વજ્ર હનુમાન્ પર ફેંક્યું. તેનાથી તેનો હનુ—પગ ભાંગ્યો અને ભૂમિપર આવી પડ્યા. તેવામાં વાયુએ આવી તેને છાતી સાથે દાબી સાવધ કર્યા અને આ બાળક જોડે યુદ્ધ કરવાથી ધણો ગુસ્સો કરી ઇંદ્રને ઠપકો આપ્યો. તેથી ઇંદ્રાદિ દેવોએ હનુમાન્ને—“ ચિરંજીવી અને વજ્ર શરીરનાં થાઓ, તમને વ્યાધિ કે ભય થશે નહિ. ” એવું વરદાન આપ્યું; ત્યારથી તે હનુમાન્ નામે પ્રસિદ્ધ થઇ ચિરંજીવી છે.

હનુમાન્ અતિ શૂરા, ઉદ્યોગી, જમરજસ્ત, મહા બળવાન, બુદ્ધિવાન પરાક્રમી, ચતુર, વિદ્વાન, કર્ષણ, બહુરૂપી, વિવિધ વેશ ધારણ કરવામાં એકકા, નાટકી, ચર્યા જોઇ જાણનાર, હિંમતવાન, ઉત્સાહી, રાજભક્ત, નીતિવાન, ધાર્મિક, ઇજનેરી કળામાં કુશળ અને વિજયી હતાં. તેને સુગ્રીવ સાથે અત્યંત મિત્રાચારી હતી. હમેશાં તેમનીજ સાથે રહેતા હતા. તેની ગણના સુગ્રીવે પોતાના પ્રધાનમાં કરી હતી; કેમકે તે મહા બળવાન, મોટા બુ-

દિશાળી અને અતિ પ્રમાણિક હતા. સુગ્રીવ પોતાના કનિષ્ઠ પૌત્રના લ-
યથી હનુમાન વગેરે સાથે ઋષ્યમુક પર્વતપર રહેતો હતો. એક વખતે
રામ લક્ષ્મણ સીતાની શોધ કરતા પંપા સરોવર પાસે આવ્યા. સુગ્રીવ
તેને કાઠ વાદી તરફનો દુસ્ત્રમ જાણી લય પામ્યો. માટે તે કાણુ છે ?
શા હેતુએ આવ્યા છે ? એ તપાસ કરવાને હનુમાનને મોકલ્યા. હનુમાને
બટુકરૂપે તે પાસે જઈ પૂછ્યું કે;—તમે કાણુ છો ? શા કારણે આવ્યા
છો ? તમે કાઠ દિવ્ય પુરૂષો દિશો છો, રાજ્યચિન્હ આદિથી તમારું અંગ
સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે તમે કાઠ ત્રેલોક્યનું સંરક્ષણ કરવા સમર્થ છો, એવા
તમારા શ્રદ્ધા સતેજ દિશે છે. તમારા શરીર અલંકાર ધારણ કરવાને
યોગ્ય છે, પરંતુ તે ન ધરતા તાપસ વેશે શા કાણુથી છો ? આ ઋષ્ય-
મુક પર્વત દેખાય છે. તે પર સુગ્રીવ નામે વાદીના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા દુઃખિત
થઈને રહે છે. તેને આપની સાથે મિત્રાચારી કરવાની ઇચ્છા છે. તે કાર-
ણથી મને મોકલ્યો છે. હું તેનો પ્રધાન છું અને મારું નામ હનુમાન છે.
ઇત્યાદિ બોલી સ્તબ્ધ થયા. રામને તેમનાં આવા વચનો સાંભળી ધણેજ
સંતોષ થયો. તેથી લક્ષ્મણને કહ્યું કે;—“ લક્ષ્મણ ! આ બટુકનું ભા-
ષણ સાંભળ્યું કે ના ? એના ભાષણમાં અશુદ્ધ શબ્દ એ કે નથી, એ
પરથી જણાય છે કે તેણે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરેલો છે,
તેમાં સંશય નથી. સમગ્ર ભાષણ શુદ્ધ હોવાથી તેની માધુર્યતા ફેરી છે ?
એવા પ્રધાન જે રામની પાસે હોય તેની કાર્યસિદ્ધિ કેમ ન થાય ?
ઇત્યાદિ બોલી રામે તેને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. સુગ્રીવને મિત્ર-
ચારી કરવાની ઇચ્છા છે, તો અમે આવીએ છીએ. હનુમાન તેમનું
પવિત્ર હૃદય જોઈ હર્ષ પામ્યા. આનંદથી પોતાનું બટુકરૂપ ત્યાજી
દૃઢ મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પછી બંનેને પોતાના રક્ષકપર બેસાડી
સુગ્રીવ પાસે તેડી લાવ્યા. રામ અને સુગ્રીવે મિત્રચારી બાંધી. રામે વાલીને
મારી સુગ્રીવને કિષ્કિંધામાં રાજ્યાભિષેક કર્યો. ચાતુર્માસ પછી સુગ્રીવે
સીતાની શોધ માટે અંગદના પ્રમુખપણા નીચે હનુમાન સહિત દશ
વાંદરાને મોકલ્યા. તેમાં રામે હનુમાનને ચતુર અને બળવાન જોઈ પોતાના
નામની મુદ્રિકા-વીંટી સીતાને નિશાની દેખાડવા આપી તે સર્વ
રક્ષિણ તરફ શોધ કરતા ચાલ્યા. હનુમાને કંડુક ઋષિના અરણ્યમાં એક
રાક્ષસને માર્યો, ત્યાંથી સર્વ સમુદ્ર કિનારે આવ્યા. સમુદ્ર ઓળંગવે
મુશ્કેલ હતો. શોધ કરતાં એક માસ થવા આવ્યો હતો, પણ કશો પતો
આવ્યો નહોતો. તેટલામાં પક્ષીરાજ સંપાતી મળ્યા, તેણે કહ્યું કે;—તમે

સમુદ્ર ઓળંગવાનો વિચાર કરો, સીતા લંકાના અશોક વનમાં શોક કરતાં બેઠાં છે. ઇત્યાદિ ખબર આપી ચાલતો થયો. અંગદે કોનામાં કેટલું બળ છે એ તપાસવા સર્વને પૂછ્યું. પણ તેમાં કોઇની એવી શક્તિ જ-શ્યાર્થ નહિ કે, સમુદ્ર ઓળંગી જઇને પાછો આવે. તે પરથી છેવટ અંગદ અને જાંબુવાન જ્યાં હનુમાન બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા અને તે-મના પરાક્રમનું વર્ણન કરી બતાવી કહ્યું કે, સીતાની શોધ કરી સર્વને પ્રાણદાન દેવાવાળા તમારા સિવાય કોઇ નથી. માટે વિલંબ ન કરતાં લંકામાં જાઓ અને સીતાની શોધ કરી સત્વર આવો.

હનુમાન તેમની પ્રાર્થનાથી તરત તૈયાર થયા. ઉડવાના સાધન માટે મોટું રૂપ ધારણ કરી મહેન્દ્રપર્વત પર જઈ ઉભા રહ્યા. પછી હૃદયસ્થ રહેલા સર્પ વ્યાપી જે પરમાત્મા તેની ચરાચર વિભૂતિને નમસ્કાર કરી લંકા જવાને ઉડ્યા. સમુદ્રમાં સિંહલિકાનો નાશ કરી લંકાની બહાર ઉતર્યા રાત પડતાં સૂક્ષ્મરૂપ ધરી લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. લંકાના દેવતાઓએ તેને જવાનો પ્રતિજ્ઞા કર્યો, પણ હનુમાન તેમના ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા, તેઓ તેમનો પરાભવ કરી લંકાની અલૌકિક શોભા નિહાળતાં આગળ ચાલ્યા. રાજમાર્ગ જોયા, નાના પ્રકારની ગોપુર, અનેક ઉપવન, કિડાર્થાન, કોશાગર. અશ્વ, રથ. ગજ, પદાતિ, શસ્ત્રાસ્ત્રગૃહ, યાનગૃહ, એ સર્વે અવલો-કન કરી અતિ વિસ્તીર્ણુ રાજમહેલમાં રાવણનું મંદિર જોયું, ત્યાં રાવણ પોતાની બી સાથે પલંગપર પોટેયો હોતો. તે જોઇ બહાર નીકળ્યા બીજે ક્યાંય ન જતાં સંપત્તીના કલા પ્રમાણે જે અશોક વનમાં સીતા હતાં ત્યાં આવ્યા. આ વન પ્રથમ જોવા લાગ્યા; ત્યાં અનેક પ્રકારનાં લવ્ય મંદિરો, અનેક વાવો, તળાવો, પુવારાઓ અને ફળ, પુલથી યુક્ત લાખો જુદા જુદા પ્રકારનાં વૃક્ષો આદિ લંકાનું ઐશ્વર્ય જોઇ અતિ વિસ્મય થયા; ત્યાં એક શિશમના વિરતીર્ણુ વૃક્ષ નીચે ઘણી રાક્ષસીઓની ચોક્કીમાં પીતલજાળી, ઉપવાસથી દુર્બળ થયેલી, દુઃખિત અને ધ્યાનસ્થ એવી દિગ્ધ તેજસ્વી બીને દીડી. તેના તેજથી. અને મુખ્યત્વે દુઃખિત મુખે જોઇને આજ સીતા છે એવો નિશ્ચય કરી પરમ હર્ષ પામ્યા. પછી એ શિશમના વૃક્ષપર બેસી મનમાં કલ્પના કરવા લાગ્યા કે, રામને સીતા માટે શોક થાય તે યથાર્થ છે, કારણ તેવીજ તેજસ્વી, ગુણવંન, પતિવ્રતા, રૂપસુંદર અને દેવી જેવી દિસે છે. એમ વિચાર કરતાં પાતઃકાળ થવા આવ્યો, ત્યાં રાવણ કેટલીક રાક્ષસીઓની સાથે સીતા પાસે આવ્યો. તે આવી શું કરે છે અને શું બોલે છે તે સર્વ ચિકિત્સા જોતા, એજ વૃક્ષપર

હનુમાન બેસી રહ્યા. રાવણે સીતાને બહુ પ્રકારે વિનવી પોતાને સ્વામીન થવાના ઉપાય કર્યા પણ કંઈ વળ્યું નહિ; ત્યારે ધમકી આપી ચાલ્યો ગયો. સતી સીતાને રાક્ષસીઓ બહુ પજવતી હતી, તેને ત્રિજટા રાક્ષસો ધમકાવી દૂર લઈ ગઈ. સર્વ સ્વસ્થ થયાં છે, કોઈની નજરે પડે તેમ નથી. એવો લાગ્યો જોઈ સીતાએ મરવા માટે પોતાની દીર્ઘ. વેણી છોડી ગળામાં ફાંસે નાખવાનો વિચાર કર્યો.

હનુમાન શિક્ષમના વૃક્ષપર બેસી સર્વ જોયા કરતા હતા. તે રાવણ અને સર્વ રાક્ષસીઓને ધારે તો તેજ વખતે મારી નાંખે તેવા સમર્થ હતા, પણ ઉંડા હેતુને લીધે ઉતાવળ ન કરતાં ધૈર્ય ધરી કાર્ય પાર ઉતારવા બેસી રહ્યા. તેણે સીતાને ગળે ફાંસો નાખતાં જોઈ વિચાર્યું કે હવે જોઈ રહેવાનો વખત નથી. આ વખતે જો સીતાનું સાત્વન નહિ કરે તો નિશ્ચયે પ્રાણ તજ દેશે. પરંતુ તેનું સાત્વન શી રીતે કરવું? જો પ્રગટ થાઉં તો તે રાક્ષસી માયા જાણી વિશ્વાસ નહિ કરશે તો! વળી મને જોઈ રાક્ષસીઓ રાવણને ખખર આપશે તો હજારો રાક્ષસો મારાપર ધસી આવશે, તેની તો કશી ખીક નથી, પણ તેથી મોટો શ્રમ પડશે. માટે હું જે કાર્ય માટે આવેલો છું તે પાર ઉતારવા યુક્તિ કરવી એ વધારે શ્રેય કર છે. એવો નિશ્ચય કરી સૂક્ષ્મ રૂપથી સીતાને ઉદ્દેશી રામ ચરિત્ર ગાઈ સ્તબ્ધ થયા. સીતા આવી અમૃતમય વાણી સાંભળી વિસ્મય થયાં; કારણ અહીં આજ સુધી આવી વાણી સાંભળી નહોતી, કે સ્વપ્નમાં પણ જાણેલી નહોતી. અહા! આ મારા કર્ણને પવિત્ર કરનારી મધુર વાણી ક્યાંથી આવે છે? એમ કહી વૃક્ષપર જોઈ કહ્યું, અરે! આ પ્રસંગે મને અમૃત તુલ્ય રામ ચરિત્ર કાણુ શ્રવણ કરાવે છે? તે મહાત્મા મારા અમાગ્યાને દ્રશ્ય થાઓ? એટલામાં હનુમાને પ્રલક્ષ આવી વંદન કર્યું. તેમને જોઈ સીતાએ ગળાનો ફાંસો છોડી નાંખ્યો, કેટલીક વાત કહી, પણ એવા વિચારમાં પડ્યાં કે રખેને એ રાક્ષસી માયા હોય! પૂર્વે જોમ રાવણ મિશ્રુક-સંન્યાસી વેશે આવ્યો હતો તેવું તો આ કાંઈ કપટ ન હોય? એમ મનમાં લાવી કહ્યું, —અરે! મને વારંવાર છેતરવા આવી કેમ દુઃખ દોષો! તેથી તમને શો લાભ છે! આ સાંભળી હનુમાને વિચાર્યું કે હજી તેમને મારો વિશ્વાસ આવ્યો નથી. એમ વિચારી કહ્યું;—દેવી! હું ખરેખર રામ-હૃત છું, એ માટે જરાએ સંશય રાખશો નહિ. એમ કહી રામે અભિતા-નાર્થ મુદ્રિકા—વીંટી આપી હતી, તે તેમની પાસે નાખી કેટલીક વાત કહી વશાસ બેસાડ્યો. હનુમાને કહ્યું; કે—તમારી ઇચ્છા હોય, તો હું તમને રામ

પાસેતેડી જઈ, પણ સીતાએ કહ્યું;—રામ અહીં આવી રાવણને મારી મને લઈ જશે, ત્યારે હું આવીશ. રામને કહેવું કે એક માસમાં આવશો, ત્યાં સુધી હું પ્રાણ બચાવવાનો ઉપાય કરીશ. એમ કહી સીતાએ તેમને રામ પાસે જવાની આજ્ઞા આપી. તે વખતે નિશ્ચાની તરીકે પોતાના માથાને યુગ્મણિ આપ્યો.

હનુમાન આજ્ઞા લઈ ચાલ્યા, પણ દૂર જઈ વિચાર થયો કે, અહીં આવ્યાથી એક કાર્ય સિદ્ધ થયું, પણ રાવણને ભેટ્યા વગર ચાલ્યા જવું તે યોગ્ય નથી. એમ વિચારી તેને ભેટવાનો ઉપાય કર્યો, તરત અશોક વનનો કેટલોક નાશ કર્યો, હજારો સ્થંભ વાળા મહેલને ક્ષણવારમાં તોડી પાડ્યા અને હજારો રાક્ષસોને માર્યા. તે ખરે રાવણને થયાથી તેણે રાક્ષસોને મોકલ્યા; તે સર્વેનો હનુમાને સપાટામાં નાશ કર્યો, વિરપાક્ષ, યુગ્મ પાક્ષ, દુધર્ષિ અથવા દુધર, પ્રધસ અને હાસકર્ણ એ પાંચ સેનાપતિને સૈન્ય સાથે મોકલ્યા. એ સર્વેનો પણ સત્વર નાશ કર્યો. પછી રાવણનો પુત્ર અક્ષય આવ્યો તેને પણ માર્યો. ઇંદ્રજીતને પૂછડે વિંટાળી નાગો કરી એક યુદ્ધમાં લાલ્યો, મથે પર્વત જેવી સિલા ઢાંકી. ઇંદ્રજીતે બ્રહ્માનું સ્મરણ કરવાથી તેણે આવી બહાર કહાડ્યો અને બ્રહ્મા આપી કહ્યું કે આથી હનુમાન પકડાશે, તેમ તેમણે હનુમાનને પણ કહ્યું કે, તમે મારું માન્ય રાખવા પકડાશો. હનુમાન બ્રહ્માનું માન રાખવા બ્રહ્માથી પકડાયા, સર્વ રાક્ષસો એનાપર તૂટી પડ્યા, ધગ્ગા માર માર્યો. પણ તેના વજ્ર શરીરમાં કાંઈ વાગ્યું નહિ. જ્યારે પકડી સજામાં લાવ્યા, ત્યારે હનુમાન પૂંછડાનું ગુંચળું વાળી તે પર રાવણ કરતાં પણ કેંચા થઈ બેઠા. સર્વેએ બળયું કે આ કોઈ અલૌકિક છે. રાવણે તેને રામની આજ્ઞા દઈ પૂછ્યું કે;—તાં મોત શી રીતે છે? ત્યારે હનુમાને કહ્યું કે, હું ચિરંજીવી છું. એ વાત કોઈએ માની નહિ. ત્યારે હનુમાને કહ્યું કે. મારે પૂંછડે લૂગડાં વીંટાળી દિવેલમાં બોળી સળગાવી મૂકા એટલે હું બળી મરીશ. દૈત્યોએ તેમ કરી પૂંછડું સળગાવ્યું. પણ તાપ ન થયો, ત્યારે રાવણે વાયુને પ્રાર્થના કરી, પણ કાંઈ બળ્યું નહિ. પછી હનુમાને રાવણને કહ્યું કે, જો તું પૂંક મારે તો સળગે, રાવણે પૂંક મારી કે એકદમ તાપ થયો, તેથી રાવણનાં દાદી મુંઝ બળી ગયાં, મોહું ઝલાયું. તેથી જેવા જેવા તાલ થયા. હનુમાને છાપરે છાપરે કૂદકા મારી આખી લંકા સળગાવી મૂકી. સર્વ કે-કાણે ત્રાસ વ્યાપી રહ્યો, ધણી રાક્ષસોને બળતાં પૂંછડામાં વિંટાળી વિંટાળીને સમુદ્રમાં ફેંક્યા, ઇલાદી પ્રકારે હનુમાન પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યો.

સમુદ્ર કિનારે આવ્યા. સમુદ્રે પોતાની છાજો મારી પૂંછડું ઓલવ્યું, હનુમાને પોતાનો પરસેવો સમુદ્રમાં નાંખ્યો; તે એક મધરીના મુખમાં પડ્યો, તેનાથી મકરંદવજ્ર નામે મહા બળીષ્ઠ પુત્ર થયો. પછી તેઓ સીતાની આજ્ઞા લઈ અરિષ્ટનેથી પર્વતપર આવ્યા. ત્યાંથી પ્રથમની માફક એક ૩૫ ધારણ કરી ઉડ્યા; કે મહેંદ્ર પર્વતપર અંગદ વગેરે હતા, ત્યાં આવી ઉભા રહ્યા. હનુમાન સીતાનો શોધ કરી આવ્યાથી સર્વે હર્ષ પામ્યા. ત્યાંથી હર્ષભેર સર્વ કિષ્કિંધામાં રામ, સુગ્રીવ પાસે આવ્યા. હનુમાને સર્વ વાત કહી બતાવી, સીતાનો ચૂડામણિ રામને સોંપ્યો. તેથી રામ અત્યંત આનંદ પામ્યા.

હનુમાન કાંઈ વિચિક્ષણ અને અજ્ઞાન શક્તિના હતા. સમુદ્રપર પૂલ અને ડંકા બાંધવામાં ઇજનેરી કામ બજાવી સર્વ સૈન્યને લંકામાં ઉતાર્યું. પછી રામના એક નહિ પણ ઘણાં ખાનગી અને જીતરાયાં કામો કરવા લાગ્યા. નાચી તથા નાટકો બજાવી બતાવવામાં અને વિવિધ વેશ લેવા આદિ કળામાં કુશળ હતા, તેના વડે આવા પ્રસંગે પણ રામને ઘણાજ આનંદ આપતા હતા. ન વરતાય એવા બહુરૂપી વેશ લેવાની કળાને લીધે હનુમાન યુદ્ધ પ્રસંગે ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. કાંઈ વખતે અખતૂતનો, મદારીનો, વેપારી, સરૈયા, વૈદ્ય, બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી [રાવણ શિવોપાસક વેદધર્મી] હતો. સંન્યાસીયો તેને બહુજ પ્રિય હતા. તેમને ઘણા માસ પોતાની પાસે રાખતો. તેથી તે રૂપે વધારે ચર્ચા જોવાનું બનતું.] આદિ વેશે રાવણ અને તેના કુળની રાખેલી નાઈકાઓ સાથે મન મેળવી ખાનગી વાતો જાણી લેતા. કેમકે આ રસ્તે ઘણીજ ખાનગી વાતો જાણી શકાય છે. એવી એવી અનેક મુશ્કિલો વેડી ચર્ચા જોઈ બાતમી રામને આપતા. હનુમાનની ચર્ચા જોવાની કળાથી યુદ્ધમાં ઘણાંજ લાભ થયો હતો. હનુમાને યુદ્ધમાં સેનાપતિનું કાર્ય પણ ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી હજારો મોટા મોટા રાક્ષસોને માર્યા હતા. તેમજ રાત દિવસ આખા સૈન્યની ચોકી રાખતા કે, શત્રુ અંદર પ્રવેશ કરી ન શકે. એવી તેનામાં યુદ્ધકૌશલ્યતા અને ચોકસી હતી. સૈન્યને સંજીવન કરવાની ઔપચી ઋષભ પર્વતાદિ પરથી ઘણીવાર તેઓજ લાવતા. જ્યારે નાવણે પોતાની કૃત્યા નામની શક્તિ મારી લક્ષ્મણને મૂર્છા પમાડ્યા, ત્યારે પણ મૂર્છા ઉતારવા હનુમાનજ સૂર્ય ઉગતાં પહેલાં આડા આવતા રાક્ષસોને મારી દ્રોણ પર્વત લાવ્યા હતા. તે વખતે રામના ભાઈ હરતે નંદીગ્રામ આગળ તેમને રાક્ષસ જાણી બાણ માર્યું, તેથી વધારે જોખમાત, પણ 'રામ!' એવો હિચ્ચાર કરવાથી બચ્યા હતા. તેના મારથી તેને જમણા પાંચ લંગડા થયે.

હતો. પરંતુ તે કૃત્ય અજણતા થવાથી તેમણે તે સંબંધી રેષ બિલકુલ કર્યો નહોતો; એવી તેમની રાજભક્તિ હતી.

રામ લક્ષ્મણ એક વખતે શિકારે ગયા હતા, ત્યાંથી રાવણના મામા અહિરાવણ, મહિરાવણ તેમને કાળકાનો ભોગ આપરા પકડી મ્થા હતા. ત્યારે પણ હનુમાને યુક્તિથી ત્યાં જઈ તેમને ઉગાર્યા હતા અને અહિ-રાવણ, મહિરાવણને માર્યા હતા. રામચંદ્રજીએ આ સર્વ કળા પોતાના ભક્તના પ્રેમ અને પરાક્રમ જોવાને માટેજ કરી હતી. તે સર્વ કસોટીમાં હનુમાન્ બરાબર ઉતર્યા હતા. રામે રાવણને માર્યો, લંકાનું રાજ્ય વિભી-ષણને સોંપી, અયોધ્યામાં આવતાં પહેલાં ભરતને વધામણી આપવા હનુ-માન્ને મોકલ્યા હતા. વધામણીમાં ભરતે તેમને સો ગામ, હજારો ગાયો અને અમૂલ્ય રત્ન, મણિમાણિક્યો આપવા માંડ્યાં, પણ તે લઈ હાથ અડકાડી પાછાં આપ્યાં હતાં. કેમકે તે સર્વપર તેમને પ્રીતિ નહોતી, માત્ર રામનાપરજ અખંડ પ્રીતિ હતી. તેથી દ્રવ્યાદિકંથી નિર્વેપ રહ્યા હતા, રામનો રાજ્યાભિષેક થયો; ત્યારે સીતાજીએ પોતાના ગળામાંથી રત્ન, મણિ માણિક્ય અને પારસથી સુશોભિત અમૂલ્ય હાર કાઢીને, ઉત્સુક મનથી હનુમાન્ના ગળામાં આરોપ્યો. ભક્ત હનુમાન્બહુ કિમતી હાર ગળામાં પહેરી કૃતઘ્તા પૂર્વક જનકીના ચરણમાં પડ્યા, તે વખતે દેવીએ આશિર્વાદ આપી કહ્યું કે:—“ બેટા! તું વ્યાધીશ્લય થઇને આ સંસારમાં રહે, જ્યાં સુધી સૂર્ય ચંદ્ર રહે, ત્યાં સુધી દેશદેશાંતરમાં રાજચંદ્રજીના જય ગાતો ફર, જ્યાં રહીશ, ત્યાં રામપ્રસાદ તરત આવી હાજર થશે.” સીતાદેવીએ હનુમાન્ને આવો આશિર્વાદ આપ્યાથી હનુમાન્ પોતાના ગળામાંથી હાર કાઢીને દાં-તથી ભાંગ્યા લાગ્યા ! તે જોઇ લક્ષ્મણે ક્રોધાયમાન થઇ રામને કહ્યું કે:— આવો અમૂલ્ય હાર આના ગળામાં કેમ નાંખ્યો ? રામે કહ્યું:—“ પ્રાણપ્રિય લક્ષ્મણ ! હનુમાન્ શા માટે આ હારના મણકા ભાગે છે, તે આ સભામાં પૂછવાથી તેનો જવાબ મળશે. ત્યાર પછી લક્ષ્મણે હનુમાન્ને તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે હનુમાને તેનો ઉત્તર આપ્યો કે:—“ ભાઈ લક્ષ્મણ ! આ હારને મેં ધણો કિંમતી સમજી ગ્રહણ કર્યો હતો, પણ મેં જ્યારે જોયું કે તેમાં રામ નામ નથી, ત્યારે આ હાર લઇને હું શું કરું ? રામ વિનાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવોજ સારો છે.” લક્ષ્મણે પવનકુમારનાં વચન સાંભળી કહ્યું કે:—“ જો રામ વિના વસ્તુ તમે ગ્રહણ કરતા નથી, તો તમે તમારું ચરીર શા માટે ધારણ કરો છો ! એમાં તો રામનામ નથી ! ” હનુમાને આ શ્રવણ કરી તરત સભામાં પોતાના નખથી પોતાની છાતી ચીરી નાંખી.

છાતી ચીર્યાથી હાડકાંમાં લાખો રામનામ નજરે પડ્યાં. આ જોઇ આખી સલા આશ્ચર્ય પામી ! ! પછી લક્ષ્મણે ભક્ત હનુમાનની અપૂર્વ રામભક્તિની ધણી પ્રશંસા કરી કહ્યું કે, તમારા જેવો યથાર્થ રામભક્ત આ સંસારમાં બીજો કોઇ નથી. અહો ! હનુમાનની ભક્તિની તો બલિહારી છે ! ! આપરથી સમજવાનું છે કે, ખરો ભક્ત જે હોય છે તે જે વસ્તુ પોતાના પ્રાણમાં પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાનો ભાવ આણુવા દે નહી, તે મહામૂલ્ય રત્ન હોય, તોપણ તેને અસાર સમજી ત્યાગ કરે છે. ખરો ભક્ત એ છે કે તે પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાની તુલનામાં આ સંસારના તમામ પદાર્થો અતિ કિંચિત સમજે છે. ધન્ય છે એવા ભક્તાને !

હનુમાન રામની પાસે હજુરી તરીકેજ રહ્યા હતા. જ્યારે રામ લક્ષ્મણને લવ કુશ સાથે (પુત્રને ન ઓળખતાં અજાણપણે) યુદ્ધ થયું હતું. ત્યારેજ હનુમાને હાર ખાધી હતી. આ વખતે લવકુશે હનુમાન પાસે આણુનો ભારો ઉપડાવી વેઠ કરાવી હતી. જ્યારે તેમને બાંધી સીતા પાસે લાવ્યા, ત્યારે સીતાએ તેમને ઓળખતાંજ છોડાવી મૂકાવ્યા હતા અને રામ પાસે જવાની રજા આપી હતી. આ વખતે હનુમાનની ભેટ થતાં સીતા દેવી રોષ પડ્યાં હતાં અને હનુમાન પણ રોયા હતા. પછી હનુમાન અને વાલ્મીકી આદીના કહેવાથી રામે સીતાને મહણ કર્યાં હતાં. રામે હનુમાનને પરણવા માટે ધણીવાર બહુમહુ કહ્યું હતું; પણ તેમણે ઉત્તરમાં ના પાડતાં કહ્યું હતું કે;—‘ રાજેન્દ્ર ! પરણ્યા પછી તમારાં મોટાં કામો મારાથી ન થઇ શકે, તેમ થવાથી હું અતિ પ્રમળ ને હાજર ન રહી શકું; કારણ કે ધર વ્યવહાર ચલાવતાં માથે ફિકર પડે છે અને તેમાં વખત રોકવો પડે છે. માટે આપની સેવામાં ખલેલ પડે, એ મારે ન જોઇએ. એમ ધણી પ્રકારે કહી સદા બાળપણથીજ રહ્યા હતા. મોટાં કામો કરી રામને પૂર્ણ સંતુષ્ટ પમાડ્યા હતા. તેથી રામે તેમને પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક ગણી ક્ષમાવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને શુદ્ધ કરવાના વિષયનો અધિકાર આપ્યો હતો. જ્યારે રામ નિજધામ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ હનુમાનને પૃથ્વી પર કલ્પ સમાપ્તી પર્યંત રહેવાની આજ્ઞા કરી ગયા છે. તેથી તે અજાણિ સુધી ચિરંજીવી રહેલા છે. તે અમર મહાત્મા ગંધમાદન નામના હિમાલયના શિખરપર રહેલા છે અને ત્યાં સર્વ કાળ રામ ચરિત્ર લોકોને સંભળાવે છે, એવું શ્રીમદ્ ભાગવત આદિ ગ્રંથોમાં જણાવેલું છે. તેની રચેલી નાટક રામાયણ તેના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વીરહનુમાને એક વખતે લીમનું અભિમાન ઉતાર્યું હતું. આ

લોકપ્રિય વીર પુરૂષે પ્રજાના સુખ માટે બહુ બહુ કર્યું છે. તેથી પ્રજા પણ તેને અતિ પ્રેમના હિમળાઈથી અણાવિ પર્વત પોતાના કલ્યાણકારીને દેવ તરીકે પૂજે છે, માને છે અને સ્મરણ કરે છે. અહા ! આ શું. તેના પ્રત્યે પ્રેમ ભાવની ઝાંછી નિશાની છે ! અને શું એ તેનું ઝાંખું મહત્વ દર્શાવે છે ! ધન્યશ્રી હનુમાન્ તમને !! જય હો તમારો !!! સમય પરત્વે અમટ થઇ ભારતભૂમિની પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરો ! ! !

ધર્મરાજ-યુધિષ્ઠિર.

આ ધર્મ વિવેકી પ્રતાપી પુરૂષ અદ્રવંશીય પાંડુ રાજાની પૃથા-કુન્તાને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંના ન્યેય પુત્ર. આ દ્વાપર-યુગમાં યમ-ધર્મના મંત્ર પ્રભાવે ધર્મ અંશથી જન્મ્યાથી ધર્મરાજ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ શરીરે પાતળા, સુવર્ણ સરખા મૈત્રવણ, નાક મોડું, નેત્ર વિશાળ ને રક્ત હતાં. સ્વભાવે શાંત, ક્ષમાશિલ, ધર્મ વિવેકી, ન્યાય નિપુણ, સત્ય નીતિથી વર્તનારા, પ્રતિજ્ઞા પાળક, રાજનિ-તિમાં કુશળ, ધર્મીષ્ઠ, પાપથી બીને ચાલનારા, દયાળુ, પ્રાણીમાત્રથી મિત્ર-સ્વ સંપાદક, લલા, વડીલોની મર્યાદા રાખી ચાલનારા, મોટા સત્તવાદી, હેતાળ, વેદ, વેદાંગાદિક શાસ્ત્રોમાં કુશળ, ધૈર્યવાન, પ્રથમ કૃપાચાર્ય પાસે અને પછી દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યામાં કુશળતા મેળવી હતી. બરછી સારી વાપરી શકતા, તોપણ અનબ્યાસને લીધે રણમાં મોટા યોદ્ધાની સામે ધૈર્ય રાખી શકતા નહિ. તેનામાં અનેક ઉત્તમ સદ્ગુણો હોવાથી તેનો દ્વેષ કોઇપણ કદી કરતા નહિ. તે કારણથી તેને અન્નતશત્રુ પણ કહે છે. તેની ખ્યાતિ રથ વિદ્યામાં વિશેષ થઇ હતી. તે સિવાય તેણે સાંકેતિક અર્ધરૂબાવાનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પાંડુ રાજાને કુન્તી અને માદ્રી એ બે બીઓ હતી. તેમાં કુન્તી યકી યુધિષ્ઠિર, લીમ, અર્જુન અને માદ્રી યકી નકુળ અને સહદેવ એ પાંચ બાઇઓ હતા. તે પાંચે કુન્તા માતાના હાથ નીચે ઉછરી ઉત્તમ કેળવણી પામ્યા હતા. તેથી તે પાંચેમાં પૂર્ણ સ્નેહ હતો. પ્રત્યેક પરસ્પર પોતાના પ્રાણથી અધિક ચાહતા હતા. કોઇ દિવસ પણ પાંચે બાઇઓમાં જરા પણ બોલકું

પડ્યું નહોતું. યુધિષ્ઠિર સર્વથી મોટા હતા, ચારે બાજબી તેમની મર્યાદા રાખી પ્રીતિથી વર્તતા અને મને તેવી તેમની આજ્ઞા માન્ય કરતા હતા. આ પાંચે પાંડુના પુત્રો પાંડવો નામે પ્રસિદ્ધ છે. ધૃતરાષ્ટ્રને સૌ પુત્રો હતા, તે કૌરવો કહેવાતા. પાંડુરાજ મરણ પામ્યા પછી કુન્તા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે હસ્તિનાપુરમાં રહેતાં. કૌરવો પાંડવોને સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ જોષ અદે. આપ કરતા હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોને ગુણી જોષ તેનાપર પ્રીતિ રાખતો અને યુધિષ્ઠિર જે મોટો હતો તેને પોતાનો યુવરાજ કયો હતો. યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રની વતી રાજ્ય કાર્યભાર ચલાવતા. ઉત્તમ કાર્યભારથી પ્રજાની તેના પર અત્યંત પ્રીતિ થઈ હતી, તેમજ કીર્તિ વધી હતી. તે જોષ દુર્યોધન બહુ ખિન્ન થયો. તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને એકાંતમાં કહ્યું કે, અમે તમારા પુત્ર છતાં અમને રાજ્ય કરવે કેમ અથોઅ ગણો છો ? તમે પાંડુ કાકાના મોટા બાપ અને અમે મોટાબાપના પુત્ર છીએ. માટે અમારો હક પ્રથમ છે. ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે:-પુત્ર ! પાંડુ સરખો બીજો રાજ જગતમાં કોઈ નહોતો. ને હું અંધ છું તે શી રીતે રાજ્ય કરું ? તેના પુત્રમાં રાજકાર્ય કરવાના સર્વ સદ્ગુણો છે, ને લોક તેનાથી પ્રસન્ન છે. યુધિષ્ઠિરમાં તારક કરતાં વિશેષ સદ્ગુણો છે, મારાથી તેના સાથે શત્રુવટ કેમ થાય ? દુર્યોધન બોલ્યો—ત્યારે હું આપઘાત કરી મરીશ; કેમકે તેથી મારું માનભંગ થાય છે, એ મારાથી સહન થતું નથી. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો—ઓમારા પુત્ર ! તું એટલો અધીર કેમ થાય છે ? જે તારી ઈચ્છા રાજ કરવાની છે, તો હું સધળા રાજ્યનો અર્ધ ભાગ તને અને અર્ધ ભાગ તેમને, એમ બંનેને વહેંચી આપું. કે પછી તારે ને તેને કોઈ દિવસ ટંટો થાયજ નહિ. દુર્યોધન બોલ્યો કે ત્યારે ઠીક, પણ રાજ્ય હવે તરત વહેંચી આપો. હું હસ્તિનાપુરમાં રહી તમારા વિચાર લઈ રાજ્ય કરીશ. ઇત્યાદિ રીતે સમજાવ્યાથી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે:-પુત્ર ! તમે સૌ વારણાવટમાં (જુના પ્રયાગમાં) જઈને રહો, ને થોડા દિવસ પછી હું તમને પાછા બોલાવીશ. એ આજ્ઞા ઉપરથી પાંડવો ને કુન્તી ત્યાં જઈ રહ્યાં, જે વખતે પાંડવો વારણાવટમાં જવાને નીકળ્યા, તે વેળા વિદુર યુધિષ્ઠિરને સાંકેતિક અર્થે કાપામાં ચેતાવ્યા હતા કે, દુર્યોધને તમને લાક્ષાગ્રહમાં (લાખ તથા બીજા સળગી ઉઠે તેવા પદાર્થોનું ધર) બાળી મૂકવા વિચાર કયો છે, માટે સાવધ રહેજો. વળી એક શ્લોક બણી કહ્યું કે, હું એક માણસ મોકલું છું, તે એ શ્લોક બણશે, તે ઉપરથી તેને તમે રાખી કામે લગાડજો. વિદુર મયા પછી થોડેક દિવસે પાંડવો વારણાવટમાં પુરે.

ચન શિષ્ટીએ જે મહેલ બાંધી રાખ્યો હતો તેમાં જઈ રહ્યા. તેઓ રાતે જાગતા રહેતા. અહીં વિદુરનો મોકલેલો માણસ આવ્યો, તેણે કાંઈ ન જાણે તેમ ભોંયમાં સળંગ (ભોંયડું) ખોદી તૈયાર કરી મૂકી. (વિદુર અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચે બર્બર ભાષામાં જે ભાષણ થયું હતું તે વ્યાસે મહાભારતમાં એજ ભાષાના શબ્દોમાં લખેલું છે તે સાચું થયું છે, કારણ તે ભાષા કોની તેનો સારી રીતે નિર્ણય કરી શકાય તેમ છે.)

યુધિષ્ઠિર માતા અને સર્વ બંધુ સાથે આ લાક્ષાગૃહમાં રહ્યા હતા. તેનો બંદોબસ્ત રાખવાને દુર્યોધને પુરોચનને રાખ્યો હતો, તે વખત આવ્યે લાક્ષાગૃહ સળગાવવાની તજવીજમાજ રહ્યા કરતો હતો. તે દ્વાર છોડી કયાંય જતો નહિ. પાંડવોની ચોકસી રાખતો, પણ ભીમ રાત્રે જાગતા રહેતા. યુધિષ્ઠિરે આ ગૃહમાં રહ્યા પછી અન્નાદિદાન કરવાનો પોતાનો અસલનો નિયમ ચાલુ રાખ્યો હતો. જેને કયાંયથી અન્ન ન મળતું તે અહીં આવી ભોજન કરી જતાં. બ્રાહ્મણોને નિત્યભોજન કરાવવામાં આવતું. તે પ્રમાણે દેટલાક માસ આવ્યું. એક વખતે સાયંકાળે કાંઈ નિષાદી (ભીલડી) પોતાના પાંચ પુત્રો સાથે અહીં અન્ન માગવા આવી. તેને ભોજન કરાવી રાજ આપી હતી, પણ તે આગળ ચાલી પાસેના એક ઓરડામાં પોતાના પાંચ પુત્રો સાથે સૂઈ રહી હતી. તેજ રાત્રીએ ભીમને વિદુરની સૂચના યાદ આવી. પુરોચન ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો, એવો લાગ જોઈ ભીમે પોતાની માતા અને સર્વ બાંધુઓને પ્રથમ ભોંયરા (સળંગ) રસ્તે રવાને કરી દીધાં, પછી પોતે લાક્ષાગૃહને ચારે તરફ અગ્નિ લગાવી તરત સળંગમાં પેસી ગયા અને જઈને તેનું દ્વાર બંધ કરી દીધું. લાક્ષાગૃહ સળગી ગયું, તેમાં જે પેલો પાપી પુરોચન પાંડવોને સળગાવી દેવા રહ્યો હતો, તે તથા પેલી ભીલડી અને પાંચ પુત્રો તે સર્વ બળી ગયાં. ભીમે બહાર નીકળી ચાર બાંધુઓ અને માને અંધપર ખેસાડી દાક્ષણ દીશાનો રસ્તો લીધો. તે સર્વ બાગીરથી તીરે આવ્યાં. અહીં નૌકા કે મનુષ્ય કોઈ નહોતું, થોડીવારમાં વિદુરનો મોકલેલો માણી હોડી લઈ આવ્યો, તેણે તે જાએ જણાવે નદી પાર ઉતાર્યા. અહીં લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોની અવસ્થા કેવી થઈ હશે, તે ચિંતામાં નગરજનો દોડાદોડ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ અગ્નિ શાંત કરવાનો કંઈ ઉપાય આવ્યો નહિ, એવું જોઈ તેઓએ અનિવાર શોક કર્યો; તો પણ દેટલાકને પાંડવો બળ્યા નથી એવો સંશય હતો; પરંતુ અગ્નિ શાંત થયા પછી ત્યાં બનેલાં સાત પ્રેત દીકાં. એક પુરોચન, પાંચ પુત્રો સહિત ભીલડી એ

સાત જોઇને પાંડવો બળી ગયાજ એવો સર્વેએ નિર્ણય કર્યો. તે સમાચાર હસ્તિનાપુર પહોંચતાં; લીળમ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્રે અપાર શોક થયો અને દુર્યોધનાદિને અતિ આનંદ થયો. યુધિષ્ઠિર નદી પાર થઇ અરણ્યમાં સુખરૂપે પ્રવિષ્ટ થયા. આગળ ચાલતાં હાડીબ રાક્ષસ પાંડવોને મારવા દોડ્યો, તેને બીમે માર્યો. તેની બેન હડિબા રાક્ષસી બીમને જોઇ મોહિત થઇ ગઇ. તેને વરચાને આતુરતા જણાવી, યુધિષ્ઠિર અને માતા કુન્તાની આજ્ઞાથી બીમ તેને પરણ્યા. તેનાથી તેને ગરોર્ગચ્છ નામે મહા બળવાન પુત્ર થયો. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર માતા અને બધુઓ સાથે વિષ્ણુ વેષે એક નગરીમાં ગયા, ત્યાં બીમે બકાસુરને મારી ત્યાંની પ્રજાને સંપૂર્ણ સુખ કરી આપ્યું હતું. ત્યાંથી નીકળી સર્વે દ્રુપદ રાજના શહેરમાં આવ્યા. ત્યાં અજુન સ્વયંવર સભામાં મચ્છ વિધી દ્રૌપદીને પરણ્યા. દ્રૌપદીને પાંડવો વર્ષા એવું જોઇ ધૃતરાષ્ટ્રે લોક લજ્જાથી યુધિષ્ઠિરને તેના સર્વ ભાઇઓ સાથે હસ્તિનાપુરમાં તેડાવ્યા અને સન્માન સાથે રાજ્યનો ભાગ દઇ ઇંદ્રપ્રસ્થ (આગ્રા) શહેર વસારી, ત્યાં રહેવા જવાની આજ્ઞા કરી. તેથી યુધિષ્ઠિર પોતાના સર્વ ભાઇઓ સાથે ત્યાં જઇ રહ્યા.

યુધિષ્ઠિરે ઇંદ્રપ્રસ્થને ઉત્તમ પ્રકારે રચાવી ઇંદ્રપુરી સમ શોભિતી બનાવી. ઉત્તમ રાજનીતિથી રાજ ચલાવી પ્રજાના સુખ અને સ્મૃદ્ધિમાં વધારો કર્યો હતો. તેથી પ્રજાની પ્રીતિ તેનાપર અતિશય થઇ હતી. શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી શિષ્યશાસ્ત્રી મયાસુરે તેને એક અનુપમ સભામાંડપ બેટ કર્યો. તે જોવાને ઋષિઓ, રાજાઓ આદિ એકઠા થયા, નારદ પણ વિશ્વા બળવતા આવ્યા, તેમને યુધિષ્ઠિરે સિંહાસનપર બેસાડી પૂજા કરી. મુનિએ રાજનીતિ અને ધર્મજ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન કર્યું. તે યુધિષ્ઠિરાદિએ સાંભળ્યું, પછી મુનિએ જણાવ્યું કે તમે રાજશ્ય યજ્ઞ કરી તમારા ઐશ્વર્યમાં વધારો કરો, આદિ કહેતાં યુધિષ્ઠિરે તેની તૈયારી કરી. શ્રીકૃષ્ણ તથા બીજા અનેક રાજાઓને તેડાવ્યા. અસંખ્ય બ્રાહ્મણોને ભાવતાં ભોજન કરાવી દક્ષિણા આપી, યજ્ઞ ત્રણ વર્ષે પૂરો કર્યો. તે યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોની એઠ કહાડવાનું કામ શ્રીકૃષ્ણે પોતાને હાથ રાખ્યું હતું. યજ્ઞને અંતે રાજાઓને વિદાય કરતી વખતે પ્રથમ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા રાજાનું પૂજન કરવું જોઇએ. તેમાં યુધિષ્ઠિરે પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું. તે જોઇ ધર્મથી શિશુપાળ ક્રોધે બરાઈ શ્રીકૃષ્ણને ગાળો દેવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણે ૯૯ ગાળો સાંખી, પણ (૧૦૦) સોમી ગાળ દેતાજ સદર્શન ચક્રથી તેનું ચિર ઉડાવ્યું. સર્વ રાજાઓ બેટ લઇ વિદાય થયા, પણ દુર્યોધનાદિ

કૌરવો મયનું રથેણુ સભામંડપ જેવા રહ્યા. તે મંડપ જેતા દુર્યોધને કાંચ હતા ત્યાં પાણી કહ્યું અને પાણી હતું ત્યાં ભૂમિ કહી ચાલ્યો કે પાણીના કુંડમાં પડવાથી વસ્ત્રો બગડ્યાં. બીજે તેનો હાથ ઝાલી બાહાર કહાડ્યો. આ તેની મૂર્ખાઈ ઉપર દ્રૌપદીએ હાસ્ય કર્યું. તેથી તે છેકજ લલ્લિજત થયો. પછી નકુળ, સહદેવ તેનો હાથ ઝાલી આગળ સધળું દેખાડતા હતા. ત્યાં દુર્યોધન દ્વાર જાણી બહાર નીકળવા ગયો કે ભોંતમાં પછડાયો, એટલે ભીમ બોલી ઉઠ્યો કે ધાર્તરાષ્ટ્ર (અંધપુત્ર) આમ ચાલો તે મેણથી દુર્યોધનને બહુ લાગ્યું, પણ તે સહન કરી વિવેકથી યુધિષ્ઠિર-ધર્મની આજ્ઞા લઈ તેની આપેલી ભેટ સાથે પાછો હસ્તિનાપુર ગયો. અહીં આવી તેણે શંકુનીના વિચારથી ધર્મ સાથે છૂત રમવાનો વિચાર કર્યો. શંકુનીએ ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવ્યો અને તેણે એક મહોત્સવને બાને પાંડવોને હસ્તિનાપુર તેડાવ્યા. ધર્મને છૂત રમાડી તેનું સર્વસ હરણુ કર્યું. દ્રૌપદીને પણ હાર્યા. દુઃશાસન દ્રૌપદીનો ચોટલો શાહી સભામાં લાવ્યો, ત્યારે ભિષ્મ, વિદુર, દ્રોણાદિએ નીચું જોયું. પણ દુર્જન કૌરવો બહુ હરખાયાં. કહ્યું દ્રૌપદીને કહ્યું કે, દુર્યોધનના ખોળામાં બેસ ને પાંડવોની આજ્ઞા મૂકી રાજવિલાસ ભોગવ. તે વખતે ભીમે ગદા ફેરવી, પણ ક્ષમાશિલ યુધિષ્ઠિરના આગ્રહથી તેણે પોતાનો ક્રોધ સમાવ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે દ્રૌપદી અને પાંડવોને મુક્ત કર્યા. દુર્યોધને પાંડવોને દ્રૌપદી સાથે તેર વર્ષ વનવાસ કાઢ્યા. તેમાં એક વર્ષ છાના રહેવાનું હતું, જે તેરમે વર્ષે છતા થાય તો ફરી બીજાં આર વર્ષ વનવાસ ભોગવવો, એવા નિયમે અરણ્યમાં જવાની આજ્ઞા કરી. તેથી બીજી સ્ત્રીઓ અને માતા કુન્તાને વિદુરને ત્યાં રહેવાના વ્યવસ્થા કરી અરણ્યમાં જવાની તૈયારી કરી.

યુધિષ્ઠિર સર્વ બધુ સાથે જેવા અરણ્યમાં જવા નીકળ્યા, કે તેની સમાગમે પુરોહિત ધૌમ્ય ઋષિ અને નગરના બ્રાહ્મણોનો મોટો સમુદાય નીકળ્યો. તે સર્વેને પાછા જવાને તેણે પુષ્કળ વિનવ્યા, પરંતુ કોઈએ માન્યું નહિ. ત્યારે નિરૂપાય થઈ સર્વ સમાગમે ચાલ્યા. પ્રથમ કેટલોક કાળ દ્વૈત વનમાં રહ્યા, પછી કામ્ય વનમાં પ્રવેશ કર્યો. યુધિષ્ઠિર મોટા સમુદાય ને ફળ, પુલ અને કંદમૂળ પૂરાં પાડતા હતા. પ્રતિદિન નવા નવા ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો આદિ આવી તેમની પાસે રહેવા લાગ્યા. ધણાં મનુષ્યો થવાથી તેમના નિર્વાહની મોટી કાળજી ઉત્પન્ન થઈ. તેથી ધૌમ્ય ઋષિની આજ્ઞા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે વનમાં સૂર્યની તપશ્ચર્યા કરી અક્ષયપાત્ર મેળવ્યું; જે વડે સેંકડો જનને પડરસ ભોજન મળવા લાગ્યું. આ પ્રાપ્ત થવાથી સર્વ આનંદમાં કાળ ગુજરતા હતા. દુર્યોધનના કહેવાથી

“દુર્વાસા પાંડવને શાપ દેવાને આવ્યા હતા.પણ” અક્ષયપાત્રથી તે સંતોષા-
યા હતા, ને ઉઠટો તેણે દુર્યોધનને શાપ આપ્યો હતો. “ જોદે તે પડે ”
તેનો આ ઉત્તમ પુરાવો છે. એક દિવસે તેમના આશ્રમમાં કિંમિર રાક્ષસ
આવ્યો. તેને બીમે માયો. પછી અલ્પ કાળમાં અર્જુને નવિન શસ્ત્ર અન્ન
સંપાદન કર્યા. થોડો વખત ઇંદ્રકીલ શિખરપર રહી, ફરી સર્વ સમુદાય
સાથે દ્વૈત વનમાં યુધિષ્ઠિર આવ્યા. અહીં લોમશ ઋષિએ આવી તેમને
વનવાસ દુઃખ પરિહારાર્થ નળાખ્યાન સંભળાવ્યું. પછી બૃહદ્વેદ ઋષિએ
આવી અનેક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા અને અક્ષવિદ્યા અને અધ્યદ્વેદ્ય
વિદ્યા તેમને સંભળાવી ક્ષિપવી. એ એ વિદ્યાનો ઉપયોગ એવો છે કે,
જુગટાનો પ્રસંગ આવતા અનુકુળ અક્ષ—પાસા પડાવે અને યુદ્ધમાં પરા-
જય ન થાય (ભાર. વ. અ. ૭૪) પુલસ્ત્ય ઋષિએ તીર્થ યાત્રાનું વ-
ર્ણન કરી તેનો મહિમા સંભળાવ્યો. લોમશ ઋષિએ તેને સર્વ તીર્થો ક-
રાવ્યાં. તે વખતે તેમણે યુધિષ્ઠિરાદિને અગસ્ત્ય ઇલ્વશ્રવણ, વૃત્રાસુર વગ્ગ,
ઋષ્યશૃંગ, જમદગ્નિ, પરશુરામ મહત્વ, રથેનકપોતીય, અષ્ટાવક, ચવકિત
આદિનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યો હતો. મહેદ્રાચળ, કૈલાસગિરિ, ગંધમાદન-
શિખર એ સર્વ ઠેકાણે ફરતા નારાયણાશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં બીમે જટા-
સુરને માયો. ત્યાંથી ફરી ગંધમાદનપર આવ્યા. કુબેરના સેનાપતિ
મણિ માનનોબીમે યુદ્ધ કરી વધ કર્યો. નહુષરાજ અજગર રૂપે અગસ્ત્ય
શાપથી થયો હતો.ત્યાં બીમ જમ ચડવાથી તેમને ગ્રાસવા ગ્રહણ કર્યા હતા.
તેવામાં યુધિષ્ઠિએ જમ તેના પ્રશ્નના ઉત્તરો આપવાથી તે દિવ્ય દેહે થતાં
બીમ મુક્ત થયો હતો.(જુઓ. નહુષ ચરિત્ર) પછી માર્કેંડેયનો મેળાપ
થયો. તેમણે મત્સ્યેાપાખ્યાન, મંડુકોપાખ્યાન, નહુષ, શિબિ, ઇંદ્રધુ-
ન્ન, ધુંધુમાર, રેકંદોત્પત્તિ, કેશીપરાજવ; મહિસાસુર વધ, ઇત્યાદિનો
ઇતિહાસ યુધિષ્ઠિરને સંભળાવ્યો હતો. તે પછી જયદ્રથના અપરાધથી તેને
શિક્ષા કરી હતી. આ પછી ઋષિઓ પોત પોતાને આશ્રમે ગયા હતા.

યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી અને સર્વ બંધુ સાથે અરણ્યમાં રહ્યા હતા. એક
વખતે એવું થયું કે, કોઇ એક બ્રાહ્મણના અરણિ (અગ્નિહોત્રના અગ્નિ
ઉત્પન્ન કરવાનું કાષ્ટ) કોઇ હરણ કરી ગયું. તે પરથી તે બ્રાહ્મણે યુધિષ્ઠિર
પાસે આવી તે અરણિ લાવી આપવાનું કહ્યું; ત્યારે તેણે તેનો સત્કાર કરી
બીમને તેના અરણિ લાવી દેવાની આજ્ઞા કરી. બીમ તે અરણિ લેનારની
શોધ કરતા જતા હતા, ત્યાં તૃષા લાગવાથી વ્યાકુળ થયા. પાણીની શોધ
કરતા એક પાણીથી ભરેલું સરોવર દ્રષ્ટિએ પડ્યું. બીમ આતુરતાથી ત્યાં—
૧૦

થયા. હસ્તપાદ પ્રક્ષાલન કરી જળ પ્રાશન કરતા તૈયાર થયા. તેવામાં સામેના એક વૃક્ષપર બેઠેલો યક્ષ બોલ્યો કે:—અરે ! તું કોણુ છે ? મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા વગર જળપાન કરીશ નહિ,જે એમ કયો વગર પીશે તો મરણ પામશે. બીમે અતિ તૃપાથી તેના બોલવાને નહિ ગણ્યકારતાં જળ પીધું કે, તેવાજ ચેષ્ટા રહિત થઇ પડ્યા. બીમને આવતાં વિલંબ થવાથી યુધિષ્ઠિરે અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ ત્રણેને અનુક્રમે મોકલ્યા. તે સર્વની બીમની પ્રમાણે અવસ્થા થઇ. તેથી કોઇ સત્વર આવી શક્યું નહિ. તે જોઇ યુધિષ્ઠિર પોતે તેનો શોધ કરવા ચાલ્યા. તરત તે સરોવર દ્રષ્ટિએ પડતાં તેની પાસે ગયા. જોયું તો ચારે બાજુએ ચેષ્ટા રહિત પડેલા દીઠા. તેથી અતિ ચિંતા થઇ. આ સર્વને શું થયું હશે ? પરંતુ જળ પ્રાશન કરી તેનો વિચાર કરું. એવું મનમાં લાવી જેવું જળ હાથમાં લીધું કે, વૃક્ષપરથી યક્ષે પહેલાં પ્રમાણેજ શબ્દ કયો.

આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે:—બોલ ! તારો શો પ્રશ્ન છે ? હું કથા-મતીએ તેનો ઉત્તર આપીશ. તેપરથી યક્ષે જે પ્રશ્ન કયો, તેના ઉત્તર તેણે દીધા. તેથી યક્ષે સંતોષ પામી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને કહ્યું કે:—યુધિષ્ઠિર ! યમ-ધર્મ કહે છે તેજ હુંજ છું. તારી સાથે સંભાષણ કરવાના હેતુએજ આહ્વાણના અરણિહરણુ કર્યા અને તેની શોધ માટે આવેલા તારા બાજુએની આ અવસ્થા કરી છે, પણ તું બોલ કે:—હું આ ચારમાં કોને સંજીવન કરું ! તે સાંભળી યુધિષ્ઠિરને ધણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. તોપણ તેણે ધૈર્યતા રાખી નિલેબપણે ન્યાયસરજ બોલવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી યમધર્મને કહ્યું કે:—મારા પિતાને કુન્તા અને માદ્રી એ બે સ્ત્રીઓ છે, તેમાં કુન્તાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જે હું વિદ્યમાન છું. તેવીજ રીતે માદ્રીના બે પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠ જે આ નકુલ છે, તેને સંજીવન કરો. યમે આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરના પરમ નિર્મળ અંતઃકરણની પરીક્ષા કરી. આવું તેમનું પવિત્ર અંતઃકરણ જોઇ, યમ-ધર્મ પરમ દુર્બ પામ્યા. તેના ચારે બાજુએને સંજીવન કરી, આહ્વાણના અરણિ આપી અંતઃધ્યાન થઇ ગયા. યુધિષ્ઠિર પોતાના સર્વ બાજુએને આનંદ પામતા આશ્રમમાં તેડી લાવ્યા. આહ્વાણને અરણિ આપી સન્માન સાથે માર્ગસ્થ કયો.

યુધિષ્ઠિરને વનવાસનાં બાર વર્ષ પૂરાં થયાં, તેરમે વર્ષે છૂપા રહેવાનું હતું. તેથી દ્યોમ્ય ઋષિના કહેવા પ્રમાણે મત્સ્યદેશના વિરાટ રાજની નગરીમાં છૂપા રહેવાના વિચારે આવ્યા. ત્યાંના સ્મશાનમાં ધણે દૂર શમ્ભી ખીજડાના ઝાડપર શબ્દ વચ્ચમાં વિંટાળી રાત્ર સરખાં કરી ઉઘાં લટકા-

વ્યાં. પ્રથમ યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણ વેશે કાષ્ઠમાં અક્ષ-પાસાનું પોટકું રાખી વિ. રાટને આશિર્વાદ આપી કહ્યું કે:—હું પાંડવોને ત્યાં રહેતો હતો. પણ તેઓ વનવાસમાં ગયા, ત્યારથી નિરાશ્રિત થયો છું. તેથી અહીં આવ્યો છું, અક્ષ વિદ્યામાં કુશળ છું. મારું નામ કંક છે. ઇત્યાદિ કહેવાથી રાજાએ તેમને પોતા પાસે સલાસદ તરીકે રાખ્યા, રાજા તેની સાથે અક્ષક્રિડા કરતો, અર્જુન, ભીમ, દ્રૌપદી, નકુલ અને સહદેવ એ સર્વ જુદા જુદા વેશે ત્યાં રહ્યા. વિરાટનાં કેટલાંક કાર્યો કાષ્ઠથી ન થઈ શકે તેવાં કર્યા. આ કાષ્ઠ અલૌકિક મનુષ્યો છે એવું સર્વને ત્યાં જણાયું. સરત પ્રમાણે ઝૂપા રહ્યા પછી પ્રગટ થઈને ઉપલબ્ધ નગરમાં રહ્યા. ત્યાંથી દુપદના પુરોહિતને રાજ્યનો અરધ ભાગ માગવાને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો. તે જઈ પાછો આવ્યો. તરતજ ધૃતરાષ્ટ્રે સંજય મારફતે અન્યાય રૂપ સંદેશો કહાવ્યો કે:—

યુધિષ્ઠિર ! તું ધર્મનિષ્ઠ છે, માટે કુર યુદ્ધ કરવા પ્રવર્ત થઈશ નહિ. દુર્યોધનને તને રાજ્ય વિભાગ દીધો નહિ, માટે તું ભિક્ષાએ ઉપજીવિકા કર. પરંતુ યુદ્ધ કરી તેર વર્ષ કરેલાં તપને અને કીર્તિનો નાશ કરીશ નહિ. આ દેહ ક્ષણજંતુર છે તેનો ગર્વ ધરી નાશવંત વિષયમાં તું આશક્ત થઈશ નહિ. માટે જાંઘળી પર્યંત તપમાંજ આયુષ્ય ગાળી અક્ષય ભોગ ભોગવવાની દ્રષ્ટિ કરવી યોગ્ય છે. ઇત્યાદિ ધૃતરાષ્ટ્રનો સ્વાર્થ ઉપરનો ઉપદેશ સાંભળી યુધિષ્ઠિરાદિ સર્વ અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા. તે પછી સંજય સાથે ધર્માધર્મ વિષે ઘણું બાંધણું થયું. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, —સંજય ! કૌરવોએ પાંડવોનો ધણોજ અપરાધ કર્યો છે. માટે તેનો નાશ થવો યોગ્ય છે. આજ પર્યંત તેઓ ધણીજ ક્ષમા રાખી રહ્યા છે; પરંતુ હવે યુદ્ધ સિવાય તેઓ સમજશે નહિ. તે માટે યુદ્ધ કરવું આવશ્ય છે. પછી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—સંજય ! અર્ધ રાજ્ય તો રહ્યું. પણ અમને પાંચ જણને પાંચ ગામ તો દીધો. કુળનો નાશ ન કરો. એટલું તેને સાંભળાવી વિદાય કર્યો. વળી શ્રીકૃષ્ણ પણ તેમને સમજાવવાને હસ્તિ નાપુરમાં ગયા, તેણે બહુ પ્રકારે દુર્યોધનને બોધ કર્યો, પરંતુ તે બોધ તેમને કાંઈ લાગ્યો નહિ. પછી યુદ્ધ ઉપર પરિણામનો અધાર રાખી પાછા આવ્યા. લડાઈની તૈયારીઓ થઈ. અનેક રાજાઓ સૈન્ય સાથે આવી મળ્યા. દુર્યોધન સૈન્ય સાથે કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યો. સાંભળી યુધિષ્ઠિર પણ પોતાનું સૈન્ય લઈ કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા.

યુધિષ્ઠિરે પોતાના હાથમાં માર્હેદ્ર નામનું ધનુષ ધારણ કર્યું. યુદ્ધ વખતે બળવવાનો અનંત વિજય નામનો શંખ લીધો, અથ જોડેલા રંગીન હાથી દંતના રથમાં બેઠા. તે ઉપર ધ્વજસ્થાને સૂર્યનો ચંદ્ર

અને નક્ષત્ર ગણતું ચિન્હ હતું. જે કાળે યુદ્ધ થવાનું હતું, તે કાળે પોતે આ અશ્વ રથપર બેસી બંને સૈન્યના મધ્ય ભાગે ગયા. પ્રથમ શંખનાદ કરી સર્વને સાવધ કર્યા. પછી મોટી ગર્જના કરતા બોલ્યા કે;—કૌરવો પાસે જે યોદ્ધા છે તેમાંથી જેને મારા પક્ષમાં આવવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે હજી પશુ આવવું. હું તેનો અંગીકાર કરીશ. તે પરથી ધૃતરાષ્ટ્રના દાસી યુત્ર યુત્સવ પોતાની સેના સાથે આ પક્ષમાં આવ્યો. યુધિષ્ઠિરે પોતાની સેનાનું અધિપત્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આપ્યું. કૌરવોએ ભીષ્મને સેનાપતિ દરાવ્યા. બંને વચ્ચે યુદ્ધનો આરંભ થયો. ભીષ્મે બહુ નીતિથી દશ દિવસ યુદ્ધ કર્યું. તેમાં ધવાણાથી મરણની અણીએ આવી શરપંજર પર ચડયા. પછી દ્રોણાચાર્યે સેનાપતિ થઇ પાંચ દિવસ સુધી મહા ભયંકર યુદ્ધ કર્યું, તેમાં અર્જુનની ગેર હાજરીમાં અભિમન્યુને સાત કોઠાની લડાઇમાં માર્યો. અર્જુને તે માટે અપાર શોક કર્યો. અરે ! હવે મારે રાજ્ય લઇને શું કરવું છે ? એવું બોલી રૂદન કર્યું.

બાસે આવી પૌરવ, શિખિ શશખિંદુ, દાશરથિરામ, દિલીપ, અંબરિષ, હરત, પૃથુ, મંધાતા, ભગીરથ આદિનો અતુકમે ઇતિહાસ સંભળાવી કહ્યું કે;—એવા એવા જે મોટા પરાક્રમી હતા, તે સર્વેએ અનિવાર દુઃખ ભોગવ્યું હતું, છેવટ તે પશુ મૃત્યુને પાત્ર થયા છે. માટે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે, એવું જાણીને તું અભિમન્યુનો શોક ન કર. ઇત્યાદિ ઉપદેશ આપી અંતર્ધાન થયા. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કુટુંબીએના વિનાશનો વિચાર ન કરતાં યુદ્ધ કરવા ઉત્કેરવા જે જે જ્ઞાન સમજાવ્યું હતું, તે ધર્મ મનન કરવા યોગ્ય છે. (જુઓ. શ્રીમદ્ ભગવત્ ગીતા.) યુધિષ્ઠિરે આ યુદ્ધમાં આગળ પડી યુદ્ધ કર્યું નથી, તોપણ એક બે વાર તેણે અસ્ત્ર આણી દ્રોણ, કર્ણાદિ કૌરવોને ગભરાવ્યા હતા. દ્રોણનો કાળ વહેલો આણવાને સાડ જ્યારે કૃષ્ણે ધણો આગ્રહ કર્યો, ત્યારે અશ્વત્થામા મુઆ એમ કહ્યું; ત્યારે તેણે નહિ ચાલતાં “ નરોવા કુંજરોવા ” તેવા અર્થનું યુક્તિ વાળું ભાષણ કર્યું હતું. જે દ્રોણે ખરૂં માન્યું અને પોતાનાં શસ્ત્ર મૂકી તેજ રથને પદ્માસન વાળી પ્રાણને મસ્તક દ્વારે આકાશમાં જતો કર્યો. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જઇ તેનું મસ્તક ખડ્ગથી કાપી નાંખ્યું.

દ્રોણ મરણ પામ્યા પછી કહ્યું સેનાપતિ થઇ બે દિવસ યુદ્ધ કર્યું. તેમાં યુધિષ્ઠિરને કહ્યું બહુ વિતાડ્યું હતું. અર્જુનને મારવાની તેને ધણી ઉત્કંઠા હતી, પણ અર્જુન કર્ણનો ખાધો જાય એવો નહોતો. તે યુધિષ્ઠિરને મૂકી ભીમની સામે ધસ્યો, યોદ્ધાઓ સામસામે મર્યા. એટલામદ્

અર્જુન આવી પહોંચ્યો. યુધિષ્ઠિરે તેને કહ્યું કે; તેં હજી કહ્યુંને માર્યો નહિ, માટે તું ગાંડીવધનુષ્ય શા માટે ધારણ કરે છે ? તે કાષ્ઠને દધ દે અગર ફેંકી દે. ઇત્યાદિ કંઠણ વચ્ચેના કલાં. તે અપમાનથી તેને વિશેષ ક્રોધ ચડ્યો. પરંતુ “ગાંડીવધનુષ્ય દધ દે” તે વચનથી તેને એટલો તો ક્રોધ ચડ્યો કે, તે સાંભળતાંજ અર્જુને ખડ્ગ ઉપાડ્યું, પણ કૃષ્ણે અટકાવ્યું. નહિ તો યુધિષ્ઠિરનો પ્રાણ જત. આ વખતે કૃષ્ણે તેને જલાક નામના વ્યાધ અને કૌશિક બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવી શાંત કર્યો. ગાંડીવધનુષ્યની નિંદા કરનારાનો શિરછેદ કરવાની તેને પ્રતિજ્ઞા હતી, એ તેની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને કૃષ્ણે તેને કહ્યું કે;—તું યુધિષ્ઠિરને કઠોર શબ્દરૂપી બાણ માર એટલે તેને માર્યા બરોબર થયું. તે પરથી અર્જુને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા તે પ્રમાણે કરી તરત યુધિષ્ઠિરની પાસે ક્ષમા માગી હતી. પછી યુધિષ્ઠિરનો આશિર્વાદ લઈ તરત કર્ણપર તેમણે ધસારો કર્યો અને તેને માર્યો. આ વૃત્તાંત યુધિષ્ઠિર જાણી અતિ આનંદ પામ્યા. તે પછી દુર્યોધને શલ્યને સેનાપતિ કરી મોકલ્યો. આ અટારમા દિવસનું છેલ્લું યુદ્ધ હતું. કૌરવોના સૈન્યમાં મોટા યોદ્ધાઓ મરણ પામ્યા હતા. તેથી દુર્યોધને કહ્યું કે, સૈન્યે સામટોજ ધસારો કરવો. પછી અને સૈન્ય લડ્યાં, યુધિષ્ઠિરે શલ્યને માર્યો, પાંડવદળે કૌરવદળને સંહાર્યું. દુર્યોધન ગદા લઈને છાનોમાનો એક નાના તળાવમાં ડુબકી મારી અંદર બેસી રહ્યો. તેની પાસે ડુબકી મરવાનો મંત્ર હતો. તેથી તે ઇચ્છે ત્યાં સુધી પાણીમાં રહી શકતો. દુર્યોધન રણક્ષેત્રમાં જોવામાં ન આવ્યાથી યુદ્ધ બંધ રાખી તેને સર્વ શોધવા લાગ્યા. શોધતાં તેનો તળાવમાં પતો લાગ્યો.

યુધિષ્ઠિરે તળાવપર આવી કહ્યું કે;—“દુર્યોધન ! તેં આટલા બધા લોકોનો સંહાર કરાવ્યો ને હવે તું પાણીમાં કેમ સંતાઈ રહે છે ? આ તને લાજ લાગવા જેવું છે. તું ક્ષત્રિય છતે અમે યુદ્ધ માંગીએ છીએ તે આપનો નથી, એ તને ધટારત નથી. આવ યુદ્ધ કર, પછી જય પરાજય ઇશ્વરેચ્છા પ્રમાણે થશે. પાણીમાં ભરાઈ રહેવું એ ધણું અધમ છે. દુર્યોધન બોલ્યો—મારા ભાઈ, સગા, મિત્રો આદિ અસંખ્ય મુઆ, હવે મારે રાજ્યનું શું કામ છે ? તું સુખેથી રાજ્ય કર. જો હું ઇચ્છું તો હજી તમને જીતી શકું તેવો છું. હવે ભીષ્ય, દ્રૌણ, કર્ણ કાષ્ઠ નથી, માટે હું યુદ્ધ કરતો નથી. મારો ફેડો મૂકો. હું માફ લાગ્યું બોગવીશ. વલ્કલ પહેરી તપશ્ચર્યા કરીશ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—હવે દયા ઉપજવવાની વાત છોડી દે. તારાં આગલાં વચન યાદ કર. પછી ભીમ બોલ્યો—અરે ! એ લખાડ ! નીકળ બહાર ? નહિ

તો અંદર પડી તને ખેંચી બહાર કહાડીશ. તે સાંભળી દુર્યોધન બહાર આવ્યો, એક ભીમજ સાથેજ યુદ્ધ કરવા મંગ્યું. સર્વ કુરક્ષેત્રમાં આવ્યા ભીમ બોલ્યો—દુર્યોધન ! તેં જે અમને દુઃખ દીધાં છે તેની તને આજે શિક્ષા આપુંછું. એમ બોલી બંને વચે યુદ્ધ થતાં ભીમે ગદાવડે દુર્યોધનને માર્યો. મરણની અણીપર હતો તે વખતે યુધિષ્ઠિરે પાસે જઈ તેને ધીરજ આપી. આ વખતે દુર્યોધન બોલ્યો ‘ મેં મારું રાજ્ય યથા ન્યાયે ચલાવ્યું છે. હું ઈશ્વર પાસે માગુંછું કે તે મને મારી રૂડી વર્તણૂકનું ફળ આપે ’ એટલામાં દેવતાઓએ તેના ઉપર પુણ્ય વૃષ્ટિ કરી. આકાશમાં ગંધર્વ ગાયન ચાલ્યું. આ જોઈ યુધિષ્ઠિર વગેરે આશ્ચર્ય પામ્યા. પાંડવોનો જય થયો. કૃષ્ણે શંખ વગાડી રાજ યુધિષ્ઠિરની આજીવન પૂર્તીવી. સૌ બોલ્યા કે—જય ! જય ! મહા રાજ યુધિષ્ઠિર ! ! ધણું જીવો ! ! !

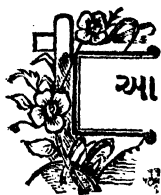
યુધિષ્ઠિર પોતાના મુવેલા સંબંધીઓની ઉત્તરક્રિયા કરી ગંગા કિનારે એક માસ રહ્યા. અહીં ઋષિ, મુનિઓએ મળી યુધિષ્ઠિરને શોક મૂકવા વિષે અનેક નીતિ સંભળવી, પણ ધર્મે કહ્યું કે;—હવે મારે રાજ્ય જોઈતું નથી. હુંતો વનમાં જઈશ. વ્યાસે કહ્યું કે તું ભીષ્મ પાસે જા, તે તારો સંશય દૂર કરશે. યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓ સાથે જ્યાં સ્થાયંજરમાં ભીષ્મ પડ્યા હતા ત્યાં આવ્યા. કૃષ્ણે સર્વ વાત કહી બતાવી. ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને પાસે બેસાડ્યા અને વ્યાસ, કૃષ્ણ, નારદાદિની સમક્ષ રાજધર્મ, આપત્તધર્મ, દાનધર્મ મોક્ષધર્મ સંભળાવ્યા. ઉત્તરાયન થતાં ભીષ્મે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. યુધિષ્ઠિરે અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, સર્વ રાજ પ્રજાની ઈચ્છા છે કે તમારેજ રાજ્યાસનપર બેસવું. માટે ચાલો ધર્મરાજ રથપર બેઠા, ભીમ સારથી થયો, અર્જુને છત્ર ધર્યું અને નકુલ, સહદેવ ચમર ઊરાડવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિર સર્વ સંગાતે વાજતે ગાજતે હરિતનાપુર આવી, મોટા ઠાઠમાઠથી સિંહાસનપર બેઠા. ધર્મરાજ નીતિથી રાજ ચલાવવા લાગ્યા. યુવરાજપદ ભીમસેનને મળ્યું, અર્જુન સેનાપતિ થયા. તેનાથી સર્વ પ્રજાને બહુ સુખ થયું. તેથી કહેવાય છે કે;—આતો ધર્મરાજ છે ! આવી રીતે છતાં ધર્મ રાજનો જીવ ઉદાસ રહેતો. તે કહેતા કે મારે માટે યુદ્ધમાં આટલો સંહાર થયો તે દોષથી હું ક્યારે મુક્ત થઈશ ? તે શોકમાંથી તેનું મન ખસેડવા કૃષ્ણે તેને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પહેલાં સૌ રાજા એ અશ્વમેધ કરનારાને શ્રેષ્ઠ માનવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિરે પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું મનાવવાને અશ્વ છોડ્યો. તેના રક્ષણ માટે અર્જુન ગયા. ધણાક રાજાઓએ તે અશ્વને બાંધ્યો.

પણ અર્જુને સૌનો પરાભવ કર્યો. પછી યુધિષ્ઠિરે સર્વ રાજાઓ તથા બ્રાહ્મણોને બોલાવી ધામધૂમથી યજ્ઞ કર્યો. તે સમાપ્ત થયા પછી સૌ રાજા પોતાને દેશ ગયા. કૃષ્ણ પણ દારિકામાં ગયા. એ રીતે અશ્વમેધ કરી પુણ્ય, અતે કીર્તિ સંપાદન કરી. થોડા દિવસ પછી ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારી, ભીમના તિરસ્કારથી વનમાં ગયા. ત્યાં તેને દાનધર્મ કરવાને યુધિષ્ઠિરે ધણું દ્રવ્ય આપ્યું. કુન્તાજી પણ તે સાથે ગયાં. પછી કૃષ્ણ પણ નિજધામમાં ગયા. તે સમાચાર જાણી યુધિષ્ઠિરનો હૈયા શોક વધ્યો અને રાજ્ય છોડી સંસાર ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડા દિવસ પછી અર્જુનના પૌત્ર પરિક્ષિતને રાજ્ય સિંહાસનપર બેસાડી, સર્વે ત્યાગીને વેશે નીકળ્યા. ધણા દેશ ફરતા હિમાલય આવ્યા. અહીં પ્રથમ દ્રૌપદી, પછી સહદેવ, નકુલ, અર્જુન અને ભીમ એમ અનુક્રમે પડ્યા. યુધિષ્ઠિરને માટે વિમાન આવ્યું, પણ તેણે કહ્યું કે;—દૂતરો પહેલો બેસે તો હું બેશું, એટલે યમે દૂતરાતું સ્વરૂપ મૂકી મૂળ સ્વરૂપે દર્શન આપ્યું અને તેને સ્વર્ગ કેખાડ્યું. સ્વર્ગમાં યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનાદિક પિત્ર છએને દીઠા, પણ પોતાના ભાઇઓ કે દ્રૌપદીજીને ન દીઠાં. તેથી તેમણે પૂછવાથી યમ રાજાએ કહ્યું કે,—તે તો ખીજી ગતિને પામ્યા છે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે,—જ્યાં તે હોય ત્યાં મને લઈ જાઓ. પછી યમે તેમને દૂત સાથે ત્યાં મોકલ્યા. અહીં તેમણે પોતાના ભાઇઓને નર્કમાં પડેલા દીઠા. તેમણે પણ તેમની સાથે જ રહેવાનું પસંદ કર્યું. પછી ઇંદ્રે કરેલીમાયા દૂર થતાં, સર્વને સ્વર્ગમાં જ બેસાડ્યા. આવી રીતે કરવાનું કારણ એ હતું કે;—યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઇઓ પ્રત્યે કેટલું હેત રાખે છે; તે જોવાને જ આ તેની છેલ્લી પરીક્ષા હતી.

અહો ! યુધિષ્ઠિરે એકલાં સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવવા કરતાં, ભાઇઓ સાથે નર્કમાં રહેવું પણ તેથી વધારે શ્રેષ્ઠ ગણ્યું ! આ શું તેનો ભાઇઓ પ્રત્યે એવો પ્રેમ દર્શાવે છે ? ખરેખર ભાઇ તો એવા જ જોઈએ. ભાઇઓના સ્નેહ ને સંપત્તી બરોબર એ કે સુખ નથી. યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા તેના નાના ભાઇઓએ પોતાનો ધર્મ સમજી સદા પાળી હતી. સુખ દુઃખમાં પણ ભાઇઓએ સાથે વસવું. ક્ષમાશિલ થવું, સમાનતા રાખવી, પ્રજાને સુખી કરવી આદિ સદ્ગુણો ગ્રહણ કરવાથી પરિણામે કેવા લાભ થાય છે, તે આદિ શિક્ષણ આ યુધિષ્ઠિરના ચરિત્રપરથી મળી આવે છે. યુધિષ્ઠિરને યમધર્મે સ્વર્ગની ગંગામાં નવરાત્રી, એટલે દિવ્ય દેહે થઈ પોતાના ભાઇઓ સાથે સ્વર્ગમાં રહ્યા. યુધિષ્ઠિરે ૪૦ વર્ષ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં અને યુદ્ધની અંતે હસ્તિનાપુરમાં ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. યુદ્ધ સમયે તેનું

વય ૮૦ વર્ષનું હતું. તે જોતાં એ ૧૨૫ વર્ષ ઉપરની ઉંમરે સ્વર્ગમાં ગયેલા. કળિયુગમાં પહેલા શકકર્તા રાજા તેઓજ હતા. તેનો શક ૩૦૪૪ વર્ષ ચાલ્યો હતો. તે પછી વિક્રમ શક ચાલ્યો છે. યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણોના પૂજક અને કલ્પદ્રુમ રાજા ગણાયા હતા. તેમનો યશ્વ ધર્મિષ્ઠ સાધુ પુરુષ રૂપેજ અમર રહેલો છે. તે અદ્યાપિ પર્યંત સતેજ છે. ધન્ય છે ધર્મરાજને !!!

અર્જુન-બાણાવળી.

આ પૃથ્વી પ્રસિદ્ધ વીરનર ચંદ્રવંશી પાંડુ રાજાની સાધ્વી રાણી કુંતાને ઉદરે જન્મેલા ત્રણ પુત્રોમાંના કનિષ્ઠ. આ દુર્વાસા ઋષિના મંત્ર પ્રભાવે ઈંદ્ર અંશથી દ્વાપરયુગમાં જન્મ્યા. આ બાણાવળી અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ નર નારાયણનો અવતાર ગણાય છે. ધનુષ્ય ધારી અર્જુનની અંગકાન્તિ સ્યામ, આકૃતિ દીર્ઘ, રકંઘ ઉંચી, વૃક્ષસ્થળ વિશાળ અને નેત્ર કમળ સરખાં હતાં. દ્રૌણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરી તેમની પ્રીતિ સંપાદાન કરી હતી. ગુરુએ પ્રસન્ન થઇ બ્રહ્માંડનો લય કરે એવું બ્રહ્મશિરો નામે અસ્ત્ર આપ્યું હતું. સર્વ પ્રકારની યુદ્ધ કળામાં પ્રવિણના મેળવી ધનુર્વિદ્યા પોતાની કહેવડાવી હતી. તે રણમાં ચતુર, ધીટ, વિજયી ને પ્રતાપી યોદ્ધા હતા. સ્પષ્ટ વક્તા યોદ્ધા છતાં કામળ હૃદયના, વડીલ ભાઇ પ્રત્યે નિરંતર મર્યાદાશીલ, સત્યવાદી, વીર, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળક, પ્રતિજ્ઞાપાળક, વ્યવહારિક વિષયથી વાકેફ, ઠરેલ, નિદ્રાશૂન્ય, ચાલાક, નૃત્ય સંગીતમાં કુશળ, બંને હાથે બાણ મારવામાં પ્રવીણ. ધાર્મિક, નીતિવાન અને ઇશ્વરોપાસના આદિ ધર્મનાં નિત્ય કૃત્ય કરવામાં નિયમ વાળા હતા. દ્રૌણે ગુરુદક્ષિણામાં પંચાળ દેશના દુપદને શિક્ષા કરવાનું પાંડવ કૌરવને કહ્યું. કૌરવો દુપદસામા યુદ્ધ કરવા ગયા. પણ તે હારીને પાછા આવ્યા. પછી અર્જુને પોતાના પરાક્રમથી તે સામે યુદ્ધ કરી તેને દ્રૌણને શરણે કર્યો હતો. પછી ધણુક રાજાઓને અર્જુને જીત્યા અને હસ્તિનાપુરને શોભાવ્યું. લાક્ષાગૃહમાંથી ક્ષેમ ઉગર્યા પછી પાંડવોએ વનવાસ કર્યો. પ્રથમ અર્જુને એક અંગારપણું નામે ગંધર્વને યુદ્ધ કરી હરાવ્યો. તેથી તેમણે તેને સુદૃઢપદાર્થદર્શક-ચાક્ષુષી-ગંધર્વાસ્ત્ર વિદ્યા શિખવી અને પોતે તેને અગ્ન્યાસ્ત્ર વિદ્યા શિખવી હતી. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં તેણે મચ્છ વિધ્યો ને દ્રૌપદીએ તેને વરમાળા પહેરાવી. તે જોઇ

ખીજી રાજ્યો ક્રોધે ભરાઇ સામા થયા હતા, પણ અર્જુને બાણથી અને ભીમે એક મોટા વૃક્ષથી સર્વને હંકાવ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે લોક લાજથી તેમને માન સાથે બોલાવી અર્ધ રાજ આપી ઈંદ્રપ્રસ્થ આગ્રામાં રાખ્યા. ત્યાં એક સમે એક બ્રાહ્મણ અર્જુન પાસે રૂદન કરતો આવી બોલ્યો કે;— મારી સવત્સ ધેનુ ચોરાઇ છે, તે સંભળી ઉતાવળે અર્જુન ચિત્રશાળામાં ધનુષ બાણ લેવા જાયછે, તો ત્યાં ધર્મરાજ અને દ્રૌપદી એકાંતમાં સૂતેલાં જોયાં. તરત પોતે પાંચ ભાઇઓએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. પછી પેલા બ્રાહ્મણને ગાય લાવી આપી ૧૨ વર્ષ વનવાસ જવા નીકળ્યા. ધર્મરાજએ ઘણી ના કહી પણ તે બોલ્યા કે;—“ હું મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડું ” એમ કહી તીર્થયાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યા. પ્રથમ ગંગાદ્વારે આવ્યા. અહીં દર્શન કરી પાછાં આવતાં, ઉલુપી નામે નાગ કન્યાના આગ્રહથી તે સાથે ગાંધર્વ લગ્ને પરણ્યા. તે સ્ત્રીથી તેને ઈરાવાન પુત્ર થયો. પછી બદ્રિ-કેદારનાં દર્શન કર્યાં ને હિરણ્યખંધુ તીર્થ કર્યું. પશ્ચિમમાં નિમિષારણ્યમાં તપોવનને વંદન કરી, અંગ, બંગ આદિ દેશ જોયા. દક્ષિણમાં મહેન્દ્ર પર્વત જોયો. સમુદ્ર તીરે મણિપુર નગરના રાજા ચિત્રવાનની કન્યક ચિત્રાંગી સાથે પરણ્યા. અર્જુન ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા. તે સ્ત્રીથી અર્જુનને બધ્રુવાહન નામે પુત્ર થયો. તેને ચિત્રવાને રાજ સોંપ્યું.

અર્જુન ત્યાંથી આજ્ઞા લઇ ચાલ્યા. મણિપુરથી દક્ષિણે સમુદ્ર કિનારે સૌભદ્ર, પોલોમ, અગસ્ત્ય, કારધમ અને ભારદ્વાજ એ પાંચ નારી તીર્થ નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેને મનુષ્ય વિવાર્જન જોઇ, ઋષિઓને પૂજવાથી તેણે જણાવ્યું કે, તે પ્રત્યેકમાં એક એક મોટી મગરી રહે છે. તેથી ત્યાં કાંઇ જઇ શકતું નથી. આ સંભળી અર્જુન નહિ ડરતાં ત્યાં ગયા. પ્રથમ સૌભદ્રતીર્થમાં સ્નાન કરવા ઉતર્યા કે મગરીએ પકડ્યા, પણ સાવધ રહી પોતાના શરીર સામર્થ્યથી તેને બહાર કાઢી. તે દિવ્યસ્ત્રીરૂપે થઇ ઉભી. તેમને પૂછતાં જણાવ્યું કે; હું કુમેર સભાની અપ્સરા છું. મારું નામ વર્ગા છે, એક દિવસ હું, સૌર-બેયા, સમીચી, યુદ્ધ્યુદા અને લતા એ ચાર સખીઓ અમે અરણ્યમાં ગાયન કરતી ફરતી હતી. ત્યાં કાંઇ ઋષિ પુત્ર અધ્યયન કરતા ગુપ્ત સ્થળે રહેલા હશે, તે અમે જોયેલા નહિ. આ-મારી ક્રિડાથી તેમના અધ્યયનમાં વિક્ષેપ પડ્યો. તેણે કોપ કરી શાપ દીધો કે, “ તમે જળ મધ્યે મગરીરૂપ થઇ પડો. ” તે શાપથી અમે તેમને વંદન કરી ઉશ્ચાપ માગ્યો. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે;—તમે બાજથી સો વર્ષે કાંઇ એક

મહાપુરુષના સ્પર્શથી ઉદ્ધાર પામી સ્વલોકમાં જશો. એવાં તેમનાં વચન પ્રમાણે હું આજે સો વર્ષે તમારા સ્પર્શથી ઉદ્ધાર પામી પૂર્વ સ્વરૂપે થઇ. તેવીજ રીતે દયા કરી, મારી બીજી સખીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરશો. તે પરથી અર્જુને પ્રત્યેક તીર્થમાં સ્નાન કરી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. સર્વ અર્જુનની સ્તુતિ કરી, સ્વલોકમાં ગઇ. ત્યારથી એ તીર્થમાં મનુષ્યો નિર્ભયતાથી સ્નાન કરે છે.

અર્જુન ત્યાંથી શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચીનાં દર્શન કરી કામ્ય-વનમાં આવ્યા. તે શિવનું અનુકંઠન સ્થળ હતું, ત્યાં અર્જુન ધ્યાનસ્થ થઇ બેઠો. ત્યાં શિવ આવ્યા ને ટાપાયમાન થયા. અર્જુને શિવ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં તે શિવના બાણથી મુગ્ધ પામ્યા. શિવ તેનું યુદ્ધ ચાતુર્ય જોઇ પ્રસન્ન થયા અને તેને સાવધ કરી કવચ, કુંડળ આપ્યાં. પછી તેઓએ રામેશ્વરનાં દર્શન કરી હનુમાનના મુખથી રામ ચરિત્ર સાંભળ્યું. અર્જુને હસીને કહ્યું કે રામનું એટલું સામર્થ્ય, ત્યારે બાણવતી કેમ સેતુ ન બાંધ્યો ? હનુમાને કહ્યું કે; બાણ તો બાંગી જાય. અર્જુન બોલ્યા કે;—હું જો હોત તો બાણનો સેતુ બાંધત. હનુમાને કહ્યું કે, બાંધ જોઉં. પછી અર્જુને એક થોજનનો બાણસેતુ બાંધી કહ્યું કે, તે જો તું બાંગે તો હું અગ્નિકાષ્ટ ભક્ષ કરીશ. હનુમાને કહ્યું કે જો હું ન બાંધુ તો તારી ધ્વજપર બેસી મારે તારે આધિન રહેવું. હનુમાને કુદકો મારી સેતુ બાંધ્યો ને અર્જુને કાષ્ટ એકઠાં કરી સળગાવી તેમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરી; પણ એટલામાં કૃષ્ણે બ્રાહ્મણને રૂપે આવી તેની સર્વ વાત સાંભળી. કૃષ્ણે હનુમાનને કહ્યું કે સાક્ષી કોણ છે ? માટે ફરીથી સેતુ રચાય ને તું બાંગે ત્યારે ખરી વાત. અર્જુને તે બાંધ્યો, કૃષ્ણે તેની નીચે જાની રીતે સદર્શન મૂકેલું. તેથી તે સેતુ હનુમાનથી તૂટ્યો નહિ; ત્યારે બ્રાહ્મણે હનુમાનને કહ્યું કે, તેમની ધ્વજપર બેસી તેને સહાય રહેજો. ત્યાંથી અર્જુન દારિકાં આવ્યા. અહીં તેઓ કૃષ્ણની સહાયતાથી બળરામની મુગ્ધા ઉપરાંત સુભદ્રાનું હરણ કરી પરણ્યા. તેમની સાથે એક વર્ષમાં ધણાં તીર્થ કર્યાં. બાર વર્ષ પૂરાં થતાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવી બાઈઓને ભેટ્યા. સુભદ્રાને દ્રૌપદીએ બેન કરી માની. સુભદ્રાથી અભિમન્યુ પુત્ર થયો અને ત્યાર પછી દ્રૌપદીથી શ્રુતકર્મા પુત્ર થયો. એક સમયે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અર્જુન, કૃષ્ણ, સુભદ્રા, દ્રૌપદી અને બીજા સર્વ યમુના ના તટપર વનમાં શિખીરા-તંબુમાં રહ્યાં હતાં. ત્યાં અગ્નિએ બ્રાહ્મણરૂપે આવી ખાંડવ વન ભક્ષ કરવાનું માગ્યું અને કહ્યું કે આ માટે ઇન્દ્ર સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. અર્જુને કહ્યું કે મારી પાસે અંશ ધણાં છે, પણ રથને

ધનુષ્ય નથી. અગ્નિએ પાતાળમાં જઇ વરુણ પાસેથી ગાંડીવ આપ્યું, અ-
ક્ષય ભાષા ને વિજયરથ લાવી. અર્જુનને આપ્યાં. અર્જુન અને કૃષ્ણ,
રથપર બેસી ખાંડવ વનમાં ગયા. અગ્નિએ વન ભક્ષ કરવા માંડ્યું, એટલે
ઇંદ્રે દૈત્ય, રાક્ષસ, ગંધર્વ, યક્ષ આદિને મોકલ્યા. તે સર્વનો અર્જુને સંહાર
કર્યો. મયાસૂર શરણે આવ્યો, તેને અર્જુને અભય વચન આપ્યું. અગ્નિ
તૃપ્ત થયો, પછી ઇંદ્રે આવી કૃષ્ણાર્જુનને સ્તવન કર્યું. કૃષ્ણ, અર્જુન અને
બીમ એ ત્રણે મળી બ્રહ્મણ્યરૂપે જરાસંધ પાસે યુદ્ધ યાચવા ગયા, તેમણે
જરાસંધ રાજા બીમ સાથે યુદ્ધ કરતાં હાથે. ધર્મ રાજાએ રાજસુયજ્ઞ કર-
વાનો વિચાર કર્યો ત્યારે પુષ્કળ ધન લાવવા માટે ચારે બાજુએ ચાર દિશાએ
ગયા હતા. તેમાં અર્જુન ઉત્તર દિશામાં ગયા હતા. તેનો દિગ્વિજય
આ પ્રમાણે:—

અર્જુને ઇંદ્ર પ્રસ્થથી નીકળી ઉત્તરે કુલિંદ નામે દેશ, આનર્ત, કાલ-
કૂટ, અપરવત્તર, અને સુમંડળ એ દેશો જીત્યા. પછી શાકલદ્વીપ
દેશના રાજા પ્રતિવિધ્યની સાથે ભારે યુદ્ધ થયું, અંતે તેને
જીતી સાથે લીધો. ત્યાંથી પ્રાગજ્યોતિષ દેશના ભગદત્ત રાજાએ
કિરાત અને ચીનદેશ જે તેનાથી જીતા દેશ છે, તેના આશ્રયના
બળથી આઠ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું. તેમાં ભગદત્ત રાજાને હરાવી
કર લીધો. ત્યાંથી અર્જુન પુનઃ ઉત્તર તરફ જવા નીકળ્યો. જતાં જતાં
અંતગિરિ દેશને જીતી ત્યાંનાં રાજાઓ પાસેથી કર લીધો. તે સર્વ રાજાઓ
અર્જુનની પ્રીતિ સંપાદન કરવા સૈન્ય લઇ સાથે ચાલ્યા. ત્યાંથી સર્વ
ઉલુક દેશના જૂહંત રાજા પાસે ગયા. પર્વતવાસી રાજાઓ અર્જુન
આવ્યાના સમાચાર સાંભળી યુદ્ધ કરવા આવ્યા, પણ તેમને હરાવી કર
લીધો. પછી સેનાબિંદુ, વામદેવ, અને સુદામા રાજા
એ સર્વ રાજાઓ તથા અપરઉલૂક દેશ, પંચગણ દેશ અને દેવપ્રસ્થના
બીજા સેનાબિંદુ રાજા તથા પૌરવેશ્વર (પારસીદેશ—ઇરાન) જે વિશ્વ-
ગંજ નામના રાજા, પર્વતવાસી દ્રશ્યુરાજા અને ઉત્સવ સંકેતસમગણ એ
સર્વે દેશના રાજાઓને જીતી કર લીધો. પછી કાશ્મીર દેશ, દક્ષિણેશ્વર
રાજા યુક્ત લોહિત દેશ, ત્રિગતદેશ, દાર્વ, કોકનરદેશ, એ સર્વ દેશના રાજા
કર આપી આધિન થયા. પછી અભિસાર દેશ ચિત્રસેન રાજા, ઉચ્ચા-
પુરના રોગમાન રાજા, સિંહપુરના ચિત્રાયુધ રાજા, ઉત્તરસુહા અને
ઉત્તર ચોલદેશ એ સર્વે રાજાઓને જીતીને કર લીધો. પછી મહાશ્વર
આલહીક રાજાને વશ કર્યો. કાંબોજદેશ સહિત દરદેશના રહેવાસીઓને

જીતી ઇશાન દિશા તરફ ચાલ્યા. ત્યાંના દરયુરાગને જીત્યા. તે પછી લોહદેશનાસી અને પરમહાબોજ દેશને જીતી, ઉત્તર તરફ ઋષિકેશ-કૃશિઆ નામે દેશના રાગને જીતી શુકાદર-પોપટવર્ણ આઠ અને મયુર સરીખા ઉતાવળા ચાલનાર કેટલાક અશ્વ કરમાં લીધા. પછી હિમાલય પરના દેશ જીત્યા અર્જુન સ્વેતપર્વતને અતિક્રમણ કરી કિંપુરુષ દેશના પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાં દુમપુત્રને જીતી કર લીધો. હાટક દેશ જીત્યો. ત્યાંથી માનસરોવર અને ઋષિકુલ નદીઓ જોત્રને ત્યાંના ગંધર્વોથી રક્ષિત દેશ જીતી તિત્તિર પ્રમાણે ત્વરાથી ચાલનારા ચિત્રવિચિત્ર રંગના અશ્વ લઇને ઉત્તરે હરિવર્ષમાં ગયા. ત્યાંના મોટા શરીરવાળા બળવાન લોકોને જીતી લીધા. ઇત્યાદિ દેશો જીતી, અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા અને યુધિષ્ઠિર રાગને આણેલું સર્વ દ્રવ્ય અર્પણ કર્યું.

રાજસૂય સમાપ્ત થયો. દુર્યોધન પાંડવોનું ઐશ્વર્ય જોઇ શક્યો નહિ. તેથી યુધિષ્ઠિરને કપટ દૂતરમાડી સર્વસ્વ હરણ કર્યું. પાંડવો સર્વસ્થ હાર્યા પછી તેર વર્ષ વનવાસ ભોગવવાને અદ્વૈત વનમાં ગયા ત્યાં વ્યાસે આવી અર્જુનને કહ્યું કે;—તું તીર્થાટન કર, તને લાભ થશે, તે ઉપરથી તે હિમ પર્વત ઓળંગીને ઇંદ્રકીલ પર્વતપર આવ્યો; ત્યાં તેણે પહેલે મહિને વૃક્ષ પર્ણ ખાઇને ઘોર તપ કરવા માંડ્યું. બીજે મહિને જળપાન કરી રહ્યા. ત્રીજે મહિને ધૂમ્રપાન, ચોથે મહિને વાયુ ભક્ષણ એવી રીતે તેણે એક અંગુઠા ઉપર ઉભાં રહી હાથ ઉંચા રાખી તીવ્ર તપ કર્યું. શિવે મૂક નામના દૈત્યને કહ્યું કે, તું ભૂંડને રૂપે જઇ તેનું તપ ભંગ કર. અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ વડે ભૂંડને મારી નાખ્યો. શિવ કિરાતને રૂપે પ્રગટ થઇ બોલ્યા કે;—મારા વનમાં ભૂંડને તે કેમ માર્યો ! એમ કહી યુદ્ધ કરવા ઉભા. અર્જુને બહુ બાણ માર્યા, પણ તેમાં કાંઈ નહિ ફાવવાથી ગાંડીવના દંડથી મારવા માંડ્યું. શિવ મોંઢું પસારી તેને ગળી ગયા. પછી મલ્લયુદ્ધ થયું, તેમાં અર્જુન મૂર્છિત થઇ પડ્યા. શિવે તેને સાવધ કરી સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું; એટલે અર્જુને સ્તુતિ કરી. શિવે તેને સાવધ કરી પ્રસન્ન થઇ તેને પાશુપતાસ્ત્ર નામે અસ્ત્ર આપી તારો વિજય થાઓ એવો આશિર્વાદ આપ્યો. તે વખતે યમ, વરુણ, કુબેરાદિએ અર્જુનને પોતપોતાનાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર સહિત વરદાન આપ્યાં. ઇંદ્રે કહ્યું કે હું રથ મોકલું છું તેમાં બેસી તું અમરાવતી આવજે. ઇંદ્રે અર્જુનને સત્કાર કર્યો. અહીં અર્જુન પાંચ વર્ષ રહ્યા, તેમાં તેણે સ્વર્ગની સર્વ રચના જોઈ. અસ્ત્ર શસ્ત્ર વિદ્યા, ગાયન નૃત્યવિદ્યા અને બીજી વિદ્યાઓ શિખ્યા. નિવાતકવય, કાળકેત ને હિરણ્યપુરવાસી, એ ત્રણ અસુરો ઇંદ્રથી

જીતાતા નહોતા, તેને અર્જુન ઇંદ્રના રથપર બેસી જીતી આવ્યા, તે જોઈ ઇંદ્ર અતિ પ્રસન્ન થયા. એક દિવસે અર્જુનનું તેજસ્વિમુખ જોતાં ઊર્વશીનું હૃદય વિંધાયું. ઊર્વશી આવી, તેને અર્જુને કહ્યું કે, આવો માતા ! તે ઉપરથી ઊર્વશીએ શાપ દીધો કે તું નપુષક રહીશ, ને સ્ત્રીઓમાં વાસ કરીશ. અર્જુને ઇંદ્રને શાપની વાત કરતાં, તેણે ઊર્વશીનો શાપ એક વર્ષનો કયો અને કહ્યું કે ચિંતા ન રાખ, એક વર્ષ તારે ગુપ્ત રહેવું છે; ત્યારે તે શાપ કામ લાગશે. પછી અર્જુન અદ્વૈત વનમાં ભાષ્ટવો પાસે આવ્યા.

દુર્યોધન પોતાનો વૈભવ બતાવવા અને પાંડવોને જીતવા તેમને આશ્રમે આવતો હતો; ત્યાં માર્ગમાં ગંધર્વ સાથે યુદ્ધ થયું. તેમાં ગંધર્વે તેમને પકડી બાંધી રાખ્યો; ત્યારે કૌરવના કાંઈ એક પ્રધાને યુધિષ્ઠિરને વિનંતી કરી, તે ઉપરથી યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી અર્જુને બીમ, નકુળ, સહદેવ સાથે જમ્બૂવિત્તેન ગંધર્વને હરાવી દુર્યોધનને છોડાવ્યો. એક વખતે પાંડવો મૃગયા કરવા ગયા હતા; સારે જયદ્રથ દૌપદીને એકલી જોઈ હરણુ કરી જતો હતો, પણ અર્જુન અને બીમે પકડી બાંધી આણ્યો. તેરમે વર્ષે પાંડવો વિરાટ રાજાને ત્યાં રૂપા રહ્યા. ત્યારે અર્જુન બૃહનટા નામ ધારણ કરી અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓને નૃત્યગીત શિખવવા રહ્યા હતા. કૌરવો પાંડવોને તેર વર્ષની અંદર જીતી કરી ફરી વન મોકલવાની કાશિશર્મા હતા. પાંડવો વિરાટ નગરમાં આવ્યા પછી અનેક ઉપાતો થવા લાગ્યા હતા. તે ઉપરથી કૌરવોએ અનુમાન બાંધ્યું કે તેઓ જો ત્યાં હશે, તો તે શેહેરની ગાયોને હરણુ કરવા દેશે નહિ. એવા હેતુથી વિરાટ નગરીને કૌરવોએ ઘેરી ગાયો લઈ જવા માંડી. પણ અર્જુને શમીવૃક્ષ ઉપરથી ગાંડીવ ધનુષ લઈ, ઉત્તરને સારથી કરી કૌરવોને હારાવી નશાડી મૂક્યા અને ગાયો પાછી વાળી. આ વખતે પાંડવો જીતા થયા, પણ તેર વર્ષની મુદત પૂરી થઈ ગઈ હતી. તેથી કૌરવોનું કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ. વિરાટ રાજાએ પાંડવોનો ઉપકાર માની ક્ષમા માગી; ઉત્તરાકુંવરી અર્જુનને પરણાવવા માંડી, પણ અર્જુન પોતે તેનો શિક્ષા ગુરૂ હોવાથી પરણવા ના પાડી તેથી ઉત્તરા અભિમન્યુ તે પરણાવી હતી.

અર્જુને યુદ્ધ પ્રસંગે કૃષ્ણને કહ્યું કે, હે સખા ! આ મારા વડીલ ગુરૂ અને સંબંધીઓને કેમ માર ? ઇત્યાદિ કહી તેઓ એકદમ પ્રેમના મોહથી મૂર્છિત થયા. તે જોઈ કૃષ્ણે તેનો આ મોહ ઉપદેશ આપી મટાડ્યો હતો. (ભુઓ. ગીતા.) પછી અર્જુને દશ દિવસ સુધી બીજમ સાથે યુદ્ધ કરી કૌરવ દળના ધણાક વીરોને માર્યા. બીજમ રથમાં પડ્યા. ત્યારે પાંડવ

કૌરવ તે પાસે ગયા હતા. તે વખતે બીષ્મે પોતાના લટકતાં માથા નીચે કંઈ મૂકવાનું માગ્યું. કૌરવે સુંદર ઓસીકાં લઈ આપ્યા, ત્યારે બીષ્મે તે ને સ્વીકારતાં અર્જુનને કહ્યું, અર્જુને ત્રણ બાણ ઠોકી ઓસીકું કરી આપ્યું અને પ.ણી માગ્યું ત્યારે પૃથ્વીમાં એક બાણ મારી પાતાળ ગંગાની ધારા બીષ્મના મુખમાં પાડી. ત્યારથી તે રથળ બાણ ગંગા નામે પ્રસિદ્ધ છે. ઇત્યાદિ અર્જુને મહાભારતની લડાઈમાં ઘણાં પરાક્રમે કર્યાં હતાં. અને અંતે કૌરવો નાશ પામતાં પાંડવોનો જય થયો હતો.

યુધિષ્ઠિરે કૌરવો સાથેની લડાઈમાં જય મેળવ્યા પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. સર્વ રાજાઓમાં પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું મનાવવા અશ્વને છોડી મૂક્યો હતો. તેના રક્ષણાર્થે અર્જુન ગયા હતા. ઘણાક દેશના રાજાઓએ તે અશ્વને બાંધ્યો હતો. પણ અર્જુને તે સર્વની સાથે લડાઈ કરી તેમનો પરાજય કર્યો હતો. અશ્વમેધયજ્ઞના અગ્નિકુંડની રક્ષા કરવાનું કામ પણ અર્જુને બજાવ્યું હતું. યજ્ઞપૂર્ણ થતાં સર્વ રાજાઓ અર્જુનના પરાક્રમેનાં વખાણ કરતા પોતાને દેશ ગયા હતા.

યુધિષ્ઠિર રાજ કરવા લાગ્યા, ત્યારે અર્જુન સેનાપતિનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે બજાવતા હતા. પોતાના ઉત્તમ કાર્યથી તેણે લોક પ્રીતિ ઘણીજ મેળવી હતી. થોડો કાળ જતાં કૃષ્ણ નિજ ધામે ગયાથી તેને જે અપાર શોક થયો હતો તે વર્ણવી શકાય તેવો નથી; તોપણ તે ધૈર્ય રાખી દ્વારિકા ગયા હતા. શ્રી કૃષ્ણે નિજધામે જતી વખતે કહ્યા પ્રમાણે અર્જુન ત્યાંથી હિમસેન, વસુદેવ સર્વ વિધવા સ્ત્રીઓ અને દ્રવ્યાદિ સર્વ સમૃદ્ધિ લઈ હસ્તિનાપુર આવ્યા.—શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રને ઇંદ્રપ્રસ્થ (આગ્રા) ની ગાદીપર અને અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતને હસ્તિનાપુરની ગાદીપર સ્થાપન કર્યાં. થોડો કાળ વિલા પછી અર્જુન સર્વ ભાઈઓ સાથે ઉત્તરાખંડમાં હિમાલયપર ગયા. ત્યાં જઈ સર્વ બંધુઓ સાથે નિજ ધામે ગયા હતા.

ધનુષધારી અર્જુન રણચતુર અને યુદ્ધકળામાં કુશળહતા, પણ ધનુર્વિદ્યા તો તેમણે પોતાનીજ કહેવડાવી હતી. તેઓ વડીલ ભાઈ પ્રત્યે નિરંતર મર્યાદાશીલ રહેતા. કેટલાક જય તેમણે શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી મેળવ્યા હતા; તોપણ ધણાખરા જયતો તેમણે એકલાએજ મેળવ્યા હતા. તેઓ પોતાની ભુદ્ધિ, બળ, ઉત્સાહ અને ધનુર્વિદ્યાના પ્રવિણ પણાથી પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત થયા છે. “અર્જુન બાણાવળી” એ નામથી અઘાપિ સુધી લોકો તેને માન્ય અને પૂજ્યગણી યાદ કરે છે. એ શું તેમની ઓછી મહત્તા છે !!! ધન્ય છે તેવા વિજય નરને !!!

લીખપિતામહ.

આ પરમપવિત્ર દૈવી મહા પુરૂષ ચંદ્રવંશીય કુરુ કુલોત્પન્ન શાંતનુ રાજના ગંગાથી ઉત્તમ થયેલા પુત્ર—આઠ વસુમાંના એક વસુનો અવતાર. ગંગા પોતાનો નિયમ પૂરો થતાં શાપથી મુક્ત થઈ સ્વર્ગે ગયાં; ત્યારે શાંતનુની ઇચ્છાથી તેને સાથે લઈ ગયાં હતાં. ગંગાએ તેને ઉછેરી મોટા કર્યા. બૃહસ્પતિ પાસે ચાર વેદ અને ધનુર્વેદ ભણાવ્યા. ઈન્દ્રાદિ દેવાએ તેને અન્ન શ્રવણ આપ્યાં. પછી શુક તથા પરશુરામ પાસે ધનુર્વિદ્યા ભણાવી કુશળ કર્યા. ચોવીશ વર્ષની ઉંમરે ગંગાએ શાંતનુ રાજને પાછા સોંપ્યા. તે ગંગાના પુત્ર માટે ગાંગેય નામ પડ્યું. તેઓ અલ્પવયસ્કતા પ્રભાવે દેવ સરિખા દૈદીપ્યમાન દિસતા હતા. માટે દેવદત્ત પણ કહેવાય છે.

લીખની માતા ગંગા સ્વર્ગે ગયાથી શાંતનુ રાજને તેનો વિરહ થયો હતો. તેમાં પુત્રને સોંપી ગયા પછીથી તો તેને વિરહ વેદના અધિક થઈ પડ્યો; પરંતુ નિરૂપાયે—ત્યાં રહેલા હતા. એક દીવસે તેઓ યમુના નદીને તીરે વનમાં ફરતા હતા; ત્યાં એક સુંદર, તરણુ અને તેજસ્વી કન્યા દીડી તે સાથે પરણવાની ઇચ્છા થતાં પુછ્યું કે;—તું કેની કન્યા છે ? તેણે કહ્યું હું ધીવરની પુત્રી છું. શાંતનુ રાજએ ખારીક રીતે તપાસ કરાવ્યો તો મૂળતો તે ક્ષત્રિય કુમારી હતી, પણ ધીવરને ત્યાં ઉછેરી મોટી થઈ હતી. એવો સંપૂર્ણ નિશ્ચય થતાંજ તેણે ધીવર (માછી) ને કહ્યું કે તું તારી પુત્રી મારી સાથે પરણાવ. ધીવરે (માછીએ) કહ્યું કે;—મારી પુત્રી સત્યવતીના પુત્રો રાજ્યના અધિકારી થાય તોજ હું તને પરણાવું. આ સાંભળી શાંતનુ રાજએ મનમાં અરે ! મારા ગાંગેય જેવા ઉત્તમ ગુણવાન પુત્રને રાજ્યાધિકારી ન કરું, ત્યારે પછી હું જેવો જીનો લોભી બીજો કોણ કહેવાય ? નહિ, નહિ. એ કામ ન કરવું. એવો વિચાર કરી વગર ખોલ્યે પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા. પણ તે સુંદરીના સ્મરણે પ્રતિદિન ક્ષિણ થવા લાગ્યા.

લીખ—ગાંગેય પિતાને ઉદાશ જોઈ તેનું કારણ સમજી ગયા કે તરત ધીવર (માછી) પાસે ગયા અને કહ્યું કે;—તમારી પવિત્ર પુત્રી મારા પિતાને પરણાવો અને હું મારા રાજ્યનો હક છોડી દઉં છું. તમારી પુત્રીના પુત્રોપર હું જન ધરીશ. માછીએ કહ્યું;—તમે કદી તમારી પિતા ઉપરની

અપ્રતિમ પ્રીતિ અને ભક્તિને લીધે રાજ્યનો હક છોડી દો; તોપણ તમારા હાથીના જેવા પ્રબળ પુત્રો મારા બાણેનને રાજબદ્ધ કરી પોતે રાજ્યાધિકારી થયા વગર કેમ રહે ! બીજા—મારા પુત્રો જો કે એવા થાયજ નહિ. તોપણ તે વિષે તમને શંકા રહેતી હોય, તો હું જીવતાં સુધી નહિ પરજીવતાં અલ્પચર્યજ પાળીશ. એટલે પછી મારે પુત્ર કયાંથી થશે ? માટે તમે નિર્ભય રહી મારા પિતાને તમારી પુત્રી પરણાવો. આ વાક્ય સાંભળી દેવવતાઓએ પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી કહ્યું કે:-અહો ! મીષ્મપ્રતિજ્ઞાયાં—અરે ! આ મહા આકરી પ્રતિજ્ઞાનો કરનાર છે ! આ રાજપુત્રે અલ્પચર્ય પાળવાનો નિયમ લીધો અને રાજ ઉપરથી હક ઉઠાવ્યો. તેણે જે અતિ વિસ્મય પમાડે તેવું-ભયંકર કર્મ કર્યું. તેથી મીષ્મ. કહેવાયા. પછી માછીએ સત્યવતી બીજાને સ્વાધીન કરી. બીજા તેને પોતાની મા. પ્રમાણે ગણીને સ્થાનમાં બેસાડી શાંતનું પાસે લઇ ગયા. શાંતનુ રાજ તે સાથે પરણ્યા. પુત્રની આવી પ્રેમ ભક્તિ જોઈ શાંતનુએ અતિ પ્રસન્ન થઈ બીજાને કહ્યું કે:- “ ઇચ્છા મરણી થઈશ.” એવું વરદાન આપ્યું.

શાંતનુ રાજાને સત્યવતીથી ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવિર્ય એવા બે પુત્રો થયા. શાંતનુ રાજ સ્વર્ગ વાસી થયા, ત્યારે બીજા પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ચિત્રાંગદને રાજ્ય ગાદીપર બેસાડ્યો અને પોતે રાજ્યની સર્વ સંભાળ રાખતા હતા. ચિત્રાંગદ રાજ એક ચિત્રાંગદ નામે ગંધર્વ સાથે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો. તે પરથી બીજા વિચિત્રવિર્યને રાજ્યાસનપર બેસાડ્યો. પછી તેનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. તેવામાં તેમણે સાંભળ્યું કે કાશી રાજાની ત્રણ પુત્રીઓનો સ્વયંવર થાય છે. બીજા ત્યાં ગયા, ત્યાંથી એકસો આઠ કુળના રાજાઓને જીતી ત્રણેને ઉપાડી હસ્તિનાપુર લઈ આવ્યા. લગ્ન સમારંભ થવા લાગ્યો. તેવામાં કાશીરાજની પુત્રી અંબાએ કહ્યું કે—હું મારા મનથી શાલ્વ રાજાવેરે વરી છું. તે પરથી બીજા તેને સ્થાનમાં બેસાડી શાલ્વ રાજાપાસે મોકલી. શાલ્વે કહ્યું કે બીજા હરણ કરી, માટે હું હવે તારી સાથે લગ્ન નહિ કરું; ત્યારે અંબા પાછી હસ્તિનાપુર આવી. અંબિકા અને અંબાલિકાતો વિચિત્રવિર્ય સાથે પરણી ચુકી હતી. અંબાએ બીજાને કહ્યું કે, શાલ્વ રાજા હવે ના કહે છે. માટે તુંજ મારી સાથે પરણ. બીજા કહ્યું કે મારે તો સર્વ સ્ત્રીઓ મા બેન પ્રમાણે છે. તે અપમાન સહન ન થયેથી અંબાએ અંદ્રિકાનમમાં મોટું તપ કરી પરશુરામને પ્રસન્ન કર્યા. પરશુરામ અંબાને તેડી હસ્તિનાપુર આવ્યા. બીજા સામા જઈ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર

ક્યાં અને નગરમાં તેડી લાવી પૂજન કર્યું. પરશુરામે કહ્યું કે:—આ અંબા સાથે લગ્ન કર અથવા મારી સાથે યુદ્ધ કર. ભીષ્મે કહ્યું કે મેં તેા સર્વ સ્ત્રીઓને મા બેન ગણી છે. માટે શી રીતે પરણું? આપની જે આજ્ઞા હોય તેા યુદ્ધ કરું. પરશુરામે કહ્યું કે, ત્યારે યુદ્ધ આપ. તે પરથી ભીષ્મે તે સાથે સતાવીશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કરી તેને જીત્યા. પરશુરામે ભીષ્મને જાતી સાથે દાખી કહ્યું કે; મારી વિદ્યા તને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થઇ છે. તે જોઇ હું ધણેા પ્રસન્ન થાઉં છું. અંબા ! મારો નિયમ હવે પૂરો થયો, માટે તું તારે ઘેર જા. પછી પરશુરામ પોતાને આશ્રમે ગયા. વિચિત્રવીર્ય ભીષ્મની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કરતો હતો. અદ્ય વયમાં ક્ષય રોગ થયો. તેથી સંતતિ વગર મરણ પામ્યો. તેથી તેની સ્ત્રીઓ અને માતાને અનિવાર શોક થયો. સત્યવતીએ શોક શાંત કરી ભીષ્મને કહ્યું કે;—રાજગાદી નિર્વંશ જશે. માટે તું લગ્ન કર, ભીષ્મે કહ્યું કે હું પ્રતિજ્ઞા તોડીશ નહિ. તે ઉપરથી સત્યવતીને બહુ વિચાર થયો કે હવે શું કરવું ? એમ વિચારી વ્યાસ પુત્રનું સ્મરણ કર્યું કે, તેઓ સત્વર આવી પ્રગટ થયા. તેમણે માતા સત્યવતીની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાના પ્રતાપથી જે પુત્રો નિર્માણ કર્યા. તેજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ નામથી અતિ પ્રસિદ્ધ છે. દાસીથી એક પુત્ર થયો તે વિદુર નામે અતિ પ્રસિદ્ધ છે. તે ત્રણેને ભીષ્મે ઉછેરી મોટા કર્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મ્યાં હતા; તેથી ભીષ્મે પાંડુને રાજ્ય યાદીપર બેસાડ્યો. ગાંધાર—કંદહાર દેશાધિપતિ સુબલ રાજની કન્યા ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્રને અને કુંતિભોજ રાજની કન્યા કુંતી (પૃથા) અને બીજી મદ્રદેશાધિપતિની કન્યા માદ્રી એ બે સ્ત્રીઓ-પાંડુને પરણાવી. ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો અને એક દુઃશલા નામે પુત્રી થઈ. પાંડુને યુધિષ્ઠિર, અર્જુનાદિક પાંચ પુત્રો થયા. પડુરાજ કહેવાતા પણ સધળો કારભાર ભીષ્મ કરતા હતા. પાંડુના મરણ પછી ભીષ્મે પાંડવ કૌરવને કૃપાચાર્ય પાસે લણ્યાવ્યા. દ્રોણાચાર્ય હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા, તેને ભીષ્મે વિનય પૂર્વક રાજ્યાશ્રાય આપી પાંડવ અને કૌરવ તથા બીજા રાજ પુત્રોના ગૃહ કરી યાપ્યા. મુખ્ય રાજ્યપર ભીષ્મે ધૃતરાષ્ટ્રને સ્થાપ્યા. યુધિષ્ઠિર ઉત્તમ ગુણવાન દેખાવાથી તેને યુવરાજ પદ આપ્યું અને પોતે સ્વસ્થ રહ્યા. ભીષ્મે ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા કરી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો એક એક કરતાં અધિક દુષ્ટ નિકળ્યા. પાંડવ કૌરવો વચ્ચે દ્વેષ ઉભો થયો અને તે આલ્પાજ્ઞ કર્યો. તેના સર્વ પ્રસંગોમાં ભીષ્મ પિતા કૌરવને બહુ બહુ સમજાવતા, પણ

ધૃતરાષ્ટ્રને માહું લાગે તેને લીધે અને સૌ સૌના કર્યા કર્મ ભોગ-
વશે તે જ્ઞાને કરીને ઉદ્ધત કૌરવોના દુરાચાર તેઓ સાંખ્યા કરતા હતા.
પાંડવોએ સામોપચારથી અર્ધ રાજ્ય માગ્યું, બીજમે પણ કૌરવોને
બહુ સમજાવ્યા, પણ તેમણે માન્યું નહિ. ત્યારે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો.
યુદ્ધમાં બીજમ જોઈ પાંડવોનો જય ધમ્મજતા હતા, તોપણ કૌરવોનાં
પક્ષમાં રહ્યા હતા. કૌરવ સૈન્યના સેનાપતિ દામ્પલ બીજમે ૧૦ દિવસ અદ-
ભૂત યુદ્ધ કર્યું હતું. તેના રથશ્વ ઘોળા હતા, તેના શ્વજપર પાંચ પાંખાનું તાડ
હતું. તેણે યુદ્ધને આરંભે નીતિ પાળવા બહુ ઉત્તમ ભાષણ કર્યું હતું.
અને પોતે પણ બહુ નીતિથી યુદ્ધ કર્યું હતું.

બીજમની યુદ્ધનીતિ—રથિએરથિ સામે, પેદળે પેદળ સામે, સ્વારોએ સ્વાર
સામે, મહાયોદ્ધાઓએ મહાયોધ્ધા સામે, એમ સરખે સરખા સાથે યુદ્ધ કરવું.
યુધ્ધમાં ક્રોધએ કપટ કરવું નહિ. યુદ્ધ પુરું થાય કે ક્રોધએ ક્રોધના ઉપર વેર
રાખવું નહિ, એકનાપર અનેક શસ્ત્ર ચલાવવાં નહિ જેઓ યુધ્ધ જોવાં આવ્યાં
હોય, વાઘ વગાડનારા, રથ હાકનારા, વાર્તિક, દૂત, સેવક, લૂહાર, ખોદનારા, મૂર્છા
પામેલા, શરણાગત, અસાવધ, નાશતા હોય અને જેઓ શસ્ત્ર મૂકીદે; ઇત્યા-
દીના ઉપર ક્રોધએ શસ્ત્ર ધાત કરવો નહિ. સૂર્યાસ્ત થતાં અને પક્ષના સેનાપતિએ
પોતપોતાના સૈન્યને અટકાવી શસ્ત્ર મૂકાવવાં, પરસ્પર મિત્રભાવે
મળવું અને બોલવું, પરસ્પરની છાવણીમાં જવું, આવવું. યોધ્ધાઓ પરસ્પર
નિંદા કરતા હોય અથવા ભાડતા હોય, તેમાં ત્રીજાએ શસ્ત્ર ઉચકી ધાત કરવો
નહિ. આગળથી જણાવ્યા વગર ક્રોધએ ક્રોધના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવું નહિ,
બેજણ યુધ્ધ કરે; તેમાં ત્રીજાએ વચમાં પડવું નહિ; ઇત્યાદિ નીતિએ બીજમે દશ
દિવસ યુધ્ધ ચલાવ્યું હતું. દશમે દિવસે દુર્યોધને તેના તંબુમાં આવી કહ્યું
કે;—આપ મન લગાડીને યુધ્ધ કરતા નથી, તે ઉપરથી તેણે કહ્યું કે, દુપદ
પુત્ર શિખંડી મારી પાછળ નહોય, (તેના હાથથી બીજમને મૃત્યુ હતું) તો હું
નિષ્પાંડવી પૃથ્વી કરું. તે ઉપરથી દુર્યોધને તેમને શિખંડીનો ઇતિહાસ પૂછ્યો
હતો અને તેણે સર્વ સાંભળ્યો હતો. પછી દુર્યોધન ગયો. આ સર્વ બીજર
પાંડવોને થયા. યુધિષ્ઠિર મધ્યરાત્રે તેમના તંબુમાં આવ્યા અને પાંડવોના
બચવાનો ઉપાય પૂછ્યો. તેમણે ઉપાયમાં શિખંડીને પાછળ કરી અર્જુને
મારી સાથે યુદ્ધ કરવું. તેથી તમારો બચાવ થશે, એવું બતાવ્યું હતું. કૃષ્ણે
યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ન ધરવા વિષે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પણ ત્રીજે દિવસે બીજમે
એવાં તો બાણ માર્યાં કે તેને વાળવાને સારૂ કૃષ્ણને પરાણો લેવો પડ્યો
હતો. નવમે દિવસે જ્યારે અર્જુનને મૂર્છા આવી, ત્યારે કૃષ્ણે સુદર્શન

અક હાથમાં લઈ સર્વને ચરચરાવ્યા હતા. તે વેળાએ બીજમ બોલ્યા હતા કે; મારી પ્રતિજ્ઞા તો મેં પૂર્ણ કરી છે. હવે મને મારો એટલે મારો મોક્ષ થાય. શિખંડી ઉપરા ઉપરી બીજમને બાણ મારતો હતો, પણ બીજમ તો તેના સામું જોતા પણ નહિ (શિખંડી-પૂર્વે અંબા નામે સ્ત્રી હતી.) અર્જુનનાં તિવ્રબાણથી વ્યાસ થઇ બીજમ પડ્યા. આ સભિળી કૌરવ પાંડવો શસ્ત્ર મૂકી તેમની પાસે આવ્યા. દુર્યોધન શસ્ત્રવૈદ્ય લઇ આવ્યો. પરંતુ તેણે કહ્યું કે, આ વખતે મને કોઇએ સ્પર્શ કરવો નહિ. પછી તંબુમાં તેમને લઇ ગયા; ત્યાં તેમણે કહ્યું કે; માફ ડોકું લખડે છે તેને માટે કંઇ તમે મૂકવા લાવો. દુર્યોધન સુંવાળું ઓશીકું લઇ આવ્યો, પણ બીજમે અર્જુન સામે જોયું, એટલે તેણે ત્રણ બાણ ટેકવી ઠોકું ઉડ્યું કર્યું. તેથી અતિ સુખ થયું. તેણે પાણી માગ્યું, ત્યારે દુર્યોધન જળપાત્ર ભરી લાવ્યો, પણ તેનો તેણે ધિક્કાર કર્યો. અર્જુને ભૂમિમાં બાણ મારી પાતાળગંગાના ધોધની ધારા તેના મુખમાં પાડી. તેથી કરી તેને બહુજ સંતોષ થયો. “તારી ઇચ્છા થશે ત્યારે તું મરણ પામીશ ” એનું તેના પિતાનું વરદાન હતું. તેઓ કારતક વદ ૮ મે રણમાં પડ્યા; ત્યારે દક્ષિણાયન હતા. તેથી ઉત્તરાયન થતાં સુધી એટલે એ માસ પોતાની ઇચ્છાથી બ્રાણ ધારણ કરી બાણશય્યાપર સૂતા રહ્યા હતા.

બીજમ બાણશય્યાપર પડ્યા, પછી દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિ થયા હતા. ત્યારે બીજમની બાંધેલી યુદ્ધ નીતિ રહી નહોતી. મિશ્ર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. અઠાર દિવસે કૌરવ પાંડવના યુદ્ધનું છેવટ આવ્યું. પાંડવો જીત્યા હતા. કૌરવોની ઉત્તરક્રિયા યુધિષ્ઠિરે કરી. પછી યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો. પરંતુ જ્ઞાતિવધનો જે તેના અંતઃકરણમાં ખેદ થયો હતો. તે દૂર કરવાને કૃષ્ણે ઘણું ઘણું કહ્યું, પણ તેનું અંતઃકરણ શાંત ન થયું. તેથી તેને બીજમ પાસે તેડી ગયા. તે વખતે બીજમ પાસે આવેલા બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ મત્યાદિકનો મોટો સમાજ મળ્યો હતો. તે સર્વ સમક્ષ બિંબે યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મ મોક્ષધર્મ, દાનધર્મ, આપદર્મ, આદિધર્મો વિષે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. પછી ઉત્તરાયણ થતાં સર્વના જોતાંજ. તેઓ ચિત્તને સ્થિર કરી દેહ ત્યાગી, પરમાત્માના સ્વરૂપને પામ્યા હતા. મરણ કાળે તેનું વય કેટલું હશે, તે વિષે મહાભારતમાં કાંઈ લખેલું નથી, પણ દ્રોણાચાર્ય કરતાં તેની ઉંમર બમણી ઉપર હશે એવું લાગે છે.

બીજમને કૌરવ સભામાં દ્રૌપદીએ પ્રશ્ન કર્યા હતા, તે તેણે ગત કરી જઈ ઉત્તર વાળ્યા નહોતા, તે એક પ્રસંગ સિવાય બીજે કોઇ પણ પ્રસંગે તેણે

પોતાની ઉજળી સુધડતા મૂકી નથી. સંસાર સંબંધી વિષયમાં માત્ર સ્ત્રી સંબંધીજ તેને પોતાના અહમ્મય જતને લીધે અનુભવ જ્ઞાન નહોતું. તે સિવાય તે સર્વ વિષયમાં કુશળ હતા. તેણે કોઇ દિવસ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી નહોતી. અને કોઇ પણ પ્રસંગે નીતિનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. અભ્યશસ્ત્ર વિદ્યામાં અર્જુન કરતા વિશેષ ઉજળ વશસ્ત્રી કહીએ તો ચાલે. સર્વ ગુણના સુકટમણિ જે અહમ્મયિદ્યા તેમાં તે ઋષિ જેવા હતા. તે સમર્થ વિદ્વાન ને રાજનીતિમાં કુશળ હતા. દુર્યોધન, દુઃશાસન અને કર્ણની વર્તણૂકને તેઓ ધિક્કારતા, પણ ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવા અને પોતાનું માન ભંગ થયું ન જોવાને, તેઓ પોતાની સત્તા વિનાની વૃદ્ધ વયે સંકેડાઈ રહ્યા હતા.

બીજા એક પુરુષ પરીક્ષક હતા, અને વિદ્યા, સદ્ગુણ ઉપર ઠરેલા પ્રેમથી જોઇ પ્રસન્ન રહેનારા હતા. અતિ વૃદ્ધ છતાં, યુદ્ધમાં તરણની પેઠે ધુમતા હતા. જ્યારે એક પણ બાણ વાગવાથી મહારથી યુદ્ધ આકુળ બાકુળ થઈ પ્રાણ છોડે છે, ત્યારે આ મહાપુરુષ તેવાં અનેક બાણોની શય્યામાં બે માસ સુધી સ્થઈ રહ્યા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તેવી સ્થિતિમાં હૃદયભેદક ઇતિહાસો સાથે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ધર્મ શસ્ત્રોને અનુસરી નાના પ્રકારના ધર્મના ઉપદેશથી આખી સજાના અંતઃકરણને સંતોષ પમાડવો એ કાંઇ ઓછા મહત્વની વાત નથી. !! તે તેના જન્મથી તે જીવિતપર્યંત પાળેલા જીવેન્દ્રિય થણાનોજ પ્રતાપ હતો. તેણે અહમ્મય પ્રતની કરેલી પ્રતિજ્ઞા કદી પણ ભંગ કરી નહોતી. સ્ત્રીપર શસ્ત્ર કદી પણ ઉપાડવાં નહી, એવો તેણે નિયમ જાંદગી પર્યંત મૂક્યો નહોતો. અંબા-શિખંડી નાપર શસ્ત્ર ઉગામેલ નહિ એજ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. તેનું વક્તૃત્વ એટલું તો મનોરંજક હતું કે, તે સાંભળવાને મોટા મોટા ઋષિ, મુનિઓ આવતા હતા અને સાંભળીને છક થઇ જઇ હર્ષગર્જનાથી વાધાવી લેતા હતા. અહો ! ધન્ય છે આવા પ્રતાપી પુરુષને ! અને ધન્ય છે તેમની ગંગા માતા જેવી પવિત્ર જનુનિને !! પવિત્ર અને પ્રતાપી માતાના હિદ્દરમાં આવા પુત્ર રત્નો પાકે એમાં શું નવાઇ !! પ્રભુ ! આ દેશને ઉદય કરવા પુનઃ આવા વીરપુરુષો પ્રકટ કર !! વિજય હો ! મંગળ ! મંગળ ! અરતુ !!

પ્રકરણ ૩ જી.

મહાન અહાર્ષિઓ.

કશ્યપઋષિ.

આ મહાન મુનિરાજ અહાર્ણા દશ માનસપુત્ર (પ્રજાપતિ) માંના મરીચી ઋષિના પુત્ર થાય. તેમને અરિષ્ટનેમી પણ કહે છે. તેમની માતાનું નામ કલા હતું. તે મહાસતી કર્દમ મુનિનાં પુત્રી અને કપિલમુનિનાં બહેન થાય. મહાત્મા કશ્યપ ઋષિ મહારાજ દક્ષ પ્રજાપતિની અદિતિ, દિતિ, કપિલા, ઇલા અને વિનતા; વગેરે તેર કન્યાઓ સાથે પ્રજા વૃદ્ધિ અર્થે પરણ્યા હતા. તે સર્વમંદ અદિતિ સૌથી મોટી અને વધારે પ્રિય હતી.

કશ્યપમુનિ પીંગળેલા સૂવર્ણ સરખા મહા તેજસ્વી પુરુષ હતા, તેમની જટા અગ્નિની જવાળા જેવી હતી. અગ્નિની પેઠે તેમની પાસે ક્રોધથી પણ જઈ શકાય નહિ એવા મહાન પ્રતાપી અહાર્ષિ હતા. સર્વ ઋષિ મુનિઓમાં તેમની મહત્તા વિશેષ હતી. ઇંદ્રને મદદ કરવા માટે અગ્નિરાજાને છળવા વિળગું ભગવાને વામન રૂપે આ અહાર્ણ તેજોમય કશ્યપ ઋષિની પવિત્ર પત્ની મહાસતી અદિતિને પેટે અવતાર ધારણ કર્યો હતો આ ઋષિ મહાન પ્રજાપતિ હતા. તેમની સૃષ્ટિમાં દેવ, દાનવો અને મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયા છે. તેમનો વંશ વિશેષ વિસ્તાર પામ્યો છે.

કશ્યપ મુનિને નીતિ બહુ પ્રિય હતી. જે કોઈ નીતિથી આવતો, તેમનાપર તેમની વિશેષ પ્રીતિ હતી. અવિવેકી તેમને બહુ અપ્રિય હતો. તેઓ અધર્મનો પક્ષ કદિ પણ કરતા નહિ. પછી ગમે તો પોતાનો પુત્ર હોય, તોપણ તેમની અધર્મની વાત કાને ધરતા નહિ. એક વખતે અદિતિ પુત્ર ઇંદ્ર પિતાશ્રી કશ્યપ પાસે બેઠો હતો. ત્યાં મયદાનવે જણાવ્યું કે;— “ દેવરાજ ! ઇંદ્રની પદવી શિવજીએ તમારે માટે અને વિદ્યાધરના રાજ્યનું ચક્રવર્તિ પદ સૂર્યપ્રભાને માટે નિર્માણ કર્યું છે. ” વગેરે વાતચિત થતાં ઇંદ્રે ક્રોધ કરી મયદાનવ પર વજ્ર ઉગાર્યું. આવો અવિવેક જોઈ મહાત્મા કશ્યપે હોકારો કરી તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો. ઇંદ્રે દ્વીકર જોડી ક્ષમા માગી

જણાવ્યું કે;—“ મેં શ્રુતશર્માને વિદ્યાધરતું ચક્રવર્તિ રાજ્ય આપ્યું છે. તે રાજ્ય છીનવી લેવાને સર્વ પ્રકારે સહાય કરવા મયદાનવ તૈયાર થયો છે. માટે મારે શું કરવું ? મુનિરાજ કશ્યપે કહ્યું કે;—“ પુત્ર ! ઈંદ્ર ! તને જેમ શ્રુતશર્મા પ્રિય છે, તેમજ શિવજીને સૂર્યપ્રભ પ્યારો છે. અને શ્રુતશર્માના કરતાં સૂર્ય પ્રભની અંદર ચક્રવર્તિપણાનાં સર્વ લક્ષણો છે. માટે શિવજીનો પ્રેમ કાંઈ નિષ્ફળ જાય નહિ. વળી આ કાર્યમાં મયદાનવને મદદ કરવાની શિવજીએ ભક્ષામણ્ય કરી છે. છતાં તું તેમને શા માટે ઠપકો આપે છે ? એમાં તેનો શું અપરાધ છે ? તે વડીલો તરફ નમ્રતાથી વર્તે છે, જો તું તેને કાંઈ પણ દુઃખદેશે, તો હું તને શાપથી બાળી ભસ્મ કરીશ. તું અનીતિ કદિ પણ કરીશ નહિ. મને નીતિવાળોજ પ્રિય છે—” વળી મયદાનવને જણાવ્યું કે;—ઈંદ્રે તારા ઉપર ક્રોધે ભરાઈ વજ્ર ઉગામ્યું, તોપણ તું સહન કરી બેસી રહ્યો. તારો એવો વિવેક જોઈ, તને “જરા મૃત્યુ આવશે નહિ. તેમ જાણી તારું શરીર વિધાશે નરિ. આ સૂર્ય પ્રભ પણ તારા જેવો પરાક્રમી થશે, કાંઈ પણ શત્રુથી પરાજય કરી શકાશે નહિ. ” એવું વરદાન આપ્યું. વળી કહ્યું કે;—તમને જ્યારે આપત્તિ આવે, ત્યારે શરદપૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખા મહાન્ તેજસ્વી મારા પુત્ર સુવાસ કુમારતું સ્મરણ કરશો; એટલે તે આવી તમને સહાય કરશે. આ સર્વ પરથી જણાઈ આવશે કે ઈંદ્ર જેવા પુત્રની અનીતિ અને અવિવેકતા જોઈ, તેમનાપર અપ્રિયતા બતાવી ક્રોધ કર્યો હતો; અને મયદાનવની નમ્રતા અને વિવેક જોઈ, તેમનાપર પ્રેમ દર્શાવી ઉત્તમ વરદાન આપ્યા હતાં. એજ તેમની મહત્તા દર્શાવી આપે છે.

આ મુનિરાજ કશ્યપ સમન્તકુલિ મંડળમાં મુખ્ય ગણાયો છે. તેઓ ઔઠવકતા હતા. કાંઈનો પણ પક્ષપાત કરતા નહિ. તેમજ નિર્દોષી અને નિડર હતા સત્ય વાત કહેવામાં તેઓ કાંઈની પણ પરવા રાખતા નહિ. આ મુનિરાજની કૃપાથીજ નરવાહનદત્ત નામે રાજા ચક્રવર્તિની શ્રેષ્ઠ પદવી પામ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે રાજા બહુજ નિર્વિકારી, રાગદ્વેષ રહિત અને પ્રજાપાળક થયો હતો. તે સર્વ પ્રતાપ મુનિરાજ કશ્યપનોજ હતો. જેવા તેઓ પ્રજાપતિ તરીકે પ્રજા વૃદ્ધિના કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ હતા, તેવાજ પોતાની પ્રજાને સર્વ રીતે ઉત્કૃષ્ટ બનાવવામાં પણ શ્રેષ્ઠ હતા. તેમની પ્રજા પણ પરાક્રમી અને શ્રેષ્ઠ હતી. તેમનો પ્રતાપ ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો. તેમની ઓળો પણ મહાસતી, મહાન્ જ્ઞાની અને બુદ્ધિશાળી હતી. આવા ઉત્કૃષ્ટ માઆપોની પ્રજા ઉત્કૃષ્ટ નિવડે તેમાં શી નવાઈ ? !

કશ્યપ મુનિરાજ નિરંતર ધર્મોપદેશનું કાર્ય બળવતા હતા. અને પૃથ્વીની સર્વ પ્રજાને સત્ય ધર્મે ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તેથી તેઓ “કશ્યપ ભગવાન” એવા મહત્ત્વ પદને પામી ગયા છે. તેમણે “સ્મૃતિ” નો એક ગ્રંથ રચેલો છે. સર્વ દેવ, દાનવો અને મનુષ્યો તેમની આજ્ઞા માનતા હતા. આ મુનિરાજ યોગીરૂપે મેરૂપર્વતના શિખરપર રહેતા હતા અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિરંતર મગ્ન રહેતા હતા.

આ મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિના કુળમાં મુખ્ય પોતે, તેમના અવત્સાર, અને અસિત ઋષિ મળી ત્રણ થયા. અવત્સાર ઋષિના નિધુવ અને રેભ થયા. રેભના રૈભ્ય અને શાંડિલ્ય ઋષિ થયા. એ વંશ પ્રખ્યાત થયો છે અને ધણો ચાલ્યો છે. એ કુળના-કશ્યપ, અવત્સાર, અને અસિત, એ ત્રણ પ્રવર છે. વળી તેમાં વાશિષ્ઠ ઋષિનો વંશ પણ ધણો ચાલ્યો છે. તેના-કશ્યપ, અવત્સાર અને વાશિષ્ઠ, એ ત્રણ પ્રવર છે. જેના કુળમાં આવા મહાત્મા પુરૂષો એ ઉત્પન્ન થઈ, પોતાના કુળને દીપાવ્યું છે, તેવા કશ્યપ કુળને ધન્ય છે ! અને ધન્ય છે મહાત્મા કશ્યપને ! કે જેઓ પોતાના બ્રહ્મત્વ બળવડે અનેક મહાન્ કાર્યો કરી જગતમાં અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે.

દેવગુરુ-બૃહસ્પતિ.

આ પરમ પૂજ્ય દેવાચાર્ય ઇંદ્રાદિ દેવોના ગુરુ હતા. મહાત્મા વશિષ્ઠ ઋષિની-માફક તેમના પણ એ જન્મ થયા હતા. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ જન્મ સ્વયંભૂ મન્વંતરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અંગિરા ઋષિ અને માતાનું નામ શ્રદ્ધા હતું. તેમને ઉત્તત્થ અને સંપર્ત એ બે બાઈ હતા. સિનીવાલી અને અનુમતિ વગેરે ચાર બહેનો હતી.

બીજો જન્મ આ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં થયો હતો. આ વખતે પણ તેમના પિતા અંગિરા ઋષિ હતા અને માતા મુરૂપા હતી. શાન્તી, વિરૂપ, અને મુધન્વા વગેરે આઠ બાઈઓ હતા. અને મુલા

અંગિરાઋષિ દશ પ્રજાપતિ અથવા માનસ પુત્રોમાંના એક. સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા દશ માનસ પુત્રો મહાદેવના શાપથી નાશ પામ્યા હતા. તેથી બ્રહ્મદેવે દૂરીને વૈવસ્વમન્વંતરમાં દશ માનસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.

અને તારા નામની બે મહા સતી બીઓ હતી. શુભાથી તેમને જ્ઞાનુમતિ, મહિષ્મતિ અને મહામતિ વગેરે સાત કન્યાઓ થઇ હતી. અને તારાથી કન્ય અને વિશ્વજિત વગેરે સાત પુત્રો તથા સ્વાહા નામે એક પરમ પવિત્ર પુત્રી થઇ હતી.

દેવર્ષિ બૃહસ્પતિ વેદ વિદ્યાનિધિ અને અભ શ્રદ્ધાદિ સર્વ વિદ્યાઓમાં એકા હતા. તેઓ મહા તેજસ્વી, સ્વરૂપે સુંદર, બુદ્ધિવાન, ઉત્સાહી, અંતી, મહાન્ વક્તા. અને આનંદી હતા. વ્યવહાર અને નીતિમાં બહુ કુશળ હતા. તેમની પાસે ઘણા શિષ્યો વિદ્યાભ્યાસ કરવા સારું રહેતા હતા.

દેવાચાર્ય બૃહસ્પતિ અને દૈત્યના ગુરુ શુક્રાચાર્ય વચ્ચે વારંવાર વિરોધ થતો. ત્યારે બૃહસ્પતિ પોતાના શિષ્ય વર્ગ દેવાને ધણી પ્રકારે સહાય કરી, દાનવોનો પરાજય કરતા હતા. તેમણે સ્મૃતિ ગ્રંથ રચ્યો છે. તે “ બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ ” નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે સિવાય આર્વાકના જેવા નાસ્તિક મતના ગ્રંથો પણ તેમણે રચેલા છે. તેમ કરવાનું કારણ એવું કહેવાય છે કે:—પૂર્વે દેવ અને અસુરો વચ્ચે દ્રેષ વધ્યો હતો. અસુરો કૈલાસવાસી શિવને માનતા હતા અને શિવના રચેલા તંત્ર ગ્રંથો પ્રમાણે ચાલતા હતા. એક સમયે ચીનવાસી અસુરો ત્રિવિષ્ટ-ટિમેટમાં આવ્યા હતા. તેમણે કૈલાસ પર્વતપર ચઢી શિવને પૂજા આદિથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. તેથી શિવે પ્રસન્ન થઇ વરદાન માગવા જણાવ્યું. તે ઉપરથી અસુરો બોલ્યા કે;—દેવોના શિષ્યો (વૈશ્વકર્માએ દેવાને વિમાનો ધરી આપ્યાં છે. તેમાં દેવો ખેતી ત્રિલોક્યમાં ફરે છે અને અસુરોનો પરાજય કરે છે. માટે અમને સોનાનું, રૂપાનું, અને લોઢાનું એવા ત્રણ પૂર (કુટુંબ સાથે વસીએ એવા આકાશગામી પૂર—નગર જેવાં વિમાનો.) રચાવી આપો. એ ત્રણ પૂર તમારા વિના બીજા કોઇથી બેઠી શકાય નહિ, એવું વરદાન આપો. જેમાં અમે કુટુંબ સાથે વસી ત્રિલોકીમાં ફરીશું. શિવે તેમનું કહેવું માન્ય રાખ્યું અને અસુરોના શિષ્યો મયાસુર પાસે ત્રણ પૂર રચાવી આપ્યાં. અસુરો તેમાં વસી ત્રિભૂવનમાં ફરવા લાગ્યા. ગર્વમાં આવી જઇ, મરજીમાં આવે તેમ દેવાને અનેક પ્રકારે અડચણ કરવા લાગ્યા. ચારે તરફ જીલમ વધી ગયો. તેથી વિષ્ણુ અને ઈંદ્રાદિ દેવોએ મળી વિચાર કર્યો કે;—શિવજી સર્વ વિદ્યાના પ્રગટ કર્તા છે. તેમની કૃપાથી અસુરો છકી જઇ જીલમ અને જીવહિંસા કરે છે. માટે તેમનો જીલમ તોડવા તથા તેમનો નાશ કરાવવા માટે તેઓ વેદ બાજી થઇ અશ્વર ભક્તિ છોડે એમ કરવું કે, તે જોઇ શિવજી તેમના પર કોપી તેમનો

નાશ કરે. ઇત્યાદિ વિચાર કરી દેવગુરૂ બૃહસ્પતિએ એક કપટશાસ્ત્ર રચ્યું. તેમાં જીવદયા, અને નિરીશ્વરવાદનાં કુતર્કો લખ્યાં પછી અસુરોને ઠગવા માટે વિષ્ણુ, બૃહસ્પતિ અને બીજા ઋષિઓ ચાર્વાકનાં જેવાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે અસુરોને ધર્મોપદેશ આપવા લાગ્યા કે:—

“ અહો ! તમે શું આત્માને જાણતા નથી ? દેહ એજ પ્રત્યક્ષ આત્મા છે. દેહ અજ અલ્લથી નીપજેલો છે. તેથી દેહ અલ્લ છે. માટે દયાળુ પુરૂષોએ ક્રોધના દેહને હણવો નહિ. જે દેહરૂપ આત્માને હણે છે. તેને આ જન્મમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદમાં જે પુત્રા માવાદ છે, તે દેહાત્માવાદથી ભિન્ન નથી. દેહ છે તે અજનમય કાશ છે. તેનેજ વેદમાં અલ્લ કહે છે. દેહરૂપ આત્માને વિધિ કરીને પણ હણવો નહિ. વેદ અને તંત્રમાં જે વિધિઓ હિંસાવાળી છે, તે નિર્દય અને ખળ પુરૂષોએ કહી છે. અરેરે ! એ દુષ્ટ પુરૂષો કેવા છે કે, જેઓ હિંસા કરવાથી પુણ્ય માને છે. હિંસા કરવાથી જે પુણ્ય થતું હોય, તો ઝેરથી અમૃત થાય. દીવાથી દીવો થાય છે, પણ અંધારામાંથી થતો નથી. દયાથી ધર્મ થાય છે, પણ હિંસાથી થતો નથી. હિંસાથી કેવળ પાપ થાય છે. જે લોકો પ્રત્યક્ષ દેહરૂપી આત્માને હણી અપ્રત્યક્ષ દેવ પિતૃનું યજ્ઞન કરે છે, તે લોકો ગંગાનો પ્રવાહ છોડી સૂકા સરોવરને ચાટે છે. શ્રાદ્ધ કરવાં નહિ, જે દેહ મુએ તે ફરી થતો નથી. કેવળ બ્રાહ્મણને મારવાથીજ બ્રહ્મહત્યા થાય છે, એમ નથી. પણ સર્વ દેહને હણવાથી બ્રહ્મહત્યા થાય છે. ”

એવી રીતનો એ વેષધારી ચાર્વાક્યતિનો ઉપદેશ સાંભળીને એક અસુરે તેના ઉપર કૂતરાનું એક સૂકું હાડપિંજર પડેલું હતું તે લઇને એ ચાર્વાક્ય યતિના માથાપર ફેંકીને બોલ્યો કે:—લે આ તારું બ્રહ્મ. યતિએ ગુસ્સે થઇ ઉત્તર આપ્યો કે, અરે ખળ અસુર ! આ મરેલા કૂતરાના અપવિત્ર હાડપિંજરને તેં કેમ સ્પર્ષ કર્યો ?

અસુર—તું દેહને બ્રહ્મ માને છે. ત્યારે આ હાડપિંજરમાં અપવિત્રતા ક્યાંથી આવી ?

યતિ—મરેલા દેહમાં બ્રહ્મ નથી. એ સચેત હોય ત્યારે એમાં બ્રહ્મતા છે.

એ સાંભળી અસુરે કૂતરાના બચ્ચાંનું મુખ તે યતિને મુખે અડાડ્યું. એટલે યતિ કાપીને બોલ્યો કે:—અરે દુષ્ટ ! આ અપવિત્ર કૂતરાનું મુખ મારેમુખે કેમ અડાડ્યું ?

અસુર—તારા મતમાં જીવતું શરીર બ્રહ્મ છે, ત્યારે તેમાં અપવિ-

તતા ક્યાંથી આવી ?

બીજો યતિ—શરીરમાં જે પ્રાણવાયુ ચાલે છે, તે પ્રાણમય કાશ છે, તે બ્રહ્મ છે. શરીર તો રથૂળ છે; તે તો અપવિત્ર છે. માટે શરીર બ્રહ્મ નથી.

અસુર—હે ત્યારે—એમ કહી ચાર્વાક યતિના મુખમાં પુઠ્ઠ મારી.

યતિ—અરે યવન ! મારા મુખમાં તારો અપવિત્ર શ્વાસ કેમ મૂકે છે ?

અસુર—તારા મતમાં પ્રાણવાયુ બ્રહ્મ છે, ત્યારે તેમાં અપવિત્રતા ક્યાંથી આવી ?

ત્રીજો યતિ—પ્રાણમય કાશ બ્રહ્મ નથી. તેથી પણ બ્રહ્મ આગળ છે. નાકે ચાલનારો ધમણના જેવો પ્રાણવાયુ તો અપવિત્ર છે. દેહમાં જે મનોમય કાશ છે, તે પવિત્ર છે.

અસુર—હે યતિ ! તું જ્યારે ઉઘીશ, ત્યારે અમે તને મુવેલો જાણી બાળી મૂકીશું; કેમકે ઉંધમાં મન લય પામે છે.

ચોથો યતિ—બુદ્ધિમય કાશ છે, તે બ્રહ્મ છે.

અસુર—બુદ્ધિ પણ ઉંધમાં લય પામે છે.

પાંચમો યતિ—દેહમાં આનંદમય કાશ છે, તે બ્રહ્મ છે. ઉંધમાં પણ આનંદ છે. કેમકે હું આજ આનંદમાં સૂતો હતો. એવું જાગીને કહે છે.

અસુરે એ વાત સ્વીકારી. એ રીતે ઉપર લખેલા પાંચ ચાર્વાક યતિના પાંચ મત તેમના ગ્રંથમાં છે. વળી એ યતિઓએ ચાર્વાક મતનાં તત્ત્વો જણાવ્યાં છે કે:—“ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર તત્ત્વો છે. જગત્કર્તા ઇશ્વર નથી. શરીરમાં જીવ નથી. શરીરમાં જે ચેતના છે, તે ચાર તત્ત્વના મિશ્રણથી થઈ શકે છે. એકલા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથીજ પ્રમેય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. ” ઇત્યાદિ નાસ્તિકતાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તે ઉપદેશ સાંભળીને સર્વ અસુરો નાસ્તિક થઈ ગયા. જગત્કર્તા પ્રભુની ભક્તિ છોડી દીધી. યતિઓના કુતર્કો સાંભળીને વેદોક્ત ધર્મના વિચારો અસુરોના મનમાંથી નીકળી ગયા. જીવપર દયાળુ થયા. પણ પરમેશ્વરને માનવાનું તજી દીધું. એ પ્રમાણે નાસ્તિક થઈ ગયા.

બૃહસ્પતિ વગેરે જે દેવો ચાર્વાક યતિના વેષે ગયેલા હતા, તેઓ ધારેલું કાર્ય સાધીને પાછા પોતાને સ્થાનકે આવ્યા. પરંતુ તેમની પરંપરા ચીન દેશમાં રહી. અસુરોએ શિવધર્મ છોડી દીધો. સૌ નાસ્તિક થઈ

ગયા. તેથી શિવે ક્રોધ કરી અસુરોને મારી ઠેર કર્યાં. અને તેમનાં ત્રણ પુરનો નાશ કર્યો. જે અસુરોએ શિવધર્મ કબુલ કર્યો, તેમને જીવતા મૂક્યા. શિવે ત્રિપુરનો નાશ કર્યો, તે ઉપરથી શિવજી “ત્રિપુરહર” કહેવાય છે.

શિવધર્મ વેદાનુસારી છે. તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે; “જગતનો કર્તા એક ઇશ્વર છે. તે પોતાના જ્ઞાન, ઇચ્છા, અને ક્રિયા એ ત્રણ શક્તિવડે જગત સૃષ્ટે છે. પોતાની સૃષ્ટિના જીવોના શુભાશુભ કર્મ તપાસીને તેમને સુખ, દુઃખ આપે છે.” ઇત્યાદિ શૈવમતને અનુસારી ગૌતમ અને કણ્વાદ મુનિએ તર્કશાસ્ત્ર રચ્યાં છે. શૈવમતાનું સારી અનેક પંડિતો થયા છે. તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં નાસ્તિક મતનાં ખંડન કર્યાં છે. ચાર્વાકમત પછી કટલેક કાળે બૌદ્ધમત થયો. તેનું ખંડન પણ શૈવમતના પંડિતોએ કર્યું છે.

દેવપૂજિત મહાત્મા બૃહસ્પતિ દેવોમાં ધણા માન્ય, અને પૂજ્ય ગણાયા છે, તેમની શ્રેષ્ઠતા ધણી હતી. દેવો અને મોટા મોટા રાજાઓ તેમને આધિન હતા. પ્રગલ્હિતનાં કાર્યો પણ તેમણે ધણાં કર્યાં છે. તેથી આર્યાવર્તમાં તેમને એક દેવસ્વી તારારૂપ ગણવામાં આવ્યા છે. તેની અખંડ નિશાની તરીકે આકાશમાં આજ પણ બૃહસ્પતિ નામનો તારો પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ પોતાની મહત્તાથી “સૂર્યોદય” જેવા મહત્ત મંડળમાં નિમાયા હતા. વળી જનમંડળમાં તેમના પવિત્ર નામનું નિત્ય સ્મરણ રહે, તેટલા માટે હિંદમાં ગણાતા-સાત વારમાંના એક વારનું નામ-“બૃહસ્પત વાર” અથવા “ગુરુવાર” પાડવામાં આવ્યું છે. એ રીતે આ મહાત્મા પુરૂષ પોતાના આત્મજલથી જગતમાં અક્ષય કીર્તિ મૂકી ગયા છે. ધન્ય છે તેમને !!!

દેવર્ષિ-નારદ.

આ દેવર્ષિ કાણુ ? એ યશસ્વી જગત્ પ્રસિદ્ધ દેવર્ષિ—સ્વાયંભુવ-
નન્વંતરમાં બ્રહ્માએ દશમાનસ પુત્રોને પ્રજોત્પત્તિ કરવા
પ્રજાપતિ નિર્માણુ કર્યા હતા, તેમાંના આ એક હતા. તે
વરાહ કંદર્પમાં હતા. પ્રજોત્પત્તિ કરવાનું કામ તેણે માથે લેવાની ના પાડી.
સ્ત્રી ગ્રહણ કરી નહોતી. બાળ બ્રહ્મચારી રૂપે વિરક્ત રહ્યા હતા અને
પરમાત્માના ધ્યાન અને કિર્તનમાંજ નિમગ્ન રહ્યા હતા. પ્રથમ તેઓ
મનુના દરબારમાં ઉછર્યા અને વિદ્યાભ્યાસ બ્રહ્માના વંશજોના આશ્રયવડે
કર્યો હતો. ત્યાં સુધી તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નહોતા. આગળ જતાં તેઓ
પોતાની પ્રવળ બુદ્ધિના બળવડે યોગીરાજ અને મહાન્ વિદ્વાનરૂપે પ્રકાશિ
નીકળ્યા હતા.

નારદજી દેવર્ષિઓમાં મુખ્ય ગણાતા હતા. તે ધર્મિષ્ઠ, ઉત્સાહી, પર-
દુઃખભંજન, બુદ્ધિવાન, નીતિષ્ઠ, હસમુખા, ચાલાક, ભવિષ્યવક્તા, ગમતી,
ઉત્તમવક્તા, તત્વજ્ઞ, અને મહા મશ્કરા હતા. પ્રસંગે મનના તુરંગથી ગમત
ખાતર કે શુભ હેતુને માટે પ્રપંચ રચી લડાવી મારતા. પછી પોકળ
હિંદાડું પાડી રમુજ મેળવતા અને રમુજ ખીજને આપતા. સર્વને તેમની
ગમત પ્રિય હતી. ધારે ત્યારે ત્રૈલોક્યમાં આવાગમન કરી શકતા. ઇશ્વર-
ધ્યાન અને ગાયનના આનંદમાં સદૈવ મગ્ન રહેતા. દેવો તથા ઋષિ મુનિ-
ઓ અને લોકપાળોને પરસ્પર સંદેશો પહોંચાડવામાં વિચિત્રતા હતા. એ
કળા તો એમનીજ હતી. નારદ કળા દ્રષ્ટાંતરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ જે
માણસ એજણુ વચ્ચે લડાઈ કરાવે અને પરસ્પરની વાતો પહોંચાડે તેને
“ નારદકળા ” વાળો અગર નારદજી કહે છે.

નારદજી સામા માણસને હાસ્ય ઉપજાવવામાં ધણાજ પંકાયા છે.
અંગકાન્તિ તેમની ખુલતા બદામી રંગને વર્ણે હતી. શીરપર પિમળી
જખરી જટા હતી. કોઈ તો કહે છે કે, તેમની ચોટલી ઉભીજ રહેતી
હતી. તેનો આશ્રમ પ્રથમ યશુના તટપર એક મઠમાં હતો. પછીથી
ત્રૈલોક્યમાં ફરતા હતા. ગાયનકળા—સંગીત શાસ્ત્રમાં તેઓ ધણા પ્રવિણ
હતા. જ્ઞાનતાનથી તેમણે દેવ અને મુનિ સર્વને હક કરી નાખ્યા હતા. તેમજ
એવા તો સમર્થ વક્તા હતા કે, તેના ઉપદેશની અસર મનુષ્યોના હૃદયમાં

અચોટ થતી હતી. તેઓ ઉપદેશ ગાન, તાન સાથે આપતા. ગાન, તાન સાથેના ઉપદેશની અસર મનુષ્યોને તાત્કાળિક થાય છે. સંભળવાને મનુષ્યોનું લક્ષ ખેંચાય છે અને ધારેલો શુભ હેતુ પાર પડે છે. નારદજીને પણ એ નિયમ પસંદ હતો. તેઓ સર્વદા ઇશ્વર, અને ધર્મ, નીતિ સંબંધી ઉપદેશ મધ્ય ખજાર અને શેરીએ શેરીએ ગાયનમાં ગાતા ગાતા ફરતા હતા. લાખો મનુષ્યો તેમનું જ્ઞાન સંભળવાને ચાહતા હતાં. કેટલીક વખતે રાત્રે પણ મનુષ્યોને ગાયનમાં જ્ઞાન આપતા ફરતા. ઉત્તમ જ્ઞાન અને શ્રેષ્ઠ વક્રત્વ શક્તિથી તેઓ ઋષિ, મુનિઓમાં પણ પ્રેમપૂર્વક આદરમાનને પામ્યા હતા. સદા સંસારથી વિરક્ત રહેતા. તેમનું વચન દેવ, દાનવો અને માનવી ધણા આદરની સાથે માનતા હતા. સકળ દેવ સમા અને રાજ્ય સભામાં ઉત્તમ માનને પામ્યા હતા. તેમનું આવાગમન વાગની વીણા સાથે ગાન કરતા અકસ્માત થતું હતું. તેમને ઇશ્વર કીર્તન ધણું પ્રિય હતું. શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનને તેઓ અત્યંત પ્રિય હતા, તેમની ખનગી સલાહને પાત્ર ઠર્યા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ શ્રીવિષ્ણુનું મનજ ગણાતા હતા.

નારદજીએ ધણાએને ત્રિદાજ્ઞાન આપ્યું હતું. એમના ૬૦ હજાર આલ્મણો શિષ્ય હતા. તેમણે નારદપંચરાત્રી જેવો ઇશ્વરજ્ઞાન સંબંધી ધણોજ ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેની જુની પ્રત હાલ મળતી નથી, પણ જે હાલ છે, તેમાં પાછળથી થોડો ધણો ફેરફાર થયો હોય એવું કહેવાય છે. તેમજ તેણે ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિ) તીર્થસ્થળ ઉપર, ગાયન ઉપર વગેરે ગ્રંથો કર્યા છે. એના નામનું એક નારદ પુરાણ પણ છે. રામની સભામાં ધર્મશાસ્ત્રીઓ હતા. તેમાં નારદ પણ હતા, કૃષ્ણે, વગેરેની સભામાં પણ એ વસ્તા. ઇંદ્રાદિ લોકપાળોની સમાનું વર્ણન તેમણે યુદ્ધિષ્ઠિર પાસે કર્યું હતું. તેમજ યુદ્ધિષ્ઠિરને નીતિ સંભળાવી હતી. તેથી “ નારદ નીતિ ” પ્રસિદ્ધ ગણાય છે. તેઓ સમજવવામાં ધણોજ હુશિયાર હતા. લક્ષ્મીજીને વિષ્ણુ સાથે પરણાવનાર પણ તેઓજ હતા. વિષ્ણુની આજ્ઞા પ્રમાણે ઇંદ્રને સમજાવી ઉર્વશી પુરૂરવા રાજને સોંપાવી હતી. બાહુધર દૈત્ય જે પોતાની સતી શ્રી વૃંદાના સતીત્વથી મહા કુર અને ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો અને દેવ, મનુષ્યોને ધણું દુઃખ આપતો હતો. તે દૈત્યને મરાવનાર પણ તેઓજ હતા. કૃષ્ણ મથુરામાં વસુદેવને ત્યાં અવતરશે એવી જે આકાશ વાણી થઈ છે તે સત્ય છે, એવું કંસને કહેનાર પણ તેઓજ હતા. અધર્મિ કંસ પાપકર્મ કરવા લાગ્યો. તેથી તરત કૃષ્ણ અવતરી

તેને માર્યો, અને સર્વનાં દુઃખ દૂર કર્યાં, તે કરાવનાર પણ નારદજી હતા. વાસવદત્તાનો પુત્ર વિદ્યાધરનો અધિપતિ થશે એવી ભવિષ્ય વાણી નારદજીએ કહી હતી. તેમજ સાવિત્રીના સતીત્વની અને સત્યવાનના ટુંકા આયુષ્યની ભવિષ્ય વાણી પણ તેમજીએ કહી હતી. ચિત્રગુપ્તને પુત્રનો શોક ટાળનાર અને તેમને સંસારમાંથી વિરક્ત કરી ઇશ્વરના પદને પામવાનો ઉપદેશ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમજી તેને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેનો ટુંક સાર આ પ્રમાણે છે,—“ આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી. કોણ તારી સ્ત્રી અને કોણ તારો પુત્ર છે ? સધળું વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ સત્ય લાગે છે. તું કોણ છે ? અને કયાંથી આવ્યો છે ? એ તત્ત્વનો તું તારા અંતરમાં વિવેકથી વિચાર કરી જો અને સત્ય સ્વરૂપને ઓળખવા પ્રયત્ન કર. તું તન, ધન, જન, યૌવન અને મારાં તારાં ગર્વ મૂડી દે. પક્ષવારમાં વિકાળ કાળ સર્વને હરણુ કરે છે. માટે તું આ સર્વ માયા મધ જગતને અજાણું કરી સત્ય સ્વરૂપને ઓળખી તરત બ્રહ્મપદમાં પ્રવેશ કર; ” વગેરે બોધ કરેલો હતો. તેથી તે સંસારમાંથી વિરક્ત થઈ સત્ય સ્વરૂપને ઓળખી મુક્તિ પામ્યો હતો. તેમજ ધ્રુવ, ઋષ્ટુદેવજી વગેરેના તેજી કાર્યો કર્યા છે. જે માયાિક જગતને તજી ઇશ્વરમાં દ્રઢતર પ્રીતિ રાખે છે, સ્થિર ચિત્તથીજ નિરંતર તેનું ધ્યાન કરે છે, તેને ઇશ્વરનું દર્શન સહજ થાય છે. પરંતુ તે પ્રમાણે થવાનો પ્રથમ રસ્તો બતાવનારની ઘણી જરૂર છે. એ સત્ય રસ્તો સદ્ગુણથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્સંગતિનો પ્રભાવજ અલૌકિક છે. સાધુ સંગતિનો મહિમા અપાર છે. મહાત્માઓના સંગથી ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, સારાં કર્મ કરાય છે અને સારાં કર્મનું ફળ આ દેહ અને પુનર્જન્મ-મે સાંજી મળે છે, એ નિઃસંદેહ છે. તે નારદજીનોજ અત્યક્ષ દાખલો છે.

નારદજી એક વખતે ફરતા ફરતા દેવદત્ત વીણા વગાડતા અને હરિ-કીર્તન કરતા સરસ્વતી કિનારે જ્યાં મહર્ષિ વ્યાસ દેવનો આશ્રમ હતો, ત્યાં આવ્યાં. સત્યવતી સૂત વ્યાસે દેવ પૂજિત નારદમુનિને આસન ઉપર બેસાડી પૂજન વગેરેથી સત્કાર કર્યો. દેવર્ષિ નારદ બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસને અપ્રસન્ન ચિત્તે જોઈ બોલ્યા કે,—“ બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસ ! આપે મહાવિસ્તારવાળું અને બહુ જ્ઞાનગર્ભ મહાભારત રચ્યું છે, અને પરબ્રહ્મને જાણ્યા છે, છતાં આપના અંતરમાં કેમ શોકાનલ પ્રદીપ્ત છે ? મને એવું જણાય છે કે—આપ તેથી કંઈ વિશેષ સંતોષ પામ્યા નથી. આ સાંભળી વ્યાસે કહ્યું કે,—આપે જે કહ્યું તે સત્ય છે. આ સાંભળી નારદજીએ કહ્યું કે, મને જણાય

છે કે;—આપે જે વિવિધ જ્ઞાનથી ભરપૂર મહાભારતમાં હરિગુણ કીર્તન કર્યું નથી. તેથી આપનું ચિત્ત અજ્ઞાન્ત રહે છે. જે પ્રભુના ગુણકીર્તનથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. ભકતો નિરંતર જેનું નામ શ્રવણ અને ગાન કરે છે. જેના ચરણાર્પિણી પૂજા કરતાં કરતાં તક્ષિન થવાય છે. તેના યજ્ઞનું વર્ણન તે અંથમાં કર્યું નથી. માટે આ ચાર શ્લોક ઉપરથી ભગવત લીલાની કાષ્ઠ કથા બતાવો. ” એટલું કહી, પછી તેમના મનને જ્ઞાન્ત પમાડવા પોતાને જે પ્રભુ કૃપાથી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થયું હતું. તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરી બતાવ્યું કે;—

પૂર્વે હું એક મુનિનો દાસી પુત્ર હતો. વર્ષાકાલે ચાતુર્માસમાં યોગીઓ એ આશ્રમમાં દર વર્ષે આવતા હતા. એક વખતે ચાતુર્માસમાં સનકાદિક ઋષિઓ આવ્યા. તેની સેવામાં મને રાખ્યો, હું તેમની સેવામાં તત્પર રહેવા લાગ્યો. મને થોડું બોલનાર, ઇન્દ્રિયજીત, અચપલ, બાળક જેઇને તથા સેવા ચાકરીથી સંતુષ્ટ જેઇને મારા ઉપર મહાત્માઓ કૃપા દેખાડવા લાગ્યા, તેમનું ખાધેલું એકું ખાવાથી માંડે ચિત્ત પવિત્ર થયું. માંડે ચિત્ત પવિત્ર થવાથી મને ધર્મ ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન થઇ. ત્યારથી મને હરિગુણ કીર્તન સાંભળવામાં પ્રતિદિન પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી ગઇ. પ્રેમમય પરમેશ્વરમાં મારી દ્રઢતર મતિ થઇ ગઇ. ઋષિ મુનિઓ નિરંતર જેનું નિર્મળ યજ્ઞ કીર્તન કરતા હતા તે સાંભળી મારા ચિત્તમાં ભક્તિનો ઉદય થયો. દીનવત્સલ મહર્ષિઓએ મને ધર્મમાં પ્રીતિવાન, શુદ્ધ ચિત્તનો, જીતેન્દ્રિય અને દાસાનુદાસ બાળક જેઇને કૃપાથી મને સાક્ષાત્ ઇશ્વર પ્રેરીત ગૂઢતમ ઇશ્વર જ્ઞાનનો મંત્રોપદેશ આપ્યો. મંત્રોપદેશ કરી મને દેશમાં ફરવા જવાની આજ્ઞા કરી. હું મારી માતાને એકંનો એક પુત્ર હતો. તેથી તેમનો મારાપર ગાઢ સ્નેહ હતો. હું નિત્ય મહાત્માઓની આજ્ઞા પ્રમાણે જપ, તપ અને હરિચરણનું ધ્યાન કરતો હતો. તેના પ્રતાપથી મને જ્ઞાન થયું. તેથી મને વનમાં તપ કરવા જવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. પણ મારી મા અને ક્ષણ પછી વિલો મૂકતી નહિ તેથી હું મારી મા સાથે દેશાટણ કરવા નીકળ્યો. દેશાટણ કરતાં રસ્તામાં મારી માને સપેં ડંસ કંથો; તેથી તે મરણ પામી. મને તે તરફની જે અડચણ હતી, તે તેથી દૂર થઇ. માતાના મરણથી હું પ્રસન્ન ચિત્તે પાંચ વર્ષની વયે ધોર વનમાં પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતો ઉત્તર તરફ ચાલી નીકળ્યો. અનેક સમૃદ્ધિવાળા દેશ રમણિય મોટી મોટી હવેલીઓથી સુશોભિત નગરો, વન, ઉપવન, જેતો જેતો એક ગાઢ વનમાં તળાવ હતું તે પાસે આવ્યો. હું ત્યાં થાકી ગયો હતો.

હંદ્રિયો શીથિલ થઇ ગઇ હતી અને બૂખ તરસ ધણી લાગી હતી. તેથી થાક દૂર કરવાને તળાવમાં સ્નાન કર્યું. થોડું પાણી પીને ક્ષણવાર તેને કિનારે બેઠો. તેથી થાક દૂર થયો. પછી તે વનમાં એક પીપળા નીચે બેઠો. મેં જેવી રીતે સાંભળ્યું હતું, તેવી રીતે પરમાત્માનું સ્થિર ચિત્તે ધ્યાન કર્યું. ધ્યાન કરતાં માંડે ચિત્ત ભવસાગરમાં ડૂબી જઇ વિન્હળ થયું. હૃદય ભરાઇ આવી નેત્રમાંથી અશ્રુ પડવા લાગ્યાં. એવામાં મને પરમાત્માનું ક્ષણવાર દર્શન થયું. તેથી હું પ્રેમાવેશમાં આવી તેમાં મુગ્ધ થયો. શરીરમાં આનંદ થયો, માંડે ચિત્ત તેમાં લાગી રહ્યું, ક્ષણવારમાં તેઓ અદર્શ થયા. ઇશ્વરના મનોહર રૂપનું દર્શન પામી હું એકદમ ઉભો થયો અને ફરી દર્શન કરવા આતુર રહ્યો, પણ ફરી દર્શન પામ્યો નહિ. તેથી હું ધણેજ અતુષ્ટ રહ્યો, એટલામાં આકાશવાણી થઇ કે;—હે વત્સ ! આ જન્મમાં હવે તું મને જોઇશ નહિ. કારણ ઇન્દ્રિયાશક્તિ મને યોગીઓ જોઇ શકતા નથી. મેં તને એકવાર માંડે રૂપ દેખાડ્યું છે, તે કેવળ તારી પ્રીતિની વૃદ્ધિને માટેજ. સાધુ માણસો ધીમે ધીમે મારા ઉપર પ્રેમાતુર થઇને સકળ કામના ત્યાગ કરે છે, તેમ તું હજી મહાત્માઓની સેવા કરી મારા ઉપર દૃઢ ભક્તિ સ્થાપન કર. આ દેહ છોડી મારા લોકમાં આવીશ, ત્યારે તું ધારીશ ત્યારે માંડે દર્શન પામીશ અને તને પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન પણ રહેશે. તું સંતુષ્ટ ચિત્તે રહી શુભ સમયની વાટ જો. વળી એક વીણા આપી જે વગાડી પરમાત્મા પ્રભુના ભજનમાં લીન રહેવા લાગ્યો ને વિચાર કરતો કે માંડે આ તન ક્યારે છુટે કે ફરી દર્શન પામું. આવું ચિંતવન કરતો દેશમાં ફરવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે અનેક દેશમાં ફરતાં ફરતાં શિષ્ય દેશના રાજાની રાજધાનીમાં આવ્યો. તેની રાણી કૈકેયીએ ધણો સત્કાર કર્યો. ત્યાં મને પર્વત ઋષિને મેળાપ થયો. અમે બંને ત્યાં ધણી વર્ષ રહ્યા. અમે બંને વચ્ચે એવો ઠરાવ થયો હતો, કે પરસ્પરના મનમાં જે વાત ઉત્પન્ન થાય, તે પરસ્પરને જણાવવી. પર્વત ઋષિએ રાજાની પુત્રી હમયતીને પોતા વેરે આપવાની માગણી કરી, પણ રાજાએ જણાવ્યું કે મારી પુત્રી તો જે એકેવાર પરણ્યો ન હોય તેને આપવી છે. પછી મેં તે કન્યાની માગણી કરવાની મનમાં ધારણા કરેલી, તે પર્વત ઋષિને જણાવેલું નહિ. એ પરથી મને પર્વત ઋષિએ શાપ આપ્યો. તેથી વીરૂપ મુખે થયો. મેં પણ પર્વત ઋષિને શાપ આપ્યો કે તમારું પણ દેવલોકમાં આવાગમન ન થાઓ. આવો શાપ પામી તે ઋષિ પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરવા ચાલી ની-

કળ્યા. હું વિકૃત મુખે ત્યાજ રહી ઇશ્વરનું ધ્યાન કરતો રહ્યો. દમયંતીએ પોતાના કારણથી મને વિરૂપ થયાના સમાચાર પોતાના પિતા પાસેથી જાણ્યા. તેથી તે નિત્ય મારી સેવા કરવા લાગી. આ વાતને ધણો કાળ ગયો ત્યાં પર્વત ઋષિ ફરી મારી પાસે આવ્યા. પરસ્પરનો શાપ ટાળ્યો. હું મૂળ સ્વરૂપને પામ્યો. પછી રાજાએ દમયંતી મારી સાથે પરણાવી હતી. તે પછી હું સ્થિર ચિત્તે નિરંતર ઇશ્વરના પ્રત્યે પ્રેમ રાખી તેનું ધ્યાન કરતો. તેની ભક્તિ કરતાં કરતાં મેં દેહનો ત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી ભક્તવત્સલ દયામયી પ્રભુની કૃપાથી હું બ્રહ્માનો માનસ પુત્ર થઈ કૃતાર્થ થયો છું. ત્યારથી હું સ્ત્રી નહિ પરણતાં, આ દેવદત્ત સુમધુર સ્વર ભૂષિત વીણા વગાડી સુમધુર સ્વરે ઇશ્વરના ગુણનું ગાન અને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ કરતો પૃથ્વીમાં ફર્યા કરું છું. હવે જ્યારે વીણાના સાથે ઇશ્વરના ગુણનું ગાન કરું છું કે, સત્વર પ્રભુ મારા હૃદયમાં દર્શન આપે છે. મને પ્રભુની દયાથી પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન રહ્યું છે. હું ધારું છું ત્યાં જઈ શકું છું. વગેરે વર્ણન કરી બતાવ્યું. આ સાંભળી બ્યાસ પ્રસન્ન થયા. અને હરિની લીલાનું વર્ણન ભાગવત દ્વારાએ કરી શાન્ત થયા. અહો ! મહાત્માઓનાં સંગનો કેવો પ્રતાપ ! અને ઇશ્વરનાં નિરંતર સ્થિર ચિત્ત કરી ધ્યાન કરવાથી કેટલો બધો લાભ થાય છે ? તે આ દેવર્ષી નારદનું ચરિત્ર વાંચવાથી જણાઈ આવે છે. ધન્ય છે નારદજીને ! કે પોતે આત્મબળથી ઉચ્ચ પદ પામી, દેવ અને લોકહિતાર્થનાં અનેક કાર્યો કર્યા. ઇશ્વર ભક્તિમાં નિરંતર કાળ ગમન કરી પરમ-પદ પામી જગતમાં અખંડ કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય છે તમને ! !

ન્યાય અને તર્ક પ્રણેતા.

ગૌતમ.

આ સમર્થ બ્રહ્મર્ષિ બ્રહ્મામાનસપુત્ર અંગિરા ઋષિના પૌત્ર થાય. તેમનો જન્મ ત્રેતાયુગના આરંભમાં પ્રસિદ્ધ ઋષિ દીર્ઘત-માને ત્યાં હિમાલય પ્રદેશમાં થયો હતો. વેદાદિ શાસ્ત્રોનું તેમણે બાળવયમાંજ અધ્યયન કર્યું હતું. તે મહા તેજસ્વી, મહાન્ વિદ્વાન, તત્ત્વજ્ઞ, તપનિધાન, તીવ્રશુદ્ધિના, ઉત્સાહી, ખંતી, શોધક, અને સિદ્ધિવાન હતા. ન્યાય, તર્ક, રસાયણ, પદાર્થ પૃથક્કરણ અને તત્ત્વાદિની શોધો તેમણે કરેલી છે. લાંબો કાળ તપશ્ચર્યા કરી તેમણે તપ સમૃદ્ધિ મેળવી હતી, એ પોતાની પ્રબળ શક્તિથી આગળ વધી સર્વમાં માન પામી સપ્તઋષિના મંડળ(પંચ)

માં તેમની મણુના થઇ હતી. તે ઋષિમુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ગણાતા હતા. તેમની ધર્મપતિનું નામ અહલ્યા જે મહા સતી ગણાતાં હતાં. તે મહા તેજસ્વી અને રૂપસુંદર હતાં. બ્રહ્માએ સ્વયંવર રચ્યો તેમાં તેઓ ઇંદ્રાદિ દેવોને મૂકી ગૌતમ સાથે પરણ્યાં હતાં. પતિપત્નીમાં ગાઢ પ્રેમ હતો, છતાં દૈવ દ્રઢ્છાથી પતિના શાપને લઇ શલ્યારૂપ થયાં હતાં. આ ઋષિ એ પણ પત્ની વિયોગથી દુઃખી અને ઉદાસ બની પ્યારી પત્નીને પુનઃ મેળાપ થતાં સુધી હિમાલય પ્રત્યે તપશ્ચર્યાજ કર્યાં કરી હતી. જ્યારે રામ પ્રતાપે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર થયો; ત્યારે તેમને મળી આનંદ પામ્યા હતા.

ગૌતમનો પ્રથમ આશ્રમ પ્રયાગ પાસે હતો. પછી મિથિલાના અરણ્યમાં અને અહલ્યાનો વિયોગ થયા પછી હિમાલયમાં હતો. પત્નીને પામ્યા પછી વરુણ કાનનમાં આવ્યા, ત્યાં આશ્રમ બાંધી રહ્યા હતા. ત્યારથી એ આશ્રમ ગૌતમાશ્રમ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ત્યાં તેણે લાખો કાળ તપશ્ચર્યા કરી હતી. એ આશ્રમ આજે ગૌતમ તીર્થ ગણાય છે. કનાયન અને નિંબાળી નામે બે મુખ્ય શિષ્ય હતા. આ સિવાય બીજા પણ હજારો શિષ્યો તે પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેનું શિક્ષણ ધણું વખણાતું હતું. તેમને શતાનંદ અને ચિરકારી એ બે પુત્ર, અને અંજની નામે પુત્રી હતી. જે અંજનીને ઊદર અગીયારમા રૂદ્રરૂપે હનુમાન્ જન્મ્યા હતા. ગૌતમ ઋષિએ સ્મૃતિરચેલી છે. તેને ગૌતમસ્મૃતિ કહે છે. તેમજ ન્યાય શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તેને ન્યાયદર્શન પણ કહે છે. અથવા ગૌતમ દર્શન પણ કહે છે. ન્યાય વિદ્યા સર્વ વિદ્યાના પ્રદીપ સ્વરૂપ છે. સઘળાં કર્મનો ઉપાય અને નિષ્કલ ધર્મનો આશ્રય છે. ન્યાયદર્શનના પાંચ અધ્યાય છે. પ્રત્યેક અધ્યાયમાં બે આનંદક છે. પ્રત્યેક આનંદકમાં ધણાં પ્રકરણ છે.

ન્યાયદર્શનના મતમાં—જીવત્માતિરિક્ત એક પરમેશ્વર છે. તેને બોગ સાધનનું શરીર, સુખ, દુઃખ, અને દ્વેષાદિક કંઈજ નથી. કેવળ નિત્યજ્ઞાન. દ્રઢ્છાદી ગુણો છે, તે અસાધારણ શક્તિવાળો, અને સમસ્ત જગતનો કર્તા છે. એના વિષયનાં પ્રમાણુ વેદાદિ શાસ્ત્ર અને અનુમાનાદિ છે. ન્યાય શાસ્ત્રનો સર્વ શાસ્ત્રમાં ઉપયોગ છે. સુરાચાર્ય બૃહસ્પતિએ કહ્યું છે કે;—“જે માણસ તર્ક શાસ્ત્રાનુસારે તાત્પર્યાર્થની શોધ કરે છે. તે મનુષ્ય શાસ્ત્રનો મર્મ જાણી ધર્મ નિર્ણયમાં સમર્થ થાય છે.” ગૌતમ ન્યાયમાં—યુક્તિ પ્રધાન છે. યુક્તિના ચિંતવનથી પુરૂષની તીવ્ર બુદ્ધિ થાય છે. બુદ્ધિ તીવ્ર થવાથી મનન કરવાને સમર્થ થવાય છે. મનન કર્યાથી સત્ય સિદ્ધાંત

યમ શકે છે અને સત્ય સિદ્ધાંતના યોગે આત્મા પરમાત્માનું સત્ય જ્ઞાન યમ કેવળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે—વિદ્વાન પંડિતોની સભામાં વાદવિવાદ કરવાની રીત સંપૂર્ણ વર્ણવેલી છે તથા તર્કશાસ્ત્રનો સમાવેશ પણ ન્યાય-શાસ્ત્રમાં થઈ જાય છે—પૃથ્વી જે પદાર્થના પરમાણુ મિશ્ર થવાથી બનેલી છે, તે પ્રત્યેક પરમાણુ નિત્ય અને સ્થાયી છે. તેનો નાશ થઈ શકતો નથી જેનો નાશ ન થઈ શકે તે તત્ત્વ કહેવાય છે. માટે પરમાણુની તત્ત્વમાં ગણના કરી છે. પરંતુ પરમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ નિત્ય નથી. માટે એ નાશવંત છે. એ રીતે તત્ત્વાદિકની વ્યવસ્થા ન્યાય શાસ્ત્રમાં કહેલી છે.—એમાં રસાયણ વિદ્યાનું પણ મથાર્થ વર્ણન કરેલું છે. સિવાય ખીજા અનેક પ્રકારના જ્ઞાન સંપાદાન કરવાના વિષયો પણ તેમાં છે. માટે તે પ્રથમ કાળનું ઇશ્વર પ્રેરક જ્ઞાન કહેવાય છે.

મોક્ષ પ. મવા શુ કરવું?—મોક્ષ પામવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન થવું જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ દોષ અને મિથ્યાજ્ઞાન એ સર્વનો ઉત્તરોત્તર નાશ થતાં મોક્ષ મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાન કેમ થાય?—એ વિષે ન્યાય શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે;—“પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ, નિમ્નહસ્થાન, એટલાં તત્ત્વ જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.” એ સોળ બાબ-તોનો તેમાં વિસ્તારથી વિચાર ચલાવેલો છે. તે તત્ત્વજ્ઞાન થવા માટે ઉત્તમ સાધનરૂપ છે.

ન્યાયથી—તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, મિથ્યા જ્ઞાન નાશ થયે, દોષ મટે છે, દોષ મટ્યે પ્રવૃત્તિ અટકે છે, પ્રવૃત્તિ અટક્યે જન્મ ટળે છે, જન્મ ટળે દુઃખની સર્વથા નિવૃત્તિ થાય છે. દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, તેનેજ મોક્ષ કહે છે. ન્યાયમતમાં—મૌદ્, જૈનાદિએ માનેલા મોક્ષ સ્વરૂપનું ખંડન કરેલું છે અને પોતે માનેલા મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. ન્યાયમતમાં—જગતનો કર્તા પરમેશ્વર તથા તેના વચનરૂપ વેદ એ બંનેને અનુમાન તથા શબ્દ પ્રમાણથી સ્વીકારેલાં છે. ગૌતમનો ન્યાય સૃષ્ટિના પદાર્થોનું પૃથકરણ કરી, તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ વિષે નિર્ણય કરી મોક્ષ સાધવો જોઈએ એવો છે. ન્યાયનો અભ્યાસ દ્વાવિડ, તૈક્ષંગ, ઉત્તરમાં નંદીઆ અને કાશી વગેરે સ્થળોમાં અઘાપિ પણ સારો ચાલે છે.

ગૌતમે ન્યાયમાં જીવ અને આત્મા વિષે કહ્યું છે કે;—“જીવને આત્મા એકજ છે, અજ્ઞાનતાએ કરીને આત્મા જીવરૂપ થઈ ગયો છે. જીવ

જ્ઞાન થયે ભક્તિ કરવાથી શુદ્ધ થઈ ઇશ્વરમાં લિન થાય છે. આત્મા પ્ર-
કૃતિ રહિત અને સ્વતંત્ર છે. તેનો ગુણ સારાસાર વિચાર કરવાનો છે. એ
મૂળતત્વથી ધર્મ મનાયો છે. ધર્મને માનવાવાળી જગાસા આપણી અંદર
રહેલી છે. તે આપણો પવિત્ર સ્વતંત્ર ગુણ છે.

ઇશ્વર વિષે કહ્યું છે કે:—“ કર્તા જે ઇશ્વર તે અનાદિને સ્વતંત્ર
છે. તેણે કારણરૂપે તત્વોને સૃષ્ટિ આ કર્મરૂપી જગત રચ્યું છે. તે સ્કૃષ્ટા-
રૂપી સંકેતથી જીવો પાસે કર્મ કરાવે છે. કર્તાની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય
છે. તેના બક્ષેલા જ્ઞાનની શ્રદ્ધાએ જે આશ્વા રાખીએ તે ફલીભૂત થાય છે.
કર્તા દ્રશ્ય અદ્રશ્ય ફળનો દાતા છે. કર્તા વિના બીજું કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી.
મોક્ષપદમાં કાયા અને જગત્ મિથ્યા દર્શાય છે. માત્ર જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા
કાયમ છે. એ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. ચૈતન્યનો દેખાવ નિરાકાર દર્શાય છે.
ઈત્યાદી ધણા ઉત્તમ બોધ આપેલા છે.

ગૌતમનું ન્યાય શાસ્ત્ર સર્વમાન્ય છે. ગદાધરી, જંગદેશી, અ-
નુમાન ચિંતામણી આદિ ગ્રંથોમાં ન્યાયના એક ખંડ ઉપરજ સૂક્ષ્મ
વિચાર ચલાવેલો છે. ન્યાય સુત્ર ઉપર વાતસાયનનું ભાષ્ય છે. તેના બીજા
ગ્રંથો પણ ધણા છે. ન્યાયાદર્શન વિષે માઉન્ટસ્ટુઅર્ટ એલિફન્ટાઇન
સાહેબ લખે છે કે:—“ ન્યાયશાસ્ત્રનો વિષય બ્રહ્મજ્ઞાને ધણો બહોલો છે.
તેમણે તે ઉપર ધણા ગ્રંથો લખેલા છે. તેથી આ દર્શનની ધણી શાખાઓ
થઈ છે. તે છતાં બધી શાખાઓ ગૌતમ તથા કણ્ણદના દર્શનથી પેદા થઈ
છે. પેલા ગ્રંથકારે અતીદ્રિય પદાર્થો સંબંધી ન્યાય તરફ ધ્યાન પહોંચાડ્યું
છે અને બીજાએ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થો વિષે વિચાર કર્યો છે. એ દર્શનો
કેટલીક વાતોમાં જુદા છે, તોપણ તેઓ એક દર્શનના બે ભાગો છે;
એવું માનીએ તો અડચણ નથી. કારણ કે તેઓ એકબીજાની ખાત્રી
પૂરી પાડે છે. ”

આ મહાત્માના તપ પ્રભાવથી ગોદાવરી નદી ગૌતમી ગંગા કહેવાય છે.
તે મહા તીર્થ છે. કારતક માસમાં સિંહના બૃહસ્પતિ આવે છે, ત્યારે
ત્યાં સ્નાન કરવા લાખો માણસોની જત્રા ભરાય છે. એવો તેનો મહિમા
છે. આ બ્રહ્મર્ષિએ નીમિરાજને ધણા વર્ષનો મોટો યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. ગૌત-
માશ્રમમાં અહલ્યા હદ નામનું પણ તીર્થ છે. તેની પાસે આ જે લીનમાળ
નામે નગર છે, જે અગાઉ શ્રીમાળ નગરથી પ્રસિદ્ધ હતું. આ
ઋષિનો વંશ વિસ્તાર પણ સારો ચાલેલો છે. આ બ્રહ્મર્ષિ પોતાના
તપોબળથી દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં ધાન્ય વાવતા, તે જ્યારે મધ્યાહ્ને પોતાનું

સ્નાન સંખ્યાદિક ખટકર્મ પૂરું કરી રહેતા, ત્યારે પરિપક્વ થતું હતું. પછી તેને લણી દાણા કાઢી તે અનાજની રસોઇ કરી બોજન કરતા હતા ! એવા તેઓ મહા સમર્થ અને સિદ્ધિવાન હતા.

આ મહાત્માના અપૂર્વ જ્ઞાનમય ગ્રંથનાં યુરોપિયન પંડિતો બહુ વખાણુ કરી તેની આગળ મસ્તક નમાવે છે; જેના તત્વજ્ઞાનની બરોબરી જગત્ વિખ્યાત યુનાની તત્વવેત્તા આરિસ્ટોટલ અને ગાલિલીયો સરખા પણુ કરી શક્યા નથી; જેના અસ્તિત્વને આજે હજારો વર્ષ થઇ ગયા છતાં તેના વિરચીત શાસ્ત્રનું અધ્યયન હિંદની વૈદિક પાઠશાળાઓમાં અણપિ સુધી ધણી આતુરતાથી કરવામાં આવે છે. જેના એકજ શાસ્ત્રથી ભારતવર્ષની જ્ઞાન સંપત્તિમાં મોટી વૃદ્ધિ થયેલી ગણાય છે; અને જેના પુત્રો પોતાને વારસામાં મળેલા ન્યાયદર્શન જેવા અમૂલ્ય શાસ્ત્રના પ્રતાપે પરદેશીઓની આગળ છાતી કાઢી મગરૂરીથી ફરી શકે છે. એવા મહાત્મા ગૌતમ ઋષિ તમને ધન્ય છે! તમારી કીર્તિનાં કિર્ણો જગતમાં ચારે દિશામાં અસરેલાં છે. પૂજ્યબ્રહ્મર્ષિ ! તમને ધન્ય છે !! સહજતાર ધન્ય છે !!

અગસ્ત્ય ઋષિ.

આ જગત્ પ્રસિદ્ધ મહાત્માનો જન્મ વૈદિક કાળ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં મિત્રાચરણઋષિને ત્યાં થયો હતો. તેમના જન્મ વિષે હિંદુશાસ્ત્રોમાં બહુ અલૌકિક વર્ણન કરેલું છે. અગસ્ત્ય ઋષિના પિતા મિત્રા વરૂણ મહા તપસ્વી અને સિદ્ધિવાન હતા. નિત્ય તપ, જપ, બ્રહ્મધ્યાન, અનુષ્ઠાન અને ક્રિયા કર્મમાં કુશળ હતા. તેમનો આશ્રમ સમુદ્ર કિનારે હતો. સમુદ્ર કોઇ દિવસ મુનિનાં વજ્ર, કોઇ દિવસ આસન, કોઇ દિવસ કમંડળુ અને કોઇ દિવસ પાત્ર એમ તાણી જવા લાગ્યો. તેથી મુનિ અકળાયા, ધણો ક્રોધ યડ્યો, ક્રોધથી તેમણે સમુદ્રના જળનું પાન કરી જાય એવો પરાક્રમી પુત્ર પેદા કરવાનો વિચાર કર્યો. મૃતિકાનો એક અદ્ભૂત કુંભ બનાવ્યો, તેમાં પોતાનું તેજ—શુક્ર મૂક્યું. કુંભને ધણી સંભાળથી એકાંત સ્થળે રાખ્યો. પુરા માસ થતાં કુંભ ભાગી તેમાંથી એક તેજસ્વી અદ્ભૂત આકૃતિનો મણોપવિત્ર અને કટીસૂત્ર સહિત પુત્ર નીકળ્યો. મુનિએ તેનું નામ અગસ્ત્ય પાડ્યું. તેનો જન્મ કુંભમાં થયો, માટે તેને કુંભજ પણુ કહે છે

અગસ્ત્ય ઋષિ પિતાની આજ્ઞાથી વિદ્યભ્યાસ માટે કાશી ક્ષેત્રમાં ગયા હતા. અહિં તેમણે અનેક પ્રકારની વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. સંસારથી વિરક્ત રહેવાનો તેમનો વિચાર હતો, પણ પિતાએ વંશ વંશા કનવાની આજ્ઞા કરી, તેથી તેણે વિવાહ કરવાનો અંકલ્પ કર્યો. પોતાને યોગ્યરૂપ, શુભ સંપત્તિ કન્યા રત્ન મેળવવા માટે શોધ કરવા લાગ્યા. સ્થિરચિત્તે નેત્રો મીચીને જગતનાં જોટલાં સૌંદર્ય હતાં તેનો તપાસ કરી વળ્યા, પણ પોતાને યોગ્ય કાંઈ સુંદરી જણાઈ નહિ. મહાત્માના હૃદયમાં એકલું રૂપસાગર ઉછળી રહ્યું. તે વેળાએ વિદર્ભ દેશનો રાજા પુત્રની ઇચ્છાથી તપશ્ચર્યા કરતો હતો. તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં એ તેજસ્વી મહાત્માએ પોતાના પ્રયત્ન તપોબળથી પોતાના હૃદયમાં ઉછળી રહેલું રૂપસાગર નિર્માણ કર્યું. તેથી પુરા માસ થતાં, રાજાને ત્યાં પુત્રને જન્મે પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ. રાજા પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પ્રાપ્ત થવાથી આશ્ચર્ય પામ્યો. પુત્રની મુંદા લોપાઈ પુત્રી પેદા થઈ. તેથી રાજાએ તેનું નામ લોપામુદ્રા પાડ્યું. લોપામુદ્રા યોગ્ય વયે આવતાં રાજાએ તેનો સ્વયંવર કરવા ધાર્યો હતો, પરંતુ તેટલામાં અગસ્ત્ય મુનિએ આવી તેની માગણી કરી. લોપામુદ્રાએ પણ ઋષિને વરવાની ઇચ્છા જણાવી. રાજા પોતાની પુત્રીને વિચાર જોઈ તેને મુનિ અગસ્ત્ય સાથે પરણાવી. મુનિ પોતાની પત્નીને સાથે લઈ કાશી ક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાં આવી ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્યો. લોપામુદ્રા જહુ વિદ્વાન, સદ્ગુણીને પ્રતિષ્ઠા આપી હતી. તેણે પોતાની વિદ્વતાથી ઋગ્વેદનાં કેટલાંક ઋક્ રચેલાં છે. તેનાં પ્રમાણ વેદિમાંથી મળે છે.

આ મુનિવર મહા તેજસ્વી, પરાક્રમી, તત્ત્વવેત્તા, શરીરે ઠીંગણા, મહા પરોપકારી, બુદ્ધિવાન, વિદ્વાન, હિંમતવાન, હુશિયાર અને શોધક હતા. તે ધનુર્વિદ્યામાં મહાસમર્થ હતા. ધનુષ્ય બાણ સાથે રાખીનેજ ફરતા હતા. જ્યારે રાજાઓ ધર્મ નિંદક, પ્રજાપીડક, અધર્મિ, અને કુર થતા, ત્યારે આ મુનિવર શસ્ત્ર ધારણ કરી તે પાપ કર્મ કરનારાઓને હણતા. એવા અધર્મિઓ અને તેમના સંગીઓ સાથે યુદ્ધ કરી તેમનો સહાર કરતા. યુદ્ધ કર્મ તેમનું નિત્યને માટે નહોતું, પણ ધર્મ સંરક્ષણાર્થે તથા પ્રજા સુખાર્થે વખતે વખતે ક્ષાત્ર કર્મ કરતા હતા. જ્યારે જૂઠ્ઠામગાર લૂટારાઓનો ભય વધતો, ત્યારે તેઓ શસ્ત્ર ધારણ કરી તેમનું મૂળ શોધીને સત્વર નાશ કરતા અને પ્રજાની પીડા દાળતા. અગસ્ત્યની અમીર ટોળાનું નામ સાંમળીને જૂઠ્ઠામગારો અને લૂટારાઓ ત્રાસ પામતા હતા. તેમણે પોતાના તપોબળ અને પરાક્રમથી હજારો જૂઠ્ઠામગારો અને લૂટારાઓને

માર્ગ હતા. તેમના બચથી ત્રાસ પામી ધણાઓએ તે ધધેા તજ દીધેા હતો. આ ઉપર જૂઠ્ઠમ ગુજરનાર ઉપર પશુ તેમનો ત્રાસ હતો.

અગસ્ત્ય ઋષિ વિદ્વાન હતા. તેમની પાસેથી દ્રેણાચાર્ય અને દ્રૌપદ રાજ ધનુર્વિદ્યાનો વ્યુહ રચના શીખ્યા હતા. પૃથ્વીપરના ધણા દેશોમાં તેમણે મુસાફરી કરી હતી. હોડીની રચના શોધી કાઢી તેમણે પૃથ્વીપરના ધણા સમુદ્રોમાં શોધેા કરી હતી. “ અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્ર પીગયા ” લોકોમાં એવું જે અઘપિ સુધી કહેવાય છે. તેની મતલબ એવી જણાય છે કે;—આ ઋષિ પૃથ્વીપરના ધણા સમુદ્રમાં ફરી વળ્યા હશે. વળી તેમણે નૌકાશાસ્ત્ર બનાવેલું કહેવાય છે; પરંતુ અર્થથી તે માલૂમ પડતું નથી. નિઃસ્વાર્થપણે ધણા દેશોમાં ફરી તેમણે ધર્મોપદેશનું કાર્ય બજાવ્યું હતું. અનેક ઉત્તમ કાર્યોથી તેઓ દેવ, દાનવો, ઋષિ, મુનિઓ અને રાજા પ્રજા સર્વના બહુમાનિતા અને પૂજ્ય થઈ પડ્યા હતા.

અગસ્ત્ય મુનિ મહા સમર્થ હતા કહે છે કે—વિન્ધગિરીએ સૂર્યનો માર્ગ બંધ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેથી પ્રાણી માત્રનાં વિદ્વ નિવારણાર્થે દેવોની પ્રાર્થનાથી અગસ્ત્ય ઋષિગિરી પાસે ગયા હતા ગિરીઋષિનાં દર્શન પામી દંડવત પ્રણામ કરવા સૂતો; ત્યારે અગસ્ત્યે તેમને સૂતાજ રહેવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે મારી આજ્ઞા થાય ત્યારેજ ઉઠજે. કદી ઉઠીશ તો હું તને શાપ આપી બાળી બસ્મ કરીશ. એવીરીતે વિન્ધગિરીનો ગર્વ તોડયો. તેમને ઉઠવાની આજ્ઞા થઈ નહોતી. વાયદાપર વાયદા કર્યા હતા. તેથી “ અગસ્ત્યના વાયદા ” એવું લોકોમાં આજે પણ કહેવાય છે. વળી આતાપી વાતાપી અને ઇલિવણુ એ ત્રણે દુષ્ટ અસુરો કપટી હતા વનમાં રહી તેમણે કપટથી ધણા વટેમાર્ગુઓ અને મુનિઓને મારી નાંખ્યા હતા. તેમનું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું હતું. તેથી ધણેા ત્રાસ વર્તિ રહ્યો હતો. અખયજ જેની વાત એ છે કે, તે અસુરો ફળ, જળરૂપે માણસના પેટમાં પેસી અંદરથી પેટ ફાડી બહાર નીકળતા. આવા જૂઠ્ઠમની વાત અગસ્ત્ય ઋષિને થવાથી તેઓ અસુરોની પાસે ગયા. એટલે અસુરો પોતાના નિત્યના કપટ મુજબ ફળ, જળરૂપે મુનિના પેટમાં પેઠા; પરંતુ મુનિ પેટ ઉપર હાથ ફેરવી તેમને પચાવી ગયા. તેથી તેઓ ફરી બહાર નીકળવા પામ્યાજ નહિ. તે પરથી આજે પણ ધણે ઠેકાણે ભોજન કર્યા પછી અગસ્ત્ય ઋષિનાં નામ લઈ પેટપર હાથ ફેરવે છે. તે એવા હેતુથી કે અગસ્ત્ય પ્રતાપથી બાધેલો બોરાક જઠરામિ બરાબર પાચન કરી દે.

અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ એકજ જગ્યાપર નહોતો. સુતીક્ષ્ણ

મુનિએ રામને વનવાસમાં જે પ્રકારનો માર્ગ દેખાડ્યો હતો, તે જોતજોતેનો આશ્રમ દંડકારણ્યમાં હોવો જોઈએ. દંડકારણ્ય ગોદાવરીના ઉત્તર કિનારાપર છે. મહામારતમાં જણાવ્યું છે કે, તેનો આશ્રમ ગયા પાસે હતો. દંડકારણ્ય નામ પડવાનું કારણ એવું જણાવ્યું છે કે, દંડક નામનો વિદ્વાં દેશનો રાજા હતો. તેણે પાપ કર્મ કરવાથી ભૂગુન્ધિએ તેને તથા તેની ભૂમિ અને તેમાં વસનારા સર્વને શાપથી બાળી બરમ કર્યાં હતાં. તેમાં જે વન થયું, તે દંડકારણ્ય નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. પછી કેટલેક કાળે અગસ્ત્ય મુનિએ સ્વર્ગથી અમૃત લાવી દંડકની ભૂમિપર છાંટ્યું. તેથી તે વન નવપક્ષવ થઈ રહ્યું હતું. તે પછી અગસ્ત્ય પોતાની પત્ની અને પુત્રો સહિત ત્યાં જઈ આશ્રમ બાંધી રહ્યાં હતાં. દ્રાવિડાદિ તરફના લોકોએ તેની પાસેથી નાના પ્રકારની વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. એક વખતે નહુષ રાજા ઋષિઓ પાસે ઉપડાવેલી પાલખી-શિબિકા દેવતાઈ વાહન ઉપર બેસીને જતો હતો. તેનો પગ એકાએક મહર્ષિના શરીરપર લાગ્યો. તે અપરાધથી અગસ્ત્યે નહુષ રાજાને શાપ આપી સર્પ રૂપ કરી દીધો હતો. રામ વનવાસ જતી વખતે સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત તે મહર્ષિને આશ્રમે આવ્યા હતા. મુનિએ તેમનો ઘણી પ્રકારે સત્કાર કર્યો હતો. અખંડ આપ, અક્ષયભાથા, શભાશ્રમ, અને એક પ્રયંડ તીક્ષ્ણ બાણ આપ્યું હતું. બાણ આપતી વખતે તેમણે જણાવ્યું હતું કે રાવણ સાથે યુદ્ધ થાય, ત્યારે આ બાણ છેવટ મૂકજો કે તેથી તમારો જય થશે. રામે ઋષિનું માન રાખી તે સર્વે મહણ કર્યું હતું. રામને નિવાસ કરવા તેમણે પંચવટીની પવિત્ર ભૂમિ બતાવી હતી. તેમજ રામને શૈવી દિક્ષા પણ તેમણેજ આપી હતી.

આ મુનિવર નિરંતર બ્રહ્મ ધ્યાનમાં રહેતા હતા. તપશ્ચર્યા તેમણે મહાકષ્ટ વેડી કરી હતી. તેથી દેવો પણ તેનાપર પૂજા સંતુષ્ટ હતા. તેજ પ્રમાણે તેમણે રાજા તથા પ્રજાપર ઘણા ઉપકાર કર્યા હતા. તેથી તેમને આર્યોવર્તમાં એક તેજસ્વી તારારૂપ ગણવામાં આવ્યા છે. જેની અખંડ નિશાની તરીકે આજપણ આઠાશમાં દક્ષિણ તરફ “અગસ્ત્યનેક તારો” પ્રસિદ્ધ છે. વગેરે પોતાના આત્મબળના પરાક્રમથી તેઓ જગતમાં અખંડ કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય છે ! અગસ્ત્ય જેવા પરદુઃખભંજન મહાત્માને !!!

વસિષ્ઠ.

આ તત્ત્વદર્શી મહાત્મા પ્રથમ સ્વાયંભૂ-મન્વંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા દશ માનસ પુત્રોમાંના એક. આ દશ માનસ પુત્રો મહાદેવના શાપથી નાશ પામ્યા હતા. તેથી બ્રહ્મદેવે ફરી વૈવસ્વત મન્વંતરમાં દશ માનસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. આ ખીજા જન્મમાં વસિષ્ઠને અક્ષમાળા નામની સ્ત્રી હતી. તેઓ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળના ગુરુ હતા. તે વંશના ત્રીજા રાજા નિમિત્રે તેમણે ધણા યજ્ઞો કરાવ્યા હતા. પણ દેવો એક યજ્ઞની વખતે વસિષ્ઠ ઋષિ ઇંદ્રને ત્યાં યજ્ઞમાં પ્રથમથી રોકાયેલા હતા. તેથી તેમણે યજ્ઞ પુરો કર્યા પછી આવવાનું કહેલું, પણ નિમિત્ર રાજાએ તેમની વાટ નહિ જોતાં; મહાત્મા ગૌતમ ઋષિને ઉપાધ્યાય કરી યજ્ઞને આરંભ કર્યો હતો. તેથી વસિષ્ઠે ક્રોધે ભરાયેલા રાજાને શાપ આપ્યો કે:—“ તારો દેહ નાશ પામે. ” તે ઉપરથી રાજાએ પણ શાપ આપ્યો કે:—“ ગુરુનો દેહ પણ નાશ પામે. ” એવી રીતે કંડનેના દેહ પડી ગયા.

વસિષ્ઠની આવી અવસ્થા થવાથી તેમને બ્રહ્માએ ફરી મિત્રાવરૂણને ત્યાં ઉત્પન્ન કર્યા. તેમની માતાનું નામ કુંભ હતું. તેઓ ફરી ઈક્ષ્વાકુ કુળના ગુરુ થયા. તેઓ નારદની બેન અરુન્ધતી વેરે પરણ્યા હતા. તેઓ મહાત્મા બ્રહ્મર્ષિ હતા. તેમનાં પત્ની અરુન્ધતી પણ ધણાં વિદ્વાન અને મહાસતી હતાં. તેમણે વેદનું બાપ્ય કરેલું કહેવાય છે. એ તેમની વિદ્વતા કાંઈ થોડી મણાય નહિ.

બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠે વિષ્ણુ ક્ષેત્રમાં કૌશિક ઋષિ પાસે શિક્ષણ લીધું હતું તેઓ વેદ વેદાન્તમાં પારંગત થયા હતા. તેમજ તેઓ ધનુર્વિદ્યામાં પણ ધણા કુશળ હતા. તેઓ મહા તેજસ્વી, સત્યવક્તા, ક્ષમાવાન, જિતેન્દ્રિય અને ત્રિકાળદર્શી હતા. તેમની પાસેથી બ્રહ્મ જેવા મહા પુરૂષે વેદાધ્યયન કર્યું હતું. તેમણે પોતાની સ્ત્રી અરુન્ધતીને કેળવણી આપી બુદ્ધિવાન અને જ્ઞાની બનાવી હતી. તેનાથી તેમને શક્તિ આદિ સો પુત્રો થયા હતા. વસિષ્ઠ ઋષિને આત્રમ પ્રથમ હિમાલયના શિખર પર હતા. આજ પણ તે શિખર વસિષ્ઠના નામપરથી ઓળખાય છે. ત્યાં તેઓ સદા યોગી રહેતા હતા.

વસિષ્ઠ ઋષિની પાસે નંદિની નામે એક કામધેનુ (માય) હતી. તેનામાં

એવો ગુણ હતો કે તેના પ્રતાપથી તેઓ આજે તેટલા અતિથિઓને ભાવતું ભોજન જમાડી શકતા હતા. ગાંધી રાજના પુત્ર વિશ્વામિત્ર જ્યારે કાન્ય-કુબ્જદેશના રાજા પદે હતા. ત્યારે તેઓ એક વખતે સૈન્ય સહિત વશિષ્ઠ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા હતા. ઋષિએ તેમનો સારો સત્કાર કરી કામધેનુના પ્રતાપથી સર્વ સૈન્યને ભાવતાં ભોજન જમાડ્યાં હતાં. તે જોઈ વિશ્વામિત્રને નદિની કામધેનુ લેવાની ઈચ્છા થઈ. ઋષિ પાસે તેની માગણી કરી, પણ તેમણે તે આપવાની સાફ ના પાડી. તે ગાયને જળરાધથી લેવા જતાં વિશ્વામિત્ર અને વશિષ્ઠ ઋષિ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં વશિષ્ઠે પોતાના “બ્રહ્મર્ષિ” વડે વિશ્વામિત્રના નવાણું પુત્રો અને સઘળા સૈન્યનો નાશ કરી જાય કર્યો. તેથી વિશ્વામિત્રે નિશ્ચય કર્યો કે—“બ્રહ્મત્વબળ આગળ ક્ષત્રિયત્વબળ તુચ્છ છે. એમ બ્રહ્મત્વબળને વખાણતો અને ક્ષત્રિયત્વબળને ધિક્કારવા લાગ્યો. રાજપાટ છોડી હિમાલયપર તપ કરવા ગયો. ત્યાં ધણી વર્ષ ઉપર તપ કરવાથી દેવોએ પ્રસન્ન થઈ તેમને “બ્રહ્મર્ષિ” પદ આપ્યું; પણ કહ્યું કે; તમે વશિષ્ઠ વગેરે બ્રહ્મર્ષિઓ પોતાના બ્રહ્મણ્ય વર્ગમાં મેળવે એવો પ્રયત્ન કરજો. તેથી વિશ્વામિત્ર પોતાને બ્રહ્મર્ષિ કહેવડાવવા માટે વશિષ્ઠ પાસે ગયા. પણ સત્યવક્તા વશિષ્ઠ તેમના રાજર્ષિ ગુણો જોઈ કેમ “બ્રહ્મર્ષિ” કહે ? તેઓએ તે તેમને રાજર્ષિ કહીનેજ બોલાવ્યા. તેથી વિશ્વામિત્ર અધિક દ્રેષ રાખી સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા.

વશિષ્ઠને દક્ષવાકુ વંશના રાજા સત્યવ્રત-ત્રિશંકુએ કહ્યું કે:—“હું સદેહે સ્વર્ગમાં જઈ એવો ઉપાય બતાવો.” વશિષ્ઠે કહ્યું કે—તારે માટે એવો ઉપાય નથી. છતાં તે વશિષ્ઠના પુત્રો પાસે ગયો. તેણે ગુરુના વચન ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખવાથી મ્હેન્ટ થવાનો શાપ આપ્યો. વિશ્વામિત્રે તે મ્હેન્ટ થયેલા રાજા ત્રિશંકુને વશિષ્ઠના મતથી ઉલટું કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તે રાજાને તેણે યજ્ઞ કરાવ્યો, તેથી મ્હેન્ટ યજ્ઞમાન અને ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાય એવો તાલ જોઈ, દેવો પણ હવિર્ભાગ લેવા આવ્યા નહિ. તેથી વિશ્વામિત્રે ગુરુસે થઈ પોતાના તપોબળથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો. પણ દેવોએ વશિષ્ઠનું માન્ય રાખી, તેને મ્હેન્ટ કહી નીચે ઢોળી પાડ્યો. પણ વિશ્વામિત્રે તેને નીચે પડતો પોતાના તપોબળથી અટકાવ્યો. તેથી ત્રિશંકુ અધર લટકી રહ્યો.

વશિષ્ઠે એક વખતે પોતાના યજ્ઞમાન હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદી, દાતા અને ધર્મશીલ છે. એવાં ધણાં વખાણ કર્યાં. વિશ્વામિત્રે તેનાં વખાણ સાંભળી તે રાજાને અસત્યવાદી, અદાતા અને મહાખલ

કરાવવા પ્રતિજ્ઞા લીધી-અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેને ઇળવાતો ધણો પ્રપંચ આદર્યો. પણ તે સત્યવાદી રાજા પોતાના સત્યથી અલ્પ્યો નહિ. ઇત્યાદિ પ્રકારે વિશ્વામિત્રે વશિષ્ઠના મતથી ઉલટું કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ સત્વગુણી વશિષ્ઠે તેમનાથી ડરી જઈ, તેમને બ્રહ્મર્ષિ કહ્યા નહિ. તેથી વિશ્વામિત્રને એમ લાગ્યું કે;—બ્રહ્માદિ દેવો મને બ્રહ્મર્ષિ કહેછે, પણ વશિષ્ઠ મને માત્ર દ્રૌપથી જ કહેતા નથી. એવો વિચાર કરી વશિષ્ઠના શક્તિ આદિ સો પુત્રોનો રાક્ષસો પાસે વધ કરાવ્યો. આ પ્રમાણે થયા છતાં પણ સત્વગુણી અને સત્યવક્તા વશિષ્ઠે વિશ્વામિત્ર ઉપર ક્રોધ કર્યો નહિ. તેઓ જાણતા હતા કે, મારા પુત્રોનું એ નિમિત્તે જ મૃત્યુ થવાનું હશે તે કેમ મટે ? એમાં કેનો દોષ ગણવો ? વાહ ! ધન્ય છે ક્ષમાશીલ મહાત્મા તમારી સત્યતા અને ધીરજને !

વિશ્વામિત્રની અંદર જ્યાં સુધી રાજસિ ગુણો જોવામાં આવે, ત્યાં સુધી તેઓ ગમે તેવા તપસ્વી છે, છતાં તેમને બ્રહ્મર્ષિ નજ કહેવા, એવો વશિષ્ઠ ઋષિનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. તેથી વિશ્વામિત્રે અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ તથા હાનિ કર્યા છતાં, તેમને “રાજર્ષિ” કહીને જ આવકાર આપ્યો હતો. તેથી વિશ્વામિત્રને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તેણે તો હવે છેવટ વશિષ્ઠ ઋષિને મારી નાખવાનો જ વિચાર કર્યો. પછી એક વખતે રાત્રે તેઓ ગૂપચૂપ વશિષ્ઠના આશ્રમમાં ગયા. જઈ તેમને નિદ્રા વશ થવાની વાટ જોતા પશુ-ટૂટીની પાછળ છૂપાઈ રહ્યા. તે વખતે આકાશમાં ચંદ્ર પૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત રહ્યો હતો. આકાશ વાદળ વિનાનું નિર્મળ હતું. તેથી પ્રકાશ એક સરખો પ્રસરી રહ્યો હતો. તે વેળાએ સતી અરુન્ધતી પોતાના સ્વામી વસિષ્ઠ સાથે વાત કરતાં હતાં કે;—“પ્રાણનાથ ! જીઓને ! આજે રાત્રિ કેવી શોભિત રહી છે ! ચંદ્રનો પ્રકાશ કેવો નિર્મળ દેખાય છે ? ત્યારે શું આવા નિર્મળ અને પૂર્ણ તપવાળા કોઈ પણ મહર્ષિ હશે ? કે જેમનું પવિત્ર દીર્ઘ તપ આવું પ્રકાશિત રહ્યું હોય !” વશિષ્ઠે કહ્યું કે;—“અહો ! આવું પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન નિર્મળ તપ તો ખીજું કોનું હોય ? એવા ઉગ્ર તપસ્વી તો આપણામાં એક માત્ર વિશ્વામિત્ર જ છે. તેમના જેવા તપસ્વી આ સમયમાં ખીજા કોઈ નથી.” વગેરે વશિષ્ઠે વખાણ કર્યાં.

વશિષ્ઠ ઋષિએ જે વખાણ કર્યાં, તે સર્વ વિશ્વામિત્રે છૂપાઈ રહી સાંભળ્યાં. આવી રીતે પોતાના નિષ્પક્ષપાતપણે પરાક્ષ વશિષ્ઠ વખાણ કરે છે, તે જોઈ વિશ્વામિત્ર પોતાના કૃત્યનો અત્યંત પરતાવો કરવા લાગ્યા કે;—

“અરે ? હું કેવો પાપી છું ! જે મારી પરોક્ષ પ્રશંસા કરે છે, તેનો હું નાશ કરવા ઇચ્છું છું ! અને પિષ્કાર છે ! હું બ્રહ્મહત્યાના વળ પાપમાંથી કેમ મુક્ત થઈ શકતું ! હું નર્ક કુંડમાં પડત. માંડે સંયેહું તપ ધન નાશ પામત. હું પરાણે બ્રહ્મર્ષિ કહેવરાવવાનો વૃથા પયત્ન કરું છું, એ માંડે મિથ્યાભિમાનજ છે. મેં તેના સો પુત્રોનો ભક્ષ કરાવ્યો, તોપણ તે મારી પ્રશંસા કરે છે. ધન્ય છે એ સત્વગુણી બ્રહ્મર્ષિને ! ખરા બ્રહ્મર્ષિ તો એજ છે.” વગેરે શોચના કરી પોતાતાં હથિયાર એકદમ ફેંકી દીધાં, અને દોડી જઈ વશિષ્ઠ ઋષિના ચરણમાં પડ્યા. વશિષ્ઠ તેમને જોઈ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા;—આવો બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્ર ! તમે આ વખતે કયાંથી ? વસિષ્ઠના મુખમાંથી “બ્રહ્મર્ષિ” એવો શબ્દ સાંભળી વિશ્વામિત્ર પોતાની જે ઇચ્છા હતી તે પૂર્ણ થવાથી આનંદ પામ્યા. હર્ષભેર વસિષ્ઠને પૂછ્યું કે;—મહર્ષિ ! હું આટલા દિવસ રાજર્ષિ હતો અને હવે બ્રહ્મર્ષિ કેમ ? વસિષ્ઠે કહ્યું કે,—તમે આજે બ્રહ્મર્ષિપણને યોગ્ય થયા છો. સત્વગુણ, સત્યશીલ, નિરાભિમાનત્વ, વગેરે બ્રહ્મણના ગુણોનો તમારામાં આ વખતે પ્રવેશ થઈને શસ્ત્ર ધારણ કરવાં, ક્રોધ, રાજસ્વભાવ, વગેરેનો તમારામાંથી સમૂળો ત્યાગ થયો છે. માટે બ્રહ્મર્ષિ. તમે જ્યાં સુધી રજ્જેગુણને અનુસરતા હતા, ત્યાં સુધી હું તમને બ્રહ્મર્ષિ કેમજ કહી શકું ? હવે તમારી આવી નિર્મળ રિતિતિ જોવાથી તમે બ્રહ્મર્ષિજ છો. આ સાંભળી વિશ્વામિત્ર હર્ષ પામતા પોતાને આશ્રમે ગયા. આ પછી અને વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ થયો હતો. અહો ! બ્રહ્મર્ષિ પદ કેવડું મોટું ? તેમની અલૌકિક શક્તિ કેટલી બધી છે ! અને તે પ્રાપ્ત કરતાં કહેલો બધો પ્રયાસ કરવો પડે છે ? તે સર્વ આ પરથી જણાઈ આવે છે.

વશિષ્ઠ ઋષિ એક વખતે વિશ્વામિત્ર ઋષિને આશ્રમે ગયા હતા. વિશ્વામિત્રે તેમનો ધણી પ્રકારે સત્કાર કરી, પોતાના “એક હજાર વર્ષના તપનું ફળ” અર્પણ કર્યું. પછી એક વખતે વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠજીને આશ્રમે આવ્યા. વસિષ્ઠજીએ તેમનો ધણી પ્રકારે સત્કાર કર્યો. જતી વખતે તેમને પોતાની “એક ધડીના સત્સંગનું ફળ” અર્પણ કર્યું. તેથી વિશ્વામિત્ર વિચાર કરવા લાગ્યા કે;—શું વસિષ્ઠજી મારા એક હજાર વર્ષના તપ ફળની બરાબર પોતાની એક ધડીના સત્સંગ ફળને ગણે છે ? તે મારી મશ્કરી કરે છે કે શું ? આવી તેમની કલ્પના વસિષ્ઠજીએ જાણી ભઈ કહ્યું કે—વિશ્વામિત્રજી ! શું તમને આશ્ચર્ય થાય છે ? એમ હોય તો ચાલો આપણે ક્રોધ મહાત્મા પાસે ન્યાય કરાવીએ. એમ કહી બંને સત્યલોકમાં શેષજી પાસે ગયા. શેષજીએ વિશ્વામિત્રને પોતાનું એક હજાર વર્ષનું તપફળ પૃથ્વીને અર્પણ કરી તેને એક

વેંત ઉંચી કરવાનું જણાવ્યું. વિશ્વામિત્રજીએ તેમ કહ્યું. પણ કંઈ વળ્યું નહિ. પછી વસિષ્ઠજીને પોતાની એક ધડીના સત્સંગનું ફળ અર્પણ કરી એક વેંત પૃથ્વી ઉંચી કરવાનું કહેતાં, તેણે તેમ કહ્યું કે, પૃથ્વી ધનનન !! ધમ ! ધમ ! ધમ !! કરતી કે ઉંચી થઈ. સારાંશ કે શેષજીના સમજાવવાથી વિશ્વામિત્ર સમજી ગયા. અહો ! સત્સંગનો કેવો ભાવ છે ? ખરે ! સત્સંગ-અજ્ઞ મોક્ષનું મુખ્યદ્વાર છે. તે પછી વિશ્વામિત્રજી વસિષ્ઠને નમન કરી પોતાને આશ્રમે ગયા હતા.

બ્રહ્મર્ષિ વશિષ્ઠ એક વખતે વનમાં ફળ, પુત્ર લેવા સારૂ ગયા હતા. તે વખતે તેમના આશ્રમમાં પૃથુ આદિ આઠ વસ્તુઓ સ્ત્રીઓ સહિત રમતા રમતા જઈ ચડ્યા. તેઓ ઋષિને ત્યાં નહિ જોવાથી તેમની નંદિની કામ ધેનુ (ગાય) લેઈને નાશી ગયા. વશિષ્ઠે આવી જોયું તો નંદિની દીડી નહિ. થઈ તેમણે ધ્યાન લગાવી જ્ઞાનદષ્ટિથી જોયું, તો વસુઓએ તે હરણ કરેલી જણાઈ. વસિષ્ઠે તેમને શાપ આપ્યો. તેથી વસુઓએ આવી નંદિની પાછી આપી ક્ષમા માગી. ઋષિએ દયા કરી તેમને સાપથી મુક્ત કર્યા.

વશિષ્ઠ ઋષિનો સુદાસ નામે રાજા યજ્ઞમાન હતો. તેના ઉપર આસ-વાસના દશ રાજાઓ રાવિ નદી ઓળંગી ચડી આવ્યા હતા. તેમને વસિષ્ઠે હરાવી નસાડી મૂક્યા હતા. તેમજ સુદાસ રાજા દિગ્વિજય કરવા સારૂ ગયે હતા. ત્યારે પણ તેમણે તેને સારી મદદ કરી હતી. ઋગ્વેદ સંહિતામાં લખેલું છે કે;—“ હે વસિષ્ઠ ! તમારી પ્રાર્થનાથી ઇંદ્રે દશ રાજાઓ સાથેની લડાઈમાં સુદાસની રક્ષા કરી છે.” આ સર્વ વાતોથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસિષ્ઠ ઋષિનું રાજ, પ્રજા અને દેવો આગળ ધણું ચત્રણ હતું તેઓ જેવા બ્રહ્મત્વ બળમાં શ્રેષ્ઠ હતા, તેવાજ ક્ષાત્ર કર્મમાં પણ કુશળ લતા.

વશિષ્ઠ હૃદયવાકુ વંશના રાજા દશરથ ના પુરોહિત હતા; એટલુંજ નહિપણ તે એક મોટા પ્રધાન જેવા હતા. રાજ્યકારભાર તેમની સલાહથી ચાલતો હતો. દશરથને પુત્ર નહોતો. તેથી વશિષ્ઠે તેને પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો. તેથી રામ, લક્ષ્મણ, હરત અને શત્રુઘ્ન, એ ચાર પુત્રો થયા. વશિષ્ઠે રામને વેદ, વેદાન્ત, ધનુર્વિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, નીતિ અને સકળકળા, વગેરે યૌદ્ધવિદ્યાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેમજ તેમણે રામને અધ્યાત્મ-જ્ઞાન તથા યોગ સમજાવ્યો હતો. તે સર્વનો ગ્રંથ આજે યોગવશિષ્ઠ અથવા મહારામાયણ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

વસિષ્ઠ ઋષિએ રમૂતિ ગ્રંથ રચેલો છે. તેને “વસિષ્ઠ રમૂતિ” કહે છે તથા તેણે સંહિતા પણ રચેલી છે; તેને “વસિષ્ઠ સંહિતા” કહે છે. તે એકવીશ અધ્યાયની છે. તેમાં જણાવેલું છે કે;—“વિવેકીએ

દ્રવ્ય સંચય કરવા કરતાં, તપ સંચય કરવો વખાણવા લાયક છે. આદ્યજ્ઞ જેમ જેમ પ્રતિમદ્ ગૃહજ્ઞ કરતો નથી. તેમ તેમ સંતોષથી તેનું અભ્યસન જરૂર પામે છે. જીર્ણવસ્થા થાય છે, ત્યારે કેશ, દાંત, ચક્ષુ અને શોનાદિ ઇન્દ્રિયો જીર્ણ થાય છે, પણ એક તૃપ્તિ જીવાન થાય છે. તૃપ્તિ એ દુઃખ પેદા કરનારી અને ધણા અધર્મવાળી છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવો. સંતોષ-રૂપી અમૃતમાં તૃપ્ત થયેલાને જે સુખ છે. તે સુખ અસંતોષથી નથી. સ્ત્રી પુરુષ સર્વથી શાંત, મનમાં દુઃખનો અભાવ, સાચું બોલે, મનમાં વૈરાગ્ય અને તત્વજ્ઞાન જાણવાની ઇચ્છા કરે તે સુખી થાય છે. તે પાંચ શાંતિદાયક છે. ઇત્યાદિ ઉપદેશ છે.

વાશિષ્ઠનો ઉપદેશ-વસિષ્ઠજીએ રામ પ્રત્યે ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું છે કે:-મનને જીતવાથી મન અને વૃત્તિ એ બંને શૂન્ય થાય છે. એટલે તે યોગી મુંગા જેવો રહે છે. સારાંશ કે,—રઘુજીનો પ્રતિજ્ઞા કરવાથી માત્ર એકજ સાક્ષીરૂપ આત્મા રહે છે. તેમનું નામજ તુરિયાવસ્થા-સમાભાસ એવું. તે વિદ્યાના જ્ઞાતાઓએ કહેલું છે. તેથી તેને વિષે સર્વ પ્રાણો, સોહં અને કુંડલી એ સધળું એક રૂપ થઈ ઉન્કારરૂપ આત્મામાં સમીક્ષન થઈ જાય છે. એ દેખાવ આપણો સોહંરૂપી આત્મા ભૃગુગ્રી ચક્રમાં વ્યાપી જવાથી દર્શાવા માંડે છે. ઇત્યાદિ.

વસિષ્ઠજીએ રામચંદ્રજીને સત્રજ્ઞા અહ્યાંડમાં વસેલા ધણાં પ્રાણીઓના જન્મમાંતરનું યથાસ્થિત વર્ણન કરી બતાવી તેમને જણાવ્યું કે;—“આ ગુપ્ત ભાસમાં અંતઃકરણના સત્રજ્ઞા ભાવો જ્યારે આત્માની જ્ઞાન દૃષ્ટિથી ચૈતન્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે સધળાં કર્મો રઘુગ્રી આવે છે. આ ભાસને માયાનો ભાસ કહ્યો છે. તેથી ગુપ્ત ભાસના જ્ઞાતાઓ યોગેશ્વર એવા ભાસ ઉપર લક્ષ આપતા નથી; કેમકે એમાં લક્ષ આપવાથી અનેક જાતનાં કર્મો અખંડ દર્શાયા કરે છે. તેથી સત્ય નિવૃત્તિના આનંદમાં વિલેપ પડે છે. માટે યોગેશ્વરો નિરંતર અખંડ સ્વરૂપના નિર્વિકલ્પ શાંત સમાધિના પૂર્ણ સુખમાં રહે છે. તે પ્રમાણે વર્તનાથી માયાભાસની ઉપાધિ તે મહા પુરુષોને વિલેપ કરી શકતી નથી. તે છતાં ગુપ્ત વિદ્યાના જ્ઞાતાઓ કેટલેક પ્રસંગે પેતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી આત્મરૂપ થઈ, અદ્વૈતાભાવે સર્વે દસ્ય અને અદસ્ય બાહ્યાંતર કૃતિને જુએ છે. તે પ્રસંગે પેતાના વિના બીજે કાષ્ઠ ષઢાર્થ પૃથક્ દસ્યમાન હોતો નથી, પણ પોતેજ અસંગ દેખાય છે.” ઇત્યાદિ.

મહાત્મા વશિષ્ઠના પુત્ર શક્તિ મરણ પામ્યા; ત્યારે તેમની સ્ત્રી અન્નદયાંતિ ગર્ભવંતી હતી તેને પુત્ર પ્રસવ થયો. તે પુત્ર પરાશર નામે પ્રસન્ન થયા છે.

વસિષ્ઠ ઋષિ પ્રથમાવસ્થામાં વ્યવહારમાં નિપુણ હતા. તેમજ વ્યવહારિક લાજ મર્યાદાના વિષયોનાં વિવેચન કરવામાં અને આર્યો ઉદ્યોગી અને એવું સમજાવવામાં ધણોજ પ્રયત્ન કરતા હતા. પાછળથી ધર્મ વૈરાગ્યથી પત્નિ સહવર્તમાન હિમાલય પર્વત ઉપર જઈ નિરંતર તપસ્વિરૂપે અવસ્થા ગાળી હતી. આપણે કાણુ ? અને જગત શું ? એ તથા ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન, દૈહિક અને માનસિક ધર્મોની ભિન્ન ભિન્ન સમજણ જે પૂર્વે સનક, સનકાદિક મહાત્માઓની હતી. તે પોતે પ્રકાશિત કરી આર્યોને જ્ઞાન માર્ગેદાર્યા હતા. જેનો લાભ અર્વાચીનકાળમાં આપણે લાભએ છીએ.

યોગધર્મના—વશિષ્ઠ મોટા આચાર્ય ગણાય છે તે ધર્મ પ્રલય પછી મહાત્માઓએ ચલાવ્યો હતો. તેથી તેને ઋષિ પ્રણિત ધર્મ પણ કહે છે. આ ધર્મ વેદોક્ત ગણાય છે. તે ધર્મ પર્મહંસ, સન્યાસીઓ વગેરેમાં ધર્મધોકારે ચાલતો હતો. તેની અંદર વેદોક્ત ધર્મની યજ્ઞદિની સર્વ ક્રિયાઓ હતી, પણ જીવહિંસા વર્જિત હતી. ગાયત્રી, સૂર્ય, દેવી, ગણપતિ, શીવ-વિષ્ણુ વગેરેને માનતા હતા,

યોગધર્મનાં સિદ્ધાંત—સર્વત્ર વ્યાપક એક નિરાકાર, નિરંજન, જ્યોતિ સ્વરૂપ એક ઈશ્વર છે. તે આપણા પોતાના સ્વયં—આત્મારૂપે વ્યાપક છે. આત્મ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા સાર યોગવશિષ્ઠ અથવા મહારામાયણનું અધ્યયન કરવું. સર્વ જગતને જ્ઞાતિરૂપ કલ્પિત અચિંત્ય સ્થિતિમાં નિર્વિકાર સ્વભાવે રહેવું; છત્યાદિ. આ ધર્મ વેદના જ્ઞાન કાન્ડ અને વેદાન્ત શાસ્ત્રના વલણ ઉપરથી રચાયેલો છે. આ ધર્મમાં ગોરખ, મચ્છંદ, જલધર, નવ નાથ, ચોર્યાશી સિદ્ધ, જનના યોગેશ્વર, વગેરે યોગીઓ તેમજ ગોપીચંદ, ભર્તૃહરિ, વિક્રમ, વગેરે મહારાજાઓ એના નિયમપર ચાલી ગયા છે. આ યોગધર્મ આર્યોક, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે જગતના આસ્તિક નાસ્તિક સર્વ ધર્મોમાં અનેક ક્રિયા કર્મને સિદ્ધાન્તોના રૂપમાં વ્યાપી રહ્યો છે. સર્વ ધર્મોમાં યોગ ક્રિયાનું મૂળ ક્યાંથી આવ્યું ? તે સત્પરોષક વિદ્વાનો તપાસ કરશે તો જણાશે કે, તે યોગ ક્રિયાનું મૂળ આ યોગધર્મમાંથી નીકળેલું છે. નાસ્તિકોએ પણ એ યોગધર્મને ગ્રહણ કર્યો હતો. અને તેને પ્રજામાં પોતાનો મનાવી તેમાંથી મોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા સાર એ નિયમો પળાવવા લાગ્યા હતા. એ રીતે નાસ્તિકોએ તેમજ પરદેશના ખ્રીસ્ત ધર્મોએ પણ અંદરજાનેથી આ ધર્મને જ્ઞાન આપ્યું છે. એવી તે યોગ ધર્મની ખુબી છે. અર્વાચીન પણ આ ધર્મ પર્મહંસ, સન્યાસી, આખી, સંજોગી, નાથ, યોગીઓ, વિદ્વાનો અને

પાંડિતો વગેરે લોકો પાળે છે. તેમજ મુસલમાન ધર્મના ફકીરો, જૈનના સાધુઓ, બૌદ્ધના યતીઓ; વગેરે ધર્મ વાળાઓ પાળે છે. દુનિઆના સર્વ ધર્મોમાં યોગ એ જીવન રૂપ છે. એ સધળો પ્રતાપ યોગધર્મ પ્રસિદ્ધ કરનાર મહાત્મા વસિષ્ઠ ઋષિનોજ છે.

વસિષ્ઠજીએ પોતાની નંદિની નામની ધેનુ દિલીપ રાજાને આપી હતી. આ મહાત્મા આઠમા વ્યાસ પશુ કહેવાય છે. તેમના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોથી છેવટ “સપ્તઋષિ”ના મંડળમાં પશુ તેમની નિમણૂક થયેલી છે. તેમને વૃદ્ધાવસ્થામાં આંખોનું દરદ થયું હતું. તોપશુ તેથી નહિ કંટાળતા પોતાના મહત્ત્વ કાર્યમાં મંડયા રહ્યા હતા. રાજા, પ્રજા પરસ્પર પ્રેમથી વર્તે. એક બીજાના હક સચવાય, ન્યાય, નીતિનો અને ધર્મનો જાગ્ર ન થાય, તે માટે સદા ઉપદેશ આપવા તત્પર રહેતા. જો કોઈ રાજા પ્રજાપર જુલમ કરતો, અન્યાય ગુજારતો, તો તે પ્રજા પક્ષ ખેંચી રાજાને સમજાવી ન્યાય અપાવતા. ન માને તો તે સામે થઈ તેમને હેરાન કરતા; એટલુંજ નહિ પશુ તે જુલમી રાજ્યને તોડવામાં સામેલ થતા. તેના ઉપદેશની અસર સાંભળનારના હૃદયમાં સચોટ થતી હતી. તેમના એવા નિઃસ્વાર્થ પરાપકારને લીધે તેઓ રાજા પ્રજામાં ધણા માનીતા અને પૂજ્ય થઈ પડ્યા હતા. એટલુંજ નહિ પરંતુ હજારો વર્ષ થઈ ગયા છતાં અઘાપિ સુધી આર્યાવર્તની પ્રજા તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ રાખી, તેમના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરે છે. અન્ય છે તેમને !!!

યાજ્ઞવલ્કય ઋષિ.

આ પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ ઋષિ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન યાજ્ઞવલ્ક ઋષિના પુત્ર હોવાપરથી તેનું નામ યાજ્ઞવલ્કય પડ્યું. આ ઋષિ મહા વિદ્વાન, મહા પ્રતાપી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને આચાર સંપન્ન હતા. મહાત્મા વેદ વ્યાસ પાસે ચાર વેદનું અધ્યયન કરનારા ચાર શિષ્યો હતા. તેમાં સમગ્ર યજુર્વેદ ભણેલા જે વૈશંપાય ઋષિ હતા. તે યાજ્ઞવલ્કયના મામા થતા હતા. વૈશંપાયે યજુર્વેદની ૮૬ શાખા કરી હતી. તે પ્રત્યેક શાખાનું અધ્યયન એકેક ઋષિને કરાવ્યું હતું. તેમાં યાજ્ઞવલ્કય ઋષિ પશુ હતા. જે શાખાનું તેણે અધ્યયન કર્યું હતું, તેનું નામ તૈત્તિરીય શાખા પડેલું છે. તે શાખા સમગ્ર યજુર્વેદની પ્રતિમારૂપ છે. થોડા

વખત પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ સૂર્યની ઉપાસના વડે શુકલ-ચન્દ્રવેદનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. તેથી તેઓ તેના મુખ્ય ઓચાર્ય થયા. પછી અહ્નિવિદ્યા સંપાદન કરી હતી. તે વિદ્યામાં તેઓ બહુ કુશળ થયા હતા. તે પછી તેઓ કાત્યાયની અને મૈત્રેયો નામની બે સ્ત્રીઓ સાથે પરણ્યા હતા. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં પોતાના ઉંચ કર્તવ્યમાં સારું લક્ષ રાખતા હતા. તેમની પાસે ઘણા શિષ્યો અધ્યયન કરતા હતા. અહ્નિ વિદ્યામાં તેમની કીર્તિ બહુ પ્રસરી હતી. તેઓ મિથિલા નગરના રાજા અહરદ્રથ જનકના પુરોહિત હતા. આ જનક રાજા મુમુક્ષુ હતા. તેઓ પૂર્ણ અહ્નિ-નિષ્ઠને ઓળખી તેને શરણે જવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. તેથી તેમણે યજ્ઞ નિમિત્તે અનેક ઋષિઓને બોલાવ્યા હતા. તેમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ પણ હતા. તે પ્રસંગે આવેલા ઋષિઓમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ સિવાય-આશ્વલા-યન ઋષિ, કહેડાઝ ઋષિ, ઉદાલક ઋષિ, અને અહ્નિનિષ્ઠ ગાર્ગી નામે એક પરમ હંસિની સ્ત્રી; ઇત્યાદિ હતા. યાજ્ઞવલ્ક્યે પ્રત્યેક સાથે વાદવિવાદ કરી સર્વનો પરાજય કર્યો હતો. ત્યારથી તેઓ સર્વ ઋષિ મંડળમાં શ્રેષ્ઠ અહ્નિનિષ્ઠ ગણાવા લાગ્યા હતા. તે વાદવિવાદમાં પરમ હંસિની ગાર્ગીની સાથે તેમને થયેલા પ્રશ્નોત્તર બહુ જાણુવા જેવા છે. તેમાંનો ટુંક સાર નીચે પ્રમાણે છે;—

યાજ્ઞવલ્ક્ય અને ગાર્ગી વચ્ચે પ્રથમ ફેટલાક પ્રશ્નોત્તર થયા પછી છેવટે ગાર્ગી એ યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછ્યું કે;—“ નભોમંડળના ઉપલા ભાગમાં અને ક્ષિતિજના નીચલા ભાગમાં કેણુ છે ? શુન્ય માર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં વળી કેણુ છે ? આકાશ તથા ભૂમંડળ એ શું છે ! અને શાથી આ સર્વ એકત્ર પ્રેત બાવથી રહેલું છે ? ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળના કયા પદાર્થમાં વ્યાપ્ત છે ! ”

યાજ્ઞવલ્ક્ય—ઉપલી નીચલી સર્વ જગા મહાકાશથી એકત્રપ્રેત છે.

ગાર્ગી—મહા ભાગ ! તમારા આ સયુક્તિક ઉત્તરથી કૃતાર્થ થઈ; હું આવો સદુત્તર મળવાને માટે તમારી આગળ નમું છું. હવે બીજા પ્રશ્નોનો જવાબ આપો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય—પૂછો ?

ગાર્ગી—તમે કહ્યું હતું કે, મહાકાશથી પૃથ્વી ઉપલા અને નીચલા બેઉ પ્રદેશનું સંધિસ્થાન છે. તથા ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાન કાળના ચરિવ્યાપ્ત રહ્યા છે. હીક તે મહાકાશ કેનાથી પરિવ્યાપ્ત છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—ગાર્ગી ! જાણજો નેને પ્રશ્ન મ કરે છે, તે અક્ષય

બ્રહ્મ છે. તે સ્થુલ અથવા સૂક્ષ્મ હ્રસ્વ અથવા દીર્ઘ નથી; લાલ નથી; ચીકણી વસ્તુ પણ નથી; છાયા અથવા અંધકાર; વાયુ અથવા શૂન્ય નથી; તે માયા, કૃણ, અને ગંધ પણ નથી; આંખ, કાન, મન, વાક, તેજ, અથવા પ્રાણ નથી; તે મુખ વિનાનો તથા હિપમા વિનાનો છે. હે ગાર્ગી ! તે અનિશ્ચર પરમેશ્વરના શાસનના બળથી ચંદ્ર તથા સૂર્ય, બૂલોક તથા દેવલોક, નિમેષ, મૂહુર્ત; રાત્ર, દિવસ, પખવાડીયાં, મહિના, ઋતુ, અને સંવત્સર, સ્થિતિ કરે છે. તે અવિનાશી જગદીશ્વરના શાસનથી પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં વહેનારી નદીઓ સદેહ પર્યંતમાંથી નીકળીને પ્રવાહી ત થાય છે.

ગાર્ગી—જે માણસ તે અક્ષય પરમાત્માનું યથાર્થ તત્વ ન જાણતા કેવળ યાગ, યજ્ઞ, તપશ્ચર્યા, તથા હોમ કરે છે, તે કદાપિ સ્થાયી કૃણ મેળવવામાં સમર્થ થતા નથી; પરંતુ જે તેનું તત્વ જાણીને પરલોક ગમન કરે છે, તેજ બ્રાહ્મણ છે. એટલે ખરેખરા બ્રાહ્મણ છે.

ગાર્ગી ! તે ઇશ્વરને કાષ્ઠ જોતા નથી ખરા. પરંતુ તે સર્વને જુવે છે. કાષ્ઠ તેનું સાંભળી શકતા નથી, પણ તે સર્વનું સાંભળે છે. કાષ્ઠ તેનો વિચાર કરી શકતા નથી, પરંતુ તે સર્વનો વિચાર જાણી શકે છે. ગાર્ગી ! આ દૃશ્યમાન નભોમંડળ તેનાથી ઓતપ્રોત બાવથી પરિવ્યાપ્ત થઈને રહેલું છે. ” એ પ્રમાણે આ બે બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ વચ્ચે સંભળાય થયું હતું. તેમાં પણ અંતે યાજ્ઞવલ્કય ઋષિનો જય થયો હતો. ત્યાર પછી સર્વ ઋષિમંડળ પોત પોતાને આશ્રમે ગયા હતા. તે પછી જનક રાજાએ યાજ્ઞવલ્કય પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી.

યાજ્ઞવલ્કયે અથર્વ વેદનો અભ્યાસ અથર્વા ઋષિ પાસે કર્યો હતો. તેણે પોતાની બી મૈત્રેયીને બ્રહ્મવિદ્યાનું શિક્ષણ આપી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મનિષ્ઠ કરી હતી. તેમજ મૈત્રેયીએ ઇશ્વર સંબંધી જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. તેના તેણે જોઈએ તેવા ઉત્તર આપી તેના મનનું સમાધાન કર્યું હતું, આ ઋષિને ચંદ્રકાંત, મહામેધ, અને વિજય એ ત્રણ પુત્રો હતા. તેના ચૌદ હજાર શિષ્યો. રંહાદેવના શાપથી રાક્ષસ યોનિને પ્રાપ્ત થયા હતા. યાજ્ઞવલ્કયે કરેલા નિયમો સર્વ વાજસની શાખાવાળા પાળે છે. આ ઋષિ તત્વજ્ઞાનીઓમાં અગ્રેસર ગણાતા હતા. જનક પણ ગુરૂ પ્રસાદથી મહા-તત્ત્વવેત્તા થયો હતો. એક પ્રસંગે રાજર્ષિ જનકે યાજ્ઞવલ્કયને પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ મહારાજ ! ગુરૂદેવ ! આપે ધણી વખતે કહેલું છે કે વૈરાગ્ય વગર પ્રાણીને મુક્તિ નથી, તો એ વૈરાગ્ય કાને કહેતા હશે ? ” રાજર્ષિ જનકના

આ પ્રશ્નથી રાજગુરુ યાજ્ઞવલ્ક્યે વિચાર કર્યો કે, આને કેવી રીતે સમજાવવો ? કાંઈ અજ્ઞાન હોય તેને વર્ણન કરી બતાવીએ કે આવી સ્થિતિ થાય, ત્યારે વૈરાગ્ય કહેવાય; પણ આ તેથી અજ્ઞાય નથી. તે વિરક્તની સ્થિતિ કેવી હોય તે જાણે છે અને હું પણ જાણું છું. અમે બંને તત્ત્વવેત્તા કહેવામાં છીએ, છતાં માત્ર વિરક્તની પેઠે વર્તતા નથી. હું પણ વ્યવહાર અને વિષયોમાં લુપ્ત છું, તેમ એ પણ ફસેલો છે. માટે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સમજાવવો.

જનકને યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે —“ રાજન ! આજે સમજાવવાનો સમય નથી. હું આવતી કાલે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ યથાર્થ બતાવી આપીશ. ” એમ કહી, તે પોતાને આશ્રમે ગયા. આશ્રમે જઈ પોતાની કાત્યાયની અને મૈત્રેયી એ બે સ્ત્રીઓને સર્વ ધન પોતાની પ્રજા સંરક્ષણુર્થે વહેંચી આપવા માંડ્યું. આ જોઈ મૈત્રેયી જે પતિ પ્રેમથી પૂર્ણ, જ્ઞાની અને સતી સ્ત્રી હતી. તેણે કહ્યું કે:—“ પ્રાણનાથ ! હું તો જ્યાં આપ જશો, ત્યાં આપના ચરણની સેવા કરવામાંજ હાજર રહીશ. મારે તો ધન, માતૃમતા, અને આખું શ્રવતર તમેજ છે. આ લોક અને પરલોક તથા પરમેશ્વર એ સૌ પણ તમેજ છો. ” ઋષિશ્વર તે સાંભળી બોલ્યા કે:—“ પ્રિયે ! હું તો સન્યાસ ધારણ કરીશ. માટે સન્યાસીની સાથે સ્ત્રી કેમ રખાય ? ” વગેરે ઘણું કહ્યું, પણ તેણે માન્યું નહિ. તેથી સર્વ દ્રવ્ય કાત્યાયનીને આપી દીધું. મૈત્રેયી જ્ઞાન સંપન્ન હતી. તેને એક રાત્રિમાં ઋષિ એ તત્ત્વોપદેશ કરી યોગ ધારણ કરાવ્યો. પ્રાતઃકાળ થતાંજ ઋષિશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય સન્યાસી વેશે લંગોટ મારી તરતજ રાજદ્વારમાં આવ્યા. જનક રાજ જ્યાં સમામાં બેઠેલા હતા, ત્યાં જઈને “ ઔત્સત્પરમાત્મનેનમઃ ” એમ બોલી વિલક્ષણ સ્વરૂપે ઉભા રહ્યા ! આ જોઈ સકળ સભાજનો અતિશય આશ્ચર્ય પામ્યા. રાજ ઋષિનો આવો ડોળ નિરખી દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો. તેણે પુછ્યું કે;—અહો ઋષિરાજ ! આ શું ! ! ” યોગેશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે;—“ એજ તારા કાલના પ્રશ્નનો જવાબ; વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ ! ! ” જનક રાજ તરજ સિંહાસનપરથી નીચે ઉતરી દંડવત્ પ્રણામ કરી ઋષિના ચરણાર્ધમાં પડ્યો. દ્વીકર જોડી કહ્યું કે;—“ મહારાજ ! હવે ઘણું થયું. હવે તો હવ વળી રહી. હું વૈરાગ્યનું ખરું સ્વરૂપ સમજ્યો. માટે હવે આપ કૃપા કરી આ યોગીનો વેશ શીઘ્ર ત્યાગ કરો. ”

આ સાંભળી ઋષિ સર્વ સભા સાંભળતાં મોટે સ્વરે બોલ્યા કે;—

“રાજન ! શું મળમુતનો ત્યાગ કરી પુરુષ ફરીને કદી પણ તેની તરફ પાછું વાળી જોવા ઇચ્છે છે ? હાથીના દંતુશળ મોંમાંથી બહાર નીકળેલા ફરી પાછો પેસે છે ? સતી માથીક તજ સહગમનની ઇચ્છા કરી નીકળેલી પાછી ફરે છે ? નહીંજ. ત્યારે મેં પણ હવે જે સન્યસ્ત ધારણ કર્યું તેજ કર્યુંજ. હું તો મારા મનને ઉત્તરો કૃતાર્થ માનું છું અને હર્ષ પામું કે, આવો અમૂલ્ય અવસર ઇશ્વરે મને અનાયાસે પ્રાપ્ત કરાવ્યો ! કારણ કે આ અસાર અને વિષયનો ભરેલો સંસાર, કે જેમાંના વિષયો ભોગવતાં કાષ્ઠ પણ કાળે તુલિ થતી નથી. તેમાંથી પ્રભુએ મને એકાએક છૂટો કર્યો. માટે હે જનક રાજન ! આ ભવની જળમાંથી પરાણે છૂટેલો હું ફરી તેમાં ફસાવાને કદી ઇચ્છતોજ નથી. હવે તો મને યોગ યોગને યોગજ અત્યંત પ્રિય અને કલ્યાણકારક છે. જાણ્યા (જ્ઞાન થયા) પછી સંસાર રંગડામાં પડ્યા રહેવું, એ જ્ઞાતા પુરુષોનું લક્ષણ નથી. ઇત્યાદી ધણીક પ્રકારે યોગ પ્રશંસા કરી યાજ્ઞવલ્ક્ય યોગેશ્વર તરત ત્યાંથી ચાલતા થયા. અને એક મહા યોગી તરીકે પોતાનું બાકી રહેલું આયુષ્ય પૂરું કરી સ્વધામ ગયા. યોગેશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય અને જનક વચ્ચે જે વાતચીત થયેલી છે, તે શતપથ બ્રાહ્મણમાં જણાવેલી છે.

યોગી યાજ્ઞવલ્ક્યે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનો જે સર્વ માન્ય ગ્રંથ રચેલો છે. તે “યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ” નામે પ્રખ્યાત છે. આ સ્મૃતિ ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત છે—૧ આચારાધ્યાય, ૨ વ્યાવહારાધ્યાય, અને ૩ પ્રાયશ્ચિતાધ્યાય. આચારાધ્યાયમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ઉપદેશ,—વ્યાવહારાધ્યાયમાં રાજ્યપાલનાદિ વ્યવહાર સંબંધી ઉપદેશ અને—પ્રાયશ્ચિતાધ્યાયમાં નાના પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવામાં આવેલાં છે. —કુકમાં કહીએ તો હિંદુઓની ચાલ ચલગત, ધર્મ અને ઇન્સાફ વગેરેના ધારા યથાયોગ્ય રીતે દર્શાવેલા છે. આ સ્મૃતિ ગ્રંથ ઉપર વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિતે ટીકા કરી છે. તે “મિતાક્ષરા” નામે ધણી પ્રસિદ્ધ છે. મિતાક્ષરા હાલના ઇંગ્રેજ રાજત્વમાં પણ હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રના એક પ્રમાણ ગ્રંથ તરીકે ન્યાયની કોર્ટોમાં વપરાય છે. એટલા ઉપરથી જ તેના મહત્વનું માપ વાંચક તુન્દ કરી લેશે.

યોગેશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય મોટા ઉપદેશક હતા. તેમણે જન સમાજના હિતાર્થે ઘણું ઘણું કરેલું છે. તેમણે વળી યોગવિદ્યાનો ગ્રંથ પણ રચેલો છે. જે “યાજ્ઞવલ્ક્ય યોગશાસ્ત્ર” નામે પ્રસિદ્ધ છે. વગેરે જન હિતાર્થનાં મહાન કાર્યો કરી જગતમાં અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય ! તમારો જય હો !!!

શુક્રાચાર્ય.

આ પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ શુક્રાચાર્ય ભૃગુ ઋષિના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ પુલોમા હતું. ભૃગુ ઋષિને પુલોમાથી વ્યવન શુચિ, શુક્ર અને સવન વગેરે સાત પુત્રો થયા હતા—તેમાં શુક્રાચાર્ય બહુ વિદ્વાન, મહા યોદ્ધા, મંત્રશાસ્ત્રી, કવિ, હિંમતવાન, અને ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવિણ હતા. તેમજ રાજનીતિ અને વ્યવહાર નીતિમાં પણ નિપુણ હતા. તેમની પાસે મૃતસંજીવિની વિદ્યા હતી. તેના પ્રતાપથી તેઓ મૃત મનુષ્યોને સંજીવન કરી શકતા હતા. તેઓ વ્યવહાર પ્રપંચમાં પ્રવિણ હોવાથી દાનવોને ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. દેવદાનવોના યુદ્ધમાં દાનવોને પોતાની કુશળતાથી કેટલીક વખતે જ્ય અપાવતા. તેને લીધે દેવોને પણ દૈત્ય સાથે પ્રપંચમાં કુશળ થવાની આવશ્યકતા પડી હતી. દૈત્યો દેવો સામે થઈને યુદ્ધ કરતા, અને વખતે જ્ય મેળવતા. એ બધો પ્રતાપ તેમના ગુરુ શુક્રાચાર્યનો જ હતો. આ કારણથી દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિ અને તેમના વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતી. બૃહસ્પતિ દેવોનો પક્ષ ખેંચી ને જે કર્તા, તેને તોડી પાડવા શુક્રાચાર્ય પ્રયત્ન કરતા અને દેવોનું બળ ઓછું કરી, દૈત્યોનું બળ વધારવા ધણી કશિસ કરતા હતા. તેજ કારણથી તેમણે એક વખતે મેધને આકર્ષિ રાખી મહારાજ દશરથના રાજપર્મા બાર વર્ષ સુધી વરસાદ વરસવા દીધો નહોતો; કેમકે અન્ન જળ વગર બ્રાહ્મણ અને ગાય આદિ દુઃખી થાય; અને યજ્ઞ બંધ પડે, તો દેવોનું બળ ઓછું થાય. તે ઉપરથી શુક્રાચાર્યની સામે ઇંદ્ર રાજાએ યુદ્ધ કરી તેમને હરાવ્યા હતા; ત્યારે જ મેધવૃષ્ટિ થઈ હતી.

શુક્રાચાર્ય પોતાના શિષ્ય વર્ગે ભવિષ્યમાં કેવા પ્રકારે વર્તન રાખવું, તે હેતુથી નીતિ શાસ્ત્રનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેને “શુક્રનીતિ” કહે છે. તે ગ્રંથ એક લાખ શ્લોકનો હતો, પણ કાળાતરે આ મૂળ ગ્રંથનો કેટલોક લોપ થયેલો છે. તેમાંથી તારવી કાઢેલા માત્ર અઢીસો શ્લોકનો ગ્રંથ હાલ રહ્યો છે. શુક્રાચાર્ય પોતાના શિષ્ય વર્ગને સામ, દામ, ભેદ, દંડ, એ ચાર નીતિ તથા સંધિ, વિમુહ, યાન, આસન, સંશ્રય, અને દ્વેષીભાવ, આ છ નીતિ ગુણની સમજણ પાડી હતી. તે છતાં દૈત્યો મૂર્ખ રહ્યા હતા, અને પોતાનો બચાવ કરી શક્યા નહોતા. તેમનો બચાવ કરવાને આ સમર્થ મહર્ષિએ ધણું ધણું કરેલું છે. દેવદાનવોના યુદ્ધમાં તેઓ પોતાના

શિષ્યવર્ગને જય અપાવવા અગ્રેસરપણે યથા ધૂમતા, પ્રપંચ રચી યુક્તિઓ બતાવતા, અને પોતાની ચમત્કારિક સંજીવની વિદ્યાના બળ વડે જે જે દૈત્યો યુદ્ધમાં મરતા, તેમને સંજીવન કરતા હતા.

શુક્રાચાર્ય પ્રથમ પુરંદર ઇંદ્રની પુત્રી જયંતી સાથે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેને દેવયાની નામે કન્યા થઇ હતી. પછી શતપર્વા નામે સ્ત્રી સાથે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેમને ત્વષ્ઠાધર, અત્રિ, રૌદ્ર, અને કર્ણ એ ચાર પુત્રો થયા હતા. આ બૃહુ પુત્ર શુક, ભાર્ગવ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. ઇંદ્રાસન માટે દૈત્યોએ દેવો સાથે ધર્મશીવાર યુદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં આ મહર્ષિ પોતાની સંજીવિની વિદ્યાથી મરણ પામતા દૈત્યોને પાછા સંજીવન કરી જોરપર લાવતા. એ વિદ્યા બૃહસ્પતિ પાસે નહોતી. તેથી ઇંદ્ર ચિંતા-ગ્રસ્ત રહેતો હતો. તેથી ઇંદ્રના કહેવાથી બૃહસ્પતિ પુત્ર કચ શુક્રાચાર્ય પાસે તે સંજીવની વિદ્યા સંપાદન કરવા ગયો. બૃહસ્પતિને પુત્ર મારો શિષ્ય કહેવાશે. એવા ગર્વથી પોતાને ત્યાં બહુવા રહેવાની હા પાડી. કચ ગુરૂના ધરનું કામ કરતો. દેવયાની બાળક હતી તેને રમાડતો અને ગુરૂ શીખવે તે બહુતો હતો. એક વખતે કચ ગુરૂ આજ્ઞાથી વનમાં ગાય ચારવા ગયો હતો. દૈત્યોએ જાણ્યું કે આ બૃહસ્પતિ પુત્ર છે. સંજીવની વિદ્યા શીખી જશે, તો આપણને ધણું નુકશાન થશે. માટે મારી નાખવો. એવો વિચાર કરી તે વનમાં હતો ત્યાં મારી નાખ્યો. સાંજ પડતાં ગાય એકલી ઘેર આવી. પણ કચ આંખ્યો નહિ. તેથી દેવયાનીએ રડવા માંડ્યું. શુક્રાચાર્યે જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી જોયું તો કચને દૈત્યોએ મારી નાંખેલો જણાયો. ગુરૂની પણ આ શિષ્યપર પુર્ણ પ્રીતિ હતી. તેથી તેણે પ્રેમ લાવી હાક મારી કે કચ તુરત આવી હાજર થયો. એ રીતે મહાત્મા શુક્રાચાર્યના અલૌકિક કામોની કેટલીક વાતો છે. કેટલોક કાળ વિત્યા પછી કચ ગુરૂની પાસેથી સંજીવિની વિદ્યા શીખી રમ્મ લઈ ઘેર જવા તૈયાર થયો. દેવયાનીની પ્રીતિ તેનાપર અત્યંત થઇ હતી. તેથી તેણે કચને પોતાની સાથે લઇ કરવાનું કહ્યું. તેના ઉત્તરમાં કચ બોલ્યો કે:—તું મારા ગુરૂની પુત્રી છે. તેથી તું મારી બહેન થાય. માટે તારી સાથે મારાથી લગ્ન થઇ શકે નહિ. તે સાંભળી દેવયાનીએ કચને શાપ આપી, તેની સંપાદન કરેલી વિદ્યા નિષ્ફળ કરી. એ જોઇ કચે પણ દેવયાનીને શાપ આપ્યો કે, તે મારી વિદ્યા વિના અપરાધે નિષ્ફળ કરી; માટે તને કોઇ ઋષિપુત્ર પરણશે નહિ. પછી કચ પોતાના પિતાને ઘેર આંખ્યો હતો. દેવયાનીને શાપથી કોઇ ઋષિ પુત્ર

ખરડ્યો નહિ. તેથી શુક્રાચાર્યે તેને યયાતિ રાજ સાથે પરણાવી હતી.

વૃષપર્વા નામે દૈત્ય રાજની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનનો અપરાધ કર્યો હતો. તેથી દૈત્યાચાર્યે રાજનો તિરસ્કાર કર્યો. શાપ આપી બાળા ભરમ કરવાની ધમકી આપી. તેથી રાજએ ભય પામી દેવયાની કહે તેમ કરવા કબૂલ કર્યું. દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાને પોતાની દાશી તરીકે રહેવાનું માગ્યું. દૈત્ય રાજએ તેમ કર્યું. માત્ર દેવયાનીના કહેવાથી કુંવારા ગ્રહે ઉતારવા માટે યયાતિ રાજ સાથે પરણાવી, પણ તે સાથે સંગ કરવો નહિ એવો કરાર હતો. યયાતિ રાજ પાછળથી સંગમાં જોડાયો હતો. તેથી શુક્રાચાર્યે યયાતિને વૃદ્ધ બનાવી દીધો. પછી જ્યારે તેણે ફરી હવે સંગ કરીશ નહિ એવી કબૂલાત આપી, ત્યારે તેને યુવાન કર્યો હતો.

શુક્રાચાર્ય સમર્થ પુરુષ હતા. બળીરાજને ૯૯ યજ્ઞ કરાવ્યા હતા. ૧૦૦ મો યજ્ઞ નર્મદા કીનારે આરંભ્યો હતો. તે જોઇ ઈંદ્રને ઇંદ્રાસન જવાનો ભય લાગ્યો. તેથી તેની માતા અદિતીએ પોતાના પુત્રનું રાજ્ય ન જવા દેવા તપશ્ચર્યા કરવા માંડી હતી. તેના તપથી પ્રસન્ન થઇ શ્રીવિષ્ણુ-ભગવાને તે ને પેટે વામન રૂપે જન્મ લીધો હતો. એ વામન બ્રાહ્મણ રૂપે બળીરાજને યાચવા ગયા. બળીએ ઇચ્છિત માગવાનું કહેતાં, વામને પોતાના ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી માગી. તે વખતે શુક્રાચાર્યે બળીને કહ્યું કે;—“વિષ્ણુ તને છળવાને આવ્યા છે. માટે તું એમ કહેકે;—પૃથ્વીમાં તો દેવ, બ્રાહ્મણ આદી પાંચ જાણીને લાગ છે. માટે તે વિના જે જોઇએ તે મારાથી આપી શકાશે.” ત્યારે બળીએ કહ્યું કે;—પણ જેવા યાચક ! એ શી વાત ! મારું ધન્ય ભાગ્ય ! તેણે મને આપ્યું છે ને તે લેશે ! શુક્રાચાર્યે ત્રણ સમજાવ્યું પણ તેણે પોતાની ટેકજ રાખી. બી સાથે બેસી વામન બ્રાહ્મણની પૂજા કરી, હાથમાં સંકલ્પ કરવાને પાણી રેડવા માંડ્યું. તે વેળાએ શુક્રાચાર્યે યજ્ઞમાનની દાઝ જાણી સૂક્ષ્મરૂપે ઝારીના નાળવામાં ભરાયા. તેથી પાણી પડ્યું નહિ. બળી ઝખવાઇ ગયો, પણ એટલામાં વામને દર્ભની સળી તેમાં ખોલી એટલે શુક્રાચાર્ય આંખે કાંણા થયા. તેની વેદનાથી તરત બહાર નીકળ્યા, કે ઝારીમાંથી પાણી પડ્યું. પછી વામને વૈરાટ રૂપ ધારણ કર્યું. એક પગલું આકાશમાં અને બીજું પાતાળમાં મૂકી બળીને પૂછ્યું કે ત્રીજું પગલું ક્યાં મૂકું ? બળી તુરત સમજી ગયા. તેણે વામનજની સ્તુતિ કરી કહ્યું કે,—મારા મસ્તક ઉપર મૂકો. વામનજએ તેમ કરી બળીને પાતાળમાં આંખો. તે વેળાથી શુક્રાચાર્ય આંખે કાંણા થયા હતા.

એ પ્રમાણે મહાત્મા શુક્રાચાર્યે પોતાના શિષ્ય દૈત્ય, દાનવો માટે અનેક અલૌકિક કાર્યો કર્યા છે. તેઓ પોતાના આત્મબળના પરાક્રમથી અર્પાવર્તમાં એક તેજસ્વી તારા રૂપે ગણાઇ ગયા છે. તેમના નામનો “ શુક્રનો તારો ” અદ્યપિ સુધી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એટલું નહિ પણ તેમના નામનું નિત્ય સ્મરણ રહેવા સાથે સાત વારમાંના એક વારનું નામ “ શુક્રવાર ” આપવામાં આવ્યું છે. અહો ! ધન્ય છે ! મહાત્મા શુક્રાચાર્યને ! કે જેમણે પોતાનું નામ જગતમાં અમર કર્યું છે ! ! !

વાલ્મીકિ.

આ ભારત વર્ષ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાના આદિ કવિ અને રામાયણના કર્તા, મહાત્મા વાલ્મીકિ ઋષિનું ચરિત્ર બહુ ચિત્તા-કર્ષક છે. તેમના જન્મ વિષે જૂદી જૂદી વાતો ચાલે છે. પરંતુ તેમાંની એ વાતો વિષે વધારે ઇતિહાસ રાખી શકાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, તેઓ બ્રહ્મણના પુત્ર હતા. તેમને માતાપિતા અરણ્યમાં સૂઈ તપ કરવા ગયેલા, તે બીલડીને હાથ આવતાં, તેણે તેમને ઉછેરી મોટા કર્યા. કેટલાક વળી કહે છે કે, તે બીલનો પુત્ર હતો. આ સર્વ વાત ઉપરથી એવું સાબિત થાય છે કે, તે મૂળ બ્રહ્મજીવ તો ખરો. આમાં અમે તે વાત સાચી હોય; પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે, તેઓ એક બીલને ઘેર નીચ સંગતમાં ઉછેરી મોટા થયા હતા. અને ત્યાં નીચ કંઠો કરતાં શીખ્યા હતા. તેમના પાલક પિતા બીલે તેમનું નામ રત્નો (રતનાકર) પાડ્યું હતું.

રત્નો મોટો થતાં બીલ લૂટારાએ તેને ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ કરી; લૂટ, ચોરી કરવાનું કામ શીખવ્યું હતું. જાત ભાત નહિ જોતાં તેને એક બીલડી સાથે પરણાવ્યો હતો. તેથી તે પરિવાર વળો થયો હતો. રત્નો માર્ગમાં એક વૃક્ષ પર ચડી ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરતો, અને કોઇ દૂરથી માલુમ પડતું કે તુરત નીચે ઉતરી બાજુપક્ષીની પેઠે તેના પર તૂટી પડતો અને મારી નાખી, તેનું સર્વસ્વ લૂટી લેતો. એવાં તેના ધાતકી કૃત્યથી ચારે તરફ ત્રાહે ! ત્રાહે ! થઇ રહ્યું હતું. અસંખ્ય મનુષ્યોને તેણે ધાતકીપણે મારી નાખ્યાં હતાં. એવાં પાપી કૃત્યથી મેળવેલા દ્રવ્ય વડે કુટુંબનું પેપણું કરતો હતો; તેના પાપનો પાર રહ્યો નહોતો; પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છા બળવત્તર

છે. કાંઈ કાળે પૂર્વના પુણ્યનો ઉદય થાય છે. ઇશ્વરની અકળોત કળાની કાંઈને ખચર પડતી નથી. એક દિવસે એવું બન્યું કે, રત્ના જ્યાં લૂંટારા-નું કામ કરતો હતો, તેજ રસ્તે થઇને મહાત્મા નારદમુનિ નીકળ્યા. રત્ના-કર તેમને આવતા જોઇ ઝડપથી વૃક્ષપરથી નીચે ઉતર્યો. લોહાની મૂદગર હાથમાં લઇ નારદ પાસે આવ્યો, મારવાની તૈયારી કરી. આ મહાત્માની આશ્ચર્યકારક દૈવીશક્તિના પ્રભાવથી મૂદગર હાથમાંજ રહી ગયું. નારદજીએ રત્નાકરને પૂછ્યું કે;—“ તું કાણુ છે ? રત્નાકરે જવાબ આપ્યો, તું મને ઝોળખતો નથી ? હું હમણાં તને મારી નાંખી, તારૂં સર્વસ્વ લૂંટી લઇશ. મોટા પુરૂષો પોતાની મહત્તા કદી મૂકતા નથી. તે તો અપકાર કરનારના પર પણ ઉપકાર કરે છે. એવો મહાન્ પુરૂષોનો મહદ્ ગુણુ છે. નારદજીને તેનું પાપાયરણુ જોઈ દયા ઉત્પન્ન થઇ. તેનો અનુમ્મદ કરવાના હેતુથી બોલ્યા કે;—“ તોં કેટલાં પાપ કર્યો છે ? તારાં પાપની સીમા કેટલી છે, તે તું જાણે છે ? એમ કહી તેના અસંખ્ય પાપનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. પછી કહ્યું કે;—તું આટલાં બધાં પાપ શા માટે કરે છે ? અરે ! તું જેને સારૂં આવું ધોર કર્મ કરે છે, તે સ્ત્રી પુત્રાદિ તારા પાપનાં ભાગિદાર છે કે નહિ ?

રત્નાકર હસીને બોલ્યો કે;—મારાં વૃદ્ધ માઆપ છે, સ્ત્રી પુત્રાદિ છે, હું લૂંટારાનો ધંધો કરી જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરું છું, તે સર્વે સાથે મળી ખા-ધ્યે છીએ. તો તે મારાં પાપનાં ભાગીઆં અવશ્ય થશેજ. પછી મહર્ષિ નારદજીએ કહ્યું કે;—તું તારે ધેર જઇ પૂછી આવ કે, તેઓ તારાં પાપમાં ભાગીઆં છે કે નહિ ? ત્યાં સુધી હું અહિં ઉભો રહીશ. મહર્ષિના દર્શન અને સત્સંગ પ્રતાપથી રત્નાકરને તેમનું બોલવું સત્ય લાગ્યું, પરંતુ સંકલ્પ થયો કે રખેને તે નાશી જવા માટે મને અહીંથી ધેર મોકલતો હશે, ને એજ કારણે મને અવળું સમજાવતો હશે. એવો તર્ક કરી મહર્ષિ પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી ધેર ગયો. નારદજી વૃક્ષ નીચે ઉભા રહ્યા. રત્નાકરે ધેર જઇ પ્રથમ વૃદ્ધ પિતાને પૂછ્યું કે;—તમે મારા પાપમાંથી ભાગ લેજો કે નહિ ? ત્યારે વૃદ્ધે કહ્યું;—મુર્ખ પુત્ર ! તું કેવી વાત કરે છે ? તને આ વાત કેણે કહી ? પુત્રનાં કરેલાં પાપ કદી પિતાને સ્પર્શ કરે નહિ. તું જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે મેં કેટલાંક દુઃખ ભોગવી તારૂં પોષણ કર્યું છે, હું હાલ વૃદ્ધ થયો છું. સંસારમાં મેં ધણાં પાપ કર્મ કરીને તારૂં પાલન કર્યું છે. તે સર્વ પાપમાં શું તું ભાગીઓ થયો છું ? કાંઈ વખતે પિતા પુત્ર થાય છે. હું હમણાં વૃદ્ધ થવાથી તારા પુત્ર જેવો થયો છું. મારૂં પાલન કરવું એ હાલ તારી દરજ્જા છે. તને કેણે પાપ કર્મ કરી

પેદા કરવાનું કહ્યું છે ? હું શા માટે તારા પાપમાં ભાગીઓ થાઉં । ”
 રત્નાકર પિતાનાં વચન સાંભળી શરમાઇ ગયો. નીચું ધાવી માતા પાસે
 ગયો. તે પાસે પાપમાં ભાગીદાર થવાને જણાવ્યું. ત્યારે માતાએ કહ્યું કેઃ
 “ મેં તને દશ મહિના ગર્ભમાં ધારણ કર્યો છે. માતાના એક દિવસનું
 ઝણુ કોઇ ફોડી શકે તેમ નથી. મૂર્ખ પુત્ર ! હું વૃદ્ધ થઇ છું, હાલ
 માફ પાલન કરવું એ તારી ફરજ છે. હું શા માટે પાપમાં ભાગીદાર થાઉં ?
 રત્નાકર માતાનાં આ વચનથી વધારે શરમાઇ નીચું ધાવી, પોતાની
 આ પાસે આવ્યો. તેને પણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કેઃ—
 “ તમે મને ગ્રહણ કરી છે. માફ ભરણ પોષણ અને રક્ષણ તમે કરશો
 એ હું જાણું છું. હું તમારા પાપનો ભાગ શા માટે લઉં ? તમને લૂટવાનું
 ને ઘાતકી કામ કરવાનું કોણે કહ્યું છે ? ” તે પછી પુત્રાદિને પણ
 પૂછ્યું. પણ કોઇ પાપમાં ભાગીદાર થયાં નહિ તેથી નિરાશ થતો પાપથી
 ભય પામતો અને દીલગીર મૂખે રૂદન કરતો મુનિવર નારદજી પાસે આવી
 મુનિના ચરણમાં પડ્યો, અને સર્વ વાત કહી બતાવી રૂદન કરવા લાગ્યો.
 પાપથી પરતાવો કરી કહેવા લાગ્યો કેઃ—હું આપને શરણે આવ્યો છું.
 મને પાપથી મુક્ત કરી કૃતાર્થ કરો. વગેરે વ્યાકુલ ચિત્તે પ્રાર્થના કરી
 ગભરાવા લાગ્યો.

મહર્ષિ રત્નાકરને પાપથી મુક્ત થવાને વ્યાકુળ જોઇ, સરોવરમાં
 સ્નાન કરવા મોકલ્યો. રત્નાકર સરોવરમાં જઇ જુએ છે, તો પોતાની
 પાપી નજરે સરોવરનું સઘળું પાણી એકદમ સૂકાઇ ગયેલું જોયું । તેથી
 પાછા આવી મહર્ષિને સઘળા વાત કહી બતાવી. આ પરથી નારદજીએ
 જણ્યું કે રત્નાકરનું પાપ પૂર્ણ થયું છે. તે જોઈ તેના પર દયા ઉત્પન્ન
 થઇ. તેનું કલ્યાણ કરવાનો અંતઃકરણમાં નિશ્ચય કર્યો. પછી દેટલોક ઉપ-
 દેશ આપી ધટ્ટ ઝાડીમાં લઇ જઇ બેસાડ્યો. તેના શીરપર પોતાના કમંડ-
 લમાંથી પાણી છાંટ્યું. પછી “ રામ ” નામનો મહા મંત્રનો ઉપદેશ આપી
 નારદજી ત્યાંથી અંતઃધ્યાન થઈ ગયા. મહર્ષિના ગયા પછી મહા પાપી
 દુરાત્મા રત્નો નિરંતર ધ્યાન પૂર્વક “ રામ ” નામનો જપ કરવા લાગ્યો;
 પરંતુ તે જડ બુદ્ધિના રત્નાકરને તેનો ઉચ્ચાર કરતાં પણ આવડ્યો નહિ,
 તેથી તે ઉલટો મંત્ર—“ મરા મરા ”નો ધ્યાન પૂર્વક જપ કરવા લાગ્યો. જપ
 કરતાં ઘણાં વર્ષ વિતી ગયાં. ભક્તિમાં એટલો તો તક્લિન થયો કે માથે ઉઘેઓએ
 આટીનો રાફડો કર્યો હતો, તેનું પણ તેને જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. શરીર માત્ર
 હાડપીંજર રહ્યું હતું. તે હાડપીંજર ભેદીને રામનામનો ઉચ્ચાર નીકળતો હતો.

આવી રિથિતિ વખતે બ્રહ્મા અને નારદજી તે રાફડા પાસે આવ્યા. જ્યેષ્ઠ તે માહેથી રામનામનો શબ્દ નીકળતો હતો દયા કરી નારદજીએ તેના શરીર પરથી રાફડો ખંખેરી નાખ્યો. બ્રહ્માએ તેના શરીર પર હાથ મૂકી શુદ્ધિમાં લાવી ઉભો કર્યો. તે બ્રહ્મા અને નારદજીના ચરણમાં પડી બોલ્યો કે;— “આપેજ મને કેવળ રામનામ આપી પાપથી મુક્ત કર્યો છે. વગેરે વચનો કહી સ્તુતિ કરી. બ્રહ્માએ વદિમક—રાફડામાંથી તે નીકળ્યો, માટે તેનું નામ તે દિવસથી વાદમીકિ પાડ્યું.

રતનાકર-વાદમીકિ પાપથી મુક્ત થયા, તેજ દિવસથી તેને નારદ-જીએ ઋષિની પંક્તિમાં દાખલ કર્યા. ત્યારથી તેઓ જગતમાં વાદમીકિ ઋષિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે. વાદમીકિ બ્રહ્મર્ષિપણને પામ્યા પછી તેણે નારદજીને પૂછ્યું કે;—હવે મારે શું કામ કરવું? નારદજીએ કહ્યું કે તમે સ્વતકોટી “રામાયણ” રચો. તમે રામનામ જપીને ઉદ્ધાર પામ્યા છો. માટે તે લોકાભિરામ સુપવિત્ર રામ ચરિત્રનું સારી રીતે વર્ણન કરો. મુનિવર નારદની આવી આજ્ઞા સાંભળી હીકર જોડી બોલ્યા કે;—રામાયણ હું કેમ રચીશ? અને તેના છંદો કેવી રીતે કરીશ? કારણ કે તેનું મુદ્દત મને જ્ઞાન નથી.” આ ઉપરથી નારદજીએ કહ્યું કે;—તમારી જીભ પર સરસ્વતીનેા આવિર્ભાવ થશે અને તમારે મુખેથી રામનો જન્મ અને તેના કામોનું વર્ણન પુરાણરૂપથી શ્લોક-છંદમાં પ્રવારાની પેઠે નીકળશે.” એવાં વચન કહી નારદજી અંતર્યામી થયા. મુનિવર વાદમીકિ તમસા નદીને કિનારે આશ્રમ બાંધી રહ્યા. તેની પાસે અધ્યયન કરવા અનેક શિષ્ય આવ્યા હતા. તેમાં ભરદ્વાજ ઋષિ મુખ્ય હતા. વાદમીકિ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે એક વખતે નદી પર સ્નાન કરવા ગયા હતા. ત્યાં તમસા નદીના કિનારા પરના ગાઢ જંગલમાં એક વૃક્ષ પર કૈાંચ અને કૈાંચી નામનાં પક્ષીઓ એકત્ર વિહાર કરતાં હતાં, ત્યાં અકરમાત એક દુષ્ટ પારધીએ આવી, તે સંભોગમાં રત થયેલા કૈાંચને મારી નાખ્યો. તેથી તે જમીન પર પડ્યો. કૈાંચકી પોતાના પતિની આવી રિથિતિ જોઈ દુઃખિત સ્વરથી કલ્પાંત સાથે રૂદન કરવા લાગી અને તે દુષ્ટ અધર્મિ પારધીને તિરસ્કાર આપવા લાગી. આ કામ ધણુંજ અધર્મનું થયું. તેથી તથા કૈાંચીના અપાર શોકથી વાદમીકિ ઋષિ વ્યાકુળ થઈ તે વિષે ઉંડા વિચારમાં ઉતરી ગયા. અંતરના ઉંડા શોકથી એકાએક તેના મુખમાંથી એક શ્લોક નીકળી આવ્યો;—

માનિષાદપ્રતિષ્ઠાત્વમગમઃશાશ્વતીઃસમાઃ ॥

યત્કૌંચમિથુનાદેકમવધીઃકામમૌતિં ॥

આ અનુષ્ટુપ છંદ બંધ વાણી મુખમાંથી અકસ્માત્ પ્રથમ નીકળી આવી. તેથી વાદ્મીકિ ઋષિ આશ્ચર્ય પામી રૂનાન કરી નદી બહાર આયા. એટલામાં અકસ્માત્ બ્રહ્માએ પ્રગટ થઇ કહ્યું કે;—તું આશ્ચર્ય ન પામ. તે વાણી મારી ઇચ્છાથી નીકળી છે. તમારા મુખમાંથી જે વાક્ય નીકળ્યું છે, તેજ શ્લોક રૂપથી લોકોમાં ગણાશે. તમે હવે આનંદથી આવી છંદ બંધમાં સુપવિત્ર રામ ચરિત્રનું વર્ણન કરો. તમો જેવું વર્ણન કરશો. તેવુંજ ભવિષ્યમાં થશે. તેમાંથી એક અક્ષર પણ મિથ્યા થનાર નથી.” અહો ! પ્રભુની કેવી કૃપા ! જેનાપર પ્રભુની દયા થાય છે, તેનાં ભાગ્યોદય થતાં વાર લાગતી નથી. તે આહે તે કરવાને શક્તિવાન થાય છે. “મનુષ્ય યત્ન ઈશ્વર કૃપા.” જે મનુષ્ય યત્ન કર્યો કરે છે, તે નિશ્ચય પ્રભુની કૃપા થયા વગર રહેતી નથી તે સિદ્ધ થાય છે. વાદ્મીકિ એ અપાર દુઃખ વેડી કેટલાંક વર્ષ નિરંતર રામ નામના મંત્રનો જપ કર્યો હતો, તે પાપથી મુક્ત થઇ, તેમની સર્વ કૃપાને પાત્ર થયા હતા. તેના મુખમાંથી નીકળતી વાણી શ્લોકરૂપ ગણાઇ, તેઓ જે એક વખતે જડરૂપ હતા, તે આજે પ્રભુ ભક્તિથી મહા કવીશ્વર અને વિદ્વાન થયા. અહો ! ધન્ય પ્રભુ ! તમારી મતિ ન્યારી છે !!

બ્રહ્મા વાદ્મીકિ ઋષિને ભલામણ આપી અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. વાદ્મીકિ જે પરમેશ્વર (રામ) નામથી પાત્રન થયા હતા. એના સંબંધી તેણે શતકોટી કાવ્ય રચ્યું. તથા તેનો સારાંશ ગાયત્રી મંત્ર વર્ણવીને ચોવીસ સદ્બ્રહ્મ કાવ્ય રચેલ છે. તે રીતે તેણે રામાવતાર વિષે ધણાં વર્ષ અગાઉથી ભવિષ્ય કહેલું છે. પછી ધણાં વર્ષે રામચંદ્રજી જન્મ્યા. તે વાદ્મીકિ ઋષિના ભવિષ્ય કથન બહાર જરા પણ વર્તેલ નથી. આ ઋષિ મોટા ગ્રંથ કર્તા અને સંસ્કૃત ભાષાના આદિ કવિ ગણાય છે. તેનો રચેલો ગ્રંથ “વાદ્મીકિ રામાયણ” અઘાપિ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે ભારત જુમિના આર્યોનાં કર્ણને પવિત્ર કરે છે. જે કાવ્યના સુબોધથી લાખો મનુષ્ય સુબુદ્ધિ તથા સુનીતિ શીખ્યા છે. અઘાપિ પણ તે ગ્રંથનો લાભ લેવામાં આવે છે. આ કવિના જેવા સંસ્કૃત ભાષામાં નવ રસ-મય વર્ણન કરવામાં બીજા થોડાજ કવિ થયેલા હશે. તેમણે ધર્મ સંબંધી પણ ઉત્તમ યોગ્યતા સંપાદન કરી હતી. આ મહર્ષિની પવિત્રતા રામચંદ્રજી પણ જાણતા હતા. જ્યારે રામ વનવાસ નીકળ્યા, ત્યારે ચિત્રકોટપર વાદ્મીકિને આશ્રમે આવી ધણા દિવસ રહ્યા હતા. વળી જ્યારે ધોબીના વચનથી રામે સીતાને વનમાં મોકલ્યાં હતાં, ત્યારે આ ઋષિએ પોતાના ગંગા કિનારાપરના આશ્રમમાં સીતાને તેડી લાવી, સત્કાર કરી રાખ્યાં હતાં.

સીતા તેમને આશ્રમે રહેવાથી રામચંદ્રજીને નિરાંત વળી હતી. એવી તેમની પવિત્રતા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. આ ઋષિએ લવ, કુશને વેદ અને ધનુર્વિદ્યા પગે શાસ્ત્ર ભણાવી હુશિઆર કર્યા હતા. આ મહાત્મા પોતાના પ્રથમ વખતના જૂઠ્ઠીપણાની અને પાછળના શ્રેષ્ઠતાની સરખામણી કરતા, ત્યારે શોક હર્ષ પામતા હતા. સતી સીતાના પાસે પોતાની સર્વ અવસ્થાની વાત કરતા, અને કહેતા કે મનુષ્ય સમજે અને સારે માર્ગે વળે, તો તે નહિ જેવી સ્થિતિમાંથી મહા સમર્થ અને મહા પરાક્રમી થઈ શકે છે. એ તેમનું કહેવું સત્ય છે. એટલે તેના પોતાનાજ વર્તનપરથી સિદ્ધ થાય છે. રામચંદ્રજીને વાદ્મીકિ ઋષિપર પૂર્ણભાવ હતો. તેથી તેમણે તેમની કેટલીકવાર સલાહ લઇ પ્રજા હિતનાં કાર્યો કરેલાં છે. તે ઋષિ પોતાની લાયકાથી ઋષિમંડળ, રાજમંડળ અને પ્રજામંડળમાં મોટા માનને પામ્યા હતા. તે વખતે સારાનરસાની પરીક્ષા હતી. ગુણજ સર્વજ્ઞ પૂજ્ય ગણાતો હતો. તેથીજ વાદ્મીકિ નીચ પાયરીએથી મહર્ષિ જેવી મહત્ત્વ પદવીને પામી અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે. વાહ ! ધન્ય છે વાદ્મીકિ તમારા જીવનને ! તમે જગત્માં જનમંડળને માટે અતિ ઉચ્ચ શિક્ષણીય દર્શાવ મૂકી ગયા છો. પ્રથમ અવળે માર્ગે ચઢેલાઓને તમે નીતિનો માર્ગ બતાવ્યો છે. ધન્ય છે તમને !!!

વેદ વ્યાસ.

આ દેવી મહાત્મા કોણ ? તે આપણા પરમપૂજ્ય વેદવ્યાસ. જેણે જગત વિખ્યાત મહાભારત નામે ગ્રંથ કર્યો. તેના પિતાનું નામ પરાશર અને માતાનું સત્યવતી. વેદ વ્યાસનો જન્મ યમુના નદીના એક દ્વીપ (ખેટ) માં થયો હતો. યમુના નદી કૃષ્ણ વર્ણ ગણાય છે. માટે દ્વૈપાયન અથવા કૃષ્ણદ્વૈપાયન કહેવાય છે. તેઓ જન્મતાજ માતાની આસા લેઇ તપ કરવા બ્રહ્મકાશ્રમમાં આશ્રય ગયા હતા. તેથી તેઓ બ્રાહ્મરાયણ પણ કહેવાય છે. તેમનો જન્મ દ્વાપરયુગમાં કૃષ્ણાવતારની પહેલાં થયો હતો. વેદ વિસ્તાર કરનાર સધળા વ્યાસ કહેવાય છે; પરંતુ આ મહાત્માએ વેદની કોઇ ગુપ્ત શાખાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તેથીજ તેઓ વેદવ્યાસ કહેવાય છે.

વ્યાસ જન્મતાજ વિષ્ણુના યોગે મોટા થયા અને પ્રત્યેક તીર્થમાં સ્નાન કરી બ્રહ્મકાશ્રમમાં તપ કરવા ગયા હતા. તેઓ મોટી શક્તિવાળા

તિવ્ર બુદ્ધિના, જિતેન્દ્રિય, ધર્મનું સેવન કરનારા, ધણા ઉંચા, શરીરે કાળા
પણુ તેજસ્વી હતા. વ્યાઘ્રયર્મ ઓઢતા, જટા કલાપ રાખતા અને
અરણ્યમાં રહેતા હતા. પૈલ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ, સુમંતુ, અસિત, દેવલ
અને રોમહર્ષ ઇત્યાદિ ધણા શિષ્યો હતા. તેનામાં પૈલને ઋગ્વેદ, વૈશંપા-
યનને યજુર્વેદ, જૈમિનીને સામવેદ અને સુમંતુને અથર્વવેદ, એમ
ચારે શિષ્યોને ચાર વેદ અરાઅર સમજાવ્યા હતા.

સરસ્વતી અને દ્વપદ્વતી એએ દેવ નદીના વચલા ભાગને સુપવિત્ર
દેવવાંછિત બ્રહ્માવર્ત કહે છે. સારસ્વત પ્રદેશ પ્રાચીન રાજકુમાર અને
વંદનીય ઋષિઓનું રહેઠાણ હતું. સરસ્વતી નદીને કિનારે મહર્ષિઓના ધણા
આશ્રમ હતા. ત્યાંજ મહાત્મા વેદવ્યાસનો આશ્રમ હતો. ત્યાં તેમણે બહુ
બહુ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. અને તે જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો
હતો. તેમની પાસે ત્યાં હજારો શિષ્યો અધ્યયન કરવા સાડે આવતા
હતા. આ સમર્થ પુરુષ કુદરતની નિરીક્ષા કરવામાં તથા અધ્યાત્મિજ્ઞાનમાં
એકા હતા. તે સમયે તેમના જેવો કોઇ સમર્થ વિદ્વાન નહોતો. અધ્યા-
ત્મરામાયણુ વેદ વ્યાસે રચેલ છે. તેમજ ઋષિ મુનિઓને ગીતા તેમણેજ
સંભળાવી હતી. (જુઓ. અધ્યા. રા. ઉ. સ.પ.) એ આદિ પરથી
સમજાય છે કે, રામાવતાર તેની પૂર્વે થયો હતો.

વેદવ્યાસે મહાભારત નામે જગત વિખ્યાત આર્ય ઇતિહાસિક વીરરસ
કાવ્યનો ઉત્તમ ગ્રંથ કર્યો છે. તથા ભાગવતાદિ અઢાર પુરાણોની સહિતા
ઓ રચી છે. જે ગીર્વાણુ વાણીમાં ગ્રંથિત રસાલંકારમય અનુપમ સાહિત્ય
રત્નોની ખાણ છે. તે કસિયુગના પ્રારંભમાં થયેલા છે. કગિયુગમાં
લોકો મંદબુદ્ધિના થઇ જઇ વેદ ધર્મનો રસ્તો અરાઅર સમજશે નહિ,
એવું જાણી તેમણે વેદધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે જેટલા સહેલા ઉપાય
કરવા ધટતા હતા તેટલા કર્યા. સર્વથી છેવટ તેમણે બ્રહ્મસુત્ર અથવા
વેદાન્તશાસ્ત્રના ચાર અધ્યાયનાં સુત્રકર્યા; તેને વ્યાસ બ્રહ્મસુત્ર કહે છે.
તેમાં તેણે ઉપનિષદોના ગુઢ અર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય, તે માટે અર્ધાં
ઉપનિષદોની એક વાક્યના કરી મુખ્ય અર્થને ખૂદલો કર્યો. આ સિ-
વાય તેમણે ઉત્તરમિમાંસા અને ધણીક ધર્મસંહિતાઓ તથા સુત્રો
રચ્યા છે. ઇત્યાદી તેમના ગ્રંથો ધણા મનન કરવા યોગ્ય છે. પુરાણો અને
મહાભારત એ ગ્રંથો તેમણે પોતાના રોમહર્ષણુ નામના શિષ્યને બણાવ્યા હતા.

વ્યાસજી હસ્તિનાપુરના રાજા શંતનુ નો છિન્ન થતો વંશ વૃદ્ધિગત
કરવા સત્યવતીના સ્મરણથી તરત આવી, ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર
એ ત્રણને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. પાંડવો અને કૌરવો વગેરેના હિતની

કાળજી રાખતા હતા. તથા પ્રસંગો પાત જતે આવી યોગ્ય સલાહ આપતા. પાંડવોના વનવાસની વખતે પણ તેઓને વખતો વખત મળીને સલાહ અને મદદ તેમણે આપી હતી. દ્વૈત વનમાં પાંડવોની પાસે જઈ પોતાની “પ્રતિરમૃતિ” નામની ઇંદ્રના મંત્રરૂપ વિદ્યા શિખવી હતી. જે વિદ્યાના પ્રભાવથી અર્જુને તપ કરી શિવ તથા ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓ પાસેથી દિવ્ય ઋષ્ટો મેળવ્યાં હતાં. પાંડવોએ કરેલા જગત વિખ્યાત રાજસૂયયજ્ઞ વખતે પણ વેદવ્યાસ ઇંદ્ર પ્રસ્થમાં ગયા હતાં. આ મહા પુરૂષ યોગવિદ્યામાં ધણાજ પ્રવિણ હતા. તે વિદ્યાના યોગે તેઓ બહુ દૂરની વાતો જાણી શકતા હતા.

વેદવ્યાસે અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અને અંતરિક્ષના જેવી શક્તિ ધરાવનાર પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે મહારમણિય મેરૂપર્વત ના શિખરપર ધણા વર્ષ સુધી ઉત્તર તપ કર્યું હતું. તેમની તે ઇચ્છા સદા શિવે પ્રસન્ન થઈ પૂર્ણ કરી હતી. તેના પ્રતાપે ઉત્તમ બ્રહ્મત્વ સંપન્ન પુત્ર થયો, તેનું નામ શુકદેવજી પાડયું હતું. તેઓ પણ પિતાની પેઠે એક મહાન યોગીંદ્ર તરીકે જગતમાં અમર કીર્તિ રાખી છે. (જુઓ. શુકદેવ. ચરિત્ર)

વ્યાસ જેવા તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માએ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જે ગુહ્યાર્થ રાખ્યા છે, તે અજ્ઞાની જન નહિ સમર્તા કહે છે કે; દસ્મસ્કંદ ભાગવતમાં—શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે રાશવિહાર કરતા હતા ને તે ઇશ્વર હતા; ઇશ્વર થઈને પર સ્ત્રી સાથે વિહાર કરે તે શું યોગ્ય છે કે? વગેરે કુતર્ક કરે છે. પણ એ તેમની મોટી ભૂલ છે. તેનો સત્ય અર્થ વેદાન્ત કર્તા તત્ત્વદર્શી વ્યાસ ભગવાને આત્મ (ઇશ્વર) જ્ઞાનપર દર્શાવ્યો છે. તેજ પવિત્ર અર્થ તેમના પુત્ર શુકદેવજીએ મહારાજ પરીક્ષિત ને ઇસારતમાં સમજાવ્યો હતો. જેનું જ્ઞાન થવાથી પરીક્ષિત રાજાનો સાત દિવસમાં મોક્ષ થયો હતો. પણ તેજ સભામાં ખીળા હજારો મનુષ્યો શ્રવણ કરતા હતા, તેમને ઉપલો મર્મ ન સમજવાથી તેઓ તે લાલ મેળવી શક્યા નહોતા. માટે સારા તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાન પાસે તેના ગુહ્યાર્થને ખરાખર સમજવો જોઈએ. તેના ગુહ્યાર્થને નહિ સમજતાં, તેમાં દર્શાવેલી અલંકારિક બાબતો જાણી લઈ તેના ખોટા અર્થ સમજવો અને વૃથાનિંદા કરવી એ બહુજ મૂર્ખાંધ બરેલું છે. વ્યાસ જેવા તત્ત્વજ્ઞ અને ગહન ગતિવાળાના લેખનો ગુહ્યાર્થ સમજવો એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. એતો જ્ઞાતા પુરૂષોની કૃપાથી સમજી શકાય છે.

મહાત્મા વેદ વ્યાસે ધણા મહત્કાર્યો કર્યા છે, પરંતુ આખાં વર્તમાં તેમનું નામ અને કીર્તિ મહાભારતના અંતથી જોડી ગવાય છે, તેટલી

ખીજ કશાથી ગત્રાતી નથી. તે ગ્રંથની રચના અને તેની મોટાઇની જ-
રાખરી કરી શકે તેવો એકપણુ ગ્રંથ અઘાપિ સુધી જગતમાં જોવામાં
આવતો નથી. મહાભારત ગ્રંથ તો ખરેખર તેના નામ પ્રમાણે મહાભા-
રતજ છે. તેની મોટાઈ પૃથ્વીના સર્વ લોકોએ કબૂલ રાખી છે. મહા-
ભારતમાં એક લાખ શ્લોક છે. ૨, ૨૦,૦૦૦ લીટીઓ છે. હોમર કવિના
ઈલિયટમાં ૧૬૦૦૦ લીટીઓ નથી. આ ઉપરથી મહાભારતના કદનો
વિચાર મનમાં આવશે. મહાભારત કાવ્ય ગ્રંથના ૧૮ પર્વ અથવા ખંડ છે.
તેમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સરખા અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની મોટાઇની ગણના
કોઇથી પણ થઇ શકે નહિ. તે વિષે યુરોપના અનેક વિદ્વાનો એ જણા-
વેલું છે કે;—“ ભગવદ્ગીતા સાથે ક્ષણભર સરખાવી શકાય તેવો ગ્રંથ
આખી પૃથ્વીપર એકપણુ નથી. ” આ શું મહાત્મા વેદવ્યાસની બુદ્ધિની
ઓછી મહત્તા છે !!

વેદવ્યાસના સિદ્ધાંતો ઉપરથી છઠ્ઠા સૈકામાં યોગી ધર્મ ચાલ્યો છે.
તે યોગી ધર્મના આચાર્ય વ્યાસમુનિ ગણાય છે. યોગીમતના
સિદ્ધાંત—આત્મા સર્વત્ર એક છે. વેદનો જ્ઞાનકાંડ એજ સત્ય ધર્મ છે,
પૂર્ણ જ્યોતી એ એક આત્માની દ્રષ્ટિ છે, અવિદ્યા સંસારનું મૂળ છે. સ્ત્રી
સંગ એ નર્ક દ્વાર છે. દેવો કલ્પિત છે. સર્વ ક્રિયા મનોવિકારે ધરી છે.
સિદ્ધ એજ દેવ છે. ગુરુ આજ્ઞા એજ મહાવાક્ય છે. અહંબ્રહ્માસ્મિ એજ તા-
રણ મંત્ર છે ! સોહં એ શબ્દ જ્ઞાનનું ધર છે, ઈશ્વારનું ચિંતન એ
ગુણ મંત્ર છે, નાદાભ્યાસ એ સ્વર્ગ દર્શન છે. ધોતી, પોતી, ખસ્તી, નોળા
ક્રિયા એ આદી કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ન્યાયશાસ્ત્ર તર્કવાદ છે. તેથી
એ વાદ સત્ય ન કહેવાય. ” ઇત્યાદિ એ ધર્મના સિદ્ધાંતો છે. આ ધર્મના
લોકો જૈનો, બૌદ્ધો સાથે પુષ્કળ લડ્યા હતા અને વેદોક્ત ધર્મનું યથાર્થ
રક્ષણ કર્યું હતું. એ ધર્મના આચાર્ય ત્યાગી અને વનસ્પતિપર ગુજરો કરનારા
હોય છે. તેઓના શિષ્યો મુનિવ્રત લઇ શકે છે, પાછળથી એ મતમાં તફાવત
પડી ગયો છે. તેથી હાલમાં દેવી, દેવતાની ભૂતિ પૂજા અને હોમ હવન
ચાલુ થયા છે. પૂર્વકાળમાં આ ધર્મ સંન્યાસીઓજ ચલાવતા હતા. વ્યાસ
સમર્થ પુરૂષ થયેલા હોવાથી તેના નામે પાછળથી પેટ ભર્યોએ કેટલુંક
શાસ્ત્ર કલ્પિત રૂપે જાંડી કાઢેલું છે. અને તેમ થવાથી કેટલીકવાર તેવી
કલ્પનાઓ વ્યાસની ન હોય તેમ લાગે છે અને તે ખરું છે. વ્યાસે પ્રજા
કાર્ય ધણી કર્યા છે તેથી ભગવાન એવા અનુપમેય મહાન ઉપપદને પ્રજા
વર્ગથી પામ્યા છે. એ તેનો સત્ય વિજય છે. કલિયુગના અઢી હજાર વર્ષ
વિત્યા પછી અનેક પાખંડ મતો પ્રસરી જઇ અધર્મ વ્યાપી ગયો હતો.

તે વખતે શ્રીઆઘશંકરાચાર્ય વેદ ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રગટ થયા હતા. તે વખતે વેદવ્યાસ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થઈ મળ્યા હતા, અને તેમના આયુષર્મા સોળ વર્ષનો વધારો કર્યો હતો. (જુઓ શ્રી આઘશંકરાચાર્ય ચરિત્ર) ઇત્યાદિ પ્રકારે જોતાં તેઓ અઘાપિ સુધી ચિરંજીવી રહેલા છે. ભલે હો વિજય વાર્તા ! ! !

દ્રોણાચાર્ય.

આ પૃથ્વી પ્રસિદ્ધ સ્વપરાક્રમી મહાત્મા ભરદ્વાજ ઋષિના પુત્ર. આ બ્રાહ્મણ કુળમાં માહારથી મહાન્ થોદ્ધા થઈ ગયા છે. એટલુંજ નહિ પણ તે ધનુર્વેદ-યુદ્ધ કળાના આચાર્ય-પ્રાણેશ્વર થઈ ગયા છે. તેઓ પ્રથમ પિતા પાસે વેદ, વેદાંગાદિભણી કુશળ થયા. પછી અગ્નિવેદ્યને ત્યાં જઈ ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. તેણે કેટલાક કાળ તપશ્ચર્યા કરી હતી. ઘેર આવ્યા પછી કેટલેક કાળે કૃપાચાર્યની બેન કૃપયા સાથે પરણ્યા. તેનાથી તેને અશ્વત્થામા નામે તેજસ્વી પુત્રનો જન્મ થયો. દ્રોણને દારિદ્રાવસ્થા એવી આવી હતી કે, જ્યારે પાડોશીનાં છોકરાંને દૂધ પીતાં જોઈ અશ્વત્થામા કલ્પાત કરતાં, ત્યારે કૃપયા તેને ચોખ્ખાનું ધોવણું કરી આપતી. તે દુઃખ ટાળવા દ્રોણે પરશુરામ પાસે જઈ વિનંતિ કરી કે, મારું દારિદ્ર ટાળો. ત્યારે પરશુરામે કહ્યું કે-પૃથ્વી તો હું બ્રાહ્મણને આપી ચૂક્યો છું. હવે શરીર અને અસ્ત્ર શસ્ત્ર મારી પાસે છે. તેમાંથી જે જોઈએ તે માગો. પછી દ્રોણે પરશુરામ પાસે અસ્ત્રાદિ વિદ્યા સંપાદાન કરી. તેથી એટલાંતો શ્રેષ્ઠ થયા કે, ત્યારથી તે લોકોમાં આચાર્યની માનવતી પદવી પામી દ્રોણાચાર્ય નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

દ્રોણાચાર્ય ઉત્તમ પ્રકારના સદાચાર સંપન્ન હતા. જેવા ક્ષાત્રવિદ્યામાં કુશળ હતા, તેવાજ બ્રહ્મવિદ્યામાં પણ નિપુણ હતા. દારીદ્રી પણ વિદ્વાનને સહગુણી બ્રાહ્મણ હતા. આવા પ્રકારની નિર્ધન સ્થિતિથી પોતાના કુટુંબનું ભરણું પોષણ થઈ શકતું નહિ. તેથી તેમણે પોતાના ગુરુભાઈ દુપદ રાજાને ત્યાં જઈ કહ્યું કે;—આપણે એક ગુરૂને ત્યાં ભણતા હતા. તે પ્રસંગે તેં મને કહ્યું હતું કે, હું રાજા થાઉં ત્યારે તું આવજે, તે પરથી હું તારી પાસે આવ્યો છું. દુપદ બોલ્યો;—હું તને ઓળખતો નથી. દ્રોણાચાર્ય કહે તું કેમ ઓળખતો નથી ? હું દારિદ્રથી પીડીત છું. મારે તારા આગળના કહેવાપરથી આવ્યો છું. દુપદ કહે,—તું શિક્ષક બ્રાહ્મણને હું

રાજા, તારે મારે ઝાણખાણુ કેવી ? તું જા, નહિ તો હું દૂતને ખેલાવી તને કહાડી મૂકાવીશ. દ્રોણાચાર્યે ખીજવાઈ કહ્યું; તું મદે ભરાઇને માંડે અપમાન કરે છે, પણ તેનું ક્ષણ તને મળશે, તે તું માદ રાખજે. હું તારું રાજપાટ છીનવી લેવડાવું અને તને મારા શિષ્ય પાસે બંધાવું ત્યારે જ ખરો. તે પછી દ્રોણાચાર્ય પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેને લઇ કૃપાચાર્ય પાસે હસ્તિનાપુરમાં ગયા; કેમકે તે ભીષ્મના આશ્રય સંપન્ન હતા. કૃપાચાર્ય દ્રોણાચાર્યના આવ્યાથી ધણા હર્ષિત થયા; તેમને બહુ આદર સત્કારથી રાખ્યા.

દ્રોણાચાર્ય ભીષ્મ અને ધૃતરાષ્ટ્રને મળવાનો વિચાર કરતા હતા. તે વખતે દ્રોણાચાર્ય એક દિવસે હસ્તિનાપુર નગર બહાર જઇને, જ્યાં બાળક પાંડવ કૌરવ દડે રમતા હતા, ત્યાં તે દૂર જઇ બેઠા બેઠા બેસી રહ્યા હતા. તે વખતે એવું બન્યું કે તેમનો દડો એક અંધારા કૂવામાં પડી ગયો. તેથી સૌ તેમાં બેસી જાય. એવામાં વળી યુધિષ્ઠિર-ધર્મની મુદ્રિકા-વીંટી તેમાં પડી ગઇ. ત્યારે તો તેઓ સૌ બહુજ ગભરાયા. તે બેઠા દ્રોણાચાર્ય ત્યાં આવ્યા અને બોલ્યા કે;—રાજપુત્રો ! તમે હજી અસાધ્ય વસ્તુ સાધ્ય થાય તેવો ગુરૂ કર્યો નથી. એમ કહી કૂવામાં દર્ભ મંત્રીને નાખ્યો, કે તરત તે દર્ભ દડો લઇ ઉપર આવ્યો. વળી ધનુષ ચઢાવી બાણ માર્યું કે તે વીંટી લઇ આવ્યું. આ અદ્ભૂત ચમત્કાર બેઠા સર્વ રાજકુમારો ધણા આશ્ચર્ય થયા. પછી દ્રોણાચાર્ય જવા લાગ્યા. તે વખતે સર્વ પૂછવા લાગ્યા કે, આપ કાણ છો ? અને ક્યાં રહો છો ? અને આપનું નામ શું ? દ્રોણાચાર્યે કહ્યું મારું નામ દ્રોણ, હું કૃપાચાર્યને ત્યાં આવ્યો છું, ભીષ્મ મને ઝાણખે છે. રાજપુત્રોએ કહ્યું કે, મહારાજ ! રાજમંદિરે પધારો. દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, તમે આગળથી જઇને ત્યાં જણાવો. પછી હું આવીશ. કુમારોએ ભીષ્મને વાત કરી, તે પરથી ભીષ્મે નિશ્ચય કર્યો કે તે તો દ્રોણાચાર્યજી હશે. પછી તરત ભીષ્મ દ્રોણાચાર્યને જઇ મળ્યા, અને તેમને પાલખીમાં બેસાડી રાજમંદિરમાં તેડી લાવી ધણું સન્માન કર્યું. પછી દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે; તું મેં સમાન ઉદાર છે. મારે તારા દર્શને આવ્યો છું. ભીષ્મે તેમને વેદશાસ્ત્ર અને સર્વ અસ્ત્રશસ્ત્ર વિદ્યામાં ધણાજ પ્રવીણ બોલે અને આશ્રય આપી સત્કાર કર્યો. રાજકુવરશાળાના અધ્યક્ષ ઠરાવ્યા, એવી રીતે ભીષ્મે તેમને હસ્તિનાપુરમાં આશ્રય આપી રાખ્યા.

દ્રોણાચાર્યે રાજકુમારપાઠશાળા-કોલેજ કહાડી. સર્વ રાજકુમારોને ધનુર્વિદ્યા વગેરે શિખવવાનો આરંભ કર્યો. તે સમાચાર દેશો દેશમાં પ્રસરી

ગયાથી અન્નક, વૃષ્ણિ, પાંચાલ, બાલ્હીક, સૌરાષ્ટ્ર આદિ દેશોના રાજાઓએ પોતાના કુંવરોને દ્રોણાચાર્ય પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. તેઓ સર્વ દ્રોણાચાર્ય પાસે શિક્ષણ લેવા લાગ્યા, કર્ણ અને અશ્વત્થામાએ પણ અભ્યાસ કર્યો. એક દિવસે હિરણ્યધેનુક નામે એક બીલનો પુત્ર એકલવ્ય દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યા ભણવા આવ્યો, પરંતુ આચાર્યે તને તે વિદ્યા ભણવાનો અધિકાર નથી એમ કહી ના પાડી. તેપરથી એ આચાર્યની પાદુકા માગી લઈ ગયો. અરણ્યમાં જઈ ઝુપડી બાંધી રહ્યો. મૃતિકાની મૂર્તિ કરી તેની પાસે પાદુકા ધરી, તેની તે નિત્ય ભક્તિપૂર્વક ભાવ રાખી પૂજા કરતો અને જાણે મને આચાર્યજી ભણાવે છે, એવો મનમાં ભાવ રાખી પોતાની મેજે પ્રશ્નોત્તર કરી ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ થયો હતો. દ્રોણાચાર્ય પાસે હજારો રાજકુમારો ધનુર્વિદ્યા સંપાદન કરતા હતા. સૌ શિષ્યોને આચાર્યે શ્રમ લઈ ભણાવ્યા, તેમાં પણ પાંડવોની બુદ્ધિ તથા વૃત્તિ જોઈ તેમને ભણાવતા અતિપ્રસન્ન થતા હતા. યુધિષ્ઠિર શસ્ત્ર અસ્ત્ર વિદ્યા ભણ્યા, પણ તે પોતાની ધર્મ બુદ્ધિએ, ગાહપણે ને ભલમનશાષ્ટએ વિશેષ નામાંકિત થયા. અર્જુને હથ વિદ્યા, ગજ વિદ્યા, રથ વિદ્યા અને ધનુર્વેદ વિશેષ સાધ્ય કર્યો. ભીમ અને દુર્યોધન ગદા યુદ્ધમાં; નકુળ અશ્વવિદ્યામાં, સહદેવ જ્યોતિષ અને ખડ્ગ મારવાની કળામાં નિપુણ થયા હતા, પણ સર્વ શિષ્યમાં અર્જુન તત્પરતા અને તીવ્ર બુદ્ધિથી આચાર્યને ધણેજ વ્હાલો હતો. તેમજ અર્જુનની પણ ગુરુ પર ઉત્તમ ભક્તિ હતી. અશ્વત્થામા રહસ્યમંત્રમાં પ્રવીણ થયા હતા. તેજ પ્રમાણે સર્વ રાજપુત્રો પોતપોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે ધનુર્વિદ્યાદિકમાં ઉત્તમ થયાહતા.

દ્રોણાચાર્ય એક સમય સર્વ શિષ્યોને સાથે લઈ નદીપર સ્નાન કરવા ગયેલા, શિષ્યોએ સ્નાન કરી લીધા પછી પોતે સ્નાન કરવા જળમાં ઉતર્યા. તેમાં દૈવયોગે એવું બન્યું કે, તેના પગને મગરે પકડ્યો. તેપરથી તેણે સર્વને પોકારી કહ્યું કે, મને મગરથી સત્વર છોડાવો, તે સાંભળી સર્વ ગભરાઈ ગયા. શું કરવું તે કોઈને સ્પષ્ટ નહિ; પરંતુ અર્જુને ન ગભરાતાં તત્કાળ એક બાણ છોડી મગરને વધ કર્યો અને આચાર્યને મૂકાવ્યા. તેથી આચાર્યે અતિ પ્રસન્ન થઈ તેને બ્રહ્મશિર નામે અસ્ત્ર દીધું. પાંડવ કૌરવ ભણી રહ્યા, ત્યારે દ્રોણે સર્વ કુંવરોને કહ્યું કે, મને ગુરુ દક્ષિણામાં તમે સૌ મળી દુપદને બાંધી મારી પાસે આણો. તેપરથી સર્વ કુંવરો સૈન્ય લઈ દુપદ સામે લડવાને ગયા, પણ દુપદ મહાપરાક્રમી હતો, તેના મારથી સર્વ પાછા આવ્યા પછી એકલા અર્જુને તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું. દુપદને બાંધી દ્રોણાચાર્ય પાસે આણ્યો. તે પ્રસંગે આચાર્યે દુપદને કહ્યું કે તું રાજા ને હું કંગાલ બ્રહ્મણ કેમ ? તારા વચન સંભાર. પછી દુપદે ક્ષમા માગી, ત્યારે

દ્રોણાચાર્ય તેને ભેટયા. અર્જુ રાજ્ય પોતે રાખી અર્જુ તેને પાછું આપ્યું. અને અભય વચન દઇ મુક્ત કર્યો. આચાર્યને અર્જુન ઉપર ધણીજ પ્રેમ હતો. તેથી તેને એકાંતમાં તેડી જઇ બ્રહ્માજ્ઞનો ઉપદેશ કર્યો અને તે યોગ્ય પ્રસંગે વાપરવાની સુચના કરી હતી.

દુર્યોધનને દ્રોણાચાર્ય પાંડવોને અર્જુ રાજ્ય આપવા કહ્યું કે:—ભીષ્મ અને હું અતિ વૃદ્ધ થયા છીએ. હવે તે સામે અમારાથી યુદ્ધમાં ટકાશે નહિ. માટે તું પાંડવોનો દ્વેષ ન કરતાં, તેનો વિભાગ તેને દે, નહિતો વ્યર્થ મરીશ. અશ્વત્થામા કરતાં પણ અર્જુન પર મારી અધિક પ્રીતિ છે. તેથી તે સામે યુદ્ધ કરવું મને ઠીક લાગતું નથી; ઇત્યાદિ કહીને પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે:—અહો ! દુષ્ટ દુર્યોધનને લઈ મારે પાંડવો સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવશે ! માટે ક્ષાત્ર કર્મને ધિક્કાર છે ! દુર્યોધને ક્રોધનું માન્યું નહિ. યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. રાજ્ય આશ્રયથી પોતે વધેલા, માટે આ યુદ્ધમાં તેમને કૌરવ પક્ષમાં અશ્વત્થામા સાથે નિરૂપાયથી રહેવું પડ્યું હતું. જો કે મનથી તે પક્ષને ધિક્કારતા અને પાંડવોનો જય ઇચ્છતા, તોપણ યુદ્ધ પ્રસંગમાં તેણે અસ્ત્ર શસ્ત્ર વાપરવામાં લગાર પણ કસર રાખી નહોતી. આ વખતે તેઓ એટલા વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા કે, શરીર વાંકુ વળી ગયું હતું, પણ યુદ્ધમાં તરુણી પેઠે ઉછળતા હતા. ભીષ્મે દશ દિવસ નાના પ્રકારની ચાતુરીથી મહા ભયંકર યુદ્ધ કર્યું. પછી પોતે પ્રથમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે યુદ્ધ કર્યું દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને પકડી આપવાની પ્રાર્થના કરી. પણ અર્જુન અને કૃષ્ણે સાવધ રહી તેનું સંરક્ષણ કર્યું. તેથી દ્રોણનું ક્રોધ વળ્યું નહિ. પછી અર્જુનને સામે આવતો ખસેડ્યો હતો, પણ ધૃતદ્યુમ્ને તેમનું સંરક્ષણ કરવાથી તેનો ઉપાય વ્યર્થ ગયો. દ્રોણાચાર્ય અતિશય ક્રોધાવમાન થઇ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, પાંડવ પક્ષમાંથી ક્રોધપણ એક મહાવીરને મારીશ, એમ કહી તેણે બીજો દિવસે એક વ્યૂહ રચ્યો, તેમાં અભિમન્યુ સપડાઇ મરણ પામ્યો. અભિમન્યુ મરાણાથી અર્જુને જયદ્રથવધની પ્રતિજ્ઞા કરી. તેપરથી દ્રોણાચાર્ય બીજો દિવસે અત્યંત ભયંકર એવાં એકાએક ક્રોધ-શકટ-પદ્મ-શુચિમુખ એવાં વ્યૂહ રચ્યાં. તોપણ અર્જુને તેમાંથી જયદ્રથને માર્યો હતો. જયદ્રથ મરાણાથી દુર્યોધનને અનિવાર દુઃખ થયું. તે દુઃખથી તેણે દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે:—આપ બરાબર લક્ષ આપી યુદ્ધ કરતા નથી.

દ્રોણાચાર્યને દુર્યોધનના વચનથી અનિવાર ક્રોધ ચડતાં. એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે:—અજો સૂર્યાસ્ત થશે; તોપણ હું શરીરપરથી કવચજ દહાડનાર નથી. રાત્રે દિવા કરીને પણ યુદ્ધ કરીશ, તેમાં જે થવાનું હશે તે થશે. આ સમાચાર પાંડવોને થતાંજ તેમણે દીપક-મશાલની તૈયારી કરી.

દ્રોણાચાર્યે સામા પક્ષના મોટા મોટા યોદ્ધાઓને બહુ હંફાવ્યા, ખંને પક્ષના વીરોને આ દિવસે ધણો શ્રમ લેવો પડ્યો હતો. માત્ર એક અર્જુનના બાણથીજ દ્રોણને કોઇ કોઇવાર મૂર્છામાં રથ ધ્વજ ઉપર ટેકવું પડતું હતું. ઇર્ષાથી સર્વેએ રાત્રીએ સારું યુદ્ધ કર્યું. પ્રાતઃકાળ થતાં કેટલાક વીરોને એટલી તો નિંદ્રા વ્યાપી કે, આ યુદ્ધ ક્યાં થાય છે, તેનું તેમને જ્ઞાન નહિ રહેતાં, કોઇ ઘોડાપર તો કોઇ નીચે એમ જેને જે સ્થળ મળ્યું ત્યાં તે નિદ્રીત થવા લાગ્યા. જ્યારે પાંચમે દિવસે બપોરે પાંડવો દ્રોણાચાર્યના મારાથી ધણા ગભરાયા. ત્યારે કૃષ્ણે ભોમની પાસે કૌરવ સૈન્ય-માહેનો ઇંદ્રવર્મા રાજાનો અશ્વત્થામા નામે નામાંકિત હાથી મરાવ્યો. અને અશ્વ-ત્થામા પડ્યો. એવી બૃમ્મ ચલાવી. જ્યનાં વાઘ વગડાવ્યાં. મારો પુત્ર ચિરંજીવી છે તે કેમ મરે ? તેની ખાત્રી કરી લેવા દ્રોણાચાર્ય સત્યવક્તા યુધિષ્ઠર પાસે આવ્યા અને પૂછ્યું, તો રથ વાઘની ગર્જનામાં ધર્મના મુખમાંથી “ હત ” માર્યો એવું સાંભળ્યું. સાંભળતાજ તરત રથ પરથી ખસી પાછા વળ્યા. ક્રોધમાં આવી બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકી બારે હાનિ કરી; ચારે તરફ ત્રાસ વ્યાપિ ગયો. એટલામાં તેના પિતા ભારદ્વાજ ઋષિ સાથે સ્પર્શ ઋષિએ આવી કહ્યું કે, તેં અધર્મ બહુ કર્યો. તું વેદ, વેદાંગાદિ પારંગત બ્રાહ્મણ છું, તારે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી, પણ થયું તે થયું. હવે તારો કાળ પાસે આવ્યો છે. માટે તું યુદ્ધ કરવું છોડી શાશ્વત માર્ગને અવલંબન કર. તે ઉપરથી દ્રોણાચાર્યે જીવિત વિષે નિરાશ થઇ શસ્ત્ર ભૂમિપર મૂકી દીધાં હતા. તરત દૃઢ આસન વાળી પાંડવોનો જય થયો ? એટલું જોલી યોગ સાધનથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરી સમાધિ ચઢાવી દીધી. મસ્તકમાંથી મહા તેજ નીકળ્યું તે સૂર્યમાં જઈ મળ્યું. (આ ચમત્કાર કૃષ્ણ, અર્જુન-ધર્મ, કૃપ અને સંજય પાંચજણે જોયો હતો. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જઇ ખડ. ગયી તેનું શીર ઉડાવ્યું.

દ્રોણાચાર્ય સ્વભાવે ક્રોધી, કદે લાંબા, પોળા, રંગે શ્યામ અને વૃદ્ધા-વસ્થાથી વાંકા વળેલા હતા. માથે ઘોળા કેશ થયા હતા, તોપણ સોળ વર્ષના યુવાનની પેઠે યુદ્ધમાં ધુમતા હતા. તે વેદ શાસ્ત્ર પારંગત, બ્રહ્મ વિદ્યા અને ક્ષાત્ર વિદ્યામાં નિપુણ, હિંમતવાન, સર્વ મંત્ર શાસ્ત્રના જાણનારા, શસ્ત્ર-અસ્ત્ર વાપરવામાં નિપુણ અને ત્રિકાળજ્ઞાની હતા. પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કર્યા પછી પ્રાતઃસંધ્યા કરતા. અગ્નૌપાસન કર્યા સિવાય તે યુદ્ધ કરવા જતા નહિ; એવા કર્મ કાંડમાં નિયમ વાળા હતા. તેના રથપર કૃષ્ણાજિન, કમંડલુ, અને વેદી એ ચિન્હના ધ્વજ હતા. દ્રોણાચાર્ય ચાર દિવસ અને એક અઠોરાત્ર યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા. તે વેળાએ તેનું વય ૪૦૦ વર્ષનું હતું.

(ભારત. દ્રોણ. પ. અ. ૧૧૫ શ્લો. ૭૩) એ રાજ પુરોહિત, શિક્ષક, કૌરવ સભામાં એક મહાન વિદ્વાન મંત્રિ અને કૌરવ સૈન્યના સેનાપતિ હતા. તે કદી કૌરવોના લૂચુ હરામી થયા નથી; નીતિવાન અને પાંડવોનો જય ઇચ્છતા હતા. એ રીતે તે મહાપુરુષ પોતાના સ્વપરાક્રમ વડે મહત્ત્વ કાઢ્યો કરી આ પૃથ્વીપર અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય છે તેમના જેવા મહર્ષિને ! ! !

યોગશાસ્ત્રપણેતા. પતંજલિ.

 યોગશાસ્ત્રના કર્તા મહાત્મા પતંજલી મહર્ષિ અંગિરાના પુત્ર થાય. તેઓ ઇલાવૃતમાં રહેતા હતા. અને ગોનર્દ દેશમાં એવ નામની નદીને કાંઠે તપ કરતા હતા. એવું કહેવાય છે કે, કોઇ બ્રાહ્મણની અંજળાથી તેમનું પતન થયું હતું. તે પરથી પતંજલિ નામ પડ્યું હતું. તેઓ શોધક બુદ્ધિના, વિદ્વાન, તત્ત્વજ્ઞ, અને ઉત્સાહી હતા. તેમની સ્ત્રીનું નામ લોહુપા હતું. તે સુમેરૂ પર્વતની ઉત્તરે વડની ગુફામાં સંતાપ્ત બેઠી હતી. તે કોઇ ખાનદાન કુળની દુઃખની મારેલી ભાગી છૂટેલી બાળા હતી. પતંજલિ ઋષિ તે પોતાને યોગ્ય જોઇ, તેની સાથે વાતચિત કરી પરણ્યા હતા. લોહુપા ધણીજ અંચળ બુદ્ધિની હતી ઋષિ તેને જેજે શિખવતા, તે તે એ તુરત મૂખ પાઠે કરી લેતી હતી. તે ગાયન તથા વાદ્યમાં ધણીજ પ્રવિણ થઇ હતી. તેના વડે તે પોતાના પતિને વખતો વખત રંજન કરતી હતી. ઇશ્વરભજન કરવા ઋષિસમાજ મળતો, ત્યારે આ દંપતિ ગાતાં હતાં.

પતંજલિ મહાનયોગી પુરુષ હતા. તેમણે વિક્ષેપરૂપી અંતઃકરણનો જે મળ તેના નાશ સાથે યોગસૂત્ર કર્યો છે. તે યોગશાસ્ત્રને “ પાતંજલ યોગ ” અથવા “ સૈથરસાંખ્ય ” કહે છે. હિંદુઓનાં પાંડર્શન ? માંનું આ યોગદર્શન પણ એક છે. મહાત્મામુનિ કપિલ કૃત સાંખ્યદર્શન અને આ પતંજલિ ઋષિ કૃત યોગ દર્શનમાં ઘણો તફાવત ન હોવાથી તે બંનેને સાંખ્યશાસ્ત્ર અથવા યોગશાસ્ત્ર કહે છે. કપિલ મુનિએ પોતાના સાંખ્યદર્શનમાં એવું જણાવ્યું છે કે;—“ જડ અને ચેતન એવી બેજ વસ્તુ છે. અને તે બંનેથી સૃષ્ટિ પ્રવાહ ચાલે છે. સૃષ્ટિનો કોઇ કર્તા

નથી. ” ઇત્યાદિ જણાવેલું છે. તેથી તેમણે રચેલા સાંખ્યશાસ્ત્રને નિ-
રીશ્વરસાંખ્ય અથવા યોગશાસ્ત્ર કહે છે.

પતંજલિ ઋષિએ પોતાના ગ્રંથમાં ઇશ્વરનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી તેને સૈશ્વરસાંખ્ય અથવા યોગદર્શન* કહે છે. કપિલ મુનિએ જે તત્ત્વ વિચાર કર્યો છે. તેને પતંજલિએ સ્વીકાર્યો છે. પુરૂષની મુક્તિ માટે ખરો માર્ગ કયો છે? તેનીજ તેમણે શોધ કરી છે. તેમણે પોતાની પૂર્વના કે પોતાના સમયના જે જે આચાર્યો થઈ ગયેલા, તેમના વિચારોનો સંગ્રહ કરી—“યોગાનુશાસન ” નામનો ગ્રંથ કરેલો છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ કપિલ મુનિના સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલાં પચીસ તત્ત્વ તેમણે માન્ય રાખ્યાં છે, પણ પુરૂષ જે નિરંતર પ્રકૃતિમાં બંધાઈ ગયો છે, તેને શુદ્ધ માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ થાય તે સંભવતું નથી; એમ માનીને પુરૂષને મોક્ષ શુદ્ધિ આપનાર પરમ જ્ઞાનવાન, નિત્ય અને શુદ્ધ, એવા એક ઇશ્વરની જરૂર સ્વીકારી છે. તેથી તેણે ઇશ્વર સહિત છત્રીશ તત્ત્વ માન્યાં છે. કપિલે જે વિચાર બાહ્ય સૃષ્ટિની રચના વિષે ચલાવ્યો છે, તેનેજ પતંજલિએ વિસ્તારીને અંતર સૃષ્ટિની શોધમાં કામે લગાડ્યો છે. મોક્ષ ઇશ્વર કૃપાથી થાય છે અને તે મેળવવાને માટે પુરૂષને યોગ કરવાની જરૂર છે.

યોગશાસ્ત્રનાં ચાર પાદ છે. પ્રથમપાદમાં—ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી સમાધિ પર્યંતનો વિચાર બતાવી તેના સાધન કહ્યાં છે. તેને સિદ્ધ-પાદ કહે છે. બીજાપાદમાં—વિક્ષેપ ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવા માટે ક્રિયા, યોગાદિ બહિરંગ--સમાધિના આઠ સાધનરૂપી અંગ કહ્યાં છે, તેને ક્રિયાપાદ કહે છે. ત્રીજાપાદમાં—ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ એ અંતરંગ સાધન—યોગીની વિભૂતિ કહી છે, તેને વિભૂતિપાદ કહે છે. અને ચોથા

* દર્શનો છે છે.—કપિલનું સાંખ્યદર્શન;—પતંજલિનું યોગદર્શન;—ગૌતમનું ન્યાય દર્શન;—કણ્વાદનું વૈશેષિક;—જૈમિનીનું પૂર્વમી માંસા;—અને વ્યાસનું ઉત્તર મીમાંસા.—કપિલ અને પતંજલિના દર્શનોમાં ઘણો તફાવત ન હોવાથી તે બંનેને સાંખ્ય અથવા યોગશાસ્ત્ર કહે છે.—તેજ પ્રમાણે ગૌતમ અને કણ્વાદનાં દર્શનોને ન્યાય અથવા તર્કશાસ્ત્રી કહે છે.—તથા વ્યાસ અને જૈમિનીનાં દર્શનોને મીમાંસા અથવા વેદાંત શાસ્ત્ર કહે છે. આ છ મળીને વૈદિક “ષડ્દર્શનો ” કહેવાય છે.

આ સિવાય ચાર્વાક અને સૌત્રાતિકા, યોગાચાર, માધ્યમિક, વૈભાષિક, બૌદ્ધ, અને કેવલિમત, એ છ મળીને વેદ બાહ્ય ષડ્ દર્શન કહેવાય છે.

પાદમાં—સિદ્ધિ આદિ સહિત પરમ મોક્ષનો નિષ્કર્ષ—યોગનું ફળ જે મોક્ષ તેને ફળપાદ કહે છે. એ સિવાય યોગશાસ્ત્રના મુખ્ય બે હેતુ છે. તે હેતુ એ છે કે;—કાર્મ પણ સૃષ્ટિ જન્ય શુભ કાર્ય કરવા સાર તથા યોગકળાની દૃઢતા કરવા સાર અરણ્યાદિક નિવૃત્તિ સ્થાનમાં જવાની અ-
ગત્ય તથા બીજો—હેતુ એ છે—જે અતિ દુર્ઘટ વ્યાધિ જે ઔષધાદિક ઉપચારથી અસાધ્ય હોય, તેના નિવારણ સાર શરીરના કેટલાએક અવ-
યવોને યોગ વિદ્યાના આસનાદિક પ્રયોગથી ઘટીત ઉપયોગ કરવો, તેથી રોગ સારા થાય છે. યોગ વિદ્યાના ગ્રંથમાં આસન ધણું પ્રકારનાં કર્યાં છે. અને અતિ ઉપયોગી લક્ષણ પણ દર્શાવેલાં છે.

આ સિવાય આ મહાત્મા પુરૂષે શરીરના રોગરૂપી મળ કાઢવા સાર ચિકિત્સા નામે વૈદ્યકનો ગ્રંથ પણ કયો છે. અને અશુદ્ધ શબ્દના ઉચ્ચારણ રૂપી જે વાણીનો મળ તેના નાશ સાર પાણિનિય વ્યાકરણ ઉપર મ-
હાભાષ્ય કરેલું છે. તે સર્વ કાર્યમાં તેની સ્ત્રી મોટી સહાયક હતી.

આ ભાષ્યકાર પતંજલિ ક્યારે થયા તે વિષે ઉપરની વાતપરથી વિ-
ચાર કરતાં જણાય છે કે;—પ્રથમ એના ભાષ્ય આધારે ભર્તૃહરિએ કારીકા લખ્યા. માટે પતંજલિ ભર્તૃહરિના પહેલાં થયા છે એવું સિદ્ધ થાય છે. પતંજલિએ પોતાના ભાષ્યમાં એક ઠેકાણે “ સભારાજ મનુષ્ય પૂર્વા ” એવું વચન લખ્યું છે. તે ઉપર ચંદ્રગુપ્ત સભા એવી વ્યાખ્યા આપી છે, માટે ચંદ્રગુપ્તની પાછળ એ થયેલા છે. તેમજ પતંજલિ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યા-
સના પણ પહેલાં થઈ ગયેલા છે, એવું વ્યસે ઉત્તર મીમાંસાસૂત્રમાં એના યોગસૂત્રનું એક ઠેકાણે ખંડન કરેલું દેખાય છે. તે ઉપરથી તેમને થઈ ગયાને આશરે ૪૦૦૦ ચાર હજાર ઉપર વર્ષ થઈ ગયાં છે.

આ મહાત્માના યોગનો અનુભવ મુમુક્ષુ જનો, યોગીઓઆદિ લે છે. યોગવિદ્યામાં મુખ્ય ગ્રંથ—યોગસૂત્ર, રાજયોગ, હૃદયપ્રદીપીકા, અષ્ટાંગ-
યોગ, આચારપદ્ધતિ, ખેચરી વિદ્યા, ગોરક્ષશતક, યોગ તત્ત્વ, યોગ તારાવલી, યોગ પ્રવેશવિધિ, પાતાંજલ યોગસૂત્ર, ભાષ્ય અને યોગશિક્ષા છત્યાદી મળી ૪૦ ઉપર ગ્રંથ છે. એ સઘળા મુમુક્ષુ જનોને ધણા મનન કરવા યોગ્ય છે. આજકાલ મોક્ષ માટે આત્મજ્ઞાન, યોગ આદિ સાધનો સંપાદન કરવા ઉપર લોકોની રૂચિ પ્રતિદિન વધતી જાય છે, એ ધણા હર્ષની વાત છે. ઇશ્વર ! સકળ પ્રજા જનને સદ્બુદ્ધિ પ્રેર ! અને સત્યધર્મ ગૃહણ કરવા યત્નવાન કર એવી પ્રાર્થના છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહાનૃપતિઓ.

પુરુષ.

અંદ્રવંશી રાજાઓના મૂળ પુરુષ ધર્મવીર મહારાજ પુરુષાએ
અંદ્ર*નો પૌત્ર અને બુદ્ધનો પુત્ર થાય. સૂર્યવંશી રાજાઓના મૂળ
પુરુષ ઈક્ષ્વાકુની બહેન ઈલા જે બુદ્ધની સાથે પરણી
હતી, તેનાથી બુદ્ધને આ પુરુષા પુત્ર થયો હતો. તેનો જન્મ સત્યયુગમાં
થયો હતો. તેણે પ્રયાગ-પ્રતિષ્ઠાનપુર નગર વસાવી ત્યાં અંદ્રવંશની પ્રથમ
ગાદી સ્થાપી હતી. આ રાજા પરમ ધાર્મિક, શૂરો, અને ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો
કુશળ હતો. તેણે પોતાની પ્રજાનું ઘણી સારી રીતે પાલન કરી સર્વનો
પ્યાર મેળવ્યો હતો. તેણે દક્ષિણાવાળા ધણા યજ્ઞો કર્યા હતા. તેમજ બીજા
અનેક દાનો કર્યા હતા. તેથી તે દાનવીર રાજા ગણાતો હતો. તેણે પોતાના
અતુલ પરાક્રમવડે ધણાક અધર્મિ દૈત્યોને મારી નાખી જનમંડળને તેમની
પીડામાંથી મુક્ત કર્યું હતું. તેથી તેની કીર્તિ દેશેદેશ ગવાતી હતી. તે રાજા
પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત હતો. તેણે પોતાની પ્રજાને વિદ્યા તથા હુતરની કેળ-
વણી આપવા માટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેથી દેશમાં વિદ્યા અને હુતર
કળાનો વધારો થતાં સમૃદ્ધિનો વધારો પણ સારો થયો હતો. તેના રાજ્યમાં
કોઈના ઉપર બુલમ ગુજરતો નહિ. કોઈ કોઈનું હરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત
થતા નહિ. તેમ પ્રાણુ જાય તો પણ કોઈ જીવું ખોલતા નહિ. કંગાઈ, દ્રેષ
કે વિશ્વાસઘાત કોઈ કરતું નહિ. એ રીતે તેના રાજ્યમાં સર્વત્ર સદાચાર
અને શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી.

* દશ પ્રજાપતિમાંના અર્ધ પ્રજાપતિનો પુત્ર અંદ્ર.

મહારાજ પુર્રવાને ઇંદ્ર રાજની સાથે પરમ સ્નેહ હતો. તેઓ અસપરસ એક બીજાના કાર્યમાં મદદ કરતા હતા. જ્યારે ઇંદ્ર રાજ અસુ-રોની સાથે મોટા સંગ્રામમાં ઉતરતા, ત્યારે વિશેષ સહાયતાની આશાથી તેઓ મહારાજ પુર્રવાને સન્માન પૂર્વક બોલાવતા અને સર્વ સૈન્યના તેમને સેનાપતિ કરતા. તેમના બારે પરાક્રમથી ત્રાસ પામી દૈત્ય તથા દાનવો નાશી જતા હતા, એવો તેમના બળનો પ્રભાવ હતો.

મહારાજ પુર્રવાએ ઉર્વશી નામે એક અપ્સરાની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ ઉર્વશીની ઉત્પત્તિ વિષે જણાવેલું છે કે;—“ પૂર્વે નરનારાયણ ઋષિ અદ્રિકાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા. તેમને જળવા માટે ઇંદ્ર રાજએ રંભા અને મેનકા નામે અપ્સરાઓ મોકલી હતી. પણ તેમનાથી તે મહાત્મા કસાય એવા નહોતા. તેમણે પોતાના તપ પ્રભાવથી ઇંદ્રનું માન ખંડન કરવા પોતાની જાંઘ ઉપર પુલ મૂકી તેમાંથી એક અતિ સુંદર સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી હતી, તે ઉર્વશી નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ” તે ને નરનારાયણ ઋષિએ ઇંદ્રને સ્વાધિન કરી હતી. આ ઉર્વશી એક વખતે કેશી નામે દૈત્યના હાથમાં સપડાઇ હતી. તેમાંથી તેને પુર્રવા રાજએ છોડાવી હતી. તે પ્રસંગે બંનેનું મળવું થતાં તેમણે એક બીજાનું મનહરણ કરી લીધું હતું. ઉર્વશીએ ઉપકારના બદલામાં મહારાજ પુર્રવાને પોતાના મન પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા, અને પછી બંનેએ શાસ્ત્રવિધિએ લગ્ન કર્યા હતાં.

પુર્રવા રાજ એક વખતે ઉર્વશી સાથે કૈલાશ શિખરપરના ગંધ-માદન-નંદન વનમાં વિહાર કરવા ગયો હતો. ત્યાં મંદાકિની નદીના કિનારા ઉપર એક વિદ્યાધર કુમારિકા રેતીનો પર્વત બનાવી રમતી હતી. રાજ તેનું અલૌકિક રૂપ જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેના તરફ એકાગ્ર ચિત્તથી ક્ષણકાળ સંતુષ્ટ દષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. આથી ઉર્વશી રાજના ઉપર ઘણી ગુરસે થઇ અને છેવટે તેને છોડી ક્યાંએ જતી રહી. ઉર્વશીના વિયોગથી રાજને ઘણું દુઃખ થવા લાગ્યું, તે ધેંજાની પેઠે વનમાં આમ-તેમ ફરતો તેની શોધ કરવા લાગ્યો. એવામાં તેને સંગમમંથ્ર જડ્યો. કહે છે કે એ મથિના પ્રભાવથી તેને તુરત ઉર્વશીનો મેળાપ થયો હતો. રાજએ ઉર્વશીને મળીને સંગમમથિ તેના લલાટે બાંધ્યો હતો. ત્યાંથી પુર્રવા રાજ ઉર્વશીને લેઇ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો અને ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો હતો.

પુર્રવા રાજને ત્યાર પછી એક પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. પરંતુ

ઉર્વશીએ પોતાને એ પુત્ર થયાની જાણ કેટલીક મુદત સુધી રાજાને પડવા દીધી નહોતી. તેનું કારણ એવું કહેવાય છે કે;—જ્યારે કેશી દૈત્યના હાથમાંથી ઉર્વશી ને પુરૂરવા રાજાએ છોડાવી, ત્યારે રાજાને વરના ઊર્વશીને ભારે ઉત્કંઠા થઇ હતી. પરંતુ એવામાં ઇંદ્ર રાજાની આજ્ઞાથી ઉર્વશીને તેની સખી ચિત્રલેખા સાથે દેવસભામાં ભરત મુનિકૃત “લક્ષ્મી સ્વયંવરાખ્યાન” નાટક લજ્જી બતાવવા સાડ જવું પડ્યું. મેનકાએ વાણીનો, અને ઉર્વશીએ લક્ષ્મીને વેષ ધારણ કર્યો હતો. સંગીત ધર્માનુસારે મેનકાએ લક્ષ્મીને વેષ ધારણી ઉર્વશીને પૂછ્યું કે;—સુંદરી! આ ત્રિલોકમાંના સઘળા પુરૂષોમાં તમે ક્રિયા પુરૂષને અભિલાષ રાખો છો? ઉર્વશી તે વેળાએ પુરૂરવા રાજાના વિચારમાં એકી વેળા શૂન્ય હૃદય જોવી થઇ હતી. ઉપાખ્યાનના ધર્માનુસારે ઉત્તરમાં તેણે પુરૂષોત્તમનું નામ કહેવું જોઇતું હતું, પણ તેમ નહિ કહેતાં માનસિક ધર્માનુસારે પુરૂરવાનું નામ તેનાથી દેવાઇ ગયું. આવી રીતે ઉર્વશીનું આ સંગીત ક્રિયા વિરૂદ્ધનું વાક્ય સાંભળી મહર્ષિ ભરતે ગુસ્સે થઈ કહ્યું કે;—તેં મારો ઉપદેશ ભંગ કર્યો છે. તેથી તને શાપ દઉં છું કે;—“તને દિવ્યજ્ઞાન રહેશે નહિ.” એ સાંભળી ઉર્વશીએ નીચું માથું ધાલ્યું. ઇંદ્ર રાજાએ ઉર્વશીને શરમાઇ ગયેલી જોઇ કહ્યું કે;—‘તું જેને વધારે ચાહે છે, તેણે અમારા ઉપર ધણા ઉપકાર કરેલા છે. માટે મારા અભિપ્રાય અનુસારે તારાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનું જ્યાં સુધી રાજા દર્શન ન કરે, ત્યાં સુધી તારે રાજાની સેવામાં રહેવું; પછી તું તારા પ્રભાવવાળી થઇને અહીં આવજે.’ આવા કારણથી ઉર્વશીએ પોતાને થયેલા પુત્રની જાણ રાજાને થવા દીધી નહોતી;

પુરૂરવા પોતાને પુત્ર છે એવું જાણતો નહોતો. ઉર્વશીએ પોતાના પુત્રને મહાત્મા વ્યવન (ભૃગુઋષિના પુત્ર) ઋષિના આશ્રમમાં રહેતી સત્યવતી નામે એક તપસ્વીનીની સાંભળા હેઠળ મૂક્યો હતો. તે યોગ્ય વયનો થતાં તેને વ્યવન ઋષિએ સર્વ શાસ્ત્રોમાં તથા ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવિણ કર્યો હતો. તે પછી ઋષિની આજ્ઞાથી સત્યવતી તે રાજકુમારને લેઇ તેના માતા પિતા પાસે ગઇ હતી. ઉર્વશી વગેરેના કહેવાથી રાજા પોતાના પુત્રને ઓળખી ધણું હર્ષ પામ્યો હતો. પુત્રને જોયાથી ઉર્વશીના મનમાં પણ હર્ષ તો હતો, પરંતુ હવે તેને થયેલા શાપ મુજબ પુત્રનું મુખ રાજાએ જોયાથી પોતાને રાજાનો વિયોગ થશે, એવું જાણી ધણી શોકાતુર થઇ પડી હતી. રાજા પણ એ વાત જાણી ધણો શોકાતુર થયો. પ્યારી પત્નીના વિયોગની વાત સાંભળી તેઓ રાજપાટ તજી દેઇ વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા

માટે જવા તૈયાર થયો. એટલામાં મહાત્મા નારદ ઋષિએ આવી ખજર આપ્યા કે,—‘ થોડા દિવસમાં અસુરો સાથેની લડાઈમાં તમારે જીવું પડશે. માટે તમે હથિયાર છોડશો નહિ. હવેથી ઉર્વશી આખા જન્મારને માટે તમારીજ સહધર્મિણી થઈ રહેશે. ’ નારદ ઋષિનાં એ વચન સાંભળી સર્વને અતિ હર્ષ થયો. આખા નગરમાં આનંદ ઉત્સવ અને જય, જયકારનો ધ્વની થઈ રહ્યો હતો.

પુરૂવા રાજ્યએ દીર્ઘકાળ સુધી ન્યાય, નીતિ અને ધર્મથી રાજ્ય કર્યું. ઉર્વશીથી તેને આયુ, ક્રુતાયુ, સત્યાયુ, રચ, વિજય અને જય છ પુત્રો થયા હતા જેમનાથી ચંદ્રવંશની શાખા વિસ્તાર પામી છે. આ પ્રતાપી મહારાજ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી પુત્રને રાજ્ય સોંપી તપોવનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયા હતા. ત્યાં ક્ષણપુત્ર, અને કંદમૂળ ખાઈ નિરંતર ઇશ્વર ધ્યાન કરી પરમ પદને પામ્યા અને પાછળ દર્શાત રૂપ અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય છે તેમને!!!

ધ્રુવ.

આ પ્રસિદ્ધ મહાન પુરૂષ સ્વયંભૂ મનુના પૌત્ર અને ઊત્તાનપાદનો પુત્ર. ઊત્તાનપાદ ચક્રવર્તી રાજા હતા. તેમને સુનીતિ અને સુરચિ નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. સુનીતિનો ધ્રુવ અને સુરચિને

ઉત્તમ એ બે પુત્રો હતા. રાજ્યને સુરચિ બહુ પ્રિય હતી. ધ્રુવની માતા સુનીતિપર રાજ્યની પ્રીતિ નહોતી. તેથી તે અણુમાનેતી ગણાતી હતી.

ધ્રુવ પાંચ વર્ષનો બાળક હતો, પણ તે મહા તેજસ્વી, શરવીર, દયાળુ શાંત, અને ખંતિલો આદિ સદ્ગુણ સંપન્ન હતો. ક્ષત્રિયપણાનાં તમામ શુભ લક્ષણો તેનામાં જેવામાં આવતાં હતાં, પણ માનેતી સુરચિના પુત્રપર જેટલી રાજ્યને પ્રીતિ હતી, તેટલી ધ્રુવપર નહોતી. એક દિવસે રાજા કચેરીમાં બેઠો હતો, સર્વ સભાસજનો આનંદ ઉછરંગમાં ગુલતાન હતા. રાજા સુરચિના પુત્ર ઉત્તમને ઉછરંગે બોળામાં બેસાડી લાડ લડાવતો હતો. તેવામાં ધ્રુવ આવ્યો, તેણે ઉત્તમને પિતાના બોળામાં બેઠેલો દીઠો. તે જોઈ પોતાને પણ પિતાના બોળામાં બેસવાની ઇચ્છા થતાં ઉછરંગે બેસવા ગયો પણ રાજ્યએ તેને અભિનન્દન આપ્યું નહિ. તે જોઈ અતિ ગર્વીતા સુરચિ બોલી કે—“ હે વત્સ ! તને સુખ ક્યાંથી ! તું રાજકુમાર છે, પણ અભાગણિનો પુત્ર છે, તેં મારી કુબે અવતાર લીધો નથી. માટે તું નૃપતિના

આસનપર બેસવાને થોડ્ય નથી. તને બાળકને સમજાવ્યું નથી. તેથી તને આ દુર્લભ મનોરથ થયો છે. જો તારે પિતાના ખોળામાં બેસવાની ઇચ્છા હોય, તો તપ કરીને આ તારા દેહને તજી દઇ મારે પેટ અવતાર લે, તો તને રાજ આપીશ. ” ઇત્યાદિ માતાની શોકનાં એવાં કટુવચનથી ધ્રુવનું હૃદય વિધાઇ ગયું. મૂખનો રંગ ઉતરી ગયો. માનભંગથી નિશ્વાસ મૂકતો રેતો રેતો માતા પાસે આવ્યો.

ધ્રુવને રેતો જોઇ માતાએ તેને છાતી સરસો ચાપ્યો. કોઇ અંતઃપુર જનના મુખથી શોકનાં કઠોર વાક્યો સાંભળી પીડા પામી ગદગદિત થઇ, વિલાપ કરતી કહેવા લાગી કે—“ હે તાત ! મનમાં દુઃખ લગાડીશ નહિ, તેણે પુણ્ય કર્યો હશે. ત્યારેજ એ પૂર્ણ સુખ ભોગવે છે. વહાલા ! આપણને સુખ ક્યાંથી ! આપણે પૂર્વે નિયમ, ધર્મ, કશા પાળ્યા નહિ હોય, સાંકુ સંત અને બ્રહ્મણેને સંતોષ્યા નહી હોય, દાન, પુણ્ય કર્યા નહિ હોય, જ્યાં આપણાં ઓછાં કર્મ, ત્યાં રાજનું માન ક્યાંથી હોય ! આપણે દત્ત વગર ક્યાંથી ફળ પામીએ ! એ અપરમાતાએ જે કહ્યું છે તે ખોટું નથી તારા દુઃખનું છેદન કરવા ઇશ્વર વિના ખીણું કોઇ સમર્થ હું જોતાં નથી. પુત્ર ! રાજ્યની ઇચ્છા હોય તો વનમાં જઇ તપ કર, તપ કરવાથી બ્રહ્મા પદ્માસન પામ્યા; તપ, તીર્થ વ્રત આદિ કરવાથી નારદજીનો ભાગ્યોદય થયો. માટે તપ કરી ઇશ્વર પ્રસન્ન કરીએ તો અભાગિયાં મટીએ. ” ઇત્યાદિ માતાનાં વચન સાંભળી ધ્રુવે કહ્યું;—માતા ! હું તમારો પુત્ર છું, તમને અભાગણિ મટાડીશ, હું સુખને નહિ સંભારતાં તરત વનમાં જઇશ ઇશ્વરે જે દેહ આપ્યો છે, તેનાથી સુકૃત્ય કરવું જોઇએ. સુખને સંભારતાં દુઃખ થાય છે, પ્રભુ મને દર્શન આપી દુઃખ કાપશે, તોજ પાછો આવીશ, નહિ તો વનમાંજ તપ કરતાં મારા ગ્રાણુ તજી દઇશ.

“ ગ્રાણુ તજીશ ! ” આ સાંભળી માતાએ શોકાતુર થઇ કહ્યું;—કુમાર ! અને રાજ્યને તજી છે અને તું પણ તજીને જશે ! ટોળા વધુડી સૃગલી જેમ રહી શકતી નથી; તેમ હું તારા વિના એકલી રહી શકીશ નહિ. પુત્ર ! જળ વિનાની માછલી જેમ તરફડીને મરણ પામે છે, તેમ હું તારા વિના તરફડી ગ્રાણુ તજી દઇશ. માટે તું ઘર આગળ તપ કર, વનમાં જવાની જરૂર નથી. ઇત્યાદિ માતાનાં વચનો સાંભળી ધ્રુવે કહ્યું;—મા ! શોક ન કર, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો સમજ, ઘેર બેઠાં તપ થઇ શકે નહિ, અહીં અનેક પ્રકારનાં વિધો પડે, મનમાં મોહ ઉત્પન્ન થાય, તેથી પ્રભુને પામીએ નહિ, કાયા દમી તપ કરતાં પ્રભુ મળશે, મને આશિશ

આપો, હું વનમાં જઈને વહેલો આવીશ. કરુણાકર પ્રભુ દયા કરી આપણી આશા પૂર્ણ કરશે.

ધ્રુવે એ પ્રમાણે કહી માતાની આજ્ઞા મેળવી. પાંચ વર્ષની વયે તપ કરવા માટે વનમાં જવા નગર બહાર નીકળ્યો. અરણ્યમાં આગળ જતાં નારદમુનિ મળ્યાં. તેમણે તેમની સર્વ હકીકત જાણી લીધી, પાછા વળવાને સમજાવતાં નારદે કહ્યું કે;—“ તારે માન અપમાન ગણવું યોગ્ય નથી. આ સંસારમાં નિજ કર્મ વડેજ સુખ દુઃખ મળે છે. તું જે ઇચ્છે છે તે બહુ કઠિન છે. સુખ દુઃખમાં—સુખ હોય ત્યારે પુણ્યનો ક્ષય થાય છે અને દુઃખ હોય ત્યારે પાપનો ક્ષય થાય છે, એમ માની આત્માને સંતોષી, શરીર ધારી મનુષ્યો અજ્ઞાનનો પાર પામે છે. ” ઇત્યાદિ ધ્રુવે સાંભળી કહ્યું કે—“ સુખ દુઃખથી હણાયેલા મનુષ્યોને અર્થે આપે કૃપાથી શાન્તિનો જે માર્ગ દેખાડ્યો, તે મારા જેવાને સાડ નજરમાં ન આવે એવો છે. હું તો જે પદ ત્રિભૂવનમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ છે અને જે પદ મારા પિતૃઓ કે બીજાઓ પામ્યા નથી, તે પદને જીતવા ઇચ્છું છું. માટે હે બ્રહ્મા! મારો માર્ગ બતાવો. ” ધ્રુવનો આવો દ્રઢ નિશ્ચય જોઈ દયાવાન નારદે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે;—“ જલે તું મધુચનમાં જા, યમુનાજીમાં સ્નાન કરી તપ કરજે. જળ, ફળ અને કંદમૂળ આહાર કરજે. તથા ઇશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરજે. એમ કહી મંત્રોપદેશ કર્યો. એ મંત્ર જપ કરવાથી પ્રભુ મળશે. ઇત્યાદિ કહી ધ્રુવને ઇચ્છીત માર્ગ દેખાડ્યો.

ધ્રુવ ઉત્કૃષ્ટ પદની ઇચ્છામાં ને ઇચ્છામાં વનમાં ચાલ્યો ગયો. વનમાં જઈ સર્વ ઇંદ્રિયો દમન કરી એકાગ્ર ચિત્તે તપ કરવા લાગ્યો. પાંચે પ્રાણ રૂંધ એક પગે ઉભા રહી દેટલોડ વખત તપ કરતાં પ્રભુ પ્રસન્ન થયા. ધ્રુવે તેમની સેવામાંજ રહેવાનો વર માગ્યો. તે ઉપરથી શ્રીવિષ્ણુ લગવાને કહ્યું કે, “ તને અવિચળપદ મળશે, તથા તારી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. ” એમ કહી તેને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી; કેમકે તેમનાં માથાપ વાટ જોતાં હતાં. તેથી ધ્રુવ ઘેર આવ્યો; માથાપ આદિ સર્વ હર્ષ પામ્યાં. પુત્ર પ્રભુ દર્શન પામી ઘેર આવ્યો જોઈ, સુનીતિના આનંદનો તો પાર રહ્યો નહિ.

ધ્રુવને ઇશ્વર કૃપાથી વેદાદિ સર્વ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સાથે તત્ત્વજ્ઞાન થયું. શરીરે બળ પણ તેવુંજ સાડ મળ્યું, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય થયો હતો. તેથી ઉત્તાનપાદે માહાત્મા નારદમુનિના અભિપ્રાયથી તેમને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે તપ કરવા અરણ્યમાં ગયો. એ રીતે ધ્રુવને રાજ પ્રાપ્ત થયું. ધર્મ નીતિથી પ્રજા પાળી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ ચલાવવા માંડ્યું. સુનીતિને સર્વ પ્રકારનાં સુખ આપ્યાં. એક અહુદ્યા નામની સ્ત્રી, બીજી ઇંદ્રની

પુત્રી, ત્રીજી શિશુમાર પ્રજાપતિની પુત્રી બ્રહ્મી, ચોથી વાયુની કન્યા ઇલા અને પાંચમી ધન્યા નામે જી, એ પાંચ જી સાથે પરણ્યો. તેનાથી તેને ચાર પુત્રો અને એક પુત્રી થઇ હતી.

ધ્રુવનો ઓરમાન ભાઇ ઉત્તમ પરણવાનો હતો, તેટલામાં એક વખતે હિમાલય પર્વતમાં મૃગયા રમવા ગયો, પરંતુ ત્યાં યક્ષો સામે કલહ થતાં મરણ પામ્યો. મૃગ્ય પુત્રના શોધ માટે ધ્રુવને કહ્યા વગર મઠ હતી, તે પણ ત્યાંજ મરણ પામી. આ સર્વ વર્તમાન ધ્રુવને જાણવામાં આવતાં, તે ક્રોધાચમાન થઇ યક્ષો સામે યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યાં તેમની સાથે અનિવાર યુદ્ધ થયું. તેમાં હજારો યક્ષો મરણ પામ્યાં. તે જોઇ કુબેર યુદ્ધ કરવા આવ્યો, તે સાથે બારે યુદ્ધ થયું. છેવટે સ્વાયંભૂમનુએ પ્રકટ થઇ ધ્રુવને ઉપદેશ આપી યુદ્ધ કરતાં અટકાવ્યો અને સ્વનગરમાં જવાની આજ્ઞા કરી ધ્રુવ અને કુબેર બંને પોત પોતાને સ્થળે ગયા.

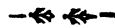
ધ્રુવે હજારો યજ્ઞ કર્યા. પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન રંજન કરી, ધણું વર્ષ રાજ કર્યું. છેવટે પોતાના જેઠ પુત્રને રાજ સોંપી અરણ્યમાં તપ કરવા ગયો; ત્યાં તપ કરતાં વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિ થઇ. અચ્યુત પદ માત્ર શાંત, સમ-દર્શી, શુદ્ધ અને સર્વ ભૂતનું રંજન કરનાર મહાત્માને જ મળે છે. તેવું અવિચળપદ ધ્રુવને મળ્યું જે “ધ્રુવનાતારા” સાથે પૃથ્વીમાં અમર રહ્યું છે.

ધ્રુવ ચરિત્ર બહુ શિક્ષણીય છે. તે માત્ર પાંચ વર્ષની વયના બાળક છતાં અપર માતાનાં કટુ વચન સહન કરી શક્યો નહિ, તેમ તિરસ્કાર થવાથી નિરાશ બની માતા પાસે રોઇ બેસી રહ્યો નહિ, પણ ઉન્નતિ થવાનો ઉપાય શોધ્યો. તે ઉપાય સહેલો નહોતો, પણ બહુ દુઃખદાયક અને ભય ભરેલો હતો. તેણે જાણી લીધું હતું કે, પોતાની દશા બહુ હલકી છે, તેને સર્વોત્તમ કરવાની ઇચ્છા છે. તો પ્રયાસ પણ તેવોજ કરવો જાઇએ. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી, તપ એટલે ઇચ્છિતને સિદ્ધ કરવા યોગ્ય કર્મ કરવા નીકળ્યો. તેમાં એવોતો મહાન્ પ્રયત્ન કર્યો કે, ઇશ્વર કૃપાથી રાજ, બહુ સુખ, વૈભવ અને અતે ઉત્કૃષ્ટપદની પ્રાપ્તિ થઇ.

આ પરથી સમજાય છે કે, મહા પુરૂષો દુઃખને પણ સુખનું સાધન કરી દે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ દુઃખને એવું તો વશ કરી દે છે કે, જે દુઃખ સામાન્ય મનુષ્યોને પોતાના દાસ કરી દે છે. તેજ મહાત્માને યથેચ્છ સાધન થઇપડે છે. મહાત્માઓ સુખ દુઃખમાં સમાન રહે છે, તેમ મનુષ્યોએ સુખ દુઃખમાં સમાન રહેવું. દુઃખ દેખીને નહિ ગભરાતાં ધૈર્યતાથી સુખ મેળવવાનો ઉપાય શોધી યત્ન કરવો. તો ઇશ્વર અવસ્ય સહાય થશે.

ધ્રુવ પોતાના આત્મ બળવડે અનેક મહત્ત કાર્યો કરી—જગત્માં “ધ્રુવના તારા” રૂપે અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયેલ છે. જેને ભારત વર્ષની આર્ય પ્રજા અઘાપિ સુધી પૂજ્ય ગણી વિવાહ પ્રસંગે નવ દંપતિ ધ્રુવના તારાનાં દર્શન કરે છે. અને તેમની પેઠે પોતાનું જોડું અવિચળ રાખવા પ્રભુ પ્રાર્થના કરે છે. એ શું તેમની ઝોછી મહત્તા દર્શાવે છે ! ધન્ય છે તેમને !! અને ધન્ય છે તેમની માતાને !! કે તેમણે પુત્રને સત્ય રસ્તે વાળ્યો !! !

માન્ધાતા.

સૂર્યવંશી રાજા હર્ષવાકુના કુળમાં યુવનાશ્વ રાજા થયા, તેના પુત્ર માન્ધાતા સત્ય યુગમાં ધણા પ્રતાપી અને દાન

શર હતા. તેમણે પણ ભારત વર્ષમાં ચક્રવર્તિ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેમના જન્મ વિષેની હકીકત બહુ અલૌકિક છે. તે આ પ્રમાણે:—મહારાજા યુવનાશ્વને સો સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં કેાઇ પણ સ્ત્રીને સંતાન થયું નહિ. તેથી રાજાએ એક હજાર યજ્ઞ કર્યા. તો પણ પુત્ર પ્રાપ્તિ થઇ નહિ. તેથી તે ધણો ઉદાસ થયો. પછી મંત્રીઓને રાજ્યકારભાર સોંપી પોતે અરણ્યમાં તપ કરવા ગયો. અરણ્યમાં ફરતો ફરતો ભાગ્યે જ ઋષિને આશ્રમે આવ્યો. ત્યાં ઋષિઓએ તેનો ધણો સત્કાર કર્યો. અને તેને પુત્ર પ્રાપ્તિ થવા માટે તેઓએ યજ્ઞ કર્યો. ઋષિઓએ મંત્રેણું પાણી એક કળસમાં ભરી વેદીપર રાખી મૂક્યું હતું. તે એવા હૃદયથી કે તે પાણી સવારમાં પાણીને પાવું. તેથી તેને પુત્ર થાય.

યુવનાશ્વરાજા યજ્ઞશાળામાં જ રાત્રે સૂતો હતો. તેને મધ્ય રાત્રે તૃપા લાગી. તેથી જગૃત થઇ પાણી શોધતાં વેદીપરના કળસનું પાણી અળ-જીતાં પી નિદ્રાવશ થયો. પ્રાતઃકાળ થતાં ઋષિ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સ્નાન સંધ્યા કરવા ગયા. ત્યાંથી આવી તેમણે યજ્ઞશાળામાં વેદીપર દ્રષ્ટિ કરી, તો કળસ ખાલી પડેલો દોડો. એટલામાં યુવનાશ્વ રાજા પણ સ્નાન સંધ્યા કરી આવ્યા. ઋષિએ સર્વને પૂછતાં, યુવનાશ્વ રાજાએ કહ્યું કે, એ કળસનું પાણી મેં અળજીતા પીધું છે. આ સાંભળી ઋષિએ કહ્યું કે:—“તમને પુત્ર થશે.”

રાજા ઋષિનાં આવાં વચનથી બહુ ઉદાસ થયો. પણ પછી ઇશ્વર ઇચ્છા સમજી મન વાળ્યું. થોડા વખત પછી ગર્ભવંતી સ્ત્રીની પેઠે તેનું

પેટ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતું ગયું અને પૂરા દિવસ થતાં ઋષિઓએ તેની ડાબી કૂખ ચીરી પુત્ર બહાર કાઢ્યો. પછી કૂખ ઋષિઓએ મંત્ર બળથી સાંધી દીધી. પુત્ર બહાર આવી દૂધ માટે રોવા લાગ્યો. એટલે ઇંદ્રે આવી કહ્યું કે;—“ આ પુત્ર માંધાસ્યતિ (મને ધાવશે.) ” એમ કહી પોતાનો અમૃત બરેલો અંગુઠો તેના મોંમાં આપ્યો. તે ઉપરથી તેનું નામ “ માન્ધાતા ” પડ્યું.

માન્ધાતા મોટા થયા પછી સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થયા હતા. વનમાં જન્મને તેમણે કેટલાંક વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું. તેના પ્રતાપે કરી તેમને અજગવ ધનુષ અને દિવ્યાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયાં હતાં. તે વડે તેઓ અનેક રાજ્ય મેળવવાને શક્તિવાન થયા હતા. સર્વ ભૂમિ એક વખતે પોતાની સત્તા નીચે આણીને અતિ પ્રખ્યાત ચક્રવર્તિ રાજા થયા હતા. તેઓ અતિ બળવાન હતા. તેમણે પોતાના જ પરાક્રમથી ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. તે સઘળું દ્રવ્ય સત્પાત્રે દાન દેવામાં, વિદ્વાનોને આશ્રય આપવામાં, યજ્ઞ-યાગમાં, અને પ્રજા ઉપયોગી કાર્યો કરવામાં વાપરતા હતા. તેમણે સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞ અને સૌ રાજસૂયયજ્ઞ કર્યા હતા. તેઓ ઘણા દાન શરરાજા ગણાતા હતા. દાન આપવામાં તેમણે પોતાનો અખુટ ખજાનો ખાલી કર્યો હતો. પ્રજાને પોતાના પેટના પુત્રોની પેઠે પાળી હતી. કુળ ગુરુ વશિષ્ઠ જેવા વિદ્વાન મહાત્માની સલાહ પ્રમાણે સર્વ કાર્યભાર ધર્મનીતિથી ચલાવી પ્રજાની પૂર્ણ પ્રીતિ મેળવી હતી. તેમના પ્રબળ બળથી રાવણ જેવા મહાબળીયા રાજાઓ અને ચોર લોકો ત્રાસ પામતા હતા. તેપરથી તેનું નામ “ ત્રસદશયુ ” પડ્યું હતું.

આ મહાન પ્રતાપી અને ચક્રવર્તિ રાજા શશાંગિંદુ રાજાની પુત્રી બિંદુમતી સાથે પરણ્યા હતા. તેઓ “ એક પત્નીવત્, ” પાળતા હતા. એક પત્ની સિવાય બીજી ક્ષીઓ તેમને પુત્રી સમાન હતી. મહારાણી બિંદુમતીથી તેમને પુરુકુત્સ, ધર્મસેન—અંતરીષ અને મુચકંદ એવા ત્રણ પરાક્રમી અને તેજસ્વી પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. અને ૫૦ પુત્રીઓ થઇ હતી. તે સર્વ પુત્રીઓને બ્રહ્મર્ષિ સૌભારિ ઋષિની સાથે પરણાવી હતી.

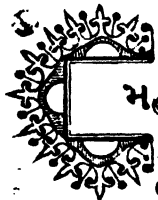
મહારાજા માન્ધાતાના રાજ્યમાં બાર વર્ષ સુધી વરસાદ થયો નહોતો. ત્યારે આ રાજાએ સ્વતપોબળથી પર્જન્ય વૃદ્ધિ કરી સર્વ પ્રજાને સુખી કરી હતી. ઈત્યાદિ મહત્ કૃત્યોથી તેમની કીર્તિ પૃથ્વીમાં અઘપિ સુધી પ્રસરી રહી છે. તેમના વખતમાં લવણાસુર નામે એક મોટો અસુર પ્રજાને પીડા કરતો હતો. તેનો નાશ કરવા માટે મહારાજા માન્ધાતા મોટું

સૈન્ય લખને ગયા હતા. તેની સાથે મોટું યુદ્ધ થતાં, દૈવયોગથી તેઓ મરણ પામ્યા હતા. તેમના પછી તેમનો મોટો પુત્ર પુરુકુત્સ અયોધ્યાની ગાદીપર બેઠો હતો. મહારાજ માન્ધાતા જેવા મહીપતિ પૃથ્વીપર થોડાજ થયા છે. તેમના અતુલ્ય બળ, પરાક્રમ અને મોટા દાનશરપણાનું દ્રષ્ટાંત અઘાપિ સુધી લોકોમાં અપાય છે કે;—“તું તે કોઇ મોટો માન્ધાતા થયો કે શું?”—“જે તારો મોટો માન્ધાતા આવે તો પણ શું થયું?”—“પત્યાદિ કહેવાય છે. એ તેમના મહત્વની કાંઇ ઓછી નિશાની નથી! ધન્ય છે તેમને!! તેમના જેવા કીર્તિવંતનોજ જન્મ સફળ ગણાય છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે;—

હાહરો.

સતકીર્તિથી સૃષ્ટિમાં, નામ ન પામે નાશ;
અગસ્ત અસ્ત થવા છતાં, અમર રહ્યા આકાશ. ૧
રાણા કમક રમી ગયા, આ પૃથ્વી પડમાંય;
કોઇ ન સાથે ગઈ ગયું, સતકીર્તિ વિણ કાંય. ૨

મુચકુંદ.

મહાન કીર્તિવંત દૈવી મહારાજ મુચકુંદ સૂર્યવંશીય દંધવાકુ કુલોત્પન્ન માન્ધાતાના પુત્ર. તે પિતાના જેવાજ રણવીર હતા. તેમની માતાનું નામ બિંદુમતી હતું. પુરુકુત્સ, ધર્મ સેન-અંબરીષ, એ બે ભાઇઓ હતા. આ રાજન અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ તેમના પિતાના પ્રમાણેજ ચક્રવર્તિ રાજ હતા. તેઓ નિર્મળ બુદ્ધિના, શરવીર, હિંમતવાન, ન્યાયી, ધાર્મિક, અને બહુ જ્ઞાની હતા. યજ્ઞાદિક અને બીજાં યુગ્મ કર્મો કરી કીર્તિની વૃદ્ધિ કરી હતી. તે ઐશ્વર્ય સંપન્ન, સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળા, અને બ્રાહ્મણોનું બહુ માન રાખવાવાળા હતા. પોતાના સુખનો ભોગ આપી, પ્રજાના સુખની વૃદ્ધિ માટે નિરંતર વધારે કાળ રાખતા. તેમણે ધણાજ દુષ્ટજનોને સંહાર્યા હતા. તેનું નામ સાંભળી શત્રુઓ ત્રાસ પામી નાશી જતા હતા. ઇંદ્રને દૈત્યો સાથે જ્યારે યુદ્ધ થતું. ત્યારે તેમને સહાયતા માટે બોલાવતા હતા. ઇંદ્રને તેમણે ધણીવાર સહાયતા કરી હતી.

આ મહાન રાજા દેવ અને દૈત્યોના મોટા યુદ્ધ પ્રસંગે ઇંદ્ર તરફથી સેનાપતિ થઇ ધણી દૈત્યો માર્યા હતા. તેમણે દેવતાઓની ધણી દિવસ સુધી રક્ષા કરી હતી. જ્યારે પરમપૂજ્ય કાર્તિકેયસ્વામી દેવોની સહાયતા કરવા સેનાપતિ થયા; ત્યારે ઇંદ્રાદિએ મુચ્ચકુંડને કહ્યું કે;—“ હે રાજા ! તમને બહુ શ્રમ પડ્યો છે. મારે તમો હવે પરિશ્રમ કરવાનું છોડી વિશ્રાંતિ લ્યો. હે વીર ! તમે મનુષ્યલોકમાં તમારું નિષ્કંટક રાજ્ય છોડી દઇ, અમોને સહાય કરવામાજ તમોએ તમારા સઘળા સુખોનો ભોગ આપ્યો છે. તમારા કુટુંબીઓ નાશ પામ્યા છે, તમારું કલ્યાણ થય્યો. તમો અમારી પાસેથી મોક્ષ વિના બીજું વરદાન માગો; કેમકે મોક્ષના દાતા તો એક અવિનાશી શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન જ છે. (મોક્ષ આપવો તે શ્રીવિષ્ણુના હાથમાં છે.) તે સર્વ સાંભળી મુચ્ચકુંડે માગ્યું કે;—“ ધણી દિવસ થયાં હું નિરાંતે સૂતો નથી. માટે મને એકાંત જગ્યો દેખાડો. ”

દેવોએ કહ્યું કે;—“ કૃષ્ણાવતાર થાય, ત્યાં સુધી તમે ગાંધમાદન-પર્વતની ગુફામાં નિરાંતે ઉંઘ લેજો. જે કાષ્ઠ તમને જગાડશે, તે પ્રાણી તમારી દ્રષ્ટિ પડતાંજ તરત પ્રાણુ રહિત થઇ ભસ્મ થઇ જશે અને ત્યાં તમને શ્રીકૃષ્ણ દર્શન આપશે. ” આ સાંભળી મહારાજા મુચ્ચકુંડે તેમ કર્યું હતું.

દ્વાપરને અંતે જ્યારે કૃષ્ણાવતાર થયો; ત્યારે કાણુકનો રાજા કાળ-યવન મગધ દેશાધિપતિ જરાસંઘની મદદે કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે થોડો વખત તે સાથે યુદ્ધ કરી વિચાર કર્યો કે;—વગર લેવેદેવે હજારો પ્રાણીઓના યુદ્ધમાં સંહાર થશે. માટે યુદ્ધ ન કરતાં તે દુષ્ટનોજ નાશ કરવો તે વધારે ઉત્તમ છે. એવો વિચાર કરી યુદ્ધમાં યુક્તિથી નાશી જવાનો ડોળ કર્યો અને મુચ્ચકુંડ જે ગુફામાં સૂતા હતા ત્યાં ગયા. ત્યાં મુચ્ચકુંડને પોતાનું પીળું પીતાંબર ઓઢાડી છુપાઇ રહ્યા.

કાળયવન શ્રીકૃષ્ણને નાસતા જોઇ, તેમની પાછળજ લાગેલો હતો; તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પીળું પીતાંબર ઓઢેલા મુચ્ચકુંડને શ્રીકૃષ્ણ જાણી એક લાત મારી. તેથી મુચ્ચકુંડ જાગ્યા અને તેની આંખના કોષાગ્નિથી કાળયવન બળી ભસ્મ થયો. તે વખતેજ શ્રીકૃષ્ણે મુચ્ચકુંડને દર્શન આપી જણાવ્યું કે;—“ તે પૃથ્વી વગેરેના લોભથી કેટલાંક પાપ કર્મ કર્યા છે. માટે તું ઉત્તર દિશામાં જઇ મારું ધ્યાન ધર, એટલે તારી મુક્તિ થશે. પછી મુચ્ચકુંડ તુરત તેમને નમન કરી બ્રહ્મકેદારમાં જઇ રહ્યા હતા, અને ત્યાંજ કેટલોક કાળ તપશ્ચર્યા કરી પરમપદને પામ્યા હતા.

હરિશ્ચંદ્ર.

“ હરિશ્ચંદ્ર સમો રાજા ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ. ”

અ. પૃથ્વી પ્રસિદ્ધ પ્રતાપી મહારાજ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન સત્યવ્રત અથવા ત્રિશંકુ રાજના પુત્ર. તેઓ સત્યયુગમાં અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. આ રાજનું મહા પરાક્રમી, શરપીર, મહાદાતા, સત્યવાદી, વિદ્વાન ધર્મશીલ, દયાળુ અને વિદ્વજનના ચંદ્ર સ્વરૂપ હતા. ન્યાય, નીતિ અને ધર્મથી રાજ્ય ચલાવી, પ્રજા પાલન રંજનમાં સદા તત્પર રહેતા. રાજ પ્રજામાં પરસ્પર ધણી પ્રીતિ હતી. સર્વ પ્રકારની સંપત્તિનું સુખ તેઓ ભોગવતા હતા, તોપણ તેઓ મહા સદ્ગુણી અને જ્ઞાની હતા. સંપત્તિની ચંચળતા અને તેનું કપટ કેવું હોય છે તથા તેપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો, એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેઓ કદી પણ વૈભવના મોહમાં સપડાયા નહોતા અને સંપત્તિથી હર્ષ અને વિપત્તિથી શોક નહિ પામતા સદા સુખ દુઃખમાં સમાનપણે રહેતા હતા. તેમને શૈબ્યના નામે રાણી હતી. જે તારામતી નામે અતિ પ્રસિદ્ધ પામેલી છે.

હરિશ્ચંદ્ર જેવા ધર્માત્મા અને ગુણુર રાજાને સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું પણ સંતતિનું સુખ નહોતું. તેથી તેઓ જરા ઉદાસ રહેતા હતા. તેથી કુંભ ગુરુ વશિષ્ઠ ઋષિએ વરુણ દેવની આરાધના કરવાની સૂચના કરી. મહારાજ ગુરુ વચનપર વિશ્વાસ રાખી લાગલાજ આરાધનામાં તત્પર રહેવા લાગ્યા. એમ કેટલોક કાળ આરાધના કરતાં વરુણ દેવની કૃપાથી રોહિત નામે પુત્ર થયો. એ પુત્રવડે વરુણ દેવનું યજ્ઞન કરવું, એવી માનતા હતી, પણ તે પૂર્ણ કરતાં કેટલોક વખત કાઢી નાંખ્યો હતો. તેથી હરિશ્ચંદ્ર મહારાજને જજોદરનો રોગ થયો હતો. તે રોગથી તેઓ પીડાતા હતા. પુત્ર રોહિત પોતાના માટે પિતાને દુઃખ પામતા જોઈ શક્યો નહિ. તેથી પિતાનું દુઃખ દૂર કરવા પોતે વરુણ દેવને અર્પણ થવા તૈયાર થયો હતો, પણ તેને બદલે વશિષ્ઠ ગુરુની સલાહથી મહારાજ હરિશ્ચંદ્રે એક બ્રાહ્મણને સો ગાયો આપી શુનઃશેષ નામે તેનો પુત્ર વેચાતો લીધો. રાજાએ યજ્ઞની સિદ્ધતા કરી યજ્ઞારંભ કર્યો. તેમાં વશિષ્ઠ ઋષિએ વિશ્વામિત્રને હોતાસ્થાને નિમ્યા હતા. વિશ્વામિત્રને શુનઃશેષ ઉપર ધણી દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી તેમણે વરુણના મંત્રનો જપ કર્યો. તેથી વરુણ દેવ પ્રસન્ન થઈ પ્રત્યક્ષ થયા તેમને સંતોષવાથી હરિશ્ચંદ્રનો રોગ ગયો અને શુનઃશેષને બચાવ્યો હતો.

આ મહાન રાજા હરિશ્ચંદ્રે રાજસૂય નામે મોટો યજ્ઞ (જે રાજા ચક્રવર્તિ હોય તેજ આવે) યજ્ઞ કરી શકે છે.) કર્યો હતો. તેમાં વશિષ્ઠ ઋષિને હોતા નિમ્યા હતા. એ યજ્ઞ વિધિ પ્રમાણે નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થવાથી રાજાએ વશિષ્ઠ મુનિની ધણીજ સારી રીતે પૂજા કરી હતી. તે પછી તેમને તરતજ વિશ્વામિત્ર ઋષિ મળ્યા. તેમણે વશિષ્ઠને પૂજિત થયેલા જોઇ પૂછ્યું કે;— વશિષ્ઠજી ! આપને આ મહત્તી પૂજા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઇ ? તેના ઉત્તરમાં વશિષ્ઠે કહ્યું કે;—પ્રતાપવાન હરિશ્ચંદ્રે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો, તેમાં હું હોતા થયો હતો. તેથી તેણે મારી પૂજા કરી. તે મારો યજ્ઞમાન છે. તેના જેવો સત્યવાદી બીજો કોઇ રાજા નથી. એમ કહીને તેની ધણી સ્તુતિ કરી. વિશ્વામિત્ર ઋષિ સ્વભાવે ધણા કે ધી હતા. તેથી હરિશ્ચંદ્રનાં વખાણ સાંભળી તેમને ધણી રીસ ચડી. ને કહ્યું કે, તે તમારો યજ્ઞમાન થાય છે. તેથી તેનાં આટલાં બધાં વખાણ કરતા હશે. પણ તે કાંઇ સારો રાજા નથી. વિશ્વામિત્રે આવું કહ્યા છતાં વશિષ્ઠ મુનિ તેની સ્તુતિ કરતા રહ્યા નહિ. તેથી વિશ્વામિત્રે ક્રોધે ભરાઇ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે,—“જો હું હરિશ્ચંદ્રને અસત્યવાદી ઠરાવું તો જ ખરો. નહિ તો મારે મારું સર્વ તપ નિષ્ફળ કરવું.” આ સરત વશિષ્ઠ મુનિએ કબૂલ રાખી. હરિશ્ચંદ્ર રાજાને સત્ય મૂકાવવા વિશ્વામિત્રે વનમાં જઇ અનુષ્ઠાન કરવા માંડ્યાં. જેથી હજારો ફાડી ખાનારાં પશુઓ પેદા થયાં અને પ્રજાને પીડવા લાગ્યાં. એક માયીક વરાહ,—કુકર—સૂવર—ભૂંડ કુરપણે લોકોને દુઃખ દેતું હતું. તે જોઇ હરિશ્ચંદ્ર તેની પાછળ સૈન્ય લઇ જંગલમાં ગયા. એ માયીક કુકર અતિશય દુર જઇ એકાએક અદૃશ્ય થઇ ગયું. મહારાજા ભૂલા પડ્યા, આઠાઅવળા આચડયાથી થાકી ગયા. તેથી મધ્યાન થતાં એક નદી કિનારે આવી બેઠા. પાણી પીધું, થોડો વિશ્રામ લેતા, વિચારતા હતા કે;—હું કેટલે દૂર આવ્યો છું ! નગરમાં કયે માર્ગેથી જવાશે ! એવી કલ્પના કરતા હતા; ત્યાં અકસ્માત્ ઋષિના મોકલેલાં બે માયીક હરણુ આગળ થઇ નીકળ્યાં. જેને મારવા રાજા પુંઠે દોડ્યા; એટલે હરણુ ઋષિના આશ્રમ ભણી દોડ્યાં અને અલોપ થઇ ગયાં. ત્યાં એક મહાદેવનું દેવળ દીધું. રાજા, રાણી અને પ્રધાન એ દેવળમાં જઇ બેઠા, એવામાં ઋષિએ મોકલેલી બે સુંદરીઓ ત્યાં આવી ગાયન કરવા લાગી. રાજાએ પ્રસન્ન થઇ તેઓને કંઇ માગવા જણાવ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે;—

“તમે તારામતીને તજી અમારી સાથે લગ્ન કરો. તે સાંભળી પ્રધાને તેઓને કહાડી મૂકી; એટલે તેઓ ઋષિ પાસે ગઇ, ઋષિ ક્રોધ કરી આવ્યા અને તુચ્છકારનાં વચનો કહેવા લાગ્યા. રાણીએ પણ લાગી ક્ષમા માગવાથી ઋષિ જતા રહ્યા.

રાજા રાણીના ખોળામાં માથું મૂકીને સૂતા, વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના રૂપે વિશ્વામિત્રે આવીને કહ્યું:—‘વસિષ્ઠે વદેલી તમારી વિપુલા કીર્તિ પૂર્વે મેં સાંભળી છે કે, મહિતલમાં તમારા જેવો દાતા નથી. માટે હું પ્રાર્થના કરું છું કે, મારા પુત્રના વિવાહ સારૂ ધન આપો.’ રાજાએ રાજ્યનગરમાં આવવા જણાવ્યું. પછી રાજા રાણી સર્વ રાજ્યનગરમાં આવ્યાં. બ્રાહ્મણરૂપે થયેલા વિશ્વામિત્ર પણ દાન લેવા આવ્યા. તે સમયે રાજાએ કહ્યું કે;—‘હે દ્વિજ ! જે ઇચ્છા હોય તે કહો. જે વાંછિત હશે તે ન દેવા જેવું હશે, તો પણ દમ્પશ. સંસારમાં હું સાંપ્રત યશ કામી છું. જે સંસારમાં જન્મીને પોતાની સમૃદ્ધિ-વડે પરલોકનું સુખ આપનાર શુદ્ધ યશ મેળવતા નથી. તેનું જીવિત વ્યર્થ છે.

આ વચન સાંભળી વિશ્વામિત્ર બોલ્યા કે;—‘રાજન્ ! સર્વસ્વ સહિત રાજ્ય આપો.’ રાજાએ કહ્યું,—‘રાજ્ય દીધું.’ વિશ્વામિત્ર કહે;—‘લીધું’ એટલે તરત રાજાએ સિંહાસન ઉપરથી ઉતરી તેમને રાજ્ય મૂગટ પહેરાવી દીધો. પછી વિશ્વામિત્રે કહ્યું; ‘રાજેન્દ્ર !’ દાન યોગ્ય દક્ષિણા આપો. રાજાએ તે પણ આપવા કબૂલ થયા, પણ તે દ્રવ્ય લાવવું કયાંથી એ વિચાર થયો. રાજ્ય અને સર્વ સમૃદ્ધિ તો તેમને આપી દીધી હતી; માત્ર પોતે, સ્ત્રી તારામતી અને પુત્ર રોહિત એ ત્રણ પહેરેલાં વસ્ત્રથીજ રહેલાં હતાં. બાકી સર્વ અપાઘ ચૂક્યું હતું. દક્ષિણાની મોટી અગવડ આવી પડી. આ સર્વ સમાચાર નગરીમાં ફેલાતાં બ્રજગજનમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. ધર્માત્મા રાજા રાજ્ય સોંપી પુત્ર અને ભાર્યા સહિત નગર બહાર નીકળ્યા. લોકો દુઃખિત હૃદયે અશ્રુ પાડતાં વળાવવા આવ્યાં. આખી નગરી શૂન્યકાર થઇ રહી. સૌ વિશ્વામિત્રને દુરાચારી, ધુર્ત, આદિ કહી નિંદવા લાગ્યા. વનમાં જતા રાજા પાસે વિશ્વામિત્રે આવી કહ્યું કે;—‘દક્ષિણાનું સુવર્ણ મને આપીને જાઓ, નહિ તો કહો કે હું નહિ આપું. એટલે હું સુવર્ણ છોડી દમ્પશ. જે તમારા હૃદયમાં લોભ વર્તેલો હોય; તો સર્વ રાજ્ય પાછું લ્યો. દીધું એમ માનતા હો તો દક્ષિણા આપો.’

રાજા—‘હું સૂર્યવંશમાં જન્મેલો ક્ષત્રિય છું. રાજસૂય યજ્ઞનો કર્તા અને ઇચ્છીતનો દાતા છું, તે હું નકાર કેમ કરું ? જે દેવું છે તે મારે અવશ્ય આપવાનું છે, માટે ધીરજ રાખો. ધન મળે એટલા વખતની વાટ જાઓ.’

વિશ્વામિત્ર—‘રાજ્ય, કૌશ, સેના આદિ અર્થનાં સકળ સાધન ગયાં છે, તો હવે તમને ધન કયાંથી મળવાનું છે ? ધન માટે મારે વૃથા આશા આ માટે રાખવી ? નિર્ધનને હું કેમ પીકું ! માટે હે રાજન્ ! નહિ દહિ એમ કહો એટલે હું આલ્યો જાઉં.’

રાજા—‘ધીરજ રાખો હું આપીશ. મારો દેહ છે, બાર્યાનો અને પુત્રનો પણ દેહ છે. એ દેહ વેચીને પણ આપનું કરજ અવશ્ય આપીશ. હે પ્રભો ! કેાઇ ગ્રાહક હોય તો ભુઓ. નહિતો કાશીપુરીમાં અમે ત્રણે દાસ પણાને પામીશું અને તેના મૂલ્યનું સર્વજ્ઞ આપીશું, તે લઇ સંતોષ પામશો.’ પછી રાજા, પુત્ર અને બાર્યા સાથે કાશી તરફ ચાલતાં એક વનમાં આવ્યા. પગે પાળાં ચાલતાં હતાં, ઉનાળાના દિવસ હતા. ત્રણેજણુ ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને અતિ તાપથી મરણુ તુલ્ય થયાં હતાં. તેવામાં વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણ રૂપે આવી કહ્યું કે;—મારી સ્ત્રી ગર્ભવતી છે, મારે એક બાળક પુત્ર છે. માટે મને પગરખાં—આપો. તે સાંભળી ત્રણેએ જોડાં કાઢી આપ્યા. તેથી ત્રણે આવી વખતે ઉઘાડે પગે થયાં. શરીરપર પણ પૂરાં વસ્ત્ર નહોતાં. ઉનાળાનો તાપ પડતો હતો. પગમાં કાંટા ભોંકાતા હતા; જેણે કદી પણ પૃથ્વીપર પગ મૂકેલો નહિ, તેને આજે ઉઘાડે પગે ચાલવાનો વખત આવ્યો ! તેથી ધણી દુઃખી થતાં હતાં, પણ પોતાની ધૈર્યતા કદી છોડી નહિ. રોહિત તૃષ્ણાથી મૂર્છા ખાઇ પડ્યો. એટલે પેલા બ્રાહ્મણે થોડું પાણી લાવી તે ત્રણેને પીવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ બ્રાહ્મણનું લેવાય નાહું. એ પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે તેઓએ પાણી લેવાની પણ ના પાડી. અહો ! કેવો ધર્મભાવ !

હરિશ્ચંદ્ર રાજાની ટેક મૂકાવવા વિશ્વામિત્રે ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં ફાવ્યા નહિ. ત્યારે ઋષિએ વનમાં એકદમ અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, ચોતરફ દાવાનળ લાગ્યો. તે ગભરાટમાં હરિશ્ચંદ્રની સ્ત્રીને માર્ગમાં ભૂચી પાડી. તારામતી વિલાપ કરતી એક ઠેકાણે બેઠી. એવામાં બ્રાહ્મણે બે શબ્દ તેના મોં આગળ લાવી મૂકી કહ્યું કે;—આ તારો પતિ અને પુત્ર વનના આગાથી અળીને મરણુ પામ્યા છે. આ બાંભળી તારામતી અપાર રૂદન કરવા લાગી અને તરત કાબટ એકઠાં કરી સતી થવાને ચિતા સળગાવવા તૈયાર થઇ. એટલામાં ઋષિએ આવી કહ્યું કે;—સૂર્યાસ્તવેળાએ સતી થવાય નહિ. માટે મારે આશ્રમે ચાલ. પણ તેણે જવાની ના કહી. પોતા પાસે રહેલાં બે શબ્દને ખોળામાં રાખી, ત્યાંજ વિલાપ કરતી બેઠી હતી. તેવામાં ઋષિના મોકલેલા બે વાઘ આવી બંને શબ્દને ઉપાડી ગયા. તે જોઇ તારામતી વિલાપ કરવા લાગી. એવામાં હરિશ્ચંદ્રઅને રોહિત આવીપહોંચ્યા. ત્રણેત્રાથી કાશીમાંઆવ્યાં.

હરિશ્ચંદ્રરાજા દેવું કેમ અપાશે ? તેની ચિંતામાં ગરીબની પેઠે નીચું મુખ કરી બેઠો હતો. તે જોઇ પ્રિય પત્ની તારામતીએ કહ્યું;—‘મહારાજ ! ચિંતા ન કરો. સ્વધર્મને પાળો, પોતાના સત્યને પાળવા જેવો શ્રેષ્ઠ ધર્મ બીજો નથી. માટે અને કાઇને ત્યાં દાસી તરીકે આપી તે ધનવડે બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપો’ આ સાંભળી રાજા મૂર્છા પામી પડ્યા. રાણીએ શુદ્ધિમાં

લાવી બેઠા કર્યા, ત્યાં માર્ગમાં કાળકૌશિક નામે કાષ્ટ બ્રાહ્મણને આવતો જોઇ રાણીએ કહ્યું કે;—તેની પાસે દ્રવ્ય માગો.

રાજા—હું ક્ષત્રિય થઇ યાચના કેમ કરું ? ક્ષત્રિયનો ધર્મ તો યજ્ઞ કરવા, વિદ્યાભ્યાસ કરવો, દાન આપવાં, પ્રજાનું નીતિથી પ્રતિપાલન કરવું, અને શરણાગતને અભય કરવો એજ છે. ‘દે’ એવું કૃપણ વચન બોલવાને પણ યોગ્ય નથી ‘દઉ’ એવું વચન મારા હૃદયમાં વસી રહ્યું છે, તે મારો ધર્મ મૂકી બીજું કાંઈ પણ કેમ કરું ? તરવારની તીક્ષ્ણ ધારથી જીભના બે કટકા કરાય તે સારું, પરંતુ માન તજીને ‘દેહિ, દેહિ’ એમ તો બોલુંજ નહિ. હું ક્ષત્રિય છું, હું જરા પણ યાચું નહિં. જુજ વીય થી ધન મેળવી હુંતો નિત્ય દઉંજ.’ રાણી;—પ્રાણનાથ ? જો યાચવું યોગ્ય નથી. તો મને વેચીને મારું જે મૂલ્ય આવે તે લઇ બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપો અને સત્યવ્રત પાળો.

રાજા આ સાંભળી શોકાતુર થયા, પછી બળરના મધ્ય ભાગે ઉભા રહી ગદ્ ગદ્ કંઠે બોલ્યા કે;—હે લોકો ? સાંભળો ? જે કાષ્ટને દાસીનું કામ હોય અને હું માણું તેટલું ધન આપવાની શક્તિ હોય તે તરત કહો. લોકો કહે;—‘પત્ની વેચવા આવેલો તું કાણુ છે ?’ રાજા કહે;—‘હું કાણુ છું એમ શા માટે પુછોછો ? હું નિર્દય છું, હું રાક્ષસ છું અને તેથીજ પાપ કરુંછું.’

કાળ કૌશિક નામે ધનાઢય બ્રાહ્મણે મૂલ્યનું કાટી ગદીઆણા સુવર્ણ એક વલ્કલવર મૂકી રાણીને પોતાના તરફ ખેંચી. એ જોઇ રાણી બોલી કે;—હે બ્રાહ્મણ ? હું પુત્રને જોઇ લઉં, ત્યાં સુધી મને મૂકો; કારણ હું કૂરી તેને જોઇ શકીશ નહિ. બાળક રોહિત પણ માતાને દુઃખી જોઇ ચોધાર આંસુએ રૂદન કરવા લાગ્યો, મા ? મા ? બોલતો પાછળ દોડ્યો, હાથથી વસ્ત્ર ખેંચતો પડી ગયો. બ્રાહ્મણે માર્યો, પણ હે મા ? હે મા ? બોલતો માને મૂકતો નહોતો. તે જોઇ રાણીએ બ્રાહ્મણને કહ્યું કે;—હે પ્રભો ? હું અલ્પ ભાગિની ઉપર એટલી કૃપા કરી મારા પુત્રને પણ વેચાતો દ્યો. બ્રાહ્મણે તે બાળકનું મૂલ્ય પણ તે વલ્કલપર મૂકીને તેને પણ લીધો. જતી વખતે રાણી પતિની પ્રદક્ષિણા કરી ઘુંટણીએ પડીને વ્યાકુળ ચિત્તે અશ્રુ પાડતી દીનવાણીથી બોલી કે;—

“જે મેં આમ્યું હોય, જે હોમ્યું હોય અને જે બ્રાહ્મણને તમે કર્યા હોય, તો તે પુણ્યવડે હરિશ્ચંદ્ર ફરિ મારા ભક્તી થજો.”

આ સાંભળી રાજા હાહાકાર કરતા વિલાપ કરવા લાગ્યો;—વૃક્ષની છાયા વૃક્ષને કદી પશુ છોડતી નથી, તો આ સત્યશીળ ગુણવાળી મને છોડી કેમ જાય છે ? પુત્ર ! તું પશુ મને છોડીને જઈશ ? વિપ્ર ! હું કષ્ટ દિશામાં જઈ ? કાણુ મારું દુઃખ ભાંગશે ? ભૂદેવ ! જે દુઃખ પુત્ર વિયોગથી અને થાય છે, તે દુઃખ રાજ્ય ત્યાગથી કે વનવાસથી થતું નથી. ’ પછી રાજા ગઈ ગઈ કંઠે રાણીને કહેવા લાગ્યા;—‘હે પ્રિય ! હે કલ્યાણી ! તું જે મારાથી તત્કાલ અને દુઃખે સાથે જોડાએલી છું. હું ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયો છું, સર્વ રાજ્ય સુખ જે ઉચિત છે, એવા પતિને પામીને તું દાસભાવ પામી ! હું આ રીતે મહાશોકસાગરમાં ડૂબું છું. તેને તારા વિના હે દેવિ ! પુરાણના—જુના ઇતિહાસો કહી કાણુ દુઃખમાંથી કહાડશે ? ઇત્યાદિ રીતે રાજાને વિલાપ કરતો મૂકીને બ્રાહ્મણ રાણી અને રોહિતને લઈ ચાલી નીકળ્યો.

હરિશ્ચંદ્ર શોકાતુર હૃદયે ઉંમા હતા, ત્યાં વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણરૂપે આવી દક્ષિણા માગી. રાજાએ કહ્યું કે,—મારી સ્ત્રી અને પુત્રને વેચી આ દ્રવ્ય લાવ્યો છું તે લ્યો. બ્રાહ્મણ—તમે કહ્યું હતું કે “ જે માગશે તે આપીશ ” તો મારે રાજસૂય યજ્ઞ કરવો છે. તેથી તેટલું દ્રવ્ય આપો. રાજાએ કહ્યું, મહારાજ ! હવે તો માત્ર મારો એકલો દેહ છે. તે જો કાષ્ઠ લે તો તે વેચીને તમારી ઇચ્છા પૂરી કરે. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે,—તમારે ફરવે તેમ કરો, પણ મારે તો દ્રવ્ય જોઈએ. રાજાએ તે બ્રાહ્મણના ગયા પછી નીચે મુખે ઉંચે સ્વરે ધણા લોકો વચ્ચે જણાવ્યું કે;—મને વેચાતો લેતાં જેનું કામ થતું હોય તે ખોલજો. ’ એટલામાં ધર્મરાજા ચાંડાલરૂપે આવી ખોલ્યા કે;—હું પ્રવીર વીરબાહુ નામે પ્રસિદ્ધ ચાંડાલ છું. હું તને દાસ કરવા સારું લઉં છું. આ સાંભળી રાજાએ તે પ્રવીર નામે ચાંડાલને ત્યાં વેચાઈ બ્રાહ્મણની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે;—‘ હે રાજા ! તમે દેવું છુટી ગયા છો. ’ પછી દેવોએ ધન્યવાદ આપી પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી. વિશ્વામિત્ર સ્વપતિ—કલ્યાણ થજો, એટલું બોલી દ્રવ્ય લઈ ચાલ્યા ગયા. ચાંડાલ હરિશ્ચંદ્રને ત્યાં તેડી ગયો.

હરિશ્ચંદ્ર રાજા ચાંડાલની આગાથી સ્મશાનમાં રહ્યા. શયન માળવા આવે તે પાસેથી કર અને શયન ઉપરનાં વસ્ત્ર એકઠા કરતા હતા. તે સ્મશાન કાશીની દક્ષિણે હતું. તેમાં અનેક શયન આવતાં હતાં. મરનાર ના સર્ગા વહાલાના વિલાપથી મહા ભયંકર લાગતું હતું. સ્મશાનના ધણા કામથી રાજાનું શરીર દુર્બળ થઈ ગયું હતું. ચિતા ભસ્મથી શરીર લીપાઈ ગયું હતું. રાત્રિ દિવસ સવાનું મળતું નહિ. એવી રીતે દુઃખી હાલતમાં

એક વર્ષ કાઢયું, તે સો વર્ષ જેવું થઇ પડ્યું હતું.

હરિશ્ચંદ્ર રાજા જ્યારે આ તરફ આવી દુર્દશામાં હતા; ત્યારે પેલી તરફ રાણી તારામતી અને કુંવર રોહિતાશ્વને કાંઈ ઓછું દુઃખ નહોતું. એક વખતે રાજકુમાર રોહિત પોતાના સોબતીઓ સાથે કાશી નગરીની બહાર રમવા ગયો હતો; ત્યાંથી વળતાં પોતાના સ્વામી કાળ કૌશિકની પ્રીતિને માટે દર્ભ, સમિધ આદિને બારો મસ્તકપર લઇને આવતો હતો. માર્ગમાં ધણી તરસ લાગી હતી. તેથી બારો ઉતારી તળાવમાં પાણી પીવા ગયો; ત્યાંથી બારા પાસે આવતાં, વિશ્વામિત્રના મોકલેલા સર્પે ડંશ કર્યો. એટલે તે ત્યાંજ મરણ પામી પડ્યો. સાથેના બાળકાએ આવી તારામતીને ખબર આપ્યા. આ વજ્રપાત જેવાં વચન સાંભળી રાણી કપાએલી કેળની પેઠે પૃથ્વીપર પડી ગઇ. દુઃખમાં દુઃખ આવી પડ્યું, જે ખિચારી પુત્રનું મુખ જોઇને આશાએ દિવસો કાઢતી હતી. તે આશા પણ નિષ્ફળ ગઇ. માથે દુઃખના કુંગરા ઉગવા લાગ્યા. શુદ્ધિમાં આવતાં બ્રાહ્મણના કાલાવાલા કર્યા, ત્યારે અધરાતે રજા મળી, એ વખતે પોતાના પડેલા પુત્ર પાસે ગઇ.

તારામતી પુત્રને ખોળામાં લઇ છાતીફાટ વિલાપ કરવા લાગી કે;—અરેરે! આ શું ગજબ! હાય હાય! હું હવે નિરાધાર થઇ! હાય! મારો હૈયા ધારણ નાશ પામ્યો! અરે! હવે હું શું કરીશ! હું ક્યાં જઈ? અરે! દુષ્ટ સર્પ! તેં આવા કેમળ નિરપરાધી બાળકને જીવ કેમ લીધો? આથી તને શું ફળ મળશે? શું અપરાધ વગરના લોકને પણ દુઃખ દેવું એજ કુર પ્રાણીઓનો સ્વભાવ છે! સર્પરાજ ક્યાં ગયો? મને પણ ડંસ કર! તેથી અમે બંને મા દીકરાને ધણો અંતરાય પડે નહિ. પ્રિય પુત્ર! એકવાર બોલ! મને નિરાધાર મૂકી ક્યાં જાય છે? તારા વિના બીજા કેનું સુંદર હસ્ત મુખ જોઇ તારા પિતાના વિયોગનું દુઃખ વિસારીશ! પુત્ર! હૈ? એકવાર કાલું કાલું બોલી ઉતર આપ. નહિતો પુત્ર! હું પણ તારી પાછળ આવું છું! ઇત્યાદિ પ્રકારે ધીર અંધારી રાતે કદપાત સાથે વિલાપ કરવા લાગી. તેવામાં ઋષિ આવી કહેવા લાગ્યા કે, તું વહેલી વહેલી તારા પુત્રના શબને અગ્નિદાહ કર. નહિ તો ચંડાળ કર લીધા વગર બાળવા નહિ દે. રાણી પુત્રના શબને લઇ રમશાનમાં આવી. કાષ્ટ એકલા કરવા લાગી. રાણીને પોતાનો પતિ હરિશ્ચંદ્ર ચંડાળતા પામીને રમશાનમાં રહે છે, તેની ખબર નહોતી. બંને દીર્ઘકાળ થયાં વિખુટાં પડ્યાં હતાં, અને એવી દુઃખદ દશામાં આવી પડ્યાં હતાં કે, કોઇ કોઇને ઓળખી શકે તેમ નહોતું. રાણી ચિતા તૈયાર કરી સળગાવવા લાગી.

આ વખતે રમશાનમાં બેઠેલા હરિશ્ચંદ્રે આવી કોષથી અગ્નિને જોલવી નાખી બોલ્યા કે;—અરે ! તું આ વખતે કોણુ છે ? ક્યાંથી આવી છે ? શું મારા ધણીનો કર આપ્યા વગર તારા પુત્રના શખને બાળવા ઇચ્છે છે ? હું મારા ધણીનો કર ઉધરાવવા માટેજ આ રમશાનની ચોડી કંઈ છું. માટે તું પ્રથમ કર આપ. પછી તારા પુત્રને બાળજે. આ સાંભળી તારામતી નિઃશ્વાસ નાખી વિલાપ કરવા લાગી;—મારી પાસે કર આપવાને કંઈ નથી માટે દયા કરી મારા પુત્રને બાળવાની રજા આપો. અરેરે ! સર્વ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર રાજાની સ્ત્રી ક્યાં ! અને આ વિકટ દશા ક્યાં ! હાય ! હું આ દશામાં પુત્રને બાળવાને માટે રમશાનનો કર આપવાને પણ શક્તિવાન નથી ! હા ! દૈવનો શો મજબૂત ! વત્સ ! આ કોના પાપથી ઘેર દુઃખ આવી પડ્યું છે ! હા નાથ ! મને અતિ દુઃખિતાને છોડી આપ ક્યાં વસો છો ! રાજર્ષિ હરિશ્ચંદ્રના રાજ્યનો નાશ, બંધુનો ત્યાગ, બાર્યા અને પુત્રનો વિકૃત ! હે વિધાતા !! તેં આ શું કર્યું !!

હરિશ્ચંદ્ર આ સાંભળતાંજ મુઠાંગત થયા. થોડીવારે શુદ્ધિમાં આવતાં સ્ત્રી સામું જોઇ ફરી મૂઠા પામ્યા. ધણીવારે સંજા આવતાં પુત્રને નિરખી વિલાપ કરવા લાગ્યા;—પુત્ર ! તું ક્યાં અંતર્ધ્યાન થયો ! તારી જિયારી માતા સામું દયા વિનાનો થઈ કેમ જોતો નથી ? પ્રિય પુત્ર ! એકવાર મનોહર આનંદ આપનારી મધુરી કામળ વાણી બોલ ! આ તારી માતાને ધન્ય છે કે આજ સુધી તારા બોલ સાંભળવાના સુખનો અનુભવ કર્યો, પરંતુ મેં તો તારા બોલ આગળ સાંભળેલા, તે યાદ કરી આટલા રોજ કાઢ્યા. આ સમયે તું મને મળ્યો છે, પરંતુ એક વચન પણ બોલતો નથી. જીવનાધાર ! તારા પિતા સામી એકવાર દ્રષ્ટિ કર ! નહિ તો હું તને થોડા વખતમાંજ સ્વર્ગમાં ભેળો થઇશ. હાં સુકુમાર વત્સ ! હા મનોહૃદય નંદન ! તારું દીનમુખ જોઇ મારું હૃદય કેમ ફાટી જતું નથી ? છત્યાદિ બોલતાં ફરી મૂઠા પામ્યા. તેને પડેલા જોઇ તારામતીને વિચાર આવ્યો કે;—વિદ્-જનનના મનનો ચંદ્ર એવો હરિશ્ચંદ્ર, તેજ આ પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે એમાં સંશય નથી. એ નરેશ્વર અત્યારે રમશાનમાં ક્યાંથી આવ્યા હશે ! છત્યાદિ વિચાર કરતી, બતાં અને પુત્રના દુઃખથી પીડિત તે દીના અને વિસ્મિતા રાણી મૂઠાંથી ધરણીપર ઢળી પડી. ધીરે ધીરે ચેતના આવતાં ગદ્ગદ કહે બોલી;—‘ધિક છે, દૈવને ! હે દયા વિનાના અને અમર્યાદ ! આ દેવ રાજાને ચાંડાલતામાં આવ્યા. આ દૈવનો કેવો ફેરફાર ! પૂર્વે જે આ રાજાને ચાલતાં તાબે થયેલા રાજાઓ પોતાના અમૂલ્ય વસ્ત્રવડે જમીન સાફ કરતા, એવા મોઢા મહારાજા આજે દુઃખથી પીડિત થઇ અપવિત્ર બચકર રમશાનમાં

જ્યાં લક્ષ્મ અંગારા અને અડધા બળેલાં હાડકાં મળ્યાં હિં પડ્યાં છે ત્યાં ફરે છે ! ! ! ખત્યાદિ બોલી વિલાપ કરવા લાગી.

રાગએ કહ્યું:—પ્રિયા ! તું તારા જે પ્રાણનાથનું સ્મરણ કરે છે. તેજ વજ્રમય હૃદયનો આ હું હરિશ્ચંદ્ર છું. હે પ્રભુ ! મારું રાગપણું ક્યાં ! અને આ ચાંડાળની ચાકરી ક્યાં ! મારા જેવો કાષ્ઠ પણ પૃથ્વીમાં દુઃખીઓ હશે નહિ. પ્રિયા ! તું મારા પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય છે અને આ મારો પુત્ર પણ મારા પ્રાણથી અધિક છે, પણ પુત્રને બાળવા માટે મારા ધણીને કર આપવો જોઈએ અગર તેમની આજ્ઞા મળવી જોઈએ, તે વિના બાળી શકાય નહિ. જે “ પોતાના શરીર, સર્ગા, પુત્ર, કે સ્ત્રી સાર પોતાના ધણીનું અહિત કરે છે, તે મહા અધમમાં અધમ માણસ ગણાય છે.” માટે તું અહીં બેસ, હું મારા ધણીની આજ્ઞા લેવા જઈ છું. એમ કહી પોતાના ધણી પાસે ગયો.

વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણરૂપે આવી રાણીને પીશાયનો ભો બતાવ્યો. જેથી રાણી પુત્રનું પ્રેત લઈ એક પાસેના દેવળમાં જઈ બેઠી. થોડીવારે નિંદ્રા આવી ગઈ; એટલે ઋષિએ રોહિતનું પેટ ફાડી આંતરડાં કહાડી રાણીના મોં ઉપર નાખ્યાં અને લોહી છાંટ્યું, પછી શંખનાદ કર્યો. લોકો ભેળાં થયાં, આ કાષ્ઠ રાક્ષસી છે ? એવી બૂમ ઉડાડી. રાણીને લોકોએ પૂછવા માંડ્યું, પણ તે દુઃખથી ગાંઠા જેવી થઈ ગયેલી કાંઈ જવાબ આપી શકી નહિ. તેથી લોકોના મનમાં શંકા આવી કે;—એ સ્ત્રી નથી, પણ કાષ્ઠ રાક્ષસી જેવી છે ! તે ખરેખરી કાષ્ઠ બાલધાતની છે, તેણે બક્ષ સાર આ કાષ્ઠનું બાળક દેવળમાં આણ્યું છે. એ રીતે લોકો બોલવા લાગ્યા અને તે પ્રમાણે તેને કારણે સૂઝવા લાગ્યાં. અંતે તેને બાલધાતિની માની મારી નાખવા યોગ્ય ઠરાવી અને મારી નાંખવા વીરબાહુને જાણ કરી. તેણે હરિશ્ચંદ્રને બોલાવવાની તજવીજ કરી, તેટલામાં તે શોકાતુર હૃદયે પોતાના બાળકને બાળવાની રજા લેવા આવી પહોંચ્યા. હરિશ્ચંદ્રે હજી પોતાની વાત કરી નહોતી, ત્યાં વીરબાહુએ આજ્ઞા કરી કે:—રે દાસ ! સ્મશાન પાસેના દેવળમાં કાષ્ઠ રાક્ષસી સ્ત્રી આવી છે, તે બાલધાતિની છે, તેને વધ કરવાનો હુકમ થયો છે. માટે તારી પાસે આવે કે, તું તેનો વધ કરજે !

આ સાંભળી હરિશ્ચંદ્ર વિચારમાં પડ્યા કે, આજ સુધી તો મારે મૃત મનુષ્યોનાં શબ સંબંધીનું જ કામ હતું, પણ આતો વધ અને તે પણ કાષ્ઠ સ્ત્રીનો વધ, એમ સ્થિતિનું અતિશય અંતર થઈ જતાં તે વિષે શંકાશીલ થઈ ધ્રુજતે ધ્રુજતે કહેવા લાગ્યા કે;—‘ એ કરવા હું શક્તિવાન નથી, તમારી આજ્ઞાથી બીજું અસાધ્ય કર્મ હશે, તે પણ હું કરીશ. ચાંડાલ કહે,—તું

બીજા માં, આ ખડ્ગ લે અને તું જા, તેને મારજે. તે બાળકોને બચાવેનારી છે, તે રક્ષા કરવા યોગ્ય નથી; એ દુષ્ટાએ બહુ બાળકોને ખાધાં છે, એના એકના વધથી બહુને સુખ થશે અને લોકોને નીરાંત થશે. હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું;—‘ સ્ત્રીઓ સદા રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. મારો જન્મ થયો ત્યારથીજ વ્રત છે કે, સ્ત્રી વધ ન કરવો. બીજું ગમે તેવું દારણુ કામ હશે તે હું કરીશ. પણ સ્ત્રી વધ નહિ થાય ! ચાંડાલે કહ્યું;—‘ તું ચાંડાલનો દાસ છે. માટે તારે હું કહું તે કરવાનો ધર્મ છે. માટે લે આ ખડ્ગ અને છેલ્લે તેનું શિર.

હરિશ્ચંદ્ર આ વચન સાંભળી દીક્ષગીર થતા નીચું મુખ કરી ખડ્ગ લઈ રમશાનમાં આવ્યા. ત્યાં તારામતી જેને રાક્ષસી ગણેલી છે, તેને પુત્ર સહિત મૂકી સિપાઈઓ આવ્યા ગયા. તારામતી વિપત્તિપર વિપત્તિ આવી પડવાથી શરીરની શુદ્ધ બૂલી જઈ, વિલાપ કરતી હતી. હરિશ્ચંદ્ર તેમને નિરખી છાતીફાટ રૂદન કરવા લાગ્યા. આ વળી બીજું વિપરીત દુઃખ આવી પડવાથી બેશુદ્ધ થઈ ગયા. તારામતી વિલાપ કરતી રાજાને કંઠે વળગી પડી બોલી કે;—‘ હે રાજા ! આ તે સ્વપ્ન છે કે સત્ય છે ! હે મહા બાગ ! આપ આને જે માનતા હો તે કહો. માં મન નિશ્ચય મુંઝાય છે, હે ધર્મજી ! જે આ સર્વ સત્યજ હોય તો ધર્મ વિષે સહાયતા નથી, તેમજ વિપ્ર. દેવાદિના પૂજનમાં અને સત્ય સાધનમાં પણ કંઈ નથી, જે ધર્મજ નથી તો સત્ય તો ક્યાંથીજ હોય !’ એટલું બોલી પછી પોતાનો વ્રતાંત કહ્યો. રાજાએ નિશ્ચય કર્યો કે પોતાની સ્ત્રી નિરપરાધી છે, તોપણ પોતાના ધણીનો હુકમ ભંગ કેમ થાય ! એવા વિચારમાં મૂંઝાત થયા. શુદ્ધિમાં આવતાં રાણીએ ગદગદ ગિરાથી કહ્યું કે;—‘ પ્રાણુનાથ ! માં શિર છેદીને આપના સ્વામીની આજ્ઞા પાળો. રાજેન્દ્રાચસલ આપનાથી ન થાઓ. પરદ્રોહ તે પાપ છે,

હરિશ્ચંદ્ર રાજા આ સાંભળી ફરી મૂંઝા પામ્યા. શુદ્ધિમાં આવતા બોલ્યા કે;—‘ હે પ્રિય ! જે કહેવાને પણ અશક્ય છે, તે કર્મ કરાય તો કેમજ. રાણી બોલી,—‘ હે પ્રભો ! મેં સત્ય કર્મ કર્યો છે, તો અન્ય જન્મને વિષે પણ આપજ મારા પતિ થશો ! રોહિત સરખા પુત્ર, વસિષ્ઠ સરખા ગુરુ, અને વિશ્વામિત્ર સરખા જન્મેજન્મ યાચક મળજો. પ્રાણુપતિ ! ‘તમારા હાથથી ના બેલી તલવાર પણ મારા ગળામાં મોતીની માળા જેવી લાગશે ! માટે ચિંતાતુર ન થતાં તરત ધા કરો !’ રાજાએ કહ્યું—‘ જે નિષ્કપટ થઈ મારા ધણીની આજ્ઞા પાળી છે, તો આપણું ધન્ય કલ્યાણ કરશે. આપણે સૌ થોડા વખતમાં સ્વર્ગમાં એકઠાં થઈશું. આ ખડ્ગ આપણા વિયોગને વધારેવાર સહન કરશે નહિ. આ પ્રમાણે બોલી પરમે-

શ્વરનું ધ્યાન કરતાં જેવા ખડ્ગ ઉગામી ધા કરવા જાય છે. તેવાજ તર્ક સાક્ષાત્ ધર્મને પ્રમુખ કરી સર્વ દેવો વિશ્વામિત્ર સાથે આવી ઉભા રહ્યા અને બોલ્યા કે;—હે રાજન ! સાહસ મા કરો ? અમે ધર્માદિ છીએ. તમે પ્રાણુ જતાં સુધી પણ તમારો સત્ય ધર્મ ચૂક્યા નથી. તેથી તમને ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! ! આપના સત્યવાદિ ગુણોથી બહુજ સંતોષિત થયા છીએ. આપે સનાતન લોક જિત્યા છે. બીજા નરોને જે પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે, તે તમે પોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત કર્યું છે. પછી સર્વ ઉપર અમૃત અને પુષ્પની વૃષ્ટિ થઇ. સુકુમાર પુત્ર રોહિત સ્વસ્થ થઇ ઉભો થયો. વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રના સત્ય વ્રતપર પ્રસન્ન થઇ પોતાના કેટલાક તપનું ફળ તેમને અર્પણ કર્યું. માયાની અતિ ગહન છાયા દૂર થઇ અને સત્યનો પ્રકાશ થયો. ઇશ્વર કૃપાથી સર્વનો સંયોગ થયો અને સુખ સંપત્તિ તથા રાજ્યાદિ સર્વ નિર્મળ અમરકીર્તિ સહિત પાછું હરિશ્ચંદ્રને આવી મળ્યું. અયોદ્યામાં ધણી વર્ષ ધર્મ રાજ્ય ચલાવ્યું. પછી રોહિતને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો.

મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર દુઃખથી ડરી જઇ, કદી ધૈર્ય છોડી ધર્મથી ચળા-યમાન થયા નહોતા. એવાં તેમનામાં મહાન્ પુરૂષનાં ઉત્તમ લક્ષણો હતાં. સંકટો સહન કરીને પણ સત્યવાદી, દાતા, અને ધર્મશીલ આદિ ગુણોવડે મહાત્મા થવાથી અંતે કેટલાં સુખ અને લાભ છે ? તેનું હરિશ્ચંદ્ર એક ઉત્તમ અમર દર્શાવે છે. જેમ તે મહારાજ હતા. તેમ તેમને ધણી સંકટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં. તેવી રીતે કદી આપણી સ્થિતિને અનુકૂળ આપણને સદાચાર પાળતાં સંકટો આવે, તો તે દઢતા રાખી સહન કરવાં. તેથી અંતે મહા સુખ અને લાભ થાય છે. અંતે “ સત્ય મેવ જયતે ” એ નિઃસંદેહ છે. કાળકૌશિક બ્રાહ્મણ, ચાંડાલાદિ સર્વ વેશ ધારી હતા. એ સર્વ હરિશ્ચંદ્રની પરીક્ષા જેવા સારૂ વિશ્વામિત્રની કરેલી રચનાજ હતી. તે અંતે તેને પરમ સદ્ગતિ આપનાર સાધનજ થયું. જે પરમ સ્થાન પામવાને મનુષ્યો ઇચ્છે છે, તે સ્થાન સહકુટુંબ હરિશ્ચંદ્રને પ્રાપ્ત થયું અને દેવાદિને પણ અતિ ફલેષ એવી અતુલ કીર્તિને પામ્યા. જે અદ્વાપિ સતેજ છે. ધ ય હરિશ્ચંદ્ર ! ! !

સગર રાજ.

સ ર્વવંશી દક્ષવાક કુલોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્ર વંશીય બાહુક રાજના પુત્ર. તેની ઉત્પત્તિ એવી રીતે છેકે:—બાહુક રાજએ ધણી-વાર લગ્ન કર્યું હતું, પણ તેમાં એક સ્ત્રીથી સંતતિ થઈ નહોતી. તેથી તે ધણો ઉદાસ રહેતો હતો. તેટલામાં એક પ્રસંગે દૈવ્ય-યોગથી નારદજી આવ્યા. તેમણે આત્મકથા આપી કહ્યું કે, આ ક્ષણ મને તે એક રાણીને ખવાડજો. એટલે તમને પુત્ર થશે, તે દિવસે મોટી રાણીને વારો હતો, તેને રાજએ તે ક્ષણ ખવડાવ્યું, તેનાથી ગર્ભ રહ્યો. તેવામાં એવું બન્યું કે, બાહુકના નગર ઉપર ધણાક રાજઓ ચડી આવ્યા. તેથી તે ભાગીને જ્યાં ઋષિઓની પર્ણકુટીઓ હતી, ત્યાં પોતાની સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે આવી રહ્યો. મોટી સ્ત્રીને ગર્ભવંતી જોઈ બીજી શોકયોને અદેખાઈ આવી. તેમણે પેલીને ઝેર દીધું. ગર્ભવતીને વિષની જ્વાળા બહુ લાગી, તેથી એ ઔરવ ઋષિની ઝુપડીમાં ગઈ અને જણાવ્યું કે; મહારાજ ! મારો પ્રાણ ઉગારો. ઋષિએ આશિર્વાદ દીધો કે;—“તને અને તારા ગર્ભને કંઈ હાનિ થશે નહિ. પણ પુત્ર વિષ સાથે અવતરશે.” પછી બાહુકનું મૃત્યુ થયું; ત્યારે સર્વ સ્ત્રીઓ સતી થઈ, માત્ર ગર્ભવતીને ઔરવ ઋષિએ અટકાવી રાખી હતી. તેને પુત્રનો પ્રસવ થયો. ઋષિએ તેનું નામ સગર (વિષ સહિત) પાડ્યું.

સગર રાજ મહા તેજસ્વી હતા. આગળ જતાં તેઓ મહા પરાક્રમી શૂરવીર, વિદ્વાન, ચતુર, દયાળુ, નીતિવાન, ઉત્સાહી અને હિંમતવાન નીકળ્યા હતા. તેમને ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન ઉપર પ્રીતિ હતી. તેઓ વિદર્ભ દેશના ચંદ્ર રાજની કન્યા સુમતી અથવા પ્રભા અને શિષિ દેશના રાજની કન્યા કેશિની અથવા હાનુમતી એ બે સાથે પરણ્યા હતા. આ બંને સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા હતી. આરવ ઋષિના કહેવાથી તાલગંધ, યવન, શક, હૈહય, અને અર્બર વગેરે મ્લેચ્છોને જીતીને સગર રાજએ રાજ્ય વધાર્યું હતું. તે મ્લેચ્છોમાં કેટલાકને નહિ મારતાં તેમને વિકૃત—ખરાબ વેષવાળા કર્યા હતા. કેટલાકને મુંડા અને દાઢી મૂછવાળા, કેટલાકને છુટા કેશવાળા અને અરધા મુંડેલા, કેટલાકને અંદર લૂગડા વગર અને કેટલાકને બહારનાં લૂગડા વગરના બનાવ્યા હતા. જેથી વૈદિક ધર્મિ રાજઓ વગેરેને તરત તેઓ ઓટ્ટેથી ઓળખાઈ આવે. આ મહારાજએ ધણાક શત્રુઓને સંહારી પિતાનું

વેર લીધું. આ સદાચારી મહારાજએ દુષ્ટ દુરાચારીઓને દંડી દેશમાં સદ-
ગુણની વૃદ્ધિ કરી હતી. પ્રજાનું ધણી પ્રકારે કલ્યાણ કર્યું હતું. ત્રેતાયુગમાં
આ પ્રથમ ચક્રવર્તિ રાજા થયા અને ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય ચલાવી મોટી
કીર્તિ સંપાદન કરી હતી.

આ પ્રજા પ્રિય રાજાને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ હતું. પૂર્વ જન્મમાં તેમણે
કન્યાદાન આદિ સુકૃત્યો કર્યા હતાં. તેનાથી તેમને આ જન્મમાં રાજાનો
અવતાર થયો હતો. તેમણે પૂર્વ જન્મના સ્મરણથી ધણી કન્યાઓનું
દાન એકી વખતે આપવાનો વિચાર કર્યો હતો. એ કન્યાઓ પ્રાપ્ત
કરવાની ઈચ્છાથી પોતાની બંને સ્ત્રીઓ સાથે વનમાં જઈ ધણી કાળ
તપશ્વર્ય કરી. એ તપશ્વર્યાથી પરમ કષ્ટાકર મંગળમય પ્રભુ સદાશિવ
પ્રસન્ન થયા, પણ ઈંદ્રની પ્રાર્થનાથી સરસ્વતીજીએ સગરને અવળી પ્રેરણા
કરી. તેથી પુત્રીઓને બદલે ધણી પુત્રો માગ્યા. તેથી સુમતીને પેટ
ધણી પુત્રો અને કૃશ્ણીને એક પુત્ર એ રીતે પુત્રો થયા. એ સર્વ પુત્રો
મહા બળવાન અને પરાક્રમી હતા. તેમણે સમુદ્રમાં ધણી શોધો કરી
હતી. તેમ તેની અંદરના બેટા તાબે કર્યા હતા. તે સગરના પુત્રોથી
સમુદ્રનું નામ સાગર પડેલું કહેવાય છે. અસમંજ નામે પુત્ર તે ક્રોધ
યોગ બ્રહ્મ પુરૂષનો જન્મ હતો, તેને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ રહ્યું હતું. તેથી
વનમાં નીકળી જવા ઇચ્છતો હતો. કલ્યાણી તે લોકોને દુઃખ દેતો હતો.
તેથી સગર રાજાએ તેને વનમાં કાઢી મૂક્યો અને તેના પુત્ર અશુભાનને
પોતાની પાસે રાખ્યો હતો.

સગર રાજાએ અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કર્યા હતા. પછી સો અશ્વમેધ
યજ્ઞમાં સ્થામકર્ણી અશ્વ—જેનું અંગ કેવળ ધોળું અને કાન માત્ર કાળા
એવા અશ્વને ઈંદ્રે હરણ કરી, પાતાળમાં જ્યાં કપિલ મુનિ ધ્યાનમાં બેઠા
હતા, તેની પાછળ બાંધી રાખ્યો. તે અશ્વની રખેવાળી સગરના પુત્રો કરતા
હતા. તેઓ ભૂમિ અને સમુદ્રપર શોધી વળ્યા, તેમાં કોઈ ઠેકાણે પતો
લાગ્યો નહિ. અંતે નિરાશ થઈ સગર રાજા પાસે આવ્યા. સગરે ફરી પૃથ્વીપર
શોધ કરાવતાં કપિલાશ્રમમાં પતો લાગ્યો, છેટેથી અશ્વને જોઈ બધા સાથે
બૂમ પાડી ઉઠ્યા કે એ અશ્વ અમારો છે. તેને છોડો ? એમ બોલી સમા-
ધિસ્થ બેઠેલા કપિલ મુનિને અશ્વ હરણ કરનાર માની મારવા લાગ્યા. મુનિએ
સમાધિમાંથી નેત્રો ઉઘાડી સગર પુત્રો સામું જોતાંજ તે સર્વ બળી ભસ્મ થયા.

સગર રાજા યજ્ઞની દિક્ષા લઈ બેઠા હતા. સર્વ પુત્રોની આ દશા થઈ,
અસમંજ પુત્રને પહેલાંથીજ વનમાં કાઢી મૂક્યો હતો. યજ્ઞ સમાપ્તમાં
મોટું વિધન આવી પડ્યું, ધણી કાળ વિતી ગયો, પુત્રો પાછા ફર્યા નહિ. તેથી

અસમંજનો પુત્ર અંશુમાન જે મહા પરાક્રમી અને જાતિ વિચારવાન હતો, તેને શોધ કરવા મોકલ્યો. તે શોધેલો કપિલમુનિને આશ્રમે આવ્યો. કપિલમુનિને સમાધિસ્થ જોઈ રતુતિ કરતો કેટલોક વખત ઉભો રહ્યો હતો. મુનિ સમાધિમાંથી ઉઠતાં અંશુમાનને રતુતિ કરતો જોઈ પ્રસન્ન થયા. અશ્વમે આપ્યો અને કહ્યું કે—“ આ તારા કાકાઓની અહીં આ દશા થઈ છે, તેની મુક્તિ ગંગા જ્યારે અહીં આવશે, ત્યારે થશે. ” તે વાત અંશુમાને જાણ સગરને કહી હતી. સગરે ઇશ્વર ઇચ્છા જાણી મન વાળ્યું હતું અને સોમો અશ્વમેધ યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યો હતો; ઇત્યાદિ સુકૃત્યોમાં તેમણે પોતાની અખુટ દોલત વાપરી મોટી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. પછી અંશુમાનને રાજ્યાભિષેક કરી રાજ્ય સોંપી દીધું. પોતે ઔરવ ઋષિ પાસે તત્ત્વજ્ઞાન સમજી લઈ વનમાં તપ કરવા ગયા. ઘણોક કાળ ઇશ્વરભક્તિ કરી મોક્ષને પામ્યા હતા.

એ રીતે સગર રાજાએ સ્વપરાક્રમથી શત્રુઓને મારી પિતાનું વેર લીધું, ખેલું રાજ્ય મેળવી તેમાં વિશેષ વધારો કર્યો, સંપૂર્ણ સત્તા જમાવી ચક્રવર્તિ રાજા થયા. દેશમાંથી દુરાચારને દૂર કરી સદાચારની વૃદ્ધિ કરી હતી. વેદ વિરૂદ્ધ અધર્મિ યવનોને વિકૃત રૂપે કરી ઝાળખાઈ આવે. તેવા કર્યા અને યજ્ઞ યાગાદિ સુકૃત્યોમાં પોતાની અખુટ દોલત વાપરી જગતમાં અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે.

આ ઉપરથી શિક્ષણ લેવાતું છે કે;—જેમ સગર રાજાના ઘણા પુત્રોએ પોતાના પ્રજા જાળના અભિમાને અવિચારથી કપિલ જેવા મહાત્માનો અપરાધ કર્યો. તેથી સત્વર નાશ પામ્યા. તેમ એકદમ અવિચારે કોઈનો અપરાધ કરવો નહિ. નહિતો સગરના પુત્રોના જેવી દશા થાય છે અને આરંભેલાં કાર્યમાં વિઘ્ન પડે છે. વળી જેમ અંશુમાને પોતાના પરાક્રમ કે જાળનો ગર્વ તજી નમ્ર પણે કપિલ મુનિની રતુતિ કરી તો ધારેલું કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થયું અને નાશ પામેલાઓના ઉદ્ધારનો ઉપાય મળ્યો. તેમ અંશુમાનની પેઠે નમ્રપણે મહા પુરુષોની કૃપા સંપાદન કરી કાર્ય સિદ્ધ કરવું એ ઉત્તમ છે.

દિલીપ.

આ મહા પ્રતાપી રાજા, સગર રાજાના પૌત્ર અને અંશુમાન રાજાના પુત્ર. માતાનું નામ યશોદા હતું. તે પિતૃઓની પુત્રી હતી. તે મહા ધાર્મિક અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તેમના હાથ નીચે આ બાળ વયમાં સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ લઈ ઉછર્યા હતા અને ઋષિ મુનિઓની સોળતમાં રહી વેદ, વેદાંગાદિકનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેથી તે મહા દયાળુ, ધાર્મિક, તત્ત્વજ્ઞાની, શૂરવીર, હિંમતવાન અને ઉત્સાહી આદિ સદ્ગુણ સંપન્ન થયા હતા. પોતાના પ્રબળ પરાક્રમથી સાતે દ્વીપમાં રાજ્યસત્તા જમાવી મહારાજા ધિરાજનું પદ સંપાદન કર્યું હતું. પિતાના પ્રમાણે જ ધર્મ, નીતિથી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય ચલાવી પ્રજા પ્રીતિ મેળવી હતી. યજ્ઞ યાગાદિક શુભ કાર્યોમાં અખુટ ખજાનો ખાલી કર્યો હતો.

દિલીપ રાજાએ ધણા શત્રુઓને સંહારી નિષકંટક રાજ્ય કર્યું હતું. તેનું અતુલ પરાક્રમ જોઈ રાવણ સરખા જોરાવર રાજાઓ પણ ખીને ચાલતા હતા. આ મહારાજા મંત્ર શાસ્ત્રમાં પણ ધણા કુશળ હતા. તપ વ્રોચે કરી ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરી હતી. એક વખતે રાવણે તે કાથે લડાઈ કરવાનો વિચાર ધાર્યો હતો, પણ પ્રથમ તેમની શક્તિ જોવાને બ્રાહ્મણરૂપે આવ્યો હતો. તેમની સ્મૃત્તિ આદિની ચિકિત્સા કરી, પછી જ્યાં મહારાજા પૂજા પાઠ કરતા હતા ત્યાં આવ્યો. મહારાજા પૂજા કરી એક કુશ જળથી મંત્રી દક્ષિણ દિશામાં ફેંક્યો, તે જોઈ રાવણને શંકા થઈ. તેથી સ્નેહભાવ બતાવી તેનું કારણ પૂછતા દિલીપે કહ્યું કે;—આ કુશ કામધેનુનું વાધથી રક્ષણ કરવાને તથા લંકામાં રાવણ નામે દ્વિજ બ્રાહ્મણ રાજ્ય કરે છે. તેમનું ધામ અને પુર પાવકથી બળે છે તે જુઝાવવાને ફેંક્યો છે. તે સાંભળી રાવણ અતિશય શંકાશીલ થયો. તરત તેનો તપાસ કર્યો, તો તે સર્વે દિલીપ રાજાના કહેવા પ્રમાણે જ મળી આવ્યું હતું. એ જોઈ એ ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો હતો અને તેમની પ્રબળ શક્તિ જોઈ નાશી ગયો હતો. તે પછી તેણે કદી પણ એ રાજા સામે થવાનો વિચાર સરખોએ કર્યો નહોતો. આ ઉપરથી દિલીપ રાજાની પ્રબળ શક્તિની તુલના થઈ શકે છે.

મહારાજા દિલીપે ધણાં વર્ષ ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કરીને બહુ કીર્તિ મેળવી હતી. ભગિરથ ૧ નામે પ્રતાપી પુત્ર જેણે ગંગા લાવી પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેવા પ્રતાપી પુત્રને રાજ્ય સોંપી વનમાં

તપ કરવા ગયા હતા. અને ત્યાંજ મોક્ષ ગતિને પામ્યા હતા. ધન્ય છે આવા વીર પુરુષને ! ! !

રધુરાજ.

આ પ્રજા પ્રિય જગત પ્રસિદ્ધ મહારાજ સૂર્યવંશી ષક્તિવાકુ કુલોત્પન્ન દિલીપ રાજના પૌત્ર, દીર્ઘમુખાહુના પુત્ર અને હશરથના પિતામહ થાય. તેઓ ત્રેતાયુગમાં અયોધ્યામાં રાજ કરતો હતો. બાળપણમાં તેમણે ધણી વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. વિદ્વાન પુરુષોની સંગતમાં ઉછર્યો હતો. તેઓ મહા શૂરવીર, પરાક્રમી, તેજસ્વી, નીતિગ્ર, ધર્મિષ્ઠ, કાર્યપરત્વે ખંતીલો, દયાળુ અને પરોપકારી હતો. તે એટલો તો શૂરવીર અને નિડર હતો કે તેની સામે થવાની કાંઈ રાજાની હિંમત ચાલતી નહિ. શત્રુઓ તેને દેખી થરથર કંપતા અને દિગ્પાળો દેખી ડરતા હતા. તેની કીર્તિનાં કીર્ણા આખી પૃથ્વીપર પ્રસરી રહ્યાં હતાં. છત્યાદિ તેના ગુણ અને કીર્તિનું વર્ણન રઘુવંશ સર્ગ ૪ શ્લો. ૨૫ સુધી વર્ણન કરી, પછી તેના દિગ્વિજયનું ટુંક વર્ણન કરેલું છે. એ તેમના પરાક્રમ જાણવાને આ ઠેકાણે તેમના દિગ્વિજયનું ટુંક વર્ણન આપવું યોગ્ય લાગે છે.

રધુરાજએ દિગ્વિજય કરતા પહેલાં, પ્રથમ રાજધાની અયોધ્યા અને પોતાના દેશના બીજા કિલ્લાઓનું શત્રુથી રક્ષણ થાય એવો બંદોબસ્ત કર્યો. પોતાના સૈન્યને પછવાડેથી દુશ્મનો કંઈ અડચણ ન કરી શકે અને પોતાને મદદ મળતી રહે એવી ગોઠવણ કરી હતી. પછી ૧ મૌલ્ય, ૨ બ્રાત્ય, ૩ સૂર્ય, ૪ શ્રેણી, ૫ દ્વીપદ, ૬ આટવીક એવી ૬ પ્રકારની સેના લઈ દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો. એ વખતે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ શાલી ધાન્ય (કમોદ)થી વધાવ્યો. એ સર્વ સૈન્યના ચાલવાથી એટલી તો ધુગની ડમરી ઉડતી હતી કે તેથી આકાશ છવાઈ ગયું હતું. તેને લીધે આકાશમાં ભૂતળનો અને બેસુમાર હાથીનું સૈન્ય ચાલવાથી પૃથ્વીપર મેઘમંડળવાળા આકાશની બાંનિ થતી હતી. એવી રીતે સૈન્ય પ્રથમ પૂર્વદિશા બણી

(૧) એવું કહેવાય છે કે—ભગિરથ રાજાએ તપ કરીને પોતાના પૂર્વજો (સગરના પુત્રો) જે કપિલ મુનિના કોષામિથી બંજીમુઆ હતા. તેમને ઉદ્ધાર કરવા સારૂ ગંગા નદીને સ્વર્ગમાંથી નીચે આણ્યા હતાં.

આદ્યું. રસ્તાના નિર્જળ દેશમાં નવાણુ ખોદાવ્યાં, નદીઓપર પૂલો બંધાવ્યાં અને ધાટા જંગલમાં મેદાન કરતું તે સૈન્ય પૂર્વ સાગર ખસે આવ્યું.

રઘુરાજનું અસંખ્ય સૈન્ય જ્ય મેળવતું તાડના ધાટાવનમાં સમુદ્ર કિનારા પાસે આવી પહોંચ્યું. સુબ્રહ્મ દેશનો રાજા શરણે થયો. બુંગ-બુંગાળા દેશનો રાજા નૌકા સૈન્ય લઈ યુદ્ધ કરવા આવ્યો, તેનો પણ પરાજય કરી રઘુરાજએ ગંગા પ્રવાહમાં પોતાનો જય સ્તંભ રોપ્યો. કેટલાક રાજાઓને પ્રથમ પદબ્રષ્ટ કર્યાં. પછી તે પાસેથી ખંડણી લેવી કરાવી તેમને તેમનાં રાજ્ય પાછાં આપ્યાં. ત્યાંથી તેઓ કલિંગ, ઉંડીસા પ્રાંતમાં ગયો. અને ત્યાં મહોદ્ર પર્વતપર જય વાવટો ચઢાવ્યો. મહોદ્ર રાજા પાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ, તેને રાજા સોંપ્યું, ત્યાંથી રઘુરાજ સોપારીના વૃક્ષવાળા વનમાં થઈ સમુદ્ર કિનારાને રસ્તે દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો, પુષ્કળ હાથીઓના સૈન્ય સાથે કાવેરી નદી ઉતર્યો, ત્યાંથી મળીયાગીરીની તળેટીમાં આવ્યો, જ્યાં મરીના વનમાં હારિત પક્ષીઓ પુષ્કળ હતાં, ત્યાં છાવણી કરી રહ્યો. તે વનમાં એલચી ધણી હતી, સૂર્ય જ્યારે દક્ષિણમનને થાય છે; ત્યારે તેનો પ્રતાપ ન્યૂન થાય છે, પણ આ સૂર્યપુત્ર રઘુરાજને પ્રતાપ તો દક્ષિણ તરફ જતાં અધિક વધતો ચાલ્યો હતો.

રઘુરાજ ત્યાંથી દૂર દૂર પર્વતોની વચ્ચેના કેટલાક દેશને જીતી સિંહાદ્રી પર્વત ઉતરી પશ્ચિમ દિશા તરફ જય કરવા ચાલ્યો. સર્વ સેના કેરલ (જેમાં-ગોવા, કાલિકટ આદિ નગરો આવેલાં છે.) દેશમાં આવી જ્યાં મરલા નામે નદી વહે છે, કેવડાનાં વૃક્ષનાં વનો છે. તાડ અને ખજૂરીનાં પણ વન ત્યાં આવેલાં છે, તે દેશ જીતી ત્યાંના રાજાને તાબે કરી કર લીધો અને ત્યાંના ત્રિકુટાચળ પર્વત ઉપર પોતાનો જય વાવટો ચઢાવ્યો.

દક્ષિણ દેશમાંથી નીકળીને સિંધ, પંજાબ, અને અફઘાનિસ્તાન આદિ દેશો જીતી ધીરણ દેશમાં ગયા. ત્યાંના રાજા સાથે મોટું યુદ્ધ કરી તેને શરણે આણ્યો. થોડાંઓ દ્રાક્ષના માંડવા નીચે ઉમદા ચામડાનાં બિછાનાં બિછાવી વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યાં, ત્યાં થોડો કાળ રહી સ્વારી ઉત્તર દિશાના રાજાઓને જીતવા ચાલી.

આ સ્વારી સિંધુ નદીના કાંઠા ઉપર થઈને કુંજુ--ટીબેટ દેશમાં આવી, ત્યાંના લોકોને જીત્યા. તે પછી કાંબોજ-કાંબોડિયા દેશમાં જતાં, ત્યાંના રાજા ઉંચા અને મોટા ઘોડા આપી રઘુરાજને શરણે ગયો. તે પછી ઘોડેસ્વારનું સૈન્ય લઈ રાજા હિમાલયના પહાડો ઉપર ચડ્યો. ત્યાંની

ગુફાઓમાં મોટા પરાક્રમી સિદ્ધા સુતાં સુતાં સૈન્ય જોતા હતા, ત્યાં બોજ-
પત્ર અને વાસના મોટા જંગલોમાં જતાં ગંગાની ધારાનાં રજકણો સાથે
શીતળ પવન આવતો હતો, કસ્તૂરીઆ મૃગો બેઠેલાં હતાં. અને એક
જાતની ઔષધી તેલ વિના દીવાની પેઠે બળતી હતી. તે પ્રદેશમાં રધુરાજ
પોતાનો કીર્તિસ્તંભ રોપીને કેલાસ પર્વત પાસે થઇને લોહિયા નામે નદી
ઉતરી કૃષ્ણા ગુરના જંગલમાં પડાવ કર્યો. ત્યાં પ્રાગજેતિષ અને કામરૂપ
દેશના X રાજા શરણે આવ્યા. એ રીતે ધણા એક રાજાઓને જીતી ચોતરફ
દિગ્વિજય કરી રધુરાજ પોતાની રાજધાનીમાં ગયા અને ચક્રવર્તિ મહારાજનું
અધધારણુ કર્યું.

રધુરાજએ રાજધાનીમાં આવ્યા પછી ન્યાય અને નીતિસર રાજ્ય
ચલાવી સર્વ પ્રજાને સુખી કરી હતી; દેશમાં વિદ્યા, કળા, અને સ્મૃદ્ધિમાં
વૃદ્ધિ કરી હતી; અને સ્વધર્મને શ્રેષ્ઠતાએ લાવી મૂક્યો હતો. તેમણે વિદ્વા-
નોને પૂર્ણ આશ્રય આપ્યો હતો. બ્રાહ્મણ અને ઉંચા ક્ષત્રિયો માની હતા.
વૈશ્યો અને શુદ્રો પણ વિદ્યા સંપાદન કરી પોતાના કર્મમાં કુશળ રહેતા.
અને તેમાંજ તેઓ પૂર્ણ સુખ માનતા હતા. ઠામ ઠામ વેદની, તત્ત્વજ્ઞાનની
અને પદાર્થ શાસ્ત્રની ચર્ચા ચાલતી હતી. આ મહારાજ સ્વધર્મ અને
સ્વદેશ રક્ષણુર્યે પોતાના પ્રાણ સરખાને પણ પ્યારો ગણતા નહોતા. તેઓ
દીન દુઃખીઓનાં દુઃખ ટાળવાને સદા કાળજી રાખતા હતા. મોજ શોખાદિ
સંસારની વૃથા લલુતામાં તેમનું લક્ષ નહોતું. પોતાની સ્મૃદ્ધિ અને જીંદ
ગીનો સત્ય ઉપયોગ કરવામાં પ્રતિદિન રોકાતા હતા. પ્રજાને ન્યાય નીતિથી
પુત્ર સમ પાળી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. ધર્મનાં નિલકૃત્ય કરવામાં કષ્ટ
વેઠતાં હતા. અને પોતાના અપાર દ્રવ્યનો ઉપયોગ દુઃખીઓના દુઃખ દૂર
કરવામાં, અને વિદ્વાનોને તથા ધર્મને આશ્રય આપવામાં કરતા હતા.

રધુરાજએ વિશ્વજિત નામે મહાયજ્ઞ કર્યો હતો. તેની દક્ષિણામાં
તેમણે પોતાની પાસેનું સધળું દ્રવ્ય આપી દીધું હતું. ત્યાર પછી થોડી
મુદતમાં વરત-નું મુનિનો કૌતુક નામે શિષ્ય સંપૂર્ણ વિદ્યાભ્યાસ કરીને
ગુરુ દક્ષિણા માટે મહારાજ રધુરાજ પાસે આવ્યો. તે વખતે તેમની પાસે
ઋત્તિકાપાત્ર સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહોતું. તોપણ મહા કષ્ટ વેઠીને તેની
હસ્થા પૂર્ણ કરી હતી. રધુરાજના સત્ય વર્તનના અનેક દાખલા છે. તેમને
માટે જેટલું લખીએ તેટલું થોડું છે. તેમના પરોપકારનાં કાર્યો સંખ્યાની

X રંગપુર, મહીમનસિંધ, સિલહટ, જમના, કયા, મણીપુર, અને
આશામ, એટલા દેશોને શાસનમાં કામ રૂપ દેશ ગણેલો છે.

આશ્ચર્ય પામીએ છીએ. આ મહારાજના રાજમંદિરમાં એક વખતે એક વૃદ્ધ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ યાચવા ગયો. રાણીએ તેનો વિવિધ પ્રકારે સત્કાર કર્યો. રાજાએ તેની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા સઘળું રાજ્ય આપી દીધું અને પોતે એકલા વનમાં ચાલી નીકળ્યા હતા. વનમાં તેમને એક ફળ પ્રાપ્ત થયું હતું, તે ફળ ખાનાર વૃદ્ધ હોય તો યુવાન થાય એવું હતું. તે ફળ પણ પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ યુવાન થઇ સુખ ભોગવે એવી ઇચ્છાથી તેનેજ આપી દીધું હતું. વાહ ! કેવો પરમાર્થ ! તેમની સત્ય નિષ્ઠા હતી તો ફરીને ઇશ્વર કૃપાથી રાજ્ય મળ્યું હતું.

રઘુરાજના પર દુઃખભંજનપણના અને દાનવીરપણના અનેક દાખલા છે. જેણે કરીને તેમણે સૂર્યવંશી રાજ્યનો એટલો તો ઉત્કર્ષ કર્યો હતો, અને એટલી તો જગતમાં પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી કે સૂર્યવંશ એ રઘુવંશના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. જે કુળમાં આવા પુરૂષો ઉત્પન્ન થાય, તે કુળને ધન્ય છે ! અસંખ્ય દ્રષ્ટાંતોથી જણાય છે કે;—“ સુર અને સ્વાશ્રયી વીર પુરૂષો દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં જેવા શુરવીર અને સમર્થ હોય છે, તેવાજ મુપાત્રે દાન કરવામાં હોય છે. સજ્જનોની સંપત્તિ સાર્વજનિક ગણાય છે. ” એ યથાર્થ છે. આ ઇશ્વર પરાયણ દાનવીર રઘુરાજાએ દીર્ઘકાળ પર્યંત નીતિથી નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, અને વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી પોતાના અજ નામે પુત્રને રાજ્ય સોંપી વનમાં તપ કરવા ગયા હતા. ત્યાંજ પોતાનો અમૂલ્ય દેહ ત્યાગ કરી પરમ મોક્ષ ગતિને પામ્યા હતા. અરે ! શું એવા મહાન પુરૂષો જગતમાંથી ગયા ! નહિ, નહિ, તેઓ તો કીર્તિ રૂપે જગતમાં સદા અમરજ છે. ધન્ય છે તેમને !!

ભરતરાજ.

આ ચક્રવર્તિ મહારાજ ભરત ચંદ્રવંશી પુરૂ કુલોત્પન્ન પ્રતાપી રાજા દુષ્યંતના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ સતી શકુન્તલા હતું. તે મહાત્મા કણ્વ મુનિના આશ્રમમાં ઉછરી મોટી થઇ હતી. ત્યાંજ દુષ્યંત રાજા તેની સાથે ગાંધર્વ વિવાહથી પરણ્યા હતા અને ભરત રાજાનો જન્મ પણ કણ્વ મુનિના આશ્રમમાંજ દ્વાપર યુગમાં થયો હતો. તેથી બાલ્યવસ્થાનો થોડો કાળ ઋષિ મુનિઓનાજ સમાગમમાં ભરત ઉછર્યો હતા અને જાત કર્માદિ સંસ્કાર કણ્વ મુનિએજ કર્યા હતા.

ભરતના જમણા હાથમાં ચક્રની, અને બે પગમાં કમળના પ્રોશની નિશાની હતી. તપોવનમાં ૪૨૫ મુનિના આશ્રમ પાસે એક વખતે સિંહના બચ્ચાને પકડી લાવી, તેની સાથે ભરત રમતા હતા. ત્યારથીજ તેમના પ્રબળ બળની સર્વને ખાત્રી થઇ હતી. ભરતરાજ બહુ ધાર્મિક, વિદ્વાન અને જ્ઞાની હતા. તેમને દેવ, ધર્મ, અને બ્રાહ્મણ ઉપર ધણી આસ્થા હતી. મહારાજ દુષ્યંતના મરણ પછી મહાભિષેકના વિધિથી અભિષેક પામેલા એ રાજાએ, કિરાત, યવન, અંધ, કંક, અને શક ઇત્યાદિ જાતના સધળા અધર્મિ રાજાઓને તથા મ્લેચ્છોને તેણે જીતીને માર્યા હતા. તેણે સધળેથી અધર્મ દાબ્યો હતો. જૂલમનો નાશ કર્યો હતો. અને ધર્મ નીતિની પ્રવર્તિ કરી હતી. પૂર્વે જે બળવાન દૈત્યો દેવતાઓને જીતીને તેમની સ્ત્રીઓને હરિ લેઇ ગયા હતા. તે સધળાઓને આ પ્રતાપી મહારાજ હરાવીને દેવતાઓની સ્ત્રીઓને પાછી અપાવી હતી. તેથી તેમની તેનાપર અત્યંત પ્રીતિ થઇ હતી. એ રીતે ભરતે સધળે દિગ્વિજય કરી ચક્રવર્તિ મહારાજનું પદ ધારણ કર્યું હતું.

મહારાજ ભરતે પ્રજાના સર્વ મનોરથો પરિપૂર્ણ કર્યા હતા. તેમણે બધા મળીને એકસો તેત્રીશ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. તે સિવાય બહુજ દક્ષિણા વાળા અનેક વેદાંકત કર્મ કર્યા હતા. બહુજ દ્રવ્ય સાથે સૂવર્ણ અલંકારોથી શણગારીને અસંખ્ય ગાયોનું દાન કર્યું હતું. વિદ્યા અને હુબર કળાની વૃદ્ધિને માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય વાપર્યું હતું. તેનું પ્રધાનમંડળ વિદ્વાન હતું અને સલાહકારો ઋષિ મુનિઓ જેવા વિદ્વાન અને ગુણુગ્ર બ્રાહ્મણો હતા. તેમની સહાયતાથી રાજકાર્ય બહુ ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવ્યું હતું તેની આણુ પૃથ્વીના ધણા ખરા ભાગમાં ચારે તરફ ફરતી હતી. જેવા તેઓ દાન, ધર્મ, કર્મ, અને પરાક્રમ શ્રેષ્ઠ ગણાયા હતા, તેવાજ વૈભવમાં દેવતાઓથી પણ વધી ગયા હતા.

આ ધર્માત્મા રાજાએ ધણા વર્ષ સુધી ધર્મ નીતિથી રાજ ચલાવી પ્રજા પ્રેમ મેળવ્યો હતો અને પોતાનાજ પરાક્રમથી દિગ્વિજય કરી શક ચલાવ્યો. એના શકને ભરતશક કહે છે. એ શક ભરતખંડમાં દ્વાપર યુગની સમાપ્તિ સુધી એટલે તે ૩૦૪૪ વર્ષ ચાલ્યો હતો. તે પછી યુધિષ્ઠિર શક શરૂ થયો હતો. આ ભરત રાજનાજ નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ અથવા ભારતવર્ષ પડ્યું હતું. પરંતુ આ વાતની સમ્યાદ વિષે બે મત ચાલે છે. કેટલાક વિદ્વાનનું કહેવું એવું છે કે, આ નહિ પણ ઋષભદેવ રાજર્ષિના પુત્ર જડભરતના નામથી તે નામ પડેલું છે.

મહારાજ ભરતને વિદલ કુલની ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. તેમને કુરુ

અંતાનો થવાથી રાજને તેઓના પતિવ્રતપણા ઉપર વહેમ આવે, તેટલા માટે તે બાળકોને તેમણે જન્મતાજ ગંગાનદીમાં ફેંકી દેવાડાયા હતા. ભરતરાજ પોતાને પુત્ર ન હોવાથી બહુ ચિંતાતુર રહેતો હતો. તેથી પુત્ર પ્રાપ્તિને માટે કષ્ણવ ઋષિના વિચારથી મરૂતસોમ નામે યજ્ઞ કર્યો હતો. તે પછી તેને ભરદ્વાજ નામે પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ભરતે તેનું નામ દિવિતથ પાડ્યું હતું. ત્યાર પછી આ ચક્રવર્તિ મહારાજને પોતાનું રાજપાટ અને લક્ષ્મી એ સર્વ મિથ્યા છે, એવો વિચાર થતાં વૈરાગ્ય ઉપન્ન થયો હતો. તેથી સર્વ રાજપાટ વગેરે પુત્રને સોંપી તે તપોવનમાં તપશ્ચર્યાને માટે ગયો. ત્યાં નિરંતર ઇશ્વર ધ્યાનમાં લાગી રહેતાં, જગતમાં દર્શાતરૂપ અમર કીર્તિ મૂકી પરમ-ગતિને પામ્યો છે.

અંબરીપરાજ.

આ સૂર્યવંશી પ્રતાપી રાજા દિલીપના પૌત્ર અને સૂર્યાત્મિ રાજા ના પુત્ર થાય. તેઓ ત્રેતાયુગમાં મોટા દાનવીર અને ભગ-વદ્ ભક્ત હતા. તેમણે પોતાના અપૂર્વ પરાક્રમવડે સાત

દિવસમાં આખી ભારતભૂમિનું તથા સાત દ્વીપોનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું. તેમની પાસે અખૂટ લક્ષ્મી અને સખળ સૈન્ય હતું. દેવતાઓને પણ દુર્લભ એવો સર્વોત્તમ વૈશ્ણવ મળ્યો હતો. તે છતાં તેનાથી મોહિત થઈને કે અંજાઇ અંધ બન્યા નહોતા. પોતે બહુ વિદ્વાન, શૂરવીર, દયાળુ, અને નીતિગ્રહ હતા. પોતાના શુદ્ધિબળથી તેમણે પહેલાના ક્ષત્રિયો વિષે ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમ વિજયી પુરુષોની સઘળી માહેતી મેળવી હતી. તેસાથે ધર્મજ્ઞાન મેળવી વ્યવહારિક અને રાજ્ય પ્રકરણી બાબતોમાં સારૂ લક્ષ આપ્યું હતું. પોતાની પ્રજાને વિદ્યા અને હુન્નર વગેરેથી સારી આ-બાદ કરી હતી. તેમ વિદ્વાનોને યોગ્ય આશ્રય આપી, વિદ્યા અને ધર્મની-તિની વૃદ્ધિ કરી હતી,

આ રાજા એવાતો ન્યાયી અને નીતિવાન હતા કે પ્રજા અને પુત્ર વચ્ચે કશો તફાવત રાખતા નહિ. પ્રજામાંના આગેવાન પુરુષોને મધુર વ-અનોથી મોલાવી યોગ્ય આદરમાન આપતા હતા. શક્તિમાન પ્રજા પાસેથીજ યોગ્ય કર લેતા અને તે દ્રવ્ય પ્રજાનાજ કલ્યાણ માટે ખર્ચતા હતા. ભૂમિ એવા-ની અનેક પ્રકારથી મેળવી રસકસ વાળી કરી હતી અને તેમાં

થીજ સર્વ પેદાશ કરી ખજનો ભર્યો હતો. તે સિવાય તેમણે બીજી રીતે કર વગેરેથી પેદાસ કરવા કદી પણ લાલચ કરી નહોતી. તેઓ જમીનની પેદાશનેજ ખરી પેદાસ મણુતા હતા. ધણી કર લેવા એતો પ્રજાને દુઃખ આપવા સમાન તેઓ સમજતા હતા. એ રીતે પ્રજાને સર્વ પ્રકારે સખજ કરી સતોષતા અને તેમનો આશ્વિવાંદ લેતા. તેમના ધર્મ રાજ્યમાં પ્રજા પોકાર લેશમાત્ર પણ નહોતો. તેઓ કહેતા કે:—

“ ઇશ્વરે પ્રજાને સર્વ પ્રકારે સુખી રાખવા માટેજ મને રાજતરીકે તેમનો પ્રતિનિધી કરી મોકલ્યો છે. તે ફરજ માત્ર હું બજાવું છું. જો તે આજ્ઞા હું ઉલ્લંઘન કરું તો તેમનો મોટો અપરાધી થઈ નર્કમાં પડું ” માટે પ્રથમ મારે પ્રજાના સુખનો વિચાર કરવો જોઈએ. ઇત્યાદિ વચનો તેઓ પ્રસંગોપાત કહેતા, અને તેજ પ્રમાણે વર્તતા હતા. વાહ ! ધન્ય છે એવા પ્રતાપી અને ધાર્મિક રાજાને ! પૃથ્વીમાં રાજાઓતો આવાજ જોઈએ. એવા રાજાઓવડેજ વિશ્વમાં સુલેહ અને શાન્તિ રથપાઈ જનમંડળનું કલ્યાણ થાય છે.

મહારાજા અંબરીષે રાજતરીકે પ્રજાપ્રત્યે પોતાની ફરજ બજાવવાની સાથે પોતાને જગતમાં ફરી ફરી જન્મી સંસારનાં અનેક પ્રકારનાં સુખ દુઃખ ભોગવવાં ન પડે, તે માટે નિરંતર ઇશ્વર ભક્તિ કરવા તરફ પણ પૂર્ણ લક્ષ આપ્યું હતું. સાત દ્વિપનું રાજ્ય, અખૂટ લક્ષ્મી, અને સર્વોત્તમ વૈભવાદિ સર્વ નાશ પામનાર છે, એવું સમજી તેઓ સર્વને સ્વપ્નવત્ માનતા હતા; કેમકે વૈભવને લીધે મનુષ્ય મોહમાં પડી પોતાનું ખરું કર્તવ્ય ભૂલીજાય છે. તેથી વૈભવાદિમાં ઓછું ધ્યાન રાખી નિરંતર પોતાનું મન શ્રીભગવાનના ચરણારવિંદમાં રાખતા હતા. સર્વ અવયવોને ઇશ્વરભક્તિના કાર્યમાંજ લગાડતા હતા. સર્વમાં આત્મા છે, એવી ભાવના રાખી, પોતાનાં સર્વ ક્રમેની યજ્ઞના ઇશ્વર પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં અર્પણ કરતા હતા અને બ્રહ્મણોપર શ્રદ્ધા રાખી, તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા.

આ મહારાજાએ મહાત્મા વશિષ્ઠ, અસિત, અને ગૌતમઋષિ વગેરે મહર્ષિઓના અગ્રેસરપણાનીએ સરસ્વતી કિનારે ધણી અશ્વમેધ યજ્ઞોથી યજ્ઞેશ્વર ભગવાનનું પૂજન કર્યું હતું. અને પોતાની ધણી સમૃદ્ધિ યજ્ઞો અને દાન દક્ષિણામાં વાપરી હતી. “ યથારાજા તથામ્રજા ” એ નિયમ પ્રમાણે આ પ્રતાપી રાજાની પ્રજા પણ સુખ અને વૈભવમાં ગુલતાન રહી શ્રી ભગવાનના મહિમાને સાંભળતી અને માતી હતી. અંબરીષ રાજાની

સાચી ભક્તિથી શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને પ્રસન્ન થઇ તેમને “ સુદર્શન ” ચંદ્ર આપ્યું હતું. જેના લયથી તેમના શત્રુઓ ત્રાસ પામતા હતા.

આ પરમ ભક્ત રાજાએ એક વખતે શ્રી ભગવાનની આરાધના કરવા માટે પોતાના જેવાજ સ્વભાવવાળી રાણી સાથે એક વર્ષ સુધીનું અભયા વૈતરણીનું વ્રત કર્યું હતું. વર્ષ પૂરું થતાં દ્વાદશી એ પારણું હતું. તે દિવસેજ તેમની પરીક્ષા લેવા દુર્વાસા મુનિ કેટલાક શિષ્યો સાથે ત્યાં અતિથિ થયા. આરસ માત્ર એક ધડી હતી. દુર્વાસા મુનિ આવ્યા પછી તુરતજ રનાન, સંધ્યા આદિ નિત્ય કર્મ કરવા નદી કિનારે ગયા. દ્વાદશી પૂરી થવા આવી, પણ ઋષિ આવ્યા નહિ. તેમના આવ્યા પહેલાં પારણું કરે તો દોષ લાગે અને દ્વાદશીમાં પારણું ન કરે તો વ્રત ભંગ થઇ દોષ લાગે, એ ધર્મ સંકટ આવી પડ્યું. હવે શું કરવું, તે વિષે પૂછતાં બ્રાહ્મણોએ સલાહ આપી કે “ શ્રી વિષ્ણુના ચર્ણમૃતનું ગ્રાસન કરવું. તેથી ભોજન કર્યું ન ગણાય અને પારણું ગણાય. ” રાજાએ તે પ્રમાણે કર્યું. એટલામાં મુનિ આવ્યા. રાજાએ સત્કાર કર્યો, પણ દુર્વાસાએ રાજાનું કરેલું સર્વ જાણી લઇ કહ્યું કે:—હું તારે ત્યાં અતિથિ થઇને આવ્યો. તેને જમાડયા પહેલાં પારણું કરી બેઠો. તે અપરાધનું ફળ તારે ભોગવવું જોઇએ, એમ કહી કૃત્યા (મોત) ઉત્પન્ન કરી. કૃત્યા રાજાને બાળવા દોડી, પણ દાસની રક્ષા કરવા માટે શ્રી ભગવાને આપેલા સુદર્શને તે કૃત્યાને આવર્તાજ બાળી નાખી. અંબરીષ રાજા મુનિની સ્તુતિ કરી ચરણમાં પડ્યો અને ભાવથી ભોજન કરાવી પછી પોતે ભોજન કર્યું. દુર્વાસા મુનિએ અંબરીષ રાજાની પરમ ભક્તિ જોઇ, અત્યંત પ્રસન્ન થઇ આશિર્વાદ આપ્યો કે:—“ આવા તમારા પવિત્ર કર્મને સ્વર્ગની બીજો વારંવાર ગાશે અને પૃથ્વીના લોકો પણ તમારા પરમ પવિત્ર યજ્ઞનું કીર્તન કરશે. ” ખરેખર તેમજ છે. તેમનો અમર યજ્ઞ અઘાપિ સુધી પૃથ્વીમાં ગવાય છે. એ શું તેની થોડી મહત્તા છે ! !

અંબરીષ રાજાને વિરૂપ, કેતુમાન અને શંભુ એ ત્રણ પુત્રો હતા. તેઓ ત્રણે પોતાના પિતાના જેવાજ પરક્રમી હતા. તેઓમાંના શંભુએ લેખ પત્રનો ચાલ પ્રથમ કાઢ્યો, જે અઘાપિ સુધી ચાલે છે. મહારાજા અંબરીષે અનેક શુભ કાર્યો કર્યા. પછી પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી દીધું; અને પોતે બી સહિત વનમાં તપ કરવા ગયા. ત્યાં નિરંતર એકાગ્ર ચિત્તે પરમાત્માનું ધ્યાન કરી પરમ પદને પામ્યા. ધન્ય છે તેમને ! તેઓ જગતમાં સુદૃષ્ટાંતરૂપ અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયા છે.

અસોક-પ્રિયદર્શી.

આ પ્રસિદ્ધ પ્રતાપી રાજા મૈર્યવંશીય અંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર અને બિંદુસારનો પુત્ર થાય. અસોકવર્ધન અથવા પ્રિયદર્શી પણ કહે છે. મગધ-બહાર પ્રાંતના રાજાની રામધાની પાટલી પુત્ર-પટણા હતી. તે રાજા ધણું મોટું હતું. પિતાના વખતમાં તે ઉજ્જનના રાજ્યનો અધિકારી હતો. યુધિષ્ઠિર શક ૧૭૪૫ ના પ્રજાપતિ સંવત્સરમાં પ્રિયદર્શી નામ ધારણ કરી મગધ રાજાની ગાદીએ બેઠો. તેની સત્તા હિમાલયથી નર્મદાની ઉત્તરે સધળા રાજ્યોપર હતી.

આ રાજા પરાક્રમી, શૂરવીર, દયાળુ, ધાર્મિક, ઉત્સાહી, ભણેલો, ઉદાર અને પ્રજા પ્યારો હતો. વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણ ધર્મને માનતો, નિત્ય શ્રદ્ધાથી આજ્ઞાઓને જમાડતો અને દાન દક્ષિણા આપતો. એમ કેટલોક કાળ વિત્યા પછી ઐશ્વર્યનો એક સમુદ્ર નામે લિલુકના અસરકારક ઉપદેશથી તે ધર્મ ઉપર અતિ શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યો. અને એ ધર્મને ઉત્કૃષ્ટ દેશોએ પહોંચાડ્યો. એવા આશ્રયથી ઐશ્વર્ય દેશના ધણાખરા ભાગમાં પ્રસર્યો હતો. તેણે એ ધર્મના ૬૪૦૦૦ હજાર યતિઓને આશ્રય આપ્યો હતો. પોતાના રાજમાં ઐશ્વર્ય જૂલમથી નહિ પણ ઉપદેશથી ફેલાવ્યો. એ ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરવાને માટે સભા મેળવી અને દેશાંતરે ઉપદેશ કરવાને સાધુઓ મોકલ્યા હતા. તેની બેન તથા ભાઈએ શિલોન (લંકા) માં જઈ ત્યાંના રાજાને ઐશ્વર્ય કયો હતો. અને થોડાક સાધુઓને ટિબેટ, ચીન, સ્યામ, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં પણ ધુમતા કર્યા હતા. ઐશ્વર્યનો માર્ગ નક્કી કરવાને સભા ઠરાવી અને ધર્મશાસ્ત્રનું શોધન કરાવ્યું હતું. પટણામાં ૧૦૦૦ એક હજાર મહા પુરોહીની સભા બોલાવી. આ સભાએ નિર્ણય કરેલા ઐશ્વર્ય પ્રમાણે હાલ પણ દક્ષિણ એશિયામાં એ ધર્મ ચાલે છે.

અસોકે એ ધર્મની મુખ્ય આજ્ઞાઓનાં જાહેરનામાં કર્યાં, તે રત્નભ, ખડકોમાં અને ગુફાઓમાં એમ ૮૦ હજાર શીલાલેખો પ્રાચીન લીપી પાટલી અથવા માગધી ભાષામાં કેતારાવ્યા. ધર્મ ચોખ્ખો રાખવાને તથા તેનો ફેલાવો કરવાને પોતાના રાજા ખાતે એક ખાતું કહાડ્યું. તેમજ લોકોની રહેણી ને નીતિ ઉપર નજર રાખવાને અને ફળવણી આપવાને કેટલાક અધિકારીઓ ઠરાવ્યા. તેનો તમામ ખર્ચ રાજની તેજુરીમાંથી પૂરા પાડ-

જામાં આવતો હતો. દેશમાં ઠેર ઠેર સડકો બંધાવી, તેની બંને બાજુએ ઝાડો રોપાવ્યાં; ફૂવા, વાવ, તળાવ અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી; ઠેકાણે ઠેકાણે પાંજરા પોળો કરાવી, નિરાશ્રિતોને રહેવાને, રાગીઓને દવા આપવાને દવાશાળાનાં મકાનો બંધાવ્યાં. સ્તંભ, ગુફા, મંદિર, વિહાર-આશ્રમ મઠ એ ઠામ ઠામ કરાવ્યાં હતાં. આખી દુનિઆના માણસ જાતને ઐશ્વર્યમાં લાવવા પોતાના રાજ્યમાં ને પરરાજ્યમાં ઉપદેશ કરવાને યતિઓ મોકલ્યા. તેણે કોઇ પાસે બળાત્કારે ધર્મ મનાવ્યો નહિ, પણ ઉપદેશથી મનાવ્યો. તેથી તે ધર્મ આખી દુનીઆમાં બીજા ધર્મો કરતાં વધારે ફેલાયો. ઐશ્વર્ય શાસ્ત્રનું માગધી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું. અશોકના શોધનનું ધર્મ પુસ્તક અશોકનો પુત્ર લંકામાં લઇ ગયો; ત્યાંથી બ્રહ્મદેશ, સુમાત્રા, જાવા, વગેરે દેશોમાં તે ધર્મ ચાલ્યો. એ રીતે ઐશ્વર્યના એ બેદ અશોકના અને કનિસ્કના શોધનથી થયા. તેમાં અશોકનો દક્ષિણપથ થયો. ચીનમાં ઇ. સ. ૬૫ માં કનિસ્કનો ઉત્તર પથ રાજધર્મ થયો. એ રીતે ઐશ્વર્યનો અતિશે પ્રસાર કરાવ્યો હતો.

અશોકના કાતરાવેલા લેખ બાબત ધણાક એવું કહે છે કે;—તેમાં તેણે ગ્રીસ દેશ મહેલા રાજપૂત્રોનાં નામ કાતરાવેલાં છે. તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ રાજાઓ તેના મિત્ર કે તાબેદાર હશે, અશોકે ધણાં નાનાં રાજ્ય તોડી પોતાના રાજમાં મેળવી દીધેલાં હતાં. પાંડવના વંશના હેલ્લા રાજા ક્ષેમકે જેને લક્ષ્મી દેવ પણ કહેતા, તેને આ રાજના વીરસેન પ્રધાને મારી નાખ્યો અને તેનું રાજ્ય કબજે કરી દિલ્હીમાં માદી સ્થાપન કરી હતી. મેવાડ, મારવાડ, બાવીઆ વગેરે પ્રાંતમાં પોતાનો અમલ ચલાવી ધણા લોકને પોતાના મતમાં જોડી દીધા. અશોકે કુંગરોમાં ગુફાઓ ખોદાવી તે વિષે જૈન ગ્રંથમાં લખેલું છે કે;—અશોક રાજા પોતાની સૈન્યા સાથે દક્ષિણ દિશા જીતવાને નીકળ્યો. તે વખતે નર્મદા નદી ઉતરી વેહો-જામાં આવ્યો. ત્યાં તેણે કુંગર ઉપર દેવગઢ નામે કિલ્લો બંધાવ્યો. તેમજ બીજે ઠેકાણે ધણા કિલ્લા બંધાવી ધણા કુંગરોમાં ગુફાઓ ખોદાવી, તે પંખી સુદર્શન નામે કોઇ બળવાન રાજા મહારાષ્ટ્ર દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેપર સ્વારી કરી બંને રાજનું યુદ્ધ વાસા ગામ પાસે થયું. તેમાં સુદર્શન મરણ પામ્યો. તેનું રાજ્ય હરણ કરી તેના પુત્રને પોતાનો તાબેદાર કર્યો. તગર મુકામે રાજધાની કરી ત્યાં વીરગાહુ નામે ઐશ્વર્યને સ્થાપી થાણે પોતે દેવગઢમાં આવ્યો.

દેવગઢમાં દ્રવ્ય રાખેલું હતું, તે તેને જડ્યું હતું. તે દ્રવ્યથી તેણે

અશોક રાજ્યએ પોતાના સરદારોને વરાડ, બંગાલા, તેલંગણ, પડ્મા, કેરલ, તોરલ, વગેરે દેશોમાં મોકલી તે દેશ પોતાને તાબે કરાવ્યા અને ત્યાં પોતાના ઐદ્ય અધિકારીઓને નીમ્યા. કુંગેરા ખોદી ગુફાઓ કરવાનું અને દેશ છતવાનું કામ પૂર્ણ થતાં સુધી પોતે દેવગઢમાં રહી રાજ્ય કારભાર ચલાવતો હતો. ગુફાઓ ખોદવાનું કામ યુધિષ્ઠિર શક ૧૭૬૨ ના વિરોધી સંવત્સરમાં અશોક શુદ્ધ ૧૫ સોમવારે સમાપ્ત થયું. આ કામ પૂર્ણ થવાને ૧૨ વર્ષ લાગેલાં, ત્યાં સુધી તે દેવગઢમાં રહ્યો હતો. તેપરથી ખોદવાના કામનો આરંભ યુધિષ્ઠિર શક ૧૭૫૦ માં થયેલો એવું સિદ્ધ થાય છે. તે પછી એ ધૃષ્ટ્યેશ્વર જ્યોતિર્લિંગ (શિવ) ની બહુ લાવથી પૂજા કરી દાક્ષિણ દેશમાંથી ચાલી નીકળ્યો હતો. એ ઉપરથી જણાય છે કે તેને શિવ ઉપર આસ્તા હતી.

અશોક વિષે મી. આર્ચેટ સાહેબે પોતાના કોશમાં વિશેષ કાંઈ ન લખતાં, માત્ર એટલું જ લખેલું છે કે;—એટલાં કામો કરવા જેટલો પૈસો તેણે નંદરાજ માહેલા કોઈ એક નંદે નદીમાં ખડક કાતરાવી તેમાં અસંખ્ય દ્રવ્ય રાખેલું હતું. તે તેને જડયું હતું. તે દ્રવ્યથી તેણે એ કામો કરાવેલાં. ઐદ્યધર્મની ઐદ્ય આગ્રાઓ તેણે પેશાવર પાસે કપર્દી-ગિરીમાં, કટક પાસે ધવલીમાં, ગિરનારની તળાટીમાં (રક્ષણમ રૂદ્રમાના શિલાલેખ.) દીક્ષીમાં, પ્રયાગમાં, બકારામાં, રધીયામાં અને મયીઆની પાસે તીરકુતમાં મોટા મોટા પથ્થરોપર કાતરાવેલી છે. તે સર્વ આગ્રાઓ એક વખતેજ કાતરાવેલી નથી. તેમાં કેટલુંક ન્યૂનાધિક પણ છે. જેમ જેમ અશોકની ઐદ્ય ધર્મપર શ્રદ્ધા વધતી ગઈ, તેમ તેમ આગ્રાઓ વધારે સ્પષ્ટ અને પાકી થતી ગઈ. આરમી આગ્રા ફક્ત ગિરનારમાંજ છે. આ આગ્રાઓમાં તેણે પોતાનું પ્રિયદર્શી નામ કાતરાવેલું છે. એ આગ્રાઓ જણાવવા યોગ્ય ધારી આ નીચે જણાવી છે;—

“(૧) દેવનાંપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા હુકમ આપે છે કે;—જનાવરો મારવા બંધ થઈ જાય. જનાવરો મારવા એ બહુ પુરાણ છે. માટે પૂજાને સાફ કિંવા સમાજને સાફ પણ તે મારવા નહિ. રાજાની પાક શાળાએ એક સારો સમાજ છે, તેમાં અને પુણ્યના કામને માટે લાખો જીવ માર્યા ગયા છે. હજી પણ પુણ્યના કામને માટે પણ માર્યા જાય અથવા માર્યા જાય છે, પરંતુ આ બાબતનો હજી સારી રીતે નિર્ણય થયો નથી. મારે હવે જીવને મારવા નહિ.

(૨) પ્રિયદર્શી રાજાએ જીતી લીધેલા તમામ મુલકોમાં જ્યાં

પૃથ્વી છે, અર્થાત્ ચોલ, પાંડ્ય, કેરલ, તામ્રપણે (લંકા)માં અને યવન રાજ્ય અતિઓકસ (આ બીજો અતિઓકસ જે. ઇ. સ. પૂ. ૨૪૦ માં ગુજરી ગયો) અને બીજા રાજ્યો કે જે મિત્ર છે. તેને માલમ થાય કે રાજ્યને બે વાત પસંદ છે. અર્થાત્—સડકની બાજુએ વૃક્ષો રોપવા, કૃષા, વાવો ખોદાવવાં અને પુલ વાળાં વૃક્ષો, કંદમૂળ અને શાકભાજી ઉગાડવી.

(૩) ગમે તો મારી પ્રજા હોય અથવા બીજાની હોય, પણ જે ધર્મમાં શામેલ હોય, તેમણે દર પાંચ પાંચ વર્ષે પ્રાયશ્ચિત કરવું. જેમાં પિતા, માતા, ભાઈબંધ, પુત્ર, કલત્ર, બ્રાહ્મણ, શ્રાવણ બધાની ફરજ બદા થાય. ઉદારતા સારી (ચીજ) છે. બહિંસા સુંદર (વસ્તુ) છે. અષવિત્રતા અને પિશુનતા નહારી (વસ્તુઓ) છે.

(૪) સેંકડો વર્ષથી હિંસા થતી આવે છે. બ્રાહ્મણ, શ્રાવણને બીજા એવા લોકો માનતા નથી. હવે રાજા ડંકો વગાડીને, આતસબાજી ફેડીને અને રથ તથા હાથી નચાવીને ધર્મ બતાવે છે.

(૫) ધર્મ કરવો કઠણ છે. આ માટે ધર્માધ્યક્ષો ઠરાવ્યા છે. તેઓએ બધા પાખંડીઓમાં કંબોજ, ગંધાર, નિરસ્તિક (ગૂજરાત) અને પિતેત્રીક તથા બીજા બધી જગ્યાએ પણ ધર્મ કરાવવો.

(૬) આજ સુધી એવું ન થયે શક્યું, પણ હવે હું ચાહું છું કે હર વખતે એટલે ગમે તો હું અંતઃપુરમાં કે સ્વામીમાં હોઉં, તોપણ ત્યાં દરેક વખતે પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળી શકું, આટલા માટે પ્રતિવાદક મુકરર કર્યા છે. કે તેઓ મને ફરિયાદ પહોંચાડે અને જે કામ હું કહું તેની તજવીજને માટે યોગ્ય અધિકારીઓ સભામાં જાય.

(૭) ગમે તે પાખંડ ધર્મનો સાધુ હોય અને ગમે ત્યાં રહેતો હોય, તોપણ તેને કોઈએ હેડવો નહિ; કારણ કે બધાનો પ્રયત્ન ધર્મરતે પ્રસન્ન કરવા તરફ છે.

(૮) આગળ રાજાઓ જુગદું રમવામાં તથા શિકાર કરવામાં જીવ રાખતા હતા, પરંતુ હું બ્રાહ્મણ, શ્રાવણ, સાધુસંત અને મહંતોની પાસે જઈને દાન કરવું અને ધર્મ કરાવવો એમાં જીવ રાખું છું.

(૯) પુત્રોત્પત્તિમાં, વિવાહ કરવામાં, શિષ્ટાચારમાં, કઠણ ઉપકારમાં બધાય ખુશી માને છે અને ઉજળીઓ કરે છે. પરંતુ બધું નિષ્ફળ છે. ઉત્તમ ફળ ધર્મ મંગળથી છે. સ્વામીની સેવા, ગુરૂની ભક્તિ, બ્રાહ્મણ શ્રાવણને દાન, એવી રીતના કાર્ય ધર્મ મંગળ છે.

(૧૦) નામ અને દેહનું સ્વરૂપ નકામું છે, માફે સ્વરૂપ આ છે કે, ધર્મને ચાહું.

(૧૧) ધર્મદાન જેવું ખીજું કોઈ દાન નથી, એમ દેવાનાપ્રિય પ્રિય-દર્શી રાજાનું કહેવું છે. નોકર અને આશ્રિતની પરવરસી, માખાપની સેવા, દોસ્ત, કુટુંબીઓને તથા બ્રાહ્મણ, આવણુ ને દેવું એ ધર્મદાન છે. જીવની રક્ષા કરવી એ બહુ સારું છે.

(૧૨) પ્રિયદર્શી બધા ધર્મનું માન રાખે છે. ગૃહસ્થોના, તેમજ ફકીરોના માણસે ખીજના ધર્મનો નિરાદાર ન કરતાં, પોતાના ધર્મમાં પ્રીતિ કરવી જોઈએ.

(૧૩) જીવતાં પ્રાણીઓને બિલકુલ ઇજા નહિ કરવાનો અને તૃપ્તિનો હુકમ—અને ઓકરાજ ઉપરાંત ઇજાનો રાજા ટાલોમી, આંટીગોનસ અને મગસ—અહીંયાં અને પારકા દેશમાં સર્વ સ્થળે દેવાનાપ્રિયના ધર્મના કાયદાની અસર જ્યાં જ્યાં તેઓ જાય, ત્યાં પરિણામ સંપાદન કરે છે—દરેક વર્ણનોનો જય છે, પશુ વધારે જય કે જે ખુશ્કારક ગતિ જે પોતાની મેળે આનંદ થાય છે, તેમાંથી વહન કરતી ખુશી લાવે છે, સદ્ગુણનો જય એ સુખ છે. સુખના જયનો પરાજય થઈ શકતો નથી. કે જે સ્વ-લાવથી સુખનો જામીન રાખે છે. આ લોકની ચીજોમાં ને પરલોકની ચીજોમાં આવો જય ચાહવામાં આવેલો છે.

(૧૪) દેવાના પ્રિય રાજા પ્રિયદર્શી આ નેકીની આજ્ઞા લખવાને નિયમિત થાય છે ઇત્યાદિ. અશોક-પ્રિયદર્શી રાજા ૪૫ વર્ષ રાજ કરી યુધિષ્ઠિર શક-૧૭૯૧ ના પીંગળ નામે સંવત્સરમાં ફાગણ વદી ૧૦ શની-વારે બહાર પ્રાંત માહેલા ઝુગી શહેરમાં સાંજને વખતે મરણ પામ્યો. એ પછી તેનો પુત્ર સુયસા ગાદીએ બેઠો હતો. આ ઉપરના શક ઉપરથી તેને થઈ ગયાને આજે ૩૧૯૫ વર્ષ થઈ ગયાં એવું સિદ્ધ થાય છે. જ્યાંનહ સાહેબ લખે છે કે, તે ઇ. સ. પહેલાં ૩૨૫ વર્ષ પર થઈ ગયો. તે ઉપરથી તો તેને થઈ ગયાને આજે ૨૨૧૯ વર્ષ થયા એમ દેખાય છે. પરંતુ આ કાળ ઓછો છે અને તે જૈન ગ્રંથ અને ભાગવત આ બંનેમાં લખેલા કાળ વિરૂદ્ધ છે. માટે તેની ગણતરીમાં ભૂલ હોય એમ લાગે છે. તે ભૂલ થવાનું કારણ ચાણક્ય ચરિત્રમાં જોવું. ઇત્યાદિ મહત્ત કૃત્યથી અશોક અતિ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. ધન્ય છે ધર્મનીર મહાપરાક્રમી આ રાજાને !!!

ભર્તૃહરિ.

—

આ પૃથ્વી પ્રસિદ્ધ માલવપતિ રાજન ભરથરી ધ. સ. પહેલ્લે સુમારે ૫૭ વર્ષના ઉજ્જૈનીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના પિતાનું નામ ગંધર્વસેન હતું. વિક્રમાદિત્ય નામે તેને મહાશરવીર અને નીતિવાન ભાષ્ટ હતો. ઉજ્જૈની નગરી એ પરમાર વંશની ગાદી માટે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. ભર્તૃહરિના ગુરુનું નામ ચંદ્રા-ચાર્યવસુરાયા પડિત હતું. તે પાસેથી તેણે પાણ્ડીની વ્યાકરણાદિ સંસ્કૃત ભાષાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમજ એ શાસ્ત્રોમાં કુશળ થયો હતો. સંસ્કૃત ભાષામાં મોટો વિદ્વાન અને કવિ પણ હતો તથા સર્વ વ્યવહારિક કાર્યોનો અનુભવી, સંગીતશાસ્ત્રમાં કુશળ, મિથ્યાભિમાનનો તિરસ્કાર કરનાર, વિદ્યા, કળાને આશ્રય આપનાર અને ખરી રીતે વૃદ્ધિ કરનાર હતો. સત્યાસત્યનો પરિક્ષક, સૂક્ષ્મ ભેદનો જ્ઞાતા, બુદ્ધિવાન, વિવેકી, ન્યાય નીતિમાં નિપુણ, પ્રજાનું પાલન રંજન કરવામાં તત્પર, પ્રજા જનને વિદ્યાવાણી કરી તેમના જ્ઞાન ચક્ષુ ઉઘાડ્યા હતા, પુણ્યનો માર્ગ પ્રસરાવ્યો હતો. ધર્મની વૃદ્ધિ કરી હતી, વેરીઓનો વિનાશ કર્યો હતો, દુરાચારીઓને શિક્ષા કરતો, કવિજનો અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપી તેમની કદર કરતો. સદ્ગ્રંથોને સહાયતા આપી તેમની વૃદ્ધિ કરતો, તેમજ શરવીર અને પરાક્રમી હતો. દયા, ક્ષમા, શાંતિ, સંતોષ અને વિનય એ સદગુણોને પ્રસરાવી સજીવન કર્યા હતા. અસત્ય, અનીતિ, ચોરી, વ્યભિચાર આદિ દુર્ગુણોને દેશવટો આપ્યો હતો. ઇત્યાદિ રાજને યોગ્ય સધળા સદ્ગુણો તેમનામાં હતા.

ભર્તૃહરિને આઠ પ્રધાનો હતા. તે સર્વ વિદ્વાન હતા. સેનાપતિ પણ શરવીર અને વિદ્વાન હતો. રાજ સભામાં સકળ વિદ્વાનો બિરાજતા. રાજ્ય ન્યાય નીતિથી ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતું, કોઈનાપર અન્યાય ગુજરતો નહિ. સારા-સારનો પૂર્ણ તપાસ કરી સર્વને પૂર્ણ સંતોષ આપવામાં આવતો. પ્રજા-હિતમાં પ્રવૃત્ત થવાને પરમેત્કંઠાથી લાગ્યો રહેતો. શહેર અને ગામડાંઓમાં શેરીએ શેરીએ ધર્મોપદેશ આપવાને ધર્મચાર્યો રાખ્યા હતા, તેના સર્વ ખરચ રાજ તેજુરીમાંથી અપાતો હતો. કાવ્યશાળાઓ, સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ, ઔપધશાળાઓ અને કન્યાશાળાઓ ઠામઠામ સ્થાપી હતી; પ્રજાજનપર કોઈ

પણ પ્રકારનો કર કે અન્યાય હતો નહિ; એ રીતે ભર્તૃહરિ રાજ્યે ખરેખર ધર્મ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

જનમંડળમાં કોઈ સર્વ ગુણ સંપન્ન હોતું નથી. ભર્તૃહરિ રાજ્ય ડાહ્યા અને બધી વાતે સદ્ગુણી છતાં તેનામાં પણ એક દુર્ગુણરૂપી કલંકની રેખા અંકિત થઈ હતી. તેનામાં કયા ગુણની ખામી હતી; તેના તપાસ ચલાવીએ એ રાજ્ય ત્રણ રાણીઓને પરણ્યો હતો, તેમાં સર્વ કરતાં રાણી પિંગળા સ્વરૂપમાં વિશેષ હતી, તેનાપર તેને મોહ લાગ્યો હતો. પોતે ગુણ સંપન્ન છતાં તે પિંગળાના ગુણની પરીક્ષા કર્યા વગર માત્ર રૂપેજ મોહો હતો અને કામચિ ચર્ધ તેમાં નિમગ્ન રહેતો. ધીરે ધીરે તે તેના મોહપાસમાં વધારે સપડાઈ જઈ દિવસનો ધણો ભાગ તેની પાસેજ રહેવા લાગ્યો હતો. પિંગળા સર્વમાં માનેતી ગઈ પડી હતી, રાજ્યને પ્રીતિ પાસમાં લેઈ, ઉપરથી પતિવ્રતાનો સ્વધર્મો ડોળ બતાવી અંદરખાને એક દુરાચારી દાસીના દુઃસંગથી એક નીચ અશ્વપાળ સાથે પ્રીતિમાં જોડાઈ હતી. એ તેને દુઃસંગનું ફળ અને નિરંતર ધર્મ નીતિનો ઉપદેશ ન મળવાની ખામીનું પરિણામ હતું. આ વાત કોઈના કળવામાં નહોતી.

રાજ્ય ધણો વખત રંગ મોહોલમાં ગુજરતો તે મંત્રી મંડળ આદિ કોઈને પસંદ નહોતું. તે માટે તેના અંગત મિત્રોએ તેને ધણીવાર ઉપદેશ આપી ચેતાવ્યો હતો. જ્યાં સુધી આપણી ભૂલ આપણા મુખપર કોઈ ન કહે, ત્યાં સુધી આપણે કોઈ આ દુનિઆમાં ખરો મિત્ર છે એમ માનવું નહિ.” એ મહાન પુરૂષોનું વાક્ય છે. તે પ્રમાણે જોતાં ભર્તૃહરિને તેવા મિત્રની ખોટ નહોતી, તેમણે પોતાથી બંને તેટલું કર્યું હતું, પણ એપર રાજ્યે જરાએ લક્ષ આપ્યું નહિ; કારણ કે તેને પિંગળામાં પૂરું પ્રીતિ હતી. નેથી તેના પ્રમાણિકપણ તથા પવિત્રતા વિષે તેને કશો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ; કેમકે અનુકુળ નથા પ્રીતિવાળી વસ્તુ વિષે મને તેવાં વિરૂદ્ધ અને સૂર્યના અજવાળા જેવાં સત્ય વચનો કોઈ કહેતાં હોય, તોપણ તે અસર કરતાં નથી, તે એક મનની સ્વાભાવિક સ્થિતિનું પ્રાપ્ત્ય છે; તે કારણથીજ ભર્તૃહરિના મનમાં તેના મિત્રોનું એક પણ વચન અસરકારક થયું નહિ.

વિક્રમાદિત્ય વિદ્વાન, નીતિવાન, શરવીર અને ધર્મ વૃત્તિવાળો હતો. રાજ્યમાં તે ઉત્તમ ગણાતો હતો. ભર્તૃહરિને રાજકાજમાં તે ધણી સલાહ અને સહાયતા આપતો હતો. ભર્તૃહરિને તેની શુદ્ધ નીતિની ખાત્રી હતી. તેથી તેને રાણીવાસ વગેરે સ્થળે આવવા જવાની છુટ હતી. વિક્રમ પોતાના

વડીલ બાપ બર્તુહરિને પિતા તુલ્ય અને તેમની જીઓને માતા તુલ્ય ગણી તેમની આજ્ઞાનુસાર વર્તતો હતો. રાજનાં કેટલાંક ખાતા ઉપર તેની રેખ-રેખ હતી. અન્ધખાતાનો પણ તેજ ઉપરી હતો. તેણે પોતાની ચતુરાઈ અને હુશીઆરીથી લૂચ્યા, ચોર, બ્યબિયારી, આદિ દુરાચારીઓને ખારિકપણે શોધી કાઢી શિક્ષાએ પહોંચાડ્યા હતા. તેથી હરામીઓને તેના તરફનો ધણો ભય રહેતો હતો. પિંગળા જે અન્ધપાળ સાથે પ્રીતિમાં જોડાઈ હતી. તે અન્ધપાળ અન્ધશાળામાં નોકર હતો. તેને વહેલા મોડા કામપર આવવા જવા આદિકના કારણથી વિક્રમે ધણીવાર ધમકાવ્યો હતો. તેમ વિક્રમને તેની વર્તણૂકપર શક ગયો હતો, પણ એ હજી ખારીકપણે શોધમાં હતો.

બર્તુહરિએ એક વખતે વિક્રમને બોલાવી કહ્યું કે;—“ હે લઘુ બાંધવ ! તારી અડગ ધર્મ વૃત્તિ જોઈ પ્રસન્ન થાઉં છું. હવે તમારે રાજ્યનું ધણું કામ ઉપાડી લઈ મારે માથેથી એ બોળે ઓછો કરવો. તમે જાણો છો કે, સર્વરાજનીતિનો સાર માત્ર પ્રજા શી રીતે સુખી થાય, તેવા ઉપાયો ચોજવામાં છે. ઇત્યાદિ રાજનીતિનો ઉપદેશ આપી વિક્રમને રાજ્યનો કેટલોક અધિકાર સ્વાધીન કર્યો. વિક્રમ જ્યેષ્ઠ બ્રાતાની આજ્ઞા પ્રમાણે નીતિન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. અન્ધપાલ પોતાની વર્તણૂકથી ડરતો હતો. તેણે એક વખતે પિંગળાને વિક્રમ ઉપર આરોપ મૂકી કઢાવવાને સમજાવી. તે પરથી પિંગળા રાજની પ્રીતિનો લાજ લઈ પોતાને જે વિક્રમ પુત્ર સમાન હતો અને જે તેના પ્રત્યે માતાના ભાવથી વર્તતો હતો, તેના ઉપર ખોટો આરોપ મૂકી કઢાવવાને તૈયાર થઈ. રાજને જણાવ્યું કે; વિક્રમે મારે રંગમોહોલે આવી નિત્યના નિયમ કરતાં મારા પ્રત્યે અનીતિ આચરણ કર્યું છે; ઇત્યાદિ વાત તેના હૃદયમાં ઉતારી.

આ સાંભળી બર્તુહરિ આશ્ચર્ય થયો ! તે બાઈની નીતિ વિષે જાણતો હતો, તેને તેનાપર વિશ્વાસ હતો, છતાં પંગળામાં લુપ્થ હોવાથી સારા-સાર વિચાર શૂન્ય થઈ જઈ વિક્રમને બોલાવી કહ્યું કે;—“ અરે વિક્રમ ! તે નીતિમાર્ગથી વિરૂદ્ધ એક મહાવિપરીત આચરણ કર્યું છે. ” ઇત્યાદિ તિક્ષણ વચનો કહ્યાં. નિર્દોષ વિક્રમાદિત્ય જ્યેષ્ઠ બ્રાતાનાં અવ વચનો સાંભળી મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. થોડી વારે શુદ્ધિમાં આવતાં બોલ્યો;—“ જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ! તમે વિવેકી થઈને આ તમારી જાનથી શું બોલો છો ? માત્ર પિંગળાના પ્રજ્ઞ ! મેં સ્વપ્રમા પણ કદી કુદ્ધ સંકલ્પ કર્યો નથી, મેં કદી નીતિ ઉપર પગ દીધો નથી. બંધુ ! આ શું કહો છો ? આ સાંભળી હ આશ્ચર્ય પામું છું ! મારી નીતિ

રીતિ તમે જાણો છો, છતાં વહેમ કેમ લાવો છો ? શિવ ! શિવ ! ! !
અંતઃપુરમાં માફ અનીતિ આચરણ ! આ શું કહો છો ? !

ભાષ ! હજુ સમુદ્રે મર્યાદા મૂકી નથી, હજુ સૂર્યમાં અંધકાર થયો નથી, સિંહ ખડ ખાવા કદી જતો નથી, હજુ હંસની ચાલ કાગવત થઈ નથી, હજુ સંતજનના ચિત્તમાંથી દયા ગઈ નથી, હજુ પશ્ચિમમાં સૂર્યોદય થયો નથી, કાષ્ટ હજુ જળમોં કુખી જતું નથી, હજુ માતાનો વાતસલ્ય પ્રેમ ઘટ્યો નથી, છતાં હું નીતિવિરુદ્ધ વર્તિશ ! ! આ તમે શું કહો છો ? આપનો મારા પ્રત્યે આવો વિચાર કેમ થયો ! ! ! હે પવિત્ર જ્યેષ્ઠ ભાતા ! હું ખાલ્યાવસ્થાથી જ્ઞાન શક્તિ યુક્ત થયો, ત્યારથી તે આજ સુધી આપની સેવા પ્રીતિ ભાવથી કરતો આવ્યો છું. શ્રુતિ, સ્મૃતિ અનુસાર નીતિ માર્ગે ચાલવાનો જ્યેષ્ઠ ભાતા પ્રત્યે જે ધર્મ છે; તેથી વિરુદ્ધ સ્વપ્ને પણ કદી ચાલ્યો નથી. આજે આપ આ વાત શું કહો છો ? આતો કીડીપર કટક અને કદલીપર વીજ આવી પડે, તેવાં આ આપનાં વચન મારાપર ઇંદ્રના વજ્રની માફક કાર્ય કરે છે. હે નીતિ નિપુણ ભાતા ! વિચાર કરીને આ નિર્દોષ બધુ અંધવપર વચન પ્રહાર કરશો."

ભર્તૃહરિએ કહ્યું;—" તું કાલે રાણીવાસમાં ગયો હતો કે નહિ ? " વિક્રમ—" કાલે હું ગયો નથી ! કેમકે આપતું મળવું સવારે રાજમહેલમાં થયું હતું, જેથી ત્યાં આવી મોઢે થવા કાંઈ પ્રયોજન નહોતું અને રાત્રિએ તો હું શિવરાત્રિ હતી તેથી ઘેર શિવ પૂજનમાં રોકાયો હતો. ભર્તૃહરિ—" તું શિવરાત્રિ જેવે દિવસે મહાકાળેશ્વર શિવાભિષેકમાં કેમ ન આવ્યો ? " વિક્રમ—" હું સદા એકાંતમાં શિવ પૂજન કરું છું ! એ આપથી ક્યાં અભણ્યું છે ? છતાં પ્રકારે વિક્રમે ધણું ધણું કહ્યું, પણ ભર્તૃહરિના માનવામાં નહિ આવતાં, તેણે તેને દેશ નિકાલ થવાને આજ્ઞા કરી. "

આ સાંભળી વિક્રમે કહ્યું;—"જ્યેષ્ઠ ભાતા ! લક્ષ્મણ અને ભરતની જેવી ભક્તિ રામચંદ્ર પ્રત્યે હતી, જેવી લીમાર્જુનની યુદ્ધિષ્ઠિર—ધર્મ પ્રત્યે હતી; તેવીજ શુદ્ધ ભક્તિ આપના પ્રતિ મારી છે. આપ આવી રીતે વિચાર શૂન્ય થઈને મારાપર રોષ કરો છો એ યોગ્ય નથી, કેમકે હું આ વૃત્તાંત બિલકૂલ જાણતો નથી ! રાણીવાસમાં કાલે તો શું પણ ત્રણ રાજ થયાં હું ગયો નથી ? પિંગળાની દાસીને મેં દીઠી નથી, આ બધી વાત પ્રપંચરૂપ છે—આપ મારા પિતા તુલ્ય પવિત્ર ન્યાયી આત્મા થઈ, આવો જુઠો આરોપ મારે શીર છોડો છો, તો તેપરથી દેવની કાઈ અન્યહત્તા નજર આવે છે ! રખે કાંઈ મોટી આફત આ માલવદેશપર

આવવાની હોય એવું જણાય છે ! અગર આખું રાજ પામમાલ થવાનું છે ! એ વિના આવો કુતર્ક આપના પવિત્ર અંતઃકરણમાં કદી વાસ કરે નહિ. હજી વિચાર કરો ! આપ ન્યાય નિપુણ થઈ આવ્યા સાહસ વાક્યનો ઉપયોગ કરો છો ! ભૂમી કેવી છે ! તેમાંથી કેવા ફળની આશા રાખો છો ! વિષ અમૃતરૂપ દેખાતું હોય, તોપણ તે મોતનું કારણ થાય છે ! ”

ભરૂંદરિ—“ અરે ! વિક્રમ ! તું હવે વધારે ન બોલ, કેમકે તારા અસત્ય બાપણથી મારા કાન અપવિત્ર થાય છે, તું સત્વર માલવદેશ છોડી જા ? ” વિક્રમ ક્રોધથી બોલ્યો;—“ હું આ નગરી તજીશ, નિશ્ચે આ ઠેકાણે રહીશ નહિ. જે ધડી પણ વિશ્રામ કરે તો મારી જનુની લાગે. ” હે ભરથરી ! જેના અંતઃકરણમાં એક પણ દુષ્ટ સંકલ્પે આજ સુધી પ્રવેશ કર્યો નથી. જેણે જ્યેષ્ઠ બ્રાતાને પિતા અને તેની સ્ત્રીને માતા સમાન જણી એક નિષ્ઠાથી પુત્રવત્ આચરણ કર્યું છે, જે પોતાને આદિત્યવત્ શુદ્ધ સમજે છે અને અણપિ પ્રહાર્યનું સંરક્ષણ કરે છે. એવા એક કૃપાપાત્ર નાના બાળને એક નીચ, પ્રપંચી, શાશ્વત નિંદીત, કલેશનું મૂળ, કપટ સ્વરૂપ, નકંદાર નયની સ્ત્રીના વચન ઉપર વશાસ કરી મને નિર્લજ્જ ઠરાવી જુઠો આરોપ મૂકે છે અને સ્વમુખથી દેશનિકાલનું કહો છો, તો હું સત્વર આ માલવ દેશ છોડીને અરણ્ય વિષે ચાલ્યો જઈ છું.

હે બ્રાતા ! દૈવયોગથી સત્યાસત્ય જાણવામાં આવશે, સારે ક્રોધને પણ થયો નથી, એવો તમને મોટો પશ્ચાત્તાપ અને ખેદ થશે એ તમે યાદ રાખજો, અધિ માલવ ભૂમિ ! જય પૃથ્વી મૈયા ! હવે છેલા પ્રણામ તને ! આ કામધિ બ્રાતાનું નિર્દોષપર અસત્ય બાપણ શ્રવણ કરીને કોપ કરીશમાં. હે વીરમાતા ! આ કુતર્કી બંધુનું કલ્યાણ કરજો ! તેના હૃદય ચક્ષુ ઉઘાડજો ! અધિ અવન્તિકા-ઉજ્જયીની ! તારી પ્રભને શાંતિ થાઓ ! શાંતિ થાઓ ! ! જય અખંધ નિરંજન ! ! ! ” એમ બોલતાજ અરણ્યમાં ચાલી નીકળ્યો.

આ સમાચાર સાંભળી મંત્રીજનો, સેનાપતિ અને પ્રજામંડળમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. સૌ શોક સાગરમાં કુળી ગયા. વિક્રમના ગયા પછી ધીરે ધીરે રાજમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. તેથી મુખ્ય પ્રધાને ભરૂંદરિને કહ્યું કે;—મહારાજ ! આપની ગેહરહાજરીથી રાજ્યને ગુસ્સાન છે, વખતનો ત્રીજો ભાગ પણ શાશ્વતસાર રાજ કાળમાં ગુજરાય તો સાચું છે. ઇત્યાદિ વાત ચાલતી હતી એટલામાં એક કલાવંતી

નામે દરબારી ગુનકાએ એક અમરકુળ રાજને યોગ્ય ધારી ભેટ કર્યું. તે જોઇ રાજ ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો; કેમકે એ પ્રથમ પોતાની પાસે આવેલું હતું અને તેણે પિંગળાને આપેલું હતું તેજ હતું. આ અમરકુળ શતિરામ નામે બ્રાહ્મણને કાંઈ ઋષિએ આપેલું હતું, પણ બ્રાહ્મણે ખાતાં વિચાર કર્યો કે જો હું ખાઉંશ, તો મારે અમર થઇ સદા બિક્ષાજ માગવી પડશે. માટે આ કુળ તો ભર્તૃહરિ જેવા પ્રજાપ્રિય રાજનેજ જઈ આપું કે તે અમર થઇ સદા ધર્મ નીતિથી રાજ ચલાવી પ્રજાને સુખ આપતો રહે. એવા વિચારથી રાજને આવી ભેટ કર્યું હતું.

રાજાએ આ અમર કુળ પોતાની પ્યારિ સ્ત્રી પિંગળા અમર થઈ સુવાનજ રહે અને પોતાને સદા વિલાસ સુખ આપ્યા કરે, એવા હેતુથી તેને આપ્યું હતું. પિંગળાને વળી નીચ અશ્વપાળ સાથે પ્રીતિ લાગી હતી, તે પોતાને સદા રતિ સુખ આપ્યા કરે માટે તેને આપ્યું હતું, અશ્વપાળને કલાવંતિ સાથે પ્રીતિ હતી, તે પોતાને સદા આનંદ આપતી રહે એવા હેતુથી તેને આપ્યું હતું અને તે વેશ્યાએ ખાતાં વિચાર કર્યો કે, આ ખાવાથી હું અમર થઇશ, તો મારે કપાળે સદા આ વેશ્યાનો નીચ ધંધો ચોટયોજ રહેશે. માટે ખરેખર એ રાજને યોગ્ય છે, એમ ધારી રાજને ભેટ કર્યું હતું. એ રીતે અમર કુળ ખરેખર રાજને યોગ્યજ હતું. તો તે ફરી ફરીને પણ તેના હાથજ આવ્યું અને તે કપટી-પાપીઓના પાપનો ધડા ફાડવાનું સાધન થઇ પડ્યું.

આ અમરકુળ જોતાંજ રાજાએ ગુનકાને ધમકી આપી પૂછ્યું કે, આ કુળ તું ક્યાંથી લાવી? ગુનકાએ કહ્યું કે મને એ અશ્વપાળે આપ્યું છે. અશ્વપાળને પણ ભય બતાવી પૂછતાં તેણે પિંગળા રાણી પાસેથી મળ્યાનું જણાવ્યું, તેમજ તેની સાથેની પ્રીતિ આદિનું રાજના પૂછવાથી કહી બતાવ્યું. તેમજ તેના ધરની ઝડતી લેતાં પિંગળાએ આપેલું કેટલુંક મળી આવ્યું. પછી પિંગળાની ઠાસીને બોલાવી કેટલીક હકીકત મેળવી લીધી. આ સર્વ વાતપરથી રાજને રોમ, રોમ, ક્રોધાગ્નિ પ્રકટયો અને તરત પિંગળા પાસે ગયો. પિંગળાને હજી આ વાતની ખબર પડવા દીધી નહોતી. રાજ યુક્તિથી તેના સત્યની પરીક્ષા કરવા, નિત્ય પ્રમાણે ડોળ રાખી તેની પાસે ગયો. પિંગળા પતિવ્રતાનો ડોળ બતાવતી સ્ત્રી ચરિત્ર કરવા લાગી. પણ હવે રાજ સમજી ગયો હતો. બીજું કંઈ ન બોલતાં વાતપરથી વાત કાઢી અમરકુળની વાત પૂછી ત્યારે પિંગળાએ કહ્યું કે, એ તો હું કાલેજ તમારા મથા પછી આપ મધ છું, તે માટે સોગ્રન ખાઇ સાચી થવાને ધણી વાતો કહી છેવટે

રાજાએ અમરકુળ તેને દેખાડ્યું, ત્યારે તે આડી અવળી વાતો કરવા લાગી અને પૂછતાં એ પાપીણી બોલતાં બંધાવા લાગી, છેવટે તેની દાસીને ધમકી આપી પૂછતાં તે સર્વ પિંગળા રૂપ માની ગઇ. અંતે પિંગળા પોતાનું પોગળ ઉઘાડું ચતાં સર્વ માની ગઇ અને ઝાંખી પડી દાસીનો દોષ કાઢી અનેક બાહાનાં બતાવવા લાગી.

આ સાંભળી રાજા ક્રોધથી બોલ્યો;—“ હે ભરકમ કરનારી ! બ્યભિ-ચારીણી તને ધિક્કાર છે ! પાતકી ! શિયળના માર્ગને ભંગ કરનારી ! તને હજારવાર ધિક્કાર છે ! મેં તારા પ્યારમાં ફસાઇ માફ રાખ્ય પાયમાલ કર્યું ! માફ તન, મન અને ધન સર્વ તને અર્પણ કર્યું અને આ અમરકુળ પણ તને આપ્યું ! ખરે ! એ તારે યોગ્ય હોયજ નહિ. એ તો મારા યોગ્યજ છે. જય નિરંજન ! એમ કહી અમરકુળ ખાઇ ગયો. અરે ! પિંગળા ! પાપિણી ! તને કશોપણ વિચાર ન સૂઝ્યો ! જે હું બીજી વ્રણસો રાણીઓનો ત્યાગ કરીને એક તારે વિષેજ પ્રીતિ રાખતો હતો ! એટલું છતાં પણ તું મારાથી બેદિલ રહી છળકપટથી વર્તી ! અરે ! તને, નારી જાતને અને તારા કુળને ધિક્કાર છે ! કે મારાથી તને એક નીચ જાતનો કાણીઓ પસંદ પડ્યો ! હે દુષ્ટ ! એમાં દાસીનો નહિ પણ તારોજ દોષ છે. સાચું વજ્રમય અંતઃકરણ કદી પણ કોઇ ડગવી શકતું નથી. તું જાતેજ ખરાબ તેમાં બીજા શું કરે ! અરે ! હું સ્ત્રીપરીક્ષકજ કાચો ! જા, તારૂં કાળું મુખ મને બતાવીશ નહિ ! તેં રજપુતાણીની જાતને એજ લગાડી છે ! બસ ! હું જાઉં છું.

ભર્તૃહરિ—અહા ! જેનું હું રમરણ ક્ષણપણ વિસરતો નહિ. જેની આગળ રાજાની સર્વ રમૂદિ હાજર કરતો ! જેણે માફ પાણિગ્રહણ કરેલું, એવી વ્રણસો નવયૌવન બાળા સ્ત્રીઓ, કે જે સર્વનો મારાપર એક સરખોજ હક હતો, તે સર્વનો અવતાર ખરાબ કરીને અહર્નિશ જેને વિષે હું તત્પર રહેતો હતો ! તેણેજ બે દિલ થઇ આવું નીચ કૃત્ય કર્યું ! ! ! માટે તેને ધિક્કાર છે ! અરે ! કદી નીચના સંગનો દોષ કાઢું ; તોપણ મારા આવા સ્નેહમાં તેનું દિલ પલટયુંજ કેમ ! માટે સ્ત્રીના અંતઃકરણને ધિક્કાર છે ! ! !

ભર્તૃહરિ રાજા પોતાના બાઇને યાદ કરી શોક સમુદ્રમાં ડૂબી જઇ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. અરે ! મેં બાઇ જેવા બાઇને દેશ નિકાલ કર્યો ! એ મેં પિંગળાના કહેવાપર વિચાર કર્યા વગર બહુ બુરૂં કર્યું ! નિર્દોષ મારો બંધુ માલવદેશમાંથી ગયો ! હા ! વિક્રમા ! તારાં સર્વ વચ્ચે સત્ય ડગ્યા છે ! બાઈ ! મેં કાચા કાન રાખી સ્ત્રીનું સર્વ સત્ય માન્યું. વીર ! મેં તેને

બહુસો ક્યો એ બૂલ ખાધી । ભાષ । મેં વગર સમજે તને વિદેશ કાઢ્યો ।
હું ભરથરી બૂપ યાદને કામનીને બહુસો બૂલ્યો । અરે ! દુષ્ટ પિંગળા ! અરે !
પાપી તારા વિપયાસકત, તારા કપટી વચનમાં બૂલાવો ખાધને મેં કેવું
કેવું વિપરીતાચરણ કર્યું છે । હાય ! મારા નિદોષ બંધુપર કેવો ખોટો
આરોપ મૂક્યો । એટલુંજ નહિ પણ એ ધર્મ મૂર્તિ બાળકને માલવ ભૂમિની
હૃદયાર કાઢ્યો । અરે વિક્રમાદિત્ય ! હવે હું શોકસાગરમાં કુબ્યોહું અને
તારા કહેલા વચનો યાદ કરું છું । અરે ! ભાષ જેવો ભાષ, મારો પ્યારો
વિક્રમાદિત્ય સૂર્યવત શુદ્ધ બંધુ । તું નિદોષ નિરાપરાધીપર કટુવચન બાણોના
પ્રહાર કર્યા । તારું હૃદય મેં ભેદી દીધું । અરે ! મેં અતિસાહસ કર્યું ।
શિવ ! શિવ ! મારી મતિ ફરી ગઈ । બંધુ । તેં કહેલા વચનો સત્ય
કર્યાં । રામચંદ્ર પ્રત્યે લક્ષ્મણની ભક્તિ હતી, તે કરતાં તારી પ્રીતિ મારા
પ્રત્યે ન્યૂન નહોતી । જ્યારે લક્ષ્મણ મૂર્છા ખાઈ પડ્યા હતા, ત્યારે રામચંદ્રે
શોક કર્યો હતો । તેથી પણ વધારે મને આ વખતે શોક થાય છે । અરે
રઘુવીરનાં વચન સત્ય છે કે :—“ અગ્નિ અને મિત્રો તો હજારો મળશે,
પણ એક માત્રો જણ્યો ભાષ અવર કયાંય મળવાનો નથી । ” રઘુવીર !
આપનાં વચન સત્ય છે. મેં આની ખાતરભાષ જેવાભાષને ખોયો ।

હે મન ! તને વિષયની ઘણી તૃષ્ણા હતી ! તેની શિક્ષા તને ઠીક
મળી । હવે શોધ કરી શંકરની ભક્તિમાં આરૂઢ થા । હે મન ! હવે
મારું કહ્યું માન, મોહ તૃષ્ણા છોડી દે । અરે ! હવે કેમ વિલંબ કરું
છું । ખરૂં તૈયાર કરાવું । ” ઇત્યાદિ શોક કરતો હતો, ત્યાં પ્રધાન તથા
સેનાપતિ આવ્યા. તેમણે ભર્તૃહરિને રાજ છોડી જંગલમાં જઈ બેખ નહિ
બેવાને ધણું સમજાવ્યો, પણ તેણે નહિ માનતાં કહ્યું કે :—પ્રધાન ! આ
માધીક સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી, કોઈ પણ વસ્તુ સાચી નજર આવતી
નથી. રાજ જીતું, રાજનું કાજ જીતું, આ જીતી, આનો રતેહ જીતો, રંગ
ને રૂપાળા જે જે દ્રવ્ય પદાર્થ છે તે સર્વ જીતો છે । ત્યારે એવી કઈ વસ્તુ
નિર્લય છે કે જેનો હું આશ્રય કરું ? ભોગમાં રોગનો ભય, કુળને પડવાનો
ભય, દ્રવ્યને નાશનો ભય, બાળકને દીનતાનો ભય, બળને અતુથી ભય,
રૂપથી આને ભય, ગુણને ખળનો ભય, અને દેહને કાળનો ભય, એ સર્વ
વસ્તુ ભયવાળી છે; પણ પૃથ્વી હિપર એક નિર્લય વૈરાગ્ય છે. મેં તેનોજ
આશ્રય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તે સત્ય છે. હું મંઝાતીરે અરણ્યમાં જઈ
કોઈ મહાત્માને ગુરૂ કરી તેની પાસેથી ભેખ ધારણ કરીશ. જેથી કરી આ
ચોરાશી લાખ યોનિમાં વારંવાર જન્મ મરણ લઈ ફરવું પડે છે, તે ગુરૂ

કૃપાથી મટી જાય ! અને આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશથી સમ્પીદાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઇ મોક્ષ થાય.

અહો ! સ્ત્રીણાંચિત્તચરિત્રકેનાપિનવિજ્ઞાયતે

અહો ! સ્ત્રીના ચિત્તનું ચરિત્ર કોઇથી પણ જાણી શકાતું નથી ! ! !
ખરેખર આ સંસારમાં.

નવૈરાગ્યાત્પરંમાગ્યં, નબોધાદપરઃસત્તા;

નહરેરપરસ્ત્રાતા, નસંસારાત્પરોરેત્ :

વૈરાગ્યથી ઉત્કૃષ્ટ બીજું કોઇ જાગ્ય નથી ! બોધ (જ્ઞાન)થી સહાય કર્તા બીજો મિત્ર કે બધું નથી ! હરી સિવાય બીજો કોઇ રક્ષણ કર્તા નથી ! !
તે સંસારથી અન્ય કોઇ બીજો શત્રુ નથી ! ! ! એમ કહેતાજ સિંહાસન પાસે પડેલી ખટ્ટની એકદમ ઉપાડી જય અલેક ! જય અખૂત નિરંજન ! ! !
એમ બોલતાજ પહેરી લીધી. તરત સિંહાસનપરથી ઉતરી ચાલવા માંડ્યું !

આ સમાચાર વીજળીની પેઠે આખા શહેરમાં એકદમ પ્રસરી ગયા, પ્રજા જન શોક સમુદ્રમાં ડૂબવા લાગી, જેમ રામચંદ્ર વન જતા હતા, તે વખતે પ્રજા પાછળ ચાલી નીકળી હતી, તેમ પ્રજા ચાલવા લાગી, રાણીઓ મહા કલ્પાંત સાથે રૂદન કરવા લાગી અને પિંગળા પણ પોતાના પાપી કર્મથી પરતાવો ખાઇ રૂદન કરતી પછડાવા લાગી. ચારે તરફ હાહાકાર થઇ રહ્યો, આખી નગરી શૂન્યકાર થઇ રહી. આ જોઇ કંઈક કાળજીના વીર પુરુષોના હૃદય પણ પીગળી ગયાં. કેટલેક સુધી આખા શહેરના માણસો આવ્યાં. તેઓ મંત્રી વર્ગના સમજાવવાથી માંડ સાંત થઇ પાછાં વળ્યાં. મુખ્ય પ્રધાને વિક્રમાદિત્યની શોધ માટે માણસો દોડાવ્યાં.

ભર્તૃહરિ યોગી વેષે એકલો અરણ્યમાં ચાલ્યો. ચાલતા ચાલતા મહા અરણ્યમાં જ્યાં મચ્છેંદ્રનાથનો આશ્રમ હતો ત્યાં ગયો. જઇ મચ્છેંદ્રનાથને પ્રણામ કર્યા. ગોરખનાથે તેના વૈરાગ્ય વિષે કેટલીક ખાત્રી કરી. ગુરૂ મચ્છેંદ્રનાથે તેની વિશેષ ખાત્રી કરવા પોતાના એક શિષ્ય સાથે રાણીઓ પાસેથી ભિક્ષા માગી લાવવા મોકલ્યો. તે પ્રમાણે તે ત્યાંથી નિર્દોષ અને નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી ભિક્ષા માગી લાવ્યો; છતાંદિ પ્રકારે તેના તિવ્ર વૈરાગ્યની ખાત્રી કરી ગુરૂ મચ્છેંદ્રનાથે મંત્રાપદેશ કર્યો. પછી કેટલોક બોધ કર્યો કે;—

“ આ જગતની માયા અનાદિકાલની ચાલી આવે છે. આ બધું બાજીગરના તંત્ર માફક છે, આદૃશ્ય પદાર્થ જે કોઇ તારી નજરે પડે છે એ સર્વ ભુકું છે, ચૌદ બ્રહ્માંડ સુધી માયાનું જે કાર્ય છે તે સર્વ નાશવાન છે. આ દેહ પંચમાબૂતથી બનેલો છે, તે ક્ષણભંગુર અને વિકારવાન છે.

એમાં સાર વસ્તુ શું છે ? તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, પોતાના મનને બહુ સમજાવવું જોઈએ કે;—હે મન ! આ નાશવાન પદાર્થોમાં શું આશક્તિ રાખે છે ? આ શરીર હજાર કે લાખ વર્ષ રહ્યું, તોપણ શું થયું ? જોડ ચોકડીનું રાજ મળ્યું તોપણ શું થયું ? આખરે તે સર્વ અનિત્ય છે, આ પાંચ વિષયના જે જે કાર્ય છે તે સર્વ સ્વાર્થની બાજી છે. તે સર્વ પોતપોતાના સુખ માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રિય લાગે છે. તે સત્ય હોય તો સંજે કેમ નથી ચાલતાં ! માટે કોઈપણ નિઃસ્વાર્થ સત્ય સ્નેહી આ જન્મ-ભરમાં નથી. આ અસત્ય, જડ, દુઃખરૂપ, ક્ષણભંગુર દેહથી એક ત્રણકાળે અબાધિત સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ સત્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આ દેહ વડે એવાં સાધન કરવામાં વિલંબ શા માટે કરવો જોઈએ ?” છત્યાદિ બોધ કર્યો.

આ સાંભળી ભર્તૃહરિએ કહ્યું કે;—ગુરુમહારાજ ! એવી કંઈ વસ્તુમાં મનની સ્થિતિ કરશી ? ગુરુ મન્હેંદ્રનાથ—“ દેખ બચ્ચા ! અલખ નિરં-જનકા તુએ મંત્ર દીધા હૈ, ઉસમે સ્થિતિ કરના ” છત્યાદિ કહ્યું. પછી રાજેન્દ્રયોગાભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. ત્યારપછી યોગોદ્ભવ ભર્તૃહરિએ ઉજ્જૈની નગરી પાસે જઈ એક ગુફા કરી હતી, તેમાં, યોગાભ્યાસ કર્યો હતો. એમ કરતાં તે પરિપક્વ અવસ્થાએ પ્રહ્લાનંદ સુખને અનુભવવા લાગ્યો હતો. તે સંબંધી વિશેષ હકીકત વિક્રમેન્દ્ર અથવા ઉત્તર ભર્તૃહરિ નામના ગ્રન્થકર્તા વાંચી લેવી. તે પરથી જણાશે કે યોગીન્દ્ર ભર્તૃહરિ તે કાળે એક ખરો જીવનમુક્ત પુરુષ હતો અને આત્મજ્ઞાનનું અનુપમ સુખ ભોજવતો હતો. ઉજ્જૈની પાસે હાલ પણ તેની ગુફા છે, તેને ભર્તૃહરિની ગુફા કહે છે. સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીયાવાડ) દેશમાં પ્રભાસ પાટણમાં સોમેશ્વર મહાદેવ છે, ત્યાંથી સાત આઠ મૈલપર એક ગોરખ મઢી નામે હાલ ગામ છે, ત્યાં ગોરખનાથ પાસે અદ્વકાળ ગહીને યોગનાં કટલાંક અંગ શીખ્યો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે ઉત્તરાવસ્થામાં ગોરખનાથ અને મન્હેંદ્રનાથનો પણ ત્યાંજ આશ્રમ થયો હતો. હજી યોગીન્દ્ર ભરથરી અમર છે એવું કહેવાય છે.

ભર્તૃહરિ તો એક વિદ્વાન, આસ્તિક અને યોગ્ય બધા પુરુષ જન્મેલો હતો. તેથી તેણે તો રાજ તજી એકદમ વનવાસ લીધો, પણ બીજા પુરુષો જેઓ વિષય સુખને જ જન્મનું સાર્થક માનનારા છે, તેઓ પ્રેમના પાસમાં કસાઈ પડી માફલ રહેતો, તેને પુરો પસ્તાવો કરવો પડે છે અને આના કુટ કૃત્યથી આખો ભવ દુઃખી જીવંતીમાં કાઢવો પડે છે. માટે બીની પ્રથમ

પરીક્ષા કરી, ને પછી તેના પર વિસ્વાસ રાખવો. અહીં કદી સદૃશ્યી હશે તો તે વિષે કદી વહેમ લેવાનો નથી, તે વાત કેટલેક દરજ્જે સાચી છે, પણ મનુષ્યનાં મન એવાં છે કે, જો તેને ધર્મ, નીતિ અને શિયળના મોઢાની અખંડ ધારા રચા કરે છે, અને સત સોખત હોય છે, તોજ તે સદાચરણી રહી શકે છે; નહિ તો ક્ષણે ક્ષણે પલટી જાય એવાં છે, મનને દુર્યુધ તરફ વળવું એ કેમ જાણે તેનું સ્વાભાવિક વલણ ન હોય એમ જણાય છે. માટે અંતે નિયમમાં રાખવાનો રસ્તો તો માત્ર એજ છે કે, તેને સત્ય, નીતિ અને શિયળનો અખંડ મોઢા આપ્યા કરવો. તેવા સદૃશ્ય-થાનું વાંચન, ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ અને સત્સંગ એ નિત્ય રહે; તોજ તેને સારી અસર થાય છે.

ભર્તૃહરિ શૃંગાર, નીતિ અને વૈરાગ્યમાં પૂર્ણતાએ પહોંચ્યો હતો. એવું તેના સમગ્ર ચરિત્રપરથી જણાઈ આવે છે. તેણે એ ત્રણ વિષયમાં ત્રણ શતકો રચેલાં છે, જે આજે વિશ્વ વિખ્યાત છે. એ ત્રણ શતકોમાં જે જે ભાવાર્થના શ્લોકો છે તથા તેમાં જે જે અનુપ ઉપદેશ રહેલો છે, એ તેની ખરી ખૂબીના જ્ઞાતા વિદ્વાનોને હૃદય બેદક છે; એટલુંજ નહિ પણ તેવા માર્મિક અદ્ભૂત કૃતિના શ્લોક ખીજા સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં જાણેજ મળી આવશે. સંસાર પર અરુચી થયેલા પુરૂષને શૃંગારમાં પ્રવૃત્તિ કરવા તેનું શૃંગારશતક બસ છે—સુમાપિત વક્તાને તેનું નીતિશતક સાહિત્ય નીધિનો એક શ્રેષ્ઠ ભાગ છે અને—વૈરાગ્યવાન પુરૂષને ગમે તેવી હરિદ્ર આપત્તિ યુક્ત વ્યવહારીક સ્થિતિમાં એક અવિચલ સુખનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર, પુરૂષાર્થના શ્રેષ્ઠ અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર, યાચનાની નીચ વૃત્તિનો તિરસ્કાર કરનાર અને મોક્ષના સાધનમાં જોડનાર વૈરાગ્યશતક છે. આ ગ્રંથ સિવાય તેણે વાકપદ અથવા વાકપ્રદીપ નામનો ગ્રંથ તથા પાણિનિ વ્યાકરણના પતંજલિ કૃત બાળ્યપર તેણે કારીકા કરેલી છે છત્રાદી રચેલા ગ્રંથોપરથી તેના અદ્ભૂત જ્ઞાનની ખાત્રી થાય છે. તે મહા-ત્માયોર્મદ્રે આત્મજ્ઞાન અને યોગવિદ્યામાં પણ કુશળતા મેળવી હતી. છત્રાદિ જ્ઞાનથી તેમણે પરમાત્માનાં સ્વરૂપને ઓળખી જગત્માં અમર નામના રાખી છે

વીર-વિક્રમાદિત્ય.

જગત પ્રસિદ્ધ પરદુઃખ ભંજન રાજા વિક્રમાદિત્ય માલવપતિ
ગાંધર્વસેન રાજાનો પુત્ર થાય. ઉજ્જયિની એ પરમાર-
વંશની માદી અતિ પ્રસિદ્ધ ધર્મ ગયેલી છે. તે માદી ઉપર
આ રાજેન્દ્ર વિક્રમાદિત્ય સંવત-૨૧૬ પ્રવર્તક સર્વેકુષ્ટ યષ્ઠ ગયો છે. તે ભ-
ર્તૃહરિ જેવા નીતિવાન જ્યેષ્ઠ બાતાના હાથ નીચે ઉછર્યો હતો. ચંદ્રાચાર્ય
જેવા ઉત્તમ ગુરુના હાથ નીચે શિક્ષણ પામ્યો હતો. વેદ, વેદાંગાદિ શસ્ત્રેમાં
નિપુણ થયો હતો. સંસ્કૃત ભાષામાં વિદ્વાન અને શ્રેષ્ઠ વક્તા હતો; એટલુંજ
નહિ પણ મહાશૂરવીર, પરાક્રમી, નીતિવાન, ધાર્મિક, સત્યાસત્યનો પરીક્ષક,
સક્ષમ બેદોનો સાતા, બુદ્ધિવાન, વિવેકી, હિંમતવાન અને ઉત્સાહી હતો.
ભર્તૃહરિ નૃપને રાજ્ય કાર્યમાં સલાહ અને સહાયતા આપતો હતો,
તેમને તેમની શુદ્ધનીતિની ખાત્રી હતી. રાજ્યના કટલાક ખાતા ઉપર તેમની
દેખરેખ હતી. ચાતુર્યના અને હુશિઆરીથી લૂચ્યા, ચોર, વ્યભિચારીઓને
શોધી કાઢી શિક્ષાએ પહોંચાડતો. તેથી તેઓ તેનાથી ભય પામતા હતા.
એ રીતે ઉત્તમ ધર્મ બળવી એ વખતેજ તેમણે પ્રજા પ્રીતિ વધારી હતી
કેટલોક કાળ વડીલભાઇ ભર્તૃહરિ સાથે ઉજ્જયિનીમાં રહ્યો હતો. ખટપ-
ટીઆઓની ખટપટથી ભર્તૃહરિની ખારી રાણી ખીંગળાએ ખોટું આજ્ઞ-
ઓઢાડ્યું. એ બાઇઓ વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો. (જુઓ ભર્તૃહરિ ચરિત્ર) તેથી
વિક્રમાદિત્યે વીરભૂમિ માલવની રાજધાની ઉજ્જયિનીનો ત્યાગ કર્યો. ધણે
કાળ સાધારણ સ્થિતિમાં ગૂજરાત વગેરે ખીજાં રાજ્યોમાં ફર્યો. ઇ. સ.
ના ૧ લા વર્ષમાં ભર્તૃહરિ રાજા પોતાની ઓના જાર કર્મથી વેરામ પામી
રાજપાટ છોડી ચાલતો થયો. યોગીવેષે વનવાસ કર્યો. ત્યાર પછી
ચોડાં વર્ષ દેશમાં અધાધૂમી ચાલી. જે રાજા માદીઓ બેસતો; તેને વૈતાળ
ખાઇ જતો હતો. તેથી ધણી વિનાના રાજ્યમાં પ્રજા દુઃખી થવા લાગી
હતી. આ વખતે વિક્રમ રાજા પ્રવાસ કરતો ગૂજરાતમાં આવી રહ્યો હતો.
પ્રધાનોના આશ્વર્યથી તે ઉજ્જયિનીમાં આવી માદીએ બેઠો.

વીરવૈતાળના જૂલમની વાત વીરવિક્રમ જાણતો હતો. તેથી જે દિવસે
માદીએ બેઠો, તેજ દિવસે સાંજ સુધી રાજ ચલાવીને પોતાના સૂતાના
ઝોરડામાં કેટલુંક અનાજ ભરી રાખ્યું. પોતે નાગી તરવાર હાથમાં રાખીને
હિંમતથી ધૈર્ય રાખી જાગતો બેઠો. મધ્ય રાત્રે વૈતાળ રાજાના ઝોરડામાં
આવ્યો. એટલે વીરવિક્રમે કંઈ કે, પ્રથમ તું અનાજ ખાઈને પછી મને

ખા. વૈતાળ અનાજ ખાઈ તમ ચમને જતો રહ્યો. તે પ્રમાણે નિત્ય ચવજી ભાગ્યું. એક દિવસે રાજાએ વૈતાળને પૂછ્યું કે તારી શક્તિ કેટલી છે તે કહે. વૈતાળે કહ્યું કે હું જે ધાડું તે કહું; મને ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાનની ખબર પડે છે. શ્રીમન્નૃપતિ વિક્રમે કહ્યું કે:—મારા આયુષ્યમાંથી બે વર્ષ ઓછાં કે વધતાં કર. વૈતાળે કહ્યું કે તે કોઈના હાથમાં નથી. ખીજે દિવસે વિક્રમે અનાજ ન રખાવ્યું. તેથી વૈતાળ ધણો ક્રોધે બરાયો, પણ વિક્રમે નિહરપણે કહ્યું કે:—મારા આયુષ્યમાંથી તારાથી બે વર્ષ ઓછાં કે વધતાં કરી શકાય તેમ નથી, તો મારે તને શા માટે વૃથા ખાવા આપવું જોઈએ? તારી ઇચ્છા હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કર. આ સાંભળી વૈતાળ બેસ્યો. કે:—વિક્રમ ! તારી વીરતા, ધૈર્યતા અને હિંમત જોઈ હું અતિ પ્રસન્ન થયો છું. માટે તારી ઇચ્છા હોય તે વર માગ. વિક્રમે કહ્યું કે; હું જ્યારે તારૂં સ્મરણ કરું, ત્યારે તું આવી માડું કામ કરજે. વૈતાળ હા કહીને જતો રહ્યો.

વીર વિક્રમે ફરી ધામધૂમ કરીને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો. ગાદીએ બેઠા પછી જે મંડળિક રાજાઓએ ખંડે ઉઠાવ્યાં હતાં, તે સર્વેને પરાજય કરી તાબે કર્યા. ઉત્કલ, વંગ, કચ્છ. ગુજરાત વગેરે દેશો પોતાની સત્તા નીચે આણ્યા અને ધણાક શક લોકોને જીતી શકાદિત્ય ને દિશામાંથી હાંકી મૂક્યો. દિશાને રાજધાની નહિ કરતાં; તેણે ઉજ્જયિનિનેજ રાજધાની રાખી. પોતાના દેશનું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું અને સંવત-શકનો સ્થાપનાર થયો.

શ્રીમન્ વીરવિક્રમાદિત્ય પરાક્રમી અને પ્રતાપી રાજા થયો; તેણે ધણું પરમાર્થનાં કાર્યો કર્યાં છે. વિદ્વાનોને ધણો આશ્રય આપતો હતો. વિદ્ય વૃદ્ધિ કરવાને તેણે ધણું ધણું કર્યું છે. વિદ્વાન સમાજના વડે તે પોતાની અમર કીર્તિ રાખવાને શક્તિવાન થયો હતો. ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપી સદ્ગ્રંથોની વૃદ્ધિ કરી હતી. જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ નામના ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે કે:—વિક્રમ રાજાની સભામાં ૮૦૦ મંડળિક રાજા, ૧૬ વાયાળ પડિત ૧૦ જ્યોતિષી, ૬ વૈદ્ય અને ૧૬ વેદીઆ રહેતા હતા. તેમાં ઉપલા વિદ્વાનોમાં મુખ્ય ધનવંતર, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વૈતાળભક્ત, ચંદ્રખર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહીર અને વડ્ડિય એ નવ રત્ન રૂપી પડિતો સભામાં બેસતા હતા. વળી એવું પણ જણાવેલું છે કે તેની પાસે ૧૮ યોજન ભૂમિ રોકે એટલું ભારે સૈન્ય રહેતું હતું. તેમાં ૩ કરોડ પાખ-દળ, ૧૦ કરોડ ષેડેરવાર, ૨૪૩૦૦ હાથી અને ૪ લાખ રુછવા—વાહાણ (નોકા) નું સૈન્ય પણ હતું. તે વડેજ તેણે ૯૫ શક-સરદારોનો પરાજય કરી શકારિ નામ ધારણ કર્યું હતું.

વિક્રમ રાજના રાજ્યનો વિસ્તાર અતિ મોટો હતો. તેની પાસે પુષ્કળ રાજ્ય હતું. રાજ્ય ન્યાય નીતિથી ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવતો હતો; વેદોક્ત ધર્મ પાળતો હતો. અને પ્રજાને સત્ય ધર્મે વાળવા પ્રયત્ન કરતો હતો. કોઈ ઉપર પણ અન્યાય ગુજારતો નહિ. સારાસારનો પૂર્ણ તપાસ કરી. સર્વને પૂર્ણ સંતોષ આપતો. પ્રજાહિતમાં પ્રવર્તે થવાને પરમેત્કંઠથી લાગ્યો રહેતો હતો. દયા, ક્ષમા, સંતોષ, શાન્તિ, સત્ય અને વિનય આદિ સદ્ગુણો પ્રજામાં પ્રસરાવ્યા હતા. અંધાર પછેડા ઓઢી રાત્રે જુદે જુદે વેશે શહેરમાં જુદે જુદે સ્થળે ફરતો અને લુચ્ચા, ચોર, વ્યભિચારી આદિ દુરાચારીઓને શોધી કાઢી શિક્ષા કરતો, ઇત્યાદિ ઉપાયથી તેણે દુરાચારીઓનું દેશમાંથી નિકંદન કાઢ્યું હતું. દેશમાં અન્યાય અનીતિનું નામ નહોતું. કોઈ પણ અધિકારી પ્રજાપર જૂલમ ગુજારી શકતો નહિ, લાયક રજવતનું નામ નહોતું, સર્વત્ર ધર્મ નીતિ પ્રસરી રહી હતી. પ્રત્યેક દિવસે સોનું, મોતી, રત્ન, ગાય, હાથી, ચોડા, રથ, ભૂમિ આદિ અનેક પ્રકારનું દાન કરતો, પ્રજાની દાઝ હેડે ધરીને તન મનથી તેમનાં દુઃખ ટાળવાને પ્રયત્ન કરતો, પ્રજાને પુત્રની પેઠે પાલન ચાલન કરતો, કોઈનું પણ કષ્ટ નિવારણ કરવા માટે પોતે અતિ બારી કષ્ટ સહન કરતો હતો. તેથી પરદુઃખલગ્ન કહેવાતો હતો.

વિક્રમ રાજાએ પ્રજા પ્રત્યે પોતાને સર્વ પ્રકારે ધર્મ બજાવ્યો હતો. તેથી તેમની ઉપર પ્રજાની અપૂર્વ પ્રીતિ હતી. જેને લીધે તેમની દેશ વિદેશમાં ધણી કીર્તિ પ્રસરી રહી હતી. એ રીતે વીરવિક્રમે પોતાની રાજ તરીકેની જીંદગીનું સાર્યક કર્યું. આવા રાજાઓ ચોડાજ થયા છે. રાજાને દેશમાં અવિચળ નામના રાખવાનો ખરો રસ્તો પ્રજા પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં જ છે. તે આ વિક્રમાદિત્ય વગેરે પૂર્વના રાજાઓના ચરિત્રો વાંચવાથી જણાઈ આવશે.

વીરવિક્રમનો પ્રતાપ પૃથ્વીના ધણા ભાગમાં પ્રચરી રહ્યો હતો. રાજ દેશનો પ્રથમ રાજા આંગરુતસસીઝર તેમનો મિત્ર હતો. વિક્રમે ગ્રીક ભાષામાં એક પત્ર લખી તેની પાસે પોતાનો એક વકીલ મોકલ્યો હતો. એ સૈકામાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના રાજ્યના લોકો, રોમના મોટા રાજ્યના પ્રદેશના લોકો સાથે વેપાર સંબંધ રાખતા હતા. તેપરથી જણાય છે કે, વીર વિક્રમનો યુરોપાદિ દેશના રાજાઓ સાથે સંબંધ હતો. ત્યાં તેમની પ્રશિદ્ધિ ધણી હતી. એ રીતે તે દેશ વિદેશમાં અમરકીર્તિ રાખી ગયો છે. ભારત વર્ષમાં સને ઐટલે ઇતિહાસની સાલો ગણવાનો ક્રમ છે. તેઓમનો એક વીરવીક્રમે મેળવેલી જીતોના માનને અર્થે સ્થાપવામાં આવ્યો.

છે. તેને શક-સંવત કહે છે. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ વર્ષથી શરૂ થયો છે. આ સંવત ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને ગુજરાતમાં હજી ચાલે છે. હાલ વિક્રમ સંવત ૧૯૭૪ નો ચાલે છે. તેનું વર્ષ કારતક શુદ્ધ ૧ થી બદલાય છે. ઇત્યાદિ રીતે આ પરદુઃખભંજન રાજ બ્રમતમાં અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયો છે. ધન્ય છે તેમને !!!

ભોજરાજ.

પરદુઃખભંજન મહારાજ વિક્રમાદિત્યના પછી માળવામાં ધણા રાજ થયા. તેઓમાં ભોજ રાજ ધણા પ્રખ્યાત છે. તે માળવાના તેજસ્વી પરમાર વંશીય સિંધુલ નામે રાજાનો પુત્ર થાય. તેની રાજધાની ધારાનગરીમાં હતી. તેણે ઇસ્વીસન ૯૮૨ થી ૧૦૮૨ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ભોજની માતાનું નામ પદ્માવતી હતું. ભોજનો જન્મ તેના પિતાની દૃઢાવસ્થામાં થયો હતો. સિંધુલ રાજાને મુંજ નામે ન્હાનો ભાઈ હતો. તે મહાન બળવાન હતો. ભોજ ન્યારે પાંચ વર્ષનો થયો, ત્યારે સિંધુલ પોતાના શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન થવાથી ચિંતાનુર થયો કે;—પુત્ર ભોજ હજી બાળક છે અને મુંજ બળવાન છે. માટે જો તેને રાજ્ય ન આપતાં, પુત્રને ગાદી પર બેસાડીશ, તો લોકોપવાદ થશે; એટલુંજ નહિ પણ મુંજ રાજ્યલોભથી ભોજને ઝેર દેખને મારી નાંખશે. તો મારો વંશ જશે. એવું વિચારી મુંજને રાજ્ય સોંપી ભોજને સ્વાધીન કરતાં કહ્યું કે;—હવે આ પુત્ર તારોજ છે, તેનું પાલણુ પોષણ સારી રીતે કરીને ઉમર લાયક થયે રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડજે. ઇત્યાદિ બલામણુ કરી મરણુ પામ્યો.

સિંધુલના મરણ પછી મુંજ ગાદીએ બેઠો. જુના પ્રધાન બુદ્ધિસાગરને રજા આપી, તેની જગેએ નવા માણસને નિયુક્ત કર્યો. મોટાભાઈ સિંધુલની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્ય સારી રીતે ચક્રાવી પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યો. ભોજનું પણ સારી રીતે સંરક્ષણ કરી પોતાના પુત્ર જયંતની સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. ભોજ પોતાની પ્રબળ બુદ્ધિથી થોડા વખતમાં અનેક શાસ્ત્રમાં નિપુણ થયો. એટલુંજ નહિ પણ તે મહા તેજસ્વી. શુદ્ધિવાન, હિંમતવાન, અને ઉત્સાહી દેખાતો હતો. તેની બુદ્ધિ અને ચંચળતા જોઈ સૌ ચકિત થતા હતા. એવામાં એક સર્વદ

જોતિથી આવ્યો. મુંજે ભોજની જન્મપત્રિકા તેને આપી કહ્યું કે, તેની સર્વ સ્થિતિ કહો. વિપ્રે ભોજને પ્રેમથી જોઈ કહ્યું કે;—“ભોજનું સામાન્યનું વર્ણન કરવા સ્વયં—વિધાતા પણ સમર્થ નથી, તો હું સામાન્ય આદિથી શું કરી શકું ? તો પણ હું મારી છુદ્ધિ પ્રમાણે કહું છું કે,—ભોજ ૫૫ વર્ષ ૭ માસ અને ૩ દિવસ ગૌડ દેશની સાથે દક્ષિણ પંથનું રાજ્ય કરશે. તેમજ વિદ્વાન થઈને વિદ્વાનોને ધણો આશ્રય આપશે. ”

મુંજ આ વચનો સાંભળી ચકિત થયો, તેની મતિ એકાએક ફરી ગઈ. તેણે ભોજની વિદ્વતા અને ચતુરાઈ જોઈ વિચાર કર્યો કે, ભોજ તેના પિતાના કરતાં પણ ધણો બળવાન અને પ્રતાપી થશે. ત્યારે તે મારી પાસેથી રાજ્ય લેઈ લેશે. એણે વિચારી તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી પોતાના મિત્ર વત્સરાજને બોલાવી ભોજને વનમાં લેઈ જઈ મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે વખતે વત્સરાજે તેમ નહિ કરવા મુંજને ધણું સમજાવ્યો. પણ તેણે તે માન્યું નહિ. ત્યારે વત્સરાજ ભોજને મારવા સાથે જીનેશ્વરી વનમાં રાત્રે લેઈ ગયો. વનમાં જઈ તેણે રાજાની આજ્ઞા ભોજને નિવેદન કરી. તે સાંભળી ભોજ બાળક છતાં જરા પણ ગમરાયો નહિ. પરંતુ તેણે એક શ્લોક લખી મુંજને આપવા સાથે વત્સરાજને સોંપતાં કહ્યું કે;—“ વત્સરાજ ! હવે મને તું સત્વર માર. ઇશ્વરે જેને માટે જે રચ્યું છે તેવું મુકરર થાય છે. તમારો કાંઈ દોષ નથી. તમે પરવશ છો. સેવકોનો ધર્મ છે કે, માલિક અને મોટાઓની આજ્ઞા પૂરી કરવી. માટે કાકાએ સોંપેલું કામ પૂર્ણ કરો. હું આજે મરવા માટે તૈયાર છું. ”

ભોજનાં નિર્ભયતાનાં અને ધૈર્યતાનાં આવાં વચનો સાંભળી વત્સરાજ ચકિત થયો. કુમારનું નિર્દોષ મુખ જોઈ તેનું હૃદય પિંગળી ગયું. મુંજની પાપી આજ્ઞા પાળવાને તેને કંપારી છુટી. તેના હાથમાંથી તરવાર નીચે પડી ગઈ. છેવટે વત્સરાજે ભોજને નહિ મારતાં તેનું સંરક્ષણ કરવા માટે છુપી રીતે પોતાને ત્યાં મોકલી દીધો. અને એક ઉત્તમ કારીગર પાસે ભોજનું મસ્તક તાદશ્ય તૈયાર કરાવી મુંજને બતાવી કહ્યું કે જ્યો, આ ભોજનું માથું. મુંજે તે જોઈને વત્સરાજને પૂછ્યું કે—ભોજ મરતી વખતે કાંઈ બોલ્યો હતો ? વત્સરાજે પેલો શ્લોક તેની આગળ રજુ કર્યો. તે મુંજે વાંચ્યો કે;—

માન્ધાતાચ મહીપતિઃ કૃતઃ કાલંકાર મૃતોગતઃ ।

સેતુર્યેન મહોદધૌ વિરચિતઃ સાસૌદશાસ્યાન્તકઃ ॥

અન્યેચાપિ યુધિષ્ઠિર પ્રમૃતયો યાતાવિયં મૃપતે ।

નૈકેનાપિ સમંગતા વૈરમતા મુજ્જ તયાયાસ્યતિ ॥

અર્થ—“સત્યયુગના અલંકારભૂત માન્ધાતા મહીપતી પરસોકે મર્ત્યમાં છે. મહા સમુદ્ર ઉપર જેણે સેતુ (પુલ) બાંધ્યો હતો, તે દેશાનંન રિપુ ક્યાં છે ? યુધિષ્ઠિર ઇત્યાદિ બીજા સર્વ મહાત્મા સ્વર્ગમાં ગયા છે. પણ હે રાજન ! વસુ મતી પૃથ્વી કોઇની સાથે ગપ્પ નથી. પણ નિશ્ચે આપની સાથે તો આવશેજ.” આ શ્લોક વાંચતાજ રાજા મૂર્છા ખાધ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો અને શુદ્ધિમાં આવતા રૂદન કરતા બોલ્યો કે;—અહો ! મેં પાપીષ્ઠ કર્મ કર્યું છે. મારા મોટાભાઈએ મરતી વખતે મને શું કહ્યું હતું અને મેં શું કર્યું ? ધિક્કાર છે મને ! એમ બોલતો અપાર ખેદ કરવા લાગ્યો. અંતે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિન કરવા તૈયાર થયો. આ જોઇ વત્સરાજે બુદ્ધિસાગર નામે જૂના પ્રધાનની સલાહથી કુમાર બોજદેવને ગુપ્ત સ્થળેથી લાવી હાજર કર્યો. કોઇ એક યોગીરાજે તેને સજીવન કર્યો, એવી વાત સંધળે ફેલાવી. મુંજે આનંદથી બોજને આલિંગન કર્યું અને તેજ વખતે એટલે શાલિવાહનશક ૯૦૪ માં માદ્રીએ બેસાડ્યો અને પોતે સ્ત્રી સાથે તપોવનમાં તપશ્રય્યા કરવા ચાલી નીકળ્યો.

બોજ રાજાએ રાજ્યાસન પર બેસી પ્રજાનું પાલણુ ધણી સારી રીતે કરવા માંડ્યું. તેના પ્રતાપથી શત્રુઓ કંપવા લાગ્યા. એ રાજા ધણો વિદ્વાન, વિદ્યાતેજઃ, દાનવીર અને શૂરવીર હતો. તેની સભામાં ચાહે તેવો વિદ્વાન આવે, તે પોતાની મનકામના પૂર્ણ કરી જતો. સંસ્કૃત કવિઓને મોટી ઉદારતાથી ધણું દ્રવ્ય બક્ષિસ આપતો હતો. ધણા પંડિતો અને કવિજનો આ રાજાની પાસે આવી દ્રવ્ય તથા આગર મેળવતા હતા. બોજરાજાની સોજતથી કવિતા કરવાની શક્તિ પેદા થાય એવો તેમનામાં વિલક્ષણ સ્વાભાવિક ગુણ હતો. ઇત્યાદિ મહત્ત સદ્ગુણોથી તેની ધણી કીર્તિ વધી હતી. તેથી દેશ પરદેશથી પંડિતો અને કવિઓ નવીન કાવતા કરી તેની રાજસભામાં આવતા હતા. તે સર્વને યથાયોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવતો હતો. કોઈ પણ નિરાશ થઇ પાછો જતો નહિ. તેથી દેશ દેશાન્તરમાં તેનું યશોમાન થવા લાગ્યું. એવું કહેવાય છે કે;—

ધારાનગરીમાં તે વખતે કોઇ પણ મૂર્ખ નહોતું. બોજપ્રખંધ નામે ધુસ્તકમાં બહુ પંડિતો અને કવિઓનાં નામો જોવામાં આવે છે. તેમના રચેલાં શ્લોકો અને રાજાએ આપેલાં ઇનામો લખેલાં છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બોજરાજાની સભામાં—કાલિદાસ (બીજો) લવભૂતિ, બક્ષાલમિત્ર, માધ, મલ્લિનાથ, વરરશ્મિ, મુખંધુ, બાણભટ્ટ, મયૂર, રામદેવ, હરિવંશ, શંકર, ડંડી, કર્પૂર, વિનાયક, મદન, વિદ્યાવિનોદ, કોઝીલ, તારિદ, પ્રભૂતિ, કેવશેખર, રામેશ્વર, શુકદેવ, ભારકર, અને શાહિલ્ય, ઇત્યાદિ ૧૪૦૦ પ્રખ્યાત પંડિતો અને કવિઓ હતા.

ભોજરાજએ ગાદીએ બેઠા પછી પોતાના ગુરુ કૃષ્ણીંદ્ર પાસે રાજ-
નીતિનો ઉપદેશ લીધો હતો. પિતાના જૂના પ્રધાન શુદ્ધિસાગરનું મુંઝે કાઠી
મૂકયો હતો. તેને પાછો બોલાવી પ્રધાનપદ આપ્યું હતું. ગાદીએ બેઠા પછી
ત્રણ ચાર વર્ષ એક વખતે ભોજરાજએ અધિકારીઓને હુકમ કર્યો હતો કે;—

૧—કાલે પોહોર દિવસ ચડતે સભા થશે, તેમાં સર્વ કામદાર લોકોએ
હાજર થવું. ૨—જે હોદ્દો જે ચલાવતા હોય, તેમણે તેમના હોદ્દા સંબંધી
સામ્રાજીની રીતિથી પૂછવામાં આવશે. તેમાં તે જે હોદ્દા લાયક નહિ ઠરે
તો તેનો અધિકાર બદલવામાં આવશે. ૩—નિમેલા અગર નહિ નિમેલા
સમજા પડિતો સભામાં આવે, તેમાં જેઓ હોશિઆર હશે, તેઓને તેમના
ગુણ પ્રમાણે નિમવામાં આવશે. ૪—મારા નગરમાં જે મૂર્ખ હોય,
તેમણે બધાં કામ છોડી એક વર્ષમાં બધી ગણીને કાંઈ પણ કવિતા કરતા થવું.
નહિ તો વર્ષ દિવસ પછી કાઠી મૂકવામાં આવશે. અને તેમના મકાનો
પરદેશથી આવેલા પંડિતોને આપવામાં આવશે.

બીજે દિવસે સવારે રાજ ભોજ પોતે જે નિજાળમાં બપ્પો હતો
ત્યાં ગયો. વિચરપતિ નામે એક વિદ્યાર્થી ધણો હુંશિયાર હતો. તેને
મુખ્ય શિક્ષકનો અધિકાર આપ્યો અને તેના ગુજરાન માટે એક ગામ
આપ્યું. ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓને હમેશા વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હુકમ આ-
પ્યો અને સર્વ વિદ્યાર્થીને ખોરાકી પોષાકી રાજ્ય તરફથી આપવાનો
બંદોબસ્ત કર્યો.

આ વાત સાંભળીને માણસિમિ નામે પંડિત ભોજ રાજ પાસે
આવ્યો અને જણાવ્યું કે, આપને ગાદીએ બેઠા ને માત્ર થોડી મુદત થઈ
છે, તેટલામાં આપના પ્રતાપથી આખા નગરમાં બણવા લખવા સિવાય
બીજી કાંઈ ચર્ચા થતી નથી. આપની ઉંમર માત્ર પંદર વર્ષની છે, પણ
પ્રતાપી પુરુષનો સ્વભાવજ પ્રતાપનું કારણ થાય છે. ઉંમર કાંઈ પ્રતાપનું
કારણ નથી; છતાં વચનો કહી રાજની બધી સ્તુતિ કરી. તેના
ઉત્તરમાં ભોજ રાજએ કહ્યું કે;—મારી ઇચ્છા એવી છે કે મારા નગરમાં
કોઈ મૂર્ખ ન રહે, પણ સર્વે બણેલા થાય. છતાં પરથી ભોજ રાજની
દેશમાં વિદ્યાર્થી કરવા પર કેટલી બધી પ્રીતિ હતી, તે આપરથી પ્રત્યક્ષ
જણાઈ આવે છે.

ભોજરાજ આત્મચાની પણ હતો, અને બહુ ઉદારપણે દાન કરતો
હતો. એક વખતે તેના પ્રધાને દ્રવ્ય સંચય કરવાની તેને પ્રાર્થના કરી. ત્યારે
તેણે કહ્યું કે;—મારે માટે દ્રવ્ય સંચય કરવાની જરૂર નથી. લક્ષ્મી મહા

ચંચળ છે. તે પળમાં આવે છે અને પળમાં જાય છે. તે કેપિત થયે સંચેલું સર્વ દ્રવ્ય વિનાશ પામે છે. માટે તેનો રૂડો ઉપયોગ કરવો જોઈએ છે. ઇત્યાદિથી સિદ્ધ થાય છે કે—તે પરમાર્થે દ્રવ્ય વાપરી કીર્તિ સંચય કરવા તરફ વધારે ભક્ષ રાખતો હતો. પારમાર્થિક અને વિદ્યા વૃદ્ધિ આદિ સુકાર્યોમાં દ્રવ્ય વાપરી પોતાના અખૂટ ખજાનાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

ભોજ રાજાની કાલિદાસ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રીતિ હતી. તે કેટલાક દૂષી ભાઓ જોઈ નહિ શકતાં, તેને દૂર કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. કેટલાકે પ્રપંચથી દાસી મારફતે ભોજને સમજાવી દૂર કરાવ્યો હતો, પણ પાછો ભોજે તેને તેડાવી રાખ્યો હતો. (જુઓ. કાલિદાસ ચરિત્ર.) વળી ભોજે એક વખતે કાલિદાસને કહ્યું છે કે;—કવિવર ! મારા મૃત્યુ સુધીના જીવન ચરિત્રનું વર્ણન કરો. આ સાંભળી કાળીદાસ રીસાઈ (વિલાસવતી નામની પોતાની વેશ્યાને ભ્રષ્ટ રાજાની નિંદા કરતો કરતો રાજ છોડીને એક શિલા (વારંગુલ) નગરીમાં જઈ રહ્યો હતો.

ભોજ રાજા કાલિદાસના વિયોગથી શોકાતુર રહેતો હતો. તેથી પોતે એક વખતે ક.પાલિક (ભિલ્લુક) ને વેષે એક શિલાનગરીમાં જઈને કાલિદાસને મળ્યો. કાલિદાસે યોગીરૂપે આવેલા ભોજરાજાને નહિ ઓળખતાં પૂછ્યું કે, તમે ક્યાં રહો છો ? યોગીએ કહ્યું કે હું ધારા નગરીમાં રહું છું ત્યારે કવિવર કાલિદાસે ભોજ રાજાના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. યોગીએ જવાબ આપ્યો કે હું શું જાણું ? ત્યારે કવિએ પૂછ્યું કે, કાંઈ વિશેષ વાત હોય તો કહો ? યોગીએ કહ્યું કે ભોજ રાજા સ્વર્ગે ગયા ! એવા સમાચાર સાંભળતાં જ કાલિદાસ એકદમ મૂર્છા ખાઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો ! થોડીવાર શુદ્ધિમાં આવતાં દુઃખીત હૃદયે વિલાપ કરતાં બોલ્યો કે;—

અથ ધારા નિરાધારા, નિરાલમ્બા સરસ્વતી ॥

પંડિતાઃ સ્તંભિતાઃ સર્વે, ભોજ રાજે દિયંગતે ॥

અર્થ—ભોજ રાજા સ્વર્ગવાસી થયાથી ધારાનગરી નિરાધાર થઈ, સરસ્વતી નિરાશ્રિત થઈ, અને સર્વ પંડિતો ખંડિત થયા. આ શ્લોક સાંભળતાં જ યોગી બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો. તે ઉપરથી એ શું આજ ભોજ રાજા છે ? એવું સમજી કાલિદાસ બોલ્યા કે;—“ મહારાજ ! આપે મને વંચના (છેતરવો) કરીએ. ” એમ બોલી પ્રથમનો શ્લોક ફેરવી કહ્યું કે;—

અથ ધારા સદાધારા, સદા લમ્બા સરસ્વતી ॥

પંડિતા મંડિતાઃ સર્વે, ભોજરાજે ભુવંગતે ॥

અર્થ—આજ ભોજ રાજ પૃથ્વી ઉપર હોવાથી ધારા નગરી આધાર સુકત થઇ, સરસ્વતી ઉત્કૃષ્ટ આશ્રય વાળી થઇ. અને સર્વે પંડિત (અલંકૃત) થયા. આ સાંભળી ભોજ રાજ શુદ્ધિમાં આવતાં, કવિને આલિંગન કરી ધારા નગરીમાં તેડી લાવ્યો; ઇત્યાદિ જોતાં ભોજ રાજની કાલિદાસ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી.

ભોજ રાજ ઇ. સ. ૧૦૮૨ માં મરણ પામ્યો હતો. તેના પછી તેનો પુત્ર અજનંદ (કોઇ ઉદ્યાદિત્ય પણ કહે છે.) ગાદીએ બેઠો હતો. અજનંદના પછી તેનો પુત્ર યશોવરમાન ગાદીએ બેઠો હતો. જેને ગુજરાતના પ્રતાપી રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે જીતીને માળવાને ખંડિત રાજ કર્યું હતું.

ભોજ રાજએ ભોજન્યપુ અને ભોજપ્રખંધ નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં કેટલાંક પ્રકરણ રચેલાં છે. અને કાલિદાસે તે ગ્રંથ પૂર્ણ કરેલો એવું કહે છે. ભોજન્યપુમાં રામાયણની કથા છે. ભોજરાજએ યોગસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યા કરી છે. તેને પાતાંજલ દર્શન લખ્યું કહે છે. કાવ્યો અને નાટકો સંબંધી સાહિત્યશાસ્ત્ર ઉપર પ્રથમ ગ્રંથ તેજોજ રચ્યો છે. તે ગ્રંથને સરસ્વતી કંઠાભરણ કહે છે. આ સિવાય તેજો-અમર ટીકા, રાજવાર્તીક (રાજમાર્તક) અને આરૂઝાર્ય નામે ગ્રંથો રચ્યા છે. મુંજ પ્રતિ દેશવ્યવસ્થા નામે ગ્રંથ તેના કાકામુંજે કર્યો હતો. તે ભોજ રાજએ સુધારી-ભોજ પ્રતિદેશવ્યવસ્થા એવું નામ આપી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો.

ભોજ રાજને (શિષ્યશાસ્ત્ર) પણ જ્ઞાન હતું. તેજો એ વિદ્યાને પણ એક અદ્ભૂત ચમત્કારિક ગ્રંથ રચેલો છે. તેમાં ધડીયાળ, કાષ્ટનો ઘેડો, વૈમાન, અને જળયંત્ર, વગેરે કેટલીક પ્રકારનાં યંત્રો રચવાની રીત અને તેના ચક્રો ગોઠવવાની વિધિ પૂર્વક વર્ણન કરેલું છે.

ભોજ રાજએ વિદ્યાને ધણુંજ ઉત્તેજન આપ્યું છે. તેમજ પ્રજાનું પણ પાલણુ પોષણ બહુ સારી રીતે કર્યું હતું; અને એવાજ મહત્તા ભરેલાં કાવ્યો કરવામાં પોતાના દ્રવ્ય ભંડારનો સહઉપયોગ કર્યો હતો. જેથી અઘાપિ સુધી ભારત વર્ષમાં તેનાં યશોમાન સર્વત્ર મવાય છે. તે જ્યાં સુધી અંરકૃત સાહિત્ય વિદ્યામાન રહેશે, ત્યાં સુધી વિસ્મૃત થશે નહિ. અહા ! આ શું તેની ઓછી મહત્તા છે ! ! ધન્ય છે આવા પ્રતાપી મહારાજને ! ! કે જેણે પ્રજાહિતાર્થે મહત્ત કાવ્યો કરી જગતમાં અમરકીર્તિ રાખી છે.

પ્રકરણ પ મું.

સિદ્ધ-યોગીઓ.

ગુરુ-મચ્છેન્દ્રનાથ.

અતિ પ્રસિદ્ધ મહાનસિદ્ધ-યોગીન્દ્ર મચ્છેન્દ્રનાથનો જન્મ ચમત્કારીક

રીતે થયો કહેવાય છે. સદાશિવ એક વખતે ક્ષીર સમુદ્રને કિનારે મહા સતી પાર્વતીને મહાજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા હતા. તે એક મગરના પેટમાં રહેલા કોઇ એકે સાંભળ્યું હતું. તેથી એ જન્મતાજ માની પુરુષ થયા હતા, એનો જન્મ મગરના પેટમાંથી થયો. માટે મચ્છેન્દ્રનાથ નામ પાડ્યું હતું.

આ મહાપુરુષ મહાતિવ્ર યુદ્ધિના, ચંચળ, વિદ્વાન, મહાજ્ઞાની, જિતેન્દ્રિય, તત્ત્વવેત્તા અને સિદ્ધ પુરુષ હતા. સમસ્ટમ પર્વતપર ચૈારંગીનાથ પાસે અઘ્નવિદ્યા અને યોગનો ઉપદેશ લીધો હતો. આ મહાપુરુષમાં સિદ્ધપુરુષનાં સર્વ લક્ષણો હતાં. નિવૃત્તિનાથ એ જ્ઞાનેશ્વરનો મોટો ભાઈ હતો, તેને યોગનો ભોધ ગૈનીનાથે આપ્યો હતો. જ્ઞાનેશ્વરના વખતમાં નાથસંપ્રદાયી ભક્ત મંડળી બહુ હતી. મચ્છેન્દ્રનાથ મહાયોગી પુરુષ હતા. તેમની પાસે યજ્ઞા શિષ્યો રહેતા હતા. તે સર્વેને તેણે હૃદયોગમાં પ્રવિશ્ણ કર્યા હતા. તેઓ પોતાની મંડળી સાથે ભારતભૂમિના પ્રદેશમાં ફર્યા કરતા હતા. કોઇ ઉત્તમવનમાં આશ્રમ રાખી રહેતા અને કંદમૂળ, બાજી પાલો ખાધને ગુફાઓમાં કુણીપર બેસી અખંડજ્યોતિમાં નિમગ્ન રહેતા. વખતે વખતે મહાચમત્કૃતિની ક્રિયાઓ કરતા હતા.

અયોધ્યાથી થોડે દૂર જયશ્રી નામે નગર હતું, ત્યાં તેનો વિજય-કવજ રાજના વખતમાં આશ્રમ હતો. એક વખતે મચ્છેન્દ્રનાથ પોતાની રીત પ્રમાણે મામવા નીકળ્યા. ફરતા ફરતા જયશ્રી નગરીમાં એક સદ્ભોધ નામે બ્રાહ્મણને ઘેર ગયા. એ વખતે બ્રાહ્મણ ધરમાં નહોતો, પણ તેની સદ્-વૃત્તિ નામે પતિવ્રતા બી હતી. આ યોગીન્દ્રની તેજસ્વી અને ભવ્ય મુક્તિ જોઇને તેણે તર્ક આપ્યો કે આ કોઇ મહાસિદ્ધ પુરુષ છે. તરત ધરમાં જઇને બિદ્યા લાવી આપી. યોગીએ તેમનું ચોક્કાતુર મૂખ જોઇ પૂછ્યું કે:-

આ કારણથી શોકમાં છે ? પતિવ્રતા સ્ત્રીએ યથાસ્થિત વાત કહીને સંતતીની ધમ્મજા બતાવી. મચ્છેન્દ્રનાથે બરમ મંત્રી આપીને ખાધ જવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ કોઇ પાડોસણ બાધએ વહેમ નાખવાથી તેણે એ બરમ જમીનમાં છાણ રાખ નાખવાનો ખાડો હોતો, તેમાં દાટી દીધી. તેને બાર વર્ષ થઈ ગયા, પછી મચ્છેન્દ્રનાથ બિક્ષા માગવાને આવ્યા. તે વખતે તેણે તારો પુત્ર ક્યાં છે ? એમ પૂછતાં બાધએ બયબિત થઇ યથાસ્થિત વાત કહી બતાવી. તે પરથી ગુરુમચ્છેન્દ્રનાથે જે ઠેકાણે બરમ દાટી હતી; ત્યાં જમીને એ બાધ અને તેના પતિની સમક્ષ આલસ્ય ! ! એમ પોકારી હાક મારી કે; તરત ગોબર—છાણમાંથી બાર વર્ષનો સુંદર, સુકુમાર પુત્ર બહાર નીકળ્યો. તેણે ગુરુ સાથે જવાની ધમ્મજા બતાવી. તેથી મચ્છેન્દ્રનાથ તેમનું ગોરક્ષનાથ નામ પાડી પોતાની સાથે તેડી ગયા. એ આગળ જતાં મહાસિદ્ધ પુરૂષ થયા. તે તેના અરિત્રમાં જોવું.

એક વખતે ગુરુ મચ્છેન્દ્રનાથ ફરતા ફરતા શિષ્યોથી ભુદા પડી સિંહ-સદ્વીપમાં જઇ અડ્યા, ત્યાં સ્ત્રીયારાજની રાણી પાસે ધણો કાળ રહ્યા હતા. તેમને ગોરક્ષનાથ શોધતા આવી તેડી ગયા હતા અને ફરી યોગસાધનમાં કુશળતા મેળતી હતી; એવું એક ઠેકાણે ગ્રંથમાં જણાવેલું છે. મચ્છેન્દ્રનાથ પોતાના કેટલાક શિષ્યો સાથે ફરતા ફરતા ઉજ્જયીની નગરી પાસેના અરણ્યમાં આવી રહ્યા હતા. એવા સમયમાં રાજા ભર્તૃહરિએ રાજ પાટ છોડી સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેણે આજ મચ્છેન્દ્રયોગીરાજ પાસે આવી દિક્ષા લીધી હતી. ગુરુમચ્છેન્દ્રે તેમને મંત્રાપદેશ કરી યોગાભ્યાસ કરાવ્યો હતો અને તેના પ્રતાપથીજ તેઓ અમરકોટિ રાખવાને શક્તિવાન થયા હતાં. આ યોગીંદ્ર ભર્તૃહરિના વખતમાં હતા એવું સિદ્ધ થાય છે.

મચ્છેન્દ્રનાથે ઉત્તરાવસ્થામાં ગોરક્ષનાથ, ભર્તૃહરિ વગેરે કેટલાક શિષ્યો સાથે (સૌરાષ્ટ્ર) કાઠિયાવાડમાં આવેલા પ્રભાસક્ષેત્રથી આઠ દશ મૈત્રપર હાલ ગોરખમઢી નામે ગામ છે, ત્યાં આશ્રમ કર્યો હતો. એ આશ્રમમાં રહી તેણે સોરઠના રાજા વગેરેને પોતાની સિદ્ધતા બતાવી હતી. તેણે ધણા રાજા અને પ્રજાના મન આકર્ષી લીધાં હતાં. એ વખતે નાથધર્મની બહુ પ્રચલિત હતી. તેઓ હૃદયોગમાં અતિ કુશળ હતા. સર્વમાં એ વખતે મચ્છેન્દ્રનાથ મહાસિદ્ધ પુરૂષ ગુરૂરૂપે હતા. મચ્છેન્દ્રનાથ પોતાની સિદ્ધતાથી ભારત ભૂમિમાં અતિ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે. જેને અજ્ઞાપિ સુધી આર્યપ્રજા પૂજ્ય ગણી માનથી યાદ કરે છે.

મચ્છેન્દ્રનાથે યોગશાસ્ત્ર ઉપર હૃદયીયિકા નામે એક ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાં યોગાભ્યાસના સર્વ પ્રકાર કહ્યા છે. તેના આઠ પ્રકરણ છે. બ્રહ્મા-નંદબાવા કે જે કેટલાએક દિવસપર કનકેશ્વરમાં રહેતા હતા. તેમણે

હૃદીપિકાપર ટીકા કરી છે. તે સિવાય મચ્છેંદ્રનાથે યોગશાસ્ત્રપર બીજા
ગ્રંથો કરેલા છે. તે વાંચવા જેવા છે, પણ તેની આ દેશમાં પ્રખ્યાતિ
નથી. એ ગ્રંથો દક્ષિણમાં વધારે પ્રસરેલા છે. નાથ-યોગીઓ હૃદયોગ પ્રવર્તક
મણાય છે. રાજ્યયોગ કરતાં હૃદયોગ ધણો કઠણ છે. મચ્છેંદ્રનાથ નાથધર્મમાં
હતા. આ નાથધર્મ ધર્મનાથ નામે કાષ્ઠ પરમહંસે પ્રવર્તાવેલો છે.

નાથધર્મનાં સિદ્ધાંતો—નિરાકાર નિરંજન જ્યોતિસ્વરૂપ પરમેશ્વર
ને માનવો. હોમ, હવન વગેરે ક્રીયાઓ કરવી; ભૈરવ, મહાવીર હનુમાન,
દેવી, શિવ અને સૂર્ય એ મુખ્ય દેવ છે. અલેક એક પુરૂષ છે. તેણે ખલક
રચી છે. રચવામાં પ્રથમ ખપ્પર ઉત્પન્ન કર્યું છે; મૃત્યુ અને કાળ ખ-
પ્પરના શિષ્ય છે; સમાધિ મોક્ષની જગ્યા છે, પોતાની કલ્પનાએજ માયા,
અલ્પાંગ યોગમાં હૃદયોગ એ મન અને તન શુદ્ધિ કરાવે છે. ક્રીયા ન કરનાર
પાપી છે; મંત્ર જંત્ર સાચાં છે, જીવ દયા પાળવામાં પુણ્ય છે. અધર્મિ-
ઓને મારવાથી દેવ પ્રસન્ન થાય છે; ઇત્યાદિ એ ધર્મનાં સિદ્ધાંતો છે.

આ નાથધર્મમાં—આદિનાથ, શંખરનાથ, આનંદનાથ, ચૌરંગીનાથ,
મચ્છેંદ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ, મીનનાથ, વિરૂપાક્ષનાથ, ભિલેશનાથ, મંથન ભેર-
વનાથ સિદ્ધભુક્ષુ નાથ, કંથડનાથ, પૌરંદકનાથ, સુરાનંદનાથ, સિદ્ધપાદનાથ,
અર્પટનાથ, નિરંજનનાથ, કપાલનાથ, બિંદુનાથ, કાકચંડીશ્વરનાથ, આલ-
માનાથ, પ્રભુદેવનાથ, ગૌરૈચીનાથ, હિંડિમીનાથ, ભાદલૂકીનાથ, શાંભવનાથ
અદ્યાન દનાગ, ગૈત્રીનાથ, કાનેરીનાથ, પૂજ્યપાદનાથ, નિત્યાનંદનાથ, ના-
ગબોધનાથ, ચંડકપાલિકનાથ, જલદરનાથ, ઇત્યાદિનાથો સિદ્ધપુરૂષો
મધ્ય ગયા છે.

ગુરુ-ગોરક્ષનાથ.

આ પ્રસિદ્ધ મહાત્મ સિદ્ધપુરૂષનો જન્મ અયોધ્યાની પાસે જયમો
નામે નગરમાં થયો. તે નગરના રાજા વિજયધ્વજના વખતમાં
એક સદ્બોધ નામે બ્રાહ્મણ પોતાની સદ્વૃત્તિ નામે બી

સાથે રહેતો હતો. બ્રાહ્મણ બહુ સદાચારવાળો અને ધરમાં સુખી હતો. તેની
બી પતિવ્રતા હતી. પણ માત્ર તેમને સંતતિનું સુખ નહોતું. એક સમયે
એવું બન્યું કે, મચ્છેંદ્રનાથ દરતા દરતા જયશ્રી નગરમાં આવ્યા. દરરોજ
શિક્ષા માગવાનો ક્રમ હતો; તે મુજબ તે એક દિવસે આ બ્રાહ્મણને ઘેર

આવ્યા. તે વખતે બ્રાહ્મણ ઘેર નહોતો પચુતેની સ્ત્રી હતી. તેણે તરત મઝેં-
દ્રનાથને બિલા આપી નમસ્કાર કર્યો. તે વખતે એ બાપનું મુખ કુમળાએલું
જેમ મઝેંદ્રનાથે કહ્યું કે;—તમે મને બિલા દેવા આવ્યાં, પણ તમારા મનમાં
બહુ ચિંતા જણાય છે. તેનું જે કારણ હોય તે કહો; ત્યારે સદ્વૃત્તિ બાપએ
હાથ જોડી કહ્યું કે;—મહારાજ મને ધરમાં સર્વ પ્રકારનું સુખ છે, પણ
સંતતિ નથી. તેથી બહુ ચિંતા થાય છે. આ સાંભળી નાથે ઝોળીમાંથી
એક ચપટી રાખ કાઢી મંત્રીને તે બાપને આપી કહ્યું કે; આ તું ખાઈ જા.
તમારા મનોર્થ પૂર્ણ થશે. એટલું બોલી નાથ ચાલી નીકળ્યા.

મઝેંદ્રનાથ ગયા પછી તેની એક પાડોશી બેનપણીએ આવી કહ્યું
કે, તને સિદ્ધ બાવે ભસ્મ આપી છે તે ખાઈશ નહિ; કારણ એના જોગી
કાનફટા સ્ત્રીઓને ભસ્મ આપીને કાંઈ કરી મૂકે છે, ઇત્યાદિ કહી વહેમમાં
નાખી તે ભસ્મ ચુલામાં નાખી, દેવાની બલામણુ કરી. તેથી તે બાપએ
બીકથી તે ભસ્મ ચુલામાં તો ન નાખી, પણ ગાયનું છાણ અને રાખ ના-
ખવાનો ખાડો હતો તેમાં નાખી દીધી. તે વાત પોતાના પતિને પણ બીકથી
ન કહી; કેમકે તેથી તે કાંઈ ઇપકો આપે. આ વાતને બાર વર્ષ થઈ ગયા;
ત્યારે મઝેંદ્રનાથની સ્વારી ફરીવાર જયશ્રી નગરમાં આવી. તેઓ બિલા માગતા
માગતા એક વખતે સદ્વૃત્તિ બાપજીને ચપટી ભસ્મ આપી હતી, તેનાજ કુળી-
યામાં આલશ્ય એવો શુદ્ધ ઉચ્ચારી બહાર ઉભા રહ્યા. તે ધરની નિશાની
જેતાં સ્મરણ થયું કે, આજ ધરમાં બાપને મેં ભસ્મ આપી હતી. એમ
વિચારી તે બાપને સાદ પાડી પૂછ્યું કે;—બાપ! તારો પુત્ર ખુશો છે ? તે
વખતે એ બાપનો પતિ ધરમાં હતો તે બહાર આવ્યો. બાપના પેટમાં ફાળ
પડી તેથી બહાર આવી નહિ. તેનું એટલુંજ કારણકે આ જોગી બાર વર્ષ
ફરી આવ્યો અને પૂછ્યું કે તારો પુત્ર ખુશી છે ? માટે તેણે નિશ્ચે માફ
ધર ઝોળખ્યું છે. છોકરો ક્યાં છે ! એમ પૂછે તો મારે શું જવાબ દેવો ?
એ વિચારમાં પડી. સદ્વૃત્તિનો પતિ સદ્બોધ નમસ્કાર કરી બિલા આપવા
માટે ધરમાં ગયો.

મઝેંદ્રનાથે તર્કથી તે બાપનો પતિ આજ હશે એવું જાણી લેખને
બોલાવી પૂછ્યું કે;—તમારી સ્ત્રી અને પુત્ર ખુશીમાં છે ? બ્રાહ્મણ હાથ
જોડી બોલ્યો;—મહારાજ અમે દૈવહીન છીએ; તેથી અભાપિ સુધી કાંઈ
પણ સંતતિ થઈ નથી. ત્યારે પુત્ર ક્યાંથી હોય ? મારી સ્ત્રી ખુશીમાં છે.
મઝેંદ્રનાથ બોલ્યા, એમ કેમ થાય ? મારો પ્રસાદ બર્થ જવાનો નથી.
સદ્બોધ બ્રાહ્મણને મઝેંદ્રનાથ પહેલાં પોતાને ઘેર આવેલા તે બિલાકુલ

ખબર નહોતી. તેથી તેણે પોતાની વહુને બહાર બોલાવી પૂછ્યું કે, અહીં નાથબાવા શું કહે છે ? બાપુ ઘરમાંથી બહાર આવી મચ્છેંદ્રનાથ અને પોતાના પતિને નમસ્કાર કરી થયેલી યથાસ્થિત વાત કહી બતાવી. મચ્છેંદ્રનાથ ભરમ બાપુએ ન ખાતાં છાણુ અને રાખ નાખવાના ખાડામાં નાખી દીધી. તે સાંભળી ગુસ્સે થયા. પછી જ્યાં એ ભરમ નાખી હતી, ત્યાં જઈને તે બાપુ અને તેના પતિ સમક્ષ આલક્ષ્ય ! એવી જુમ મારી કે :— આદેશ ! એવો અવાજ કરતો બાર વર્ષનો સુંદર સુકુમાર બાળક બહાર આવ્યો, અને મચ્છેંદ્રનાથ સામે હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. ગુરુ તેજ વખતે તેને સાથે લઈ ચાલતા થયા. તેજ આ ગોરક્ષનાથ.

સિદ્ધ પુરૂષની પુત્રરૂપ મહા પ્રસાદીનો સદ્બોધ અને સદ્વૃત્તિ લાભ લઈ ન શક્યા; તેથી આ સ્ત્રી પુરૂષને ધણોજ પરતાવો થયો. અક્રશ્નસર્માં ગમગીન રહેવા લાગ્યા, પણ ઉપાય શો ? દૈવથી મળેલું કરમ લઈ ગયું, એવી કલ્પના કરી મન વાળી બેઠાં. ગોરક્ષ ગુરુ સાથે જઈને ગુરુપ્રસાદથી મોટો સિદ્ધ પુરૂષ થયો. પછી તેણે પોતાના ગુરુને પ્રાર્થના કરી કે, કૃપા કરી મારા બાપને બીજો પુત્ર આપો. એ વિનંતિપરથી ગુરુએ કૃપા કરી તેને બીજો પુત્ર આપ્યો. તેનું નામ ગોરક્ષનાથના કલ્યાણી તેના માબાપે નાથ-ચરક પાડ્યું હતું.

ગોરક્ષ નાથ એક વખતે બિદ્યા માગવા જતાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર બાપુએ મધુકરીમાં વડાં આપેલાં, તે વડાં મચ્છેંદ્રનાથને બહુ લાગ્યાં હતાં. આ જોઈને બીજો રોજ તેજ બાપુને ઘેર જઈ મધુકરીમાં વડાં માગવા લાગ્યા. બાપુ બોલી કે, આજ વડાં ક્યાંથી ! ગમ કાલે કરેલાં હતાં. એટલે આપ્યાં હતાં. ગોરક્ષનાથે કહ્યું કે :—વડાં લઈશ ત્યારે જઈશ. એમ તેનો દુ-રામજી જોઈ બાપુ બોલી કે તું પોતાની એક આંખ કાઢી મને આપીશ તો હું વડાં તને આપીશ. એટલું સાંભળતાં જ ગોરક્ષનાથે એક આંખ કાઢી તેની સામે મૂકી ! આ જોઈને તો બાપુ ધણી ગભરાણી અને બીકથી જલદી વડાં તળીને બિદ્યા આપી. તે બિદ્યા લઈને ગુરુ પાસે આવ્યા. ત્યારે ગુરુએ પૂછ્યું કે, આંખે શું થયું, આ સાંભળી તેણે યથાસ્થિત વાત કહી બતાવી. તે સાંભળતાં જ ગુરુ બોલ્યા કે, તું કેવો લાગાડ છે ! ઠીક, તારી બીજી આંખ મને દે જોઈ લેલા ! ગુરુના આ વચન સાંભળતાં જ તેણે બીજી આંખ કાઢી તેઓની સન્મુખ મૂકી. તેથી મચ્છેંદ્રનાથે સંતુષ્ટ થઈને તેની બંને આંખો તિથોદક ઊંટી જેવી હતી તેવી કરી આપી હતી.

ગુરુ ગોરક્ષનાથ ગુરુસેવામાં મશગુલ રહેતા હતા, તેમની ઇચ્છાનુસાર

વર્તવામાં કદી પણ કસુર કરતા નહિ. ઇત્યાદિ પ્રકારે તેણે ગુરની અતિ પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. મચ્છેન્દ્રનાથના ધણા શિષ્યોમાં ગોરક્ષનાથ અગ્રેસર શિષ્ય હતા. તેમજ સિદ્ધતામઃ, વિદ્વતામઃ અને યોગમાં ધણા કુશળ થયા હતા. બુદ્ધિ પણ તીવ્ર હતી. ગોરક્ષનાથે સિંહલદ્વીપમાં જઈને પોતાના ગુરુને ત્યાંની રાણી પાસેથી છોડાવી લાવ્યા હતા અને તેના મહેલમાં તેના પુત્ર જીવતો કરી આપ્યો હતો. આ મહાસિદ્ધ પુરુષ ભર્તૃહરીના વખતમાં હતા. તે ભર્તૃહરિના ચરિત્રમાં જોવાથી માલમ પડશે.

ગોરક્ષનાથ વિદ્વાન હતા, એટલુંજ નહિ પણ કવિતા કરી પણ જાણતા હતા. તેણે ગોરક્ષકલ્પ, ગોરક્ષસતક, ગોરક્ષસહસ્રનામ, ગોરક્ષગીતા, એ રીતે સંસ્કૃતમાં ત્રણેય રચેલા છે. એ સિવાય ત્રણ હજાર શ્લોકનો વિવેકમાર્તંડ નામે ગ્રંથ પણ તેણેજ કર્યો છે. તેને ચર્પટીનાથ વગેરે ધણા શિષ્યો હતા. ગોરક્ષપુર—ગોરખપુર તેણેજ વસાવેલું હતું; ત્યાં તેણે પોતાની ગાદી સ્થાપી અને તેપર પોતાના ભાઇ નાથવરદને બેસાડ્યો હતો.

ગોરક્ષનાથની સિદ્ધાંત વિષે નાથલીલામૃતના પાંચમા અધ્યાયમાં લખેલું છે. અર્થાત્ તેણે યોગસિદ્ધિ પુરી સાધેલી હતી. ગોરક્ષનાથે વસાવેલા ગોરક્ષપુરમાં તેનું દેવાલય હતું. તે દેવાલયને અઘ્નોઉદ્દીન કરીને દિલ્હીમાં બાદશાહ થયો, તેણે તેને તોડી પાડીને તે ઉપર મસીદ બાંધી હતી. પછી તેના સેવકોએ તે મસીદ બાંધી નાખી, ત્યાં બીજે ઠેકાણેથી ફરી દેવાલય બાંધ્યું, તે ફરીથી ઔરંગઝેબ બાદશાહએ બાંધીને ત્યાં મસીદ કરી. તે ઉપર તેના શિષ્યોએ ફરી દેવાલય બાંધ્યું છે તે હજુ પણ કામ છે. તે બાંધવા વિષે ગોરક્ષનાથે પોતાના શિષ્ય જે ગૌડનાથ તેને કહી રાખ્યું હતું. તે દેવાલય ગોરક્ષપુરની પશ્ચિમે છે. તેની દક્ષિણે મહાદેવ પશુપતિનાથ અને હનુમાનના દેવાલય છે. તે દેવળના મંડપમાં નાથસંપ્રદાયી પુરોહી ધણી સમાધીઓ છે. નાથસંપ્રદાયના લોકોને શિખા અને જનોઈ હોય છે. તેઓ પરસ્પરમાં સન્યાસી કહેવાય છે. આ પંથમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય, આ સર્વનો સરખો સમાવેશ થઈ શકે છે.

ગોરક્ષનાથે પોતાના ગુરુ મચ્છેન્દ્રનાથ સાથે ઉત્તરાવસ્થામાં કાઠિયાવાડ પ્રલાકાના સોરઠ પ્રાંતમાં આવેલા પ્રલાસપાટણથી આઠ દશ મૈલપર એક અરણ્યમાં આશ્રમ કર્યો હતો, ત્યાં તેણે સોરઠ પ્રાંતના રાજાને પોતાની સિદ્ધાંતના ધણા ચમત્કારો બતાવ્યા હતા. પછી ગુરુ ગોરક્ષનાથે પોતાના આશ્રમ પાસે પોતાના નામ ઉપરથી ત્યાં ગોરક્ષમઢી-ગોરખમઢી નામે ગામ વસાવેલું છે અને તે નીચે સોરઠના રાજાએ બાર ગામ આપેલાં હતાં.

ગોરખમઢીની ગાદીપર હજી નાથસંપ્રદાયવાળા મહંત છે. તે એ ગોરખ-
મઢી સિવાય ખીજાં કેટલાંક ગામોની ઉપજ ખાય છે.

ગોરક્ષનાથની સિદ્ધતાઈની ધણી વાતો મળી આવે છે. શીઆળકોટ
નગરીનો રાજા પોતાની પચાસ વર્ષની ઉંમરે રાજપાટ પુત્રને સોંપી ગોરક્ષ-
નાથના હાથ નીચે સેવામાં રહ્યો હતો. દિક્ષા લઈ ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે
વર્તતો હતો. પછી કેટલેક વર્ષે ગુરૂએ તેને યોગવિદ્યા શીખવી હતી અને
આગળ જતાં તે ગુરૂ પ્રતાપથી સિદ્ધ થયો હતો. ઇત્યાદિ પ્રકારે ગોરક્ષનાથ
પોતાની સિદ્ધતાઈથી એટલા તો ભારતભૂમિમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે કે, જેને
લોકો હજી સુધી માનથી યાદ કરી પૂજ્ય ગણે છે. આ તેની થોડી મહત્તા
ન સમજવી. ધન્ય છે આ મહાનયોગીંદ્રને !!!

પ્રકરણ ૬ હું.

અક્ષવેતા—અવધૂતયોગી.

ઋષભદેવ—આદિનાથ.

આમહાન યોગીંદ્ર પુરૂષ સ્વાયંભૂ—મનુના વંશમાં પ્રિયવ્રત કુલો
ત્પત્ત નાભિ રાજાના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ મરૂદેવી
હતું. તેમનો જન્મ કૌશલ દેશમાં વનિતા—અયોધ્યા નગરીમાં
થયો હતો. તેઓ વિષ્ણુના એવીશ અવતારમાં આઠમો અવતાર પણાય છે.
આત્મજ્ઞાન અથવા પર્મહંસ ધર્મ કથન સાથે તે અવતાર થયો હતો. જૈન
લોકો તેમને આદિનાથ કહે છે. અને પોતાના ધર્મના પહેલા તીર્થંકર
ગણે છે. (તીર્થંકર એટલે—જે પુરૂષને જન્મ, દિક્ષા, અને કૈવલ્ય નિર્વાણ
પ્રાપ્ત થએલ હોય તે.)

ઋષભદેવને બાલ્યાવસ્થામાં ઋષિ મુનિઓના સદ્વાસમાં રાખીને વેદ,
વેદાંગાદિ શાસ્ત્રો તથા તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેથી તેઓ

મહાતીવ્ર બુદ્ધિના થયા હતા. તેઓ સ્વરૂપે સુંદર, તેજસ્વી, પરાક્રમી, દયાળુ, અને સ્વભાવે બહુ શાન્ત હતા. બાવા ઉત્તમ પુત્રના જન્મથી નાભિરાજ પોતાને કૃતાર્થ સમજતા હતા. ઋષભદેવ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થઇને યોગ્ય હિમરે બાળ્યા, એટલે નાભિરાજ તેમને રાજપાટ સાથે પોતાની સ્ત્રી સહિત અદ્રિકેદારમાં તપ કરવા સાર ગયા હતા.

ઋષભદેવ ગાંધીએ એકા પછી પોતાની પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરવા શાગ્યા. પ્રજાને તેમણે લડાઈ, રાજ્યની વિદ્યા, શાસ્ત્રવિદ્યા, અને ખેતીવાડી આદિ વિદ્યા અને ચતુરાઈના ધંધામાં પ્રવિણ કરી હતી. આર્યાવર્ત દેશ પ્રાચીન કાળથીજ કર્મ ભૂમિ અથવા સ્વર્ગભૂમિ ગણાય છે. તેમાં ઋષભદેવે સૌ યશ કર્યા હતા. એ રીતે યજ્ઞદિક કર્મના પ્રકાર પોતાની પ્રજાને પ્રદર્શિત કરી મહા ધર્મવાળી કરી હતી. ઇત્યાદિ સુકૃત્યોથી ઋષભદેવનો પ્રતાપ અધિક વધતો ચાલ્યો હતો. તે જોઇને એ સમયના સર્વાંગીશ, યશ નામના ઈંદ્રને અદેખાઇ ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેથી તેણે ઋષભદેવના રાજ્યમાં વરસાદ વરસતો અટકાવ્યો હતો. પરંતુ ઋષભદેવે પોતાના પ્રતાપથી લોકો ધ્રુવે, ત્યારે પાણી મળે એવી યુક્તિ રચી હતી. તેથી ઈંદ્રે પોતાનું અભિમાન મૂકી દેઇને પોતાની જયંતી નામે કન્યા તેમને પરણાવી હતી.

ઋષભદેવને જયંતી નામે પતિવ્રતા સ્ત્રી થકી ભરત વગેરે સૌ પુત્રો થયા હતા. તેઓમાં ૮૧ પુત્રો અલ્પકર્મ કરવાવાળા ઋષિઓ થયા હતા. તે સિવાય—કવિ, અંતરિક્ષ, પ્રજુદ્ધ, પિપ્પલાયન, આવિહોત્ર, દુમિલ, અમસ, અને કરભાજન, એ નવ પરમ અલ્પનિષ્ઠ હતા. તેમણે યોગાભ્યાસ કર્યો હતો. તેમનો અને જનક રાજ વચ્ચે અલ્પવિદ્યા સંબંધી અત્યુત્તમ સંવાદ ચાલ્યો હતો. તેઓ નવ યોગેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ છે. બાકીના ૬૩ પુત્રો ઋષભદેવની પાસે રહેતા હતા.

ઋષભદેવે ધણાક વર્ષ રાજ્ય અને સંસાર સુખ ભોગવ્યા બાદ દિક્ષા લેઇ વનમાં તપ કરવા જવાનો વિચાર કર્યો. પ્રથમ જંબુદીપના નવ ભાગ અહિલો એક ભાગ અબજનાભ વર્ષ—આર્યાવર્ત જે તેમના પિતાનું રાજ્ય હતું, તેના નવખંડ કર્યા. અને પાસે રહેલા—ભરત, કુશાવર્ત, ઇલાવર્ત, અલય, કેતુ, ભદ્રસેન, ઈંદ્રપૃથ્વ, વિહર્લ, અને ક્રીકટ, એ ૬૩ પુત્રોના નામ પ્રમાણે દરેક ખંડના નામ પાડી, તે દરેક પુત્રોને આપ્યા. અને શેષ રહેલા અખ્યસ્થ એક ભાગ તેનું ભરતખંડ નામ પાડી તે ભરતને આપ્યો. ત્યારથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડેલું છે. પરંતુ ભરતખંડ નામ દુષ્યન્ત પુત્ર ભરતના નામપરથી પડ્યું છે. એવું કેટલાક ગ્રંથોમાં જણાવેલું છે. અને

તે યોગ્ય લાગે છે. તો પણ વિશેષ શોધ ખોળ કરવાની જરૂર દર્શાય છે.

ઋષભદેવે પુત્રોને રાજ્ય સોંપી તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. પછી પરમહંસ દિક્ષા લેઈ વનમાં યોગાભ્યાસ કરવા ચાલી નીકળ્યા હતા. તેમણે પ્રથમ પુત્રોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. પછી દેશ વિદેશમાં ફરી જનમંડળને કથા, ક્ષમા, શાન્તિ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, અને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી બ્રહ્માવર્ત નામે પુત્રના રાજ્યમાં આવ્યા. ત્યાં કેટલોક વખત રહ્યા હતા. ત્યાંથી ફરતા ફરતા શેત્રુજી પર્વત ઉપર આવીને તપશ્ચર્યા કરી હતી. તેથી એ પર્વત પવિત્ર ગણાય છે. તે પછી તીવ્ર આત્માનુસંધાનથી દેહનું ભાન છુટી જઈ નગ્ન અને છુટા ફેશી જડોન્મત્ત પિશાચ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ફરમા લાગ્યા હતા. વખતે એકજ સ્થળે ખેસી રહેતા, અને કોઈ ખવરાવે તો જ ખાતા પીતા હતા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ ફરતા ફરતા કોકણ દેશના કણ્ઠાટકમાં આવ્યા. ત્યાં કુટશાચળ વનમાં જતાં તેમની જટા વેણુવૃક્ષમાં ભરાઈ જવાથી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા હતા. કેટલીક મુદતે વૃક્ષોના પરસ્પર ધર્વણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. તેનાથી સંધળું વન સળગી ઊઠ્યું. તેમાં આ મહાત્મા પુરૂષ પણ બળીને સ્વધામમાં ગયા હતા.

એ રીતે મહાત્મા ઋષભદેવે પોતાની ઊંઢગી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એકાંતવાસ, અને યોગાભ્યાસમાં ગાળી પોતાના નિરંજન નિરાકાર આત્મ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહી મુક્તિ પામી ગયા છે. ઐહ લોકો તેમને સર્વજ્ઞ બુદ્ધ પણ કહે છે. ઐહ અને જૈન લોકો તેમને પોતાના ધર્મના મુખ્ય આચાર્ય ગણે છે; પરંતુ ઋષભદેવે પોતે તેમને ઉપદેશ કર્યો નહોતો. માટે તેઓ તેમના ગુરુ નહોતા. તેમ તે લોકો તેમના શિષ્ય પણ નહોતા. લોકો તો ઋષભદેવની બાહ્ય વર્તણૂક જોઈ પોતાની મેળેજ વેદ કર્મ તજી વર્તવા લાગ્યા હતા અને જૈન ધર્મ આદર્યો હતો. એવું જ્ઞાત્રો અને ઇતિહાસોથી માલૂમ પડે છે. ઋષભદેવ સ્વાયંભુ મનવન્તરમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમની કાળ ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. જૈનમતમાં જગતની ઉત્પત્તિની ગણતરીમાં અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એવા બે કાળક્રમ ચાલે છે. અવસર્પિણી સારી વસ્તુનું ક્ષીણ થતા જવું, અને ઉત્સર્પિણી-સારી વસ્તુની વૃદ્ધિ થતી જવી. તે દરેકના છ છ ભાગ છે. તેને આરા કહે છે. અવસર્પિણી માં-સુખ સુખ, સુખ, સુખ દુઃખ, દુઃખ સુખ, દુઃખ, અને દુઃખ દુઃખ, એ છ આરા છે. ઉત્સર્પિણીમાં આરાનો ક્રમ તેથી ઉલટો થશે. હાલ અવસર્પિણી કાળ ચાલે છે. તેના ત્રીજા આરામાં ઋષભદેવ ઉત્પન્ન થયા.

હતા, એવું તેઓ કહે છે. ત્રીજા તથા ચોથા આરામા ચોવીસ, ચોવીસ તીર્થકરો મનુષ્યોમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરવા ઉત્પન્ન થાય છે. આજ સુધી ૨૪ તીર્થકરો ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાં આ ઋષભદેવજીને પહેલા તીર્થકર ગણે છે. મમે તેમ હો, પણ તે મહા પ્રતાપી પુરૂષે પોતે અવતાર ધર્માનું સાર્થક કર્યું હતું. જેને લીધે આર્યાવર્તમાં તેઓ દેવતા તરીકે પૂજાય છે. એ તેમની થોડી મહત્તા નથી.

જડભરત.

આ પ્રસિદ્ધ મહારાજ ઋષભદેવ રાજર્ષિના પુત્ર થાય. તેની માતાનું નામ જયંતી હતું. સૌ લાઘવોમાં તે સર્વથી ઓછું અને જ્યેષ્ઠ હતા. આ ચક્રવર્તી મહારાજ મહાન્ પરાક્રમી, શરવીર, ધર્મી, દયાળુ, તેજસ્વી, વિદ્વાન, હિંમતવાન અને તત્ત્વવેત્તા હતા. તેઓ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. તેના નામપરથી આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ પડેલું કહેવાય છે. વિદ્યરૂપ નામે રાજની પંચજની નામે પુત્રી સાથે તે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેને પોતાના સરખા સુમતિ, રાષ્ટ્રભુત, સુદર્શન, આવરણ અને હુમ્મકેતુ નામે પાંચ પુત્રો થયા હતા.

ભરત મહારાજે સ્વધર્મને અનુસરી પોતાના આપદાદાની પેઠે પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન અને રક્ષણ કર્યું હતું. તેથી તેમનો યજ્ઞ પૃથ્વીમાં પ્રસરી રહ્યો હતો. ભરત રાજ એક વખતે શેત્રુંજયની ઉત્તર બાજુની સેના લઇને લાંબા મહા શક્તિવાન મ્નેન્દ્ર રાજ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા. તેમાં પહેલી લડાઇમાં હાર્યા, પણ પછી બીજી લડાઇમાં જીત્યા હતા. દુઃખની વેળાએ જેમ છોકરું પોતાની માતા બાજુ દોડી જાય છે, તેમ તે મ્નેન્દ્ર રાજ પોતાની હાર થવાથી સિંધુ નદી બાજુના દેશોમાં નાશી ગયો હતો. ચોમાસું આવતાં ભરત રાજને એક જગ્યાએ થોભવું પડ્યું હતું. ચોમાસું ઉતરતાં પોતાના પ્રધાન શુકને સિંધુ નદીની ઉત્તરમાં મોકલ્યો હતો. તેણે સમુદ્ર અને પર્વતની વચ્ચે એક કિલ્લો હતો તે જીતી લીધો હતો. ભરતના નાનાભાઇ આદુબળના પુત્ર સોમ્યુએ ઋષભદેવનું દેડે શેત્રુંજય પર્વત ઉપર બંધાવ્યું હતું. ભરત મહારાજે તે તીર્થના ખર્ચ માટે સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) દેશની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ કરી હતી. ત્યારથી તે દેશ દેવદેવ કહેવાતો હતો.

આ મહારાજએ અનેક પ્રકારના ધણા યજ્ઞો કર્યા હતા. સર્વ કર્મ ફળ બ્રહ્મ યજ્ઞ પુરૂષ ભગવાનેજ અર્પણ કરી દેવાના ડાહ્યાપણથી તેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હતું. પરમાત્મા પ્રભુપર તેમની ભક્તિ પ્રતિદિન વધતી ચાલી હતી. ધર્મ નીતિથી ધણા વર્ષ રાજ્ય ચલાવી, નિરંતર એક ઇશ્વરના ધ્યાનમાંજ કાળ ગુજારવાનો નિશ્ચય કર્યો. પૂર્ણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં, સર્વ સંપત્તિ અને રાજ્ય પોતાના પાંચે પુત્રોને વહેંચી આપ્યાં. તેઓ પુત્રો, રાજ્ય અને ઘર સર્વ તણ હુલહુ ઋષિના આશ્રમ--હરિ ક્ષેત્રમાં ગયા, એ ક્ષેત્રમાં ગંડકી નામે ઉત્તમ નદી છે. જેની શિલાઓમાં ઉપર અને નીચે નાભિવાળાં ચક્રો થાય છે. તે પરથી એ નદીને ચક્ર નદી પણ કહે છે. તે ચક્રોથી આશ્રમનાં સ્થાનકો પવિત્ર થાય છે. આશ્રમમાં ભરત એકલાજ રહેતા હતા. અનેક પ્રકારથી ભગવાનનું આરાધન કરતા હતા. સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણાથી રાહત અને શાંતિથી પરિપૂર્ણ થઈ નિરંતર શ્રીભગવાનનું પૂજન કરતા હતા. ભગવત ઉપર સ્નેહ વધતાં હૃદય પીંગળી સિંચિત્ત થઈ જતું હતું. આનંદના વેગથી શરીરનાં ફાડાં ઉભાં થતાં હતાં; ઇત્યાદિ પ્રકારથી તેનું ચિત્ત ભગવાનમાં પરિપૂર્ણ ચોટી ગયું હતું. તેથી તેને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થતું હતું.

ભરત એક દિવસે ગંડકી નદીમાં સ્નાન સંધ્યા આદિ નિત્ય નિયમ કરી લીધા, પછી ઓંકારનો જપ કરતા છ ધડી સુન્દરી નદી કાંઠે બેઠા હતા. તે વખતે એક તૃષાતુર મૃગલી પાણી પીવા આવી. ધણી તૃષાતી પાણી પી હજી તૃષ્ણ થઈ નહોતી. તેટલામાં એક સિંહે ત્રાસ ઉપજાવે એવી ભયંકર ગર્જના કરી. તે ગર્જનાથી મૃગલી વિંહલ થઈ ચક્ર વક્ર જેવા લાગી, સિંહની બીકથી તેનું હૃદય અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયું. તરફ છીપ્યા વગર તરતજ ભયથી સામા કિનારા તરફ ઠોકી ગઈ. મૃગલી ગર્ભણી હતી, ધણા ભયથી ઠોકતાં ગર્ભ ચલાયમાન થઈ બહાર નીકળી નદીના પ્રવાહમાં પડ્યો. ગર્ભપાતથી મૃગલી પર્વતની ગુફામાં મરણ પામી. બચ્યું પ્રવાહમાં તણાવ લાગ્યું. તે જોઈ માઆપે રઝળતાં મૂંઢેલા છોકરાને જેમ કાષ્ઠ તેનો બંધુ લઈ લે, તેમ ભરત એ અનાથ બચ્યાની માને મરી ગયેલી જાણી દયાથી ઉપાડી આશ્રમમાં લાવ્યા.

ભરત રાજાને તેમની સારવારથી એ પોતાનુંજ બચ્યું છે. એવું દ્રઢ અભિમાન બંધાઈ ગયું. પ્રેમથી ખડ વગેરે હાથે ખવરાવી ઉછેરવા અને ફાડી ખાનારા જનવરોથી રક્ષણ કરવા લાગ્યા. બચી વીગેરેથી લાડ લડાવવા અને ખંજવાળી રાજી કરતા હતા. એમ કરવાથી ધીરે ધીરે આશ્રમમાં

અધાષ મઘ. સ્નાન, ભગવતસેવા અને અહિંસા વગેરે યમ-નિયમો છૂટી જવા લાગ્યા. આ મૃગના અગ્નિ સાડ મારો સ્વાર્થ જાય છે, એવો કદી વિચાર પશુ આવ્યા નહિ, પણ માત્ર મારે આધારે આવેલાનું પાલન, પોષણ, લાડ લડાવનું અને અને રાજી રાખવું એ સર્વે મારેજ કરવું જોઈએ. અને શરણા ગતનો અનાદર કરવામાં દોષ છે એવું સમજવા લાગ્યા. ‘શાંતિરૂપ સ્વભાવવાળા અને દિનદયાળુ મહા પુરુષો આવી આવતને માટે પોતાના મોઢામાં મોઢા સ્વાર્થ જતા રહેતા હોય, તોપણ તેઓને ગણકારતા નથી.’”

ભરત આસક્તિથી મૃગના અગ્નિને ક્ષણ પણ વિપ્રુકું રાખતા નહિ, ક્ષણ પણ ન દેખે તો શોકાતુર રહેતા અને હૃદય આકુળ થઈ જતું. તપસ્વી ભરતને મૃગના અગ્નિરૂપે બાસતા પોતાના પ્રારબ્ધેજ યોગ અને ભગવતપૂજનથી શ્રદ્ધ કર્યા. જે ભરત રાજા પોતાનું રાજ્ય અને પુત્રોને પણ મોક્ષ માર્ગના શત્રુરૂપ સમજીને ત્યાગ કરી આવ્યા હતા, તેને મૃગના અગ્નિ ઉપર આસક્તિ કેમ થાય ? એ તેના તપમાં વિદ્યમાન હતું, અને તેથીજ યોગથી શ્રદ્ધ થયા. મૃગના અગ્નિના પાલણ પોષણમાં લાગી રહેવાથી, તેમણે પોતાના આત્માની પણ ચિંતા રાખી નહોતી, આવી ગિચતિમાંજ વિકાળ કાળ આવી પહોંચ્યો. મરણ સમયે મૃગના અગ્નિમાં મન રહી ગયું. “મરણ સમયે જેવી મતિ તેવી ગતિ થાય છે.” તે મહા વાક્ય પ્રમાણે ભરતની વાસના મૃગના અગ્નિમાં રહેવાથી તેને મૃગનો અવતાર આવ્યો. પણ પૂર્વ જન્મના પુણ્ય પ્રતાપથી આ અવતારમાં પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ રહ્યું હતું.

ભરતરાજા મૃગનો અવતાર આવવાનું જે કારણ હતું, તે યાદ કરી ધણેજ પસ્તાવો કરવા લાગ્યા કે:-“અહો ! શુંકું થયું ! હું જ્ઞાતિઓના માર્ગમાંથી શ્રદ્ધ થયો. સધળા સગોત્રો ત્યાગ કરી એકાંત અને પવિત્ર વનમાં રહી યોગ માર્ગે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારામ ધન્યરનું ભજન કરતો હતો, શ્વણ, મનન, કીર્તન, આરાધના અને સ્મરણમાં લાગી રહેવાને લાંબે કાંઈ પહોર મારો વ્યર્થ જતો નહોતો. મન એકાગ્ર બની ધન્યરમાંજ લાગી રહ્યું હતું. પણ તે સધળું મારી મૂખાધિથી મૃગના અગ્નિની પછવાડે છેડે નીકળી ગયું.” એવી રીતે જાના વૈરાગ્યથી પોતાની મા મૃગલીને કાલીજર પર્વતમાં મૂકી દઈ ફરી હરિદ્વેષમાં આવ્યા. કાંઈતો પણ સંગ થઈ જવાની ધારતીથી એકલા ફરતા હતા. એમ કેટલાક દિવસ રહી ગંઠકીના પ્રવાહ વચ્ચે ઉભા રહી મૃગ દેહનો ત્યાગ કર્યો.

ભરતરાજાનો આ પછી અગિરાકુળના એક મહાનુ વિદ્વાન, જ્ઞાની, અને

ધર્મ સંપત્તિના આનંદવાળા ઉત્તમ બ્રાહ્મણને ત્યાં અવતાર થયો. અહીં પણ તેનું નામ જરત પડ્યું હતું. આ બ્રાહ્મણના અવતારમાં રખેને પોતાના સંબંધીઓનો સંગ થઇ જાય ! એવા ભયમાં રહેતા હતા. કાષ્ઠનો સંગ કરવા ઇચ્છતા નહોતા. સ્નેહ એજ મોટું બંધન છે. કાષ્ઠ સાથે સ્નેહ ન થાય માટે સૌથી અલગ રહેવા લાગ્યા, એકમાત્ર પરબ્રહ્મનું નિરંતર ધ્યાન કરતા હતા. પૂર્વ જન્મને સંભારતા કાષ્ઠના સંગનું બંધન થાય, એવી શંકાથી લોકોને પોતાનું સ્વરૂપ ઉન્મત્ત, જડ, આધળું, અને એહેરૂ દેખાડવા લાગ્યા. તેના પિતાએ જનોઇ દીધું, વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો, પણ તે બ્રહ્મવેદાને કાષ્ઠ વિદ્યા કે કર્મકાંડ કથાપર ભાવ નહોતો; કેમકે તે પૂર્વ જન્મના પુણ્ય પ્રતાપે જ્ઞાનીજ હતા. તેના પિતાએ ધણી માથાકુટ કરી, પણ પોતે જડવતપણું બતાવી કશું શિખ્યા નહિ. પછી કાષ્ઠ ખવરાવેતો ખાય, કાષ્ઠ ઉઠાડે તો ઉઠે, નવરાવેતો નહાય, કુસકા, ફેતરાં, થંકુ રહેલું કે ગમે તેવું ખાવાને આપે તે પ્રાણને આધાર આપવા સાર અમૃતરૂપ જાણી ખાય. ઇત્યાદિ જડવત રિયતિ ઉપરથી તેનું નામ જડજરત પડ્યું હતું.

જડજરતનાં માખાપ કાળયોગથી મરણ પામ્યાં, બાકીએ જડજરતના પ્રભાવને જાણતા નહોતા, તેઓ બ્રહ્મવિદ્યા નહિ પણ કર્મ વિદ્યામાંજ પુર-પાર્ય સમજતા હતા. પણ જેવા પામર લોકો જડજરતને હે ધેશ્વા ! હે જડ ! હે એહેરા ! એમ કહી બોલાવતા, ત્યારે જડજરત પણ તેને તેવાજ શબ્દોથી બોલાવતા હતા. કાષ્ઠ કામ કરવાનું કહે તો કર્યાજ કરે, ઉપાડવાનું કહે તો ઉપાડે, ખોદવાનું કહે તો ખોદે, કાષ્ઠ વેઠથી, બીખથી, કે ઇચ્છાથી આપે, તે ગમે તેવું હોય તોપણ ખાય. તે માત્ર પ્રાણને આધાર આપવા ખાતા, પણ હૃદયોને રાજી કરવા ખાતા નહિ, કાષ્ઠ ખીજથી ઉત્પન્ન થયો નથી અને કાષ્ઠ ખીજથી પ્રગટ થયેલ નથી. એવા વિશુદ્ધ અનુભવ રૂપ પરમાનંદ આત્માની તેમને પ્રાપ્તિ થઇ હતી. તેથી માન કે અપમાન વગેરેથી ચર્તા સુખ કે દુઃખમાં તેમને કશું પણ દેહાભિમાન થતું નહિ.

જડજરત ટાઢ, તડકો, વાયુ અને વરસાદમાં બળદની પેઠે ખુલ્લો સરીરે રહેતા હતા. સરીર મજબુત હતું. ધરતી ઉપર સ્વાથી, મર્દન નહિ કરવાથી, અને નહિ નાહાવાથી લાગી ગયેલી ધુળને લીધે વચર સાફ કરેલા મણિની પેઠે બ્રહ્મ તેજ રપટ જણાતું નહોતું. ખરાબ લૂગડું કેડ ઉપર વીંટાળેલું હતું, જનોઇ મેલું હતું. તેમના બાકીઓએ તેમને ખેતરના રક્ષણ

આટે રાખ્યા, તો તે ઝોડાની પેઠે રાત દિવસ ત્યાંજ ઉભાજ રહેતા. તેથી તે કાર્યમાં તેઓ નિરપયોગી જણાયા હતા.

જડભરત સ્વભાવે શાંત અને શરીરે મજબુત હતા. તેથી એક શુદ્ધ રાજના સિપાઇઓ તેમને દેવીને ભોગ આપવા પકડી ગયા. શરીરે ચંદન ચોપડી પુલના હાર પહેરાવ્યા અને મિષ્ટાન ભોજન કરાવ્યું તે તેણે કર્યું. પછી દેવીની સમક્ષ બળિદાત દેવાને ઉભા રાખ્યા, ત્યાં તેઓ એક બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા ખુશીથી ઉભા રહ્યા. આવા બ્રહ્મ તેજવાળા મહાપુરુષને શુદ્ધ રાજ્ય મારવા ખડ્ગ ઉઝામી ઉભો રહ્યો, પૂજારે બળિદાન લેવાને દેવીની સ્તુતિ કરી. દેવી શુદ્ધ રાજનું આવું કૃત્ય જોઇ ક્રોધાયમાન થયાં અને પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થઈ ખડ્ગથી પૂજારા અને રાજનું શીર ઉડાવી દઇને, જડભરતનું સંરક્ષણ કર્યું. ઇશ્વરી-દેવી ભક્તાધિન છે, તે ભક્ત જનનો અપરાધ કરનારને શિક્ષા કરેછે. તે આવા જડભરત જેવા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં લીન થયેલાને કેમ દુઃખી થવા દે ! જે મનુષ્ય મહાપુરુષોનું ભુંડું કસ્વાને ચાહે છે, તેનુંજ બધી પ્રકારે ભુંડું થાય છે એ નિશ્ચય છે. આવા પરમહંસને તો પોતાનું માથું કપાવાના સમયમાં પણ જરાય સંશ્રમ ન થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે દેહાદિક પદાર્થોને આત્મા લેખવા રૂપ હૃદયની મજબુત ગાંઠ તેઓએ છોડી દીધેલી હતી. સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર રૂપ, આત્મા રૂપ, વૈરરહિત તથા ભગવાનના નિર્ભય ચરણાવિંદના મૂળમાં રહેનારા લોકોનું સાક્ષાત્ ભગવાનજ રક્ષણ કરેછે.

જડભરત જ્યારે સંગના ભયથી બ્રહ્મ ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલા જડરૂપે વનમાં ફરતા હતા; ત્યારે એકવખતે સિંધુ-સૌરવીર દેશનો અધિપતિ રહૂગણ રાજ્ય મુમુક્ષુ હતા. તે પાલખીમાં બેસી કપિલ મુનિના આશ્રમમાં જતો હતો. વચ્ચેમાં ઈશ્તુ મતિ નદીને કાંઠે પાલખી ઉપાડનારા ભોઈ લોકોનો જમાદાર ક્રોધ માણસને વેઠે, પકડી લેવાની તજવીજ કરવા લાગ્યો. તપાસ કરતાં શરીરે મજબુત, યુવાન, એવા જડભરતને પકડી લીધા. આ મહાત્મા જો કે એ કાર્ય કરવાને યોગ્ય નહોતા; તોપણ તે મહાયોગી ખીજ બોધની સાથે પાલખી ઉપાડી ચાલવા લાગ્યા. ક્રોધ જીવ પોતાના પગ નીચે ચંપાઈ ન જાય, તેની સંભાળ રાખવા એક બાણુ જેટલી જગ્યા જોઈ જોઈને ચાલતા હતા. તેથી ખીજ બોધ લોકોની સાથે ચાલ સરખી નહિ આવવાથી પાલખી ખાંગી થઈ જતી હતી. તે જોઈને રહૂગણ રાજ્યએ બોધોને કહ્યું કે;—અરે ! પાલખી ખાંગી કેમ થઈ જાય છે ? સરખા ચાલો રાજનો ઠપકા સંભળી બોધ લોકો શિક્ષાની ખીકથી બોલ્યા કે;—“ મહારાજ ! અમે ગાફલ નથી, આપની આજ્ઞા બરાબર પાળી ચાલીએ છીએ, પણ આ નવો માણસ તરત ચાલતો નથી, તેની સાથે અમે ચાલો શકીશું નહિ.

આ સાબળી રહુગણુ રાજા જે કે વૃદ્ધ લોકોની સેવા કરનાર, અને
 રાજાની જનની આજ્ઞાને અનુસરીને ચાલતો હતો, તોપણ રજોગુણી અને રા-
 જકીય સ્વભાવને લીધે, ક્રોધમાં આવી જઈ જડભરત કે જેનું અલ્પતેજ
 રાખમાં ભારેલા અગ્નિની પેઠે સ્પષ્ટ દેખાતું નહોતું, તેને કહ્યું કે;—“ હે
 બાપ ! અફસોસ છે ! તું નક્કી બહુજ થાકી રહ્યો છે ! લાંબા માર્ગમાં તેં
 ધણીવાર થયા એકલાએજ પાલખી ઉપાડી છે ! તું બહુ જડો નથી ! શરીર
 મજબુત નથી ! અને ધડપણથી ઘેરાયલો પણ છે ! હે મિત્ર ! આ તારા
 સોબતીઓ કાંઈ તારા જેવા નથી ! ” એવી રીતે રહુગણુ ધણી મશ્કરી કરી,
 તો પણ તે જડભરતને પોતાના છેલ્લા દેહરૂપ ખોટું ઓટું કે જે પંચ ભૂત,
 ઇન્દ્રિય, કર્મ અને અંતઃકરણ રૂપ માયાના પદાર્થોથી બનેલું છે. તેમાં “હું”
 અને “મારું” એવી ખોટી પ્રતીતિ હતી નહિ અને પોતે અલ્પભૂત હતા. તેથી
 કાંઈ પણ ન બોલતા આગળની પેઠેજ પાલખી ઉપાડી ચાલવા લાગ્યા. પાછી
 પાલખી ખાંચી થઈ જતાં, રહુગણુ રાજા રીસ કરીને બોલ્યો—“ અરે !
 આ શું તું જીવતે મૂવેલો છે ! તું મને નહિ ગણકારી મારા હુકમનું અપમાન
 કરે છે ! યમરાજા જેમ પ્રાણીઓને શિક્ષા કરે છે, તેમ હું પણ તારી ગફ-
 લતને લીધે તને શિક્ષા કરીશ, ત્યારે તું પાંચરો થશે.” એ રીતે રહુગણુ રાજા
 જે રજોગુણુ અને તમોગુણથી વધેલા અભિમાનને લીધે ગમે તેમ
 બોલતો હતો.

જડભરત ગર્વ રહિત, સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર, અને સર્વતા આત્મા રૂપ
 હતા. તેઓ જાણે હસતા હોય, તેવી રીતે બોલ્યા કે;—હે રાજા ! તેં
 જે કહ્યું છે તે પ્રમાણેજ છે. એમાં કાંઈ મારી મશ્કરી નથી.
 જે બાર નામનો ક્રોધ પદાર્થ હોય, અને તે ઉપાડનારા દેહને લગતો હોય
 તથા તે સાથે મારે કશો સંબંધ હોય તો તે મારી મશ્કરી કરી એમ હું
 સમજું; પણ બાર એ શું છે ? અને દેહ એ શી ચીજ છે ? તેનું નિરૂપણ
 થઈ શકતું નથી. બાર કે દેહની સાથે મારે કશું લાગતું વળગતું નથી.
 માટે તારાં વચનોને હું મશ્કરી રૂપ સમજતો નથી, આત્માને પુષ્ટ છે
 એમ તો મૂર્ખ લોકોજ કહે છે; કેમકે પંચમાબૂતના સમૂહ રૂપ દેહજ
 પુષ્ટ હોય છે, આત્મા પુષ્ટ નથી. જડાપણું, દુષ્કળાપણું, વ્યાધિ, આધિ,
 ક્રુધા, તૃષ્ણા, લાલ્સ, ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, જરા, નિદ્રા, મૈથુન, અને અહંકારથી
 થતો મદ એ સમગ્ર જે ધણી દેહની સાથે જન્મેલો હોય તેને હોય છે.
 પણ હું કે જે દેહની બેળા જન્મેલો નથી તેથી મને એમાં કશું નથી.
 રાજા ! હું એકલોજ જીવને મુવે નથી, પણ આખું જગત જીવતે

મુવેલું છે; કેમકે ક્ષણે ક્ષણે જગત્ થતું જાય છે અને મરતું જાય છે. ધણી પાણું અને નોકરપણું એ જો અવિચળ હોય, તો તારે આજ્ઞા કરવી અને મારે કામ કરવું પડે છે, પણ તે અવિચળ નથી. આ રાજા છે અને આ નોકર છે; ઇત્યાદિ ભેદ જુદાનો અવકાશ વ્યવહાર સિવાય જરા પણ જોવામાં આવતો નથી. જો એવી વ્યવહાર દષ્ટિ છોડી દઇને વાસ્તવિક વિચાર કરીએ, તો તેમાં રાજાકોણું ? અને તાબેદાર કોણું ? એ કાંઇ પણ નથી, તોપણ તારે રાજપણાનું અભિમાન હોય, તો તું કહે તેમ હું કરવા તૈયાર છું. હું છકેલો, ઘેલો, જડની પેઠે રહું છું અને બ્રહ્મપણું પામ્યો છું. તેને દંડથી અથવા શિખામણથી શું થવાનું છે ? કેમકે જીવન્મુક્તને અર્થે એમાંનું કાંઇ નથી. કદાચ હું જીવન્મુક્ત નથી, પણ અછડ અને ઘેલોજ છું, તોપણ દળેલાને દળવાની પેઠે મારા ઉપર દંડ કે શિખામણ એ સચળું વ્યર્થજ છે; કેમકે જડ સ્વભાવના મનુષ્યને કાંઇ રીતે ડાહ્યા કરી શકાતો નથી.

જડભરત સ્વભાવિક જ્ઞેતેજ શાંત અને દેહાભિમાન ધરાવનારી અવિદ્યાથી મુક્ત થયેલા હતા અને સુખ દુઃખાદિને ભોગવી લઇ પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરતા હતા. અભિમાનને તોડનારાં અને યોગના ગ્રંથોને અનુસરતાં તેનાં વચનો સાંભળીને રહુગણુ રાજા જે તત્ત્વ જ્ઞાન મેળવવાને ઇચ્છતો હતો; તે તરત એ કાંઇ મહાત્મા છે એમ જાણી ગયો, અને પાલખીમાંથી નીચે ઉતરી તેના ચરણમાં શીશ મૂકી ક્ષમા માગતો બોલ્યો કે,—તમે છાના ફરવારા કોણુ છો ? ક્યાંથી આવો છો ? કયા મુનિવર છો ? ગુરુ દત્તાત્રેય વગેરે અવધૂતોમાં કયા અવધૂત છો ? અહીં શા માટે નીકળી આવ્યા છો ? અને કોના પુત્ર છો ? એ કૃપા કરી કહો. હું ઈર્ષના વજ્રથી, મહાદેવના ત્રિશુળથી અને ચમના દંડ, તે કશાથી ખીતો નથી, પણ હું બ્રહ્મણના કુળનું અપમાન કરવાથી બહુજ ખીટું છું. માટે જ્ઞાનરૂપ છાના પ્રજાવવાળા આપ કે જે જડની પેઠે ફરો છો, તે કોણુ છો ? એ મને કહેશો ન દિનઅધુ ! હું કે જે રાજપણાના અભિમાનથી મહાત્માઓના અપમાન કરવા રૂપ પાપમાંથી મુક્ત થાઉં. જડભરતે તેનાં આવાં દિન વચનોપર દયા કરી કહ્યું કે,—રાજન ! ચેત ? ચેત ? !

પ્લોક.

જન્મદુઃખંજરાદુઃખં, જાયાદુઃખંપુનઃપુનઃ ।

અંતકાલેચમહાં સં, તસ્માત્જાગૃહિજાગૃહિ ॥

માતાનાસ્તાપિતાનાસ્તિ, નાસ્તીત્વં સહોદરઃ ।

અર્થનાસ્તાગૃહસ્ત્રી, તસ્માં જાગૃહિજાગૃહિ ॥

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજી શકાય એવો છે. સર્વ નાશવંત છે, માટે હે રાજન્ ! જાગૃત થા ! એમ કહી તત્ત્વ જ્ઞાનનો બોધ કર્યો. તેથી તેના સંદેહ મટી ગયા. અજ્ઞાનતાથી થઈ ગયેલા દેહાભિમાનને છોડી દેઈ, તે બ્રહ્મ સ્વરૂપને પામ્યો. અહો ! મહા પુરુષના સંગનો કેવો પ્રતાપ ! જડભરત રહુગ-જીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપી પૃથ્વીમાં એજ સ્થિતિમાં ફરતા હતા. સર્વ કર્મનો ક્ષય થતાં પરમ જ્ઞાનથી મુક્તિને પામ્યા હતા. અહો ! ધન્ય છે જડભરત જેવા મહાત્માને ! કે જે પોતાના અખંડ ઉદ્ધોગ અને ખંતથી પરમ પદને આમી જગતમાં સુદ્રષ્ટંતરૂપ અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય છે તેમને !!!

પ્રકરણ ૭ મું.

બૌદ્ધ ધર્મ સ્થાપક.

બુદ્ધદેવ.

[સિદ્ધાર્થ]—બુદ્ધ એ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય રાજા હતો. તેના પિતાનું નામ શુદ્ધોદન હતું. કપિલવસ્તુ નગરી જેને હાલ નગર-ખાસ કહે છે, એ તેની રાજધાની હતું. એ નગર નેપાળની દક્ષિણમાં ગોરક્ષપુર પાસે હતું. શુદ્ધોદન ઈક્ષ્વાકુથી ઉતરેલા શાક્ય કુળનો હતો. ઈક્ષ્વાકુ વંશનો એક મનુષ્ય પિતાના શાપથી ગૌતમ વંશના કપિલ મુનિના આશ્રમમાં શાક ઝાડમાં છુપાઈ રહ્યો હતો. તેનાથી એ કુળ શાક્ય અથવા ગૌતમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. સિદ્ધાર્થ-બુદ્ધ એ શ્રીરામચંદ્રથી છઠ્ઠી પેઢીએ થયા.

શુદ્ધોદન રાજા ધર્માત્મા હતો. એના રાજ્યમાં ધન, ધાન્ય, સુખ, શાંતિ, પ્રેમ અને પુણ્ય સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યાં હતાં. પ્રજાના કલ્યાણમાં અહો-નિશ્ચિનિશ ગુંથાએલો રહેતો હતો. ધનવાન અને ગરીબ, જ્ઞાની અને મૂર્ખ, સર્વ એના રાજ્યમાં પરમ સુખથી કાળ ગાળતા હતા. કપિલ વસ્તુ પાસે કલિ નામના રાજ્યની રાજધાની દેવદહ હતી, ત્યાંના રાજા અંજન રાજની મહામાયા અને ગૌતમી એ બે પુત્રી સાથે શુદ્ધોદન પરણ્યો હતો. બંને સ્ત્રીઓ મહાશ્વ, ગુણવાળી અને પતિવ્રતા હતી. રાજાની મોટી ઉંમર થતાં સુધી બંને રાણીઓને સંતાન નહોતું. તેથી રાજા રાણી ઉદાસ રહેતાં હતાં તેટલામાં મહામાયાને ૪૫ વર્ષની ઉંમરે પુત્રનો જન્મ થયો. રાજા રાણીની આશા સિદ્ધ થઈ, તે પરથી એ પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ પડ્યું હતું. આ પુત્રના જન્મથી આખા રાજ્યમાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો.

ભાવબ્ય—શુદ્ધોદન રાજાએ બ્રાહ્મણોની સભા મેળવી આ પુત્રના શુભાશુભ વિષે પૂછતાં, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ જણાવ્યું કે;—એ નિશ્ચે શુદ્ધ થશે અને પૃથ્વીમાંથી પાપ અને અજ્ઞાનપણું દૂર કરશે. (૧) જરાજીર્ણવૃદ્ધ, (૨) રોગથી પીડાએલો મનુષ્ય, (૩) મરેલો માણસ, અને (૪) લિપ્તુક—સંન્યાસી. આ સર્વ જોઇને તે સંસાર ત્યાગ કરશે. ” આ પ્રમાણે શુદ્ધોદન સાંભળી ચિંતાતુર થયો, અને એ ચાર વાના તેની દૃષ્ટિએ ન પડે તેનો અંદાજસ્ત રાખવા લાગ્યો.

સિદ્ધાર્થ સાત દિવસનો થયો, ત્યારે તેની માતા મહામાયા સુવાવડના રોગથી મરણ પામી. ગૌતમી જે તેની ઓરમાન મા અને ખીજી તરફથી માસી થતી હતી, તેણે સિદ્ધાર્થને પુત્રની પેઠે પાળી મોટો કર્યો. ઉમર લાયક થતાં શુદ્ધોદને તેને જનોઇ દીધું. પછી ગુરૂને ત્યાં બસવા મોકલ્યો. એ તીવ્ર શુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞા વિચાર શક્તિથી થોડાં વર્ષમાં વેદ, વેદાંગાદિ અનેક ગ્રંથો લખી ઘેર આવ્યો. એ જ્ઞાન વધવા સાથે ગંભીર થતો ગયો. નિર્જન વનમાં વસવાનું અને કુદરતી શોભા નિહાળવાનું તેને વધારે પ્રિય હતું. વખતે વખતે મહા વિચારમાં મગ્ન થતો, તેમને રાજ્ય વૈભવ વહાલાં નહોતાં, પ્રતિદિન ધ્યાનપર પ્રીતિ થવા લાગી હતી. તેથી શુદ્ધોદને તેને સંસારમાં પ્રીતિ લગાડવા તેના મામા દંડપાણીની પુત્રી ગોપા સાથે સ્વયંવરથી પરણાવ્યો.

ગોપા સ્વરૂપે સુંદર, વિદ્વાન અને શુભ ગુણોથી સંપન્ન હતી. એ પતિ-વ્રતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તતી હતી. સિદ્ધાર્થ પોતાને આવું સ્ત્રી રત્ન મળવાથી લાગ્યશાળી સમજતો હતો; એ તેમને જીવનમાં મોટી સહાયક થઇ પડી હતી. અનેનાં હૃદય પ્રેમ રૂપી હીરની ગાંઠથી એકરૂપ થયાં હતાં. સિદ્ધાર્થ ગોપાને મેળવ્યા પછી કંઈક ઓછો ઉદાસ રહેતો હતો. તેથી શુદ્ધોદન રાજ થતો હતો.

સંસારમાં અંધન;—સિદ્ધાર્થે થોડા દિવસ સુખમાં ગાળ્યા. પછી દિવસે દિવસે તેને વૈરાગ્ય વધતો ચાલ્યો હતો. સ્ત્રીને પરણાવી અંધનકારક એક સાંકળ નાખી હતી, તેપણુ તેટલાથી સરે એવું ન ધારી શુદ્ધોદને ખીજી એવી એવી અનેક સાંકળોથી સાંકળી રાખી સંસારમાં રહે એવી તજવીજ કરવા માંડી. સિદ્ધાર્થ માટે એક સુશોભિત અને રમણિય મહેલ બંધાવ્યો. તેમાં વૈભવ વિલાસ ભોગવવાની અનેક પ્રકારની સામગ્રી ગોઠવી, નાચ, તમાસા અને ગાયનકળામાં કુશળ એવી રૂપ સુંદર મનમોહક વારાંગનાઓ રાખી હતી. એવી રીતે સિદ્ધાર્થને સંસારમાં લુપ્થ કરવાને અનેક ઉપાયો આદર્યા. તેથી તેનું મન કાંઈક રંજન જણાતું હતું, તેટલામાં એક વખતે એ રંગમહેલમાં સૂતો હતો, પ્રાતઃકાળ થતાં અન્નિદાનો પ્રભાતિયાં ગાવા લાગ્યા. તેમાં એવું ગાવામાં આવ્યું કે;—

પ્રભાતિયાંની અસર;—“આ જગત જરા, બ્યાધિ, અને દુઃખથી બ-

રૂપુર છે. આ જગત્માં જરા, મૃત્યુ વારંવાર થયા કરે છે. માનવ જીવન વિજળીના ચમત્કાર જેવું ચપળ છે. જેમ હરણ પારાધીની જળમાં ફસી પડે, તેમ મનુષ્ય આ જગત્માં સંસારના અનેક પ્રકારના વ્યવહાર સુખના મોહપાસમાં ફસાઈ પડેલ છે. પ્રથમ શરીર સુંદર અને કામળ હોય છે, પણ જરા, વ્યાધિ અને દુઃખથી હીન થાય છે, ત્યારે જેમ મૃગ સુકી નદી તજીને જતો રહે છે, તેમ મનુષ્ય દેહનો ત્યાગ કરે છે. પાસે ધન ધાન્યાદિ હોય છે, તો ધણી પ્રિય થવા આવે છે. પણ એ સધળું જતું રહે છે; ત્યારે સર્ગાવહાલાં સર્વ તજી દે છે. વૃક્ષપર વિજળી પડવાથી જેવી વૃક્ષની સ્થિતિ થાય છે. તેવીજ જરા જીર્ણ મનુષ્યની સ્થિતિ થાય છે. જરા નરનારીને સોસી લે છે, વીર્ય પરાક્રમ અને વેગ નાશ પામે છે. સુરૂપને વિરૂપ કરે છે, તેજ અને સુખનું હરણ કરે છે. વ્યાધિના દુઃખમાં બળે છે. માટે તેના દુઃખથી છુટવાનો ઉપાય કરો. જેમ નદીના પ્રવાહમાં પડેલા પાંદડાં. ફળ આદિ જીર્ણ જીર્ણ પડી જાય છે, તેમ આ જીવસાગરમાં પડેલા કુટુંબીઓમાંથી સર્વ જીર્ણ જીર્ણ પડી જાય છે. કાષ્ઠની સાથે કાષ્ઠનો ફરી મેળાપ થતો નથી, કાષ્ઠ પાછું આવતું નથી. મૃત્યુ સર્વને તાણી જાય છે. માટે સદ્ વિચારનું રમરણ કરો. આ અવસર કર્તવ્ય કરવાનો છે. ”

વૈરાગ્ય—સિદ્ધાર્થ આ વખતે કાષ્ઠકે ઉંઘતો અને કાંઈ જાગૃત હતો સંગીતનો અપૂર્વ જાવ સમજી ગયો. સમજતાજ વૈરાગ્યની મનમાં રૂપરણોએ ઉઠવા લાગી. પૂર્વની વાત યાદ આવી, તેથી તેના અંતરમાં ઉદાસિનતાએ વાસો કર્યો. નેત્રમાંથી જળધારા પડવા લાગી, કમ્પ ધડીએ વનમાં જમ્પ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે, એવી કલ્પનાઓએ ઘેરી લીધી. મુખમુદ્રાપર ઝાંખ પડી આવી, પોતાને સંસારની જળમાં ફસેલો સમજવા લાગ્યો. તેથી નિરંતરની શાંતિ મેળવવા આતુર થયો. આજી બાજી સર્વ સૂનકાર દિસવા લાગ્યું. ગોપાત્રાણધિક પતિની આવી સ્થિતિ જોઈને તેને સમજાવવા લાગી, એ સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. સિદ્ધાર્થે કહ્યું કે;—

“ હું મનુષ્યનું દુઃખ જોઈ હવે સંસાર સુખમાં રહેવા ઇચ્છતો નથી, આ અનિત્ય સુખ ભોગવવાની મારી ઇચ્છા નથી, હું વનવાસ કરીશ, કંદ-ફળ, ફુલ ખાઈ, પાણી પી રહીશ, ભૂમિપર શય્યા કરીશ અને નિરંતરની શાંતિ મેળવવાનો ઉપાય શોધીશ. ” આદિ વાક્યો બોલી રોવા લાગ્યો. ગોપાએ અશ્રુજળ લૂછી નાખી રસરા શુદ્ધોદનને તેડાવ્યા. શુદ્ધોદન પુત્રને અનેક રીતે સમજાવવા લાગ્યો, પણ કશું વળ્યું નહિ. એક દિવસે સિદ્ધાર્થ પોતાના માણસો સાથે પ્રમોદવનમાં ફરવા જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક વૃદ્ધ માણસ

શરીરે જીર્ણ થયેલો, લોહી માંસ સૂકાઈ જઈ માત્ર હાડ ચામડીવાળો, હાથમાં લાકડી ઝાલી ચાલતો અને બંધુ જનોએ તજી દીધેલો મળ્યો. એ જોઈ તેણે વિચાર્યું કે અંતે સર્વની આવી દશા થાય છે ! અહો ! શું થોડા ખેડની વાત છે ? એમ કહી પાછો વળી ખીજે દરવાજેથી વિલાસભવનમાં જવા નીકળ્યો. તો શરીરમાંથી લોહી, પડ વહે છે, માંડ શ્વાસ લે છે, પોતાના મળભૂતમાં પડેલો છે. એવી અનેક વ્યાધિથી ભરેલો મનુષ્ય માર્ગમાં પડેલો જોયો. તેથી વિચાર કરતો અને દીલગીર થતો. પાછો વળી ત્રીજે દરવાજેથી બાગમાં જવા નિકળ્યો. એ દરવાજે પણ એક મનુષ્ય મરણ પામેલો હતો, તેને સ્મસાનમાં લઈ જતા હતાં. પાછળ તેના શર્માવહાલાં મહા કલ્પાત સાથે વિલાપ કરતાં જતાં હતાં. એ જોઈ બોલવા લાગ્યો કે, — “ જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ એ મનુષ્યનાં નિત્યનાં સોજતી છે ! અહો ! ધિક્કરે આ અનિત્ય જીવનને ! ” એમ કહી મુક્તિ મેળવવાનો ઉપાય શોધવાનો વિચાર કરી, એથી દરવાજેથી પ્રમોદકાનનમાં જવાને નિકળ્યો, તો રસ્તામાં એક ભગવાં વજ્ર પહેરેલાં, હાથમાં કમંડળ અને ભિક્ષાપાત્ર લીધેલું તથા વિનયી અને નમ્ર લાગતો એવો સંન્યાસી મળ્યો. એ જોઈ સાર્થિને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે :—

“ આ મનુષ્ય સંસારની સર્વ વાસના ત્યાગી સંન્યાસી થયો છે, એ સર્વને પોતાના જેવાજ જીએ છે, તેણે રાગ દ્વેષનો ત્યાગ કર્યો છે. એ ભિક્ષાત્રી જ જીવન ચલાવે છે; આદિ સાંભળી સિદ્ધર્થે કહ્યું કે, એ તો મારા પ્રાણની અભિલપા પ્રમાણેજ છે. પાંડિતો સંન્યાસની પ્રશંસા કરે છે. આ સંન્યાસથી પોતાનું અને પરતું હિત થાય છે તથા મુક્તિ મળે છે ” એ પ્રમાણે કહીને લાગલોજ ઘેર ન જતાં નિર્જન ઉદ્યાન ભવનમાં ગયો અને જીવનનું કર્તવ્ય વિચારવા લાગ્યો. સંસારમાં સર્વ અનિત્ય છે, એવું સમજી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તરત સંન્યાસી થઈને લોકોને સન્માર્ગે વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સિદ્ધર્થના હૃદયમાં આવો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો. એવામાં સમાચાર મળ્યા કે, ગોપાએ એક ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. સિદ્ધર્થ આ સાંભળી બોલ્યો કે :— “ આ ખીજું એક બંધન આવી પડ્યું છે ! ” સિદ્ધર્થનાં આ વચન લોકો તરફથી શુદ્ધોદને સાંભળી કહ્યું કે ; “ હું આ મારા પૌત્રનું નામ રાહુલ (નડનાર) પાડીશ ”. સિદ્ધર્થે વિચાર્યું કે હજી એક બંધન કાપવાને જ્યાં હું વલખાં મારું છું, ત્યાં ખીજી બંધનકારક નડતર આવી પડી. હવે જો વધારે વખત સંસારમાં રહ્યો, તો કાણ જાણે કેટલાએ બંધન આવી પડશે. માટે અહીંથી તરત જતું રહેવું ઉત્તમ છે. એમ કલ્પના કરી રાજ્યભવનમાં આવ્યો. તે દિવસે પુત્ર જન્મથી શહેરમાં આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો; કુમારીઓ સુમધુર સ્વરથી મંગળ ગીતો ગાતી હતી કે; જેને આવો પુત્ર

છે તે પિતાને ધન્ય છે. આ સાંભળી સિદ્ધાર્થનું મન જરા પ્રસન્ન થયું હતું. પણ એ દુઃખદાયક વિકાર સમજી મનને દાખી રાખી, ચિંતામાં કુપ્તી ગયો. અને પિતાના મહેલમાં જઈ પોતાને વનમાં જવા દેવાની રજા માગી. તે સાંભળી શુદ્ધોદન અશ્રુ પાડતો બોલ્યો—“ તું સંસાર ત્યાગવાનો વિચાર ન કર, તને જે કહે તે અહીંજ સગવડ કરી આપું, હું વૃદ્ધ છું અને તું મારે એકનો એક પુત્ર છે, તું માગે તે આપવા તૈયાર છું.” આદિ અનેક વચનો કહ્યાં.

વરદાન;—આ સાંભળી સિદ્ધાર્થે કહ્યું કે:—“હું માગું તે તમે આપવા તૈયાર હોતો હું ચાર વરદાન માગું છું, તે મને આપશે, તો હું ધરમાં રહીશ. નહિતો મને સંસારમાં કાઢી રાખી શકશે નહિ. તે ચાર— ૧) જરા મને ઘેરે નહિ, (૨) માફ યૌવન ચિરસ્થાયી રહે, (૩) સર્વદા તનદુરસ્ત રહી મને વ્યાધિ કદી પણ સ્પર્શ કરે નહિ, (૪) મારી હયાતી કાયમ રહી મૃત્યુ આવે નહિ.” એ ચાર વરદાન આપશે તોજ હું રહીશ. શુદ્ધોદને કહ્યું કે, એ આપવાની મારી શક્તિ નથી. ધણી કલ્પ સુધી ઋષિ મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરે છે, તો પણ એ તેનાથી છુટતા નથી. છતાંદિ ધણી રીતે સમજાવ્યો, પણ સિદ્ધાર્થનો નિશ્ચય ફર્યો નહિ.

રાજ્યનો ત્યાગ;—સિદ્ધાર્થ રાત્રે સૌ નિદ્રાવશ થતાં, છેલ્લી વારે પુત્રને નિરખી મહેલથી નીચે ઉતર્યો. એક ઇંદક ઉભો હતો, તેને સમજાવી સારો ઘોડો મંગાવ્યો તેપર સ્વાર થઈ ગુપચૂપ શહેર બહાર નીકળ્યો. છેલ્લી વારે નગરને નીરખી વનનો રસ્તો લીધો. ઘોડો જોરથી દોડાવી મૂક્યો, શાક્ય રાજ્ય છોડી વૈશાલીમાં અને ત્યાંથી મલ્લરાજ્યમાં આવ્યો. એમ ચાલતાં ઝપ ગાઉ ઉપરના એક વનમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં નદી કિનારે પોતાનાં વસ્ત્ર ઉતારી એક વાઘરીને આપી દીધાં, તેનાં મેલાં અને ફાટેલાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. તલવારથી માથાનાં કેશ કાપી નાંખ્યા, અલંકાર અને અન્ન ઇંદકને આપી સમજાવી કપિલ વસ્તુ તરફ રવાને કર્યો.

કપિલવસ્તુમાં સિદ્ધાર્થના જવાથી શોધાશોધ થઈ રહી હતી. શોક, સંતાપ અને રૂદનથી આખી નગરી વ્યાપ્ત થઈ હતી. ત્યાં ઇંદક મહા રૂદન કરતો આવ્યો. તેણે સર્વ સમાચાર આપ્યા. રાજા રાણીઓએ મહા વિલાપ કર્યો. ગોપા ત્યારથી એક ઘોળું વસ્ત્ર પહેરી, એક વખત બોજન કરી, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવા લાગી. તેથી દિવસે દિવસે તેનું શરીરસાવ સૂકાઈ જવા લાગ્યું હતું.

સન્યાસ—આ તરફ સિદ્ધાર્થ સંસાર ત્યાગીને મહર્ષિ રૈવતના આ-

શ્રમમાં આવ્યો. ત્યાં તેમનો ઋષિઓએ ધણો સત્કાર કર્યો. ત્યાં થોડા રોજ રહી વૈશાલી નગર જે બનારસથી ૧૪ મૈલપર અને પટનાથી ઉત્તરમાં છે. ત્યાં અશોકાલાભ નામે એક મહાનુવિદ્વાન સન્યાસીના આશ્રમમાં આવ્યો. આ વેદાનુસારી સાંખ્ય દર્શનના સન્યાસી પાસે ત્રણસો શિષ્યો વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમની પાસે સિદ્ધાર્થે સન્યાસ લીધો અને તેમનો શિષ્ય થઈ રહ્યો. ત્યાં ધણો વખત રહી તેમની પાસેથી દર્શન શાસ્ત્ર અને ધ્યાનાદિ શીખ્યો. ત્યાંથી બનારસથી પૂર્વમાં ૧૨ મૈલપર રાજગૃહ જે મગધ રાજ્યની રાજધાની હતું ત્યાં આવ્યો. ત્યાંના રાજા બિંબિસારે કહ્યું કે, તમે સન્યાસ ત્યાગ કરી અહીં રહો, તો તમને માફ અરધું રાજ્ય આપું. પણ સિદ્ધાર્થે કહ્યું કે;—“રાજન ! વાસના વિષના જેવી દોષની ખાણ છે. એ ધણા કલેશનું કારણ છે, એ વાસના ત્યાગવાને માટે મેં રાજ્યાસનનો ત્યાગ કર્યો છે અને સન્યાસ લીધો છે. એ અસાર વાસનામાં બંધાઈને મનુષ્ય મહા દુઃખ પામે છે. મેં પરમ શુભકર જ્ઞાન મેળવવા માટે આ જીવન અર્પણ કર્યું છે, ” ઇત્યાદિ સાંભળી બિંબિસાર તેની રજા લઈ ગયો.

જ્ઞાનસંપાદન;—સિદ્ધાર્થે ત્યાંથી ફરતો ફરતો એક પર્વતની ગુફામાં રૂદ્ર-કરાણુપુત્ર નામે ઋષિ રહેતો હતો ત્યાં આવ્યો. આ ઋષિ પાસે ૭૦૦ શિષ્યો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા. સિદ્ધાર્થે તેનો શિષ્ય થઈ રહ્યો. ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી સંપૂર્ણ યોગસાધના શીખ્યો. સાત પ્રકારનાં ધ્યાન કરવાની પરિપૂર્ણતા મેળવી હતી, પણ કેવળ શાસ્ત્રપાઠદ્વારાજ્ઞાન મેળવીને જે વાસનાની વેદના છે, તે પાપની ઇચ્છાનું મૂળ ઉખેડી શકાતું નથી. તે ઉખેડી નાંખવાના વિચારથી શરીર, મનને કષ્ટ આપી સર્વ દૈંદ્રિયો પાપકાર્ય કરવાને અસમર્થ થાય એવી કઠોર તપશ્ચર્યા કરીને શરીર, મનનો ક્ષય કરવા ધાર્યો. ફરતા ફરતા આવાક મતના નારતકો પાસેથી નાસ્તિકતાના વિચાર મળ્યા. કેટલેક સ્થળે થઈ ઉરૂખિલ્લ જે ગયાની પાસે છે અને રાજગૃહથી ૨૦ મૈલ દક્ષિણે છે ત્યાં આવ્યો. ત્યાં નૈરંજના નદી કિનારે મનને સ્થિર કરે એવું વન હતું, તે વનભૂમિ પુણ્ય, શાંતિ અને પવિત્રતાનું સ્થાન લાગ્યું. ત્યાં તપશ્ચર્યા કરવાનો વિચાર કર્યો. કોંડાન્ય અને બીજા ચાર બ્રાહ્મણ પુત્રો જે કપિલ વરતુના રહીશ હતા અને પ્રથમજ સન્યાસી થયા હતા, તે આ વખતે આવી પાસે રહ્યા.

— સિદ્ધાર્થે ઇચ્છિત પ્રાપ્તી કરવાને દુષ્કર તપ કરવા લાગ્યો, જે જે ઉપાયો કરવા જોઈએ તે તે પ્રમાણે કરીને છ વર્ષ સુધી તપ કર્યું. શરીર સાવ દુર્બળ થવાથી અશક્ત થઈ ગયું, પણ ઇચ્છા પૂરી થઈ નહિ. તેથી શરીર નિમ્ન અને આરીરિક વૈરાગ્યની અસારતા જાણી. પ્રથમ તેના સમ-

જવામાં હતું કે, ભગવા વચ્ચે પહેરી સંન્યાસી થઇ, શરીરને કષ્ટ આપ્યાથી જ જ્ઞાનચક્ષુ ઉજવવા થશે, પણ હવે સમજ્યો કે ધર્મ સાધવાને માટે તો શરીરની રક્ષા કરવી જોઈએ એવો સંકેપ કરી નિયમિતપણે ખાવાપીવા લાગ્યો. તેથી શરીરમાં શક્તિ આવી. છ વર્ષ તપ કરતાં એક ભગવું વચ્ચે હતું, તે ફાટી જવાથી કાષ્ઠ સ્ત્રી મરી ગઇ હશે. તેનું લૂગડું રમજ્ઞાનમાં પડ્યું હતું, તે ઉપાડી સ્વચ્છ કરી પહેર્યું. પાસે જે પાંચ શિષ્યો હતા, તેઓ સમજતા કે શરીરને કષ્ટ આપ્યાથી અધ્યાત્મિક જીવ મળે છે. તે હવે સિદ્ધાર્થને શરીરની પુષ્ટી માટે ખાતો અને લજ્જા નિવારન માટે વચ્ચે પહેરતો જોઈ તેના પર તેમનો જે ભક્તિભાવ હતો તે જતો રહ્યો. સિદ્ધાર્થે ધર્મને માર્ગ મૂકી દીધો સમજી, એ પાંચે શિષ્યો તેને તજીને કાશી પાસેના ઋષિપતનમાં જતા રહ્યા.

સિદ્ધાર્થ સદાચ વિનાનો એકલો રહ્યો, મનોર્થ સિદ્ધ કરવાનો ઉપાય નિષ્ફળ ગયાથી દુઃખી થવા લાગ્યો. દુઃખ થવાનું કારણ ગુરૂની ખતાવેલી શાસ્ત્ર મર્યાદા મૂકી દઇ, ચાર્વાકાદિ નાસ્તિક આતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે આત્મ અળથી મુક્તિનો માર્ગ શોધવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ઈશ્વરની કૃષ્ણાથી વાસના નિર્મૂળ થઇ મુક્તિ મળે છે, એ પર તેણે વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો. સદ્-માર્ગની સહાયતા વિના પ્રચ્છીત ક્યાંથી મળે ? અને લાંબી મુદતના પ્રયાસ વગર ક્ષણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ?

પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ;—સિદ્ધાર્થ પ્રથમ પ્રયાસમાં નિષ્ફળ થયો, હવે શું કરવું એ વિચારવા લાગ્યો. એક તરફ અતિ શરીર નિમ્નહ અને બીજી તરફ વિલાસ સંભોગ, એ બંનેને ઠીક ન સમજી, મધ્યમ માર્ગ પકડવો ઠીક લાગ્યો. વૃક્ષ નીચે બેસી શરીર સ્વસ્થ રાખી ધ્યાન કર્યાથી મનોર્થ સિદ્ધ થશે એવો નિશ્ચય કર્યો. ઉશ્ચિલ પાસેના વનમાં એક મોટા વડવૃક્ષ નીચે દુર્વા મેળવી યોગાસન તૈયાર કર્યું, તેપર પદ્માસન વાળી બેઠો. “દુર્લભ પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી આ આસનથી ઉઠવું નહિ,” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી. ધણી પ્રયત્ન આત્મલાભ થાય છે, પણ તેમાં જરા ભ્રમિત થવાય તો ધણી કાળનું સંચેલું તપધન નાશ પામે છે. જેમ જેમ આત્મલાભ માટે પ્રયત્ન થાય છે, તેમ તેમ અનેક મનોભાવના ઉત્પન્ન થઇ, એ લાભ લાંબ કરવાને મથે છે. જ્યાં સુધી પાપનું મૂળ ઉખેડ્યું હોતું નથી, ત્યાં સુધી મનુષ્ય નિશ્ચિંત થઇ શકતું નથી. સિદ્ધાર્થ દૃઢ આસન કરી આત્મધ્યાનમાં બેઠો, પણ તેના મનમાં અનેક મનોભાવનાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેમાં સત્યા-સત્ય નિત્યાનિત્યનો વિચાર કરતાં, સંસારમાં માત્ર એક સત્ય અને નિત્ય

વસ્તુ છે, ખીજી સર્વ અસાર છે. એવું જોઇ એક નિત્યવસ્તુના ધ્યાનમાં
અમ થયો. તેથી અંતે તેને પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ, સર્વ દુઃખથી નિર્વાણ
પામ્યો. તે જે વડવૃક્ષ નીચે બેસી જ્ઞાનને પામ્યો હતો, તે વડને યોધી-
સત્વ કહે છે. તેની એક શાખા ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષપર સિંહલદ્વીપના
અનુરોધપુરમાં લઇ જઈ રાખી છે. તે આજ સુધી છે અને તે પૃથ્વીમાં
સર્વથી જીવું વૃક્ષ ગણાય છે.

ધર્મોપદેશ—સિદ્ધાર્થે સાંખ્ય દર્શનના સંન્યાસીઓ પાસેથી દર્શન
શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, અને વેદાદિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ વેદાનુસાર
જ્ઞાન મેળવી તેને ચાર્વાકાદિ મતના નાસ્તિકો પાસેથી નાસ્તિકતાના વિચાર
મળ્યા હતા. એ બેઉ પક્ષમાં પોતાની બુદ્ધિ બેળવીને બુદ્ધે પોતાનું શાસ્ત્ર
રચ્યું. સાંખ્ય મતના સંન્યાસીઓ પાસે સંન્યાસ દિક્ષા લીધી હતી, પણ
તેમના કલ્પા પ્રમાણે બુદ્ધ વર્ત્યો નહિ. હવે તેણે પોતાની બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન
કરેલા ધર્મનો પ્રચાર કરવા વિચાર કર્યો, પણ લોકો એ મારો મત ગ્રહણ
કરશે કે નહિ, એ વિચારમાં પડ્યો, કેમકે પ્રાયશ્ચિત, બલિદાન ક્રિયા—(યજ્ઞ-
યાગ) મંત્રતંત્ર, દેવદેવી અને બ્રાહ્મણપર વિશ્વાસ એ આદિ વેદોક્ત ધર્મનો
પ્રાણ છે. “આત્મ સંયમ અને જીવપર દયા” એ નવા ધર્મનો પ્રાણ
છે. વિક્રમ સંવતની પૂર્વે ૫૦૦ પાંચસો વર્ષપર તેણે મગધ દેશમાં જઈ
પોતાના નવા ધર્મનું જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું અને વેદાનુસારી સાંખ્ય દર્શન સામા
તેણે શીઝડા બરાબર.

સિદ્ધાર્થે—બુદ્ધે સાંખ્ય દર્શનના સંન્યાસીઓના આચારથી પોતાના ધર્મ
ના ચર્ચાઓના આચાર કાંઈક ભિન્ન ઠરાવ્યા. પ્રથમ મૃગદાવ જે જનારસથી
ઠ મૈલ કેતરે છે, ત્યાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ગયા પાસે એક આજીવિક નામે
બ્રાહ્મણ મળ્યો. તે બુદ્ધની શાંત મૂર્તિ જોઈ બોલ્યો કે;—એવો કયો ધર્મ છે કે
જેને મેળવી, તમે પરમ શાંતિ મેળવી છે ? ” બુદ્ધે કહ્યું કે;—અજ્ઞા-
નતા, પાપ અને તૃષ્ણા ત્યાગ કરવાથી મારી આવી અવસ્થા થઇ છે.”
બ્રાહ્મણ આ સાંભળી ચાલતો થયો. બુદ્ધ મૃગદાવમાં આવ્યો. ત્યાં તેને
તજીને ગયેલા પાંચ શિષ્યો હતા તેને કહ્યું કે;—“ ભિક્ષુકગણ ! એક
તરફ સંસારી લોકોના ઉપબોધ ઇન્દ્રિય સુખ છે, ખીજી તરફ ફળહીન
દુઃખકર બ્રહ્મચર્ય છે; આ બંનેનો ધર્મોર્થોએ ત્યાગ કરવા. મેં એક
વચ્ચે માર્ગ શોધ્યો છે, તે માર્ગને ગ્રહણ કર્યાથી આંખ ઉઘડશે, દિવ્ય
જ્ઞાત થશે, શાંતિ મળશે અને મનુષ્ય નિર્વાણ પામશે.

બુદ્ધદેવનો વચ્ચેનો ધર્મ માર્ગ—સદ્વૃત્તિ, સત્સંકલ્પ, સદ્વચન,

સદ્બલ્લભ, સદુપાયથી પેટ ભરવું, સદ્ઉદ્દેશ. અને સત્સમૃતિ ઉત્તમ સમાધિ છે. આ આઠ મારા શોધેલા માર્ગ છે.—દુઃખ દુઃખનું કારણ છે, દુઃખનિરોધ દુઃખ રોકવાનો માર્ગ છે; મારા પ્રચારિત આચાર સત્ય છે. જન્મ થવાથીજ નાના પ્રકારનાં દુઃખ મળે છે. જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુજ દુઃખ છે. દુઃકર્મા અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારાં પંચસ્કંધ દુઃખ છે. જીવન-તૃષ્ણા અને ઈન્દ્રિય તૃષ્ણા એ દુઃખનું કારણ છે. આ તૃષ્ણાને નાશ કર્યાથીજ દુઃખ મટે છે, ઉપર લખેલા આઠ માર્ગ દુઃખને રોકવાના માર્ગ છે. તે સહજ જ્ઞાન અને વિચાર શક્તિના પ્રભાવથી આ સત્ય મેળવીને દુઃખથી હમેશને માટે મુક્ત થયો છું. ” (જુઓ લલિત વિસ્તર પાનું ૫૪૧) બુદ્ધે આ ઉપદેશ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સમજાવી આ પાંચેને પોતાના શિષ્ય કર્યા.

ધર્મવિસ્તાર;—બુદ્ધે શુદ્ધ જેવા લોકોને સમજાવી પોતાના મતમાં સેવા માંડ્યા. સંન્યાસીઓ કરતાં ગૃહસ્થ તરફ વધારે વલણ રાખતો હતો. એક પછી એક એમ તેણે ૬૦ મહાસેને ઉપદેશ આપી, પોતાના મતના સંન્યાસી કર્યા. ૬૦ શિષ્યોને વેદોક્ત ધર્મનો નાશ કરવા જુદે જુદે ઠેકાણે મોકલ્યા. વળી ૩૦ ત્રીશ વ્યભિચારીઓને શિષ્ય કર્યા. સર્વેને બિક્ષા પાત્ર હાથમાં આપી ધર્મ પ્રચાર કરવાને મોકલ્યા. ઉશ્મિલ્લના વનમાં એક કાશ્યપ અને તેના બે ભાઈઓ રહેતા હતા. એ ત્રણે દાર્શનિક પડિત અમિના ઉપાસક હતા. તેની પાસે બુદ્ધ ફેટલોક વખત રહ્યો. કાશ્યપ અને બુદ્ધ વચ્ચે રનેહ થયો. કાશ્યપ પાસે ફેટલાક શિષ્યો શિષ્યતા હતા. બુદ્ધે એ સર્વેને સમજાવી મેળવી લીધા. તેમનો ધર્મ તમજી પોતે દિક્ષા આપી. સંન્યાસી કર્યા. કાશ્યપ ધર્મ, વિદ્યા, અને ચરિત્ર બળથી દેશમાં પ્રસિદ્ધ હતો. તેમણે પ્રાચીન ધર્મ તજી બુદ્ધનો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો સાંભળી દેશમાં હોહા થઈ રહ્યો. કાશ્યપ શિષ્ય થવાથી બુદ્ધના ખીજ શિષ્યોમાં પણ ધણો ઉત્સાહ વધ્યો.

બુદ્ધ પોતાના નવા શિષ્યો સાથે મગધ રાજ્યની રાજ્યધાની રાજ્ય મૃહમાં આવ્યો. ત્યાંના બિંબસાર રાજા મળવા આવ્યો. લોકોનાં ટોળે ટોળાં પણ તેમને જોવા આવ્યાં. કાશ્યપનો દાખરો ભાઈ, લોકો નવા ધર્મ પર મોહ પામે એવી યુક્તિ બુદ્ધે રચી. બુદ્ધે પોતાના ધર્મનાં વખાણ અને વેદોક્ત ધર્મની નિંદા એ કાશ્યપને મુખેજ કહેવરાવવાનો વિચાર કર્યો. સર્વે લોકો સમક્ષ કશ્યપને ઉભો કરી બુદ્ધે તેને પૂછ્યું કે;—“ તમે શા માટે અમિની ઉપાસના છોડી છે ? ” કશ્યપે કહ્યું;—“ લોકો રૂપ, રસ,

મધ્ય, સ્પર્શ, શબ્દ, અને ઇન્દ્રિયોની સેવામાં સુખ સમજે છે, બીજાં કેટલાંક માણસો બહારનો વૈરાગ્ય અને બળિદાનમાં સુખ સમજે છે. આચાર કૃષ્ણ રહિત હોવાથી મેં વેદોક્ત ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે અને આ નવો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો છે. ” ઇલાદિ બોલી રહ્યા પછી બુદ્ધે ચાર મહા સત્યની વ્યાખ્યા કરી બતાવી ઉપદેશ કર્યો. એ સાંભળી મગધરાજ બિંબસારે પણ તેનો ધર્મ મત ગ્રહણ કર્યો.

બુદ્ધે કાશ્યપ અને બિંબસાર આ બે પ્રસિદ્ધ પુરુષોને પોતાના ધર્મમાં લીધા. તેનું જોઈ બીજા પતંગીઆ થઇ પડવા લાગ્યા, તેથી બુદ્ધને લોકોની અજ્ઞાનતાનો જેમ લાભ મળતો ગયો, તેમ એ પોતાને ફાવતું કરવાને વધારે ઉમંગી થવા લાગ્યો. શિષ્યો પણ પોતાની નાત વધવાથી વધારે ઉત્સાહી થયા અને લોકોને ઉપદેશ આપી બીજાનો દાખલો બતાવી પોતાના મતમાં લેવા લાગ્યા. બુદ્ધ અને તેના શિષ્યો જે ઉપદેશ આપતા, તે સંધળો સત્ય માની લોકો તેને ગ્રહણ કરવા લાગ્યા, કેમકે એ વખતે પાંડવ કૌરવની લડાઈથી ધણા અગ્રેસર રાજાઓ અને વિદ્વાન આચાર્યોનો નાશ થયો હતો. તેથી દેશમાં અંધાધુમ્ની ચાલી રહી હતી, કોઇ ભાવ પૂછે એવું નહોતું. જે હતા તે નહિ જેવા હતા, કોઇ સામે થયા નહિ. તેથી બુદ્ધને ફાવતું થયું, બુદ્ધે રાજ્યગૃહ નજીક વેણુ વનમાં વાસ કર્યો. આ વખતે બે બ્રહ્મણ પુત્રને દિક્ષા આપી સંન્યાસી કર્યો. તેમાં ઉપતીથ્ય હતો, તેનું સારિપુત્ર અને કાલિતે હતો તેનું મૌદગલ્લ્યાયન નામ ધારણ કર્યું. એ બંને બુદ્ધિવાન, તેજસ્વી અને ઉત્સાહી હતા, તેમને સંધના ઉપરી ઠરાવ્યા. તેથી પ્રથમ થએલા શિષ્યો પોતાને અપમાન થયું સમજી ગુરુ ઉપર ગુસ્સે થયા. સંધમાં દ્વેષ વધ્યો, ખટપટ થવા લાગી. તેથી બુદ્ધે સર્વને એકઠા કરી કહ્યું કે—“ પાપથી દુર રહેવું, પુણ્યોપાજ્ઞન કરવું, અને આત્માની શુદ્ધિ કરવી એ લિશ્તુકોનો ધર્મ છે, તમે શા માટે અદેખાઈથી બળીને ધર્મને વિસારી છો ? ”

બુદ્ધનો આ ઉપદેશ વૃથા ગયો. અર્ધદગ્ધ નિર્વાણ પામવા ભેગા થયા હતા, તેમને માન મરતબો મેળવવાની અધિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. તેથી અદેખાઇ વધી અને ગુરુને પણ અપમાન આપવા લાગ્યા. જેના સંસારી વિકારો સમાપ્ત ગયા હોય, તેજ ખરા સંન્યાસી અને તેજ ખરા ઉપદેશકો ગણાય. પોતામાં કાંઇ સત્ત્વ ન હોય, તે બીજાને શું આપી શકે ? બુદ્ધે પોતાના સર્વ શિષ્યોને ધણી રીતે સમજાવી અંતે જ્ઞાત તો કર્યા, પણ હવે

નિયમો બાધવાની જરૂર પડી. જે સભામાં એ નિયમો કરવામાં આવ્યા તેનું નામ “આવક સન્નિપાત” રાખ્યું. અને જે નિયમ બંધાયા તેનું નામ “પ્રતિ મોક્ષ” છે.

સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયન એ બે શિષ્ય થયા પછી ધણા માસ સુધી કોઈ શિષ્ય થયું નહિ. સાધારણ લોકોમાંથી ધીરે ધીરે ઉત્સાહ ઓછો થવા લાગ્યો હતો. બુદ્ધને ઉપદેશ વારંવાર સાંભળવાથી, તેનું નવિનપણું જતું રહ્યું હતું, લોકોને નવિનજ પ્રિય હોય છે, એ નહિ મળવાથી લોકો ઉત્સાહહીન થયા. શ્રદ્ધા હતી તે જતી રહી, તેથી સામા થવા લાગ્યા. જેઓ ચાલતો ધર્મ નાશ કરવાને, પ્રાચીન ચાલતી રીતો તોડવાને, અને બ્રાહ્મણ ચાંડાળમાં એકતા કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, જેઓ બિહુ-કોનાં નિર્મળ સુખ બતાવીને ગૃહસ્થાશ્રમીઓને ધર ત્યાગ કરાવવાને પ્રયત્ન કરતા હતા, જેઓ માળાપના એકના એક પુત્રને સમગ્રવી સંન્યાસી કરતા હતા; તેની સામા રાજગૃહના લોકો થયા. બુદ્ધ અને તેના શિષ્યોને અનેક પ્રકારે અપમાન આપવા લાગ્યા. એ રીતે લોકોની પ્રીતિ કે અપ્રીતિ છતાં પણ બુદ્ધ નવા ધર્મને ઉપદેશ આપવાને દેશમાં ફરવા લાગ્યો હતો. બુદ્ધના ઉપદેશની વાત દેશોમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. એ ખજર કપિલ વસ્તુમાં થવાથી શુદ્ધોદન પુત્રને મળવા આતુર થયો હતો.

બુદ્ધ પણ હવે પિતાનું દર્શન કરવાને ઇચ્છતો હતો. તેથી એ કપિલ વસ્તુ તરફ જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં ઉપાલી નામના રાજના હજમને બુદ્ધે પોતાની દિક્ષા આપી સંન્યાસી કર્યો અને પછી કપિલવસ્તુ આવ્યો. નગર બહાર વડવન નીચે સંધના નિયમ પ્રમાણે બુદ્ધ અને સર્વ શિષ્યોએ ઉતારો કર્યો ખજર થતાં રાજ મળવા આવ્યો, પણ બુદ્ધે પિતાને તથા તેના કાકાને નમસ્કાર ન કર્યા. તેથી એ બનેને ધણા અસંતોષ થયો. લોકો પણ સિદ્ધાર્થ બુદ્ધને સંન્યાસી વેષે જોઈને ધણા દીલગીર થયાં. બુદ્ધ ખીજે દિવસે હાથમાં બિક્ષા પાત્ર લઈ નગરમાં ઘેર ઘેર બિક્ષા માગવા નીકળ્યો, તેને જોવાને લોકોનાં ટોળે ટોળાં મળ્યાં, રાજપુત્રને બિખારીને વેષે બિક્ષા માગતો જોઈ નગરવાસીઓ રૂદ્ધ કરવા લાગ્યાં.

ગોપા જે બુદ્ધની પ્રાણપ્રિયા સ્ત્રી હતી, તેને ખજર થતા તે ગોખ-પર ચડી જોવા આવી, તો પ્રાણાધિક પતિને શરીરે, પગે, મસ્તકે ઉધાડો અને એક વસ્ત્ર પહેરી બિક્ષા માગતો જોઈ મહા વિલાપ કરતી ધરતીપર મૂંઝા ખાઈ પડી ગઈ. શુદ્ધોદન પણ પોતાના પુત્રને આવે વેષે માટીનું પાત્ર હાથમાં લઈ મિશ્ર માગતો જોઈ રૂદ્ધ કરવા લાગ્યો. રાજકુટુંબમાં

શોક ફેલાઇ ગયો. એટલામાં બુદ્ધ રાજમાર્ગ નજીક આવી ઉભો. શુદ્ધોદ્ધને કહ્યું કે;—“પુત્ર ! તું રાજકુમાર થઇને બિક્ષા ન માગ ?” ઇત્યાદિ વચનો કહ્યાં. એટલે બુદ્ધે કહ્યું કે;—“આપ અને આપનું કુટુંબજ રાજવંશ છે, હું પુરાતન બુદ્ધ ગણના વંશથી અવતર્યો છું, તેઓ બિક્ષા માગીને ગુજરાન કરતા હતા, પરંતુ પિતાજી ! જે કોઇ પુત્ર અમૂલ્ય ગુપ્ત ધન મેળવે, તો તે અમૂલ્ય રત્ન પિતાનેજ ભેટ આપવું એ કર્તવ્ય છે.” એ પછી સર્વ સમક્ષ રાજમાર્ગમાં ઉભો રહી બોલ્યો કે;—“પિતાજી ! જગત થાઓ, વખત લગાડો નહિ, પવિત્ર જીવન મેળવવાને યત્ન કરો. જે માણસ ધર્મ પાલન કરે છે, તે આ લોક અને પરલોકમાં નિર્મળ સુખ ભોગવે છે. હવે તમે પાપને અનુસરશો નહિ, જે સન્માર્ગે ચાલે છે, તેને બંને લોકમાં પરમ શાંતિ મળે છે.” આ સાંભળી રાજ કાંઇ ન બોલ્યો, પ્રથમ બુદ્ધને બિક્ષા પાત્ર લઇ, રાજમંદિરમાં લઇ ગયો. ત્યાં રાજકુટુંબ એકઠું થયું, સૌએ તેને ધણું સમજાવ્યો.

બુદ્ધ પોતાની પ્રિય પત્નિને જોવા લાગ્યો, પણ તેને દીડી નહિ; ત્યારે પોતેજ તે પાસે ગયો. ગોપા મહા વિલાપ કરતી તેના ચરણમાં પડી, તે કેમે કરી ઉઠેજ નહિ. શુદ્ધોદ્ધને કહ્યું કે;—“તું જ્યારનો ગયો છું, ત્યારની આ તારી સાધ્વી સ્ત્રી એક સફેદ વસ્ત્ર પહેરી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે અને મહા કષ્ટ વેઠે છે, તેનું શરીર તેથી ગળી ગયું છે.” ઇત્યાદિ વાત કહી બતાવી. પછી બુદ્ધે પોતાની પ્રાણપ્રિયાને અનંત સુખથી રૂપી કરવાને ઉપદેશ આપી શાંત કરી. ગોપા અને રાજ કુટુંબ તેમના નવા ધર્મપર જાવ બતાવવા લાગ્યાં. ગૌતમી પુત્ર નંદને સંન્યાસી ક્યો તથા પોતાનો પુત્ર રાહુલ જે સાત વર્ષનો હતો. તેનો પણ રાજ્યશાહી પોષાક ઉતારી પીળું વસ્ત્ર પહેરાવી આદિ ક્રિયાથી દિક્ષા આપી, સંઘમાં મેળવી લીધો. આ જોઇ આખા નગરમાં હાહાકાર થવા લાગ્યો. શુદ્ધોદ્ધને પોતાનો વંશવેલો નાશ પામતાં શોક સાગરમાં કુખી રૂદન કરતાં બેશુદ્ધ થઇ પડ્યો. શુદ્ધિમાં આવતાં બુદ્ધને જાણ કહ્યું કે;—“હવે માંડે તો જે થવાનું હતું તે થયું, પણ હવે કોઇ પણ માતા પિતાની રજા વગર કોઇ પણ ઇાકરાને સંઘમાં દાખલ કરીશ નહિ.” બુદ્ધે પિતાની આજ્ઞા માની સંઘમાં તેને એક નિયમ દાખલ કર્યો. શાક્યવંશીઓના મનમાં નવા ધર્મનું સત્ય ઠસાવી, કરી મગધ રાજ્યધાની રાજ્યગૃહમાં આવ્યો.

બુદ્ધે કૌશલ રાજ્યની રાજધાની આવસ્થિતના રહીશ એક ધનાઢ્ય સુદત નામના વણિકને બૌદ્ધ ધર્મ મહત્ત્વ કરાવ્યો. તે ગૃહસ્થ પોતાના

પૈસાથી બુદ્ધ માટે આવસ્તિમાંના જેતવનમાં ધણા પૈસા ખર્ચ કરી વિહાર બંધાવી આપ્યું. એક વખતે બુદ્ધ ચોમાસું માળવા આવસ્તિ જતો હતો, ત્યાં બધા શિષ્યો અગાઉથી જઇ પોતપોતાની જગ્યા કરી બેઠા. બુદ્ધ અને ખીજા અગ્રેસરો આવ્યા. તેમને ઉતરવાને જગ્યો પણ મળી નહિ. તેથી બુદ્ધે આજી બાજી ફરીને તથા વૃક્ષ નીચે બેસીને રાત કાઢી. એવી રીતે બુદ્ધનું માન ભંગ થયું. શિષ્યોએ પ્રથમજ બુદ્ધના ઉતારાની સોધ કરવી જોઇએ, તે કાઢએ કરી નહિ. એ જોઇ બુદ્ધે સવાર થતાં વિચાર કર્યો કે, “ મારી હયાતીમાંજ સંન્યાસીઓ પરસ્પર શ્રદ્ધા રાખતા નથી, તો મારા મૃત્યુ પછી શું થશે ” પછી સર્વને બોલાવ્યા. જે દોષીત હતા તેને તિરસ્કાર કરી કહ્યું કે;—“ મારા ધર્મમાં ઉમરે જેઓ મોટા છે, તેઓ સર્વ કરતાં મોટા છે અને તેઓજ સર્વ કરતાં વધારે સન્માનને યોગ્ય છે. ” આ આવસ્તિના જેતવનના વિહારમાં બુદ્ધે ત્રિપટકના મૂળ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરી અને રાહુલને વીશ વર્ષની ઉમર થતાં ભિક્ષુક પદમાં લીધો, ત્યારથી રાહુલ સુત્ર વ્યાખ્યાત થયું. અહીં અનુકુળ પ્રસંગ જાણી બુદ્ધે ધર્મનેા ગુઢ મર્મ શિષ્યો પાસે પ્રકાશ કર્યો હતો.

આ વખતે પિતા શુદ્ધોદન મરણ તુલ્ય માંદગીમાં છે, એ સાંભળી બુદ્ધ કપિલવસ્તુ આવી, શિષ્યો સાથે પિતાની પથારીને વીંટી બેઠો. શુદ્ધોદન શુદ્ધિમાં આવતાં બુદ્ધને જોઇ જરા આનંદ થયો. આ વખતે તેને બોલવાની શક્તિ નહોતી, ખીજે દિવસે એ ૯૫ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો. કપિલવસ્તુ નગરી શોક સાગરમાં ડુબી ગઇ, બુદ્ધે પિતાના દેહને રમજ્ઞાનમાં લઇ જઇ અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. સર્વ રૂદન કરતાં હતાં, તેમને બુદ્ધે બોધ કરી શાંત કર્યો. રાજકુમારો એક પછી એક સંન્યાસી થયા હતા. તેથી શુદ્ધોદનના મરણ પછી શાક્યકુળ નાશ પામ્યું. રાજ કુટુંબની સ્ત્રીઓ છતે ધણીએ વિધવા થઇ હતી, તે બહુ દુઃખદાયક સ્થિતિમાં આવી પડી હતી, તે સર્વેએ બુદ્ધ પાસે આવી સંન્યાસિનીઓ થવાની માગણી કરી. આ પરથી બુદ્ધ વિચારમાં પડ્યો, કેમકે હજી સુધી કોઇ પણ સ્ત્રીઓને સંન્યાસિનીની દિક્ષા આપવાને ધારો નહોતો. તેથી ધણો વિચાર કરી એવટ આનંદ શિષ્યની સલાહથી એ સર્વને દિક્ષા આપી સંન્યાસિની કરી અને ગોપાને એ સર્વની પ્રમુખ બનાવી. સ્ત્રીપુરૂષોને એક સરખો અધિકાર આપ્યો. તેના કેટલાક નિયમો આપ્યા.

બુદ્ધ પુનર્જન્મને માનતો હતો અને પુનર્જન્મમાં કાણે શું શું કર્યું, તે નાં દર્શાવ આપી ઉપદેશ કરતો હતો. બુદ્ધના નવમે વર્ષે સંધમાં મોટે

કુસંપ પેઠા. તેથી ધણા વિવાદ ચાલ્યો. મુદ્દગાલિ બુદ્ધની સરલતા ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નહોતો. ઇત્યાદિ કારણથી બુદ્ધે સંધર્મા પ્રેમ અને શાન્તિ વધારવા ધણા ઉપાય કર્યા, પણ સર્વ વૃથા ગયા. તેથી બુદ્ધ દુઃખિત થયો. તેથી સર્વથી બુદ્ધ પડી એકલાજ ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ શિષ્યો ત્યાં આવ્યા. બુદ્ધ શિષ્યોના સ્નેહમાં લુબ્ધ હતો. તેથી તેમના કહેવા પ્રમાણે કર્યું.

બુદ્ધ ૨૯ વર્ષની ઉંમરે સંન્યાસી મયો હતો. તેને આજે ૬૮લાંક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. આ વખતે તેની ઉંમર ધણી થઇ હતી. તોપણ ઉમંગમાં તેવાને તેવાજ હતો. તે દક્ષિણમાં ઉપદેશ કરી જનારસ અને વૈશાલી થઇ આવરિતમાં આવ્યો. ત્યાં પુત્રની પાસે મહારાહુલ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરી.

રાહુલને ઉપદેશ;—“રાહુલ ! તું વિશ્વાસ બળથી ગૃહ ત્યાગીને આવ્યો છે. ને પંચેન્દ્રિયના વિષય, જે જેવામાં સુંદર છે અને મનને પ્રીતિ દાયક છે, તેનો ત્યાગ કરીને તું દુઃખનો છેડો લાવ. સાધુ બંધુઓની સાથે સર્વદા રહેજે, બુદ્ધ બિહાનામાં સૂજે, અને બુદ્ધ આસન-પર બેસજે, અર્થાતિ ઉત્પન્ન ન થાય તેની તજવીજ રાખજે, ખાવા પીવામાં સર્વદા મિતાહાર રહેજે, પીળાં વસ્ત્ર, ખાવાનું, રોગીઓનો ખોરાક, બિહાનું અને આસન માટે વાસના મનમાં રાખીશ નહિ, ફરીથી સંસારમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ. સાવચેતિથી સંન્યાસ નિયમનું પાલન કરજે અને પંચેન્દ્રિયને વશ કરજે. સર્વદા શ્રમશીલ રહેજે, જીવનની અસારતા સમજીને ઇન્દ્રિય સુખનાં સર્વ કારણને દૂર કરજે, મનને સ્થિર અને શાંત કરીને ચિંતાશીલ રહેજે.” ઇત્યાદિ વૈરાગ્યનો બોધ કર્યો હતો. પછી કપિલવસ્તુમાં ચોમાસું ગાળવાને જઇ, તેના કાકા અમૃતોદનનો પુત્ર મહાનામ ગાદીપર હતો, તેને ઉપદેશ કરી સંન્યાસી કર્યો. તેથી શાક્યવંશનો છેડો આવ્યો.

બુદ્ધને પૂછેલા પ્રશ્નો;—બુદ્ધ અલાખી નામે એક સ્થલમાં આવી રહેતાં, એક માણસે કહ્યું કે; તું મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપ, નહિ તો તને મારી નાખીશ. એમ કહી પ્રશ્નો પૂછ્યા કે;—“આ પૃથ્વીમાં મનુષ્યનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધન શું છે ? શું કર્યાથી મનુષ્યને સુખ મળે છે ? સર્વ કરતાં સ્વાદવાળી વસ્તુ કયી ? કયા મનુષ્યનું જીવન શ્રેષ્ઠ છે ? કેવી રીતે જન્મ કલેશને દૂર કરું ? કેવી રીતે જીવન સમુદ્ર પાર થાઉં ? કેવી રીતે દુઃખથી અતિત થાઉં ? કેવા, ઉપાયથી પવિત્ર અને શુદ્ધ થાઉં ? કેવી રીતે જ્ઞાન, ધન, યશ, અને બંધુ મળે ? શું કર્યાથી પરકાલમાં દુઃખના હાથથી છુટાય ?”

બુદ્ધનો ઉત્તર;—આ સાંભળી બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો કે;—“વિશ્વાસજ મનુષ્યનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધન છે. ઉત્તમ રીતે ધર્મ પાળવાથીજ સુખ ઉત્પન્ન થાય

છે, સત્યજ સર્વ વસ્તુના કરતા પ્રીતિ કરે છે. ખરા જ્ઞાની મનુષ્યનું જીવનજ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ જીવન છે. વિશ્વાસ બળથીજ જન્મના કલેશ નાશ પામે છે. યત્ન કર્યાથી દુઃખ દૂર કરી શકાય છે, પરમ જ્ઞાન મેળવ્યાથી પ્રાણુ પવિત્રતા મેળવે છે, જે શ્રદ્ધા ભક્તિથી ધર્મપર વિશ્વાસ રાખે છે અને ધર્મની વાત સાંભળે છે, તે પરમ જ્ઞાન મેળવે છે. જે કર્તવ્ય કાર્ય કરે છે, અને જે પરિશ્રમી છે તે ધન મેળવે છે, સત્યને અનુસરી ચાલ્યાથી યશ લાભ થાય છે. પ્રેમથી બંધુ મળે છે, જે ગૃહસ્થ સત્ય, આત્મ સંયમ, દૃઢતા, ઉપકાર અને ક્ષમા મેળવે છે તે પરકાળે કંઈ પણ દુઃખ ભોગવતો નથી.” એ રીતે એ માણસ બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળી ખુશી થયો અને દિક્ષા લઈ સંન્યાસી થયો તથા ઉપદેશ આપતો ફરવા લાગ્યો હતો.

બુદ્ધ રાજગૃહમાં આવ્યો. ત્યાંના રાજા ઝિંબસારના પુત્ર અન્નતશત્રુએ તેને એક વાસભાવન બનાવી આપ્યું. ત્યાં દેવદત્તે બુદ્ધ ને કહ્યું કે;—“ મને એક જુદો ભિક્ષુકદળ સ્થાપી આપો અને તેને પાળવાના કાંઈ નિયમો બાંધો. ” બુદ્ધે એમ કરવાની ના પાડી. તેથી દેવદત્તે તેનાથી જુદો પડી સ્વતંત્ર સંન્યાસાશ્રમ સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. આ વખતે બુદ્ધની ઉંમર ૭૨ વર્ષની થઈ હતી. ઝિંબસારને તેના પુત્ર અન્નતશત્રુએ દેવદત્તના કહેવાથી મારી નાંખ્યો; કેમકે એ બુદ્ધનો પરમ ભક્ત હતો અને તેની મદદથી બુદ્ધને કાંઈ અડચણ કરી શકતું નહોતું. હવે બુદ્ધને તેની પૂરી મદદ ગઈ, રાજગૃહમાં અંધેર ચાલવા માંડ્યું. સંધમાં મુખ્ય થવાની દેવદત્તની ઇચ્છા હતી, તેથી તેણે બુદ્ધને મારી નાંખવાનો ત્રણવાર ઉપાય કર્યો હતો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહોતો. પછી દેવદત્તે સંધને પાળવાના કેટલાક કાંઈ નિયમો બુદ્ધ પાસે જઈને જાહેર કર્યા અને કહ્યું કે, એ પળાવો, પણ બુદ્ધે કહ્યું;—જેની ખુશી હોય તે પાળે. સર્વને માટે એક જાતના અધરા નિયમ બાંધવાથી નિર્વાણ ઇચ્છનારાને બંધનકારક થાય. નિર્વાણ માર્ગ બનાવવો એજ મારો હેતુ છે. પછી દેવદત્તે અન્નતશત્રુની મદદથી એક જુદો આશ્રમ બાંધ્યો, પણ તે થોડો કાળ જીવી મરણ પામ્યો. બુદ્ધની હયાતી છતાંજ અન્નતશત્રુએ રાજ્ય લોભથી ગૌતમ-બુદ્ધના મરણ અગાઉ એક વર્ષે બુદ્ધનું સર્વથી મોટું વિહારક્ષેત્ર શ્રાવસ્તિ જીતી લીધું અને પછી બુદ્ધના પિતાની રાજ્યધાની કપિલવસ્તુનો નાશ કર્યો.

બુદ્ધ પોતાની ૭૯ વર્ષની ઉંમરે રાજગૃહ આવી શરદ ઋતુમાં ગૃધ્ર-કુટ પર્વતની ગુફામાં રહ્યો. આ વખતે તેણે આનંદ શિષ્યને કહી સર્વ સ્થળેથી શિષ્યોને એકઠા કરી, સમાજના ભલાના ઉપાય માટે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. પછી નાલિન્દામાં બૌદ્ધ ધર્મ શિખવાતું મોટું વિદ્યાલય હતું.

ત્યાના પાવારિક નામના મ્યુત વનમાં બુદ્ધ આવ્યો; ત્યાં સારિપુત્ર મળ્યો. પછી આનંદને કહી મહાવનના કુટાગાર વિહારમાં બિશ્વક મંડળને એકઠું કરી, ધર્મનો ફેલાવો શી રીતે કરવો અને નિર્વાણ કેવી રીતે વર્તવાથી મળશે એનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. પછી બુદ્ધે સર્વ સમાજ સમક્ષ કાશ્યપને પોતાના મરણ પછી અધ્યક્ષ તરીકે ઉપદેશ આપવાનું કહી પોતાના વજ્ર કાશ્યપને આપ્યાં અને કાશ્યપનાં પોતે લીધાં; એ રીતે બુદ્ધના મરણ પછી કાશ્યપ બુદ્ધ તરીકે ઉપદેશ આપવાને ઠર્યો.

બુદ્ધ ત્યાંથી પાવા ગામમાં આવ્યો. ત્યાં ચંડ નામે કંસારે ભોજનનું સર્વને આમંત્રણ કર્યું હતું. કંસારે ભોજનમાં ખીજ પદાર્થોની સાથે સૂવરનું સૂકું માંસ ખાવા તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. બુદ્ધનો નિયમ હતો કે, જે આપે તેજ ખાવું, પરંતુ સંન્યાસી જાણીને તેને કાંઈ માંસ આપતું નહિ. આ વખતે ચંડને માહું લાગે એવા હેતુથી બુદ્ધે તેને કહ્યું કે;—“ તું માંસ મને આપજે, પણ મારા સિવાય કાંઈને આપીશ નહિ. ” બુદ્ધે કહી માંસાહાર કર્યો નહોતો. આ વખતે માંસ ખાવાથી બદ્ધજમી થઈ. તેથી શરીર બગડ્યું, ચાલવાની શક્તિ રહી નહિ; તોપણ કુશી નગરના મધ્ય રાજાઓના શીલવનમાં ગયો, ત્યાં આનંદ શિષ્ય જે તેનો અતિ પ્રિય શિષ્ય હતો. તેને કહ્યું કે:—

આંચો પ્રત્યે હિનભાવ—“ બીઓની તરફ મોં ફેરવીને જોશો નહિ, જો કદી નજરે પડે તો તેઓની સામે વાત કરશો નહિ, જો તેઓ વાત કહે તો સચેતન્યથી તેઓની વાતનો જવાબ આપજો ઇત્યાદિ. ” આ જોતાં બુદ્ધનો બીઓ પ્રત્યે હિનભાવ ઓછો નહોતો. એવું આ બોધથી જણાય છે.

બુદ્ધનિર્વાણ—બુદ્ધે પોતાના મૃત દેહની વ્યવસ્થા કરવા માટે અહીં કેટલીક સૂચના કરી હતી. છેવટ કહ્યું હતું કે;—બિશ્વક ગણ ! માનવદેહ અને શક્તિ ક્ષણભંગુર છે. આ વાક્ય પ્રાણમાં દૃઢ રૂપે અંકિત કરીને કદયાણુને માટે યતનશીલ થાઓ. ” આટલી વાત કહી તરત તેની જલ્મ બંધ થઈ ગઈ, ચેતના જતી રહી અને નાશવંત દેહનો ત્યાગ કરી ૮૦ વર્ષની ઉંમરે તેનો અમરઆત્મા નિર્વાણ પામ્યો. આ જોઈ બિશ્વકે મહા રૂદન કરવા લાગ્યા. મૃત્યુ પછી સાતમે દિવસે તેના દેહને કપડામાં લપેટીને ઉપર સાફ કરેલું ધોળું રૂ વીંટાળ્યું. પછી તે જાળને તેલમાં બોળી સુગંધી કાષ્ટની ચિતામાં બાળી બરમ્મ કર્યું. એની રાખ સુગંધી પુષ્પમાં રાખીને શિષ્યો નાચતા કુદતા લઈ ગયા. પછી એ રાખ, અને હાડકાં શિષ્યોએ જુદે જુદે સ્થળે લઈ જઈ ગાટ્યાં. તેના પર ચૈત્ય બનાવ્યાં. એ ચૈત્યને તેઓ ભક્તિ ભાવથી પૂજવા અને માનવા લાગ્યા.

બુદ્ધયતિઓ—બૌદ્ધ ધર્મના યતિઓ બિશ્વક, સૌગત, શાક્ય, શુદ્ધોદ્ધત, ગત અને શૂન્યવાદી એવા નામશ્રી ઓળખાય છે. એવા યતિઓ માથું મુકાવે છે. હાથમાં કમંડળ ધારણ કરે છે, ખીળા રંગેલા લૂગડા પગની ઘુંટી સુધી પહેરે છે, હાથમાં કે બગલમાં ચમરની એક સાવરણી રાખે છે. શૌચ ક્રિયા કરે છે. બિક્ષા માગતાં પાત્રમાં માંસાદિ જે આવે તે સર્વ શુદ્ધ માની બક્ષણ કરે છે. જીવ દયા માટે ચાલતાં પણ સાવરણીવડે વાળતા જાય છે. બ્રહ્મચર્યાદિક સ્વધર્મ ક્રિયામાં દ્રઢ રહે છે. ધર્મ, બુદ્ધ, અને સંઘ એ ત્રણને રત્ન કહે છે. તેઓ પોતાના ધર્મમાં આવી પડેલા વિદ્વો નાશ કરનારી તારાદેવીને માને છે. બુદ્ધને જ દેવ કરી માને છે, દેવાલયો ગોળાકાર બાંધે છે, તેમાં બુદ્ધની મૂર્તિ પધરાવીને પૂજે છે. તેમના યતિઓના રહેવાના ઘરને વિહાર કહે છે. એ ધર્મના ગૃહસ્થો યતિઓને વંદના કરે છે. બુદ્ધનાં સર્વજ્ઞ, સુગત અને ગત એવાં નામ છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ એ પ્રમાણને માને છે.

બૌદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વ—બુદ્ધે પોતાના શાસ્ત્રમાં ચાર તત્ત્વ નિર્માણ કર્યાં છે. દુઃખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર છે. (૧) દુઃખ તત્ત્વના—વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ એ પાંચ સ્કંધ ઠરાવ્યા છે. રૂપ, રસાદિ વિજ્ઞાનને વિજ્ઞાન સ્કંધ કહે છે. પૂર્વ કર્મના ફળથી સુખ દુઃખનો જે અનુભવ થાય છે તેને વેદના કહે છે. નામ, જાતિ આદિને સંજ્ઞા કહે છે, પાપ થકી થયેલા પરિણામને સંસ્કાર કહે છે. પરમાણુઓના સમૂહ થઇને જે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તેને રૂપ કહે છે. આ પાંચે સ્કંધ ક્ષણિક છે. (૨) સમુદય તત્ત્વ—એ દુઃખ તત્ત્વનું કારણ છે. જેથી રાગ દ્વેષ, મોહાદિકનો સમૂહ ઉદય પામે છે. આ “હું” અને આ “મારું” એ સંબંધથી પ્રાણીઓમાં પ્રીતિ ઉદય થાય છે અને આ “પૂર” અને આ “પારકું” એ સંબંધથી દ્વેષ ઉદય થાય છે. એ રીતે તૃણાથી પ્રાણીઓમાં રામદ્રેષાદિકનો સમૂહ જેથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને સમુદય તત્ત્વ કહે છે. દુઃખ તત્ત્વ અને સમુદય તત્ત્વથી સંસારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેના વિરોધી (વૈરાગ્ય હેતુક) માર્ગ તેને નિરોધ તત્ત્વ કહે છે. (૩) માર્ગતત્ત્વ—અહીંના સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે, કોઇ આત્મીય નથી. એવી જે વાસના જેને માર્ગતત્ત્વ કહે છે. ધણા થોડા સમયનું ક્ષણ નામ છે. ક્ષણમાં થઇને નાશ પામે તેને ક્ષણિક કહે છે. સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક કલા છે. તેમાં આત્મા પણ આવી ગયો.

બૌદ્ધ મતમાં આત્માને ક્ષણિક અને પુદ્ગલ માને છે. જે વસ્તુ તરફથી પોષણ પામે અને બીજી તરફથી ગળે તેને પુદ્ગલ કહે છે. વેદમત્ત-

વાળા તથા જૈન મતવાળા આત્માને ક્ષણિક અને પુદ્ગલ માનતા નથી, પણ આત્માને નિત્ય કહે છે. જે વસ્તુ ઉપજે નહિ, વિણશે નહિ અને એમથી કાંઈ ખરે નહિ તેને નિત્ય કહે છે.

બાહ્ય મતવાળા કહે છે કે, દીવાની જ્યોતિની પેઠે સર્વે પદાર્થ એક તરફથી જોડાય છે અને બીજી તરફથી વિણશે છે. જે ક્ષણમાં પરમાણુઓનો સમૂહ મળેલો રહે છે, તે ક્ષણમાં પદાર્થ દેખવામાં આવે છે. વિણસ્યા પછી દેખાતા નથી. આ માર્ગતત્વ આગતા નિરોધ તત્ત્વનું કારણ છે; કેમકે સર્વે ક્ષણિક છે. એવું જ્ઞાન થતાં વૈરાગ્ય ઉપજીને ચિત્તને નિરોધ થઈ શકે છે. (૪) નિરોધતત્ત્વ—સર્વે પદાર્થ ક્ષણિક છે, એની વાસનાને રૂંધવી એને નિરોધ કહે છે નિરોધનું નામજ મોક્ષ છે.

બુદ્ધમતના ભેદ—બૌદ્ધમતના ચાર ભેદ છે—વૈભાષિક, સૌત્રાંતિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એ ચાર છે. (૧) વૈભાષિક મતમાં—ચતુઃક્ષણિક વસ્તુ છે. એટલે વસ્તુઓ ચાર ક્ષણમાં ઉપજીને વણશે છે. જાત, સ્થિતિ, જરા અને વિનાશ એ ચાર ક્ષણ છે. પૂર્વ ક્ષણમાં જાતિ જણે છે એટલે ઉપજીને છે. બીજા ક્ષણમાં સ્થિતિ આપે છે એટલે રાખે છે. ત્રીજા ક્ષણમાં જરા જર્જર કરી નાખે છે એટલે પરમાણુને પૃથક પાડે છે. ચોથા ક્ષણમાં વિનાશ—વિણસાડે છે એટલે અદ્રશ્ય કરી નાખે છે. સર્વે પદાર્થના જેવીજ આત્માની પણ દશા થાય છે. માટે એને પુદ્ગલ કહે છે, (૨) સૌત્રાંતિકના મતમાં—વિજ્ઞાનાદિક પાંચ રૂકંધજ છે, આત્મા નથી. એ પાંચ રૂકંધજ પરલોકમાં જાય છે. સર્વે પદાર્થ ક્ષણિક છે. ચાલતો પ્રવાહ ઉછિન્ન થાય તેને મોક્ષ કહે છે. (૩) યોગાચારના મતમાં—આ વિશ્વ વિજ્ઞાનરૂપ છે, તેથી બાહ્ય કાંઈ નથી. કાળું ધોળું એ જે વિભાગ દેખાય છે, તે વાસનાથી દેખાય છે. સર્વે વાસનાઓનું આધાર ભૂત ધર વિજ્ઞાન છે. વિશુદ્ધ વિજ્ઞાન થાય એજ મોક્ષ છે. (૪) માધ્યમિક મતમાં—એ મતમાં આ સર્વ જગત શૂન્ય છે, એટલે કાંઈ વસ્તુ નથી, પ્રમાણ, પ્રમેયનોજ વિભાગ છે, તે સ્વપ્ન જેવો છે. સર્વ શૂન્ય છે. એવી દૃષ્ટિએ જોવું, એવીજ ભાવના કરવી એ મોક્ષ છે.

બુદ્ધ પછી તેના ધર્મમાં કાશ્યપ, વિપશ્યી, શીખા, વિંધલુ, કુકુંભંદ, કાંચન, શાક્યસિંહ, એ સાત બૌદ્ધ થયા છે. એ ધર્મ આ દેશમાં ધણાં વર્ષ ચાલ્યો હતો. સિદ્ધાર્થ—બુદ્ધને થયાને આજે આશરે ૨૪૦૦ વર્ષ થવા આવ્યા છે. એ ધર્મ આ દેશમાં નાશ પામી, હાલ ચીન, જાપાન, ટિબેટ બ્રહ્મદેસ તાતાર, સિંહલદ્વીપ વગેરે દેશોમાં ચાલે છે. તે ધર્મને માનનારા આશરે ૩૫ પાંત્રીશ કરોડ લોકો પૃથ્વીમાં વસે છે, એવું કહેવામાં આવે છે. પણ કાળે કરીને એ ધર્મપર એ દેસના લોકોની પ્રીતિ ઓછી થવા લાગી છે, એવું હાલ કેટલીક રીતે જણાઈ આવ્યું છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

બૌદ્ધમત ઉત્થાપી વેદના કર્મકાંડ સ્થાપક.

કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય.

બૌદ્ધ ધર્મ ઉત્થાપીને વેદના કર્મકાંડની સ્થાપના કરનાર મહાત્મા કુમારિલ ભટ્ટાચાર્યનો જન્મ આજથી શુમારે ૧૧૦૦ વર્ષ ઉપર બહાર પ્રાંતમાં મહાનંદી કિનારે જયમંગળ નામે ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ યજ્ઞેશ્વર ભટ્ટ હતું. તેઓ જ્ઞાતે તૈત્તિરીય શાખાના યજુર્વેદી તૈલંગલ્ય બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ મહા વિદ્વાન અને પવિત્ર હતા. તેમણે પોતાના પુત્રનું નામ કુમારિલ ભટ્ટ પાડ્યું હતું. કુમારિલ ભટ્ટની માતાનું નામ ચંદ્રગુણા હતું. તે મહા પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી કુમારિલ ભટ્ટ મહા તેજસ્વી અને તીવ્ર બુદ્ધિના હતા. તેમણે ટુંક મુદતમાં ગુરૂની પાસે રહીને વેદ, વેદાંગાદિ ગ્રંથોનો અવિચિત્ર અભ્યાસ કર્યો હતો. કુમારિલભટ્ટને ભટ્ટપાદ પણ કહે છે.

ભટ્ટપાદની સર્વોત્તમ વિદ્વતા જોઇને ભારત વર્ષના ધણા ભાગમાંથી વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે અધ્યયન કરવા સાર આવતા હતા. તેઓમાં વિશ્વશ્રુપ, પ્રભાકર, મુગરિમિશ્ર, અને પાર્થ સારથિમિશ્ર, એ ચાર મુખ્ય શિષ્યો હતા; તેઓ સારા ગ્રંથકાર થઇ ગયા છે. તે સમયે ભરતખંડમાં બૌદ્ધ ધર્મ ધણો પ્રસાર પામ્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મિઓ પોતાના ધર્મની સ્તુતિ, અને વેદ ધર્મની નિંદા કરતા હતા. એ લોકોના મત પ્રભાવથી પ્રજામાં કુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેમ યજ્ઞાદિક કર્મ બંધ પડ્યાં હતાં. એ રીતે વેદ ધર્મને ભારે હાનિ પહોંચી હતી. આ સર્વ મામલો જોઇને વેદ ધર્મના ઉદ્ધારક ભટ્ટપાદના શરીરમાં ક્રોધાગ્નિ પ્રગટ થયો, નસોમાં લોહી ઉકળી આવ્યું, હૃદય દગ્ધ થયું, અને છેવટે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો. *તેમણે બૌદ્ધમત ખંડનના ગ્રંથો રચવા ધાર્યા, પણ પ્રથમ તેમનો

*એવું કહેવાય છે કે, સદાશિવે કાર્તિક સ્વામીને આજ્ઞા કરી કે:—
“જગતના ઉદ્ધારને સાર વિજ્ઞા અને શેષ એ બંને જણે મારી આજ્ઞાથી સંકલ્પ અને પતંજલિ નામથી ઉપાસના અને યોગકાંડના ગ્રંથો કર્યા છે.

શો મત છે અને વેદ ધર્મ ઉત્થાપવાને તેઓ કેવા કેવા કુતર્કો કરે છે એ જાણવાનો વિચાર કર્યો. એ મતના આચાર્ય આનીકેતન પાસે વિદ્યાર્થી થઈને તેમનો મત સમજી લીધો. પછી અપાનગરીમાં આવ્યા, ત્યાં ઐદ્યાચાર્ય પોતાના શિષ્યોને વેદ ધર્મ ઉત્થાપવાના તર્ક અથ શિખવતો હતો. એ શિષ્યોના ટોળામાં ભટ્ટપાદ પણ જઈને તેના કુતર્કો સાંભળતા હતા અને ત્યાંના રાજના બાગ પાસે એક ધર્મશાળા હતી તેમાં રહેતા હતા. એક વખતે એ બાગમાં માળી તુળશીપત્ર ચુંટતો હતો, એ ભટ્ટપાદના જોવામાં આવ્યો. માળી ભટ્ટપાદને જોઈ ધણું ખીનો કે આ કામ ઐદ્ય છે. તે જો રાજને જઈને કહેશે, તો માંડે સર્વસ્વ લૂટી લેશે. ત્યાંના રાજ સુધન્વા ઐદ્ય મતનો હતો, ઐદ્ય ધર્મમાં તુલશી ચુંટવાનો દોષ છે. માળી અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો ભટ્ટપાદ પાસે આવી આજીજી કરવા લાગ્યો કે, તમે રાજને તુળશીપત્ર ચુંટવાની વાત કરશો નહિ.

આ સાંભળી ભટ્ટપાદે કહ્યું કે; હું એ વાત રાજને નહિ કહું, પણ તું તુળશી કેના સાડ ચૂટે છે ! એ મને જણાવ. એ માળીએ રાજની રાણીનું નામ આપ્યું. રાણી વેદધર્મી હતી, તે નિત્ય વિષ્ણુ પૂજા કરવા તુળશી મંગાવતી હતી. પછી ભટ્ટપાદે એ માળી સાથે રાણીને પત્રમાં લખી જણાવ્યું કે;—હું ભટ્ટાચાર્ય તારા નગરની ચર્ચા જોવાને આવ્યો છું અને ઐદ્યમત ખંડન કરવા તેના કુતર્કો સાંભળું છું. ” આ સાંભળી રાણી રાજ થઈ હતી અને ભટ્ટપાદને મળવાને ધણી આતુર હતી. એક સમયે ભટ્ટપાદ રાજ દરબારને રસ્તેથી ચાલ્યા જતા હતા. રાણી મેહેલના ઝરખામાં બેસીને અફસોસ કરતી નીચેના શ્લોકનો પૂર્વાર્દ્ધ બોલતી હતી કે;—

વિકરોઽપિદ્યમ્મિકોવેદાદ્ધરિણ્યતિ ॥

અર્થ—શું કહું, ! અને ક્યાં જઈ ! હવે વેદનો કાણ ઉદ્ધાર કરશે ! આ શ્લોકાર્દ્ધ સાંભળીને ભટ્ટાચાર્ય ચાલ્યા જતા ઉતારાર્દ્ધ કહ્યો કે;—

માવિષીદવરારોહેમટ્ટાચાર્યોસ્મિભૂતલે ॥

જ્ઞાનકાંડનો ઉદ્ધાર હું કરીશ, અને કર્મકાંડનો ઉદ્ધાર તમે કરો. જે સુમતો, ઐદ્યો આદિવેદ ધર્મને અડચણ કરતા હોય, તેમને જીતીને વેદ ધર્મની મર્યાદા સ્થાપન કરો. એ કામમાં જહા મંડન મિશ્રને નામે, અને છદ્ર સુધન્વા રાજને નામે અવતરીને અમને મદદ કરશે. ” ઈત્યાદિ આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્તિક સ્વામીએ કુમારીજી ભટ્ટાચાર્યને નામે અવતાર લઈ વેદના કર્મકાંડનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

અર્થ—મોટા આસને બેઠેલી તું મનમાં ખેદ પામીશ નહિ. હું ભટ્ટા-
ચાર્ય પૃથ્વી ઉપર છું, પછી રાણીએ દાસી મોકલીને ભટ્ટાચાર્યને પોતાને
મહેલે બોલાવી કહ્યું કે;—“રાજા મને યૌદ્ધ મતમાં નાખવા પીડે છે,
માટે ઉતાવળથી તેમને જીતવા. ” ભટ્ટાચાર્યે કહ્યું કે;—“ હું જે યૌદ્ધ
મત ખંડન તને સંભળાવું. તે તું પ્રસન્ન પડતાં રાજાને સંભળાવજે. રાજા
જે વિચાર કરશે તે તેની બુદ્ધિ વેદ ધર્મ બધી થશે. ” રાણી પંડિત
હતી, ભટ્ટપાદે જે ખંડન વચનો કહ્યાં; તે તેણે ધારણ કરી લીધાં. સુધન્વા
રાજા જે કે યૌદ્ધ ધર્મ પાળતો હતો; પરંતુ તે ધર્મ ઉપર તેની બરાબર
આસ્થા નહોતી. તેણે યૌદ્ધ ધર્મના આચાર્યોને બોલાવી પાસે રાખ્યા હતા.
રાણીએ રાજા પાસે યૌદ્ધ ધર્મના ખંડન વાક્યો બહુવાર કહ્યાં. તેથી તેના
મન ઉપર સચોટ અસર થઇ. તેથી રાજાનું વલણ વેદ ધર્મ તરફ થોડું થવા
લાગ્યું હતું.

ભટ્ટપાદ યૌદ્ધધર્મ ખંડન કરવાની તૈયારી હજી કરતો હતો, સર્વે
તૈયારી કરી આભુખાભુ દિગ્વિજય કરતાં હોય મહાસભા બોલાવવાની
હતી અને એ વખતે સર્વ યૌદ્ધાચાર્યોને સુધન્વા રાજાની સમક્ષ જીતવાનો
વિચાર હતો. પ્રથમ જાહેર રીતે બહાર ન પડતાં, સર્વ તૈયારી કરવા લાગ્યો.
યૌદ્ધાચાર્ય પાસે શિષ્ય થઇ વેદ ધર્મના ખંડનો સાંભળતો. એક વખતે
જ્યારે યૌદ્ધાચાર્યે વેદ નિંદાના શબ્દો કહ્યા, એ સાંભળી ભટ્ટાચાર્યનું હૈયું
ભરાઇ આગ્યું, આખોમથી આંસુની ધારા ચાલી નીકળી. એ જોઇ યૌદ્ધ-
ચાર્યના મનમાં શંકા થઇ કે, આ કેમ બુદ્ધિમાન બ્રહ્મણ છે. એ મતનું
ખંડન કરશે એવો શિષ્યો સાથે વિચાર કરી ભટ્ટપાદને જાંચી હવેલી ઉપ-
રથી નીચે ફેંકી દીધો. આ વખતે નીચે પડતાં ભટ્ટાચાર્યે કહ્યું કે;—“વેદ
સત્ય હશે, તે મને વાગશે નહિ, ” ભટ્ટાચાર્યને તેથી શરીર ખીજી કાંઈ
પણ ઇજા થઇ નહિ, પણ “ વેદ સત્ય હશે ! ” એવો સંદેહ વાચક
શબ્દ મૂક્યો. તેથી માત્ર તેની એક આંખ કાંઈ થઇ હતી. યૌદ્ધધર્મ-
ચાર્યનું આવું નીચ કૃત્ય જોઇ ભટ્ટાચાર્યે વિચાર કર્યો કે યૌદ્ધો કહે છે કે,
જીવ હિંસા કરવી નહિ, ત્યારે શું તેઓ બ્રાહ્મણને જીવ નહિ મરણતા હોય ?
આ પાખડી લોકો સ્વાર્થને કારણે ધર્મને એક બાજુએ મૂકી દે છે. એ
લોકો પાખંડ કરીનેજ સંસારમાં સર્વને કુખાવવા ઇચ્છે છે. માટે એ
પાખંડીઓનો સત્વર નાશ કરવો એજ ઉત્તમ છે.

આ વખતે કુમારિલ ભટ્ટના અંતઃકરણમાં વેદધર્મના સત્યને પ્રકાશ
કરવાનો અત્યંત જીસ્સો ઉત્પન્ન થયો; આખા ભરતખંડમાં ફરીફરીને

ઐદ્ધાદિ પાખંડી ધર્મોનું પોકળ હાથડું પાડી વેદ ધર્મનું સત્ય બતાવવા લાગ્યા. ઐદ્ધ ધર્મ ખંડનના ૭ મંથો કર્યા. ઐદ્ધાદિ પાખંડીઓ પોતાના ધર્મનું ખંડન થતું જોઈ હચમચી ગયા. અંતે સત્યનોજ જય છે. એ પ્રમાણે બટપાદનો મત લોકો ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. રાણીએ સુધન્વા રાજાને વેદ-ધર્મનું સત્ય બતાવી નરમ કર્યો હતો. રાજાએ એક વખતે રાણીને કહ્યું કે, મારા ગુરુઐધ્ધો અને તારાગુરુનો ધર્મ સંબંધી વિવાદ કરાવવો, તેમાં જો ઐધ્ધો હારે તો મારે વેદ ધર્મ થવું, મારે તારા ગુરુ જ્યાં હોય ત્યાંથી બોલાવ. બટપાદ આ વખતે દેશમાં ઐદ્ધાદિ પાખંડી મતોનું ખંડન કરી, વેદના કર્મકાંડનું સ્થાપન કરતા હતા. રાણીએ તેમને માણસો મોકલી અંપા નગરીમાં બોલાવ્યા. રાજા સામે તેને તેડવા ગયો. માન સહિત તેડી લાવી ધણો સત્કાર કર્યો. ઐદ્ધાચાર્યોને એકઠા કર્યા અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પણ બોલાવ્યા. સર્વે મતવાદીઓની મોટી સભા બરાણી. બટપાદ સભામાં આવ્યા. આ વખતે રાજાએ તેનું વિધિથી પૂજન કર્યું અને સુવર્ણના સિંહાસનપર બેસાર્યા. એક બાજુ બ્રાહ્મણો અને બીજી બાજુ સર્વ ઐધ્ધાચાર્યો બેઠા. રાજા પણ પોતાની યોગ્ય બેઠક બેઠો, તેવામાં સભા સમક્ષ એક વૃક્ષ હતું, તેપરથી એક કાચલે “ ટહુકો ” કર્યો. એ સામી બટપાદની દ્રષ્ટિ મધ્ય કે, તાત્કાળ એપર દ્વીઅર્થી શ્લોક રાજા સામું જોઈ બોલ્યા કે:—

મલિનૈશ્વેન્નસંગસ્તેનીચૈઃકાકકુલૈઃપિક ॥

શ્રુતિદૂષકનિર્હારૈઃપ્લાધનીયસ્તદાભવેઃ ॥

અર્થ—હે કાચલ ! મલિન નીચ શ્રુતિ દૂષક કાગડાના કુળ સાથે જો તારે સંગ ન હોય, તો તું વખાણને પાત્ર બન્યાય.—ખીજો અર્થ—હે રાજા ! શ્રુતિદૂષક એટલે વેદનિંદક અને મલીન નીચ સાથે જો તારે સંગ ન હોય, તો તું વખાણવા યોગ્ય છે. આ માર્મિક વાણી સાંભળી સુમતો —ઐદ્ધો ધણા ગુરુસે થયા અને વેદનું ખંડન કરવાનાં તર્ક વાક્યો બોલ્યા. પછી ઐદ્ધો અને બટપાદ પરસ્પરના ધર્મ મતનાં ખંડન મંડન કરવા લાગ્યા. બટપાદે યુક્તિરૂપિ કુંવાડાથી ઐદ્ધમતરૂપિ વૃક્ષને છેદવા માંડ્યું. અંતે ઐધ્ધોના તર્ક બટપાદના તર્કથી નિર્બળ થઈ ગયા. પ્રાચીન ઇશ્વર પ્રેરીત વેદમાં કહેલો ધર્મ સત્ય છે, એવું સુધન્વા રાજાના મનમાં ઠર્યું. ઐદ્ધો વાદવિવાદમાં હારી મૌન થઈ ગયા.

આ વખતે બટપાદે રાજાને બહુ બોધ કર્યો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે:—

“મતનાં ખંડન મંડનનું કામ વિદ્યાના બળવડે થાય છે. જે વધારે વિદ્વાન હોય તે જીતે છે; એમાં વિશેષ કાંઈ નથી, પણ જે પર્વતપર ચડીને નીચે પડતાં, જે ન મરે, તેનો મત સાચો અને મરી જાય તેનો મત ખોટો. એમ હું સમજીશ. એ સાંભળી બૌદ્ધો એક બીજા સામું જોવા લાગ્યા, પણ કુમારિલભટ્ટાચાર્ય તરત ત્યાંથી ઉઠ્યા. વેદનું સ્મરણ કરતાં સર્વ સભા સમક્ષ પ્રાસેના એક ઉંચા પર્વતપર ચડ્યા અને વેદનું સ્મરણ કરી નીચે પડતું મેલ્યું, તે જેમ રૂનો દડો સહિસલામત નીચે આવી પડે, તેમ ભટ્ટ-પાદ નીચે આવી ઉભા રહ્યા. તેમાં ભટ્ટપાદને કશી પણ અડચણ આવી નહિ !

આ જોઇ ચક્રવર્તી સુધન્વા રાજાને વૈદિક ધર્મ ઉપર ધણી શ્રદ્ધા થઇ અને તેને માનવા લાગ્યો. પછી બોલ્યો કે;—“ આ દુષ્ટ બૌદ્ધ ધર્મના સમા-ગમથી હું મલીન થયો, તે માટે મને હવે ધણો પસ્તાવો થાય છે ” એ સાંભળી બૌદ્ધો બોલ્યા કે;—“ આવી રીતે કરવાથીજ કંઈ ધર્મનો નિર્ણય થયો ગણાય નહિ; કારણ કે મણિ, મંત્ર, અને ઔષધિ પ્રયોગથી દેહનું રક્ષણ થઇ શકે છે.” આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે;—“ હું એક પ્રશ્ન કરુંછું, તેમાં જેઓ ખોટા પડશે. તેઓ હાર્યા ગણાશે. પછી એક બંધ કરે લો ધડો સભામાં મંગાવ્યો. સર્વ બ્રાહ્મણો તથા બૌદ્ધોને કહ્યું કે એમાં શું છે તે કહો ? બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે, તેનો કાલે નિર્ણય કરી જ-વાય આશું. એમ કહી સૌ પોતપોતાને સ્થળે ગયા.

બીજે દિવસે સભામાં સૌ આવી બેઠા. પ્રથમ બૌદ્ધોએ કહ્યું કે;—“ આ ધડામાં સર્પ છે, ” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે—“ આ ધડામાં શેષશાષ્ઠ ભગવાન વિષ્ણુ છે.” બ્રાહ્મણોનું આ વચન સાંભળી રાજા સહેલ કમળના પુલની પેઠે ઝાંખો પડી ગયો; કેમકે તે જાણતો હતો કે આ ધડામાં સર્પજ છે, એ પોતે નજરે જોઇ નાંખ્યો હતો. પછી બ્રાહ્મણોના ઇચ્છાથી રાજાએ ધડો ઉઘાડીને જોયું, તો માહે શેષશાષ્ઠની મૂર્તિ ખરેખર જોવામાં આવી ! રાજા બ્રાહ્મણોનું પ્રભુત્વ જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેણે નિઃસંદેહ માની લીધું કે બ્રાહ્મણોને વેદધર્મ જ સત્ય ધર્મ છે. બૌદ્ધો કેવળ પાખાંડી છે, પછી તેણે વેદધર્મનો પ્રચાર કરમવામાં ભટ્ટપાદને ઘણા પ્રગરની મદદ કરી હતી.

ભટ્ટપાદે વૈદિક ધર્મનો બોધ કરીને આખા દેશમાં તેનો પ્રસાર કર્યો તથા કર્મકાંડ માર્ગની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઇ. બૌદ્ધ, જૈનાદિઓએ હિંસાની બીકથી જે મજો બંધ પાડેલા હતા, તે બામત શ્રુતિયુક્ત પ્રમાણથી ભટ્ટ-પાદે સિદ્ધતા કરી આપી, તથા બોધ જૈનોના મતમાં ભૂલ છે, એવું તેને દેખાડી આપ્યું. બૌદ્ધના મતમાં શુદ્ધજ આત્મા છે. એવું બૌદ્ધાચાર્યોએ

પ્રકાશિત કરી ચલાવેલું હતું. એ સર્વ તેમનું પાખંડ જોઈ બાહ્ય, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શુદ્ર સર્વ તેમનો પાખંડી મત છે એવું બોલવા લાગ્યાં. ઐદોના કાર્યોના સમાચાર સાંભળી દેશમાં બાહ્યો ત્યાં આવવા લાગ્યા, દેશમાં ફરી યજ્ઞાદિક કર્મ ચાલતાં થયાં. બાહ્યો ઐદોનાં જે જે નિંદા કૃત્યો કરતાં, તે સર્વ ચક્રવર્તિ સુધનવા રાજા પાસે બતાવવા લાગ્યા. ઐદોને લોકોને કહેતા કે;—

ક્ષણિકાઃસર્વસંસ્કારાઃનાત્માસ્થાયિ ।

તસ્માત્તબિક્ષુષુદારાનાક્રમત્સુનેર્ષિતવ્યઃ ॥

અર્થ—સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે, એટલે નાશવંત છે. આત્મા પશુ સ્થિત નથી, માટે યાત્રીઓ પરદારાત્રી આક્રમણ કરે તો ધર્ષા કરવી નહિ.

છત્યાદિ ઐધ્યોના પ્રપત્યો સાંભળી રાજા વિચારવા લાગ્યો કે; ઐદોએ કુતકો સાંભળાવીને માફ મન ફેરવ્યું હતું, તો જે બિચારા અવિદ્વાન છે, તેમનું મન ફેરવે એમાં શું નવાઈ ?! માટે એ શ્રુતિદૂષકોનો તો વધજ કરવો એ યોગ્ય છે. આ વખતે ઐદોનો કેટલોક નાશ થયો હતો, કેટલાક વેદધર્મિ થયા હતા અને કેટલાક ખીકના માર્યા ભરતખંડ મૂકી ચીન, દિપેટ, બ્રહ્મદેશ, સિંહલદ્વીપ આદિ દેશોમાં ભાગી ગયા હતા. એ રીતે ઐદુ ધર્મનો નાશ કરાવી કુમારિલબદ્ધાચાર્યે વેદનાં કર્મ કાંડનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

આ વખતે જ્ઞાનકાંડનો ઉદ્ધાર કરવાને ચંદ્રશેખર સદાશિવે મહાત્મક શ્રીશંકરાચાર્ય નામે અવતાર લીધો હતો. તેઓ પોતાનું કાર્ય કરતા દેશમાં ફરતા હતા. બટ્ટપાદે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એવું સાંભળી તેઓ અથાગમાં ત્રિવેણી કિનારે જ્યાં બટ્ટપાદે તૃષા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો ત્યાં આવ્યા. બટ્ટપાદ તેમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા. પછી કેટલીક વાતચિત કરી કહ્યું;—“મેં વેદપર શંકા કરી હતી, ઇશ્વરને ન માનતાં વેદનેજ સ્વતઃપ્રમાણથી સિદ્ધ કર્યો અને ગુરુદ્રોહ (ઐધ્યો પાસે તેમનાં શાસ્ત્ર શીખી તેમનોજ નાશ કરાવ્યો.) ના પાપ પરિહાર માટે બળી મરું છું. ” શંકરાચાર્યે કહ્યું—“ તમે જે કયું છે તે યોગ્યજ કયું છે. તેથી કશું પાપ થયું નથી. હું તમને મારા કમંડળના જળની અંબળી છાંટી બમાવું. ” બટ્ટપાદે કહ્યું કે, હું આપના દર્શન અને સ્મરણ માત્રથીજ જીવવાને સમર્થ છું. પરંતુ તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. આપ સર્વજ્ઞ છો, તેથી સર્વ બળો છો. (મતલબ કે હું જે કાર્ય માટે અવતર્યો હતો, તે પૂરું થયું છે. હવે મારે રહેવાની શી જરૂર છે ?)

આપ સાક્ષાત્ શંકર છે, આપે અદ્વૈત માર્ગનું સ્થાપન કરવા અત્યંતાર લીધો છે. માટે મને તારક મંત્રનો બોધ કરી કૃતાર્થ કરો. ષષ્ઠી શંકરાચાર્યે તેમને મહામંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. તેથી ભટ્ટપાદ ૬૩ વર્ષની ઉંમરે મોક્ષ પામ્યા. આ વખતે શ્રી શંકરાચાર્યની ઉંમર ૧૫ વર્ષની હતી.

મુખ્યવા રાજ્યએ બૌદ્ધોને દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમના ધર્મગ્રંથો દેશમાંથી એકઠા કરીને પાણીમાં કુમારી દીધા હતા. માત્ર અમર કોષાદિ જે ગ્રંથોમાં બૌદ્ધધર્મની વાત લખેલી નહોતી, તેજ રાખ્યા હતા. હજુ પણ કોષ કોષ ઠેકાણે જૈન ધર્મના પુસ્તકોના અંકારોમાંથી બૌદ્ધ તર્કના ગ્રંથો મળી આવે છે. વેદના કર્મકાંડ ઉપર જૈમિનીયસૂત્ર છે, જેને પૂર્વમિમાસા કહે છે. તે ઉપર સામ્યર મુનિએ સામ્યરભાષ્ય રચ્યું છે. તેના ઉપર મહાત્મા કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય — વાર્ત્તિક* ગ્રંથ કર્યો છે. આ મહાપુરુષના જન્મકાળ વિષે કેટલેક ઠેકાણે લખેલું છે કે, તેઓ યુધિષ્ઠિરશ્વક ૨૧૧૦ માં ધાતા નામના સંવત્સરમાં વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ રવિવારે જન્મ્યા હતા. પરંતુ એ વાત માનવા યોગ્ય નથી. કારણકે તેઓ મહાત્મા શ્રી શંકરાચાર્યના સમયમાં હતા. તે વાત નિઃસંદેહ છે. શ્રી શંકરાચાર્યનો જન્મ કાળ જ્યારે ઇસ્વીસનના ૯ નવમા સૈકામાં હતો. એવું નક્કી થયું છે (જુઓ શંકરનું ચરિત્ર) ત્યારે ભટ્ટપાદનો સમય પણ તેજ નક્કી થઈ શકે. એ રીતે જોતાં તેને થઈ ગયાને આજે ૧૨૦૦ વર્ષ થયાં છે. મહાત્મા કુમારિલભટ્ટ બૌદ્ધમત ઉત્થાપી વેદના કર્મકાંડની સ્થાપના કરીને, જગતમાં અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય છે આજ પ્રતાપી પુરુષને ! ! !

* જે ન્યૂન હોય તે પૂર્ણ કરવું, અને અયોગ્ય હોય તે દેખાડવું. એવા ગ્રંથને વાર્ત્તિક કહે છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

પુનઃવેદધર્મસ્થાપક.

શ્રીમાન્ જગત્ગુરુ આદ્ય—શંકરાચાર્ય.

આ સર્વજ્ઞ મહાત્મા શિવનો અવતાર ગણાય છે. એ અવતાર અદ્વૈત સિદ્ધાંતને પ્રવર્તાવી પુનઃ વેદ ધર્મ સ્થાપન કરવા માટે ગયો. કળિયુગમાં લોકો મંદ બુદ્ધિના થશે, વેદ ધર્મને ખરાબર સમજશે નહિ. મરજીમાં આવે તેમ વર્તશે, એવું ભવિષ્ય બાળી વ્યાસમુનિએ દ્વાપરયુગને અંતે અગાઉથી વેદધર્મનું સંરક્ષણ કરવાને માટે બ્રહ્મસૂત્ર અથવા વેદાંતશાસ્ત્રના ચાર અધ્યાયનાં સૂત્ર કર્યા હતાં. એ સૂત્રને “વ્યાસ બ્રહ્મસૂત્ર” પણ કહે છે. એ સિવાય તેને જે જે સહેલા ઉપાય કરવા ધટતા હતા તે કર્યા હતા. ઇત્યાદિ ઉપાયો કરીને તેઓ અદર્શ થયા હતા.

આ પછી કલિયુગને ફેલાવો જોસથી આવ્યો. એ ફેલાવો થયાને આશરે એ અઢી હજાર વર્ષ થવા આવ્યાં, તેટલામાં વેદ ધર્મમાં મોટો ગોટાળો પેઠો, લોકો અજ્ઞાન થઇ ગયા, મરજીમાં આવે તેવા કલ્પિત મત, પંથો ઠાઠી વર્તવા લાગ્યા, શ્રોત કર્મ કરનારા અને વેદ પ્રમાણે ચાલનારા બ્રાહ્મણોમાં તાત્ત્વિક એટલે દૈવી પંથ બારે જોરથી ફેલાયો હતો. તેમણે દુરાચરણથી વેદ ધર્મની મૂળ રીતિ તજ દીધી હતી, એ લોકો ઉપરથી બતાવવાને શ્રોત ક્રિયા કરતા અને છુપી રીતે તાત્ત્વિક ઉપાસના કરતા હતા. એ કરનારાં ધણાં કુળો વધી પડ્યાં હતાં, તેમને અમિપુરાણમાં અસૂર—
દૈત્ય કહ્યા છે.

આ અમુરોને વેદ ધર્મથી બ્રજ કરી નાશ કરવા માટે બૌદ્ધ (વિષ્ણુનો નવમો) અવતાર થયો હતો. તેમણે સાધારણ લોકોને બૌદ્ધ તંત્રોનો ઉપદેશ કર્યો હતો. એ લોકોને પુરાણમાં “ સૌગત ” કહેલા છે. એ લોકોને બૌદ્ધ તંત્રો નીતિયુક્ત, સુખોપદાયક અને પરમાર્થના કાર્યમાં સહેલો લાગવાથી હજારો લોકોએ એ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પાછળથી એજ મતના ચાલનારાઓમાં જુદા જુદા મત જેવા કે આર્હેત, જૈન, શાક્ય, ચાર્વાક, કાપાલિક, અને ક્ષપણક આદિ કેટલાક પંથો વધી પડવા હતા. તેથી વેદેક્ત ક્રિયા કુબળા લાગી હતી. બૌદ્ધ મતની સ્થાપના કરવાની મૂળથીજ લગવતની મરજી નહોતી. માટે એ સધળાઓના પંથોનો નાશ કરીને વેદ ધર્મના “ કર્મકાંડ ” ની સ્થાપના કરવા માટે દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી શિવે પ્રથમ કાર્તિકસ્વામીને પૃથ્વી ઉપર અવતાર લેવાની આજ્ઞા કરી હતી. કાર્તિક સ્વામીની પહેલાં શિવની આજ્ઞાથી સંકર્ષણ અને પતંજલિ નામના બે પુરૂષોના અવતાર થયા હતા. તેમણે “ ઉપાસના કાંડ ” અને “ યોગકાંડ ” ની સ્થાપના કરી હતી.

કાર્તિક સ્વામીનો અવતાર કુમારિલભક નામે થયો. તેમણે જૈમિની સૂત્રો ઉપર લાખ્ય કરીને કર્મકાંડનો ઉદ્ધાર કર્યો. (જુઓ કુમારીલ ભક ચરિત્ર.) આ મહાન પુરૂષે બૌદ્ધ, જૈન આદિધર્મનો વિનાશ કર્યાથી વેદ ધર્મનો પ્રસાર વિના અડચણ થવા લાગ્યો હતો; તોપણ અંદરખાને કેટલાક પંથો રચ્યા હતા. તેઓ જુદા જુદા દેવ દેવી આદિને માનતા હતા અને અનાચાર કરતા હતા. તેમજ હજુ દ્વૈતવાદીઓ પણ ધણા હતા. એ સર્વેને જીતી વેદના જ્ઞાનકાંડ પ્રમાણે એક અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો પ્રસાર કરી સંપૂર્ણ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સદાશિવે શ્રીશંકરાચાર્યના રૂપમાં અવતાર લીધો.

શ્રી શંકરાચાર્યમાટે ભવિષ્યકથન—કળિયુગમાં વેદધર્મની સ્થાપના કરવા માટે શિવના અંશનો એક અવતાર થશે એવી કથા ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં શિવરહસ્ય નામના એક અધ્યાયમાં છે. તેમાં પાર્વતીજીના પૂછવાથી સદાશિવે જણાવેલું છે કે;—દેવી ! “ કળિયુગમાં લોકો જ્યારે પાપી કર્મો કરશે, વેદમાં કહેલા ધર્મનો તિરસ્કાર કરશે, તથા વેદેક્ત ધર્મમાંથી બ્રજ થઇ અધર્મમાં પ્રવિષ્ટ થશે, ત્યારે કળિરૂપ સમુદ્રમાં કુમતા દુઃખી લોકોને જોઈ, હું કેરલ દેશમાં એક તપસ્વિ બ્રાહ્મણને ત્યાં તેના તપના ફળ બદલ પુત્ર ઉત્પન્ન કરીશ અને તેજ મારો અંશ છે એમ જાણવું. એ શંકર નામે પ્રખ્યાત અને બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ થશે, એ સર્વ જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ

અને સર્વજ્ઞ થશે. એ વખતે જૈન અને બૌદ્ધાદિ મત પંથના લોકો બુદ્ધ વિચારમાં કુખીને વેદનાં ખરા બોધનાં વચનો લોકોને ઉલટી રીતે સમજાવશે તથા તેઓ પ્રત્યક્ષવાદના ઝગડામાં કુશળ થઇને લોકોને કંટક પ્રમાણે દુઃખ દેશે. એ રીતે એ લોકો પોતાનાં તર્ક શાસ્ત્રરૂપિ હથિયારવડે અદ્વૈતમતનું ઉચ્છેદન કરી નાંખી, કર્મ એજ પરમ દલ્લાણુકારક છે. એ સિવાય દુળદાતા ઇશ્વર કરીને કાષ્ઠ છેજ નહિ, એવા મતનું તેઓ પ્રતિપાદક કરશે. ત્યાર પછી લોકોમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ કુળની લયંકર રીતો ચાલુ થશે. એ સર્વેને શંકરાચાર્ય પોતાની મહાબુદ્ધિએ કરીને વાદરૂપિ મદોન્મત્ત હાથીઓને હઠાવશે અને જાદુગરોને જીતીને જય મેળવશે. વળી કેટલાક ધિક્કારવા લાયક મતવાળાઓને ઝડપથી જીતી લેશે. મારી આપેલી વિદ્યા વડે લોકોમાં પુનઃમના અંદ્રની પેઠે શોભશે. અદ્વૈત મતનું ઉચ્છેદન કરનાર પાપ બુદ્ધિવાળાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખશે અને કેટલાકને ઉત્તમ બુદ્ધિ આપી પોતાના મતમાં આણુશે. વ્યાસ સૂત્ર ઉપર બાળ્ય કરશે. જે વ્યાસ સૂત્રનો અર્થ દ્વૈત મતમાં લાવે છે, એવા મિત્ર લોકોને યથાર્થ રીતે જતાવીને તેના મતનું ખંડન કરશે. પછી વિશ્વેશ્વર મહાદેવનું ભજન કરવા કાશીજ્ઞેષ્ઠમાં રહેશે. ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

જન્મકથન—આ ભવિષ્ય કથન પ્રમાણેજ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કેરલ દેશમાં પૂર્ણાનદીને કિનારે વૃષાદ્રિ પર્વત ઉપર કરુણા સાગર મંગળમય મહેશ્વર સ્વયંભુ લિંગરૂપે પ્રગટ થયા હતા. તેમની પ્રેરણાથી કેરલ દેશના રાજાશેખર નામે રાજાએ ત્યાં દેવાલય બંધાવ્યું હતું અને તેની પાસેનું કાલટી—શશલી નામે ગામ બ્રાહ્મણોને ઇશ્વર પ્રિત્યર્થ અર્પણ કર્યું હતું. એ કાલટી ગામમાં પરમ પવિત્ર શિવગુરૂ નામે બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એ મહા વિદ્વાન અને જ્ઞાનસંપન્ન હતો, તેમણે ભટ્ટપાદ, પ્રમાકર, કણ્ઠાદિ, ગૌતમ, કપિલ અને પતંજલિ આદિના મતોતો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી તેમનામાં ખંડન, મંડન કરવાની ચપળતા અને પ્રમજ બુદ્ધિ હતી. તેને સતી નામે પરમ પવિત્ર પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી, એ પવિત્ર દંપતિને ત્યાં યુધિષ્ઠિર શક ૨૧૫૮ ના રકતાક્ષરી સંવત્સરના ઉત્તરાયણમાં માધ વદ ૧૪ સોમવારની મધ્ય રાત્રિયે શુભ લગ્નમાં આ મહાન્ દૈવી પુરૂષનો અવતાર થયો.

શિવગુરૂને ત્યાં શ્રીશંકરનો અવતાર થયો, તેજ દિવસથી પરસ્પર દ્વેષ રાખનારાં બ્રાહ્મણો પોતાનું જાતિય વૈર તજી સંપર્સંપી રહેવા લાગ્યાં, દુળવાળાં જુદામાં જુદા પોતાની મેળે પાકી નીચે પડતાં લાગ્યાં, મેધ મર્જન,

ના સાથે વરસવા લાગ્યો, પર્વતની તળેટીઓમાંથી નિર્મળ નિરના ઝરણો વહેવા લાગ્યાં, દૈત વાદીઓના હાથમાંથી પુસ્તકો અકસ્માત પડી જવા લાગ્યાં, દિક્ષાઓ નિર્મળ થઇ ગઇ; મંદમંદ સુમંધી પવન વાવા લાગ્યો, દેવોએ આકાશમાંથી પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી.

ભવિષ્ય—શિવગુરુએ પંડિતો પાસે પુત્રનાં શુભાશુભ વિષે પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—“ આ પુત્ર સર્વેષુ થશે, સ્વતંત્ર શાસ્ત્રોને રચશે, મોટા મોટા પંડિતોને જીતશે, અને પોતાની કીર્તિ પૃથ્વી રહેતાં સુધી સ્થાપન કરશે. ” શિવગુરુએ આ પુત્ર શ્રી શંકર કૃપાથી પ્રાપ્ત થયો માટે તેનું નામ શંકર પાડ્યું.

સામુદ્રિક લક્ષણ—શ્રીશંકરના મસ્તક ઉપર ચંદ્રનું ચિન્હ હતું, કપાળમાં નેત્રનું અને ખભાઓ ઉપર ત્રિશૂળનું ચિન્હ હતું, શંકરનો રંગ શુદ્ધ સફેદિકના જેવો ઉજળો હતો, છાતીમાં નાગ, ચરણમાં ચામર, કપાળમાં ખીજનો ચંદ્ર, હાથમાં ચક્ર, ગદા, ધનુષ્ય, ડમરૂ, માથા ઉપર ત્રિશૂળ આદિ રેખાઓથી શંકરનું સ્વરૂપ લોકોને અધિક મોહ પમાડતું હતું.

બાળચરિત્ર—શ્રીશંકર સર્વેષુ છતાં બાળકના જેવું આચરણ કરીને બાળભાવ બતાવી રમવા લાગ્યા, મધુર વચનોથી કાલું કાલું બોલી અને સહજ ચાલવાની ગતિથી બાળ લીલા કરી સર્વને આનંદ આપવા લાગ્યાં. પ્રથમ વર્ષમાં અક્ષર જ્ઞાન મેળવી દેશ ભાષા શિખ્યા. ખીજે વર્ષે અક્ષર વાંચલા લાગ્યા, ત્રીજે વર્ષે કાવ્ય, પુરાણ અને કોષાદિનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. પોતાની મેળેજ તેના અર્થ જણાવવા લાગ્યા. યુદ્ધિ એવી તો તેજ હતી કે એક વખત ગુરુ મુખે સાંભળતાંજ શિખી જતા. તેમની એવી યુદ્ધિ જોઇ સર્વ આશ્ચર્ય થતા હતા. ત્રીજે વર્ષે તેને ચૈલ સંસ્કાર કર્યો. તે પછી તેના પિતા શિવગુરુ મરણ પામ્યા. પાંચમે વર્ષે તેમની માતાએ જનોઇ દીધું.

બ્રહ્મચર્ય—શ્રીશંકર જનોઇ દીધા પછી ગુરુ બ્રહ્મરાયણ બ્યાસ મુનિને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયા. ત્યાં શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, હંદ અને ન્યૌતિષ એ છ અંગ સહિત વેદનું અધ્યન કર્યું. ગુરુને ત્યાં ખીજ જે જે વિદ્યાર્થીઓ હતા, તે સર્વમાં આ શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિના અને હુશિયાર હતા. નાની વયમાં તેમનું આવું અદ્ભૂત જ્ઞાન જોઇ ગુરુપણ ધણા આશ્ચર્ય પામતા હતા. ગુરુની તેમનાપર અત્યંત પ્રીતિ હતી. આ બાળ શંકરે તર્કશાસ્ત્ર, સામ્ય યોગનું જ્ઞાન અને બટપાદે કરેલા વાર્તિકના તત્ત્વનું જ્ઞાન પણ મેળવી લીધું. કોઇ કોઇ પ્રસંગે ગુરુની આજ્ઞા લઇ ખીજ મિત્રો સાથે બિદ્યા ભ્રમણા જતા હતા. એક સમયે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર બિદ્યા લેવા આ-

આ. ધરમાંથી બાહ્યણની ઓએ કહ્યું કે;—મહારાજ ! હું બાગ્યદીન છું/ તેથી આપનો સત્કાર કરી શકતી નથી. નિર્ધન છીએ તેથી મારા ધરમાં આપને આપવા જેવું કંઈ નથી. એમ કહી નેત્રમાં આંસુ લાવી પોતાના જન્મને ધિક્કાર આપવા લાગી. પછી ધરમાં જન્મ એક આમળું લાવી આપ્યું. તેથી શંકર તેના અંતઃકરણનો આવ જોઈ પ્રસન્ન થયા. તેનું દારિદ્ર ટાળવાને લક્ષ્મીજીનું ધ્યાન કર્યું. લક્ષ્મીજીએ પ્રત્યક્ષ આવી શંકરના કહેવાક્રમાણે એ બ્રહ્મણનું ધર સોનાના આમળાથી ખરી દ્રઢ અદર્શ થયા. આ આશ્ચર્યકારક બનાવથી શંકરની અદ્ભૂત શક્તિના આખા ગામમાં સર્વે સ્થળે વખાણ થવા લાગ્યાં.

શ્રી શંકર સાત વર્ષ સુધી ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરી ઘેર આવ્યા ઘેર આવી વિદ્યાર્થીઓને બણાવવા અને માતાની સેવા કરવા લાગ્યા. માતા પુત્રનું સુંદર શરીર, મધુર વચન અને ઉત્તમ બુદ્ધિ જોઈ આનંદપામતા હતાં. એક દિવસે માતા અંબિકા નદીએ નાવા ગયાં હતાં, ઉનાળાના મસ તાપને લીધે પગ બળવા લાગ્યાથી આવતાં વાર થઈ, એ જાણી શંકરે સામે જન્મ માતાનું સંત્વન કર્યું. ફરી આવી અડચણ ન આવે, એવા હેતુથી નદીની સ્તુતિ કરી પોતાના ધર પાસે વહેતી કરી. આ જોઈ લોકો આશ્ચર્ય પામી શંકરને કાંઈ દૈવી પુરૂષ જાણવા લાગ્યા. શંકરની કીર્તિ આખા દેશમાં પ્રસરી ગઈ, જ્યાં ત્યાંથી લોકો તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. કર્નેલ દેશના રાજાએ તેમને પોતાને ત્યાં તેડી લાવવાને પ્રધાનને મોકલ્યો. પ્રધાને રાજા તરફથી ભેટ સામગ્રી ધરી રાજગૃહે પધારવાની પ્રાર્થના કરી, શંકરે એ ભેટ સામગ્રી પાછી લઈ જવાને કહ્યું અને જણાવ્યું કે;—“ અમારે બ્રહ્મચારીને બિદ્યા એજ ભોજન છે, મૃગયર્મ પહેરવું, ત્રિકાળ સ્નાન સંધ્યાદિક કૃષ્ટ સાધ્યકર્મ એજ અમને પૂર્ણ સુખદાયી છે. એ શાસ્ત્ર યુક્ત કર્મ તજીને આહારી, ઘોડા, અને સોના મોહોર આદિને અમે શું કરીએ ? એ અમારાં કામનાં નથી. માટે પાછાં લઈ જાઓ.” પ્રધાન આચાર્યની આજ્ઞાથી પાછાં લઈ ગયો. સર્વ વર્તમાન રાજાને જણાવ્યા. તેથી રાજા જાતે મુજવાને આવ્યો. આત્રી સવિનયથી પ્રાર્થના કરી દશ હજાર સોના મોહોર પાસે મૂકી ચરણમાં પડ્યો અને પોતાનાં રચેલાં ત્રણ નાટકો તેમની રજા લઈ વાંચી સંભળાવ્યાં. શંકર તેમની ઉત્તમ બુદ્ધિ જોઈ પ્રસન્ન થયા. સોના મોહોર નફા લેતાં જણાવ્યું કે તારી ઇચ્છા હોય તો એ દ્રવ્યથી દેવાત્રય બંધાવ અને તારે ઇચ્છા હોય તે માગી લે. આપરથી રાજાએ પોતાને સંતાન નહોતું તે માગ્યું. શંકરે તારા જેવો પરાક્રમી પુત્ર થશે એવું જણાવ્યું. રાજા પ્રસન્ન થઈ શંકરની આજ્ઞાથી ઘેર ગયો.

શ્રી સદાશિવે વેદનો ઉદ્ધાર કરવા પૃથ્વીપર અવતાર લીધો છે, એવું જાણી અગસ્ત્ય, ગૌતમ, ઉપમન્યુ, દ્વધીચી, ત્રિતલ આદિ ઋષિ મુનિઓ શકરને મળવા આવ્યા. શંકર તથા તેમની માતા સતીએ તેમનો સત્કાર કર્યો પછી શંકર તથા મુનિઓ વચ્ચે મોક્ષ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા ચાલી. માતા સતીએ અગસ્ત્ય મુનિને પોતાના પુત્રનું બવિધ્ય પૂછ્યું. તે પરથી તેણે જણાવ્યું કે:—“ આ તમારો પુત્ર સાક્ષાત્ શંકરનો અવતાર છે, પૂર્વે તમારા પતિએ તપ કરી શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. તેથી શંકર પ્રસન્ન થઇ ઇચ્છા પ્રમાણે માગવાનું કહેતાં, તમારા પતિએ સર્વજ્ઞ પુત્ર માગ્યો હતો, તેથી સદાશિવ પોતે અવતર્યા છે. આ પુત્રનું આયુષ્ય સોળ સંવત્સરનું છે, પણ કેટલાક કારણથી બીજા સોળ સંવત્સર આ પૃથ્વીપર રહેશે, એ રીતે કર વર્ષનું આયુષ્ય છે । ” એ પછી શંકરની આરા લઇ સર્વે મુનિઓ પોતાને આશ્રમે ગયા. સતી પુત્રનું અદ્ય આયુષ્ય છે, એવું સાંભળી શોકાતુર થયાં.

માતાને ઉપદેશ—શંકરે માતાને શોકાતુર બોધને ઉપદેશ આપ્યો કે:—“ માણ ! આ સંસાર ક્ષણભંગુર છે, પક્ષીઓ જેમ સાંજ પડતાં વૃક્ષપર એકઠાં થાય છે અને પછી સવાર થયે ત્યાંથી ઉડી જૂદાં જૂદાં વિખરાઇ જાય છે, તેવો આ સંસાર છે. વખત આવતાં સૌ જૂદાં જૂદાં પડી જશે. કોઇ સાથે આવેલ નથી અને કોઇ સાથે જવાનાં નથી, કોઇ પાંચે, કોઇ પંદરે, કોઇ પચીસે અને કોઇ પચાસે એમ સૌ જેવાં આવ્યાં છે, તેવાં જવાનાં છે. આ સંસારમાં કોણ માતા અને કોણ બાપ છે. કોણ જાણે કેટલાએ જન્મ ધર્યા હશે, માટે વૃથા શોક ન કરો. હું હજી સંસારના બંધનમાંથી છુટવાને સંન્યસ્ત લેવાનો છું.

સંન્યાસ—આ વાત સાંભળીને તો માતાને અપાર શોક થયો. તેથી તેમણે કહ્યું.—પુત્ર ! તું એ વિચાર છોડી દે, ગૃહીથા, પુત્ર ગાળો થા, યજ્ઞો કરી દેવોનું પૂજન કર. પછી સંન્યસ્ત લેજો. તું મારો એકજ પુત્ર છે, તું સર્વજ્ઞ થઇ મને એકલી મૂકી જઇશ । હું મરી જઈશ ત્યારે મારી ઉત્તરક્રિયા કોણ કરશે ? તું હજી મને મૂકીને જવાને યોગ્ય નથી, ઇત્યાદિ વચનો કહ્યાં. એ સાંભળી શંકરે માતાના મનનું સમાધાન કરવા ધાર્યું. માતાની રાજ લઇ નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. ઊંડા પાણીમાં જતાં મગરે પગ પકડ્યો. શંકરે માતાને બૂમ પાડી, એ સાંભળી માતા આવી રહન કરવા લાગ્યાં. શંકરે કહ્યું કે; માણ ! મગરે મારો પગ પકડ્યો છે, જે તમે

સંન્યસ્ત લેવાની આજ્ઞા આપેા તો વખતે તે મૂકે એકનો એક પુત્ર, તે આવી દશામાં આવેા જોઇ માતાને કેવો શોક થયો હશે ! તે વર્ણવી શકવો મુશ્કેલ છે. માતાએ પુત્ર જીવશે તો તેનું મૂખ દર્શન તો થશે. એમ વિચારી હા પાડી. શંકર સંન્યસ્ત લેવાનો સંકલ્પ કરી નદી બહાર નીકળ્યા. પછી સંન્યસ્ત લેવાની તૈયારી કરી માતાને કહ્યું કે; તમારા મનમાં એમ આવતું હોય કે વૃદ્ધાવસ્થામાં મારી ચાકરી કાણુ કરશે અને જોઇતી ચીજ કાણુ લાવી આપશે ? તો તેની કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ. ધરમાં જોઇએ તે છે, મંદવાડમાં સર્ગાવહાલાં ચાકરી કરશે, જોઇએ તે લાવી આપશે અને દેહ પડ્યે તેઓ અગ્નિ સંસ્કારાદિ ક્રિયા કરશે.

આ સાંભળી માતાએ કહ્યું કે;—મારો દેહ પડે ત્યારે તો તારે હાથે અગ્નિસંસ્કાર થવો જોઇએ. પુત્રને હાથે અગ્નિસંસ્કાર ન થાય તો પછી જીનેને જન્મ ધર્યાનું ફળ શું ? અગ્નિસંસ્કાર તો પુત્રને હાથેજ થવો જોઇએ એવાં શાસ્ત્રનાં વચન છે. કદી તારા મનમાં એમ આવે કે સંન્યાસીને એમ કરવાનો અધિકાર નથી, તો તું સર્વગ્રંથ છે અને અમરત્ય મુનિના કહેના પ્રમાણે તું સાક્ષાત્ શંકરનો અવતાર છે. માટે તને કશો આશ લાગવાનો નથી. ઇત્યાદિ રીતે માતાનાં વચન સાંભળી તેમનો આમદ જોઇ શંકરે કહ્યું કે—માજી ! મને દુઃખની વખતે અને અંતકાળ સમયે ન્યારે યાદ કરશો ત્યારે આવી ઉભો રહીશ અને અગ્નિસંસ્કારાદિ ક્રિયાઓ મારે હાથે કરીશ. તમે કદી મનમાં એમ ન લાવશો કે પુત્ર મને વૃદ્ધાવસ્થામાં મૂકીને સંન્યાસી થયો. એવી કલ્પના કરશો તો મને અત્યંત દુઃખ થશે. હું જ્યાં હોઇશ ત્યાં રહીને પણ તમારી પાસે હોઉં તે કરતાં અધિક ફળ કરી આપીશ. ઇત્યાદિ વચનો કહી સર્ગાવહાલાંઓને બલામણુ આપી. ધર પાસે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ હતી, તે પાસેની નદીના બસારાથી સ્થાનક બ્રહ્મ થઇ હતી, તેને ફરી સ્થાપન કરી. તેની પૂજનો બદોગસ્ત કર્યો. પછી શંકર માતાની રજ લઇ તેઓ, પર્વતો અને નદીઓ એ જંગલો અને દ્રૌત વાદીઓને જીતી અદ્વૈત મતનું સ્થાપન કરતા ગોવિંદનાથના આશ્રમમાં આવ્યા.

ગોવિંદનાથ ગુફામાં રહેતા હતા. એ ગુફાને માત્ર એક વેંત જેવું

* શંકર જેવા સર્વગ્રંથે મગર પકડે એ અસંભવિત છે. પણ એમ સમજાવ્યું લાગે છે કે, મને સંસાર રૂપી નદીમાં અજ્ઞાનરૂપી મગરે પકડ્યો છે, માટે આજ્ઞા આપેા તો સંન્યસ્ત લઉં. એવા ભાવથી સમજાવી આજ્ઞા મેળવી હશે એવું દિશે છે.

આરણ્ય હતું. તેમાંથી પૂજા વખતે પગ બહાર કઢાડતા, ત્યારે તેની શિષ્યો પૂજા કરતા. આ વખતે ગોવિંદનાથ સમાધિમાં હતા. તેથી શંકરાચાર્યે તેમની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી નમન કર્યું. ગુરુએ સમાધિમાંથી ચિત્તને ખસેડી પૂછ્યું કે, તું કોણ છે ? શંકરે કહ્યું કે—સ્વામી ! હું પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, તેના ગુણ અને છંદિયો એ સર્વેમાં કોઈ નથી, પણ એ સર્વેથી રહિત જે કેવળ પરમ શિવરૂપ તે હું છું. આપરથી ગુરુએ જાણી લીધું કે આ સાક્ષાત્ શિવરૂપ છે તેને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી, પણ પરંપરાની રીતિસર વેદના મહાવાક્યનો બોધ કરી પરમહંસની દિક્ષા આપી. પછી શંકર ગુરુ પાસે તેમની સેવા કરતા રહેવા લાગ્યા. એક વખતે નદીમાં પૂર ધણું આવ્યું, નદી કિનારાનાં વૃક્ષો અને આજી આજી વસતા લોકો તણાવા લાગ્યાં. તે જોઈ શંકર પોતાનું કમંડળ મંત્રાવાદન કરી, તેમાં પૂરને સમાઈ જવાની આજ્ઞા કરી. પૂર તેમાં સમાવી દઈ, સર્વને દુઃખથી મુક્ત કર્યાં. આવા તેમના ચમત્કારથી સર્વેએ તેમની સ્તુતિ કરી હતી.

શંકરાચાર્ય ગુરુ ગોવિંદનાથની આજ્ઞાથી કાશીક્ષેત્રમાં આવ્યા. વિ-
ઘ્નેશ્વરનું પૂજન કરી, વેદધર્મની સ્થાપના કરવા માટે નિરંતર પ્રયત્ન
કરવા લાગ્યા. એક વખતે ચૈાલ દેશમાં કાવેરી નદી કિનારે રહેતો એક
બ્રાહ્મણનો વેદગ્રંથ મહા પુરુષોના દર્શન માટે ફરતો ફરતો શંકરાચાર્ય-
નનાં દર્શને આવી ચરણમાં પડ્યો. આચાર્યે તેમના મસ્તકપર હાથ મૂકી
પૂછતાં તેણે કહ્યું કે;—“હું સંસાર સાગરમાં કુણું છું, આપ સર્વજ્ઞ છે,
તેથી હું વિવેક જણાવતો નથી. માટે, મારા ગુણ દોષ સામું ન જોતાં મને
સંસાર સાગરમાંથી તારીને મારો ઉદ્ધાર કરો. ” એવી તેની પ્રાર્થનાથી
શંકરે તેમને સંન્યસ્તની દિક્ષા આપી તેનું નામ સનંદન પાડ્યું અને તે
આચાર્યનો મુખ્ય શિષ્ય થઈને રહ્યો.

સાક્ષાત્ શિવનોબોધ—આચાર્ય નિત્ય નિયમ પ્રમાણે એક
વખતે ગંગા કિનારે ખપોરે આનંદકર્મ કરવા જતા હતા, માર્ગમાં એક
ચંડાલ ચાર ભયંકર કૂતરા સાથે મળ્યો, તેને તેમણે કહ્યું કે, અરે ! ચંડા-
લ દૂર ખસ ! આ સાંભળી ચંડાલે કહ્યું કે;—“તું ચંડાલ કાને કહે છે !
બ્રહ્મ એક છે, અદ્વીતીય છે, અસંગ, સત્ય, અનંત, નિરવલ. જ્ઞાનરૂપ,
અને અખંડ છે. આત્મા પણ અદ્વીતીય છે. એનું વેદગ્રંથો કહે છે. તું
વેદાંતમાં કુશલ છતાં આવી ભેદ બુદ્ધિ કેમ રાખે છે ? તું મારા દેહને
ફર જવાનું કહે છે કે આત્માને ? જો દેહને કહેતો હોય તો તે અન્નમય
છે. તે શું તારા દેહ જેવો નથી ? જો આત્માને કહેતો હોય, તો તે તારા

કરતાં શું જૂદા છે ! જેમ સૂર્યનું પ્રતિબીંબ મહિરા અને ગંગાજળમાં પડે છે છતાં સૂર્ય જૂદા નથી. તેમજ સર્વ મનુષ્યના દેહ જૂદા છતાં આત્મા તો એકજ છે. હવે જો કદાં દેહને લૌકિક રૂઢીથી આ ચંડાલ અને આ બ્રાહ્મણ છે, એમ ધારી દૂર જવા કહે તો તારા જેવા ઝાનીએ લોક રૂઢીને પકડી રહેવું ઠીક નથી. તારા જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીને પરશ્વશ્વરની માયાવી ઇન્દ્ર-જાલમાં મોહ પામેલો જોઈને આશ્ચર્ય પામું છું. ” આ સાંભળી શંકરાચાર્યની બેઠ જુદિ જતી રહી. તેમને ચંડાલ નહિ પણ મહા પુરુષ જણી લીધા. એ રીતે તેમની બેઠ જુદિ જતી રહેવથી ચંડાલે પોતાનું પ્રત્યક્ષ શંકરરૂપ ધારણ કર્યું.

શંકરાચાર્યે સાક્ષાત્ શિવને જોઈ પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે:—“જીવ દૃષ્ટિથી હું આપનો અંશ છું અને આત્મા દૃષ્ટિથી જોતાં આપ તેજ હું છું; તે પછી શિવે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે:—વ્યાસે સર્વ વેદના સાર-રૂપ સૂત્રો કર્યા છે, તે કલિદોષથી કુત્સિત મતવાળાઓએ મંત્રમાં આવે તેવાં બાળ્યો કર્યા છે; માટે તેનાપર ખરેખરું બાળ્ય કર. તારું બાળ્ય ઇંદ્રાદિ પણ માન્ય કરશે અને તે અખંડ કીર્તિરૂપે રહેશે. બેદવાદી ભાસ્કર, શા-ક્ટ મતવાદી આલંબનવ ગુપ્ત, બેદવાદી નીલકંઠ, શૈવમતવાદી પ્રભાકર, ગુરૂમતવાદી મંડન મિશ્ર આદિને જીતીને અદ્વૈત મતનું સ્થાપન કર. તેનાં રક્ષણ સાર સ્થળે સ્થળે તારા શિષ્યોને રાખ અને પછા મારા ધા મમાં આવજો. ” એટલું કહી અંતર્યામિન થયા; પછી આચાર્યે આનંદક કર્મ કર્યું. શિષ્યો સાથે ફરતા હિમાલય પર્વતના બદ્રિકાશ્રમમાં આચાર્ય આ વખતે તેમની ઉંમર બાર વર્ષની હતી.

શંકરાચાર્યે બદ્રિકાશ્રમમાં રહી નીચે પ્રમાણે ગ્રંથો કર્યા:—બ્રહ્મ-સૂત્ર, દશ ઊપનિષદ, ભારતમાની ભગવદ્ગીતા, ભરતમાના સન-ત્સુર્જાતય અને નૃહૃત્સંતપની, એ સર્વ ગ્રંથોનાં બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદક બાળ્યો કર્યા. વેદાંત પ્રતિપાદક ઊપદેશસહસ્રી આદિ અસંખ્ય ગ્રંથો બનાવ્યા. શિષ્યોને એ સર્વે બાળ્યો શિખવ્યાં. એક વખતે સનંદન ગંગાને કામે કિનારે હતો, તેની પરીક્ષા જોવાને આચાર્યે બેલાવ્યો. સનંદનપર ગુરૂની પૂર્ણકૃપા હતી. તેથી સનંદન ધારતો હતો કે ગંગામાં ગમે તેટલું પાણી છે, પણ મને યશી અડચણ આવશે નહિ એવા પૂર્ણ વિશ્વાસમાં મને કુપ્તી જવાના ભય વિના પાણીમાં પગ મૂકી ચાલવા માંડ્યું. એટલે ગુરૂ કૃપાથી તેના પગ નીચે કમળ ઉત્પન્ન થયાં. કેંડા પાણીમાં પણ કશી અડચણ આવી

નહિ. મંગામાં તેના પગ નીચે કમળ ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી સંકરાચાર્યે તેનું નામ પદ્મપાદ પાડ્યું.

આચાર્ય એક વખતે શિષ્યોને બ્રહ્મવિદ્યાનો બોધ આપતા હતા. તે વખતે પાશુપત મતાભિમાનીઓ પાસે બેઠા હતા, તેઓ વિવાદ કરવા લાગ્યા કે;—“ કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ અને દુઃખાત એવા મોક્ષના સાધન ભૂત પાંચ પદાર્થોને પશુપત ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા છે. કાર્ય—મહત્ત્વાદિ, કારણ—મૂળ ભૂત પ્રકૃતિ છે. યોગ—સમાધિ છે. વિધિ—ત્રિકાળરનાનાદિક છે, દુઃખાત—મોક્ષ છે. એમાં મૂળ ભૂત પ્રકૃતિ એજ જગત્તનુ ઉપાદાન કારણ છે અને પશુપતિ ઇશ્વર તે નિમિત્ત કારણ છે. ઘડાનું કુંભાર એ નિમિત્ત કારણ છે, તેનું પણ સંપક્ષ કરવું છે. માટે તમારું બ્રહ્મ એ જગત્તનુ ઉપાદાન કારણ છે, એ કહેવું અસંભવિત છે; કારણ કે અવયવ યુક્ત જડ અને અશુદ્ધાદિ લક્ષણોથી યુક્ત જગત્ત છે. એવા જગત્તનુ ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ કેમ સંભવે ? જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેના શુદ્ધ-ધર્મ તેનામાં રહેવો જોઈએ. પણ બ્રહ્મનો જે ધર્મ તે જગત્તમાં દેખાતો નથી. માટે બ્રહ્મ એ જગત્તનુ ઉપાદાન કારણ છે એ કેમ માની શકાય ? ”

આચાર્યે કહ્યું કે;—“ તમે જે બ્રહ્મથી ભિન્નનિમિત્તને ઉપાદાન કારણનો સ્વીકાર કરો છો તે યોગ્ય નથી. બ્રહ્મવિના બીજાને નિમિત્ત કારણત્વ કે ઉપાદાન કારણત્વ માનીએ તો ઉપનિષદમાં જેના જ્ઞાનથી અશ્રુતશ્રુત થાય છે અને આવજ્ઞાન વિજ્ઞાન થાય છે, ઇત્યાદિ બજાવેલું છે, તેને બાધ આવે છે. નિમિત્ત કારણના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે આ ઠેકાણે ઉપાદાન કારણનેજ પ્રદક્ષ્ય કરવું જોઈએ. તેને ઠેકાણે જે પ્રકૃતિનું પ્રદક્ષ્ય કરીએ, તો બ્રહ્મ એક છે અને—અદીતીય છે, એ શ્રુતિ વચનને બાધ લાગે છે. ” જગત્તની ઉત્પત્તિની પૂર્વે બ્રહ્મ વિના કોઈપણ પદાર્થો નહોતા એવું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેથી પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ ન માનતાં બ્રહ્મનેજ માનવો જોઈએ. કાર્યમાં ઉપાદાન કારણનો કામ પણ અંશ હોવો જોઈએ એવો જે તમારો મત છે તે બરાબર નથી; કેમકે હાથમાંથી વિંછી આદિ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ તેમાં હાથનો જરાપણ અંશ જોવામાં આવતો નથી. કાર્ય અને ઉપાદાન કારણ એ બેનું સમ-અપણું પણ આથી સંભવતું નથી. દેહાદિકથી થનારાં કાર્ય અનિત્ય છે. માટે બ્રહ્મ એજ મુખ્ય માનવો જોઈએ. ” ઇત્યાદિ બધી પ્રકારે પાશુપત મતનું ખંડન કર્યું. તેથી તેમણે પોતાના મત મૂકીને આચાર્યનો મત પ્રદક્ષ્ય કર્યો.

વ્યાસનો મેળાપ—આચાર્ય એક વખતે ગંગા કિનારે શિષ્યોને વ્યાસ સૂત્રનું લાખ્ય લખાવતા હતા; ત્યાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આવ્યો, તેણે પૂછ્યું કે તમે શું લખાવો છો ? આચાર્યના બોલ્યા પહેલાં એક શિષ્યે કહ્યું કે, આ અમારા ગુરુ છે તેમને સર્વ ઉપનિષદ અને વ્યાસસૂત્ર ઉપર અદ્વૈતવાણું લાખ્ય કર્યું છે, તે અમને શિખવે છે. એ સાંભળી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે,—તમે વ્યાસસૂત્રના લાખ્યકાર હો, તો વ્યાસ સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ સૂત્ર છે, તેનું વ્યાખ્યાન કરી બતાવો. એપરથી આચાર્યે નિરભિમાનથી તેના કહેલા સૂત્રનો લાવાથ કહ્યો કે;—“મરણ વખતે ભૂત સૂક્ષ્મ દેહ બીજથી યુક્ત જીવ એક દેહ મૂકીને બીજા દેહમાં જાય છે, ત્યારે પંચીકૃત પંચભૂતના સૂક્ષ્મ ભાગથી યુક્ત થઇને જાય છે.” તાલિંડત શ્રુતિમાં જૈમિનિએ ગૌતમને એજ પ્રમાણે જણાવેલું છે. આ ખુલાસો સાંભળી બ્રાહ્મણે પરીક્ષા લેવા, તેના કરેલા ખુલાસાનું ખંડન થાય એવા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ આચાર્યે તેને તોડી પાડવા શ્રુતિ-ઓનાં પ્રમાણ આપી પોતાના અર્થનું મંડન કર્યું. એ રીતે પરસ્પર ધણી પ્રકારે ખંડન મંડન આઠ દિવસ સુધી ચાલ્યા કર્યું. છેવટ શંકરાચાર્યે જીત્યા.* આચાર્યે પોતાનો મત સિદ્ધ કર્યો, તે જોઇ વ્યાસે પ્રસન્ન થઇ દર્શન આપ્યું. આચાર્યે પાસે જઇ નમન કર્યું.

વ્યાસે આચાર્યના કરેલા બ્રહ્મ સૂત્રપર અદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રતિપાદક શારિરક લાખ્યને સંમતિ આપી કહ્યું કે;—“તમે સર્વજ્ઞ છો, તમે અમારી પદવીને પામેલાજ છો. તમારા અખંડિત પાંડિત્યથી મને ધણો સંતોષ થયો છે. તમારાથી હું ધણો રાજ થાઉં છું. તમેએ મારા સૂત્રપર લાખ્ય કર્યું છે, એવું શ્રી શંકરના દૂત સંભાકરજીથી મેં જાણ્યું હતું એ લાખ્ય કેવું થયું છે, તે જોવાને આવ્યો છું.” આચાર્યે તેમને લાખ્ય જોવાને આપ્યું, તે જોઇને તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે—“ મારા સૂત્રપર પૂર્વે ધણા વિદ્વાનોએ લાખ્ય કર્યા છે, અને હજી પણ કરશે, પણ તમેએ તેનો જે ગ્રંથ અર્થ પ્રકાશ કર્યો છે. એવું તેઓ કદી કરી શક્યા નથી, અને હવે પણ તમારા જેવું કરશે કે નહિ તેની શંકા છે. હવે તમે ઉપનિષદ ઉપર વ્યાખ્યાન કરો અને દ્વૈતવાદીઓને જીતો.” આ સાંભળી આચાર્યે

* સાંખ્ય, બૌદ્ધ, જૈન, કણ્વાદ, આદિના મતોનાં વિસ્તારથી ખંડન જોવા હોય તો વ્યાસ સૂત્ર પર શંકર શારિરક લાખ્ય નામના ગ્રંથમાં જોવાં. એ અદ્વૈત ત્રિદાંત માટે અને બીજા મતો શ્રી રીતે ખોટા છે, એ સર્વે મતોમાં વાંચવા લાયક છે.

પોતાનાં કરેલાં ઉપનિષદોનાં બાળ્યો બતાવ્યાં. તે બાળ્યો શિષ્યોને શિષ્ય-
વ્યાં છે અને દ્વૈતવાદીઓને જીત્યા છે. હવે વિશેષ કરવાનું નથી, બાકી
કહી બતાવી જણાવ્યું કે, હવે આપ એક મૂર્હત (બે ઘડી) રોકાઓ.
માફ આયુષ્ય પૂરું થવાથી આ દેહ મથિકર્ણિકામાં મૂકી કેલાશમાં જવાને
મ્હું. એ સાંભળી વ્યાસે દેહ મૂકી દેવાની ના પાડી જણાવ્યું કે, હજી
તમારે કેટલાક વિદ્વાનોને જીતવા છે; જો કે તમે તેવા મંથો કર્યા છે,
પણ જાતે જીતવાની જરૂર છે. માટે હું તમને બીજાં સોળ વર્ષનું આયુ-
ષ્ય આપું છું, એમ કહી અંતર્યામિ થઈ ગયા.

આ પછી આચર્યે ભટ્ટપાદને મળવાનો વિચાર કર્યો. પ્રથમ પ્રયા-
ગમાં આવ્યા. ત્રિવેણીનાં સ્નાત કરી તેમાં સ્નાન કર્યું. તેટલામાં સમાચાર
મળ્યા કે ભટ્ટપાદ તુષામિ--ધાન્યનાં છોડાં સળગાવીને તેમાં બળી મરે
છે. આ સાંભળી આચાર્ય ત્યાં ગયા. શિષ્યોએ ભટ્ટપાદની પૂજા કરી.
આચાર્યે પોતાનું લાખ્ય બતાવ્યું. એ જોઈ ભટ્ટપાદ ખુશ થયા અને જણાવ્યું
કે; મેં ઈશ્વરને નહિ માનતાં વેદનેજ સ્વતઃપ્રમાણ્યું સિદ્ધ કર્યું છે. તથા
મુરદોદય પાપથી મુક્ત થવાને બળી મરું છું. આચાર્યે જણાવ્યું કે તમે
જો કર્યું છે તે ચોગ્યજ કર્યું છે. તેથી કાંઈ પાપ થયું નથી, હું તમને
મારા કમંડળનું જળ છાટી બચાવું એ સાંભળી ભટ્ટપાદે જીતવાની ઇચ્છા
બતાવી નહ. પરંતુ જણાવ્યું કે તમે મને જીતવાને આવ્યા છો, એ મેં
જાણ્યું છે, પણ મારે શિષ્ય મંડળ મિશ્ર જે મારા કરતાં અધિક નિપુણ
છે, તેને જ મ્હં જીતો એટલે સર્વન જીત્યા સમજશો. આપ સાક્ષાત્ શંકર
છો, તો મને તારક મત્રનો ઉપદેશ કરી કૃતર્ય કરો. પછી શંકરાચાર્યે
કાલક સ્વામીનો અવતાર જે ભટ્ટપાદ તેને તારક મત્રનો બોધ કર્યો.
તેથી એ મુક્તિને પામી પરમ ધામમાં ગયા. આચાર્ય મંડળ મિશ્રને મળવા
આકાશ માર્ગે અહિષ્મતી નગરી અથવા ચોળી માહેશ્વરમાં આવ્યા.
તે રાજ મંડળને ઘેર શ્રાદ્ધ હતું. તેથી કાંઈ ભિક્ષુક અંદર ન આવે, માટે
ધરનાં દ્વાર મજબુત બંધ કર્યા હતાં. એ જોઈ આચાર્યે પોતાની યોગ શક્તિથી
અંદર પ્રવેશ કર્યો. શ્રાદ્ધ બોજન માટે વ્યાસ અને જૈમિની આવ્યા હતા,
તેમણે આચાર્યનો ધણો સત્કાર કર્યો. મંડળ પંડિતે આ કાંઈ સ-વાસી
છે; એમ જાણ્યું હતું, શ્રાદ્ધ વખતે ક્રોધ કરવો ન જોઈએ, એવી શાસ્ત્રની
મર્યાદા છે, છતાં તેમને શ્રાદ્ધ વખતે આવેલા જોઈ, તેમણે ક્રોધથી વ્યાસ
અને જૈમિની સમક્ષ વિવાદ આદર્યો.--

x મુમતો પાસે તેમનાં શાસ્ત્ર શીખી તેમનોજ નાશ કરાવ્યો છે.

શંકરાચાર્ય અને મંડન ।મશ્નનો સંવાદ—“ મંડન મિત્રે કહ્યું કે;—અરે ! મુંડિઆ ધરનાં દ્વાર બંધ હતાં છતાં આ શ્રાદ્ધ સમયે તું ક્યાંથી આવ્યો ? શંકર—તું વિદ્વાનેનો શિરોમણી છે છતાં આવી રીતે કેમ બોલે છે ? હું પ્રશ્ન કરતો નથી ને તું બોલે છે, તો તું મને કહેતો નથી, પણ બીજા કોઇને કહેતો હપ્પશ. મંડન—તેં શું મદિરા પીધો છે ? શંકર—સૂત્રામણિયસમાં તમે એમજ કરો છો. અમે એમ સમજીએ છીએ કે એ ઠેકાણે દૂધ પીવું એમ કહ્યું છે. મંડન—ઓ મ.સ બક્ષક ! તું મરત થયો છે. શંકર—સન્યાસીને મધુ માંસ રહિત જિજ્ઞાસ કરવી કહી છે, તેથી અમે કદી ખાતા નથી, પણ સોમયાગાદિકમાં તું ખાય છે. મંડન—ગધે-ડાથી પણ ન ઉપડે એવી તું કંથા ઉચકે છે, ત્યારે તને ચોટથી જનોઇ શું ભાર કરતાં હતાં ? શંકર—તારા ખાપ ગધેડે પણ કંથા ઉચકાય નહિ, પણ ચોટથી ને જનોઇ રાખ્યાથી, શ્રુતિને ભાર લાગે છે. મંડન—સ્ત્રીનું પાલણ્યપોષણ કરવાની શક્તિ નહીં નહિ, ત્યારે તેં મુંડાવ્યું; ત્યારે આવડાં પુરતકો અને સિધ્ધાંતો ભાર કેમ વેડી શકે છે ? જાણી તારી પ્રજ્ઞાનિષ્ઠતા ! શંકર—ગુરૂની સેવા કરવામાં આજસને લીધે તું સ્ત્રી સેવનમાં નિષ્ઠા રાખી કર્મનિષ્ઠપણું કરે છે, એ જાણી તારી કર્મનિષ્ઠતા ? મંડન—સ્ત્રીના ગર્ભમાં રહી, સ્ત્રીએ પાળી પોષી મેટો ક્યો, તેનીજ તું નિંદા કરે છે, તેથી તારૂં કૃત્તનીપણું જણાઇ આવે છે ? શંકર—અરે મૂર્ખ ! જે સ્ત્રીઓનું તેં સ્તનપાન કર્યું, જે સ્ત્રીની યાનીથી તું જન્મ્યો, તે જાતિ સાથે મૂર્ખ તું રમજ કરે ખં ? મંડન—અગ્નિ હેતુદિક કરવાં તેં મૂર્ખા દીધાં છે, તેથી તને શ્રુતિ પ્રમાણે ઇંદ્રની હન્યનું પાપ લાગે છે. શંકર—તું શ્રુતિ પ્રમાણે પરમ પદને જાણતો નથી. તેથી આત્મ હત્યાને પામે છે, તેનો તું પ્રથમ વિચાર કર.

મંડન—તું દ્વારપાળને સૂચવ્યા વિના ચોરની પેઠે કેમ આવ્યો ? શંકર—તું બિશ્લુકનો ભામ બિશ્લુકને ન આપતાં ચોરની પેઠે કેમ ખાઇશ ? મંડન—કર્મકાલેનસંભાવ્યોઞઃ—શ્રાદ્ધ કર્મ કરતી વખત હું નહિ બોલું. શંકર—સંસ્કૃત બોલવામાં યતિ ભંગ કરનારા તારૂં જ્ઞાન જણાઇ ચૂક્યું ? યતિભંગનો સમાસ આ ઠેકાણે પછીના સમાસનો અર્થ ન કરવો પણ પંચમીના સમાસનો અર્થ ‘ યતિર્થા ભંગ પામેતો છું. ’ એવો કરવો. મંડન—તે પ્રજ્ઞ ક્યાં ? આ સન્યાસ ક્યાં ? અને આ કળીકાળ ક્યાં ? આ તો સ્વાદિષ્ટ બોજન કરવાની ઇચ્છાથી તેં આ વેષ ધારણ કર્યો છે, એમ સમજાય છે. શંકર—ક્યાં સ્વર્ગ ? અને ક્યાં દુરાચાર ? ક્યાં અગ્નિહોત્ર ? અને ક્યાં કલિકાળ ? કેવળ તેં કામની—મૈથુનની કામ-

નાથી કર્મ કરવા આ વેષ ધારણ કર્યો લાગે છે. " એ રીતે મંડન પંડિ-
તનું બોલવામાં ઉદ્દતપણું જોઇ વ્યાસ તથા જૈમિનીએ તેને ચેતવ્યો કે,
" જોણે અદ્વૈતપણું સ્થાપન કરેલું છે, એવા યતિને તું ન કહેવાનું કહે
છે એ ધરીત નથી " ક્રિયાદિ કહ્યું. તેથી મંડને જ્ઞાત થઇ આચાર્યનું
વિધિથી પૂજન કર્યું, ક્ષમા માગી, બિજ્ઞા કરવા ઉઠવાનું કહ્યું. શંકર—
" મંડન ! હું વાદરૂપી બિજ્ઞાની ઇચ્છાથી આવ્યો છું. તેથી તારે તેની
બિજ્ઞા આપવી. આપણા બંનેમાં જે દારે તે તેનો શિષ્ય થઇ રહે. આ
સિવાય બીજી બિજ્ઞાની મારે વધારે ઇચ્છા નથી. " પછી વાદ વિવાદ
કરવાનું કબુલ કરી બિજ્ઞા કરવા ઉઠ્યા. વ્યાસ, જૈમિની, શંકરાચાર્ય અને
મંડન સર્વ સમ્મત થયા.

મંડનમિશ્ર પંડિત ધણા દિવસથી વિવાદ કરવા ઇચ્છતો હતો, વિવા-
દમાં તે કાળને ગણતો નહિ, આ જોગ તેને મળ્યો તેથી રાજ થયો.
તે ઇશ્વરને ન માનનારો પૂર્વમિર્માસક હતો. તેથી તેને નિરીશ્વરવાદી કહેતા
હતા. વિવાદ કરવાનો દિવસ નક્કી કર્યો. શંકરાચાર્ય વિવાદ કરવાને તૈયાર
થઇ બેઠા મંડન મિશ્ર પણ પોતાની સ્ત્રી સરસ્વતીને સાથે લઇને આવ્યો.
પ્રથમ બંનેએ પ્રતિજ્ઞા કરી. શંકરાચાર્ય—“ બ્રહ્મ સત્ય છે. તે હું સિદ્ધ
કરી આપીશ. જો હું હારીશ, તો ભગવાં વચ્ચે તજી ધોળાં વચ્ચે પહેરી
ગૃહી થઇશ. દાર જીતને નિર્ણય સરસ્વતી કરશે. " મંડન પંડિત—
" વેદનો કર્મકાંડ એજ સત્ય છે, એ હું સિદ્ધ કરી આપીશ; જો હું
હારીશ તો ગૃહીપણું તજીને ભગવાં વચ્ચે પહેરી સંન્યાસી થઇશ. દારજી-
તની સાક્ષી સરસ્વતી છે. " સરસ્વતીએ સાક્ષી રહેવાની વાત કબુલ કરી.
પછી સરસ્વતીએ બંનેના ગળામાં પુલની માળા પહેરાવી કહ્યું કે, જેના
ગળામાં આ પુલની માળા કરમાશે, તેની દાર થઇ હું સમજીશ. પછી
વિવાદ શરૂ થયો. અંતરિક્ષ દેવો વામાનમાં બેસી જોવા ઉભા રહ્યા.

મંડન—“ જીવ અને ઇશ્વરનું એકપણું છે, એવો જે તમારો મત
છે, તેને માટે કંઇ પણ પ્રમાણ નથી. જે ઉપનિષદનાં પ્રમાણ આપો છો,
તેમાં કર્મ સફળતા નથી તેથી તમારો મત મારે માન્ય નથી. " એ સાં-
ભળી શંકરાચાર્યે તેમને શ્રુતિઓનાં ધણાં પ્રમાણ આપી મંડન પંડિતના
મતનું ખંડન અને પોતાના મતનું મંડન કર્યું, એ વિવાદ ફરેલાક દિવસ
સુધી ચાલ્યા કર્યો. બેમાં બ્રહ્મ સત્ય એ, સિદ્ધ કરી આપી આચાર્યે
તેનું સ્થાપન કર્યું. મંડન પંડિતના ગળામાંની પુલની માળા કરમાઈ મઇ.
એ જોઇ સરસ્વતીએ આચાર્યનો જય થયો દર્શાવ્યો. આ વિવાદમાં સર-

સ્વતીને પણ સાક્ષી રહેતાં સુધીનો દુર્વાસા મુનિનો શાપ હતો તે મુકા થયો. તેથી એ બ્રહ્મલોકમાં જવાને તૈયાર થયા, પણ આચાર્યે તેને અટકાવી પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, હું તમને કહું ત્યારે જાજો. સરસ્વતી તેમનું વચન માની રહ્યા. મંડન પાંડિતના મતનું અનેક પ્રમાણો આપી ખંડન કર્યું. પરંતુ તેના મનમાં એમ આવ્યું કે, સર્વ જૂન ભવિષ્યને જાણનારા જૈમિનીનાં કરેલાં પદોનું ખંડન કેમ થઈ શકે ? એવા તેમના સંશયથી શંકરાચાર્યે કહ્યું કે, જૈમિનીના વચનોનું ખંડન થયું નથી, તેમણે જરાએ ભૂલ કરી નથી, પણ આપણેજ પૂર્ણ જ્ઞાન વિના તેમના અભિપ્રાયને બરાબર સમજી શક્યા નથી. એમ કહી જૈમિનીના સૂત્રાર્થને બરાબર ચમત્કાર્યો, પણ તેમનો સંશય મર્યાદા નહિ. એપરથી જૈમિનીનું સ્મરણ કરતાં તેમણે આવી જણાવ્યું કે;—“ આચાર્યે જે અર્થ કહ્યો છે તેજ ખરો છે તેનો તારે સ્વીકાર કરવો. આ સંક્ષાત્ શિવનો અવતાર છે. શિવપુરાણમાં ચાર યુગમાં ચાર મોટા જ્ઞાનીઓ થવાનું ભવિષ્ય જણાવ્યું છે. તેમાં પ્રથમ કૃતયુગમાં કપિલ, ત્રેતાયુગમાં હસ્તિનાય, દ્વાપરમાં વેદ વ્યાસ અને કલિયુગમાં શ્રીશંકરાચાર્ય છે. માટે તારે તે મતને પ્રમાણ ગણી સંસાર સાગર તરવો એ ધર્મીત છે ” એ પ્રમાણે કહ્યાથી મંડન પાંડિત શાન્ત થયા, શંકરાચાર્ય પાસે માગી માગી અને સર્વ ત્યાગ કરી શરણે આવી આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા તૈયાર થયા.

શંકરે મંડનમિત્રપર કૃપા કરી સરસ્વતી સામું જોયું. સરસ્વતીએ તેમનો આશ્રય જાણી લીધો. તેપરથી સરસ્વતીએ જણાવ્યું કે, “ પત્નીએ પણ આ માની અર્ધમગિતા છે એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે, માટે મને જીતો ત્યારે ખરા. ” એ પરથી આચાર્યે સરસ્વતી સાથે સત્તર દિવસ સુધી વિવાહ ચલાવ્યો. તેમાં સરસ્વતી હાર્યો. સરસ્વતીએ શંકરને જીતવા કઠિન જણ્યા. આચાર્ય બાળવયમાં સંન્યાસી થયા છે. માટે તેઓ કામ શાસ્ત્ર જોણતા નહિ હોય, એવા વિચારથી તેમને કામ કળાના પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ શંકર સર્વજ્ઞ હતા, તેમનાથી કાંઈ અજાણ્યું નહોતું, તે ધારે તે કરવા શક્તિમાન હતા, પણ મર્યાદાને આધિન હતા. પ્રશ્નોના ઉત્તર ન આપે તો અસર્વજ્ઞ પણ જણાય અને ઉત્તર આપે તો યતિ ધર્મને બાધ આવે. જાહેર રીતે ઉત્તર આપી શકાય તેવું નહોતું. તેથી અજાણ્યા હોય તેવી રીતે સરસ્વતી પાસે એક માસની મુદત માગી, તે સરસ્વતીએ આપી.

આચાર્ય પોતાની કામ સિદ્ધિ માટે તૈયાર થયા. અમરક રાજા મૃગયાના પરિશ્રમથી મૂર્છિત થઈ મરણ પામ્યો હતો, એવું આચાર્ય યોગ બળથી જાણી લીધું, તેના મૃત દેહમાં યોગ બળથી પ્રવેશ કરી, તેમની

શૈષ્ટીઓના હાવ બાવનો અનુભવ લેવા ધાર્યો. પદ્મપાદે તેમ કરવામાં શંકા કરી, ત્યારે આચાર્યે જણાવ્યું કે, “ આસક્તિ રહિત પુરૂષને કોષ જાતને દોષ લાગતો નથી, જેને હુંપણું મૂળમાં જ હોતું નથી, તેને કોષ કાર્ય અડચણુ કરી શકતું નથી, તત્ત્વવેત્તા કોષ કાર્યથી લોપાતા નથી. હું આ શરીરથી કામ શાસ્ત્રનો અનુભવ લેવા ધારું, તોપણ મને અડચણુ નથી, પણ પરંપરાના સંપ્રદાયને બાધ ન આવે જણીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરી અનુભવ લેવા ધાર્યો છે. ” છત્યાદ દાખલા, દૃષ્ટાંતો અને શાસ્ત્ર પ્રમાણોથી તેમની શંકા દૂર કરી. આચાર્ય તરતજ આકાશ માર્ગે એક વનમાં તળાવ હતું ત્યાં આવી ઉતર્યા. ત્યાં એક ગુફા હતી, ત્યાં પોતાના દેહને શિષ્યોના સંરક્ષણ તળે મૂકી અમરક રાજના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો.

અમરક રાજ તરતજ આજસ મન્ડી બેઠો થયો. તેથી રાણીએ અને પ્રધાનો આદિ સર્વ આનંદ પામ્યા. રાજ સંજીવન થયો જણી પુરોહિતોએ તેમના પર શાંતિક્રિયા કરી. ઇંદ્ર જેમ સ્વર્ગનું પાલન કરે, તેમ રાજ પ્રજાનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરવા લાગ્યો. દેશમાં જળ, ફળ અને સમૃદ્ધિ અધિક થવા લાગ્યા. રાજનું તેજ પ્રથમ કરતાં કોષ અલૌકિક જણાતું હતું, તેમજ દિવ્ય ગુણોવાળો જણાતો હતો. છત્યાદિથી આ કળિકાળ પણ ત્રેતાયુગ જેવો લાગતો હતો. આ ઉપરથી પ્રધાને એવો વિચાર કર્યો કે; આ કોષ પૂર્ણ ઐશ્વર્યવાન યોગીરાજે રાજના શરીરમાં કેમ જણે પ્રવેશ કર્યો નહોતો ! મારે એ ફરી પોતાના દેહમાં ન જાય તેવો ઉપાય કંવો. એમ વિચારી નોકરોને આજ્ઞા કરી કે જ્યાં તમે કોષ મૃતદેહ પડેલો દેખો, તેને તેજ સ્થળે બાળી મૂકજો. એવી પ્રધાનની આજ્ઞાથી વનમાં ચારે તરફ નોકરો ફરવા લાગ્યા.

આચાર્યે રાજના દેહમાં પ્રવેશ કરી વાતસાયન કામશાસ્ત્ર પ્રમાણે કામકળાને અનુભવ મેળવ્યો. વાતસાયન સૂત્ર આધારે પોતાના અનુભવથી કામશાસ્ત્ર સંબંધી નવિન વિષયોથી ભરપૂર એક ગ્રંથ બનાવ્યો. એક માસની મુદત પુરી થવા આવી હતી. તેથી શિષ્યોને ચિંતા થવા લાગી, પદ્મપાદે સર્વ શિષ્યોને ધીરજ આપી, આચાર્યના દેહને સંભાળી રાખવા બલામણુ કરી, પોતે કેટલાક શિષ્યને સાથે લઈ શોધતા શોધતા ગાયક વેશે અમરકરાજની નગરીમાં આવ્યાં. તળવીજથી અંતઃપુરમાં રાજ હતો ત્યાં પ્રવેશ કર્યો; જમ “માધિક ” ગાયન કર્યું. રાજ સમજી ગયો. ગાયકોને જ્ઞાનમાં સમજાવી રાજ આપી પોતે રાજના શરીરમાંથી નીકળીને ગુફામાં શિષ્યોના રક્ષણ નીચે દેહ હતો ત્યાં આવ્યા, જુએ છે તો પોતાના દેહ પ્રધાનની આજ્ઞાથી અગ્નિસંસ્કાર થતો જણાતાં તરત તેમાં પ્રવેશ

કર્થો કે, દેહમાં સંસાર આવી; નૃસિંહ ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં તેણે અગ્નિ
જ્વાલે કર્યો યુદ્ધમાંથી શિષ્યો સાથે બહાર નીકળી મંડનમિત્રને ઘેર આવ્યા.

સરસ્વતીએ વંદન કરી કહ્યું કે; “ હે બ્રહ્મા ! તમે સર્વ વિદ્યાના,
સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના ઇશ્વર અને બ્રહ્મણોના પશુ અધિપતિ સાક્ષાત્
શિવ છો, મને કામકળામાં જીતવાની એક માસની મુદત માગી હતી એ
કેવળ મનુષ્ય ધર્મને અનુસરીને તમે કર્યું છે. તમે સર્વજ્ઞ છો, સર્વજ્ઞને સર્વ
સહેલ છે, હવે હું જાઉં છું, ” એ સાંભળી શંકરાચાર્યે સ્તુતિ કરી ક્રમ્પ
અંગ નામે સ્થાનમાં શારદા નામથી રહેવાનું કહ્યું. સરસ્વતીએ તેમ કરવા
હા પાડી બ્રહ્માના પરમ ધામમાં ગયાં. મંડન મિત્રને આચાર્યે સંન્યસ્તની
દીક્ષા દીધી તત્ત્વમસિ મહા વાક્યનો ઉપદેશ આપ્યો. તેમજ ગુર મહિ-
માને સારી રીતે સમજાવ્યો, મંડનમિત્ર મુરેશ્વ એ નામથી આચાર્યના
મુખ્ય શિષ્યોમાં ગણાવા લાગ્યા.

આચાર્ય દુષ્ટ પાખંડ મતોનું ખંડન કરતા, ભક્ત લોકોને સહમોહ
દેતા અને અદ્વૈત માર્ગનું સ્થાપન કરતા અનેક દેશોમાં ફરતા ફરતા દક્ષ-
ણના મહાગાંધારી દેશોમાં પોતાનો મત તથા અંધોનો પ્રચાર કરતા ઓરૈલ
નામના પર્વત ઉપર પધાર્યા, ત્યાં તેમણે પાતાળ મંડામાં સ્નાન કર્યું, અ-
લ્પકાળનું નામે શિવલિંગની પૂજા કરી, ત્યાં શ્રેષ્ઠ શિષ્યોને શારિરિક બાળ્ય
બતાવ્યા. અહીં પાશુપત, વીરવૈષ્ણવ, શૈવ, અને માહેશ્વર મતવાળાને સુરે
શ્વરાદિ શિષ્યોએ જીત્યા તેમાં કેટલાક આચાર્યના શિષ્ય થઇ રહ્યા, શ્રીશૈલ
પર્વતપર એક વખતે એક કાપાલિક કપટ વેશથી આચાર્યનો નાશ કરવાની
ઇચ્છાથી આવ્યો. એ ભેગવ ભક્ત કાપાલિક પોતાના ઇષ્ટની સિદ્ધિનો લાભ
જોઇ બોલ્યો કે,—

“ હે મહાત્મા ! સર્વજ્ઞતા, સુશીલતા, દયાળુતાદિક આપના સકલ
શુભ ગુણો સાંભળીને આપના દર્શનાર્થે આવ્યો છું. આપે પરોપકાર માટે
જ દેહ ધર્યો છે. આપની સદ્ગુણિ સર્વ સ્થળે ગવાય છે, આપ અદ્વૈતીય
બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારા ઉત્તમ યતીન્દ્ર છો. આપની પાસે આવનાર
મનુષ્યો પોતાના મનોર્થો સંજ્ઞા કરી જાય છે. મેં આ દેહ સ્વર્ગે જવા
માટે સો વર્ષ તપ કરીને ભંડવનાથને ડસત્ર કર્યા છે. તેમણે મને
કહ્યું છે કે:-તું કામ સર્વજ્ઞ પુરુષનું અગર રાજનું મસ્તક અગ્નિમાં હોમીશ,
તો સદેહે સ્વર્ગમાં જાશ. તેથી હું ચારે તરફ ફરું છું, પણ મને કામ
તેવો મળ્યો નથી, તેથી નિરાશ થઇ આપની પાસે આવ્યો છું. આ દેહ
ક્ષણભંગુર છે. મસ્તક આપવાથી આપની અપાર કીર્તિ વધશે અને મારું

કામ થશે. મસ્તકની માગણી કરતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી; કેમકે જીવિત જોને વહાણું ન હોય ? આપતો કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, આપને સ્ત્રીરની આસક્તિ નથી, આપે પરોપકાર માટેજ દેહ ધર્યો છે, આપ કૃપા કરો તો માફ કામ થાય. હયાળુ પુરૂષો તો પોતાનું સ્ત્રીર કેવળ પર-માર્થેજ ધારણ કરે છે, આપને ધન, પુત્ર, મિત્રા લોક તૃષ્ણા કશું નથી. પરોપકાર વિના આપને ખીણું કોઈ કર્તવ્ય પણ નથી, હૃદીયી ઋષિએ ઇન્દ્રને પોતાનાં હાડકાં કાઢી આપ્યાં હતાં. જીમુતવાહને નાગ રક્ષણ માટે મરડને પોતાનો પ્રાણ આપ્યો હતો. તેથી તેમની અમર કાર્તિ રહી ગઈ છે. મારી માગણી અયોગ્ય છે, તેથી હું ખીલું છું, પણ આપ જેવા પરોપકારી પુરૂષો મારા જેવા સામણને ન આપે એ સંભવ નથી. ” પ્રત્યાદિ.

આ સાંભળી આચાર્ય બોલ્યા કે;—“ હું ખુશીથી માફ મસ્તક આપીશ. માટે મારા શિષ્યો કે કોઈ ન જાણે તેમ તારે એકાંતે આવવું. નહિતો તારું કામ થવું કઠિન થશે. ” કાપાલિક રાજ થતો પોતાને સ્થળે ગયો. શિષ્યો સ્નાન સંધ્યાદિક કરવાને ગયા, ત્યારે આચાર્ય દેહ મૂકી દેવાની ઇચ્છાથી જીવને પરમાત્મા સાથે નિર્ધોમ કર્યો. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સિદ્ધાસન વાળા બેઠા એટલામાં કાપાલિક આવ્યો. તેણે ત્રિશૂળ ઉગ્રામી મારવાની તૈયારી કરી; યોગ બળથી આવેજ જાસ પદ્મપાદનાં અંતઃકરણમાં પડયો. તેથી પદ્મપાદને કોઈ ચડયો, તાત્કાલિક તે ધ્યાન કરી મંત્ર બળથી નૃસિંહ સ્વરૂપને પામી કાપાલિકપર ધસ્યો. પ્રહલાદ સ્મરણથી જેમ હિરણ્યકશ્યપુના દેહને નૃસિંહે નષ્ટ વડે ચીરી નાંખ્યો હતો, તેમ કાપાલિકને ચીરી નાંખી મોટી ગર્જના કરી. એ સાંભળી સર્વ શિષ્યો દોડી ત્યાં આવ્યા. જોયું તો આચાર્ય સમીપ કાપાલિકને મરણ પામેલો દોઠો. પછી નૃસિંહરૂપ પદ્મપાદે જોસથી ત્રણ મોટી ગર્જના કરી. તેથી આચાર્યની સમાધી ઉતરી ગઈ, નેત્ર કેમળ ઉઘડી ગયાં અને નરસિંહ સ્વરૂપ જોયું. આચાર્ય પ્રાર્થના કરવાથી નૃસિંહ સ્વરૂપ સમાધિ જઈને પદ્મપાદ મૂળ સ્વરૂપે થયા. પદ્મપાદે સર્વ વાત કહી બતાવી આ ચમત્કાર નજરે જોનાર શિષ્યોએ આચાર્યની સ્તુતી કરી.

શિષ્યો—આચાર્ય તીર્થ સ્થળોમાં ફરતા ફરતા પાપથી મુક્ત કરનાર મોક્ષકર્મદેવમાં આવ્યાં મોક્ષકર્મદેવની સ્તુતી કરી દર્શન કર્યો, ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી, હરિશંકર નામના દિવ્ય સ્થાનમાં આવ્યા; ત્યાં બેદવાદીઓના ભ્રમ દાખવાને શિવ અને વિષ્ણુ એ બે દેવો સાથે રહે છે, આચાર્ય બંને દેવને બાથ પડે એવા હીમચર્મી શ્લોકથી શાન્ત ચિત્તે સ્તુતી કરી. મુકાનિકા

દેવીના મંદિરમાં આવ્યા, ત્યાં એક બ્રહ્મણ અને તેની સ્ત્રી પોતાના મરણ પામેલા પુત્રને જોળામાં લઇ મહા કલ્પત સાથે રૂદન કરતા હતા; એ જોઇ આચાર્યને દયા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે ત્રૈલોક્યનાથની સ્તુતી કરી, એ બ્રહ્મણના પુત્રને સજીવન કરાવ્યો. એ સ્થળમાં ત્રણ દિવસ રહી મીવણી મામમાં આવ્યા. એ ગામમાં વેદન જે હજાર બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. તેમાં પ્રભાકર નામે ઉત્કૃષ્ટ બ્રાહ્મણ સર્વે પ્રકારે સુખી હતો, પણ તેનો પુત્ર ગંડા જેવો હોવાથી દુઃખી હતો. એનો પુત્ર મુખેથી બોલતો નહિ, ખાવાનું વખતે ખાય અને વખતે ખાતો નહિ, ઇંકારાઓ રમવાનું કહે તો રમે નહિ, તેઓ બહુ મારે તોપણ બોલે નહિ. તેને અક્ષર જ્ઞાન મૂળે કાંઇજ નહોતું. સાવ જડભરત જેવો દિસતો હતો. તેથી તેને જૂતનો વળમાક હશે, એવા વહેમથી પ્રભાકર કાંઇ મહાત્માને બતાવવાને ઇચ્છતો હતો. આચાર્ય ધણા શિષ્યો સાથે ગામમાં મહાદેવના દેવળમાં ઉતર્યા છે, એવું સાંભળીને એ પુત્રને તેડી લાવ્યો. અને આચાર્યને ચરણે નમાવ્યો. પણ તે ચરણમાં જડની પેઠે પડ્યોજ રહ્યો. તેથી પ્રભાકરે તેમની સર્વ હકીકત કહી બતાવી.

આચાર્યે તે બાળકને કહ્યું કે:—“ ઉઠ, તું કાણ છે ? અને આવી બાળએષ્ટા કમ કરે છે ? ” બાળકે જવાબ આપ્યો કે:—“ હે ગુર ! હું જડ નથી, પણ જે જડ છે તે મારા સાનિધ્યને લીધે પ્રવર્તે છે. શોક, મોહ, ક્રોધ, પિપાસા, જરા અને મૃત્યુ એ છઠ્ઠિર્મિઓથી જનમતું, જનમ્યા પછી જીવતું, વૃદ્ધિ પામતું, ફેરફાર થતું, ધટતું, અને નષ્ટ થતું એ છ ભાવ વિકારો રહિત, જે કેવળ સુખરૂપ પરમપદ છે તે હું છું. હે ગુર ! આ મુમુક્ષુ લોકોને પણ મારા જેવો અનુભવ મળે એમ ઇચ્છું છું. એટલું બોલી બાર શ્લોકથી પ્રપંચ રહિત પરમાત્માના તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું. એ બાર શ્લોકથી આત્મ તત્ત્વ હાથમાંના આમળા પ્રમાણે પ્રકાશિત કર્યું. તેથી તે બાળક હસ્તામલક નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

આચાર્યે જાણ્યું કે તેને ગુર વિના આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થયું છે. તેથી એ કામ યોગી હોવો જોઇએ, પછી તેના મસ્તકપર હાથ મૂક્યો. પ્રભાકરને સમજાવ્યો કે આ તારા પુત્રને પોતાના દેહાદિકપર પ્રીતિ નથી, તો ધર આદિમાં તો ક્યાંથી આસક્તિ હોય ! એનાથી તમને કશો લાભ પ્રાપ્ત થવાનો નથી છત્યાદિ કહેવાથી પ્રભાકરે તેને આચાર્યને ચરણે રાખ્યો, આચાર્યે તેને બ્રહ્મવિદ્યાનું શિક્ષણ આપ્યું, ત્યાંથી આચાર્ય શિષ્યો સાથે તુંગભદ્રા કિનારે સુજેરી નામે પુર્ગમાં આવ્યા, ત્યાં રહી શિષ્યોને બાળ્ય શિષ્યનાં, એક મઠ સ્થાપી ત્યાંના સંપદાય ચત્રાવવાને મુરેશ્વરને રાખ્યા.

શંકરાચાર્યનો ગિરી નામનો શિષ્ય હતો. તે ગુરુની સેવામાં નિરંતર મન રાખતો હતો. એક વખતે ગુરુના વસ્ત્ર ધોવાને નદીએ ગયો, નિત્ય કથાનો વખત થયો પણ આવ્યો નહિ, બીજા શિષ્યો કથા આરંભનો શ્રીતિ પાઠ કરવાને તૈયાર થયા, પણ ગિરી આવતા સુધી થોભાવાનું આચાર્યે જણાવ્યું. તેથી પદ્મપાદે જરા ગર્વથી કહ્યું કે, એ મંદબુદ્ધિનાની શું વાટ જોવી ? પદ્મપાદના એવા ગર્વને ઉતારવાને આચાર્યે ગિરી જે નદીપર હતો, તેને ત્યાંજ ચોદે વિદ્યા આપી દીધી. તેથી ગિરી નદીપરથી આવતાં બ્રહ્મ તત્વને પકટ કરનારા તોટકવૃત્તોથી ગુરુની સ્તુતિ કરતા આવ્યો અને ઉપ-નિષદ્ધના ભાગને પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો. એ જોઇ પદ્મપાદાદિ શિષ્યોનો ગર્વ ઉતરી ગયો. તોટકવૃત્તથી આત્મતત્વ પ્રતિપાદન કર્યું. તેથી તેનું નામ તોટકાચાર્ય પડ્યું અને એ પણ મુખ્ય શિષ્યોમાં ગણાવા લાગ્યો. અહો ! ગુરુ કૃપાની ખલિહારી છે ! જે જીવંતી પર્યંત પ્રયત્ન કર્યાથી નથી પ્રાપ્ત થતું; તે ગુરુ સેવાના પ્રતાપે સહેજ પ્રાપ્ત થાય છે ! ગુરુની સેવાનો મહિમા અપાર છે. તે આ લોક અને પરલોક બંને સુધારે છે.

આચાર્યને પદ્મપાદ, સુરેશ્વર, હસ્તામલક અને તોટક એ ચાર મુખ્ય શિષ્યો હતા. ગુરુકૃપાથી તેનો પ્રતાપ અલૌકિક હતો. તેને લોકો ચાર વેદ-રૂપ ગણતા હતા અને તેનો મહીમા ગાતા હતા. આચાર્ય શૃંગેરીમાં રહ્યા ત્યાં સુધી નિત્ય બ્રહ્મ વિદ્યાનો બોધ ચાલતો હતો. ત્યાં બ્રહ્મ વિદ્યાના મં-થોપર વાર્તિક રચાયા. સુરેશ્વરે “ નેબ્યકર્મ્ય સિદ્ધિ ” નામે ગ્રંથ કર્યો. તેને આચાર્ય ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જ્ઞાનંદ પામ્યા. યજુર્વેદના તૈત્તરિય શાખાના ઉપનિષદ ઉપર તથા કણ્વ શાખાના ઉપનિષદ ઉપર આચાર્યે ભાષ્ય કર્યા હતાં. તેપર સુરેશ્વરે વાર્તિકો રચ્યા. એ વાર્તિકો સુરેશ્વરે ગુરુને અર્પણ કર્યા પદ્મપાદે ગુરુની આજ્ઞાથી સૂત્રભાષ્યની બે ટીકાઓ કરી. પહેલી પંચવાદી અને બીજી વૃત્તિ તથા વ્યાસ મુનિના સૂત્રો ઉપરના ભાષ્યની વિવેચના વિજયહિતિમ્ નામે કરીને ગુરુને અર્પણ કરી. ગુરુએ નિહાળીને કહ્યું કે;— હે વત્સ ! આ ટીકામાંથી પાંચ પદ્મ પૃથ્વીમાં પ્રચાર પામશે અને ચાર સૂત્રના ભાષ્યનું વાર્તિકજ પ્રચારમાં આવશે. પ્રારબ્ધ કર્મથી જ્યારે તું પૃથ્વીમાં ફરી વાચસ્પતિ નામથી જન્મ ધરીશ, ત્યારે તું મારા ભાષ્યપર અતિ ઉત્તમ ટીકા કરીશ. તે પૃથ્વીના પ્રભય સુધી અચળ રહેશે. ” આનંદ આદિ શિષ્યોએ પણ પોતાની શક્તિ આત્મતત્વના પ્રકાશ માટે વાપરી ધણી ઉત્તમ ગ્રંથો કરેલા છે. પદ્મપાદ ગુરુની આજ્ઞા લઇ તીર્થ યાત્રા કરવા જવા તૈયાર થયો. તેમને આચાર્યે ગુરુ મહિમા વિષે અને માર્ગમાં શીરીતે વર્તવું એ વિષે બોધ કર્યો હતો.

માતાનો મેળાપ—એક વખતે આચાર્યે ઋષ્યશૃંગ પર્વતપર ધ્યાન કર્યું હતું. ત્યાં ધ્યાનમાં માણને મંદવાડ આવ્યો છે અને પોતાનું સ્મરણ કરે છે એવું જાણ્યું, જાણતાજ શિષ્યોને ત્યાં રાખી પોતે તુરત કાલટીમાં પોતાને ઘેર માણ પાસે આવ્યા. માણને પ્રણામ કરી કહ્યું કે:—હું આપના યાદ કરવાથી આવ્યો છું. શોક મૂકી દમ જે કામ હોય તે બતાવો. માણ પોતાના પુત્રને જોઈ ખુશી થયા અને ધીમેથી કહ્યું કે:—“પુત્ર ! મેં મારી આ દશામાં તને જોયો એ ધણું સાઈ થયું. માઈ જીવિત હવે વધારે વખત ચાલવાનું નથી. તેથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ દેહને યોગ્ય સંસ્કાર કરી અને પરદોષ પહોંચાડજે.” આ સાંભળી આચાર્યે માણને બ્રહ્માનંદ મળે તેવા બ્રહ્મનો બોધ કરી માતાના મનમાં ઠસાવ્યો. તેથી એ પરમપદને પામ્યા દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરવા માણને વચન આપ્યા પ્રમાણે તૈયાર થયા; પણ સર્ગાવાહલાઓએ તેમને કહ્યું કે, તમે સંન્યાસી છો, તમને એ સંસ્કાર કરવાનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે અધિકાર નથી. આચાર્યે કહ્યું કે, મેં માણને વચન આપ્યું છે, મને કશો બાધ લાગતો નથી છતાંદિ કહાથી કોઈ ત્યાં આવ્યા નહિ; એટલુંજ નહિ પણ ગામમાં કોઈએ “આગ” પણ આપી નહિ. તેથી આચાર્યે તેમને શાપ આપ્યો કે; “આજથી તમે વેદથી શ્રદ્ધ થશો. તમારે ત્યાં કોઈ સંન્યાસી ભિક્ષા કરવા આવશે નહિ અને તમારા ઘર સમીપમાંજ મુડદા બાળવામાં આવશે.” પછી આચાર્યે પોતે કાષ્ટ એકઠાં કર્યા, માણના જમણા હાથમાંથી અગ્નિ પ્રકટ કર્યો. એ અગ્નિવડે માણના શ્વને પોતે દહન કર્યું. આચાર્યના શાપથી કેરલા દેશના કાલટીમાં આજે પણ મુડદા ઘર પાસે બાળવામાં આવે છે, કોઈ સંન્યાસી ત્યાં ભિક્ષા કરતા નથી અને બ્રાહ્મણો વેદ વિહિન છે. આપરથી સમજવાનું છે કે;—“કોઈપણ મહાત્માનો જાણી જોઈને અપરાધ કરવો નહિ. કોઈ મહા પુરુષને જ્ઞાત જોઈને તેને દુઃખ લાગે તેવું કંઈ કરવું નહિ; કેમકે વખતે તેવા પુરુષથી વંશ પર્યંતના સુખનો નાશ થાય છે.”

તિવ્ર સ્મરણ શક્તિ;—પદ્મપાદ રામેશ્વર તરફ યાત્રાએ ગયેલા, ત્યાં રરતામાં તેમના પૂર્વાશ્રમના મામાનું ઘર આવતાં; ત્યાં પોતાના પુસ્તકો રાખી ગયા હતા. એ પુસ્તકોમાં શંકરાચાર્યે કરેલા લાખ્યપરની પોતે કરેલી ટીકા હતી, એ તેના મામાએ વાંચી, તેમાં પ્રભાકર, લલ્લપાદ આદિના મતનું ખંડન હતું. એ તેનો મામે જોઈ શક્યો નહિ; કેમકે પોતે દ્વૈતવાદી હતા. તેથી એ પુસ્તકોવાળું ઘર સગાગાવી દીધું. પછી પદ્મપાદ આવ્યા, તેણે એ સાંભળી શોક કર્યો અને ફરી એવી ટીકા લખવાનો વિચાર કર્યો, તે જાણી તેને મામે તેને કંઈ ચીજ ખવરાવી દીધી. તેથી તેની બુદ્ધિ મંદ થઈ જતાં, ટીકા લખવી પણ

રહી. આચાર્ય કેરલ દેશમાં હતા. ત્યાં પદ્મપાદે આવી તીર્થેની વિગત કહી સાંભળાવી કહ્યું કે:—મેં બાળ્યપર કરેલી ટીકા મારા પૂર્વાશ્રમના મામાને ત્યાં બળી ગઇ. એટલું જનહિ પણ હવે તે લખવાની મારી મતિ ચાલતી નથી. માટે આ અપાર દુઃખમાંથી મને મુક્ત કરો. આ સાંભળી આચાર્યે દિલાસો આપ્યો અને કહ્યું કે, તેં ઋણશૃંગ પર્વતપર મને જે ટીકા વંચાવી હતી, તે મારા સ્મરણમાં છે, તે તું લખી લે. એમ કહી બાળ્ય ઉપરની સઘળી ટીકા લખાવી શાંત કર્યો. કેરલ દેશના રાજા રાજશેખરે આચાર્યને પ્રથમ ત્રણ નાટક વંચાવ્યા હતાં, તેપણ બળી ગયાં હતાં. તેથી તે પણ ધણે અફસોસમાં હતો, તેણે પણ આવી પ્રાર્થના કરી. તે પરથી આચાર્યે તેને લખાવી પ્રસન્ન કર્યો હતો. આચાર્યની સ્મરણ શક્તિ એવી અલૌકિક હતી કે તે જે એક વખત વાંચતા કે સાંભળતા તે સ્મરણમાંથી કદી પણ જતું નહિ.

શંકર દ્વિવિજય — શીશંકરાચાર્ય હજારો શિષ્ય સાથે દ્વિવિજય કરવાને રામેશ્વર તરફ ચાલ્યા. સાથે સહાય કરવાને ચક્રવર્તિ મુધન્વારાજ પણ ગયા. ત્યાં શક્તિ, લક્ષ્મી ભક્ત, વિદ્યાપાસક, જંગમ, શૈવ, શારદાપાસક ઇત્યાદિને જીતીને અનંતશયન દેશમાં જઇ છ પ્રકારના વૈષ્ણવો—ભક્ત. ભાગવત, વૈષ્ણવ, પંચરાત્રી, વૈખાનસ, અને કર્મહીન એ સર્વેને જીત્યા. હિરણ્યગર્ભોપાસક, અગ્નિઉપાસક, સૂર્યોપાસક ઇત્યાદિ મતોનું ખંડન કરી ગણુવર નગરમાં આવ્યા. ત્યાં કૌમુદી નદીમાં સ્નાન કરી ગાણુપત મત કે જેના છ ભેદ છે તેના તથા શીવના ગણુને પૂજનારા એ સર્વના મતનું ખંડન કરી જીત્યા. અદ્વૈતબ્રહ્મ (એક ઇશ્વર) નો ઉપદેશ કરી કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી. રામેશ્વરની પૂજા કરી પાંડય, ચૌહાણ, અને દ્રવિડ લોકોને તાબે કર્યાં. ત્યાંથી કાંચી નગરમાં આવ્યા. ત્યાં અંબરેશ્વર નામે શંકરના સ્થાનમાં એક માસ રહ્યા. ત્યાં મોટું દેવળ બંધાવ્યું. શિવ વિષ્ણુની મૂર્તિ સ્થાપન કરી, શિવ કાંચી અને વિષ્ણુ કાંચી નામ પાડ્યાં. આજે પણ એ જ સ્થળે દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં જગદંબાનું વેદોક્ત પૂજન કરવાનું ચાલુ કર્યું. અહીં આદિ ભોક્ષાને તથા તાત્રપથ્યને કિનારે વસતા ભેદ વાદીઓને જીતી વશ કર્યાં. બંકદેશ્વર પૂજન કરી વિદર્ભ દેશની રાજધાનીમાં પધાર્યાં. ત્યાં કાપાલિક મતવાદીઓને જીત્યા. ત્યાંથી કર્ણાટક તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે દેશના રાજાએ કહ્યું કે:—વૈદિક ધર્મ ઉપર ઇર્ષ્યા કરનારા એ દેશમાં ધણા કાપાલિકો રહે છે. એ આપનો યજ્ઞ સાંભળીને આપને હેરાન કરશે. આ સાંભળી મુધન્વા રાજાએ કહ્યું કે:—કશી ચિંતા ન કરો, હું સાથે જઇ તેમને વશ કરીશ. એમ કહી સર્વ કાપાલિકોને જીતવા ઉજ્જયની નામે નગરમાં આવ્યા.

આચાર્યને આવ્યા જાણી કાપાલિકોનો અગેવાન કંકચ આચાર્ય પાસે આવી બોલ્યો કે:—“ તમે ભરમ ધારણ કરે છે, પણ મનુષ્યના માથાની પવિત્ર ખોપરી રાખવાને બદલે ખપ્પર કેમ રાખો છો ? અને ભૈરવની ઉપાસના કેમ કરતા નથી ? લોહીથી ભરેલા મસ્તકે રૂપ કમળોથી ભૈરવની પૂજા કર્યા વિના અને સુંદર સ્ત્રીનું આલિંગન સિવાય ભક્ત જનોને આનંદ કેમ થાય ? ” ઇત્યાદિ સાંભળી સુધન્વા રાજાએ તેમને ધિક્કારી કાઢી મૂક્યો. તેથી કંકચને ધણી રીસ ચઢી. સર્વનાં માથાં ફાડી નાંખવા ઇટલાક કાપાલિકોને ઉશ્કેરી લડવા તેડી લાવ્યો. સુધન્વ રાજા તેની સામે લડ્યો. બીજી તરફથી એક હજાર કાપાલિકા આચાર્ય અને તેના શિષ્યોને મારી નાંખવા ધસી આવ્યા, શિષ્યો ભય પામવા લાગ્યા, આચાર્યે કાપાલિકોનું ટોળું આવતું જોઈ પોતાના હુકારથી અગ્નિ પ્રગટ કર્યો. તેનાથી કાપાલિકા બળી ભરમ થયા. સુધન્વા રાજાએ પણ હજારો કાપાલિકોનાં મસ્તકો કાપી નાંખ્યાં. કાપાલિકોની હાર થઈ, તેથી કંકચ પોતાનો પ્રભાવ બતાવવા આવ્યો. તેણે ભૈરવનું ધ્યાન કર્યું કે હાથ માંની ખોપરી મદિરાથી ભરાઈ મઈ, તેમાંથી અર્ધ પોતે પીધો, ફરી ધ્યાન કરતાં ભૈરવ પ્રગટ થયા. તેમને તેણે કહ્યું કે:—“ આપના ભક્તોનો દ્રોહ કરનાર આ શંકરાચાર્યને મારી નાંખો. ” એ સાંભળી ભૈરવનાથે ક્રોધ કરી કહ્યું કે,—“ તું મારા રૂપભૂત શંકરાચાર્યનો કેમ અપરાધ કરે છે ? ” એમ કહી તેનુંજ માથું કાપી લીધું.

શંકરાચાર્યે ભૈરવનાથની સ્તુતિ કરી. કાપાલિકોનો નાશ થવાથી બ્રાહ્મણો ખુશી થયા. એ રીતે નાસ્તિક મતવાદી ચાર્વાક, સૌગત—બૌદ્ધ, ક્ષપણક, જૈન ઇત્યાદિને જીતીને અનુમત્ત પુરીમાં આવ્યા, ત્યાં મહારીના ભક્તોને જીત્યા, ત્યાંથી પશ્ચિમ દિશામાં ભરૂચ નામે નગરમાં આવ્યા, ત્યાં વિષ્ણુક, સેનમત અને મન્મથ મતવાળાને જીતીને અદ્વૈતને માનતા કર્યા, ત્યાંથી ઉત્તર દિશામાં માગધતુરમાં આવી કુબેર અને ઇન્દ્રમતનું ખંડન કર્યું, ત્યાંથી યમમથ પુરમાં યામ્ય મતનું ખંડન કરી જીત્યા. ત્રયાગમાં આવી વરૂચ, શુન્ય મતવાદી અને વારાહ મતનાઓને બ્રહ્મોપાસક કર્યા. સંધ અને ગુણનેજ મુખ્ય માનનારાને જીતી સાંખ્ય, કપિલ મતનું ખંડન કર્યું, ત્યાંથી આચાર્ય શિષ્યો સાથે વારાણસી—કાશી ક્ષેત્રમાં આવ્યા. આ વખતે તેમની પાસે શિષ્યોનું મોટું ટોળું હતું. તેમાં કેટલાક દેવોના અવતાર હતા. દેવો આચાર્ય ને સહાય કરવા માટે અવતાર લઈ શિષ્ય થયા હતા.—

પદ્મપાદ વિષ્ણુનો અવતાર, હસ્તામલક એ વાયુનો અવતાર, ઉદક:

એ શિલાદ્રુપ, સુરેશ્વર એ બ્રહ્માનો અવતાર, સનંદન એ અરજુનો અવતાર, ચિત્સુખ એ વરજુનો અવતાર, ત્રોટક એ વાયુનો દર્શાવ અવતાર, એ સિવાય-જ્ઞાનધન, જ્ઞાનોત્તમ; સિંહગિરીશ્વર, ઇશ્વર તીર્થ, નૃસિંહમૂર્તિ, વીતરણ, વિદ્યાશંકર ભારતી, કૃષ્ણ, વિદ્યાસૈન્ય, ચંદ્રશેખર, નૃસિંહભારતી. શંકરભારતી, પુરષોત્તમભારતી, રામચંદ્રભારતી, ઇમાદિભારતી, અભિનવ-સમ્યદાનંદભારતી. ઇમાદિસમ્યદાનંદભારતી, અભિનવસમ્યદાનંદભારતી, વગેરે ધણા શિષ્યો હતા. તેમાંના ધણાખરા આગળ જતાં આચાર્યની પદવીને પામ્યા હતા. અને મોટા વાર્તા ગ્રંથો અને ભાષ્યો આદિ ઉપર ટીકા કરનારા થયા છે. તથા વેદાંત શાસ્ત્ર ઉપર નિબંધ રૂપ ગ્રંથના કરનારા થઇ ગયા છે. કાશીમાં એ વખતે ત્રણ માસ રહ્યા હતા. એ સમયે ભાસ્કર અને મુરારી મિત્ર પાંડિત હતા; ત્યાં જો કર્મવાદીઓ કર્મનેજ મોક્ષ માનનારા હતા, તેમને તથા ચંદ્ર, મંગળ, આદિ નવગ્રહ, પિતર, ગ્રંધર્વ, અને ભૂત ઉપાસકો એ સર્વેને છૂતી બ્રહ્મત્વવાદી કર્યા. એ રીતે અદ્વૈતનું સ્થાપન કરી પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ જઇને ત્યાંના કુમતોનું ખંડન કરી ગોકર્ણુમાં આવ્યા.

આચાર્યે ત્યાં સમુદ્ર સ્નાન કરી મહાજ્ઞેશ્વરનાં દર્શન કર્યો, ત્યાં નીલકંઠ નામે વિદ્વાન શૈવમતી હતો. તે પોતાના મતનું મંડન કરવા સારાસારા શિષ્યોને સાથે લઇ આચાર્યને અભિવંદન કરી ઉભો રહ્યો, એ જોઇ સુરેશ્વર આચાર્યની રજા લઇ તે સાથે વિવાદ કરવા આવ્યા. સુરેશ્વરનું વાક્ય કૌશલ એ જાણ્યો હતો. તેથી તે સાથે વાદ કરવાની ના પાડી, આચાર્ય સાથે વાદ કરવાની માગણી કરી. તે ઉપરથી આચાર્યે તે ની સાથે વિવાદ કરી તેના મતનું ખંડન કર્યું. નીલકંઠ પોતાના મતનું રક્ષણ કરવાને બદલે અદ્વૈત મતનો નિર્ણય કરવા લાગ્યો કે;—“તત્ત્વ મસિ” થી જીવ અને ઇશ્વરનો અભેદ માનો છો એ બરાબર નથી, કેમકે અજ-વાળા અને અંધારામાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મને લીધે તેમનું ઐક્ય સંભવતું નથી, તેમ જીવ અને ઇશ્વરના વિરૂદ્ધ ધર્મ હોવાથી એક રૂપણું અસંવિત છે. ” એવાં એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ સિદ્ધ કરવા લાગ્યો. આચાર્યે તેના કહેલા અર્થને ખોટો ઠરાવી, ખરો અર્થ સમજાવ્યો કે;—“ જીવ કાર્યોપાધિ છે અને ઇશ્વર કારણોપાધિ છે. પણ તેમનો ચિદંશ એકજ છે. ક્યાદિ રીતે શ્રુતિવાક્યોથી તેનું ખંડન કર્યું. તેથી નીલકંઠ અને તેના હરદતાદિ શિષ્યો સર્વ આચાર્યના શિષ્ય થઇને રહ્યા.

આચાર્ય તે પછી સૌરાષ્ટ્રાદિ દેશોમાં અદ્વૈતનું સ્થાપન કરી દ્વારકામાં

આવ્યા. ત્યાં શંખ, ચક્રાદિ ચિન્હો ધારણ કરનારા પાંચ બેદને માનનારા પાંચ રાજ્ય મતના વિદ્વાનોને તથા વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત અને સૌર મતના અગ્રેસરોને જીતીને ઉજ્જવની નગરીમાં આવ્યા, ત્યાં મહાકાળેશ્વરની પૂજા કરી. ભટ્ટ ભાસ્કર કુત્સિત મત તથા શુદ્ધાદૈત થતો નહોતો, તેના મતનું ખંડન કર્યું. તેથી તે આચાર્યનો શિષ્ય થઈ રહ્યો, ત્યાંથી આચાર્ય બાલિક દેશમાં આવી અર્હત સંજ્ઞાવાળા જૈન ધર્મના આચાર્ય સાથે વાદ કરી તેમને જીત્યા. નૈમિષક્ષેત્રમાં બાળ્યનો પ્રચાર કરી દરદ, જરત, શરસેન, કુર અને પાંચાલાદિ ધણા દેશોના વિદ્વાનોને જીત્યા. પછી શ્રીહર્ષ સમર્થ વિદ્વાન હતો. તેને પ્રભાકર, ભટ્ટભાસ્કર અને ઉદયન જેવા મહા પંડીતો જીતી શક્યા નહોતા, તેને આચાર્ય વિવાદ કરી જીતી લીધો. ત્યાંથી કામરૂપદેશમાં જઈને શક્તિ મતવાદી અભિનવગુપ્તને જીત્યો. અભિનવગુપ્તે વિચાર કર્યો કે મને આજ સુધી કોઈ હરાવી શક્યું નહોતું, તે આ આચાર્ય જીત્યો; માટે એ નિશ્ચે કોઈ દેવાંશી પુરૂષ હશે. એવો વિચાર કરી તેણે આચાર્યનો નાશ થાય તેમ કરવાનો ઉપાય આદ્યો. પોતે કપટ બાવથી શિષ્ય થઈ સાથે રહ્યો. આચાર્ય ઉત્તર દેશના લોકોને તથા વિદેહ અને કૌશલ દેશના લોકોને પોતાના મતમાં લીધા. પછી અંગ અને ખંગ-ખંગાલા દેશમાં આવ્યા, ત્યાં પ્રસિદ્ધ પંડિત મુરારિમિત્ર, ઉદયન, અને ધર્મગુપ્ત મિત્રને જીત્યા. તેથી ગૌડલોકો આચાર્યની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પછી મિથ્યાપક્ષનો સ્વીકાર કરનારા બૌદ્ધ મતનાને જીતી અદ્વૈત મતનો સર્વત્ર પ્રચાર કર્યો.

અભિનવગુપ્તના મતનું ખંડન થયું હતું, પોતે અદ્વૈત મતનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પણ જ્યારથી જીતાઓ ત્યારથી આચાર્યને મારી નાખવાને ઇચ્છતો હતો, તેથી તેણે અભિચારક પ્રયોગ કર્યો. એ પ્રયોગથી આચાર્યને વૈદ્યથી પણ ન મટે એવો ભગંદરનો રોગ થયો. આ વખતે તોટક શિષ્ય આચાર્યની સેવામાં હતો. સર્વ શિષ્યોએ મળી આચાર્યને એ રોગનો ઉપચાર કરવાની વિનંતી કરી, પણ પોતાને શરીર ઉપર ભાવ નહોતો. તેથી આપણી કરવાની ના પાડી, પણ શિષ્યોના આગ્રહથી છેવટ હા પાડી. ધણા વહોએ દવા કરી પણ કાંઈ ફેર પડ્યો નહિ. પછી આચાર્ય શંકરનું સ્મરણ કર્યું કે, શંકરે અશ્વિનીકુમારને બ્રાહ્મણના વેષે મોકલ્યા. તેણે જણાવ્યું કે, “આ રોગ શત્રુએ કરેલો છે અને તે અભિચારક પ્રયોગથી થયો છે. તેથી તેની ચિકિત્સા થવી મુશ્કેલ છે.” એટલું કહી ચાલતા થયા.

આચાર્યને મનતો શત્રુ અને મિત્ર સમાન હતા. તેને સર્વપર ભાવ હતો. તેથી તે કાંઈ પણ કરવા ઇચ્છતા નહોતા, પણ પદ્મપાદ જે શિષ્યોમાં

એક અને મંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવિણ હોતો, તેને શત્રુપર ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે ગુરુને રોગ મટાડવા ચમત્કારિક મંત્રનો જપ કર્યો. તેથી આચાર્યના શરીરમાંથી એ રોગ મટી જઈ અભિનવગુપ્તના શરીરમાં પેઠો. તેથી એ મરણ પામ્યો. આ પરથી સમજવાનું છે કે;—અતે “ જોદે તે પડે ” મહાત્માઓને સતાવનારા કંદી સુખી થતા નથી. તેમને તેમના કૃત્યનું ફળ મળી રહે છે.

આચાર્ય એક વખતે ગંગા કિનારે રેતીમાં પરિબ્રજાના ધ્યાનમાં બેઠા હતા. તેવામાં તેણે ગૌડપાદ નામે મહાન્ યોગીને જોયા. આચાર્યે તેમની પૂજા કરી. પછી ગૌડપાદ બોલ્યા કે;—“ ગોવિંદપાદે તમારી કીર્તિનાં ધણાં વખાણુ કર્યાં. તેથી તમને જાતે મળવાને તથા તમારું કરેલું બ્રહ્મસુત્ર ઉપરનું બાળ્ય જોવાને આવ્યો છું. ” આચાર્યે ગુરુનું સ્મરણ કરી બાળ્ય બતાવ્યું અને માંડુકય તથા ગૌડપાદીયકારિકા બાળ્ય બતાવ્યાં. એ જોઈ ગૌડપાદ ધણા પ્રસન્ન થયા અને તેમનાં વખાણુ કરી આશિર્વાદ આપી ચાલતા થયા.

સર્વજ્ઞપીઠ—કાશ્મિર દેશમાં શારદા(સરસ્વતી)દેવીનું સ્થાન છે. એ શારદા દેવીના સ્થાનને ચાર દ્વાર છે. તેમાં સર્વજ્ઞ પીઠ નામનું એક આસન છે. તે આસન પર જે સર્વજ્ઞ અને પવિત્ર હોય તેજ બેસી શકે એવો નિયમ છે. પુર્વ, પશ્ચિમ, અને ઉત્તર એ ત્રણ દિશા તરફના સર્વજ્ઞોએ આવીને પોતપોતાની દિશા તરફનાં દ્વાર ઉઘાડ્યાં હતાં. માત્ર દક્ષિણ દેશમાં કેાઈ સર્વજ્ઞ નહિ હોવાથી એ દિશાનું દ્વાર બંધ હતું. તેથી આચાર્ય કાશ્મિર દેશમાં આવ્યા. આવી દેવીના મંદીરમાં જવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે ત્યાંના કેટલાક વિદ્વાનોએ આવીને કહ્યું કે;—“ અહીં સર્વજ્ઞપણીની પરીક્ષા આપીને દક્ષિણ દિશા તરફનું દ્વાર ઉઘાડો, ઉતાવળ ન કરો. આચાર્યે તેમને ખુશીમાં આવે તેવા પ્રશ્ન પૂછવાનું કહેતાં, વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મતોના પ્રશ્ના પૂછ્યા, આચાર્યે તેના બરાબર ઉત્તર આપી સર્વેને પ્રસન્ન કર્યા. સર્વ વિદ્વાનોએ આચાર્યની વિધિસર પૂજા કરી દ્વાર ઉઘાડી અંદર જવાની રજા આપી. આચાર્યે પદ્મપાદનો હાથ પકડી વિદ્યા બ્રહ્મના આસનપર ચઢવાનો વિચાર કર્યો, તેવામાં આકાશ વાણી થઈ કે, “તમે સર્વજ્ઞ છો એમાં જરા પણ સંશય નથી, એની પ્રથમ પરીક્ષા થઈ ગઈ છે, જો સર્વજ્ઞ નહો તે બ્રહ્માના અવતાર રૂપ મંડનમિશ્ર તમારાથી જીતાડને શિષ્યપણાને કેમ પામે ? પણ આ ઠેકાણે એકલું સર્વજ્ઞપણું કામ લાગતું નથી, તે સાથે સર્વ પ્રકારના શુદ્ધપણી પણ જરૂર છે. તે તમારામાં છે કે નહિ એ જોવાનું છે. તેથી ઉભા રહો ઉતાવળ ન કરો. તમે યતિ ધર્મમાં જતાં અનેક યંગના-

ઓતો ઉપભોગ લીધો છે. તેથી તમે શુદ્ધ નથી. સર્વગતતાની સાથે નિર્મળતા જોઈએ. ”

આ સાંભળી શંકરાચાર્યે જવાબ આપ્યો કે:-મેં જન્મથી માંડીને આ શરીરથી કોઈ પણ પાપ કર્મ કર્યું નથી. તેથી મને જરા પણ સંશય નથી, દેહાંતરથી જે કાંઈ થયું હોય તેથી તે દેહના કર્મથી આ દેહ ભિન્ન ન થવો જોઈએ. ” આચાર્યનું આ કહેવું સર્વેએ માન્ય રાખ્યું. પછી સર્વે પીઠ ઉપર ચઢી બેઠા, ત્યાં કેટલાક દિવસ રહીને ઋષ્યશૃંગ આશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં કેટલાક શિષ્યોને રાખ્યા અને કેટલાકને સાથે લઇને અદ્રીકાશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં પાતંજલિ મતવાળાઓને જીતી તેમને અદ્વૈતનો ઉપદેશ કર્યો. આયુષ્ય પૂર્ણ થવા આવ્યું હતું, તેથી હિમાલયમાં કેદારનાથ નામના સ્થાનમાં આવ્યા. ત્યાં ઉના પાણીની ઇચ્છાથી કેદારનાથની પ્રાર્થના કરી. તેથી કેદારેશ્વરે પ્રસન્ન થઇ ઉના પાણીનો ઝરો પ્રકટ કર્યો. એ ઝરો આજે “ તપ્તોયા ” નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આચાર્યે સર્વ કાર્ય સંપૂર્ણ કરી કેલાશમાં પધારવાની ઇચ્છા કરી. સર્વ દેવો કેદાર ક્ષેત્રમાં આવી શંકરાચાર્યને સ્વધામમાં પધારવાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. આ સ્તુતિ સાંભળતાં શ્રી શંકર યુધિષ્ઠિરે શક ૨૧૯૦ ના દુર્મુખ સંવત્સરના માગસર માસમાં કેલાસમાં પધાર્યા.

શંકરાચાર્ય વિષે જે ભવિષ્ય વચનો હતાં. તેના કરતાં પણ તેમણે હજાર ગણાં વધારે પરાંપકારી કાર્યો કર્યા છે. પરધર્મિઓથી ભ્રષ્ટ થયેલા લોકોને સત્ય ધર્મમાં લાવ્યા હતા. તેમણે સત્ય ધર્મને પ્રવર્તીવવાના કાર્ય સિવાય કશું પણ વખત નકામો ગુજાર્યો નથી. તેનું ફળ આજે આપણે શુદ્ધાદ્વૈતને માનતા થયા છીએ. તેમણે આપણને મુક્તિ મેળવવાનો સત્ય અને સરળ માર્ગ શોધી આપ્યો છે. તેનાં સત્ય સિદ્ધાંતને અર્વાચીનકાળના યુરોપ, અમેરિકા જેવા સુધરેલા દેશના વિદ્વાનો પણ મનન કરવા લાગ્યા છે. એજ તેમના મહત્વને દર્શાવી આપે છે. સર્વમાં સમાન થવું, સત્ય સિદ્ધાંતનો પ્રકાશ કરવો અને તે કરોડો લોકો માન્યની સાથે માને એ કાંઈ દૈવી પુરુષ વિના બનતું નથી. તેમના તત્ત્વ જ્ઞાનની ખુબી અર્વાચીન સર્વત્ર ગણવા લાગી છે. એ શું થોડા આનંદની વાત છે ? આ મહાન પુરુષ જેવા આ કલિકાળમાં કોઈ પણ થયા નથી. તેઓ આજથી કેટલા વર્ષપર થઇ ગયા હશે, એ વિષે બહુ મત છે, પણ એવું જાણવામાં આવે છે કે, તેમને થઇ ગયાને (૨૮૦૦) બેહજાર વર્ષ ઉપર થયાં જોઈએ.

ધર્મ વ્યવસ્થા:-આચાર્ય સર્વગ હતા. તેથી જેમપ્રલયકાળના સમુદ્ધાને વેમ

આગળ કાંઈ પણ ટકી શકતું નથી, તેમ તેમના સત્ય સિદ્ધાંત સામે કોઈ મત પાંથો ટકી શક્યા નહોતા. આ મહાત્માએ અહિંસક યજ્ઞ યાગકર્મો કરવાનું અને વેદાંત શાસ્ત્રે સ્વીકારેલું પ્રાચીન શિવ પૂજન ચાલુ કર્યું. સર્વ પ્રભને એક ધનુર માનવા સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યું. સર્વ સ્થળે શિવાલયો બંધાવ્યાં, પાઠશાળાઓ અને ધર્મશાળાઓ આદિ ધર્મના પારમાર્થિક કાર્યો કરાવ્યા. ઉપનિષદોનાં ભાષ્યો કરી વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો. વેદના જ્ઞાનકાંડની પૂર્ણતા બતાવી, બ્રાહ્મણોને જાગૃત કરી ધર્મ સંરક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપી. સ્મૃતિના નિયમ પ્રમાણે રાજા, પ્રજા આદિ સર્વને ધર્મ વહેંચી આપ્યો અને તેમની દેખરેખ રાખવાની આજ્ઞા બ્રાહ્મણોને કરી ગયા છે. બ્રહ્મચારિ, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમ ચાલુ કર્યા. અગ્નિહોત્ર વગેરે શ્રોત, સ્માર્ત કર્મો કરવાની પદ્ધતિ બાંધી, કર્મકાંડનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ રીતે વેદોક્ત ધર્મને પ્રાચીનકાળ પ્રમાણે યથાર્થ લાવી મૂક્યો હતો.

શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાંત:—“ બ્રહ્મ એક છે, તે જ્ઞાનમય, આનંદમય, અને શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મ તેજ સત્ય છે. સિવાય સર્વ વસ્તુ માયિક અને ક્ષણભંગુર છે. માટે અસત્ છે. સર્વ જગત્ બ્રહ્માત્મક છે. જેમ સૂર્યને વાદળાનું આવરણ થયે સૂર્યનું તેજ દેખાતું નથી અથવા ઝાંખું થાય છે, તોપણ તેથી સૂર્યને કાંઈજ લાગતું વળગતું નથી. તેમ તેનું મહાત્મય અને શક્તિ ન્યૂન થતી નથી. તેજ રીતે બ્રહ્મથી આગળ રૂપાંતર થઈ ઉત્પન્ન થયેલી માયાનું આવરણ અથવા આચ્છાદન આવ્યાથી બ્રહ્મનું મૂળ સત્યરૂપ યથાર્થ જણાતું નથી. તે છતાં અદ્વૈતજ્ઞાનીઓ જેવી રીતે સમજે છે, તેવી રીતે નથી. સૂર્યની પેઠે બ્રહ્મની મોટાઈ અને સામર્થ્ય એમાં કાંઈ ન્યૂન થતું નથી, પ્રત્યાદિ ”

મઠોની વ્યવસ્થા:—આચાર્ય એ અદ્વૈત ઉપદેશ ચાલુ રહેવા માટે જુદે જુદે સ્થળે મઠો સ્થાપી સંપ્રદાય ચલાવવાને પોતાના મુખ્ય મુખ્ય શિષ્યોને રાખ્યા. તેના મઠો આ પ્રમાણે છે:—શારદામઠ—દ્વારકામાં છે. ગોવર્ધનમઠ—જગન્નાથમાં છે. જોશી મઠ—બદ્રિકેદારમાં છે. શૃંગેરી મઠ—શૃંગેરીમાં છે. સુમેરૂમઠકાશીમાં છે. પરમાત્મમઠ, સહસ્રારક મઠ, એ સર્વ મઠોની વ્યવસ્થા તેમના મહાપ્રાચ નામના ગ્રંથમાં છે.

સંન્યાસિના પ્રકાર:—આચાર્યે દસ પ્રકારના સંન્યાસિની વ્યવસ્થા કરી છે. તીર્થ, આશ્રમ, વન, અરણ્ય, ગિરી, પર્વત, સરસ્વતી, સાગર, લારતી, અને પુરી એ દસ છે.

શંકરાચાર્યના ગ્રંથો;—આચાર્યે ધણા ગ્રંથો કર્યા છે. તેમાંના કેટલાકનાં નામ તો આગળ આવી ગયાં છે. તે સિવાય જે ગણ્ય-વામાં છે, તે આ પ્રમાણે;—પ્રબોધ મુધાકર, સંક્ષેપ શારિરક, ઉપદેશ સહસ્રો, સૌંદર્ય લેહેરી, ન્યાય કુમુદાંજલી, અમર-શતક, વેદાંત પરિભાષા, કામાક્ષી અષ્ટક, નક્ષત્રમાળા, લ-લિતા સ્તવરાજ, શિવમાનસ પુજા, શિવસર્વોત્તમ, વિષ્ણુ સ-હસ્ર નામ ભાષ્ય, તત્વાનુસંધાન, અદ્વૈતકૌસ્તુભ, વેદાંત મુ-ક્તાવળી, શિવસ્તોત્ર; આદિ ધણા ગ્રંથો કર્યા છે. ઉપનિષદનાં ભાષ્યો, શારિરક ભાષ્ય, વાર્તિકો, કારિકાઓ અને ટોકા આદિ ગ્રંથો કરેલા છે. તે સર્વ ધણા જ્ઞાન સંપન્ન અને મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમનો સિદ્ધાંત જાણીને તે પ્રમાણે વર્તવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ અઘ જન્મ મરણનો ફેરો ટળે છે. ઝૂં શાન્તિ ! શાન્તિ ! ! શાન્તિ ! !

પ્રકરણ. ૧૦ મું.

ધર્મપ્રવર્તકો.

વિશિષ્ટ દ્વૈતમત પ્રવર્તક.

શ્રીરામાનુજચાર્ય.

શ્રીનિષ્ણુની મૂર્તિની પૂજા કરવાનો પ્રથમ વહિવટ વિષ્ણુ સ્વામી એ ચલાવ્યો. તેની પરંપરામાં થયેલા બિલ્વમંગળળ ની પછી વૈષ્ણવ પંથનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યોમાં શ્રી રામાનુજ પહેલા આચાર્ય ગણાય છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૧૯ ના વર્ષમાં થયાનું જણાય છે. તેમના પિતાનું નામ કેશવાચાર્ય, અને માતાનું નામ કાન્તિમતિ હતું, તેઓ દ્રાવિડ દેશમાં શ્રીપેતુમ્પુર—મૂતપુરી નામે ગામમાં રહેતા હતા. એ ગામ મદ્રાસની પાસે એવીશ મૈલ પર કાંચી અથવા હાલ જેને કાંજેવરમ કહે છે, તેના માર્ગમાં આવેલું છે.

શ્રીરામાનુજને આઠમે વર્ષે તેમના પિતાએ જનોઇ દીધું. તે પછી તુરત ઇ. સ. ૧૧૨૭ માં તેઓ પોતાના મામા યાદ પ્રકાશની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા સાર ગયા. ત્યાં તેમણે વેદ વગેરે ધર્મ શાસ્ત્રોની અને સંકરમતનો અભ્યાસ કર્યો. તે પછી તેમણે પોતાના ગામમાં એક આંબલીના વૃક્ષ નીચે બેસી કેટલાક વખત સુધી શ્રીરામચંદ્રની ઉપાસના કરી હતી. તે પછી સંસાર સુખની તિવ્રતૃષ્ણાવાળા કેવળ કર્મજ્ઞતાસુ પુરષોનું લક્ષ ધમ્મર ભક્તિ કરવા તરફ વાળવાનો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો. પછી વેદ અને ઉ-નિષદનો કાંઈક મૂળ આધાર લઇને જનપ્રિય લાગે, એવો ઉપાસના અને ભક્તિનો મનોરંજક વિશિષ્ટદ્વૈત સંપ્રદાય ચલાવ્યો.

રામાનુજે મૂળ દર્શનોમાંના ન્યાય દર્શનને અનુસરી જીવ અને ધમ્મરનો ભેદ બતાવીને બ્રહ્મભીમાંસા અથવા અદ્વૈત દર્શનનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના ભક્તિ માર્ગને મુખ્ય બતાવવા અને શ્રીરામ તથા

વિષ્ણુને પરમ પુરુષ અવતાર રૂપે ઇશ્વર ઠરાવવાનો આગ્રહ છે. મૂળ ને અ-
દૈત છે, તે કેવલ્ય રૂપે મનાયેલું છે, તેને રામાનુજ યથાર્થ મણુતા નથી.
પણ જીવને ઇશ્વરનો ભેદ બતાવી-વિષ્ણુ એ જગત્નું આદિ કારણ છે
અને સરજનહાર એક અદ્વૈતીય બ્રહ્મ છે; એવો પ્રથમ મલ્લુકેત શેહેરના
બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ આપી, તેમને શિવમતમાંથી પોતાના વિષ્ણુ મતમાં લીધા.
પછી તેઓ દક્ષિણના ચોલા રાજના જીલમથી નાશીને મ્હેસુરના જૈન
રાજ પાસે આવ્યા. એ રાજની પુત્રીને જૂત વંળગ્યું હતું, તે તેમણે ક-
હાડ્યું. તેથી રાજએ અત્યંત ખુશ થઇ, તેને મોટી બક્ષીસ આપી અને
એ રાજએ પણ વૈષ્ણવ ધર્મ અંગિકાર કર્યો, ત્યારપછી અનેક નાના
ક્ષેત્રોમાં જઇને ત્યાંના બ્રાહ્મણોને વૈષ્ણવ માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

સામાનુજ પોતાના યમદુનાચાર્ય નામે શિષ્યને સાથે લઇને-
તિરૂપતિ, જગન્નાથ, કાશી, અને જયપુર જઇને તીર્થયાત્રા કરી. તે
સ્થળોમાં તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મ બરાબર સ્થાપન કર્યો. કેટલાક મઠ બાંધ્યા.
આ મહાત્માનો વૈષ્ણવ ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ સાંભળીને જયપુરનો મહારાજ
અતિઆનંદ પામ્યો. તેમણે કેટલાક જૈન લોકોને દુઃખ આપી મારી ના-
ખ્યા. આચાર્યે વૈષ્ણવો માટે જયપુરમાં એક મઠ બાંધ્યો. એ પછી મુ-
સાફરી કરતા બદ્રિનારાયણના દર્શન કરી સ્વદેશમાં પાછા આવ્યા.

આચાર્યે પોતાના મતના કેટલાક ગ્રંથો કર્યા. પોતાની ૫૦ વર્ષની
જીમર થતાં સર્વ પ્રપંચનો ત્યાગ કરીને ચતુર્થાશ્રમ સંન્યાસ લીધો. તે
પછી ભગવત્ ભજન, ન્યાય અને વેદાંતના ગ્રંથો વાંચી તેનું મનન
કરવામાંજ સંધળી જીવગી ગાળી પેનુમુતુરમાં સમાધિસ્થ થયા. ધણી
શિષ્યો તેમને શેષનો અવતાર માને છે, તેમની તાદશ્ય ધાતુની મૂર્તિ કરી
ત્યાંના મઠમાં સ્થાપન કરી છે. તેમના શિષ્યો તેમને મુખ્ય બાર અવતા-
રમાં ગણે છે.

આ સંપ્રદાયની ગાદી—રામાનુજચાર્યની ગાદી (૧) તાદીર માં છે,
તેનું નામ-તિંગળ. (૨) ગળતા ગામમાં છે. (૩) અહોબળી મઠમાં છે,
તેનું નામ વઠગળ છે. (૪) રેવામાં એક ગાદી છે. વઠગળ અને તિંગળ
ગાદીવાળા કાંઈ પણ સંપ્રદાય ભેદને લીધે વખતો વખત ટંટો કરે છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંત—રામાનુજચાર્ય સંપ્રદાયના મુખ્ય સિદ્ધાંતો એવા છે
કે:—“અદ્વૈતબ્રહ્મ છે, પણ કેવલ્ય નથી, વિશિષ્ટ છે. બધું બ્રહ્મમય
છે. પણ તે બ્રહ્મમાંજ જીવ અને જડ એવા બે ભેદ છે, તે અન્યોઅન્ય
વિલક્ષણ છે અને બ્રહ્મથી પણ વિલક્ષણ છે. અંતર્યામી રૂપે હરિ (બ્રહ્મ)

સર્વમાં છે, પણ ચિત્ત (જીવ) અને અચિત (જડ) એ તેનાથી જુદા છે. એકજ બ્રહ્મના ત્રણ અંગ છે. નામાદિ રૂપે સર્વદા ભેદ મયી સૃષ્ટિ છે. હરિ, ચિત, અને અચિત એ ત્રણ રૂપે વિશ્વ માત્ર બ્રહ્મમય છે. તેથી બ્રહ્મ ચિદ્ર ચિદ્રિશિષ્ટ છે. ત્રણે પોતપોતે અદ્વૈતજ છે, પણ અન્યે અન્યથી સર્વદા ભિન્ન છે.

અદ્વૈત મતમાં બ્રહ્મને કેવલ જ્ઞાન રૂપે ગણ્યું છે અને જગત માત્ર માયા રૂપે ઠરાવી અજ્ઞાન મય ગણ્યું છે. જ્ઞાનમયતામાં અજ્ઞાન હોયજ કેમ એવો વિરોધ બતાવી રામાનુજે વીશિષ્ટ રીતે અદ્વૈત સ્વીકારેલું છે. પરમેશ્વર પુરુષ છે અને તે સગુણ છે. જગતનોકર્તા અને મુક્તિદાતા પણ તેજ છે. મનુષ્યનો જીવ પણ સગુણ છે. તે શુક્તિ થયે ઈશ્વર તુલ્ય થાય છે. પણ તેને જગત ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી, એટલીજ ન્યૂનતા છે. બાકી મુક્ત થયો એટલે જીવ સગુણ અને બ્રહ્મ પણ સગુણ એ બંને સરખાજ છે. સગુણ જીવને સગુણ બ્રહ્મ સાથે એકયપણું થતું નથી, પણ પોતે જુદો અને સગુણ બ્રહ્મ જુદું છે એવું જો જીવને લાન થાય છે, તે તો માત્ર અજ્ઞાન છે અને તેજ અવિદ્યા કહેવાય છે.

મોક્ષવ્યવસ્થા—રામાનુજાચાર્યે સાન્નિધ્ય અને સામોહ્યાદિથી મોક્ષ વ્યવસ્થા માની છે. હરિના સ્વર્ગમાં જઈ જીવો મુક્ત રૂપે નિરંતર વસે છે એમ બતાવ્યું છે. તેમણે અવતારોને બ્રહ્મરૂપે ગણ્યા છે. તેઓ શ્રી-રામાવતારને મુખ્ય પૂજે છે. તેમ શ્રીકૃષ્ણાવતારને પણ પૂજ્ય માને છે. પરમ કુરુણાકર ભક્ત વત્સલ પર બ્રહ્મ ભક્તોના ઉદ્ધારને અર્થે અવતાર ધારણ કરે છે. તેમની ઉપાસના કરી અંતર્યામીની પરમકૃપા સંપાદન કરવી તેજ મુક્તિ.

ઉપાસના—ઉપાસના પાંચ પ્રકારની છે. (૧) અભિગમન—દેવતા સ્થાનમાં માર્ગનાદિક કરવું તે—(૨) ઉપાદાન—મંથપુષ્પાદિ પૂજા સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી તે—(૩) ઈજ્યા—પૂજન કરવું તે—(૪) સ્નાન—મંત્ર જપ અને વૈષ્ણવ સૂકતાદિ પાઠ કરવો તે. (૫) યોગ—અંતર્યામીનું ધ્યાન કરવું તે. એ રીતે પાંચ પ્રકાર છે. યોગ થતાંજ પરમ કુરુણાકર ભગવાન પોતાના ભક્તને સ્વધામમાં નિત્યમુક્ત કરી સ્થાપે છે; એવો તેમનો સિદ્ધાંત છે.

આચાર્ય—આ સંપ્રદાયનું તાત્પર્યજ ભક્તિ છે. પરમાત્માને નારાયણ કહ્યા છે. તે લક્ષ્મીનાથપતિ છે એમ કહ્યું છે. રામકૃષ્ણાદિ અવતાર તે નારાયણના છે, એમ ગણી તેમની મૂર્તિ દેવાલયોમાં સ્થાપન કરી, નાના પ્રકારની

વખાલંકારો ધારણ કરાવે છે. ગંધ, પુષ્પાદિક અને વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરાવે છે. એ રીતે પૂજા કરવાનો મનોરંજક સંપ્રદાય ચલાવ્યો. તેથી ધણી સ્ત્રી પુરુષોની વૃત્તિ તે તરફ વળી. મૂળ અધિષ્ઠાતા એક ધનુર—નારાયણ છે, તેથી રામાનુજ સંપ્રદાયને શ્રીસંપ્રદાય પણ કહે છે.

આ સંપ્રદાયમાં સાધુઓ પણ હોય છે. તેઓ બીજાને વાસોડસ્યહમ એવો નમસ્કાર કરે છે. સાધુઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, એ મતવાળા કપાળમાં શ્રી-આકારનું તિલક કરે છે. ગોપીચંદનાદિવાપરે છે. સાધુઓ દંડ કમડલુ રાખતા નથી. આદિ તેમનો આચાર છે.

આ સંપ્રદાયમાંથી નીકળેલા-મત-પંથો—રામાનુજચાર્યને યદ્ય યથા પછી કેટલેક વર્ષે રામાનુજ સંપ્રદાયના દ્રાવિણ આચાર્યમાં—રામ નામનો સાધુ થયો. તેણે આનંદ સંપ્રદાય ચલાવ્યો. તે રામાનુજ મતને ધણો ખરો અનુસરીને છે. તેનું નામ રામાનંદી સંપ્રદાય. આ મતના દળનો વૈરાગી ભરતખડમાં છે. આ વૈરાગીમાં પણ સંજોગી અને નિહંગી વગેરે મત નીકળ્યા છે. કૃષ્ણીર પણ રામાનંદનો શિષ્ય હતો. તેણે આનંદ સંપ્રદાયમાં કેટલુંક કલ્પિત મેળવીને પોતાના નામનો કૃષ્ણીરંથ કાઢ્યો. તે પંથમાંથી પણ બાર ઉપદેશક નીકળ્યા.

દક્ષિણ દેશમાં સંવત ૧૮૦૮ માં રામાનુજ મતમાં—ગળતાની ગાદીના આચાર્યમાં એક રામાચરણ સાધુ થયો, તેણે મૂર્તિપૂજા, ઉપાસનાદિ નિયમના ધણાજ પ્રકાર વધાર્યા રાજપૂત લોકોમાં તેની એક ગાદી છે. તેને રામાચરણ સંપ્રદાય કહે છે. તે સંપ્રદાયમાંથી નિરંજન અને રામસ્નેહી એ ઉપસંપ્રદાય નીકળ્યા. એ રીતે રામાનુજચાર્ય સંપ્રદાય બહુ વિસ્તાર પામ્યો છે.

રામાનુજચાર્યના પ્રથો—(૧) વ્યાસસુત્ર ભાષ્ય જેને શ્રી-રામાનુજ ભાષ્ય કહે છે. (૨)-ગીતા ભાષ્ય, (૩)-ન્યાયામૃત. (૪)-વેદાંત પ્રદીપ, (૫)-તર્કભાષ્ય, (૬)-વેદાર્થ સંગ્રહ, (૭)-વેદાન્ત તત્ત્વસાર, ૮-ઐત્ત ભાષ્ય, (૯)-શતદ્વયશ્લી, (૧૦)-નારદીયપંચરાત્ર, (૧૧)-ત્રિંશતબ્યાન, (૧૨)-ચૈત્તમારતી, (૧૩)-વિષ્ણુપૂજા (૧૪)-વિષ્ણુ પ્રમોદન. (૧૫)-રંગનાથ સ્તોત્ર, (૧૬)-ત્રિગદ્ય, (૧૭)-સિદ્ધાંત, (૧૮)-વિષ્ણુ સહજનામ, (૧૯) વાલ્મીકીયૈત ધર્ત્યાદિ ધ્યા સારા પ્રથો રચાને તેમણે પોતાના સંપ્રદાયવાળાઓને સરળતાનો માર્ગ કરી આપ્યો છે.

વિષ્ણુ પ્રમોદનમાં—વિષ્ણુની સ્તુતિરૂપે પ્રાતઃસ્મરણ છે. રંગનાથ સ્તોત્રમાં—ત્રિચિનાપદ્મો અથવા શ્રીરંગપદ્મણી મૂર્તિની સ્તુતિ છે. ત્રિ-

મલ્લમા—ત્રણમલ્લનો સંગ્રહ છે. પ્રથમ—વિષ્ણુલોકગદ્યમાં—વૈકુંઠ લોકની રચના, પદાર્થ અને ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે. બીજું—શ્રીરંગગદ્યમાં—વિષ્ણુની સ્તુતિ, છે. ત્રીજું—શરણુગદ્યમાં—વિષ્ણુની પ્રાર્થના અને તેને જુદા જુદા ભાવથી કેમ શરણે જવું તેનો પ્રકાર છે. સિદ્ધાંત નામે ગ્રંથમાં—પોતાના મતનું સ્થાપન કર્યું છે. વિષ્ણુસહસ્રનામ—વિષ્ણુની સ્તુતિ, સંધ્યાવંદન, સ્નાનવિધિ, ઊર્ધ્વપુંડ્ર ધારણ, છત્યાદિ રામાનુજ મતનો આચાર અને સંપ્રદાયનું વર્ણન કર્યું છે. એવી રીતે સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કર્યા પછીજ તેઓ પરમ ધામમાં ગયા હતા. તેમને થયે ગયા ને આજે આશરે ૮૫૪ વર્ષ થયાં એવું સિદ્ધ થાય છે.

દ્વૈત મત પ્રવર્તક.

શ્રીમદ્વાચાર્ય.

આ પ્રસિદ્ધ મહાન પુરુષ ઇ. સ. ના ચૌદમાં સૈકાના અંતમાં હિન્દીથી નામે ગામમાં થયા હતા. તેઓને હ્રીમન્ અને હનુમાનની પેઠે વાયુનો અવતાર માને છે. તેઓ વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન, મહા વિદ્વાન, બુદ્ધિવાન અને ઉદાર બ્રાહ્મણ હતા. તેમના માતા પિતાના નામનો શોધ લાગેલો નથી, પણ તેમના બાપનું નામ સેનાચાર્ય હતું. આ બાપને બાપજી પ્રથમ હરિહર, કૃમ્મર, અને છુકરાય એ રાજાઓના મુખ્ય ઉપદેશક અને મંત્રી હતા.

મદ્વાચાર્ય પાછળથી શંકર મતના આનંદતીર્થ નામે સંન્યાસી થયા હતા. એવું ગ્રંથોપરથી જણાય છે. તેઓ પછી શંકરમતમાંથી ફાટા રૂપે જુદા પડ્યા. તેમને રામાનુજચાર્યનો ત્રિધાતવ વ્યવસ્થાવાળો શ્રીસંપ્રદાય ઠીક લાગે નહિ. તેથી આ સમર્થ બુદ્ધિવાન વિદ્વાને તે સંપ્રદાયના લોકોની વૃત્તિને અનુસરી કેવળ કર્મ જીલાસુ પુરૂષોને સત્ત્વર સમજાય અને પ્રીતિ લાગે, એવી દ્વિધાવ્યવસ્થા માની લઈ— દ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

મોક્ષ વ્યવસ્થા;—આ મહાત્માએ સ્વતંત્ર અને અસ્વતંત્ર

એમ બે પ્રકારનું તત્વ છે અને તેવુંજ વિશ્વમાત્ર છે એવો નિશ્ચય કર્યો. આ સંપ્રદાયમાં મોક્ષ ચાર પ્રકારે માન્યો છે. (૧)-સાદૃશ્ય, (૨)-સાલોક્ય, (૩)-સાન્નિધ્ય, અને (૪)-સાષ્ટિ. અશેષ સદ્ગુણ યુક્ત સ્ત્રીભગવાનવિષ્ણુ તે સ્વતંત્ર તત્વ અને તેમની ઈચ્છાથી પ્રવૃત્ત તથા આધિન જે જીવાદિ તત્વ તે અસ્વતંત્ર છે. પરબ્રહ્મરૂપ વિષ્ણુની ભક્તિ સેવા કરવી અને વૈકુંઠ પામવું એજ મુક્તિ છે. મનુષ્યનું જીવતત્વ હુંટવું નથી, પણ પરધામમાં રિચત રૂપ પરમાનંદ મળી શકે છે, એમ જણાવ્યું છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંત;—આ આચાર્યે સર્વે ઉત્પત્તિના મૂળ કાર્યરૂપ ઈશ્વરને વિષ્ણુ કહ્યા છે. એજ મૂળ તત્વમાંથી સઘળી સૃષ્ટિ અને બ્રહ્માદિક સર્વે ઉત્પન્ન થયેલા છે, એટલો તેમણે મૂળ વેદનો અદ્વૈતીય સિદ્ધાંત મહણ કર્યો છે.

પરમેશ્વર આ જગતનું સંરક્ષણ કરે છે અને તે કારણ પરત્વે જીવને દેહ પણ કરે છે તથા પાપ પુણ્ય પ્રમાણે જીવને જન્મ-મરણાદિક કલેષ ભોગવાવે છે. ઈશ્વર ભક્તિમાં સર્વ કર્મ જગ્રાસ, અલ્પજ્ઞાની સ્ત્રી પુરષોને દેહ ભક્તિ અને પ્રીતિ થવા માટે એવું જણાવ્યું છે કે:—સર્વે વસ્તુનું મૂળ કારણ જે પરમાત્મા અને સર્વે જીવ પ્રાણી એ બંને બનાદિ છે, એ પ્રકારે યુક્તિથી આત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ બતાવ્યો છે. એટલે તે સર્વે પ્રાણીના દેહનો જે ચૈતન્ય જીવ તે પરમાત્માના ચૈતન્યથી ભિન્ન છે એમ કહેલું છે.

પરમાત્મા સ્વતંત્ર છે, અને જીવાત્મા પરતંત્ર છે. તેથી એ પરમાત્માને આશ્રયભૂત છે. એ પ્રમાણે કહ્યા છતાં જણાવેલું છે કે:—જીવાત્માએ પરમાત્માથી જુદો થઈ શકતો નથી; તોપણ તેનાથી જુદો છે. એ ગુણાર્થ જીવિવાન-વિદ્વાન અને જ્ઞાની ધર્મ જગ્રાસ પુરષોનેજ સમજી શકાય એવો છે. જીવ સર્વદા વિજીતો દાસ છે. તે તેની યોગ્યતાને કદી પહોંચતો નથી. માટે સર્વદા વિજીત પૂજનીય છે, તોપણ કેવલ્યને વખતે સર્વ જીવ પરમાત્માના મૂળ ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં પ્રાણ લીન થઈ જાય છે. તે સમયે એટલેજ ભેદ દેખાડેલો છે કે:—પરમાત્માના મહા ચૈતન્ય આગળ જીવાત્માનું ચૈતન્ય દેખાઈ શકતું નથી. તે ભિન્નપણે છે, એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે.

આ સંપ્રદાયમાં રામ કૃષ્ણાદિ મહા પુરુષોને અવતારી ગણી તેમની મૂર્તિને મોટા સુશોભિત દેવાલયોમાં સ્થાપના કરી, તેમની અનેક પ્રકારથી મૂળ સેવાદિ કરવાનો મનોરંજક ભક્તિમાર્ગ રામાનુજ સંપ્રદાય પ્રમાણેજ

અલાબ્યો છે. સર્વ મનુષ્યને પ્રિય અને યોગ્ય લાગતીયી ધર્મ મનુષ્યો તે મતમાં આવ્યા છે. એ પ્રમાણે કયા પછી પોતાનો જે મુખ્ય હેતુ નિરેશ્વર વાદી જૈન મતનું ખંડન કરવાનો હતો, તેને હરેક રીતે ખંડન કરી કેવળ નિસ્તેજ કયો, અને સમશ્વરની ઉપાસના તથા લક્ષ્મિમાર્ગ ને શ્રેષ્ઠ પંકિતએ લાવી મૂકયો.

આ સંપ્રદાયનીગાદી:—આ સંપ્રદાયને પૂર્ણયજ્ઞ સંપ્રદાયકે અહમ સંપ્રદાય કહે છે. તેમની ગાદી ઉડીપીમાં છે, એ વગેરે સ્થળે એ મતનું પ્રબળ છે. એ મતમાં સાધુઓ હોય છે. એ સંપ્રદાય ગોપીચંદનુ ઓ-ચિન્હ કરે છે અને મધ્યમાં કાળી રેખા કરે છે.

૬. વિદસન લખે છે કે:—“ શંકરના સંન્યાસીઓને આ સંપ્રદાયવાળા નમસ્કાર કરે છે. અને શૃંગેરીનો મહાંત ઉડીપી આવે છે.” ગુજરાતના રાજા કુમારપાળને જૈન માર્ગ મૂકાવનાર આ મધ્વાચાર્યજી હતા. એવું યજ્ઞેશ્વર ભટ્ટ કૃત આર્યવિદ્યા મુદ્રાકર ગ્રંથમાં લખેલું છે.

આચાર્યે વેદના ગ્રંથોપર ઘણી ટીકા લખેલી છે. તેમાં મુખ્ય અગત્યનું અને બુદ્ધિને પ્રકાસ કરનારું જે મીમાંસાશાસ્ત્ર તેનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને માટે નામમાળાવિસ્તાર નામે ગ્રંથ કયો છે. તે પ્રથમ મીમાંસાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારાઓને બહુ ઉપયોગી છે આ આચાર્યને યદ્દિગયાને આજે આશરે ૫૦૦ વર્ષ થયાં એવું સિદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધાદ્વૈત—પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવર્તક.

શ્રીમત્વલ્લભાચાર્ય

પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવર્તક મહાત્મા શ્રીવલ્લભાચાર્યનો જન્મ અંબારજીયમાં સંવત ૧૫૩૫ ના વૈશાખ વદ ૧૧ રવિવારે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ લક્ષ્મણભટ્ટ અને માતાનું નામ અદમગિર હતું. કેટલાક ગ્રંથોમાં તેને લલાગાર—પલગારડી પણ લખે છે. લક્ષ્મણભટ્ટ જ્ઞાતે તૈલંગી બ્રાહ્મણ યજુર્વેદી તૈત્તિરીય શાસ્ત્ર

ખાના બરદાજ ગૌત્રી હતા તેઓ તૈલગણ દેશના કાંકરવ ગામમાં રહેતા હતા. લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને તેમના પત્ની બંને શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસિક હતાં. તેમને પ્રથમ કૃષ્ણભટ્ટ નામે એક પુત્ર થયા, પછી તેઓ સહકુટુંબ તીર્થયાત્રા કરવા માટે ગોકુળ મથુરા અને પ્રયાગ થઈને કાશીમાં આવ્યા હતાં. તે વેળાએ કાશીમાં સંન્યાસીઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે ટંટો ચાલતો હતો. તેથી લક્ષ્મણ ભટ્ટ કુટુંબને લઈને ચંપારણ્યમાં આવ્યા હતા. ત્યાં તેમની પત્ની ને એક બીજા પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમનું પ્રથમનામ વલ્લભ પાડ્યું. પણ પછીથી તે વલ્લભ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમની એ જન્મભૂમિ પર દેવળ બંધાવેલું છે, તે અઘાપિ સુધી છે.

વલ્લભ બાલ્યાવસ્થાથીજ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના, ચંચળ, ઉત્સાહી, અને હિંમતવાન હતા. પાંચમે વર્ષે જન્મેષ દષ્ટને નારાયણભટ્ટ નામે એક વિદ્વાન પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવાને રાખ્યા. ત્યાં વેદ, ન્યાય, પુરાણાદિ શાસ્ત્રો શીખી નિપુણ થયા હતા. લક્ષ્મણભટ્ટ પોતાને કેશવનામે ત્રીજે પુત્ર થયા પછી સંન્યાસી થયા અને વલ્લભની અગિયાર વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યા. વલ્લભ માતા પિતા સાથે દેશાટન કરી અનેક પ્રકારના દુઃખ સહન કરીને સહનશીળ થયા હતા. હવે માત્ર તેમને માતાનો આધાર રહ્યો હતો. અતિશ્રમ કરી કાશીમાં બ્રહ્મજ્ઞાન અને રસાયન શાસ્ત્રાદિકનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું; પછી માતાની રજા લઈને તીર્થયાત્રા કરવાને નીકળ્યા. દક્ષિણ તરફ જતાં એક મોટા શહેરમાં આવ્યા. એ નગરના શેઠને ચાર પુત્રો હતા. તેમાંથી દ્વામોદરદાસ પ્રથમ શિષ્ય થયા. તેને સાથે લઈને વિજયનગરમાં આવ્યા. એ નગરના રાજા કૃષ્ણરાયલુની સંભામાં સ્માર્ત અને વૈષ્ણવમતમાં વિવાદ ચાલતો હતો. સંભામાં વૈષ્ણવ મતને મળતા રામાનુજ, મધ્વાચાર્ય નિર્માર્ક અને વિષ્ણુસ્વામી એ ચાર સંપ્રદાયના વિદ્વાનો હતા. મધ્વાચાર્યને પ્રખ્યાત શિષ્ય વ્યાસતીર્થ સ્માર્તમતનું ખંડત કરનારો હતો. એ વખતે વલ્લભ પણ ત્યાં ગયા. સર્વેએ મળી સ્માર્તમત વાળાને જીત્યા. ત્યારથી વલ્લભને આચાર્યની પદવી મળી, એવું વિકલનાથજીના શિષ્ય ગીરધર કવિએ પોતાના રચેલા સંપ્રદાયપ્રદીપ નામના ગ્રંથમાં લખેલું છે.

વિષ્ણુસ્વામી ત્રિદંડી સંન્યાસી થઈને સમાધિસ્થ થયા હતા. તે પછી એ ગાદી જ્ઞાનદેવને મળી. પછી તેના શિષ્ય કેશવને મળી. ત્યારથી એ ગાદીવાળા ગોસ્વામિ કહેવાવા લાગ્યા. પછી નામદેવ, ત્રિજોયન અને છેવટે એ ગાદીપર સંવત ૮૬૫માં બિહનમંગળ નામે પુરૂષ થયો; ત્યારે કોઈ શંકસાચે વિષ્ણુસ્વામીના પરમાત્મા સાકાર છે એવા મતનું ખંડન કરી

તેની ગાદી વિખેરી નાખી. બિલ્વમંગળ મહા યોગી હતો. તે પોતાની ગાદી ઉઠેદ થવાથી વાયુરૂપે દક્ષિણમાંના એક તીર્થમાં રહ્યો હતો એવું કહેવાય છે. તેમણે પછી ૭૦૦ વર્ષે વલ્લભચાર્યને મંત્રોપદેશ કરી, પોતાનો વિષ્ણુ સ્વામિનો સંપ્રદાય ચલાવવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી વલ્લભાચાર્યે બિલ્વમંગળને કટલેક ઠેકાણે ગુરૂ ગણી નમન કર્યું છે અને વિષ્ણુ સ્વામીના શિષ્ય પરંપરા મનાય છે. એ રીતે વલ્લભાચાર્યને વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાય ચલાવવાનો અધિકાર મળ્યો, ત્યારથી એ ગોસ્વામિ અથવા ગોસાઈ કહેવાય છે. એ સંપ્રદાયમાં આચાર્યે પોતાનો મત મેળવી પુષ્ટિમાર્ગની મુખ્ય ગાદી ગોકુળમાં સ્થાપી. તેથી એ ગોકુલસ્થ પણ કહેવાય છે. કાંઈ તો ગોકુલીયા ગોસાઈ પણ કહે છે.

મહાત્મા વલ્લભચાર્યને અગ્નિ પુત્ર અથવા અગ્નિનો અવતાર ગણે છે. તેમણે રામાનુજ, મધ્વાચાર્ય આદિ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો અનાદર કરી અદ્વૈતપક્ષને પ્રહણ કર્યો. આ સંપ્રદાય વિષ્ણુ સ્વામિના મતનોજ વિવેક છે એવું કહેવાય છે. વિષ્ણુસ્વામીએ વાસ્તવિક રીતે તો અદ્વૈતનેજ સ્વીકારેલ છે, પણ પ્રાચીન નિરાકાર અદ્વૈત ન સ્વીકારતાં સાકાર અદ્વૈતનેજ સ્વીકારેલ છે અને સંન્યાસને ઇષ્ટ ગણેલ છે. એમનાજ સિદ્ધાંતને અનુસરી તેમાં પોતાનો મત મેળવી વલ્લભાચાર્યે પુષ્ટિમાર્ગ નામે સંપ્રદાય ચલાવ્યો. પુષ્ટિ માર્ગને શુદ્ધાદ્વૈત પણ કહે છે. વલ્લભાચાર્યે વેદનું ભાષ્ય કરી વેદાંત ઉપર જે ટીકા વગેરેના ગ્રંથો કરેલા છે તે જ્ઞાનનો ભંડાર છે. તે બુદ્ધિવાન પુરૂષોને જાણવા યોગ્ય છે. તેમણે વેદનો મૂળ આધાર લઈ નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરેલ છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંત:—આ સૃષ્ટિ માત્ર એ પ્રકારની છે. (૧)જીવાત્મક અને (૨) જડાત્મક. એ બંનેના મિશ્ર થવાથી આ સધળી સૃષ્ટિ બનેલી છે. જે એ પ્રકારની જણાય છે, તેના મિશ્ર થવાથી ત્રીજો પ્રકાર થાય છે. પ્રથમ—ચૈતન્ય, બીજું જડ—પ્રકૃતિ, અને ત્રીજું ચૈતન્ય અને પ્રકૃતિ બંનેનું મિશ્રપણું. એ ત્રણ પ્રકાર દેખાય છે. આ જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર નજરે પડે છે અને તે અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. એ તો તેનો કેવળ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ માત્ર થયા કરે છે, તેનો લય કાંઈ પ્રકારે થઈ શકતો નથી. એટલે બ્રહ્માંડમાંના કાંઈ પણ પરમાણુનો નાશ થઈ શકતો નથી. જે નાશ થતી વસ્તુ દેખાય છે તે તો માત્ર તે મુળ પરમાણુઓનું રૂપાંતર થયા કરે છે; તે ઉપરથી જે પદાર્થ દ્રષ્ટિએ પડે છે તેને તિરોભાવ કહે છે—અને જે અદ્રશ્ય અથવા રૂપાંતર થાય છે. તેને આવિર્ભાવ કહે છે. એ પોતાના સિદ્ધાંતને સિદ્ધ

કરી બતાવવાને વેદ અને ઉપનિષદનાં વાક્યો ઉપરથી તેના અર્થ પોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કરી દેખાડ્યા છે. આ સિદ્ધાંતને અદ્વૈત કહીએ તોપણ ચાલે. એ અદ્વૈત સિદ્ધાંત અધિક સ્પષ્ટ કરીને શુદ્ધાદ્વૈત કહ્યો છે.

આચાર વિચાર:—વલ્લભાચાર્યનો આવો મહા જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધાંત છતાં, વિષય ઉત્તેજક પૂજા સેવા અને દર્શન કરાવવાનો સંપ્રદાય ચલાવવામાં તેમને મુખ્ય શો હેતુ હશે ? તેનો ઉત્તર એવો છે કે;—ઉપર કહેલો કેવળ જ્ઞાનનો સિદ્ધાંત યથાર્થ સમજવાને નાના પ્રકારની વિદ્યાનું અધ્યયન કરી શુદ્ધિનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ થવો જોઈએ અને વિષયભોગથી નિવૃત્તિ થવી જોઈએ; પણ તે સમયમાં મુસલમાનોના આઘ્યા પછી બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈ વર્ગમાં ઇશ્વર ભક્તિનું સાધન રહ્યું નહોતું. આચાર વિચાર પણ નિયમિત નહોતા. કેમકે કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં પડેલું હતું, સૌ પોતપોતાની કાળજીમાં હતા. એ વર્ગના લોકોને ઠરી ઠામ થતાં સુધી તો ધર્મની જરૂર પડી નહિ; પરંતુ ઠરી ઠામ પડી કામ—કાજે લાગ્યા પછી ધર્મની જરૂર પડી. છેક રાત્રી માણસને ધર્મની લાગણી હોતી નથી, પણ દુનિઆદારીમાં પડેલી ઉલોગી જનને ઇશ્વર સંબંધી કંઈ ઓળખતી જરૂર પડે છે. કોઈ પણ રીતની ઇશ્વરભક્તિ વિના તેઓને સંસાર વ્યવહારમાં ચેન પડતું નથી અને ઉલોગીમાં ઉત્તમ ગહેતો નથી. એવી સ્થિતિમાં આવેલા જે કંઈ નવું દેખે છે તે ઝડપી લે છે. બ્રાહ્મણોનો ધર્મ સધળો સંસ્કૃતમાં રહેલો તેથી અને બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યા ધરી ગયેલી તેથી બીજા વર્ગમાં અધર્મ પ્રવર્તવા લાગ્યો હતો. એવા પ્રકારની એ વખતમાં બી પુરૂષોની વૃત્તિ જોઈ આચાર્યને જણાયું કે;—ધણા લોકોની વૃત્તિ ઉત્તમ વિષય ભોગવવા તરફ લાગી રહેલી છે. તેથી તે રાત્રિ દિવસ મન, વચન અને કર્મથી સંસારનાજ કાર્યમાં આસક્ત થઈ ગુંચવાયલા રહે છે. ઇશ્વર સંબંધી સત્ય વિચારમાં એક ક્ષણ પણ મન સ્થિર રાખી શકતાં નથી. તેથી ઇશ્વરી સનાતન સત્ય ધર્મનો અભાવો થોડો જઈ અધર્મ વધતો જાય છે. એ રીતે લોકોને ધર્મથી બદલેલા તો જોઈ વિષ્ણુ સ્વામી, રામાનુજ, મધ્વાચાર્ય અને નિંમ્બાર્કચાર્યે સંપ્રદાયના આચાર્યના કરતાં અધિક મનોરંજક અને ભક્તભોજ્યાદિકનો સંપ્રદાય પ્રવર્તવા માંડ્યો. બાલકૃષ્ણ, અને રાધાકૃષ્ણ વગેરેની સર્વોપરી જનહિતાની પ્રેમ ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો.

આ મહાત્માના આવા ઉપદેશથી કેવળ કર્મ જિજ્ઞાસુ ધણા લોકોનું વલણ આચાર, સુવર્ણતાઈ અને મંદિરનો ઠાઠ જોઈને તે તરફ વળ્યું. બાલકૃષ્ણ, અને રાધાકૃષ્ણમાં ઇશ્વર ભાવના રખાવ્યાથી સમગ્ર ભક્તિકર-

અમ રાખી અને નિરૈશ્વરવાદિ જે જૈન વગેરે મત તેને કેવળ નિરતેજ કયો. તેથી ધણાક વણીક, વૈશ્ય અને શુદ્ર જૈનમતનો ત્યાગ કરી વલ્લભાચાર્યના મતથી મોહપામીને ભાવિકપણે કંઠી બાધતા થયા. ધર્મ સંબંધી વિષયમાં આજણુ જેવા દુરાગ્રહી કોષ્ઠજ નહિ; તેઓએ રાજના જૂલમને લીધે કે બીજી પ્રજાની દેખાદેખીથી કે દ્રવ્યના લોભે પણ પોતાનો પ્રાચીન શૈવમાર્ગ છોડ્યો નહિ. તેનું મન વલ્લભમતથી પણ ચલિત થયું નહિ. બીજા વર્ગમાં મોટા ફેરફાર આ મતથી થયો. જેઓ ધર્મ રહિત થઇ ગયા હતા, તેમને કોષ્ઠ પણ ધર્મ પાળવાની જરૂર હતી. એ વખતે વલ્લભમત અથવા બીજો કોષ્ઠ પણ મત નીકળ્યો નહોત, તો તેઓની દશા ધણી જૂઠી હોત. એ માર્ગે તેઓના નિરાશાપણને શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિની અને ગુરુભક્તિની મોહિનીમાં આપ્યા અને તેઓના આચાર વિચારમાં સુધડતાર્થ આણી હતી.

ધર્મ વિસ્તાર;—વલ્લભાચાર્યે વિષય ઉત્તેજક પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રથમ ઉપદેશ કરવા છતાં, તે પોતે મહાજ્ઞાની, નિર્લેપ અને જિતેન્દ્રિય હતા. તેમનો કહેવાનો ભાવાર્થ અતિગુણ સર્વોત્તમ છે. માટે કોષ્ઠ પણ જાતના વિષય ભોગની કમ્પા રાખતા નહિ. આ મહાજ્ઞાની પુરૂષનો દીર્ઘ પ્રયત્ન અને શ્રમ છતાં તે વખતે તેના આશ્રિત સેવક માત્ર ૮૪ થયા હતા એવું લખેલું છે. જેઓ ચૌરાશી વૈષ્ણવ નામે પ્રસિદ્ધ છે. વિજય નગરના કૃષ્ણરાયલુ રાજાએ વલ્લભાચાર્યને ધણો આશ્રય આપ્યો હતો. વ્યાસતીર્થ નામે પ્રસિદ્ધ સંન્યાસીએ વલ્લભાચાર્યને સંન્યાસ લઇ ગાદી ચલાવવાનું કહ્યું, પણ તે વાત તેણે માની નહિ. પછી તે પ્રયાગ થઇને કાશીમાં આવ્યા, ત્યાં તેણે વધારે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. પછી કેદારનાથ, ગયા, હરિદ્વાર, વગેરે સ્થાનમાં નવવર્ષ સુધી મુસાફરી કરી. એ પ્રસંગે તેમણે જે જે કાર્ય કર્યાં, તે વિષે બેઠક ચરિત્ર નામના હિંદુસ્થાની ભાષાના ગ્રંથમાં લખેલું છે.

દેશાટનમાં બેઠકો;—આચાર્યે દેશાટનમાં કરેલાં કાર્યો નીચે પ્રમાણે:

મથુરામાં;—વિશ્રામ ઘાટ ઉપર મસાણુ હતું, ત્યાં પોતાના કમંડળમાંથી કૃષ્ણદાસ મેધન પાસે જળ છંટાવી ભાગવતલી પારાયણ કરી. તેથી ત્યાં વસ્તી થઇ, આજે ત્યાં બેઠક છે.

બોહોળા વનમાં;—ત્યાંના મુસલમાન અધિકારીને એક માથની મૂર્તિ હતી, તેને ધાસ દાણો ખવરાવી ચમત્કાર બતાવ્યો, ત્યાં પણ બેઠક છે.

મીકુંડમાં;—દુસમેખર છે, ત્યાં ઉદ્ધવજીનો મેળાપ થયો કહે છે, ત્યાં એક મઠસ્થાપન કરી.

આન્ધોરમાં;—મી નાથજી પ્રગટ થયા, ત્યાં મંદીર છે, અને સદ્ગુણિના ધરમાં બેઠક છે.

ગોવિંદકુંડ—ઉપર બેઠક કરી છે;—અને માનસી ગંગા—ઉપર કૃષ્ણ ચૈતન્ય વગેરે ઉપર કમંડળનું જળ છાંટી માનસી ગંગા દૂધ જેવી દેખાડી અને ત્યાં એક માસ ભાગવતની પારાયણ કરી હતી,

સુંદરસીલા—પાસે ગોવર્ધન પૂજા કરી, અન્નકોટનો ઉત્સવ કર્યો. પછી દામોદરદાસના ખોળામાં મસ્તક મૂકી સૂતા હતા. તેવામાં શ્રીનાથજી મળવા આવ્યા હતા એવું કહેલું છે. દામોદર દાસે આચાર્યજીને ઉઠાડવાની ના પાડી, પણ તેઓ એકદમ જાગી ઉઠ્યા અને શ્રીનાથજી સાથે વાતચિત કરી હતી એવું કહે છે.

શ્રીનાથજીના મંદીર—ઉપર દેવપ્રભોધની સુધી રહ્યા હતા. પછી ગુલાલકુંડ નામે દામોદરદાસના ગામમાં રહ્યા હતા.

કામવનમાં સુરભીકુંડ—ઉપર એક બ્રાહ્મણ પિશાચ થયો હતો, તે લોકોને દુઃખ દેતો હતો, તેની મુક્તિ કરીને લોકોનો ભય દૂર કર્યો હતો.

સંકેત—ઉપર (અરસાણામાં) આચાર્યજી પારાયણ કરતા હતા. તે વખતે એક સોળ વર્ષની સુંદર સ્ત્રી ચમર કરવા આવતી હતી; તે વિશે સેવકોએ પૂછતાં આચાર્યે જવાબ નહીં દેતા ગુરુસે થયા હતા.

કોહિલવનમાં—શ્રીગોસાંદજી એ વચનામૃત લખ્યું અને પાંચસોર દુધની ખીરથી હજાર મનુષ્યોને ભોજન કરાવ્યું.

નંદગામમાં—માન શરોવર ઉપર ઉધ્ધવજી સાથે આચાર્યજી ૭ માસ સુધી રહ્યાં.

લાંડીરવનમાં—મધ્વાચાર્ય સંપ્રદાયનો વ્યાસતીર્થ મહંત લાખો રૂપિયા દ્રવ્ય અને મેટા રાખ્યો વગેરે સેવકો લઈને શ્રીઆચાર્યજીને આતી મળ્યો.

ચિત્રકોટમાં—જ્યાં રામચંદ્રજી ચોમાસાના ચાર માસ રહ્યા હતા, ત્યાં આચાર્યજીએ વાલ્મિકી રામાયણ તેર દિવસ વાંચી હતી.

ઉજ્જનમાં—મહાકાલેશ્વરમાં ભાગવતની પાંચણ કરી ત્યાં બેઠક કરી છે.

અયોધ્યામાં—સરયુ નદીના તીરપર આચાર્યજી રામાયણ વાંચી હતી.

નૈઋત્યમાં—ભાગવતના મોઠાનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું.

કાશીમાં—દનુમાનઘાટ ઉપર તથા શેઠ પુરૂષોત્તમદાસના ઘરમાં બેઠક કરી છે, ત્યાં પત્રાવિલંબન તથા સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથ બનાવ્યા. વિશેષ વિદ્યાર્થિય પણ કર્યો હતો.

જગન્નાથજીમાં—આચાર્યજી ત્રણ વાર ગયા હતા. ત્યાંના રાજના મનનો સંદેહ મટાડ્યો હતો.

અંપારહુયમાં—આચાર્યજીનો જન્મ થયેલો, ત્યાં દેવળ બાંધેલું છે.

દ્વારકામાં—આચાર્યજી પારાયણ કરતા હતા, તે પ્રસંગે વરસાદ પડ્યો હતો, પણ કહે છે કે આચાર્યજીનાપર એક છાંટો પણ પડ્યો નહોતો.

ગોકુળમાં—ગોકુળમાં ત્રણ બેઠકા કરી છે.

એ સિવાય—વંદ્રાવનમાં, મધુવનમાં, કુમોદવનમાં, પરાસોલીમાં, મહુવરવનમાં, માનસરોવરપર, સારોજમાં, રંગધામમાં, કાવેરી તીરપર, પંચવટીમાં, ગોદાવરી તીરપર, પુષ્કરજીમાં, અંડેલમાં, બિંદુ સરોવરપર, વિષ્ણુકાચીમાં, સ્વેતજીધુરામેશ્વરમાં, લોહાકરનાપર, અમદાવાદ પાસે અસારવામાં, ચરણાટમાં, કાંતીનાથ પર્વતમાં, જનકપુરમાં, શુભપ્રયાગમાં, ગંગાસાગરમાં, પંઢરપુરમાં, શેષાયળપર્વતપર, લક્ષ્મણ બાલાજીમાં, પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં, ગીરનારમાં, નવાનગરમાં, અંમળીયામાં, મેરખીમાં, મુળગોમતીમાં શ્રી બેટ શંખેદારમાં, નારાયણ સરોવરમાં, હરદ્વારમાં, વ્યાસ આશ્રમમાં, ક્ષેત્ર નદીના તીરપર. પશ્ચાત્ત સિંધમાં, વિજયનગરમાં, સરયુ નદીના તીરપર, બદનાયજીમાં, મળીયા રાજ પર્વતપર, નૃસિંહક્ષેત્રમાં, મુક્તિક્ષેત્રમાં, મણિકર્ણિકાના ત્રેલોક્યના આશ્રમમાં, વિશ્વાલગંગાના તીરપર, અર્જુન ચામ પર્વતપર, મંદાકિની પર્વતપર, કૃષ્ણા નદીના તીરપર, દક્ષિણમાં જનાર્દન કાકુરમાં, તામ્રપર્ણી નદીના તીરપર, મદરમદ સુદનમાં, આંબદરાયજીમાં, તોતાદ્ર પર્વતપર, કેદારખંડમાં, બદ્રકાશ્રમમાં, અને કૌરતુલ નદીપર, બદરાયજીનો મેળાપ થયો, ત્યાં બંનેએ ઢોકળાં ખાધા, મુખીયાજીને મિરિરાજ અને વંદ્રાવનનાં દર્શન કરાવ્યાં. એ રીતે બેઠકા કરેલી કહેવાય છે.

આચાર્ય પછી કાશીક્ષેત્રમાં આવી રહ્યા હતા, ત્યાં પોતાની માતિની લક્ષ્મી નામે સ્ત્રી સાથે પરણ્યા અને અગ્નિહોત્ર લીધું. તેને ગોપીનાથ અને વિઠ્ઠલનાથ એ બે પુત્રે થયા હતા. સંવત-(૧૫૭૬)માં ગોવર્ધન પર્વતપર જે મીનાથજીની મૂર્તિ રથાપેલી નહતી. તે મૂર્તિને મેવાડમાં લાવી પ્રતિષ્ઠા કરી અને પછી કાશીમાં આવ્યા. પછી સંવત ૧૫૮૭ (ઇ. સ. ૧૫૬૧) અષાઢ શુદ્ધ ૩ ને દિવસે સંન્યાસ લઇને હનુમાન ધાટપર—પર વર્ષની ઉમરે સ્વધામ ગયા. એ ઉપરથી આજે આચાર્યજીને થઇ ગયાને ૩૬૪ વર્ષ થયાં એવું સિદ્ધ થાય છે.

વહ્નિસાચાર્યે કરેલા પ્રથા—વ્યાસ સૂત્રબ્રાહ્મ્ય, જૈમિનીસૂત્રબ્રાહ્મ્ય તત્ત્વતીર્થાનબંધ, પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા, સિદ્ધાંતહર્ય અને નવરત્ન વગેરે છે.

પ્રેમ ભક્તિ વિસ્તાર:—વલ્લભાચાર્યની ગાદીને માટે ગોપીનાથ તથા વિકુલનાથ બંને ભાઈઓ વચ્ચે ઢંટો થયો હતો. તેથી બંને દિક્ષીના બાદશાહ પાસે ધણા દિવસ રહ્યા હતા. એવામાં ગોપીનાથ મરણ પામ્યાથી વિકુલનાથને ગાદી મળી હતી. વિકુલનાથ બુદ્ધિવાન, વિદ્વાન, અને ચંચળ હતા. તેની મનોવૃત્તિ પોતાના સેવકો શી રીતે વધે એ ઉપરજ હતી. તેથી મનુષ્ય જેમ પોતાના પુત્રને લાડ લડાવે છે અને યુવાવસ્થાવાળાં સ્ત્રી પુરૂષો જેમ અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકારાદિકના વિષય ભોગ ભોગવે છે. તેવી રીતે બાળકૃષ્ણ અને રાધાકૃષ્ણની ભૂતિને લાડ લડાવી તથા આચાર્યજીમાં મહાપ્રભુની ભાવના રખાવી પ્રેમભક્તિને અધિક ઉત્તેજન આપ્યું. તેથી તેના પ્રથમ (૨૫૨) સેવક થયા હતા. પછી તેમણે અનેક પ્રકારનાં મનોરંજક વ્રત, ઉત્સવાદિકના કેટલાક નિયમો બાંધ્યા. તે વખતે બાળકૃષ્ણ અને રાધાકૃષ્ણનાં વિષયી મનુષ્યને પ્રિય લાગે એવાં રસા અલંકારના પ્રેમ યુક્ત ભજન, કીર્તન પ્રાકૃત વ્રજ ભાષામાં કરવાને ઉત્તેજન આપ્યું; ઇત્યાદિ પ્રકારથી વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયમાં ધણો વધારો થયો હતો. હજારો લોકો તેને અવતારી પુરૂષ માનવા લાગ્યા, તેણે હિંદુસ્તાનના ધણા ભાગમાં એટલે પૂર્વમાં કાશી, મથુરા, પશ્ચિમમાં કચ્છ, દારિકા, ઉત્તરમાં મારવાડ. મેવાડ, અને દક્ષિણમાં પંદરપુર, મુંગઈ; ઇત્યાદિ સ્થળે મુસાફરી કરી. તેથી બાટીયા વાણિયા, કણ્થી, સુતાર, લુદાર, આદિ ધણા લોકો તેમને માનવા લાગ્યા.

આચાર્યની ગાદી:—વિકુલનાથજીને રૂદિમણી અને પદમાવતી એ બે સ્ત્રીઓ હતી. તેનાથી તેને શોભા, કમળા, યમુના અને દેવકી એ ચાર પુત્રી અને ગીરિ ધર, ગોવિંદરાય, બાળકૃષ્ણ, ગોકુળનાથ, ધનશ્યામ, રઘુનાથ, અને યદુનાથ એ સાત પુત્રો થયા. વિકુલનાથે જીના મંથેની ટીકા કરી અને કેટલાક નવા ગ્રંથો કર્યા. પછી સંવત ૧૬૪૭ ના મહાવદ ૭ ને દિવસે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યા. એવું માલોપ્રસંગ વગેરે ગ્રંથોમાં લખેલું છે તે વિકુલનાથના સાત પુત્રોએ જુદે જુદે સ્થળે સાત ગાદી સ્થાપી અને પોતપોતાના જુદા જુદા સેવકો કરવા લાગ્યા. તેમાં એટલોજ તફાવત કે કોઈ ગાદીવાળા બાળકૃષ્ણની મુખ્ય ભક્તિ કરવા લાગ્યા અને કોઈ ગાદીવાળા રાધાકૃષ્ણની મુખ્ય ભક્તિ કરવા લાગ્યા. એ રીતે કૃષ્ણના જુદા જુદા સ્વરૂપની કલ્પના કરી તેની મુખ્ય ભક્તિ પ્રસારાવી અને સંસારના વિષય સુખ ભોગવવા લાગ્યા.

આ સર્વનો મુખ્ય સિદ્ધાંત—સગુણ ભક્તિનો છે. સગુણનો અર્થ બાળગથી અનેક પ્રકારે જનપ્રિય લાગે તેવી રીતે કર્યો છે. ઇશ્વર સગુણ

છે એટલે તે પોતાના ધામમાં મનુષ્યાકારે પુરૂષ રૂપે છે. તે રાધિકા અને લાક્ષ્મ વગેરે પત્ની સાથે નાના પ્રકારનાં ઉત્તમ મુખ્ય ભોગવે છે અને મનુષ્યનાં કલ્યાણ અથવા ખીન્ન દોષ મહત્વનાં કામ માટે પૃથ્વીપર અવતાર લે છે. તે વખતે પણ ભક્તના કલ્યાણ માટે ત્યાં નાના પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે, પણ તે સર્વે દોષ રહિત અને નિર્ગુણ છે. જેમ અગ્નિમાં દોષ પદાર્થ ના ખીએ તે અગ્નિને લેપન કરી શકતા નથી. તેમ અવતારી ઈશ્વર સદા નિર્લેપ છે. એ સિદ્ધ કરવાને ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણાદિ પ્રમાણ બતાવે છે. તેઓ વિષ્ણુને બ્રહ્મરૂપ માને છે. વિષ્ણુના અવતારોમાં પણ કૃષ્ણાવતારનેજ પરબ્રહ્મ રૂપે બને છે. તેનેજ પુરુષોત્તમ કહે છે. ગોલોકાદિને સ્વર્ગ કહે છે, તેમાં શ્રીકૃષ્ણ રૂપ પરબ્રહ્મ રહ્યા છે. એ ગોલોકમાં ભગવાનની પાસે સખી ભાવે પ્રેમ રૂપમાં લીન થવું તેનેજ મોક્ષ માને છે. સખી ભાવની વાત પુષ્ટ કરવાને માટે એવી વાત જેમાં હોય તેવાં ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણાદિનાંજ પ્રમાણ બતાવે છે. અર્થાત-શ્રીકૃષ્ણની બાલલીલાનું અનુકરણ કરવામાંજ પરમધર્મ માને છે, અને ભક્તિએ કરીને આ સંપ્રદાયમાં મોક્ષ માન્યો છે- સામાન્ય લોક એમ માને છે કે ભક્તિથી જ્ઞાનનો ઉદય થઈ પરિવ્રજેદ ભંગ થાય અને સાયુજ્ય મળે. તેઓ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનેજ મોક્ષ રૂપે બતાવે છે.

આચાર્યવ્યવસ્થા—વલ્લભમત ગૂજરાતમાં અક્ષર આદ્યાર્ષે ૧૫૭૨ માં ગૂજરાત લીધું, તેની થોડી એક અગાઉ દાખલ થયો. આ મત ગૂજરાતમાં વિશેષ પ્રસારેલો છે. આ સંપ્રદાયના મુળ વિષ્ણુ સ્વામીને ઇષ્ટ જે સંન્યાસ તેને માનતા નથી. તિલક, છાપા કરે છે ને ઉર્ધ્વ પુંડ રૂપ ડીકું કરે છે. ગોપીચંદનાદિને પવિત્ર ગણે છે, ગુરુ ગુરુસ્થ હોય છે. તેમનેજ દોષ ઈશ્વર રૂપે માને છે અને તેની સાધનરૂપ સેવા કરે છે. દોષતેજ કળ રૂપ પણ કરે છે. એક ખીન્નમાં જ્ય શ્રીકૃષ્ણ, જયગોપાલ ઇત્યાદિ નમસ્કાર કરે છે.

ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય—એ ભાગવત મંત્રને અથવા ૐ શ્રી કૃ. જ્ઞ. શ. ર જ્ઞ. મ મ—“ શ્રીકૃષ્ણ તેજ મારા આશ્રયનું સ્થાન છે. ” એવો અષ્ટાક્ષર મંત્ર ગુરુ પાસેથી લે છે. અને તેનાથી શ્રીકૃષ્ણનું નામ સ્મરણ કરી માળા ફેરવે છે. શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પી પોતાની બ્રહ્મ-મયતા રૂપી બ્રહ્મ સંબંધ વૈષ્ણવમાત્ર કરે છે. પુત્રને અગિયાર અથવા બાર વર્ષે, અને પુત્રીને ઘણું કરી લગ્ન સમયે સમર્પણ અથવા બ્રહ્મસંબંધ તે પંથના મુખ્ય આચાર્ય કે મહારાજના હાથે અપાવવાની અગત્ય સમજે છે. એવી રીતે બ્રહ્મસંબંધ લઈને તેની કંડી બાંધ્યા પછી નિત્ય સ્વચ્છ થઈને

મૂળ, સેવા વખતે એ મહાપવિત્ર ગણેલા મંત્રનો કોઈ ન સાંભળે તેવી રીતે જપ કરવાની સર્વ દેખણીને આજ્ઞા કરેલી છે. તે બ્રહ્મ સમર્પણનો મંત્ર આ પ્રમાણે—

ૐ શ્રીકૃષ્ણઃશરણમમસત્ત્વપરિવત્સર
 મિતકાલજાતકૃષ્ણવિયાંગજ નિતતાપ
 ક્લેશાનંતંતિરોમાવોહંભવતેષુઆર
 દેહેન્દ્રિયપ્રાણાંતઃકરણેનચર્માશ્ચદારાગાર
 પુત્રાસવિત્તેહપરાણ્યાત્મનાસહસમર્પયામિ
 વાસોહંકૃષ્ણત્વાસ્મિ. ॥ ૧ ॥

અર્થ—સર્વેના મૂળ કારણુ રૂપ જેશ્રીકૃષ્ણ અથવા સર્વવ્યાપક પરમાત્મા તે માફ આશ્રય સ્થાન. શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી એક હબ્બર વર્ષ સુધી અતિ-ભારી ક્લેશ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. માટે હું મારા પરમ પૂજ્ય કૃષ્ણ ! માફ શરીર, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને બીજી સર્વે ઈન્દ્રિયો તથા મારી સ્ત્રી અને પુત્રાદિ સર્વ કુટુંબ સહિત મને પવિત્ર કર, હું તારો દાસ છું. એનો ગૃહ્યાર્થ એવો છે કેઃ—“જીવાત્માને જ્યારથી માયાના આવરણથી પરમાત્મા અથવા પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યથી વિયોગ થયો, ત્યારથી મહાકષ્ટ સહન કરવું પડ્યું છે. માટે હવે એ મૂળ આત્માનું મને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. હવેથી એ પરમાત્માજ માફ શરીર છે; તેથી મારા અંતઃકરણ સહિત સર્વેન્દ્રિયો આદિ કુટુંબને તેમાંજ સંમીલન કરું છું.”

દેખણીમાં પણ મર્યાદા વગરે બેઠ છે. મંદિરોમાં થતો પૂજા પ્રકાર મંગલા, શૃંગાર, ગ્યાસ, રાજભોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, સંધ્યા, શયન, અને ચર્વાદિયત્રા તથા ઉત્સવ એ પ્રમાણે છે. શ્રીકૃષ્ણ રૂપ પરબ્રહ્મના આજ્ઞાસ્વરૂપી લીલાનું અને રાધાદિ સાથે વિનાશનું અનુકરણ કરવામાંજ એ મતની સેવાનો સમાવેશ છે અને તેજલામાંજ મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

ચૈતન્ય સ્વામી.

આમહાત્મા પુરુષનો જન્મ. ઇ. સ. ૧૪૦૪ ના માર્ચ (દાગણ) મહીનામાં અંગાલા પ્રાંતના નવદ્વીપમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ જગન્નાથમિત્ર અને માતાનું નામ શચી હતું. જગન્નાથ મિત્ર વેદક આજ્ઞા સ્નાતિના હતા. તેઓ અંગાલામાં શ્રીદેવ નામે ગામમાં પ્રથમ રહેતા હતા, ત્યાંથી ગંગા કિનારે રહેવાના ઉદ્દેશથી નવદ્વીપમાં આવી રહ્યા હતા.

ચૈતન્ય સ્વામીનું બીજું નામ નિમાધ હતું. તેઓ શરીરે ગૌરવર્ણના હતા. તેથી લોકો તેમને ગૌરાંગ પણ કહેતા હતા. તેમનામાં અસાધારણ બુદ્ધિ હતી. તેઓ પંડિત વાસુદેવસાર્વભૌમ નામના પ્રસિદ્ધ અધ્યાપકની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા રહ્યા હતા. ત્યાં તેમણે થોડા દિવસમાં ગુરુના ઉપદેશથી ન્યાય શાસ્ત્રમાં વિલક્ષણ નિપુણતા મેળવી હતી. વાસુદેવે ન્યાય શાસ્ત્ર મિથિલાથી લાવીને નવદ્વીપમાં તેનો પ્રચાર કર્યો હતો. નવદ્વીપથી પશ્ચિમમાં એ મૈલ ઉપર આવેલા વિદ્યાનગર નામની જગ્યા ઉપર વાસુદેવે પ્રથમ ન્યાય શાસ્ત્રનું વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું.

નવદ્વીપ એ અંગાલા દેશનું એક પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. મુસલમાનો ન્યારે આપણા દેશમાં આવ્યા, ત્યારે એ સ્થળ અંગાલાની રાજધાની હતી. પૂર્વે નવદ્વીપ અબ્બાસને વાસ્તે પણ ધણું પ્રખ્યાત હતું. પૂર્વ—પશ્ચિમ ઉડિસાથી લાહોર સુધીના, અને ઉત્તર—દક્ષિણ નેપાળથી રામેશ્વર સુધીના વિદ્યાર્થિઓ એ સ્થાનમાં સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવા સાઈ આવતા હતા. ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ પંડિતો થઈ ગયા છે, તેઓને લીધે અંગાલા આજ પણ આદરને યોગ્ય થઈ રહ્યું છે. સ્મૃતિ શાસ્ત્રનો પ્રખ્યાત અધ્યાપક રઘુનંદન પણ ત્યાં થયો છે. હાલ અંગાલામાં ધણાક ક્રિયા કર્મી રઘુનંદનની વ્યવસ્થા પ્રમાણે ચાલે છે. રઘુનંદન અને રઘુનાથ એ બંને જણ વાસુદેવસાર્વભૌમના તથા ચૈતન્ય સ્વામીના ગુરુ બંધુ હતા. રઘુનંદનની પેઠે રઘુનાથ પણ ધણો વિદ્વાન હતો. તેની અસાધારણ વિદ્યા અને બુદ્ધિથી કાશી તથા મિથિલા વગેરે સ્થળોના મોટા મોટા પંડિતો પણ વિસ્મિત થતા હતા. સંસ્કૃત જાણનાર લોકો રઘુનાથ ઉપર સર્વદા ભક્તિ અને શ્રદ્ધા કરતા હતા.

આના પ્રસિદ્ધ સ્થળમાં ચૈતન્યની વાત્સ્યાવસ્થા વીતિ હતી. તેઓ રિચ-

૨ મન અને પરિશ્રમથી ન્હાની ઉમરમાં વાંચતાં લખતાં શિખીને વિલક્ષણ અભિજ્ઞ તથા બહુદર્શિ થયા હતા. એ અભિજ્ઞપણા અને બહુદર્શિ પણાથી તેઓ ઉદાર ભાવે ધર્મ પ્રચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેઓ સર્વદા એકાગ્ર મનથી શ્રીમદ્ ભાગવતનો પાઠ કરતા હતા. એ ગ્રંથનો વિષય તેમના મનમાં એવો રૂઢ દસી ગયો હતો કે તે કદિ વિસરતો નહોતો. ચૈતન્યને લીધે એ વખતે બંગાળામાં ઇશ્વરભક્તિ અને ઇશ્વર નિષ્ઠા વિલક્ષણ રીતે પ્રબળ થઈ પડી હતી. ચૈતન્ય જે સમયે ધર્મ પ્રચાર કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા, તે સમયે યુરોપ ખંડના જર્મની દેશમાં પણ એક ધર્મ પ્રચારક થયો હતો. તેનું નામ લ્યુથર હતું.

ચૈતન્ય સ્વામીએ **લક્ષ્મી** નામની એક સુંદર કન્યાની જોડે વિવાહ કર્યો હતો. પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી સાપ કરડયાથી લક્ષ્મીનું મૃત્યું થયું હતું. નેથી **વિષ્ણુપ્રિય** નામની બાલિકા એક કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં ચૈતન્યને પિતાનો વિયોગ થયો હતો. અને તેમનો ભાઈ **વિશ્વરૂપ** સંન્યાસી થયો હતો. તેથી માતાના ભરણ પોષણનો ભાર તેમના ઉપર આવી પડ્યો હતો. તેને લીધે તેમને થોડો વખત સુધી સંસારમાં રહેવાની જરૂર પડી હતી.

ધર્મપ્રચાર:—ચૈતન્ય હમેશાં હરિપ્રીત્તન અને શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનામાં લાગેલા રહેતા. એ પ્રીત્તન **શ્રીરામ** નામે તેમના એક મિત્રના ઘરમાં રાત્રે થતું હતું. એ રીતે હરિપ્રીત્તન કરતાં પોતાની વીશ વર્ષની ઉમ્મરે ચૈતન્ય સંસાર છોડીને સંન્યાસી થયા હતા. સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને તેમણે જૂદા જૂદા સ્થાનમાં જઈને ધર્મ પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેઓ જાતિ ભેદ માનતા નહિ. નેથી સર્વ જાતિના લોકોને પોતાના ધર્મમાં લાવતા હતા. તેમણે પ્રથમ ગોડાની પાસે શમકાળી નામના સ્થાનમાં જઈને કેટલાક મુસલમાનોને પોતાના શિષ્ય કર્યા. તે પછી શાન્તિપુરમાં આવીને અદ્વૈત આચાર્ય નામે તેમના એક શિષ્યના ઘરમાં પોતાની માતાની સાથે મુકાકાત કરી હતી. ચૈતન્ય સ્વામી નિરંતર માતૃ ભક્ત હતા. માતાને તેઓ પરમ દેવતા જાણીને શ્રદ્ધા કરતા હતા. વૃદ્ધ માતા **રાયી** પોતાના પરમ સ્નેહવાન પુત્રને સંન્યાસી થયેલો જોઈને ઘણાં દુઃખિત થઈને રડવા લાગ્યાં. તેમના રૂદનથી ચૈતન્યના હૃદયમાં પણ અત્યંત વેદના થઈ, તથા આંખોમાંથી અશ્રુ પડ્યાં. માતા રડતાં રડતાં બોલી કે;—“ બેટા નિમાઈ ! તારા ભાઈ વિશ્વરૂપે જેમ કંઈ તેમ તું કરતો ના. તું સંન્યાસી થવા છતાં પણ બાળપણની વાત જૂલી જતો ના.” ચૈતન્યે ઉત્તર આપ્યો કે;—“ માં ! બહુ યુગમાં પણ તમારું ઝગણું હતું ફેડી શકીશ નહિ. આ દેહ તમારો જ છે. તમે જે આજ્ઞા કરશો, તે હું હમેશાં

પ્રતિપાલન કરીશ. સંન્યાસી થયાથી મેં સંસારના સર્વ વિષય છોડ્યા છે ખરા, પરંતુ તમને કદી છોડી શકતો નથી.”

ચૈતન્ય સ્વામી માતાની આજ્ઞા લઈને શાન્તિપુરથી શ્રીક્ષેત્ર માં ગયા. એ જગ્યા ઉપર શ્રીકૃષ્ણના અવતાર જગન્નાથ દેવની ઉપાસનામાં તેમનો ધણો વખત નીકળી ગયો. શ્રી ક્ષેત્રમાં સાર્વભૌમ આચાર્ય નામે એક પ્રખ્યાત પંડિતની જોડે ચૈતન્યે મુલાકાત કરી હતી અને ભગવદ્ગીતાના સંબંધમાં તેની સાથે વિચાર-તર્ક કર્યો હતો. ચૈતન્ય સ્વામી એ નવદ્વીપમાં સંકીર્તન કરવાની રીત ચલાવ્યા પછી એક દિવસે હરિભક્ત વૈષ્ણવો શહેરમાં ઢોલ અને કરતાલની ધ્વનિથી સંકીર્તન કરતા જતા હતા. તેમને કાઞના હુકમથી તેના અતુચરોએ આવીને માર મારી ઢોલ બાંગી નાખ્યા તથા ઝાંઝો વગેરે બળાનેરીથી લેદા લીધી અને છેવટે અપમાનીત કરીને તેમને છોડી મુક્યા. ચૈતન્યના શિષ્યોએ યવનોના એવા અસહ્ય અવહારથી દિલ્લગીર થઈને ગુરૂની પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી બતાવી.

ચૈતન્ય ઇશ્વર પ્રેમિક હતા. આવા વિશ્વાસપૂર્ણ હૃદયની આવી વિરહ શક્તિની આગળ હાર થશે કે શું ? જેઓનો બ્રહ્મ શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ હોતો નથી, અથવા જેઓ દુર્બળ વિશ્વાસ લેઈને સંસારના માર્ગમાં આગળ વધે છે, તેઓ વિરહ શક્તિની આગળ મસ્તક નમાવે છે. પરંતુ ચૈતન્યે પોતાના પ્રાણમાં જે ધર્મ બળ અને અતુલ્ય તેજ એકઠું કર્યું હતું, તે બળે તથા તે તેજે તેમને બમણા ઉત્સાહિત કર્યા. તેમણે પોતાના શિષ્યોને ફરીને ઢોલ તથા ઝાંઝો લેઈ સંકીર્તન કરવાની આજ્ઞા આપી. ગુરૂ દેવની આજ્ઞા પ્રમાણે ધણા શિષ્યો એકઠા થઈને કીર્તન કરતા કરતા કાઞ સાહેબના ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યા. કાઞ સાહેબની સત્તા હાલના જીલ્લા માજીસ્ટ્રેટ કરતાં કંઈ ઓછી નહોતી. તે છતાં ચૈતન્ય સ્વામીનો આ વ્યાપાર જોઈને સર્વ આશ્ચર્ય પામ્યા. પરંતુ ચૈતન્ય અને તેમના શિષ્યોના મનમંદ જરા પણ ભયનો સંચાર થયો નહોતો. કાઞ સાહેબે જ્યારે જાણ્યું કે વૈષ્ણવો કીર્તન કરતા ટોળાબંધ પોતાના ઘર તરફ આવે છે; ત્યારે તેઓ ભયભીત થઈને ઘર છોડી નાશી ગયા. ચૈતન્યના શિષ્યો કીર્તન કરતા કરતા કાઞ સાહેબના ઘરમાં પેઠા. શિષ્યોમાંથી જેઓ કોઈ સ્વભાવના હતા, તેઓ કાઞનું ઘર તથા બગીચો ખરાબ કરવા લાગ્યા; પરંતુ ચૈતન્યનું ક્ષમાશીલ હૃદય તેથી દુઃખિત થયું. તેમણે શિષ્યોના એવા અસહ્ય અવહારથી વિરક્ત થઈને તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી કાઞને બોલાવીને તેમની જોડે મધુર પ્રેમાલાપ કરીને તેઓ પાછા ગયા. કાઞએ કબૂલ કર્યું કે, હવે હું વૈષ્ણવોના

ઉપર જીલમ ગુજરીશ નહિ. કેવું અનુપમ તેજ ! એજ ખરું સત્સાહસ છે. દુર્બળને ખીડા કરવી એ સત્સાહસનું કામ નથી. પરંતુ વિશ્વાસના અક્ષય ક્યયથી સુરક્ષિત થઈને સખળના અન્યાય વ્યવહારના પ્રતિપાદને દમન કરવું, એ સત્સાહસની મહત્તા છે.

ચૈતન્યને જીવનનો ભય નહોતો. ખરી રીતે તેમની અંદર પ્રભુ ઉપરના વિશ્વાસનું તેજ વિજળીના પ્રવાહની પેઠે હૃદયમાં સંચારિત થયું હતું. ચૈતન્ય પાદશાહી શક્તિના ભયથી પ્રભુ ઉપરના વિશ્વાસને તુચ્છ ગણી, ધર્મને ઉંડા પાણીમાં ડૂબાવીને પોતાના ઘરમાં ખેસી રહે એવો નહોતો. તેમણે ધર્મને માટે પ્રાણને તુચ્છ ગણ્યો હતો. મનુષ્યના હૃદયમાં ખરું ધર્મ સંચારિત થવાથી તે પૃથ્વીની ખીજ અધી શક્તિને તુચ્છ કરી શકે છે. મૃત્યુ અને ભય તે વેળાએ છોટે નાશી જાય છે. તે વેળાએ માણસ પોતાની તરફ જોવાને માટે વખત મેળવી શકતો નથી. સર્વદા તે પ્રભુરૂપ ધ્રુવ તારાના ઉપર એકી નજરથી મુગ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે મંત્ર મુગ્ધ સાપની પેઠે કર્તાવ્ય પંથમાં આગળ વધે છે. આવી સત્સાહસિકતા સર્વ ટેકાણે વખાણને પાત્ર ગણાય છે.

ચૈતન્ય સ્વામીએ જગાઈ અને માધાઈ નામે જે બે બ્રાહ્મણના પુત્રા બાલ્યકાળથી દારૂ પીવાની લતમાં પડ્યા હતા. તેઓ યુવાનીમાં કોટપણ અધર્મનું કામ કરતા કરતા નહિ. માંસ ભક્ષણ પણ કરતા હતા. આ બંને ધર્મબ્રષ્ટ અને પાપી માણસોનાં દુષ્ટ કૃત્યની વાત જાણીને તેમને પોતાના શિષ્યો નિત્યાનંદ અને હરિદાસ મારફતે ઉપદેશ કરીને તેમને સર્વ દુર્કર્મોથી મુક્ત કરી ભક્ત મંડળમાં દાખલ કર્યા હતા. ચૈતન્ય સ્વામી શ્રીક્ષેત્રમાં કેટલાક દિવસ રહીને ટંકકારણ્યમાં જતી વખતે માર્ગમાં શ્રીરંગપદણુ જોઈને તથા કાવેરી નદીમાં સ્નાન કરી, શ્વેતખિંદુ રામેશ્વરમાં આવ્યા હતા.

દક્ષિણ પંથમાં જે સર્વે પંડિતો રહેતા હતા, તેમની જોડે ચૈતન્ય સ્વામીનો ઉદાર ભાવ, સરળ વ્યવહાર, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન જોઈને બહુ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા હતા. એટલુંજ નહિપણ એ તરફના રાજાઓએ તેમને સાંરું સન્માન આપ્યું હતું. સ્વામીએ ભોગ મુખનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેથી તેઓ કોઈ રાજસભામાં જતા નહોતા.

ચૈતન્ય સ્વામીનો એક અંધુ શ્રીનિવાસ જ્યારે દક્ષિણમાંથી નવદીપ માં જવા નીકળ્યો, ત્યારે સ્વામી એ એક વસ્ત્ર અને જમનાથ દેવનો કંઈક પ્રસાદ શ્રીનિવાસના હાથમાં આપીને કહ્યું કે;—“ ભાઈ શ્રીનિવાસ ! આ વસ્ત્ર અને પ્રસાદ મારી માતાને આપીને કહેજો કે, હું સંન્યાસી થવાથી

ધરમાં રહી શકતો નથી અને તમારી મનગમતી સેવા કરી શકતો નથી. તેથી જે અપરાધ થયો છે, તે ક્ષમા કરજો. મેં એક લેખે મૂર્ખના પ્રમાણે કામ કર્યું છે. મૂર્ખ સંતાન માતાની આગળ ક્ષમા પામવાને સંપૂર્ણ અધિકારી છે. ” ચૈતન્ય સ્વામી નિરંતર સરળ સ્વભાવના અને માત્ર ભક્ત હતા. એ વાત આપરથી સિદ્ધ થાય છે.

ચૈતન્યસ્વામી દક્ષિણ દેશથી પોતાના શિષ્યોને મળવા પાછા બંગાલામાં આવવા નીકળ્યા. કટક આગળ આવી એક મુસલમાન જમીનદારને પોતાનો શિષ્ય ક્યાં હતો. ઉડિષ્યાના વાઘામૂળામાં અનેક ભીક્ષુને પોતાના ધર્મમાં દિક્ષિત કર્યા હતા. ત્યાંથી બ્રજભદ્ર ભટ્ટાચાર્ય નામે એક સોબતી સાથે વૃંદાવનમાં જવા નીકળ્યા હતા. કાશીમાં તેમને જેવા માટે ઘણાં માણસો એકઠાં થયાં હતાં. કાશીના બ્રાહ્મણો જેડે ધર્મ સંબંધમાં વાતચિત કરીને પ્રયાગમાં આવ્યા હતા. ત્યાં રૂપ નામે પંડિતની જેડે મુલાકાત થઈ હતી. ત્યાંથી વૃંદાવનમાં આવી પાંચ પહાણોને પોતાના શિષ્ય કર્યા હતા. પહાણોને વૈષ્ણવ ધર્મમાં દિક્ષિત કર્યાંથી તેઓ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પહાણ ગોસાંક નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચૈતન્ય સ્વામી એ એવી રીતે જુદાં જુદાં સ્થાનમાં ધર્મ પ્રચાર કરીને તથા જુદી જુદી જાતિના માણસોને પોતાના મતમાં લાવી ત્યાં તેમણે ૬ વર્ષ કહાડ્યાં. તેની આગમત ૧૮ વર્ષ સુધી ઉડિષ્યામાં રહીને જગન્નાથ દેવની ઉપાસના અને હરિકીર્તન કર્યું હતું. તેઓ ઇશ્વરના ચિંતવનમાં એ વાતો આસક્ત હતા કે તેમનું મન ખીજે ક્યાંય પળુ જતું નહોતું અને તેથીજ તેઓ મરણ સમયે ગાંડા જેવી સ્થિતિને પામ્યા હતા. એક વેળાએ વસંત કાળની રાત્રિના પૂર્ણચંદ્રનો પ્રકાશ હતો. તે સમુદ્રના સ્થામ વર્ણ પાણીમાં અત્યંત શોભા વધારતો હતો, જે સમયે ચૈતન્યસ્વામી અપૂર્વ શોભા જોઈને હ્રસ્વત જેવા થઈ ગયા અને યમુનાના કાળા રંગના જળમાં શ્રીકૃષ્ણ જળ ક્રિડા કરે છે, એવું મનમાં લાવીને તેઓ સમુદ્રમાં પડી, પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વધામ સિધાવ્યા. તેઓ ને બંગાળા વગેરે પ્રાંતોમાં તેમના શિષ્યો શ્રી વિષ્ણુનો અવતાર માની પૂજે છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંત—“ બધા આદમી ભક્તિ કરી શકે છે, અને બધી જાતિઓના માણસો ભક્તિથી શુદ્ધ થઈ શકે છે; પૂર્ણનિઃસંશય આસ્થા અને નિરંતર ભજન એ તેમના પંથની મુખ્ય દિક્ષા છે. મોક્ષ માર્ગ પૂજા ક્રિયામાં નથી, પણ ધ્યાનમાં છે. ધર્મ ગુરની આજ્ઞા માનવી, એ તેમના પંથનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે; પરંતુ તેમણે પોતાના શિષ્યોને તાકીદ આપી

છે કે, ગુરૂ અને ખીજને પિતા પ્રમાણે પૂજ્ય ગણવા, પણ દેવ પ્રમાણે પૂજવા નહિ. હિંદના ખીજ બધા ધર્મ માર્ગોની પેઠે તેમના સંપ્રદાયનો મોટો હેતુ 'આત્માની મુક્તિ છે' તેમનો મત એવો છે કે,—મુક્તિ એટલે નિર્વાણ, તે પૃથક્ક આત્માના અસ્તિત્વનો નાશ નહિ, પણ દેહના કલંકથી અને દોષથી તદ્દત છૂટવું.

આચાર વ્યવસ્થા—આ ચૈતન્ય પંથમાં પ્રત્યેક નાતના માણસો છે, તો પણ જે ગોસાંઈઓ ચૈતન્યના પ્રથમ શિષ્ય હતા. તેમના વંશજોનો અમલ તેઓ સ્વીકારે છે. તેમાં કુંવારા અને પરણેલા એક દાખલ થઈ શકે છે. બ્રહ્મચારીઓ અને ભીખમાગતા ફરનારા વેરાગીઓ પણ એ માર્ગમાં છે. તથાપિ તેમના ધર્મ ઉપદેશકો ઘણું કરીને પરણેલા માણસો છે. તેઓ કૃષ્ણ મંદિરની આસપાસ જથામંધ આંધ્રેલાં ઘરોમાં પોતાના ઐરાં છોકરાં સાથે રહે છે, એ રીતે એરિસામાં ચૈતન્યની ભક્તિ કૌટુંબિક બની છે. જમીનદારો પોતાના કુટુંબને સાંઝે બંધાવેલાં અને તેમને અર્પણ કરેલાં મંદિરોમાં નિત્ય તેમની પુજા અને તેમનું ભજન કરે છે. ચૈતન્ય સ્વામીના મરણ પછી તેમના પંથમાં એક ઉપપંથ નીકળ્યો છે.

ઉપપંથ—ચૈતન્ય સ્વામીના પંથમાંથી નીકળેલા ઉપપંથમાં—સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે આત્મજ્ઞાન વધારી શકે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. તેમનામાં કુંવારા બાવા, અને કુંવારી બાવીઓ રહે છે. બાવીઓ માથે ચોટલાની એક લટ રાખી બાહીનો ચોટલો મુંડાવે છે. બાવા અને બાવીઓ ભેગા મળીને વિષ્ણુ ભગવાન તથા ચૈતન્ય એ બંનેના સ્તવન ભજન ગાય છે, અને ગાતાં ગાતાં નાચે છે.

સંસારમાં રહેલાં ઐરાને ભણાવવાને એ બાવીઓ ઉપયોગી છે. એ તેમના માર્ગનો ખરેખરો અગત્યનો મત છે, બંગાળના સારા કુટુંબોના જનનાને ઘણા વખત લગી ભણાવવા જઈ શકનારા માત્ર તેઓજ હતાં. આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં સ્ત્રી કેળવણીનો સુધારો તેમણે દાખલ કર્યો, અને એ પંથ કલકત્તામાં ફેલાયો, તેનું કારણ એ સ્ત્રી કેળવણીની જીજ્ઞાસા ગણાય છે.

મહાત્મા ચૈતન્ય સ્વામીએ ભરતખંડના ઘણા સ્થળોમાં ફરીને ઘણા મનુષ્યોને પાપકર્મથી મુક્તિ પામવા પરમ ધાર્મિક કર્યા. તેઓ સર્વદા દુઃખીઓના દુઃખ મટાડવાનો યત્ન કરતા હતા. તેમજ રોગમાં આપધો અને શોકમાં સાંત્વન આપીને સૌને સહાય કરતા હતા. તેમણે સર્વ પ્રકારના સુખભોગનો ત્યાગ કર્યો હતો. સારાં ખાવાને માટે કે સારાં વસ્ત્રને માટે તેમણે કોઈ પાસે

ચાચના કરી નહોતી. તેઓ સામાન્ય સંન્યાસીના વેશથી અને સામાન્ય ગરીબના ભાવથી ચારે બાજુએ ફરતા હતા. કેવળ ધર્મ પ્રચાર અને પારકા ઉપર ઉપકાર કરવો એજ તેમની સત્ય નિષ્ઠા હતી. એવા પરાપકારી અને ધર્મ પરાયણ મહાત્મા ચૈતન્ય સ્વામીનું નામ પૃથ્વીના ઘણા મુઘરેલા દેશોમાં પ્રકાશિ નીકળી અમર થયેલું છે, ધન્ય છે એવા મહાત્માને ! ! !

ગુરુ નાનકશાહ.

ભારત વર્ષમાં શિખધર્મના સ્થાપક અને આદિ ગુરુ મહાત્મા બાબાનાનક અથવા નાનકશાહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૯૬ માં લાહોરથી દક્ષિણમાં દશ મૈલપર આવેલા કાનાકુચાન નામે ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કાલુબેદી—અથવા વેદી હતું. તેઓ જ્ઞાતે બેદી—વેદી વંશના ક્ષત્રિય હતા. વેદી વંશ શ્રી રામચંદ્ર પુત્ર કુશ કુલોત્પન્ન છે. તેઓ બેદી—વેદી શી રીતે કહેવાયા, એ વિષે પંજાબમાં એવી એક દંત કથા છે કે:—

શ્રી રામચંદ્રના પુત્ર કુશે કુશાવતી અને લવે લવકોટ એ બે નગરી વસાવી હતી; ત્યાં એ બે વંશના પુરુષો રાજ્ય કરતા હતા. લવ કોટને હાલ લાહોર કહે છે. કેટલેક કાળે બંને વંશમાં કુશંષ પેડો. કુશાવતીના રાજ્યએ ઘણું સૈન્ય લઈ લાહોરના લવવંશ વાળાનું રાજ્ય લીધું; તેથી ત્યાંના રાજા લાહોર છોડી દેશનિકાલ થયો, અને દક્ષિણ પંથના રાજા અમૃતને આશ્રયે આવી રહ્યો. અમૃત મહારાજે તેમને માન સહિત રાખીને તેમના ઉત્તમ ગુણોથી તેમને પોતાની કન્યા પરણાવી; એટલુંજ નહિ પણ મરતી વખતે પોતાના રાજ્યના વારસ કર્યો. અમૃત રાજાની કન્યાને સદીરાવ નામે પુત્ર થયો. તે ઘણો બુદ્ધિવાન અને બહાદુર હતો, તેણે પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી બાળુ બાળુના ઘણા રાજ્ય જીતી લઈ રાજ્યની સીમાવધારી. એક વખતે તેના મોટા મંત્રીએ સદીરાવને જણાવ્યું કે;—“આપ અસંખ્ય નગરના રાજા છો, પણ આપે આપના પિતાનું રાજ્ય કર્યું નથી. આપના પિતાનું રાજ્ય પંજાબ છે. આપના કાકાથી આપના પિતાને દેશ નિકાલ થયો છે, ” આ સાંભળી સદીરાવે લશ્કર લઈ લાહોરપર ઘેરો ઘાલ્યો અને કુશવંશના કુલ પુત્રને હરાવી રાજ્ય લીધું. કુલપુત્ર રાજ્યબ્રષ્ટ થવાથી સંન્યાસી વેશે અનેક જગણે મુસાફરી કરી છેવટ પુણ્ય ભૂમી કાશી ક્ષેત્રમાં આવી રહ્યો. ત્યાં તેમણે

વેદાભ્યાસ કર્યો. એક વખતે વેદમાં તેમને એવું વાંચવામાં આવ્યું કે:-

“જુલમ જુલમરવો એ મહાપાપ છે, મનુષ્ય જુલમ જુલમયાથી કદી દયાની આશા રાખી શકતો નથી,” આ વેદ વચનથી કુલપુત્રના હૃદયમાં જન્મભાગ્યો. તેણે જુલમ કરી ભાઈને રાજ્યમાંથી કહાડી મૂક્યો હતો. તેથી તે ધણો પસ્તાવા લાગ્યો. દુઃખિત હૃદયે પેતાના પાપની માફી માગવાને કાશીથી સદીરાવ પાસે લાઠોર આવ્યો. કુલપુત્ર લાઠોર આવી સદીરાવ પાસે વેદ વાંચીને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. સદીરાવ કાકાના મુખથી વેદ સાંભળી ગણો ખુશી થયો, અને તેને અપરાધની ક્ષમા કરી, ફરી લાઠોરની ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રીતે તેને ફરી લાઠોરની ગાદી મળી. એ કુલપુત્રે વેદાભ્યાસ કર્યો અને સદીરાવ પાસે વેદ વાંચ્યા હતા. તેથી એ કુલપુત્રના વંશના તે વેદી—બેદી કહેવાયા. મહાત્મા નાનકનો પિતા કાલુ એ વંશનોજ વેદી ક્ષત્રિય હતો.

કાલુવેદી તલવંદી ગામના રહીશ હતા. પરંતુ નાનકનો જન્મ પોતાના મોસાળ કાનાકુચાન ગામમાં થયો હતો. કાલુ વેદી ગરીબ સ્થિતિનો, પણ વગવાળો, અને આયસ્કાર માણસ હતો. તે હિસાબ રાખવાનું કામ કરતો હતો. તેના પિતાનું નામ શિવરામ અને માતાનું નામ બનાશી હતું. કાલુવેદીને આ નાનક પુત્ર સિવાય નાનકા નામે પુત્રી હતી. તેને કપુરચલાના રાજ્યમાં આવેલા મુલતાનપુરના જયરામ નામે કળિયા સાથે પરણાવી હતી.

બાળચરિત્ર:—માયા નાનકના આલ્યાવસ્થાનું ચરિત્ર ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. એના જન્મ વખતે સુચાણિએ ધણા મનુષ્યોનું ટોળું જાણે આ મહાપુરુષને આનંદથી આવકાર આપતું હોય એવો અવાજ સાંભળ્યો હતો એવું વર્ણન છે. આ સ્થળ આજે નાનકા નામે ઓળખાય છે. ત્યાં આજે એક મંદીર બાંધેલું છે. તે પાસે એક સુંદર સરોવર છે, ત્યાં નાનક બાલ વયે પોતાના સોળ-તીઓ સાથે રમતો હતો. તે સ્થળ આજે બાળકવિદા નામે પ્રસિદ્ધ છે. એક દિવસે નાનક ઢોરો ચારવા ગયો હતો, ત્યાં ઉઘી ગયો. એટલામાં ઢોરો ખેતરમાં પેસી ગયાં અને પાકને નુકશાન કર્યું. તે સ્થળ કિઓરા સાહેબ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં પણ એક સુંદર ભવ્ય મંદિર બાંધેલું છે.

શિક્ષણ:—નાનકે ફારસી ભાષાનું અને હિસાબનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેનું ચિત્ત સંસારમાં ચોંટતું નહોતું, તેને જે કામ સોંપવામાં આવતું તેમાં તે ચિત્તને લગાડતો નહોતો. એવી તેની બેદરકારી જોઈ કાલુએ તેને કોઈ વેપારમાં નાખવાનો વિચાર કર્યો. બાસા નામે એક સિંઘ જાતિના જાટ સાથે ચાલીશ

રૂપિઆ આપી દેશાવર વેપાર કરવાને મોકલ્યો. ‘ ધાર્યું ધણીનું થાય ’ કા-
લુની ઇચ્છા પાર પડી નહિ. નાનકને માર્ગમાં સંન્યાસીઓના ટાળાનો મે-
ળાપ થયો. તે સાથે કેટલીક વાત કરતાં તેમને એવું જોવામાં આવ્યું કે, આ
સાધુઓને ઘર, વસ્ત્ર કે ખોરાક કશું રાખવાની જરૂર રહેતી નથી, એ જાણી
ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો. એ સંન્યાસીઓના મુખથી—“ વસ્તુ માગના નિર-
પયોગ અને મિથ્યા પણું, વસ્તીમાં રહીને સંસારની ખટપટમાં ભાગ લેવાથી
જીવને ધણી તરેહનો ભય રહે છે ” ઇત્યાદિ શિક્ષણ મળ્યું.

નાનકે પોતાની પાસેના રૂપિઆ સંન્યાસીઓને આપી દેવા માંડ્યા,
પણ તેમણે તે લીધા નહિ, માત્ર અન્ન લેવાની હા પાડી. તે પરથી નાનકે
પાસેના ગામમાંથી બધા રૂપિયાનું સિધું લાવી તેમને જોગજન કરાવ્યું. પાસે
કાંઈ પણ રહ્યું નહિ, તેથી ઘેર આવ્યો, પણ પિતાના બચથી એક મોટા
વૃક્ષની ઝૂંટી રહેલી ડાળીઓમાં સંતાઈ રહ્યો. એના પિતા કાણુએ આવી
ઘેર તેડી જઈ પૂછતાં, તેણે સર્વ વ્રતંત જણાવી કહ્યું કે;—“ તમે મને
રૂપિઆ સારા કાર્યમાં રોજી સારો લાભ મેળવવા આજ્ઞા કરી હતી. માટે મેં
મારા રૂપિઆ ધર્મના કાર્યમાં રોજી પુણ્યનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે. ” આ
સાંભળી કાણુ ગુસ્સે થઈ મારવા દોડ્યો. પણ રાયઓહારભટ્ટી નામે તે ગામનો
જમીનદાર હતો, એ વચ્ચે પડ્યો અને કાણુને નાનકે વાપરેલા રૂપિઆ આ-
પીને તે હવે નાનકને દર્શાવે નહિ કે ગેરવર્તણુક તેના પર ચલાવે નહિ એવી
તાકીદ કરી; કેમકે એ જમીનદારે નાનકની આશ્ચર્યકારક વાતો સાંભળી હતી
અને તેની ઉચ્ચ વર્તણુક જોઈને તેના વિષે સારો વિચાર ધરાવતો હતો. જે
ઠેકાણે નાનકે સંન્યાસીઓને જમાડ્યા હતા, તે સ્થળ આજે “ ખરોસાહા
(ખરોલાલ) ” નામે પ્રસિદ્ધ છે. જે વૃક્ષની ઝૂંટલી ડાળીઓ નીચે તે સંતાયા
હતા, તે માલ સાહેબ નામે આજે આગખાય છે.

નાનક કાંઈ પણ કામ નહિ કરતા રહ્યા કરતાં. તેથી તેમના પિતા ધણુ
દીલગીર રહેતા હતા; પરંતુ તેમની મા વાતસલ્ય બાવથી પુત્રનો પક્ષ કરતી
હતી. તેથી નાનકને તેના પિતાએ જલંધર દુઆખમાં વૈન નદીના તીરપર આવેલા
સુલનાનપુર ગામમાં તેની બેન નાનકી પાસે મોકલી દીધો. આ નગર લા-
હોરથી દિલ્લી જતાં માર્ગમાં આવે છે, ત્યાં દિલ્લીના શહેનશાહનો સંગો
દોલતખાંન લોદી સ્થાયી હતો. તે એજ નગરમાં રહેતો હતો. એજ પુરૂષ
બાબરને હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવવાને બોલાવ્યો હતો, જે પાછળથી ખટપટ
કરતો જણાયો હતો. એ વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ દોલતખાંન નવાખ
સાથે નાનકના બેનેવી જયરામને મોટી વગ હતી. તેણે નાનકને એના ધ-
રના કોહારીની જગ્યેપર રખાવ્યો. નાનક પોતાની પાસે જે દ્રવ્ય અને અન્ન

રાખવામાં આવતું, તેમાંથી તે સાધુ ફકીરોને દાન કરી દેતો, એ વાત ઠેક-લીક મુદતે જણાતાં તેના હિસાબ તપાસ્યો, તો ઉલટા નાનકના નાણાં લેણાં નીકળ્યાં હતાં. આ અનુભવ ચમત્કાર જેવો નવાજ વગેરે આશ્ચર્ય થયા હતા. એવું તેના ચરિત્ર ગ્રંથોમાં લખેલું છે.

નાનકને સંસાર ઉપર પ્રીતિ નહોતી. તેથી પરણવાને જરા પણ ઇચ્છા રાખતો નહોતો- પણ તેના બનેલી વગેરેના આગ્રહથી ગુર્દશપુર જીલ્લામાં બટાલા પરગણે લાખોડી નામે ગામ છે. ત્યાં છાનગોત્રી ક્ષત્રિ મૌલાની પુત્રી મુલક્ષણી સાથે પરણ્યો. તે સ્ત્રીથી તેને શ્રીચંદ અને લખણીદાસ નામે બે પુત્રો થયા. શ્રીચંદે ઉદાસી પંથ કહાડ્યો. તેના અખાડા આજે પણ પંજાબમાં ધણા છે. લખણી વંશમાં ધણા વેદી—મેદી ક્ષત્રિયો થયા. એ સર્વે અઘાષિં મુઘી પોતાના વંશની પવિત્રતા માટે ગર્વ ધરાવે છે, પણ પોતાના વંશના સદ્ગુણો તેનામાં જોવામાં આવતા નથી. નાનકે પોતાના વંશની પુત્રીઓને દુધ પીતી કરવાની મના કરેલી છે તથા પોતાને મળેલું ગુરૂપદ, પોતાની પાછળ પોતાના વંશનાને નહિ આપતાં; કોઈ એક યોગ્ય શિષ્યને આપવાની આજ્ઞા કરી છે; કેમકે વંશનાને ગુરૂપદ મળે તો વખતે ગુરૂપદના ગર્વમાં આવી પંથમાં બગાડો કરે, એવી સમજણથી તેણે મરણ વખતે પોતાના શિષ્યોમાંથી એકને ગુરૂપદ આપ્યું હતું,

નાનકને સંસાર પ્રિય નહોતો. તેથી મુસાફરીમાં કુટુંબને સાથે રાખતો નહિ. બે પુત્રો થયા પછી તરત તેણે સંસાર તજવાનો વિચાર કર્યો. જીવન અધિકાર અને દ્રવ્ય મિથ્યા છે, એમ સમજી નિત્ય એક વડનીચે બેસી વિચાર કરતો. તે વડ આજે બાબાકાવડ નામે પ્રસિદ્ધ છે. એક વખતે તે નદીએ સ્નાન કરવા જતાં તે આખો દિવસ પાણીમાં ઉભો રહ્યો હતો. તે આજે સંતઘાટ નામે અને જે દુકાનમાં બેસતો તે હાટસાહેબ નામે ઓળખાય છે. તેનાં વાપરેલાં કાટલાં આજે તેના માન માટે દેખાડવામાં આવે છે.

સંન્યાસ;—નાનકે ધણીક રીતે વિચાર કરી અતિ ધર છોડી વનવાસ કર્યો. તેમ નહિ કરવાને તેના મિત્રોએ તેમજ પોતાની પુત્રી અને દોહિત્રોને નિરાધાર જેવો તેના સસરાએ ઘણું સમજાવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહિ. તેથી તેને સસરે દોહતખાંન પાસે એવો હુકમ કહડાવ્યો કે;—નાનકે એકદમ પોતાની નોકરી પર હાજર થવું. પણ મસ્ત પુરૂષ હમેશાં મસ્તજ હોય છે. તેણે તેના હુકમને નહિગણકારતાં એવી છટાદાર ભાષામાં ઉત્તર વાળ્યો કે:—“હું આત્ર પ્રભુનો સેવક છું, કોઈ પણ આ લોકના શેઠને ઓળખતો નથી.” ઇત્યાદિ જણાવ્યું હતું ત્યાંથી પુરૂષને રાજા કે બીજા કોઈ શું કરવાનો હતો? તે લોકો કોઈના

તાબેદાર રહેતાજ નથી. માત્ર એક ઇશ્વરનાજ સેવક થઇ ફરે છે. તેને કોઇની પરવા રહેતી નથી. જેનું ચિત્ત સચોટ ઇશ્વરમાં ચોટ્યું છે, તેને કોઇની પરવા રહેતી નથી. જેનું ચિત્ત ઇશ્વરમાં ચોટ્યું હોય છે, તેને ત્યાંથી ઉંખેડી સંસાર ની લલુતામાં કોઇ પણ નાખવા સમર્થ નથી. નાનકનો ત્યાગ દૂર કરવાને જેટલા જેટલા ઉપાયો કર્યા તે સધળા મિથ્યા ગયા. નાનકે પોતાની સ્ત્રી, છોકરાંને પોતાના સસરાને ત્યાં મોકલી આપી સંન્યાસ ધારણ કર્યો. પોતાની બેન નાનકીની રજા લઇને ગામેગામ ફરવા લાગ્યો. બાળા અને માર્ધન એ બે સાથે ચાલ્યા.

નાનક સાથે માર્ધન મુસલમાન જાતનો ગવેયો હતો, તે પોતાની ખુશીથી સાથે આવ્યો હતો. જે વખતે ગુરુ નાનક ધ્યાનસ્થ થાય અથવા બજન કરે, ત્યારે તે પોતાની સારંગી બજાવી મદદ કરતો. તેમને અઘાપિપર્યંત ભાગ્યબાળા અને ભાગ્યમાર્ધન નામે માન આપી યાદ કરે છે. માર્ધન ભૂખાળવો વધારે હતો, તેથી લાલચમાં લપટાઇ જતો, તેમાંથી કેટલીકવાર નાનકે છોડાવ્યો હતો. આ યવન ગવેયો જગતકર્તા પ્રભુની સ્તુતિ સિવાય ગાતો નહિ. “ તુહિ નિરંજન કિરતાર નાનક બન્દા તેરા ” એ દબનાં તેનાં પદ ધણુંજ સરસ છે. નાનક કેટલાક દિવસ અંધ આંખે ધ્યાનમાં બેસી રહેતો, ત્યારે ઇશ્વર સિવાય બીજાં વિચાર કરતો નહિ. એ ફરતો ફરતો રચના દુઆખના ગૂંજરાત શબ્દોમાં અમીનાબાદ શહેરમાં આવ્યો; ત્યાં લાલાહાકુર નામે પ્રમાણિક અને સદગુણી પુરૂષના ઘરમાં ઉતારો કર્યો. વછર મલેક ભાગુએ પોતાને ત્યાં ઉતરવાને આગ્રહ કર્યો, પણ એ ગરીબોનાપર જુલમ ગુજારતો, તેમજ તેણે પોતાનું દ્રવ્ય પ્રબળને રંબડીને ભેગું કર્યું હતું. મોટે નાનકે તેને ત્યાં ઉતરવાની ચોખી ના પાડી હતી. કરણ વગેરે દાનંત્રોનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે, તેજ પ્રમાણે જલંધર દુઆખમાં મીસર રૂપલાલનું નામ પ્રસિદ્ધ છે, “ જુલમગાર અધિકારીઓને અને તેના કુટુંબને અંતરમાં ઉડો નિશ્વાસ મૂકી પ્રબળ શાપ દે છે. એનું ક્ષણ અંતે તેઓ ભોગવે છે. દુષ્ટ માર્ગે સંપાદન કરેલું દ્રવ્ય અંતે અવળે માર્ગેજ ચાલ્યું જાય છે. ” પરિણામે—જસ મુલસે આયા, ઉસ મુલસે ગયા. નફેમે દા જુતિઆં. એ કહેવત પ્રમાણે થાય છે.

નાનકે અમીનાબાદમાં ખિછાનાપર નહિ ઉંઘ લેતાં રોડાં પાથરી ઉંઘ લીધી હતી. તેથી એ સ્થળ આજે રોડી સાહેબ નામે ઓળખાય છે. તે જે વખતે અમીનાબાદમાં હતો, તેજ વખતે બાબરે હિંદુસ્થાન પર

ચક્રાધ કરી અમીનાબાદ જીત્યું. ગામમાં લૂટ કરી. તે લૂટનો માલ ઉપાડવાને ગુરનાનકને વેઠે પકડ્યો હતો. સાથે માર્ધન અને બાળા પણ બોળે ઉપાડી ચાલતા હતા. માર્ધન રૂપાળ્ય બળવતો હતો; નાનકને માથે એવો બોળે હતો કે તે બાબરની સન્મુખ ખુદ્ધવાનો હતો. આ મસ્ત ટોળીને માત્રી બળવતી વિચિત્ર વેષે જોઈ બાબર ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો. એટલુંજ નહિ પણ નાનકની વાતો સાંભળીને તો તે ધણોજ ખુશી થયો હતો અને તેને ધણું માન આપ્યું હતું.

નાનકે યુવાવસ્થામાં હિંદુ, મુસલમાન ધર્મના શાસ્ત્રનું અને વેદ, પુરાણાદિનાં સઘળાં તત્ત્વોનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. તેમાં તેના ક્રિયાકાંડ ઉપર તેને કંટાળો આવ્યો. વેદના જ્ઞાનકાંડને માન્ય કર્યો છે. તેનાથી ઇશ્વરને ઓળખી શકાય છે એવું તેને સિદ્ધ થયું હતું. તે કહેતો કે,— “જેનાથી હૃદયની શાંતિ થાય, જેનાથી પવિત્ર અને ઉદાર અંશ્વરિક તત્ત્વ ફેલાય તેનેજ જીવનનો સાર ધર્મ જાણીને તે પર વિશ્વાસ કરવો. ” નાનક સર્વના ધર્મશાસ્ત્ર અને સર્વ પદ્ધતિમાં અનેક પ્રકારના ખોટા વહેમો જોઈને એક પામતો. તે સન્યાસી વેષે ભારત ભૂમિના નાનાં સ્થાનોમાં ફર્યો, અનેક સાધુ, સંતો અને વૈરાગીઓ સાથે વાતો કરી, પછી અરબસ્તાનમાં ગયો. ત્યાં ફકિરોનાં કામો તેણે જોયાં, પણ તેમાં કંઈ પવિત્ર સત્યતાનો આભાસ દીઠો નહિ; સઘળે સ્વયં કર્મકાંડનો શોચનીય વિકાર અને ખોટા વહેમોની ભયંકર મૂર્તિઓ જોવાથી દીલગીર થતો દેશમાં આવ્યો. પછી ભક્તિમાં, સંપ્રદાયમાં અને ધર્મ શાસનમાં ફેરફાર કરવા માંડ્યો. પોતાની મુતીક્ષણ બુદ્ધિ અને પ્રબળ જ્ઞાન બળથી ઉદાર અને સમદર્શીતાની પદ્ધતિ ફેલાવવાને પ્રયત્ન કર્યો. પછી પોતે સંન્યાસ ધર્મ અને સંન્યાસી વેષ છોડી છત્તે ધરાવતીને કિનારે કિર્તીપુર નામે ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. પોતાનો જય પ્રવર્ત્તાવવાને શિષ્યો એકઠા કર્યા હતા. દત્ત્યાદિ કરી કીર્તીપુર ધર્મશાળામાં કુટુંબ અને શિષ્યોમાં વસીને પોતાની જીંદગી પુરી કરી. ઈ. સ. ૧૫૬૯ માં ૭૦ વર્ષની ઉમરે તેના અમર આત્માએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. એને ચંદ ગયાને આજે ૩૨૫ વર્ષ થયાં એવું સિદ્ધ થાય છે.

નાનકના સ્વર્ગવાસ પછી તેના મૃત દેહને હિંદુશિષ્યોએ બાળવાની અને મુસલમાન શિષ્યોએ સમાધિ આપવાની હઠ લીધી. તેથી બંને શિષ્ય ટોળાં વચ્ચે કજીઓ થયો હતો. પછી અંતે બંને ટોળાંએ તેનું શબ લેવાને હંકેલું વસ્ત્ર ઉઘાડી જોયું, તો ત્યાં શબ નહોતું. એ પરથી જાણાય છે કે અડખડમાં કોઈ શિષ્ય તેના શબને ઉપાડી ગયું હશે. શિષ્યોએ શબ નહિ

જોવાથી પછી જે વસ્ત્ર માંચે ઢાંકેલ હતું, તેના એ સરખા કડકા કર્યા. હિંદુઓએ એ વસ્ત્રને ધર્મની રીતે ખાળ્યું અને મુસલમાન શિષ્યોએ તે અરધા વસ્ત્રને ધર્મની રીતે સમાધિ કર્યું. ખાળવાની જગ્યોએ મંદિર અને સમાધિની જગ્યોએ સ્તંભ ઉભેા કર્યો. એ નિશાનીઓ આજે ઇરાવતીના વેગથી નાશ પામી છે.

નાનકના મતનો પ્રથમ પ્રસાર પંજાબના મજબુત, ખળવાન અને સરળ સ્વભાવના લોકોમાં થયો. પછી ધામે ધામે મુસલમાનો પણ એ મતમાં આવવા લાગ્યા. એ મતની સઘળી વાત ગુરૂ ગોવિંદે લખેલા આદિ-ગ્રંથમાં જણાવેલી છે. નાનકે દેશમાંથી ક્રિયાકાંડનાં અતુકાનો અને જાતિ અભિમાનનો નાશ કર્યો. દેશમાં ભાઇચારો વધે, સર્વશુદ્ધ ધર્મે અને સાધુ-વ્રતિથી ચાલે એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

નાનકપંથના સિદ્ધાંત—જુદી જુદી જાતિમાં અને જુદા જુદા મતના થઇને રહેવું ઠીક નથી, દેવાલયમાં જઇને યજ્ઞયાગ કરવા નહિ. અને એ પ્રસંગે બ્રાહ્મણભોજન કરાવવું નહિ, ઇંદ્રિયો અને મનને વશ રાખવાં, આત્મશુદ્ધી નાનકનો મૂળ મંત્ર છે, પોતાનો આત્મા ઇશ્વરનો અંશ છે, સત્ય બોલવું, વેદના જ્ઞાનકાંડને માનવો, ઋતુકાળ સાચવવો, માંસમદિ-રાતો ઉપયોગ ન કરવો, ગુરૂઓની આજ્ઞા એજ ઇશ્વર આજ્ઞા છે, મૂર્તિ પૂજન અસત્ય છે, ઇશ્વર અવતાર લેતો નથી; ગૌબ્રાહ્મણ, સંતસાધુઓની સેવા કરવી, સ્મૃતિપુરાણને ન માનવાં, ગુરૂએ લખેલો ગ્રંથ તેજ વેદરૂપ છે, તેની પૂજનપાત્રી કરવી; અધર્મિઓનો નાશ કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે, મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવાં, વ્યભિચાર કરનારને ચાંડાળ કહેવો, પોતાનો આત્માજ ઇશ્વર છે, એનું નામ ગોવિંદ છે. ગોવિંદનું ખીન્નું નામ સોહૃદ છે; ધ્યાન, ધારણા, અને સમાધિથી સ્વર્ગે જવાય છે. આપણી કાયા ગોવિંદનું મકાન છે. તેથી જીવ હિંસા ન કરવી, પરધર્મિઓનો નાશ કરવો. અપવાસો, મિત્તાહાર વગેરે નિયમો પાળવાથી શરીરના વિકારો દૂર થાય છે અને ગોવિંદની જ્યોતિ દર્શાય છે. શુદ્ધ અંતઃકરણથી એક ઇશ્વરની વિપાસના કરવી. ઇશ્વર એક છે ઘણા નથી, ખરો વિશ્વાસ એ એક પર રાખવો. જુદા જુદા પ્રકારના ધર્મ જોવામાં આવે છે તે માત્ર મનુષ્યના કલ્પિત છે; આત્મજ્ઞાનથી ઇશ્વરનું તત્વ જાણવામાં આવે છે, તે જ્ઞાન લાભ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો. સત્કાર્ય અને સદાચારથી સર્વ શક્તિમાન પ્રભુના આશિર્વાદને પાત્ર થવાય છે. સંસાર વૈરાગ્ય અને સંન્યાસ ધર્મની જરૂર નથી, સાધુઓ અને આત્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થો બંને ઇશ્વરની આગળ સરખા છે.

જેનું હૃદય ચિંતવે છે તેજ સાચો હિંદુ અને જેનું જીવન પવિત્ર છે તેજ ખરો મુસલમાન છે. ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો પ્રવર્તાવ્યા.

ઉપાસના પદ્ધતિ—ઉપાસના પદ્ધતિ જે પ્રમાણે સર્વ સમયમાં સર્વ સ્થળે ચાલતી તેજ ચાલુ રાખી. તેણે પોતાને ઈશ્વરનો એક દાસ અને વિનયી આજ્ઞા પ્રવર્તાવનાર કહ્યો છે. તે કદી આત્મ પ્રસંસા કરતો નહિ. ધર્મ પ્રચાર કરવામાં તે કદી કલંકિત થયો નથી. તે કહેતો કે;—“ ઈશ્વરની વાત સિવાય બીજા કોઈ હથિયારથી યુદ્ધ કરશો નહિ. આપણા મનની પવિત્રતા સિવાય સાધુ ધર્મ પ્રચારકોનું બીજું કંઈ અવલંબન નથી. ” એ રીતે નાનકે ઘણા કાળની બ્રાંતિનો વિનાશ કરીને મનુષ્યોને પોતાના પંથમાં લીધા હતા અને તેની ધર્મ પદ્ધતિ જોઈને ધીરે ધીરે ઘણા મનુષ્યો તેમાં આવ્યા. તેથી તે એક સંપ્રદાય થઈ પડ્યો.

શિષ્યધર્મ—નાનકપંથ—નાનકના પ્રવર્તાવેલા ધર્મને શિષ્યધર્મ—નાનકપંથ પણ કહે છે. એ ધર્મના લોકો પોતાને શિષ્ય કહે છે. શિષ્ય એ શબ્દ શિષ્ય—(ચોટલી) શબ્દનો અપભ્રંશ છે. એના પંથમાં જાતિભેદ નથી. તેથી ગમે તે જાતનો શિષ્ય કરવામાં હરકત નથી. મુત્રા તથા મરદાના આ બંને એના મુખ્ય શિષ્ય હતા, પણ એ કંઈ જાતના હતા, તેનો પતો લાગતો નથી. શિષ્યલોકો માથે શિખા એટલે ચોટલી રાખે છે. નાનકના મરણ પછી તેની ગાદીએ આગડશાહ બેઠો, તે પછી અનુક્રમે અમીરદાસ, રામદાસ, અર્જુનદાસ, હરગોવિંદ, તેગીબહાદર, ગુરૂગોવિંદ અને બંદગુરૂ. એ મુખ્ય ગાદી ચલાવનારા થયા છે. છેવટ એની ગાદીપર રણજીતસિંહ બેઠો હતો.

ગુરૂગોવિંદે પોતાના શિષ્યોને હથિયાર બાંધતાં શીખવ્યાં અને તલવાર પકડાવી મુસલમાની રાજ્યોનો પરાજય કર્યો હતો. નાનકપંથી અથવા શિષ્ય ધર્મી લોકો, જેને શિષ્ય કહે છે, તેઓ લડાઈમાં ઘણા બહાદુર છે. તેમણે ઘણી લડાઈઓમાં મોટી મોટી જીતો મેળવેલી છે. નાનક કવિતા કરી જાણીતો હતો. તેની ઘણી કવિતા દોહા અને ચોપાઈ બંધ છે. તેણે નાનકવિલાસ નામે ગ્રંથ કર્યો છે. એની કવિતા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનું એક પદ નીચે પ્રમાણે છે;

દાન કરો ગરિબસે બાબા, મગરૂરીસેં ઘોડા હૈ. ॥ ૬૫ ॥

ચાર ખુટ્ટી જગીર હમકું, તોટા નહિ કુચ ખાનેકું;

તુમકું હુશાર કરના કરકર, ધરધર ફિરતે બિઝાકું.

તુમકું હમકું સખ દુનિયાકું, પાલન વાલા જૂદા હૈ;

તું કહેગા મૈં દાતાહું, માલ કહાસેં લાયા હૈ

ચેતન સખસેં ઉચા બાબા, ખાવે પીવે આરામસેં;

શાલ દુશાલા જોડે લડકે, ભૂલના નહિ ગળ્યાજીસેં.

૩

ભૂલ જાવેતો ભિછા ન મિલે, નહિ લંગોટી મિલનેકી;

જમદૂતોકા સોઝી શીરપર, ખાત ભલી નહિ હોનેકી.

૪

કહે નાનક સુન મેરે ભાઇ, દુશાર હોના અછા હે

નહિ માને તો ખુશી હેં તેરી, હમસે બી ક્યા પરવા હેં.

૫

દાન કરો ગરીબસેં બાપા, મન મગરૂરીસેં ધોકા હેં. ॥

ધત્તાદિ તેની કવિતા ઘણી રસીક અને બોધક છે. નાનકનું ચરિત્ર ઘણી ભાષામાં લખાએલું છે. આ સ્વપરાક્રમી મહાપુરૂષે પોતાના આત્મજીવી પરાક્રમે કરી પંચજના બહાદુર લોકોને પોતાનો મત માનતા ક્યાં એ શું તેનું ઓછું મહત્વ દર્શાવે છે? ધન્ય છે નાનકના નામને!!!

કપીર.

ઓ મહા સિદ્ધ પુરૂષનો જન્મ ક્યાં, ક્યારે, અને કઈ જાતિમાં થયો. તે વિષે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા મત છે. કોઈ કહે છે કે;—નિમા નામનો એક મુમનો એક વખતે કપડાં વણવાનું સૂતર ધોવાને ભાગિરથી નદીને કિનારે ગયો હતો. તે વખતે પાણીના વહેનમાં એકનાનું બાળક તણાતું આવતું હતું. તે તેના જોવામાં આવ્યાથી તેને ઘેર લાવી, પોતાની સ્ત્રી નુરને સોંપ્યું. તે તેણે પાલન પોષણ કરી મોટું કર્યું, તેજ કપીર. કોઈ કહે છે કે તેનો જન્મ છીપમાં થયો, કપીર પંથના લોકો કહે છે કે;—એ ખાન દેશમાં આવેલા કાશી નામે ગામના લહર નામે તળાવમાં કોઈએ તરત જન્મેલું બાળક નાખી દીધેલું, તે મુમના જાતિના વણકરને મળ્યું હતું, વળી ભક્તમહાત્મ્ય નામે સંસ્કૃત ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે;—“પ્રાચીન કાળમાં વેદાન્તાભ્યાસ રહિત એક બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતાના સ્ત્રી છોકરાનું પાલણ પોષણ કરવા માટે કારીગરીનું કામ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. એક વખતે તે સૂતર લેવા વણકરને ઘેર ગયો હતો. ત્યાંથી ઘેર આવતાં તાવ ચડ્યો, દૈવયોગે તે તાવમાંજ મરણ પામ્યો. મરણની વેળાએ તેણે વણકરને માદ કર્યો હતો. તેથી તેનો વણકરના ઘરમાં જન્મ થયો હતો. તે જ “કપીર.”

વળી પ્રખ્યાત ભક્તમાળા નામે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે;—“મહાત્મા રામાનંદ સ્વામીના એક બ્રાહ્મણ શિષ્યની વિધવા કન્યા દર્શન કરવા

આવેલી, તેને સ્વામીના મુખમાંથી “ પુત્રવતી ભવ ” એવો આશિર્વાદ અપાઈ ગયો, તે આશિર્વાદ વૃથા થયો નહિ. યથા સમયે બાળ વિધવા બ્રાહ્મણ કન્યાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો; પરંતુ લોકોના અપવાદના ભયે તેણે એ પુત્રને વગડામાં મૂકી દીધો, તે કોઈ વણકરને હાથ આવવાથી તેણે તેને પાળી પોષી મોટો કર્યો અને તેનું નામ કબીર પાડ્યું. ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે;—કબીરનો જન્મ ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં થયો હતો અને તે મુમના જ્ઞાતિના નિમા નામે વણકરને ત્યાં ઉછરી મોટો થયો હતો.

કબીર વણકરના ઘરમાં રહી મોટો થયો અને કપડાં વણવાનું શીખ્યો હતો. તેના વડે તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. લાયક કિમ્મતે ચતાં પરણ્યો. તે સ્ત્રીથી તેને કમાલ નામે પુત્ર થયો હતો. કબીરને પૂર્વ જન્મના સંસ્કારને લીધે બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. રામની ભક્તિમાં રસપ્રસ થઈને બાળપણથીજ તેમાં તત્પર રહેતો. તે પ્રમાણે તેનો પુત્ર કમાલ પણ ભક્ત મંડળીમાં ગણાવા લાયક થયો હતો.

કબીર કહેતો હતો કે;—અહો ! આ સંસાર અસાર છે, આ જીંદગી કમળ પત્રપરના પાણીની પેઠે છે. અરે ! આ કાશી ધામમાં કોણ મારો ગુરૂ થશે ? કોણ મને આ સંસાર સાગરમાંથી તારશે ? ગુરૂ નહિ મળ્યાથી આ દેહ રૂપી નાવ કેવી રીતે ચાલશે ? એમ વિચારતો એક દિવસે તેણે કેટલાક સાધુઓની પાસે જઈને પોતાનો હેતુ જણાવ્યો. સાધુ વૈષ્ણવોએ પૂછ્યું કે, તું જ્ઞાતે કોણ છે ? તેણે કહ્યું કે;—“ હું વણકર છું, રામાનંદનો શિષ્ય થવા ઇચ્છું છું ” વૈષ્ણવોએ તેની મસ્કરી કરી કહ્યું કે, “ તું મ્હેન્ટ છે ” તો તારા ગુરૂ કોણ થશે ? ” એવાં તેનાં વચનથી કબીર નિરાશ થઈને ઘેર ગયો. મનકામના પૂર્ણ ન થવાથી અસ્થિર ચિત્તે કાશીમાં દરવા ત્રાગ્યો. જોને તેને પૂછતો કે;—“ ગુરૂ રામાનંદ ક્યાં રહે છે ? તે પરથી એક સાધુએ કહ્યું કે; “ ગુરૂ રામાનંદ અમુક જગ્યાએ રહે છે. સવારના પહોરમાં બહારનો દરવાજો ઉઘાડીને દરરોજ ગંગામાં સ્નાન કરવા જાય છે. તું રાત્રે તેના બહારના દરવાજા સામે સ્થઈ રહેજે. ત્યાં તારી મનકામના સિદ્ધ થશે. ”

ગુરૂ દીક્ષા;—કબીરે તેમના બતાવ્યા પ્રમાણે કર્યું. એટલામાં નિત્યને સમયે રામાનંદ સ્વામી તે માર્ગેથી નીકળ્યા કે, તરત કબીરના શરીરપર તેમના પગના સ્પર્શ થયો; કબીરે પણ મોટા માનની સાથે ગુરૂપગ ધારીને ચુંબન કર્યું. રામાનંદે એક મ્હેન્ટના શરીર ઉપર પગ લાગેલો જોઈને “ રામ ! રામ ! તું કોણ છે ? ” એવું કહ્યાથી કબીરનો મનોર્થ પૂર્ણ થયો. તેણે રામાનં-

જેને ગુરૂ માની લઇને સાધાંગ પ્રણામ કર્યા.

કબીર “રામ” નામનું સ્મરણ કર્યા કરતો. તે સિવાય કંઈ નામ ઉચ્ચાર કરતો નહિ. કેવળ રામ નામજ પરમ સુકિતની પાયરી ધારતો હતો. ત્યારથી તિલક માળા ધારણ કરીને કાશીમાં ખીજ વૈષ્ણવોની પેઠે રહેતો હતો. કબીરને નિત્ય કીર્તન કરવાનો નિયમ હતો. તેજ પ્રમાણે એક દિવસે કીર્તન કરતો હતો, ત્યારે કહેવા લાગ્યો કે આ સર્વ કૃપા રામાનંદ સ્વામીની છે. આ વાત રામાનંદ સ્વામીને કાને ગઈ; ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામી મનમાં કહેવા લાગ્યા કે;—મેં કબીરને અનુગ્રહ કર્યો નથી, છતાં તે ખીજ લોકો પાસે માફ નામ લે છે, તો આ વાતનો એક વખત પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવો જોઈએ. આમ વિચાર કરી સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યોને કહી રાખ્યું કે, કબીર જ્યારે કીર્તન કરવા ઉભો રહે; ત્યારે મને ખબર આપવી. પછી એક દિવસે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે શિષ્યોએ આવી સ્વામીને ખબર આપ્યા કે, કબીર કીર્તન કરવાની તૈયારીમાં છે. આ સંભળી રામાનંદ સ્વામી ત્યાં ગુપ્ત રીતે જોવા ગયા અને એક બાજુપર તે ન જાણે તેમ ઉભા રહ્યા.

કબીરે સરવાતમાં રામાનંદ સ્વામીનું નામોચ્ચારણ કરી કીર્તનને પ્રારંભ કર્યો. તે યવન (કબીર) નું કૃત્ય જોઈ રામાનંદ સ્વામીએ તેની પરીક્ષા કરવા રીસથી પોતાના પગની ચાખડી કબીરપર ફેંકી, તે તેના મસ્તકમાં વાગી. જો કે ચાખડી વાગવાથી કબીરને દુઃખ થયું; તોપણ તે નહિ ગણકારતાં તેનેજ ગુરૂ પ્રસાદ માની વધારે આનંદ યુક્ત સુખમુદ્રાથી રામાનંદ સ્વામીનું નામ લઈ ભજન કરવા લાગ્યો. એપરથી રામાનંદ સ્વામીએ પૂછતાં તેણે ક્ષીર જોડી ધૈર્યતાથી કહ્યું કે;—

“ હે નાથ ! આપ શું વીસરી ગયા કે ? તે દિવસે રાત્રિએ હું આપના દરવાજા ઉપર સૂતો હતો, આપે મારા શરીરપર પગ મૂકીને “રામ” નામનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો, તે દિવસે મેં રામનામનો મંત્ર મેળવ્યો છે; તે દિવસથી નિત્ય રામ નામ જપું છું. પ્રભો ! એમાં જો મારો અપરાધ થયો હોય તો દયા કરીને તે ક્ષમા કરશો, ” રામાનંદે કબીરને ભક્ત જાણી લઈ ક્રોધ પરિત્યાગ કર્યો. હસ્તાં હસ્તાં તેને આશિર્વાદ આપી સંતુષ્ટ થયા. અને તેને તત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. તે દિવસથી તે એક ભક્ત તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો હતો.

પરમાર્થમાં પ્રેમ;—કબીર મહા દયાળુ, શાન્ત, પરોપકારી, જ્ઞાની, વૈરાગ્યશીલ, ઉપાશક્ત અને ભક્ત હતો. એ નિત્યનિઃસ્પૃહી રહેતો. પરને દુઃખી જોઈને તેનું ચિત્ત

બળ્યા કરતું. ધરનો ગરીબ હતો, તોપણ બને તેટલો પરમાર્થ કરવાને ચુકતો નહિ. એક દિવસે ધરમાં ખાવાનું નહોતું. તેથી એક કપડું લઈને વેચવા જતો હતો; રસ્તામાં એક વૃદ્ધ મળ્યો, તે શિયાળાની ટાઢથી ધૂળતો હતો, તેણે કબીર પાસે વસ્ત્ર માગ્યું. કબીરે ગરીબની દુર્દશા જોઈ વગર સંકોચે કપડું આપી દીધું, પણ તરત તેને સંસારની વાત યાદ આવી. અહો ! આજે મારા ધરમાં અનાજ નથી, મારી માતા વાટ જોઈ બેઠી હશે; પણ મને આજે ગરીબને વસ્ત્ર આપીને જે પરમ સુખ થયું છે, એવું સુખ મેં કદી મેળવ્યું નથી. મારા નશીબમાં તો જે થવાનું હશે તે થશે. કબીર ધરમાં આવ્યો, આવીને જોયું તો મા રસોઈ તૈયાર કરીને વાટ જુએ છે. કબીરે પૂછ્યું, મા ! આજે આપણો સંસાર કેવી રીતે ચાલ્યો. આપણી પાસે તો આજે કંઈ નહોતું. ” મા એ કહ્યું, “ તું શું કહે છે કબીર ! તેંજ માણસ મોકલીને મને અનાજ મોકલ્યું છે.

આ સાંભળી કબીર આશ્ચર્ય પામ્યો; ગદ્ ગદ્ બાવથી કહેવા લાગ્યો. મા ! તનેજ ધન્ય છે, સાક્ષાત્ ભક્તવત્સલ ભગવાન આવીને તમને અનાજ આપી ગયા છે, મા ! ગરીબ દુઃખીને અન્ન આપો. ધનતો સર્વનો ધણી ધન્ય પૂરશે, ધનની આપણને શી ફિકર છે ! ” કબીરની માતા ત્યારથી ગરીબોને અન્ન આપવા લાગી હતી. કબીરની દાતાપણની વાતો સાંભળીને ધણાં મનુષ્યો આવવા લાગ્યાં, તેમને તે આપી સત્કાર કરતો. એક વખતે પુષ્કળ મનુષ્યો આવી ઉભા, પાસે કંઈ દેવાને નહોતું. તેથી ધર-બહાર જઈ વિચારવા લાગ્યો, તેટલામાં ભગવાને કબીરરૂપ ધરી સર્વ ગરીબોને ઇચ્છીત આપી વિદાય કર્યા. કબીરે આવી જોયું તો એ સર્વ ઇષ્ટદેવનો પ્રભાવ દીડો. તેથી વારંવાર ઇષ્ટદેવને પોકારી બોલાવવા લાગ્યો હતો.

કબીરે એક વખતે એક રાજાને પોતાની સિદ્ધતા બતાવી ભક્ત કર્યો હતો. તેણે ધન આપતાં તેને કહ્યું હતું કે—રાજા! ધન રતનની દરકાર શી છે ? જીવન અને મરણ બંને એક સરખાં છે, હું મૂર્ખ છું ! હું આ પેટ ભરવાને માટે સામાન્ય ધનની ઇચ્છા રાખતો નથી, જેઓ ગરીબ, ભૂખ્યા, તરસ્યા, અને પૈસાને માટે આતુર છે, તેઓને આપની ઇચ્છા મુજબ ધન આપો. આપને તેથી મોટું પુન્ય થશે. રાજા આનંદિત ચિત્તે મહેલમાં પાછો ગયો અને ત્યારથી એ કબીરના ઉપદેશ પ્રમાણે દાન કરતો હતો. ” કબીરને એક વખતે સાધુ સંતને રસોઈ દેવા માટે ધરમાં કંઈ નહોતું, તેથી પોતાની સ્ત્રીને એક વાણીયાને ઘેર ઘરેણે મૂકી હતી અને સિધું લાવી ભોજન તૈયાર કરી સર્વને જમાડ્યા હતા. તેમજ એક વખતે રાજાનો કોઠાર ફાડીને તેમાંથી જોઈતા સામાનની ચોરી કરી તમામ સાધુ સંતોને ભોજન કરાવ્યું હતું. એવી

વાત ભક્ત વિજય નામે ગ્રંથમાં છે. તે પરથી જણાય છે કે, એના અંતઃકરણમાં કરણોનો પ્રદ નિવાસ હતો.

સમબલવવાની યુક્તિ;—મહાત્મા કપીરનામાં બીજાઓને પારમાર્થિક બાબતો યુક્તિથી હસાવી દેવાની ચતુરાઈ હતી. તે વિષે એવું કહેવાય છે કે;—એક વખતે એકસખસે આવી પ્રશ્ન કર્યો કે પ્રપંચમાં રહી પરમાર્થ ચતો નથી, એમ કેટલાએક કહે છે તે ખરું છે કે ખોટું ? કપીરે કહ્યું કે, આ બાબતનો ઉત્તર હું તમને આવતી કાલે દઈશ. ત્યાં સુધી તમે મારે ઘેર રહો. એમ કહી તેને રોક્યો અને બીજે દીવસે સત્તરના તાણા માંહેલા તાંતણા જુદા કરવા માટે તડકો છતાં પોતાની સ્ત્રીને દીવો કરી લાવવા હુકમ કર્યો; એટલે તે દીવો લાવી તરત દીવાને અજવાળે તાંતણા જુદા કરી દીવો પાછો લઈ જવા કહ્યું. આ વાત તેણે દિવસના બપોર વખતે કરેલી જોઈ પેલો માણસ આશ્ચર્યમાં ડુબી ગયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે કપીરને ડાહ્યો કહેવો કે ગાડો ! પરંતુ તે વાત મનમાં રાખી કેટલાક વખત પછી તેણે કપીરને પૂછ્યું કે મારી શંકાનું નિવારણ ક્યારે કરશો ! કપીર બોલ્યો કે તે વિષેનો જવાબ મેં તમને ઘણા વખત પહેલાં આપી દીધો છે, પણ તે તમારા ધ્યાનમાં આવેલ નહોય એમ દેખાય છે. માટે ખુલ્લું કહી બતાવું છું તે સાંભળો. બપોરે તડકાના અજવાળાથી દીવાનું અજવાળું વિશેષ નથી, છતાં તાંતણા જુદા કરવા મેં મારી સ્ત્રીને દીવો કરી લાવવા કહ્યું. ત્યારે તે બિલકુલ તકરાર ક્યાં વગર છાનીમાની દીવો લાવી, જે ને એવી જાતની સરળ હૃદયની સ્ત્રીની અનુકૂળતા હોય તો જ પ્રપંચમાં રહીને પરમાર્થ થાય છે, બીજી રીતે શક્ય નથી. આ સાંભળી આવેલ ગૃહસ્થ સંતોષ પામી પોતાને ઘેર ગયો હતો.

સિદ્ધતા;—કપીર થોડા દિવસ પછી તીર્થયાત્રા કરવાને નીકળ્યો. મથુરા વગેરે સ્થળમાં જઈને દિક્ષી ગયો. એ વખતે દિક્ષીમાં સિકંદરલોદી બાદશાહ હતો. કોઈ દુષ્ટ મનુષ્યે જઈ યવનરાજને કહ્યું કે;—કપીર નામે એક દાંભિક સાધુ આવીને ઘણા મનુષ્યોને હો છે. માટે તેને શિક્ષા કરવી જોઈએ. સિકંદરે કપીરને પકડવાનો હુકમ કર્યો. સિપાઈએ આવી કપીરને પકડ્યો અને કહ્યું કે, તને બાદશાહ ફાંસી દેશે. પછી બાદશાહ પાસે લાવી ઉભો રાખ્યો. સિપાઈએ તેને સલામ કરવાને કહ્યું, પણ કપીરે કશું નહિ ગણકારતાં હસી કહ્યું કે, “ કોને સલામ કરું ? આ દુનિયામાં કોઈ મારનારો નથી. ” એ સાંભળી બાદશાહને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો અને કપીરને સાંકળે બાંધી યમુનાના ઉડા પાણીમાં ડૂબાવી દીધો. યમૂનાના કાળા પાણીમાં કપીર અદૃશ્ય થઈ ગયો, પણ થોડીવારે તેની પેલી તરફ દરતો જોયો. ફરી તેને પકડાવી કા-

છત્રી ખડકેલી સળગતી એહમાં ફેંકી દીધો, પણ કબીરનો વાળ સરખોએ ખંડિત થયો નહિ. એ જોઈ બીજા દુષ્ટોના ભમાવવાથી બાદશાહે ક્રોધે ભરાઈ હાથીને પગે કચરાવી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો, પણ જેના ઉપર ભગવાનની કૃપા હોય છે. તેને એક તો શું પણ હજારો હાથીઓ પણ શું કરવાના હતા ? કબીરપર હાથીને છોડ્યો, પણ એ હાથી કબીરને સિંહ રૂપ જોઈને ભયથી નાશી ગયો. એ જોઈ સિંહદર બાદશાહ આશ્ચર્ય સાથે કબીરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. બાદશાહે તેને માન આપી પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. યવનરાજે જાણ્યું કે આ મહાત્મા પુરૂષ છે, એમની છેડ કરવી સારી નથી. પછી માન આપી વિદાય કર્યો.

દેહત્યાગ;—કબીર દિલ્લીથી કાશી ક્ષેત્રમાં આવ્યો. અહીં આં તે સંસારનું અનિત્યપણું સમજીને આત્મજ્ઞાન મેળવવા યત્ન કરવા લાગ્યો. કબીરની મહત્વતા જો જાણતા નહિ, એવા મનુષ્યો તેને દુઃખ દેતા; તે હવે તાંમે થઈ માન આપવા લાગ્યા હતા. એક વખતે તેણે શિષ્યોને બોલાવી કહ્યું કે;—“ મારે હવે જવાનો વખત થયો છે બેટાઓ ! તમે કાશીના રહેવાશી શિષ્યોને ખબર આપો કે મણિકર્ણિકાના ધાટ ઉપર મારી જોડે સર્વ આવી મળે. ” શિષ્યોએ તે પ્રમાણે સર્વ સ્થળે ખબર આપ્યા. ઘણાં મનુષ્યો ધાટ ઉપર એકઠાં થયાં; સર્વ કબીરની વાત સાંભળવા માંડે આતુર થયા, કબીરે પોતાના મિત્રોને આવેલા જોઈને કહ્યું કે;—“ આજે હું પરલોકે જઈશ. મારા જીવનની લીલા પુરી થઈ છે. બાઈ હું મ્હેંજી ઘરમાં રહી કર્મ સુત્રથી વૈષ્ણવ થયો છું. આ મિથ્યા અપવિત્ર શરીર હવે રાખવાનું કશું શું ? ” મિત્રો ! મગર રાજ્યમાં મારો મોક્ષ થશે. ”

કબીરનાં આ વચનો શ્રવણ કરીને સર્વ શોકાતુર થયા. તેમને મધુર વચનોથી દેહની અનિત્યતા સમજાવી સર્વને શાન્ત કર્યા. થોડી વારે કબીર સૂતો, માથે વસ્ત્ર ઓઢ્યું. ઘણીવાર થતાં શિષ્યોએ ઉદાસવાની ઘણી કોશીશ કરી પણ તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ. સર્વના જાણવામાં આવ્યું કે એના પવિત્ર આત્માએ સ્વર્ગ વાસ કર્યો. તેથી સર્વ ઉદાસ થયા અને રૂદન કરવા લાગ્યા. થોડી વારે સર્વ સામાન્ય વર્ગના મનુષ્યોમાં વિગ્નતીયભાવ ઉત્પન્ન થયો. હિંદુ, મુસલમાન શિષ્યોમાં રાજ લેવા તકરાર થઈ હતી. તેટલામાં તેના અર્ધ શરીરપર તુલશી અને અર્ધ શરીરપર મરવો દેખાઓ. તુળશીને લઈ જઈ કાશીના રાજ વીરસિંહે બાળી અને તેની રાખ ત્યાંના કબીર ચૌર નામે જગાએ દાટી. મુસલમાન શિષ્યોએ મરવાને લઈ ગોરખપુરની નજીક મગર નામે ગામમાં દાટ્યો. અને તેનાપર સમાધિ સ્તંભ બાંધ્યો. કબીર ચૌર અને મગરની સમાધિ કબીરપંથીઓનું તીર્થ સ્થાન ગણાય છે.

આ પ્રમાણે જોતાં કપીર એક મહાપુરુષ હતો. તે ગમે તે જાતનો હતો, પણ તેને હિંદુ, મુસલમાન સર્વે સરખા હતા. કોઇ કહે છે કે તે જપ, પૂજાદિ માનતો નહિ. તે એ સંબંધે કહેતો કે;—

મનકાફેરત જનમગયો, ગયોનમનકાફેર

કરકામનકા હોડકર, મનકામનકાફેર ॥

કપીરે સુખનિધાન નામે ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાં પોતાના સંપ્રદાય વિષે લખેલું છે. તેમજ ખીજ ગ્રંથો લખ્યા છે. તે દોહા અને પદ્યબંધ છે. આ કવિતા તમામ હિંદુસ્થાની ભાષામાં છે. તેની છેવટ ‘કહે કપીર’ ‘કહત કપીર’ ‘દાસ કપીર’ એ વાક્ય ઘણું કરીને આવે છે. તેની સર્વ કવિતાનો સંગ્રહ ચૌવડા ગામમાં છે એવું કપીર પંથવાળા કહે છે. કપીરને પૂજા સેવા કરવાની રીત બાળચેષ્ટા જેવી લાગી હતી. તેથી તેણે એકેશ્વરી ભક્તિનો બોધ કરવા માંડ્યો હતો,

શિષ્યો અને ગ્રંથો;—કપીર પંથવાળા પરસ્પર બંદગી સાહેબ અગર સત સાહેબ કહે છે. સત ગોપાલ અને ધર્મદાસ એ બે મુખ્ય શિષ્યો હતા. એ બંનેએ મળી ગોરખનાથ કથા, આનંદ સાર, શબ્દાવળી, મંગળ યસંત, હોરી, રેખતા, ગુલના, કહાર, હુદોળા, બારમાસ, છંચર અને આલીફનામા એવા નાના મોટા ગ્રંથો લખેલા છે. તે સિવાય બિજક નામે ગ્રંથ ભાગોદાસ નામે કોઇ કપીર પંથીએ લખેલો છે. એ શિષ્યો સિવાય કપીરને કમાલ, જમાલ વિમાલ, બુધન અને દાદુ એ પાંચ શિષ્યો હતા. તેમણે પણ પોતાના મત પ્રસારાવ્યા હતા, પણ તેમાં વિદ્વાન પુરુષો નહિ થવાથી તથા દ્રવ્યાદિક મેળવવાની લાલુતાથી એ પંથો માત્ર નામના રહ્યા છે.

કપીરમઠ;—કપીર પંથના મઠોમાં જેમ હાંડીઓ ટીંગાડીઓ તેમ શાહ-મૃગનાં ઈંડા જગો જગોએ ટીંગાડેલા હોય છે. તેપરથી ધારી શકાય છે કે તે કપીર પંથનો મઠ છે. તે પંથના સાધુઓને મેદાનમાં કીર્તન કરવું હોય ત્યારે ધોળા લૂગડાના ધબંગરા ફરતા ખોસીને વચ્ચે કીર્તન કરે છે. રામાનુજ-ચાર્ય સંપ્રદાયમાંથી પ્રથમ રામાનંદી સંપ્રદાય નીકળ્યો અને તેમાંથી કપીર પંથ નીકળ્યો.

રામાનંદી અને કપીર પંથની તીલક કરવાની રીતિ એક સરખી છે. તેમાં તદ્વાવત માત્ર એટલો કે રામાનુજ સંપ્રદાયવાળા વચલી લીંટી પીળી કરે છે અને રામાનંદી તથા કપીરપંથી રાતી લીટી કરે છે. કપીરપંથમાંથી હાલ જુદા જુદા ૧૨ પંથ નીકળ્યા છે, કપીરની જાતિ માટે જેવી ગડબડ છે, તેવીજ તેના સમય વિષે કપીરપંથીઓએ ગડબડ કરેલી છે. તેનો જન્મ

ક્યારે થયો તે વિષે કપીરપંથના લોકો એવું કહે છે કે, તે સંવત ૧૨૦૫ અગર શાકે ૧૦૭૦ માં એનો જન્મ કાશીમાં થયો અને મરણ સંવત ૧૫૦૫ માં અથવા શાકે ૧૩૭૦ માં આશો શુદ્ધ એકાદશીને રોજ મગરનામે ગામમાં થયું. આપરથી તે ૩૦૦ વર્ષ જીવ્યો હતો એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, તે ગમે તેમ હોય, પણ તે સિકંદર લોદીના વખતમાં હતો. તે મુસલમાની ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથોથી જણાયેલું છે. સિકંદર લોદી સંવત ૧૫૪૪ માં ગાદીએ બેઠો હતો. એ વખતે કપીર હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. એ પરથી તેને થઈ ગયાને આશરે ૪૦૭ વર્ષ થયાં.

કપીરપંથનો સિદ્ધાંત—ધર્મિર એક છે અને તે સર્વ શક્તિમાન તથા સર્વ વ્યાપક છે. તે આપણા દેહમાં અખંડ જ્યોતિરૂપે પ્રકાશે છે, તેને જાણવાને યોગાભ્યાસ, દેહકષ્ટ અને પવિત્રતાની જરૂર છે. ધર્મશાસ્ત્ર એ જ્ઞાન ઉદય કરનારા ગ્રંથો છે. પુનર્પિ જન્મ મરણ થાય છે, પાપ પુણ્ય છે. ધર્મિરનું ધ્યાન કરવું એજ મોટો ધર્મ છે. સત્ય જ્ઞાનથી ધર્મર ઓળખાય છે. જ્ઞા, બ્રહ્મણની સેવા કરવી; માંસ, મદિરા અને વ્યભિચારનો ત્યાગ કરવો. જીવ હિંસા કરવી નહિ. સત્ય, દયા, દાન, ક્ષમા, અહિંસા ભક્તિ અને વૈરાગ્યાદિ લક્ષણોથી તારણ થાય છે. ઉચ્ચ નીચનો સંબંધ નથી પણ કર્મથી સર્વ જુદા છે; ઇત્યાદિ સિદ્ધાંત છે.

કપીરે હિંદુ, મુસલમાનનો ભેદ રાખ્યો નહોતો. રામ અને રહિમ એક છે, જુદા નથી. ધર્મનો પ્રચાર કરવાને તેણે ભાષામાં ભજનો રચ્યાં છે. એનું વલણ વેદાન્ત શાસ્ત્રપર હતું. એ આત્મજ્ઞાની હતો એવું તેના ભજન કીર્તનો વગેરેથી જણાય છે. એનાં ભજન, કીર્તનો વગેરેમાં આત્મજ્ઞાનનો માર્મિક ઉપદેશ વિશેષ આવે છે.

દોહો.

પથરી ભીતર અગિનિહૈ, વાંટૈ પીસૈ કોઇ;	
લાખ યતન કરિ કાઢવી, આગિન પરગટ હોઇ.	૧
હૈ હૈ તો સખકોઈ કહૈ, નાહી કહૈ ન કોઇ;	
કપીર એસા ન મિલા, યહ વૈકાઈ સાઇ.	૨
હૈ જુ કહૈ તૌ નાહિં હૈ, નાહીં કહૈં તૌ હૈં;	
હૈ નાહીં કે વીચમે, જો કહું હૈ સો હૈ,	૩
લખત લખત જામ લખિ રહૈ, છકત છકત છકિ જાઈ;	
બ્રહ્મ ટટો વૈ આપને, તવ આનંદ ઉર ન સમાઈ.	૪

સહજનંદ સ્વામી.

આ મહાત્માનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૧ ના એપ્રિલ માસની તા. ૧૦ મીએ એટલે સંવત ૧૮૧૭ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ ને દિવસે થયો. તેનું જન્મનું નામ હરિકૃષ્ણ અથવા ધન-રયામ હતું. તેના પિતાનું નામ ધર્મદેવ અને માતાનું નામ ભક્તિદેવી હતું. તેઓ જ્ઞાને સરવરીયા બ્રાહ્મણ શામવેદી હતા. તેઓ અયોધ્યા પાસે સાતગાઉ ઉપર આવેલા છપૈયામાં રહેતા હતા. તેમનું ગોત્ર સત્વરણી હતું. અયોધ્યામાં તે વખતે નવાબ નાનો હોવાથી તેની મા બેગમ રાજ કરતી હતી. હરિકૃષ્ણની ઉંમર આશરે અઢી વર્ષની થતાં, તેમના માતાપિતા પરિવાર સહિત અયોધ્યામાં આવી રહ્યાં. હરિકૃષ્ણને એક મોટાભાઈ રામપ્રતાપજી અને બીજા ઇચ્છારામજી નામે નાનાભાઈ હતા. હરિકૃષ્ણને આઠમે વર્ષે જનોઈ દીધું અને વેદારંભ કરાવ્યો.

બાલ્યાવસ્થા;—આ મહાન પુરુષને બાળપણમાંથીજ દેવદર્શન કરવા જતું, તીર્થયાત્રા કરવી, જપ, તપ અને વ્રત કરવા બહુ ગમતાં હતાં—તેમની અગીયાર વર્ષની ઉંમર થતાં, તેમના માતા પિતાએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તે પછી આ મહાત્મા અયોધ્યાથી બ્રહ્મચારીને વેશે તીર્થયાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યા. પ્રથમ તેમણે બદ્રિનાથનાં દર્શન કરીને હિમાલયની અસપાસનાં તીર્થ કર્યાં. ત્યાં તેમને ગોપાળચોગીને મેળાપ થયો. તેમની પાસે તેમણે અષ્ટાંગ યોગનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી તેઓ સેતુબંધ રામેશ્વરનાં દર્શન કરી, પંદરપુરમાં વિકૃલનાથજીનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી તાપી, નર્મદા, મહી અને સાબરમતી ઉતરીને બાલ દેશમાં ભીમનાથનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી ગોપનાથનાં દર્શન કરી માંગરોળ આવ્યા. ત્યાંથી ચાલી સંવત ૧૮૫૬ ના શ્રવણ વદ ૬ ના રોજ લોજ ગામમાં આવ્યા. ત્યાં રામાનંદ સ્વામીનો અખાડો હતો. તે વખતે રામાનંદસ્વામી કચ્છ-જૂજમાં હતા.

દિક્ષા—રામાનંદસ્વામીના મુખ્ય શિષ્ય સુક્તાનંદ વગેરે પચાસ

સાધુઓ લોજમાં રહેતા હતા. તેમની જગ્યામાં આ મહાત્મા આવી રહ્યા. રામાનંદસ્વામી રામાનુજ આચાર્યના મતના હતા; પણ તે મતમાં કેટલો એક સુધારો કરીને લોકોને અસરકારક ઉપદેશ કરતા હતા. તેથી તેમનો ધર્મ નવો છે એમ લોકોને લાગતું હતું. તેમણે તીર્થવાસીઓને માટે છત્રીશ ગામોમાં સદાવ્રત બાંધ્યાં હતાં. કોઈ તીર્થવાસી સુમુક્ષુ હોય, તે રામાનંદનો ઉપદેશ સાંભળી ત્યાંજ રહી જતા અને રામાનંદસ્વામીના શિષ્ય થતા હતા. રામાનંદસ્વામીના શિષ્યો અને તેમની સાધારણ જગ્યો અમદાવાદથી બૂજ સુધી હતી. રામાનંદસ્વામીએ કચ્છ-બૂજથી આવી મહાત્મા હરિકૃષ્ણ જેઓ અદ્યત્તારી હતા. તેમને ભાગવતી દિક્ષા આપી, સહજનંદસ્વામી એવું નામ પાડ્યું. લોકો તેમને બાળું નામ--સ્વામીનારાયણ કહેવા લાગ્યા. પછી સંવત ૧૮૫૮ માં રામાનંદસ્વામીએ પોતાની ગાદી સ્વામીનારાયણને આપી; પોતે દેહ ત્યાગ કર્યો. આ વખતે સ્વામીનારાયણની ઉંમર ૨૨ વર્ષની હતી. તેમના કેટલાક ચમત્કાર જોઈને શુક્તાનંદસ્વામી આદિ સાધુઓ તેમને ધર્મરૂપ માનવા લાગ્યા. રામાનંદસ્વામીનો એક શિષ્ય રઘુવીરદાસ હતો. તે સ્વામીનારાયણથી જુદો પડ્યો. તેની જગ્યા હાલ અમદાવાદમાં છે. અને તેના યોડા ધણા શિષ્યો પણ છે.

સમાધિ વિષે;—સ્વામીનારાયણે માંગરોળમાં જઈને સમાધિનું પ્રકરણ ચલાવ્યું. સમાધિ બે પ્રકારની છે. (૧) હૃડયોગની અને (૨) રાજ-યોગની. તેમાં આસનવાળી પ્રાણાયમ કરીને—એટલે પ્રાણને નિયમમાં લાવીને અભ્યાસ કરી, કેટલાક યોગીઓ સમાધિ ચડાવે છે, તેને હૃડયોગની સમાધિ કહે છે. અને ધર્મરૂપ ધ્યાન કરતાં અને તેનો મહિમા વિચારતાં અતિ આશ્ચર્ય ઉપજે, શરીરનાં રૂવાટાં ઉભા થાય, આંખમાં આંસુ આવે, પછી પ્રેમની અતિશય અસર થવાથી નાડી અને પ્રાણ ચાલતા બંધ થાય, તેને રાજયોગની સમાધિ કહે છે. તે સમાધિવાળાને જેવો પોતાના અંતઃકરણમાં ભાવ હોય, તેવા ભગવાનનું અને તેના ધામનું તથા રૂપનું દર્શન થાય છે. સ્વામીનારાયણના શિષ્યો હૃડયોગની સમાધિ કરતા નથી, પણ તેઓના કેટલાક શિષ્યો તેમના સામું જોતા, કે પરગામમાં રહીને સ્વામી સહજનંદનું ધ્યાન કરતાં અતિશય પ્રેમાતુર થવાથી તેના નાડીને પ્રાણ બંધ થઈ જતા હતા અને ધચ્છીત ધામનું દર્શન થતું હતું. એવી રાજયોગની સમાધિ થતી હતી. તેમજ જે સહજનંદ સ્વામીનો શિષ્ય ન હોય, તે પણ તેમની પાસે જઈને આંખે આંખ મેળવે, એટલે તેને સમાધિ થતી હતી એવું કહે છે.

ધર્મવિસ્તાર;—સ્વામીનારાયણનો ધર્મ સમાધિના પ્રકરણથી બહો
જ વધવા લાગ્યો. કચ્છ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં સ્વામીનારાયણ ન્યાં
ન્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં તેમના ઉપદેશથી તથા તેમના સાધુઓના ઉપદેશથી ધર્મ
વધવા લાગ્યો. કાઠિયાવાડમાં ગઢડાનો દરબાર કાઠિ દાદોખાચર શિષ્ય
થવાથી સ્વામીનારાયણે ગઢડામાં તેમના દરબારમાંજ સ્થિતિ રાખી હતી.
અયોધ્યાથી રામગદોલો નામે ખાખી પોતાનું શુંડ લઇને, નોખત નિશાન
અને રણશીંગડા સાથે રાખીને દ્વારકાં જત્રા કરવા જતા હતા, તેણે કાઠિ-
યાવાડમાં આવતાં સ્વામીનારાયણનો મહિમા સાંભળ્યો. તેથી તેણે તેમના
પાસે જઇને થોડા દિવસ મુકામ રાખી ઉપદેશ સાંભળ્યો. તેથી તેમના
મનમાં એવી ઇચ્છા થઈ કે હું અહીં સ્વામીનારાયણનો સાધુ થઇને રહું
તેણે પછી પોતાના સરજનને જવાની રજા આપી, પોતે સ્વામીનારાય-
ણના શિષ્ય થયા અને તેમનું આનંદાનંદ સ્વામી નામ પાડ્યું. એજ રીતે
કેટલા એક વેરાગીઓ, વેદાંતીઓ અને સંન્યાસીઓ તથા જૈનના ગોરજ-
ઓને ઉપદેશ આપી પોતાના સાધુ કર્યા. તેઓ કૃષ્ણાનંદ, દેવાનંદ, વગેરે
નામેથી પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ એવો તો વૈરાગ્યનો અસરકારક ઉપદેશ આપતા
હતા, કે તે સાંભળી કેટલાક પોતાની નાની ઉંમરમાં પોતાની સ્ત્રીઓને મૂકી
સંસાર નો ત્યાગ કર્યો હતો. ધણુ કાઠીઓ સત્સંગી થયા હતા. તેઓ દારૂ
માંસના ખાનારા અને લૂટફાટ કરનારા હતા, છતાં તેઓ બ્રાહ્મણના જેવો
આચાર પાળવા લાગ્યા. તેઓ ગળ્યા વગરનું દુધ કે પાણી પીતા નહિ,
માંખીની પણ હિંસા કરે નહિ એવા નિયમ પાળનારા થયા. કાઠિ તાલુક-
દારની દીકરીઓ નામે રાજબાઈ, જીતુબાઈ, અને લાડુબાઈ વગેરે નાન-
પણથીજ સંસારનું સુખ હરામ કરી ઇશ્વર ભક્તિમાંજ રહેવા લાગ્યાં. આ
પુપર્વત પાસે ખાણુ ગામના લાડુ બારોટ જેઓ કવિતા કરવામાં ધણુજ
હુશિયાર હતા. તેમણે કાઠિયાવાડના રાજસ્થાનોમાં ઇનામો મેળવ્યાં હતાં.
ભાવનગરના વજેસિંહજી મહારાજ પાસેથી પણ ઇનામ મેળવ્યું હતું. તેઓ
ગઢડામાં સ્વામીનારાયણ પાસે આવ્યા. તેમના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય ઉપજતાં
સંસાર સુખ તજી સાધુ થયા. તેમનું નામ બ્રહ્માનંદ પાડ્યું.

લોકોનો દૃઢ વિશ્વાસ;—એક વખતે સહજનનંદ સ્વામીએ કચ્છમાંથી
કાઠિયાવાડના કેટલાક વતનદાર કાઠીઓ, રાજપૂતો અને વાણીઆઓ વગેરેને
એવા પત્રો લખાવી મોકલ્યા કે, જો તમારે કલ્યાણનો અપ હોય અને મારા
વચનમાં વિશ્વાસ હોય, તો તમો તરત સંસાર તજીને દાદી મૂલો શુંડાથી
સાધુ થઇને અમારી પાસે આવવું. તે ઉપરથી તેઓ સાધુ થઇને મહારાજ

પાસે જૂનમાં આવ્યા. માત્ર એ જણા જઈ શક્યા નહિ. તે ઉપરથી દક્ષિણ અપાય છે કે, “ સમજણમાં જો ક્યાંય હોય તો શેઠ મૂળજીભાઈની પેઠે સંસાર છોડાય નહિ. ” પછી જે જે સાધુ થઈને આવેલા તેમને યોગ રોજ સાધુ રાખી, પછી ધણા આગ્રહથી સર્વને પોતાને ઘેર સંસાર વ્યવહાર ચલાવવા મોકલ્યા હતા. એ રીતે શિષ્યોના દૃઢ વિશ્વાસની તેમણે પરીક્ષા કરી હતી. પરંતુ આ ઉપરથી દેશમાં એવી ખૂબ ઉડી હતી કે, સ્વામી નારાયણે ખામરો જૂત વશ કરેલો છે. તેથી લોકોનાં મન બમાવી શકે છે.

ધર્મસંકટ:—સ્વામીનારાયણે જે જે મતના લોકોને પોતાના શિષ્ય કર્યા હતા. તે મતના ધર્મ ગુરુઓએ સ્વામીનારાયણ ઉપર ધણું ઝેર વેર રાખવા માંડ્યું. પોતાના શિષ્ય રાજ્ય હોય, કે પ્રજા હોય, તેમને ઉશ્કેરવા માંડ્યું. સ્વામીનારાયણ જ્યાં જાય ત્યાં ગામમાં પેસવા દે નહિ. લોકો બેળા થઈને ધુળ ઉડાડે, પથ્થર ફેંકે, અને ગમે તેવા શબ્દો બોલી તિરસ્કાર કરે. તે બધું તેઓ મંબીરતાથી સહન કરતા હતા. વેરાગીઓ સ્વામીનારાયણના સાધુઓને માર્ગમાં લૂટવા લાગ્યા, કંઠીઓ તોડવા માંડી, અને શાલિગ્રામકે લાલજી હોય તેમને લઈ લેતા; વગેરે અડચણ થવા લાગી. પણ તે વખતે કોઈ રાજ્યઓએ તે સાધુઓનું રક્ષણ કર્યું નહિ. ત્યારે સ્વામીનારાયણે સાધુઓને કહ્યું કે, તમારું રક્ષણ કરે એવું ન્યાયી રાજ્ય ગુજરાતમાં થાય નહિ; ત્યાં સુધી તીલક, કંઠી, ચોટલી અને લાલજીની પૂજા રાખવી નહિ. માત્ર અલશી પહેરીને પરમહંસનો વેશ રાખવો, ઘેર ઘેર જઈ રાધેલા અન્નના ટુકડા માગી ને નદી કે તળાવ ઉપર જઈ, તે અન્ન ઉપર પાણી છાંટીને તેના ગોળા વાળી એક હાથમાં રાખી બીજે હાથે ખાવું. આ ઉપરથી સાધુઓએ તે પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું હતું—

સ્વામી સહજનંદ ઉપર પ્રતિપક્ષીઓ વેર રાખતા હતા તેથી કોઈ ખતે તેમને નાશી જવું પડતું અને કોઈ વખતે સંતાપ જવું પડતું હતું. તે માટે કેટલા એક કાઠીઓ, રાજપૂતો અને ઠાકરડાઓ હથિયાર બંધ થઈને મહારાજ સાથે ફરતા હતા. અમદાવાદમાં લોલંગર બાવાને અપાડો હતો. તેમાં કેટલાક વેરાગીઓ હથિયાર બંધ રહેતા હતા. તેઓ સ્વામીનારાયણ ઉપર વેર રાખતા હતા. તેઓએ સ્વામીનારાયણના સાધુઓ ટુકડા માગી ખાતા હતા, તેમને પકડી ખૂબ માર માયાં. તે વખતે ત્યાં પેશ્વા તરફનો સુબો રહેતો હતો. તેની આગળ સતસંગીઓએ જઈને ફરિયાદ કરી; ત્યાં સુબે એવો જવાબ આપ્યો કે, એતો ગાયેગાયો લડી, તેમાં અમે શું કરીએ ? તે પછી એક વખતે સ્વામીનારાયણ અમદાવાદ ગયા અને

શેહેર બહાર ખોખરા મહેમદાવાદ કરીને પરામાં ઉતર્યા. તેઓને મારવા લોલંગર આવો હથિયાર બંધ પોતાની જમાત લઇને ગયો; ત્યારે સ્વામીનારાયણ સાથે જે ગરાશીયા, કાઠીઓ અને રાજપૂતો હતા. તેઓ વેરાગીઓ સામે લડ્યા હતા અને બંને પક્ષને હાનિ થઇ હતી. સ્વામીનારાયણે વામ માર્ગીઓનું ખંડન કર્યું હતું. તેથી તેઓએ અમદાવાદના પેશવાઈ સખાને ઉશ્કેર્યો કે સ્વામીનારાયણ પાખંડ ચલાવે છે. માટે તેને શહેરમાં પેસવા દેવા નહિ. પછી ન્યારે સ્વામીનારાયણ અમદાવાદમાં ગયા; ત્યારે સખાએ છડીદારને મોકલીને કહાવ્યું કે;—જ્યાં સુધી પેશવાનું રાજ્ય રહે, ત્યાં સુધી તમારે અમદાવાદમાં પેસવું નહિ. હાલ તમે અમદાવાદમાંથી તરત જાઓ. પછી તેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા હતા.

ધર્મ કોણ ચલાવ્યો?—કેટલાક ભોળા ભોકો એમ બોલે છે કે,—મુક્તાનંદ, નિત્યાનંદ, બ્રહ્માનંદ અને ગોપાળાનંદ સ્વામી એ ચાર પંડિતો એ મળી સંપીને સ્વામીનારાયણને ઇશ્વરરૂપ ઠરાવ્યા અને ધર્મ ચલાવ્યો. પણ એ વાત અમારાથી મનાતી નથી; કેમકે ગુરુ થવું અને સાહેબી ભોગવવી તે સૌને ગમે છે, પણ એલા થઇને ગુલામગીરી કરવી કોઇને ગમે નહિ. પાલખીમાં બેસવું સૌને ગમે, પણ ઉપાડવું ગમે નહિ; તો સ્વામીનારાયણ પાલખીમાં બેસતા હતા અને રાજાઓના દરબારમાં ભાવતાં ભોજન કરતા હતા. અને ઉપર લખેલા પંડિત સાધુઓ અલશી પહેરીને ઉપાડે માથે પગમાં પગરખાં પહેર્યા વગર ઘેર ઘેર ફરીને ટુકડા માગી ખાતા હતા. સ્વામીનારાયણનું ભજન કરતા હતા અને ભોકોને તેમનું ભજન કરવાનો ઉપદેશ કરતા હતા. વળી સ્વામીનારાયણે એવી આજ્ઞા કરેલી કે તમારે વસ્તીમાં રાત વાસો રહેવું નહિ, પણ વગડામાં છટા છટા ઝાડ નીચે રાતે પડી રહેવું; તો તે આજ્ઞા પ્રજાણે સાધુઓ વર્તતા હતા. હજી પણ સાધુઓને મદવાડ વગર ખાટલા ઉપર સૂવાની રજા નથી. ગમે તેવી ટાઢ હોય તો પણ બંડીકે ડમલી પહેરાય નહિ. એવું દુઃખ જે તેઓ સ્વામીનારાયણને મહિમા જણતા ન હોય, તો તેઓ સામાટે વેઠે !

સત્સંગીઓની દૃઢતા:—સ્વામીનારાયણનો ધર્મ છોડાવવા સાર કેટલા એકને નાતે જાતિ બહાર કાઢ્યા; તોપણ તેણે તે ધર્મ છોડ્યો નહિ. કોઈ મા આપે દીકરાને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો અને કોઈ દીકરાએ મા આપને તળ્યા, પણ સત્સંગ તળ્યો નહિ. કોઈ પુરુષ સત્સંગી થવાથી તેની સ્ત્રી રીસાઇને પીયર જતી રહી, તે ફરીથી આવીજ નહિ. કોઈ નાની જીવનની સત્સંગી થઈ. તેથી સાસરીઆએ તેને તેડીજ નહિ, તે તે

બાપએ ચૂડા ને ચોટલો કાઢી નાખી સ્વામીનારાયણનું ભજન કર્યું. કેટલા-એક શેઠાએ ગુમાસ્તાને કાઢી મૂક્યા. તો પણ તેમણે સત્સંગ છોડ્યો નહિ. એવી રીતે કેટલાએક સંસાર તણે સ્વામીનારાયણના સાધુ થયા અને બ્રાહ્મણો હતા, તે બ્રહ્મચારી થઈ ગયા, પણ ધર્મ છોડ્યો નહિ. છેલ્લીવારે સંવત ૧૯૦૪ ની સાલમાં ગુજરાતમાં ગામેગામ વાણીયા વગેરેની નાતોમાં ધણો ક્લેશ ઉપજ્યો અને સગો ભરી જમ તેને બાળવા સ્મશાનમાં પણ જતા નહિ. પણ તેમણે ધર્મ છોડ્યો નહિ. જેમ જેમ પ્રતિપક્ષીઓ સ્વામીનારાયણના ધર્મને દબાવી દેવા સારૂ વધારે હરકતો કરી, તેમ તેમ તો ધર્મ વધારે જોરથી ફેલાવા લાગ્યો. ઢેઠા, વાધરી, મોચી, દરજી, કોળી, આદિ તથા શિયાણીગામના શીવરામ બદ્દ જેવા શાસ્ત્રી, જેણે સંસાર તણ બ્રહ્મચારી થઈને અખંડાનંદ નામ ધરાવ્યું હતું. ગાયકવાડના ત્રંબકશાસ્ત્રી, અને કેટલાક વડનગરા નાગરો સ્વામીનારાયણના શિષ્ય થયા હતા. સુરતના પારસી કોટવાળ અરદેશરજી જેઓ અંગ્રેજી અને ફારસી બોલેલા હતા. જેને સરકારે ખાનખહાદુર અને ચાર ગામ બક્ષીસ આપેલાં હતાં. તેઓ સ્વામીનારાયણના અનન્ય શિષ્ય થયા હતા. તેમણે મહારાજને કહ્યું કે, “ મહારાજ ! માફ કર્યાણુ શી રીતે થશે ? ” ત્યારે તેમણે પોતાને માથે જે પાધ પહેરી હતી, તે આપી અને કહ્યું કે, “ આ પાધની નિત્ય પૂજા કરજો, અધર્મથી ડરજો અને ધર્મ ઉપર આસ્તા રાખજો. તેથી તમારું કલ્યાણ થશે. ” પછી તેણે તે પાધ કાચના ધરામાં રાખી મૂકીને રોજ તેની પૂજા કરતા હતા. સંવત-૧૯૦૭ ની સાલમાં અલેક્ઝાન્ડર કીંલાક ફાર્બસ સ્ટ્રાઉબ સુરતમાં આસિ. જડજ હતા. તેથી કવીન્ધર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઈ. તેમની સાથે સુરતમાં ગયા હતા. તેઓ કારતક શુદ્ધ ૨ ને દિવસે ખા. બા. અરદેશરને ઘેર પૂજા વખતે પાધનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. ત્યાં અરદેશર પાધની પૂજા કરી રહ્યા, પછી કવિએ એક સરેયો કહ્યો હતો, તે નીચે પ્રમાણે:—

સરેયો.

૧૫૬ ત્રાણ દીયે પ્રભુ પુજનકું, જળ રાતકી ભક્તિ બલી લગીયાં,
હનુમંતકું તેલ કટોરી દીની જળ, સીયકી શુષ્ક લીની બગીયાં;
મહેતા નરસિંહકું હાર દીયો જળ, જીભમાં ભક્તિ બલી જગીયાં;
અરદેશરકું દલપત કહે, પરમેશ્વર રીઝી દીની પગીયાં. ૧

દેશ પરદેશના સત્ સંગીઓના સંગ જ્યારે સુરતમાં જમ છે ત્યારે

૧. પાવડીઓ. ૨. ભરતજીની.

અરદેશરજીને ધેર તે પાધનાં દર્શન કરવાને જમ છે. હાલમાં અરદેશરજીના દીકરાની વહુ વિધવા છે, તે પણ કારતક શુદ્ધ ૨ ને દિવસે સત્સંગીઓને બેળા કરી, ધામધૂમથી પાધની પૂજા કરાવે છે. તેમજ કેટલાએક ખોળ, સુમના અને ખીળ સુસલમાનો પણ ધણા સત્સંગી થયા છે.

અંતકાળે દર્શન;—આ બનાવ સ્વામી નારાયણના વખતમાં ધણે જોવામાં આવતો હતો. સ્વામીનારાયણે દેહ મૂક્યા પછી પણ કેટલાંક વર્ષ સુધી ધણું ચાલું હતું. તે પછી જેમ જેમ વધારે વર્ષ થતાં ગયાં, તેમ તેમ તે બનવું ઓછું થતું ગયું. હાલ પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે એવો બનાવ બને છે ખરો. તે એવી રીતે કે સ્વામીનારાયણના શિષ્ય કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને અંતકાળ થાય; ત્યારે તે કહે છે કે, મને સ્વામીનારાયણ તેડવા આવ્યા છે, એવો ભાસ થાય છે. આ વિષે કેટલાક કહે છે કે એવો એને જંખના થાય છે. ભલે તેમ હશે; તો પણ અંતકાળે તેવી જંખના થવી અને તેવો ભાસ થવો, એ કાંઈ યોડી વાત નથી. એવી પીડામાં તેથી કેટલી ક્ષાંતિ અને આનંદ થાય છે, તેનો વિચાર કરી જોવો. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે;

મરણેયામતિઃ સાગતિર્થેવૃત્તૃ.

અર્થ:—મરણ વખતે જેવી ખુદ્ધિ હોય, તેવી તેની ગતિ થાય છે.

નરનારાયણની સ્થાપના;—સંવત ૧૮૭૪ ની સાલમાં અમદાવાદનું પેશ્વાનું રાજ અંગ્રેજ સરકારે લીધું. તે વખતે ક્લેક્ટર દુલાપ સાહેબ હતા. તેના જાણવામાં આવ્યું કે પેશ્વાઈ સૂબાએ અહીંયાથી સ્વામીનારાયણને કાઢી મૂક્યા છે. તેથી ગઢડે રહે છે. આ ઉપરથી તેમણે તેમને પત્ર લખી ત્યાંથી તેડાવ્યા. મંદીર બાંધવાને જગ્યા યાવતયાંદ દીવાકર લખીને મફત આપી. તેથી અમદાવાદમાં તે જગ્યાએ સ્વામીનારાયણે શીખર બંધ મોટું મંદિર બંધાવી તેમાં સંવત ૧૮૭૮ ના શાગણ શુદ્ધ ૩ ને દિવસે નરનારાયણની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી હતી. તેમજ કચ્છ-જૂનમાં પણ મોટું શીખર બંધ મંદિર બંધાવી તેમાં સંવત ૧૮૭૯ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ને દિવસે નરનારાયણની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

લક્ષ્મીનારાયણની સ્થાપના:—કચ્છમાં રેસમી ભરત ભરનારા મોચી જોઓ બહુસાળી કહેવાય છે, તેઓ સ્વામીનારાયણના શિષ્ય થયા. તેથી પ્રતિ પક્ષીઓ કહેવા લાગ્યા કે, એ તો મોચીના ગુરુ છે અથવા પોતે મોચી છે. ત્યારે ધણા સાધુઓ અને હરિભક્તોએ મહારાજને તેમનું જન્મસ્થાન પૂછી લીધું અને એ સાધુઓ છપૈયે ગયા. સ્વામીનારાયણના બંને ભાઈઓને તથા તેમના કુટુંબ અને મામાના દીકરાઓને તેડી લાવ્યા. તેથી પ્ર-

તિપક્ષીઓનાં મેં બંધ થયાં પછી વડતાલમાં શિખરબંધ દેડે કરાવીને તેમાં સંવત ૧૮૮૧ ના કારતક શુદ્ધ ૧૨ ને દિવસે લક્ષ્મીનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી. વડતાલમાં જોખનપગી નામે મોટા લૂટારાં રહેતો હતો. તે જોખન વડલાલા નામે પ્રસિદ્ધ હતો. દેશાવરમાં તેનો બહુ ત્રાસ હતો. તેમને સ્વામીનારાયણ ઉપદેશ આપી પોતાનો શિષ્ય કર્યો, ત્યારથી તેણે લૂટકાટનો ધંધો પડતો મૂક્યો હતો.

રાધદેવરજીભર લોડ બીશયનો મેળાપ;—સંવત ૧૮૮૧ ની સાલના ફાગણ વદમાં કલકત્તાના ગવરનર જનરલનો પાદરી—એટલે હિંદુસ્તાનના સર્વ પાદરીઓનો ઉપરી શુજરાતમાં આવ્યો હતો. તેને નડીઆદમાં ઈ. સ. ૧૮૨૫ ની તા. ૨૬ મી માર્ચને દિવસે સ્વામીનારાયણનો મેળાપ થયો હતો. તેણે તે મેળાપનું વર્ણન પોતાની મુસાફરીના પુસ્તક બીજામાં પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૨૪ સુધી દશ પૃષ્ઠમાં લખ્યું છે કે;—આમોદ (ખેડા જિલ્લામાં છે ત્યાં) માં તા. ૨૫ મી માર્ચને દિવસે ખેડાના કલેક્ટર વિલીયમસે અને કથુ કે;—“ હિંદુ ધર્મનો સુધારો કરનાર સ્વામીનારાયણ આ જિલ્લામાં કોળી, વાઘરી, વગેરે લોકોમાં જે જંગલીપણું હતું; મતલબ કે લૂટકાટ કરતા હતા, તે કાઢી નાંખ્યું છે અને તે ધણાજ નીતિવાળા થયા છે. તેના સાધુઓ એવો ઉપદેશ કરે છે કે રસ્તે જતા કોઈ સ્ત્રીના સામું જોવું નહિ. તે ચોરી કરવાને ધિક્કારે છે અને જે જે પ્રગણામાં તેમના ઉપદેશની અસર થઈ છે. ત્યાંના લોકો બીજા ગામો કરતા ધણા ઉત્તમ અને શાંત માલમ પડે છે. તે લોકોનું સત્ય ઉપર ધણું વલણ છે. ” વળી તેણે લખ્યું છે કે;—

“ વિલાયતના પાદરીને હિંદુસ્તાનમાં આવીને લોકોનો આવો પ્રેમ અને માન મેળવવાને કેટલો બધો વખત જોઈએ? ” (ધણો વખત જોઈએ.) વળી જ્યારે નડીઆદ મુકામે તા. ૨૬ મીને રોજ તેમને સ્વામીનારાયણનો મેળાપ થયો, ત્યારે ઘોડાસરનો ઠાકોર તથા તેનો કુંવર બંને સવાર તથા બંને પામદળ હથીઆર બંધ સાથે હતા. તે જોઈ બીશપ સાહેબ લખે છે કે;—તે બંધાને સ્વામીનારાયણ ઉપર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે, તેઓ બધા પોતાના જીવ સુધ્ધાંત પણ આપે. વિલાયતના પાદરીને હિંદુસ્તાનમાં આવીને લોકોનો આવો પ્રેમ અને માન મેળવવાને કેટલો બધો વખત જોઈએ? ” (ધણો વખત જોઈએ) પછી કંઈ પ્રસંગ નીકળ્યો, ત્યારે સ્વામીનારાયણે કથુ કે નડીઆદમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં અમારા ૫૦૦૦ શિષ્યો છે અને આખી શુજરાતમાં ૫૦૦૦૦ પચાસહજાર છે. (પણ કાઠીઆવાડ, કચ્છને ખાનદેશ વિષે કંઈ કથું નહોતું.) પછી સાહેબે કથુ કે તમે મને ખેડામાં મળશો તો મને વાત કરવાની

વધારે પુરસદ મળશે; ત્યારે મહારાજે કહ્યું કે, મારા ભત્રીજા સીતારામજીને જનોઈ દેવી છે ને વડતાલમાં રામનવમી ઉપર મોટો મેળો ભરાવાનો છે. માટે અમારાથી ખેડે આવી શકાય તેમ નથી. પછી ધર્મ સંબંધી કેટલીક વાતો કરીને જૂદા પડ્યા.

દેશ સુધારક;—અંગ્રેજ સરકારના અમલથી કેટલોક સુધારો થયો છે એમ ગણીએ; તોપણ સ્વામીનારાયણને આ દેશના સુધારકનું નામ આપી શકીએ. તેમના ધર્મમાં એવું બંધન નથી કરવામાં આવ્યું કે, ફલાણી નાતનોજ માણસ અમારા ધર્મમાં દાખલ થઈ શકે. હરેક નાતનું માણસ તેમનો ધર્મ પાળે તે તેમનો ગણાય એવી છુટ રાખવાથી કાડી, કોળી, રજપૂત, કણ્ણી વગેરે ધણા લોકો તેમના ધર્મમાં દાખલ થયા—તેમને પોતાનો ધર્મ ફેલાવતાં પ્રથમ ધણી મુસ્કેલ પડી હતી, પણ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ થવાથી તેમણે ધણી ફતેહ મેળવી હતી. પણ જો મુસલમાન કે મરાઠાનું રાજ હોત, તો ધણું મુસ્કેલ પડત. કલકત્તામાં રાજા રામમોહનરાય બાપુ હિંદુ ધર્મનો સુધારો કરવાની મહેનત કરતા હતા, પણ તેઓ કોઈ પાદરી સાથે, મુસલમાનો સાથે, અને હિંદુ સાથે ધણી તકરાર કરતા હતા. પણ સ્વામીનારાયણ તો સૌ સાથે હળી મળીને શાંત સ્વભાવથી ધર્મ ચલાવતા હતા. તેથી રાજા રામમોહનરાય કરતાં સ્વામીનારાયણ વધારે ફતેહ પામ્યા છે. રાજા રામ મોહનરાયના શિષ્યો તેને ખરા અંતઃકરણથી ચહાતા નહોતા. પણ સ્વામીનારાયણના હજારો શિષ્યો આપણે માની ન શકાય તેવા ભાવથી ચાહતા હતા.

વડોદરામાં પધારણ;—શ્રીમંત સિયાજીરાવ મહારાજે સ્વામીનારાયણને ધણું આદરમાન આપી વડતાલથી વડોદરે તેડાવ્યા અને અસ્વારી સામે મોકલીને ધણી ધામધૂમથી પોતાના દરબારમાં પધરાવ્યા. પૂજા કરીને સારી ભેટ ધરી કહ્યું કે;—અમારા શહેરમાં તમે મંદિર બાંધો. તે પધરામણીના વર્ણનની પ્રેમાનંદસ્વામી એ લાવણીઓ બનાવી છે કે;—

“ પધારે વટ પત્તન સ્વામી—

સહજનનંદ મહારાજ પુરણ પુરપોત્તમ બહુ નામી ”—ઇત્યાદિ.

તે પછી ખડેરાવ મહારાજે વડતાલમાં—સહમીનારાયણના મંદિરમાં ટકોરખાનું બેસાડ્યું અને એક હાથી ભેટ કર્યો. તેના ખર્ચને વાસ્તે સંજયું ગામ અર્પણ કર્યું. તેમજ અમદાવાદમાં નરનારાયણના મંદિરમાં ચોખડીયાં બેસાડી હાથી આપ્યો અને તેના ખર્ચ માટે સોનારડું ગામ અર્પણ કર્યું છે સ્વામીનારાયણનો ધર્મ ગાયકવાડી રાજ્યમાં ધણો ફેલાયો છે. તેપછી

વડોદરામાં શિખરબંધ મંદિર બંધાવ્યું છે.

ગાદીની સ્થાપના;—સંવત ૧૮૮૨ ની સાલમાં સ્વામીનારાયણે પોતાના મોટાભાઈ રામપ્રતાપજીના પુત્ર અયોધ્યા પ્રસાદજી અને પોતાના નાનાભાઈ ઈચ્છારામજીના પુત્ર રઘુવીરજી એ બંનેને પોતાના દત્ત પુત્ર કરી લઈને તેમને આચાર્યની પદવી આપી. કલકત્તાથી કાશી ને ત્યાંથી ઉજ્જૈનથી ચંદને પશ્ચિમમાં દારકાં સુધી હદ ઠરાવી. ઉત્તરભાગનો દેશ અયોધ્યા પ્રસાદજી ને આપી અમદાવાદની ગાદીએ બેસાડ્યા. અને દક્ષિણ વિભાગનો દેશ રઘુવીરજી મહારાજને આપીને વડલ્લની ગાદીએ બેસાડ્યા.

મંદિરોની સ્થાપના;—ભુનાગઢમાં અને ઘોઝેરામાં સંવત ૧૮૮૪ ની સાલમાં શિખરબંધ મંદિરો ચલાવ્યાં. સંવત ૧૮૮૫ માં ગઢડામાં મોટું શિખરબંધ મંદિર બંધાવી તેમાં ગોપીનાથજીદેવની મૂર્તિ સ્થાપન કરી છે. મૂળી, અને છપૈયામાં પણ શિખર બંધ દેરાં બંધાવેલાં છે. એ સિવાય ધણે ઠેકાણે મંદિરો બાધ્યાં છે.

ત્યાગીઓની વ્યવસ્થા;—વર્ણાશ્રમના નિયમ પ્રમાણે—બ્રાહ્મણોની જે જે જ્ઞાતિઓને પરસ્પર પાણી પીવાનો અને જમવાનો વહેવાર છે; તેમાંના કોઈ સંસાર તજીને ત્યાગી થવા આવે, તો તેને બ્રહ્મચારીના વેશમાં રાખે છે અને તે સૌ બેગા જમે છે. જે બ્રાહ્મણોની સાથે જળ વહેવાર ન હોય, તેવા તપોધન, સારસ્વત અને રાજગૌર વગેરે તથા ક્ષત્રિય એટલે રાજપુતો તથા રાજપુતોને તેર જ્ઞાતિ સાથે જમવાનો વહેવાર છે તે, તથા વૈશ્ય-વાણિયા, કણ્ણી-પાટીદાર, એમાંના કોઈ સંસાર તજી ત્યાગી થવા આવે, તેમને સાધુની દિક્ષા આપવામાં આવે છે. કોઈ શુદ્ર ત્યાગી થવા આવે તેને તથા કેટલા એક ક્ષત્રિયો અને કાઠીઓને સાધુઓની સેવા કરવા તથા મંદિરોનું રક્ષણ કરવા સાર પાળાતરીકે ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરવાને તથા હથિયાર બંધાવીને રાખે છે. તે બ્રહ્મચારી, સાધુ, પાળા આઠ પ્રકારે સ્ત્રીના ત્યાગ રાખે છે. પાળા દાઢી મૂછો રાખતા નથી. તે ઘણું કરી સાધુઓના જીવાન ધર્મ પાળે છે. તે સાધુ, બ્રહ્મચારીઓ ચોટલી, જનોઈ અને તુળશી ની બેવડી કંઠી રાખે છે. સ્મૃતિઓના આધારથીજ આવો ઠરાવ કરેલો છે. કળાયુગમાં સંન્યાસ ધર્મ પાળી શકાય નહિ માટે સંન્યાસી હાલ કરતા નથી. જડલરતનો જે આશ્રમ તેજ આશ્રમ સ્વામીનારાયણના સાધુ અને બ્રહ્મચારીનો છે. તે ઉદ્ધવી સંપ્રદાય કહેવાય છે. કોઈ મત વાદી પ્રશ્ન પૂછે તો તેના ઉત્તર આપવા ધણી શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓના વાક્યોનો સંમત તેમણે કરેલો છે; સાધુ બ્રહ્મચારીને એકલા ક્યાંએ જવાની આજ્ઞા નથી

પણ એકથી વધારે સાથે મળી જવાની આશા છે. સાધુ બ્રહ્મચારીને પૈસા રાખવાની મના છે. પૈસા કોઇ આપે તો સાથે રાખેલો પાજો લે છે.

આચાર્ય વ્યવસ્થા;—સ્વામીનારાયણના આચાર્યો પોતાને સ્નાન સૂતક લાગે તેવી સ્ત્રીઓ વગર બીજી કોઇ સ્ત્રીઓ સાથે બાપણુ કરતા નથી અને તેઓને પોતાના પગનો સ્પર્શ કરવા દેતા નથી. જો કોઈ વખતે અન્યથા એવી સ્ત્રીના વસ્ત્રનો છેડો અડી જાય, તે દિવસે નકોયડો ઉપવાસ કરે છે. કોઇ સ્ત્રીને પોતે મંત્રોપદેશ કરતા નથી. પણ આચાર્યની પત્નીઓ પતિની આશાથી સ્ત્રીઓને મંત્રોપદેશ કરે છે. પણ પોતાના સંબંધી વિના બીજા પુરૂષો સાથે બાપણુ કરતી નથી અને તેને મોં પણ ખતાવતી નથી. સ્ત્રીઓની સભામાં સ્ત્રીઓ જ કથા વાંચે છે. તેમાં નાના બાળક—પુત્રને પણ આવવા દેતી નથી. તેમજ પુરૂષોની સભામાં બે મહિનાની દીકરીને પણ આવવા દેતા નથી; કેમકે સ્વામીનારાયણની તેવી આશા છે. માટે ઘણા ગામોમાં સાધુઓને ઉતરવાની જગ્યા જૂદી જૂદી છે. અને ઐરાઓને કથા વારતા વાંચવાની જગ્યા પણ જૂદી જ હોય છે. મંદિરોમાં સ્ત્રીપુરૂષોને સ્પર્શ ન થાય એવો બંદોબસ્ત રાખે છે.

પાઠશાળાઓ;—વડતાલ અને અમદાવાદમાં આચાર્યોનાં સ્થાન છે. ત્યાં સંસ્કૃત શાળાઓ સ્થાપી છે. ભણાવનાર શાસ્ત્રીઓ અને પુરાણીઓને પગાર આપે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ભણુવા આવે છે, તેમને મફત ભણાવે છે. ને તેઓને ઉતરવાની જગ્યા પણ આપે છે. તેમજ બીજી પણ કેટલીક મદદ કરે છે.

ધર્મસિદ્ધાંત;—આ મતનું મુખ્ય તાત્પર્ય સચુલ્લ ભક્તિ જ છે. પરમાત્માને નારાયણ કહ્યા છે. તે લક્ષ્મીપતિ છે. શ્રીકૃષ્ણાદિ અવતાર તે નારાયણના છે, એમ ગણી તેમની મૂર્તિ દેવાલયોમાં સ્થાપન કરી પૂજન કરવામાં આવે છે. તેઓ વક્ષમાચાર્યની પેઠે શુદ્ધાદૈતને માને છે. તેમના શિષ્યોને શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં ઉપપાતક અને મોટાં પાંચ પાતકો નહિ કરવાની આશા છે. તે પાંચ મહાપાપનાં નામ;—

(૧) બ્રહ્મહત્યા, (૨) મુરખાપન, (૩) ચોરી, (૪) ગુરૂપત્નીનો સંગ, (૫) તેવાં પાંચ પાપ કરનારની સોખત કરવી તે. સાંસર્ગિક પાંચમું મહાપાપ કહેવાય, પણ કળીયુગમાં સાંસર્ગિક પાપ લાગતું નથી.—દાર, માંસ, ચોરી અને વ્યભિચાર એ ચાર વાનાં તજવાં, અને સ્વામીનારાયણ ઉપર ખરાં અંતઃકરુણથી ભાવ રાખવો. અને તેના નામની પાંચ માળાં ફેરવવી, અક્ષીણ, ગાંજો, ભાંગ, તમાકુ, મર, માજમ, વગેરે કેટલીક કેદી વસ્તુઓ છે, તે દારૂના પેટામાં છે—તેના તથા કોઈ

પ્રાણીની હિંસા કરવી તેનો ત્યાગ કરવો. પાણી અને દૂધ મળ્યા વગર પીવું નહિ, શોધ્યા વગરનું અન્ન તે માંસના પેટામાં છે તેનો ત્યાગ કરવો રસ્તામાં પડેલી ચીજ લેવી નહિ, ધણીયાતી વસ્તુ—કુલ, ફળ, વગેરે ચીજ તેના ધણીની રજ વગર લેવી નહિ. લાંચ લેવી એ પણ ચોરી ક્યાં બરો-બર છે, માટે કોષ પાસેથી લાંચ લેવી નહિ. કોષ સ્ત્રીની મસ્કરી કરવી કે અપસખ્દ બોલવો, કે પર સ્ત્રીના સામું ખોટી નજરથી જોવું, તે બિ-ચારના પેટામાં છે, તેનો ત્યાગ કરવો. ન્હાવું, ધોવું, સ્વચ્છ રહેવું, પૂજા કરવી, પાઠ કરવો, ગરીબ ઉપર દયા રાખવી અને હરકોષ ઉપર ક્ષમા કરવી ઇત્યાદિ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાંથી સતસાર : લખને ૨૧૨ શ્લોકની [શક્ષાપત્રી] બનાવી છે અને તેમાં જણાવ્યું છે કે;—આમાં જણાવ્યાં પ્રમાણે જો ચાલશે તેનું કલ્યાણ થશે.

માન્ય કરેલાં સત્ શાસ્ત્રો;—હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાંથી નીચે પ્રમાણે આઠ શાસ્ત્રો માન્ય કરેલાં છે—(૧) ચારવેદ, (૨) વ્યાસસૂત્ર (૩) શ્રીમદ્ ભગવત, (૪) ભારતમાંથી વિષ્ણુ સહસ્ર નામ, (૫) ભગવતગીતા, (૬) વિદુર નીતિ, (૭) સ્કંધપુરાણનું વાસુદેવ મહાત્મ્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય-સ્મૃતિ, એ શાસ્ત્રો પ્રમાણે ચાલવા જણાવેલું છે. કરેલા ગ્રંથો;—વ્યાસસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય, અને સત્સંગજીવન, આદિસંસ્કૃત ગ્રંથો છે. સિવાય-મજબાયામાં, ગુજરાતીમાં, પ્રાકૃતગ્રંથો અને હજારો કીર્તનો છે.

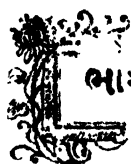
કવિઓ—શતાનંદ, ગોપાળાનંદ, નિત્યાનંદ, વાસુદેવાનંદ, ભગવાનાનંદ, યોગાનંદસ્વામી, વગેરે સંસ્કૃત કવિઓ હતા. તે પછી અગિત્યાનંદ નામે સંસ્કૃત મહા કવિ થઈ ગયા, તેમણે પણ સંસ્કૃત ગ્રંથો ધણા કરેલા છે, અને બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, મુક્તાનંદ, નિષ્કુળનંદ, અને દેવાનંદ આદિ ભાષાના કવિઓ પણ ધણા હતા.

દેહોત્સર્ગ;—સૂર્યના તેજ પ્રતાપથી જેવી રીતે બીજા ધણે ઠંડાણે પ્રકાશ થાય છે; તેવી રીતે સ્વામીનારાયણના શિષ્યોજ એકલા સુધર્યા એમ નહિ, પણ તેમની રીત ભાત જોઈને બીજા લોકો પણ સુધરવા લાગ્યા. એવી રીતે સ્વામીનારાયણે ધર્મમાં સુધારો કર્યો, મંદિરો બાંધ્યાં. અને ગ્રંથો રચાવ્યા, ઇત્યાદિકાર્યો કરી ધર્મના ઊંડા પાયા નાખ્યા, ધર્મનાર કાણ માટે આચાર્યો સ્થાપ્યા, ઇત્યાદિ કાર્યો પૂર્ણ કરી—સંવત ૧૮૮૬ના જોડ શુદ્ધ ૧૦ ને દિવસે મહાડામાં દેહત્યાગ કરી સ્વધામ ગયા. સ્વામીનારાયણે જ્યારે દેહ ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેના ધર્મમાં પરમ હંસ ૧૫૦૦ હતા અને હરિભક્તો એ લાખથી વધારે હતા. એ રીતે આ મહાત્મા દેશના લોકોને સત્ધર્મ રસ્તે-વાળી અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયા છે, ધન્ય છે તેમને !!!

યાનંદ નરસ્વતા.

ભારત ભૂખણ મહાત્મા શ્રી શંકરાચાર્યના પછી સુમારે એક હજાર વર્ષે ભારત વર્ષમાં વેદ ધર્મનો કદાર કરવાને માટે એક મહા પુરુષે જન્મ લીધો હતો. અને તે આ મહાત્મા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી જ હતા. તેમના જીવનનો પહેલો ભાગ તેમણે પોતાને હાથે લખેલો છે. તે આ પ્રમાણે છે;—“ હું કાઠિયાવાડમાં આવેલા મોરબી સ્વસ્થાનના એક ગામમાં સંવત ૧૮૮૧માં જ્યૌદ્ધિયાના નામના એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. મારા માતા પિતાનાં તથા મારી જન્મ ભૂમિનાં નામ પહેલેથી જ દેવાનું મેં દરસ્ત ધાર્યું નથી; કેમકે મને મારા ધર્મ પ્રમાણે તેમ કરવાની મનાઇ છે.

અભ્યાસ—પાંચ વર્ષની ઉંમરમાં મેં દેવનાગરી લીપિ બહુવા માંડી હતી. આ વખતે મારા મા બાપે મારી જાતિ, ધર્મ અને કુટુંબ ધર્મની ક્રિયામાં પ્રવિણ કરવા સાંઝે લાંબાં સ્તોત્ર શ્લોકાદિ મોઢે કરાવવા માંડ્યા હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે હું ઉપવિત ધારણ કરીને ગાયત્રી, સંધ્યા, અને તેની ક્રિયા, રૂદ્રાધ્યાય, તથા યજુર્વેદ સંહિતા શિખ્યો હતો. મારો કુળ ધર્મ શિવ માનગતો હતો. તેથી મારા પિતાએ મને પાર્શ્વે પૂજા કરવાનું શિખવ્યું હતું. માંડે વય ચૌદ વર્ષનું થયું, ત્યારે યજુર્વેદ સંહિતા આપી, અને શબ્દ રૂપાવળીનો કેટલોક ભાગ તથા વ્યાકરણ શીખ્યો હતો. મારા પિતા મારી ઇચ્છા ઉપરાંત મારા પાસે અપવાસ અને પૂજા કરાવતા, તે મેં યુક્તિથી મૂઠી દબને મેં મારા અભ્યાસમાં બધો વખત રોકવા માંડ્યો. તેથી મારાથી નિઘંટ, નિરૂજન, પૂર્વમીમાંસા, અને બીજાં શાસ્ત્ર તથા કર્મકાંડનાં પુસ્તકોનો સારો અભ્યાસ થઈ શક્યો. મારે સોળ વર્ષની ઉંમરમાં મારી એક પ્રિય બહેનનું અકાળ મરણ થયું, તેથી મને બાન્ડુ વિયોગની ભારે વેદનાં થઈ. તે વખતથી માણસના કાણુબંધુર દેહ વિષે તથા અંતકાળનું અખંડ સુખ જે મુક્તિ ને મેળવવાનાં સાધન શી રીતે મળે ? એ વિષે મારા મનમાં

કંઈ કંઈ વિચાર થયા. તેનું પરિણામ એ થયું કે મેં દેહકંઠ છોડી દઈ આત્મશોધન તરફ લક્ષ લગાડ્યું. મારી ૧૮ વર્ષની ઉંમરમાં વળી મારો એક કાકો કે જે મારા ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતા હતા, તેમનું મૃત્યું થયું. તેથી મારા મન ઉપર વધારે અસર થઈ. અને એમ લાગ્યું કે, આ નાશ-વંત જગતમાં કશું સ્થિર નથી. તથા આવી અનિત્ય જીંદગીમાં શા સાફ જીવવું ? ને શા માટે શિકર કરવી ? જે કે મેં મારાં માં બાપને મારા મનની ખરી સ્થિતિ શી ને કેવી છે, તે જાણવા દીધું નહોતું. પરંતુ નહિ પરણવા વિષે મેં મારા મિત્રોની આમળ વાત કરેલી, તે તેમણે મારા માતા પિતાને જણાવી દીધાં. તેથી તેમણે મારી ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતાંજ મને પરણાવી દેવાનો વિચાર કર્યો. તે દરમ્યાનમાં મેં કાશીમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા જવાની રજા માગી પણ તે તેમણે આપી નહિ.

આ પછી અમારા ગામથી ચારેક ગાઉ ઉપર એક મારો વિદ્વાન મિત્ર હતો, તેની પાસે જઈને મેં વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. માફ ૨૧ મું વર્ષ જેહું એટલે મારાં માં બાપે મારા લગ્નની તૈયારી કરવા માંડી. હવે મને એમ લાગ્યું કે તેઓ અને વધારે વિદ્યાભ્યાસ કે અભ્યાસ વ્રત પાળવા દેનાર નથી. એવું જોઈને મેં મારો પોતાની અને લગ્નની વચ્ચે અખંડ અટકાવ લાવવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો.

ધરેનો ત્યાગ;—સંવત ૧૮૦૩ ના વર્ષમાં એક દહાડે સાંજે એકાદને જણાવ્યા વગર પાછા કદિ ઘેર નહિ આવવાના વિચારે મેં પોણાર ગણ્યા. ને સાયલામાં લાલાભક્તના ધામમાં જવા ધાણું. તેઓ મોટા વિદ્વાન ભક્ત છે, એવું મેં સાંભળ્યું હતું. તેથી હું ત્યાં ગયો. અહિં મને એક અહચારી મળ્યો, તેના કહેવાથી હું સાધુ થયો. તેમણે મને સાધુની પંક્તિમાં દાખલ કરી શુદ્ધ ચૈતન્ય એવું નામ આપી, તેમના જેવાં ભગવાં વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં. એવે વેષે હું અમદાવાદ પાસેના કેઠ ગાંગડ ગામમાં ગયો. ત્યાં મને એક ઝોળખીતો માણસ મળ્યો. તેનો અચ્ચો અને મારો મહારાટ બંને સરખાં હતાં. તેના પૂછવાથી ગભરાટમાં મારા મનના સઘળા વિચાર તેની આગળ મારાથી કહી જવાયા; એટલું જ નહિ પરંતુ હું અહિંથી સિદ્ધપુર જવાનો છું, એ પણ કહી દીધું. પછી હું સિદ્ધપુર ગયો.

પેલા ઝોળખીતા માણસે મારી સર્વ હકીકત મારા માં બાપને જણાવી. તેથી મારા પિતા અને શોધતા શોધતા સિદ્ધપુર આવ્યા અને તેમણે મને શોધી કાઢ્યો. તેઓ મારો સાધુનો વેશ જોઈને બહુ મુસ્સે થયા. મેં સમમસુચકતા વાપરી તેમને હું નથી પડ્યો. મેં કરેલા

કૃત્ય માટે પરતાવો કરી તેમની સાથે ઘેર આવવાની ઇચ્છા જણાવી. તે છતાં તેમણે ગુસ્સે થઈ મારો ભગવો ઝબ્બો ફાડી નાંખ્યો. અને હાથમાંનું તુળકું ખેંચી લઈને ફેંકી દીધું તથા મારાપર કેટલાક શબ્દોનો પ્રહાર કર્યો. આટલું છતાં મારી શુભ ઇચ્છાનો ગુસ્સો જરાએ નરમ પડ્યો નહોતો. હું તેમની પાસેથી છટકી જવાનો લાગ શોધતો હતો. તેથી રાત્ર ખધાને ઉઘવાં જોઈને હું નાશી ગયો. થોડેક છંટે જઈને રસ્તા ઉપર એક દેવળની પાસેના ઘટાદાર ઝાડ ઉપર આખો દિવસ રહ્યો. ત્યાં પાછા મને શોધવા આવેલા મારા પિતાને તથા તેમની સાથેના સિપાઈઓને મેં ઝાડ ઉપર રહીને જોયા હતા. પણ તેમણે મને નહિ દેખવાથી તેઓ જતા રહ્યા હતા. ત્યાંથી હું રાત્રે નીચે ઉતરી ફરતો ફરતો અમદાવાદ થઈને વડોદરે ગયો હતો.

વડોદરામાં કેટલાક દિવસ રહીને ચેતન મઠના દેવળમાં બ્રહ્માનંદ અને ખીન્ન કેટલાક બ્રહ્મચારી તથા સન્યાસીઓની સાથે વેદાંત શાસ્ત્ર વિષે મેં વાદવિવાદ કર્યો હતો. હું પોતે તથા બ્રહ્મ એટલે ઈશ્વર, તે એકજ છીએ, એવાનની આ કેદાણે બ્રહ્માનંદ તથા ખીન્ન પવિત્ર પુરૂષોઓ મારી ખત્રી કરી આપી. “ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” એટલે હું પોતે બ્રહ્મ છું. જીવ એટલે આત્મા અને શિવ એટલે બ્રહ્મ, તે વસ્તુતઃ એકજ છે. એમ મેં તે વખતે જાણ્યું. અને હજી પણ મારી એ વાત વિષે પકી ખાતરી છે.

સન્યાસ દીક્ષા;—આપછી મારો સમિચ્છદાનંદ પરમહંસ સાથે મેળાપ થયો હતો. તેમની સાથે આત્મવિદ્યા તથા ખીન્ન કેટલાક શાસ્ત્રોસંબંધીમે ઈશ્વરની વાત કરી હતી. ત્યાંથી હું નર્મદા તીરે ચાણોદ કન્યાળી નામે પવિત્ર ધામ કે જ્યાં ધણા વિદ્વાન બ્રહ્મચારી તથા સંન્યાસી રહે છે ત્યાં ગયો. અહીં અહીં મને પહેલ વહેલાં ખરા દીક્ષિત તથા યોગ શાસ્ત્રથી જાણીતા સુરજનો તથા ચિદાશ્રમ જેવા સંન્યાસી તથા ખીન્ન બ્રહ્મચારી મળ્યા. તેમની સાથે કેટલીક વાત ચિત થય પછી મારે પરમાનંદ પરમહંસ પાસે જણવાનો દરાર થયો. તેથી ત્યાં કેટલાક મહિના સુધી રહીને મેં વેદાંત સાર, આર્ય-હરિ મિતેતોટક, વેદાંત પરિભાષ્ય, અને ખીન્ન તત્ત્વબોધક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો. આ વખતે હું બ્રહ્મચાર્ય અવસ્થામાં હોવાથી મારે હાથે સંધ્યું પડતું હતું. તેથી મારા અભ્યાસને ખલેલ પહોંચતી. એ કારણથી મેં ચોક્કા આશ્રમ સંન્યસ્તમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછી પૂર્ણાનંદ સ્વરસવતી નામે સ્વામી પાસેથી મેં સંન્યાસીની દીક્ષા લીધી. તે માફ નામ તેમણે દયાનંદ સ્વરસવતી પાડ્યું.

સંન્યસ્ત સંસ્કાર સમાપ્ત થયા પછી ગુરુ દ્વારકા તરફ સિવાજી

અને હું ચાણોદ કન્યાળીમાં એક સાધારણ સંન્યાસી તરીકે રહ્યો. પછી હું વ્યાસાશ્રમમાં એક યોગાનંદ કરીને સ્વામી પાસે યોગ વિદ્યા શીખવા ગયો. ત્યાં એ વિષયનું શરૂઆતનું શિક્ષણ પુરૂં થયા પછી હું પાછો ચાણોદ આવ્યો. ત્યાં મને બીજા એ યોગી નામે જવાળાનંદ પુરી તથા શિવાનંદગીરીનો મેળાપ થયો. તેમણે મને યોગ વિદ્યાની પ્રાપ્તિની આજી રહેલી રીતો તથા તેના ગુણ મર્મનો ભેદ બતાવ્યો. એ મહાન વિદ્યાની પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓ મને જે આવડે છે, તે તેમનોજ પ્રતાપ છે. પછી હું વધારે મહાન યોગી જનોને મળવા સારૂ આબુગિરી ઉપર ગયો. ત્યાં મને ભવાનીગિરી શિખર ઉપર કેટલાક યોગી પુરૂષો મળ્યા. તેમની પાસેથી યોગ વિદ્યાની બીજી કેટલીક તરેહવાર રીતો તથા ક્રિયાઓ શીખ્યો. હરિ દ્વાર આગલ કુંભ મેળામાં ઘણા તત્ત્વવેત્તાઓ અને મહંત પુરૂષો મળે છે, ત્યાં હું સંવત ૧૮૧૧ માંગ્યો હતો. ચંદીના જંગલમાં મેં એકાંત વાસ રાખીને કેટલાક દિવસ સુધી યોગ ક્રિયાઓનો મહાવરો કર્યો હતો. મેળો વેરાયા પછી મેં ઋષિકેશના મકાનમાં કેટલાક ગુરૂ અને પવિત્ર યોગીઓ તથા સંન્યાસીઓ સાથે યોગ વિદ્યાનો અભ્યાસ અને ક્રિયાઓ કરી હતી. હરિ દ્વારમાંથી નીકળી ને હું શ્રીનગર ગયો હતો, ત્યાંથી ઇંદ્રિપ્રગાળ, ગુમ કાશી, ગૌરીકુંડ તથા ભીમ ગુપ્તની ગુફાઓ જોઈને બદ્રીનાથ ગયો હતો અને ત્યાંથી જોષિમઠ વગેરે ઘણી જગોએ મુસાફરી કરી હતી તથા ઘણાક શાનિ પુરૂષોની મુલાકાત લીધી હતી. આટલે સુધી સ્વામીશ્રીએ પોતાને હાથે લખેલી હદીકત જાણાવી છે.

વેદધર્મ પ્રચારવા પ્રયાસ;—સ્વામીશ્રીએ મુસાફરી કરતા કરતા કાશી ક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે વેદ ભાષ્ય, ન્યાય, પદ્ધર્શન અને શંકરાચાર્યના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી કુશળતા મેળવી હતી. એ સમયે બંગાલામાં આબુ કેશવચંદ્રસેન નો બ્રહ્મસમાજ પંથ જોર પર હતો. એ પંથના મૂળતત્ત્વો યુરોપિયનોના મતને અનુસરતાં સ્વામીના જોવામાં આવ્યા. વળી ગુજરાત, કાઠિયાવાડની મુસાફરીમાં તેમણે જુદા જુદા લોકો, પંથો, ગુરૂઓ, અને સ્વામીઓ જોયા હતા. ઠેર ઠેર મૂર્તિ પૂજા, અનીતિ, અને અનાચાર તોડી નાખીને ભારત વર્ષના આર્યોમાં એક અનાદિ વેદ ધર્મ સ્થાપિત કરવા તેમની વૃત્તિ દોડી. તેમજ જાતિ ભેદ, બાળલગ્ન, પ્રવાસનો અટકાવ, વગેરે પ્રકારની જે નાદાનિયો આર્યધર્મ વિરુદ્ધ દેશને દુઃખમાં નાખનારી અને તે એકદમ તણ દેવા યોગ્ય જણાઈ હતી, તે તરફ તેનું ચિત્ત લાગ્યું હતું, તેના હૃદયમાં દેશની દાઝ ધણી હતી. તેથી શાસ્ત્રોના પ્રમાણ વડેજ ધર્મ પાછો સ્થાપન કરવા પોતાનું સઘળું આયુષ્ય અર્પણ કર્યું હતું.

સ્વામી સંસ્કૃત, હિંદી, અને ગુજરાતી ભાષા બોલતા હતા. વિદ્વાનો સામે સંસ્કૃતમાં વિવાદ કરતા, અને સાધારણ લોકોની સભામાં હિંદી ભાષામાં ભાષણ કરતા હતા. તેથી સર્વ સમજી શકતા. તેમની ભાષણ કરવાની ખૂબી ઓરજ હતી, તે એવી રીતે નિયમસર દાખલા દલીલો સાથે સર્વ સાંભળે ને સમજે તેમ સ્પષ્ટ ભાષણ કરતા કે શ્રોતાના મન ઉપર સચોટ છાપ પડી રહેતી. તેમની વાણી અસરકારક ને જીવસાદાર હતી, એહેરે ભવ્ય ને વજનદાર હતો, મોટામોટા વિદ્વાનો તેમના સામે તકરાર કરવાને ઉમંગભેર આવતા, પણ તેમનાં અસરકારક ભાષણો સાંભળી મુંઝે મોઢે પાછા જતા. તેમનું ભાષણ સાંભળવા હજારો લોકો એકઠા થતા, તેમાં કોઈ પણ તેનું ભાષણ તોડવાને સમર્થ નહોતું. ભાષણ કરવામાં કોઈનો પણ કંઈ રાખતા નહિ. ભાષણ સાંભળવા હજારો લોકો એકા હોય તેમાં ગમે તો રાજા, ધનવાન, અમલદાર કે ગમે તો ગવરનર જનરલ હોય તોપણ જણે સધળા પાતાના શિષ્યજ એકા હોય, તેમ જણીને ગંભિર એહેરે ઉચ્ચ સ્વરથી ને નિડરપણે દટતાથી વગર અચકવે ને કમ ભંગ કર્યા વગર અચૂકપણે એ ત્રણ કલાક સુધી નિરંતર વક્તવ્ય ચલાવ્યા કરતા. તેમની ખંડન કળા ઉત્તમ હતી. ગંભિર હાસ્ય રસનું પણ વિશેષ જણાતું હતું, અને આર્થાભિમાન ઉભરાઈ જતું હતું.

સ્વામી વેદ સંહિતાનું પ્રમાણ કબૂલ કરી તેને ઈશ્વરદત્ત કહેતા. પણ બ્રાહ્મણુદિ બીજા ગ્રંથો ને મનુષ્યકૃત માની તેને માત્ર સાક્ષીભૂતજ કબૂલ રાખતા હતા. આશ્ચર્ય જેવી વાત એ છે કે, તેઓ વહેમથી બિલકુલ વિરક્ત હતા. ઇંગ્રેજ અભ્યાસ કર્યો નહોતો. પણ બૌદ્ધબુદ્ધ, અને કુશાન, વગેરે પરધર્મનાં પુસ્તકો સાંભળી કે વાંચીને અભ્યાસ કર્યો હતો. એ રીતે તેમણે બોહોળું જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવ્યો હતો. તેથી દરેક ધર્મના મત-પંથોનું ખંડન કરવામાં ફતેહ મેળવતા હતા. સાથે શિષ્યો પણ કેટલાક રહેતા હતા.

સ્વામીએ પ્રથમ શ્રીપૂજા ઉપર મોટો હુમલો કર્યો. તેથી કેટલાક લોકો સામે થયા હતા. કાશીમાં રાજા જયકૃષ્ણના પ્રમુખપણા નીચે ૮૦૦-૯૦૦ પંડિતોની સભા મેળવી; સ્વામીએ પંડિતો સામા વાદવિવાદ ચલાવીને શ્રીપૂજા વેદમાં નથી એવું સિદ્ધ કરી જય મેળવ્યો. તેથી સ્વામીની કીર્તિ દેશોદેશ પ્રસરી ગઈ. સુધારાવાળાને સ્વામીનો મોટો આશ્રય મળ્યો. સામા પક્ષવાળા વાદવિવાદમાં હાર્યાથી સ્વામીનો નાશ કરવા તત્પર થયા. એકવાર કોઈએ પાનમાં ઝેર દીધું, પણ તરત વિપાય કરવાથી ઉગર્યા હતા. કાનપુરમાં

ચોરીનું ખોદું તહોમત મૂકી સપડાવવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ કોર્ટમાં નિર્દોષ જણાતાં છૂટી ગયા હતા. વળી અનુપમની પાસે કર્ણ નામે ગામ છે, ત્યાં ચક્રાંતિ સમાજના ચેલાએ સ્વામીનો સિરછેદ કરવાનું દુષ્ટ કામ આદર્યું હતું. તે વખતે સ્વામી નમાવસ્થાએ શરીરે સધળે માટી ચોપડીને યોગીના વેશમાં બેઠા હતા. ત્યાં એક માણસ કનાતનો પડેલો ઉંચો કરી તાગી તલવારે અંદર ધુસવા લાગ્યો, ત્યારે જોગીવેશમાં બેઠેલા સ્વામીનું સ્વરૂપ તેને વિકાળ જણાયું; એટલુંજ નહિ પરંતુ સ્વામીએ તેને એવી મરદાની ભાષામાં બે બોલ કહ્યા કે, તે ત્યાંનો ત્યાં શિથિળ થઈ ગયો, અને છાનોમાનો નાશી ગયો. એ રીતે સ્વામી બધામાં બચ્ચા હતા.

સ્વામીને કલકત્તામાં બ્રહ્મોસમાજવાળા પ્રખ્યાત કેશવ ચંદ્રસેન સાથે બેઠ અને પુનર્જન્મ સંબંધી કેટલીક વાર સંવાદ થયો હતો. સ્વામી વેદને અનાદિ ઈશ્વરોક્ત માનતા હતા, પણ આ બંને વાતને બ્રહ્મોસમાજ વાળા કબૂલ કરતા નહોતા. બ્રહ્મોસમાજ વાળા સમાજની વર્ષગાંઠને દિવસે બારે ઠાઠમાઠ ને વરધોડાનો ઢોંગ કરતા હતા, તે ઉપર તથા તેમનામાં પડેલા મત બેદ ઉપર સ્વામીએ સખત ટીકા કરી હતી; ત્યાંથી સ્વામી હરિદ્વાર વગેરે ઠેકાણે બોધ કરતા મુંબઈ આવ્યા. ત્યાં પણ મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ બાપણો આપ્યા. પણ કોઈ તેની સામે ટકી શક્યું નહિ. તેમજ પ્રવાસ, બાળલક્ષ્મ, આચાર્યોનો અનાચાર, જૂદા જૂદા મત-પંથો, આદિ વિષે બાપણો આપી સર્વને છક કરી નાખ્યા હતા; ત્યાંથી સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ યઈ રાજકોટ આવ્યા હતા; ત્યાં વિદ્વાન મંડળને પોતાના પક્ષમાં લઈ આર્યસમાજ સ્થાપી હતી; ત્યાંથી ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરવા ગયા. આ વખતે તેમણે વેદનું લાખ્ય કરી, ચોપાનીયાના આકારમાં બહાર પાડવા માંડ્યું હતું. હાખનોર અને કલકત્તા યઈ લાહોર આવ્યા; ત્યાં પણ બ્રહ્મો બાપણો આપ્યા સ્વામી મુખ્યત્વે તો મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ હતા, તેમજ બાળલક્ષ્મના કદા વેરી હતાં. પુનર્જન્મના હિમાયતી અને પુનર્વિવાહની વિરુદ્ધ હતા.

સ્વામી દેશીઓની સ્થિતિ સાથી ખગડી છે, તેના મૂળમાં ક્યા ક્યા સજા લાગેલા છે, તેનો તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી દેશીઓ રી રીતે સુધરે અને સારા થાય, એ વાત બાપણમાં વારંવાર લાવતા હતા. જૂદા જૂદા મત-પંથો તૂટીને આખા ભારત વર્ષમાં આદિ અનાદિ એક વેદ ધર્મ પ્રવર્તે એવી તેની ઈચ્છા હતી. કે જેથી ધર્મને બહાને દેશીઓમાં ચલતો કુસંપ બંધ પડે. બાળલક્ષ્મથી દેશીઓ ઈમિલ્યા, નમજા, બાળહીન અને અક્લહીન યઈ મવા છે. તે તથા તેથી ધણી વિધવાઓ થાય છે. તે બાળલક્ષ્મ બંધ થવાથી બચકે. માટે પોતાના બાપણમાં બાળલક્ષ્મ ઉપર પણ સખત મારો ચલાવતા.

બ્રહ્મચર્યનો આગ્રહ;—સ્વામી લોકોને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો આગ્રહ કરતા. બ્રહ્મચર્યથી શરીરમાં વિર્યનો વધારો થાય છે, બળ વધે છે, શરીર કઠાવર, અને મજબુત થાય છે. માટે સ્ત્રીએ-૧૬ વર્ષની અંદર અને પુરુષ-૨૪ વર્ષની અંદર લગ્ન કરવું નહિ. વધારેમાં વધારે સ્ત્રીએ-૩૦ વર્ષ અને પુરુષ-૪૮ વર્ષ પરણવું ઉત્તમ ગણેલું છે. પ્રાચીન કાળની ઋષિ મુનિઓની રીતિને પસંદ કરેલી છે. જાતિ બંધનથી પણ દેશીઓને ઘણું સોસલું પડે છે. તેથી તેઓ દેશના ભલામાં એક સંપત્તી પૂરતો ભાગ લઈ શકતા નથી. એ માટે સ્વામીને ઘણું લાગતું. તેથી તે ઉપર ઉતરી પડતા હતા. તેઓ પ્રાચીન કાળની વર્ણવ્યવસ્થાને પસંદ કરતા હતા અને વર્ણાશ્રમનો ધર્મ પાળવા આગ્રહ કરતા હતા. પંચયજ્ઞ, સંસ્કારાદિ કરવાની, વેદાધ્યયન કરવાની અને વેદમાં કહેલા-એકેદ્યૃ-એક ઈશ્વરને માનવાની લલામણુ કરતા હતા.

દેશી રાજ્ય;—સ્વામીજીની દૃષ્ટિ દેશી રાજ્યોતરફ પડી. દેશી રાજ્યોની વ્યવસ્થા બગડેલી હતી. નેઓ અદેખા, દેખી, આળસુ, અશીલ્સી, કે દારૂડીયા થઈ ગયા હતા. તેમના દરબારમાં નાયિકા કે રાખેલીઓ સત્તા ધારી થઈ પડી છે. રાજ્યો અજ્ઞાન રહી ખટ પટીયા કારભારીઓના તાબામાં માટીના પુતળા જેવા થઈ ગયા છે, પ્રજા પીડાય છે. રાજ્યોનો શો ધર્મ છે એ સમજતા નથી; ઈલાદિ જોઈને તેમને દેશી રાજ્યો માટે ઘણું લાગતું હતું. તેથી મેવાડમાં આવ્યા. મેવાડના રાજાને બોધ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો. જોધપુરના મહારાજાનું આમંત્રણ આવવાથી ત્યાં ગયા. ત્યાં પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડ્યો. તેના તેજથી રાજપુતાનાના રાજ્ય કર્તાઓ જનગૃત થયા અને પોતાની પ્રજા પ્રત્યે પોતાનો શો ધર્મ છે, તે સમજવા લાગ્યા. ઉદેપુર અને જોધપુરના મહારાજાઓ સ્વામીને પોતાના ગુરુ તરીકેનું માન આપવા લાગ્યા. એ રીતે સ્વામીજી પોતાની શુભ ધારણામાં કંતેહ પામ્યા ખરા, પરંતુ હિંદના કમ નશીબે એ મહા કાર્ય અધુરું મૂકીને એજ કામની ખટપટમાં પોતાના પવિત્ર આત્માનો ભોગ થઈ પડ્યા. એવું કહેવાય છે કે;—રાજપૂતાનામાં જોધપુરના મહારાજાને નાયિકાનો સંગ હતો. એ વાત સ્વામીના જાણવામાં આવ્યાથી તેમણે એક દિવસે પ્રસંગોપાત મહારાજાને એકાંતમાં કહ્યું કે;—“ રાજા સાહેબ ! ક્ય સિંધ ઓર કુતિયોંકા સમાગમ હોતા હૈ ? ”

રાજા—મહારાજ ! આપકે પ્રશ્નસે મેરેકાં યૌત આશ્ચર્ય હોતા હૈ. સિંધ ઓર કુતિયોંકા સમાગમ મૈને ક્ય નયમોંસેં દેખાસો ક્યા, જન અવમોંસેં સુના બી નહિ હૈ !

સ્વામી—નહિ રાજ સાહેબ ! મેં વો આપકે રાજ્યમેં હર હમેશ હોતા મુનતા હું.

રાજ—સ્વામીજી ! મેં આપકી ગૂઢ બાતામેં કુછ સમજતા નહિ હું. ઉસસે કૃપા કરકે મેરેકો સમજાના ચાહિયે.

સ્વામી—બોલો રાજ સાહેબ ! ઉત્તમક્ષત્રિય વંશમેં ઉત્પન્ન ભયે જો રાજન હે સો સિંધ કે સમાન હેકિ નહિ હું ?

રાજ—હાં, મહારાજ સત્ય હું.

સ્વામી—ઐર જો બેશ્યા સ્ત્રીયોં હે વો કુતિ થોંકિ માફક હેકિ નહિ હું ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાંજ મહારાજ સમજી ગયા કે, સ્વામીના કહેવાનો ભાવાર્થ મારા ગણિકા સંબંધ માટેજ છે. તેથી તેઓ બોલ્યા કે;—મહારાજ ! મેં મલિનમતિકોં આજ આપને જો પરાક્ષ સદુપદેશ દિયા, ઉસકેલીએ મેં આપકા જન્મ પર્યંત ઉપકારી—કિંકર હું. આપ કે કહેનેકા બેદ શુદ્ધ અંતઃકરનસે સમજ કે મેં શ્રદ્ધા કરતા હું. ” આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી તેજ દિવસથી એ શ્રદ્ધાળુ મહારાજને પેલી મણિકાનો ત્યાગ કર્યો હતો.

ઝેરનો પ્રવેશ;—એ ગણિકાએ જાણ્યું કે મારો પરિત્યાગ કરાવનાર સ્વામીજી છે. ત્યારે તે તેમના ઉપર ઘણીજ ગુસ્સે થઈ, પણ સ્વામીજી ને તે શું કરી શકે ? આ વખતે સ્વામીજી તો મહારાજના પણ મહારાજ હતા. તેમ વળી સંસાર વ્યવહાર સાથે તેમને કંઈપણ સંબંધ ન હતો. ગણિકાએ વિચાર્યું કે જો કાંઈપણ રીતે આ બાવાનું કાસળ નવય તો હું મારી એકજ મુલાકાતમાં પાછો રાજને મેળવી લઉં. એમ વિચાર કરીને તેણે યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી, પણ તેમાં પાર પડી નહિ. અંતે તે ગણિકાએ સ્વામીના રસોધ્યાને લાંચ આપીને ફાડ્યો. અને તેની મારફત સ્વામીના ભોજનમાં નંખાવ્યું. એ ભોજન જ્યારે સ્વામીજીની સમક્ષ આવ્યું અને થોડું જમ્યા, તેવાજ તેઓ સમજી ગયા કે, ભોજનમાં ઝેર છે. તેનું કારણ અને વિધિ પણ અનુમાનથી બરાબર તેઓ સમજી શક્યા. તે છતાં ‘ ઈશ્વરની ઈચ્છા એવી હશે. ’ એમ સમજીને તેમણે પાસે ઉભેલા ધાતક રસોધ્યાને એક પણ કોધનો શબ્દ કહ્યો નહિ. અહા ! કેવી ઉત્તમ અને અદૈકિક ક્ષમા ? તરતજ સ્વામીજી એ મહારાજ અને પોતાના જે શિષ્યો ત્યાં હાજર હતા, તેમની પાસે બીજું કાંઈપણ જણાવ્યા વગર નીચે પ્રમાણે બોલ્યા કે;—

હેલાં વચને;—“ મારી ઈચ્છા હજુ દસ વર્ષ વધારે દુનિયામાં

રહેવાની હતી, અને ધારણા હતી કે, હું ખીજા કલાક શિષ્યો મેળવીને—
 “પૃથ્વી વેદ મય કરીશ.” પણ હવે મારે થોડા કલાક પછી આ
 નાશ વંત દેહ અને દુનિઆ ને છોડી પવિત્ર પિતાની સેવામાં હાજર
 થવાનું છે. મારી ઈચ્છા પ્રમાણે હું દુનિયામાં વિશેષ કંઈ રહી શક્યો
 નહિ. તેથી મને દિલગીરી થતી હશે. એમ તમે ધાર શોમાં; કેમકે
 મારે હજુ જીવનું હોયતો તે મનુષ્ય શક્તિની બહાર નથી. પણ આ
 દુનિયારૂપ નાટકશાળામાં હું મારો વેશ ભજવી રહ્યો છું. હું મારા
 કર્તવ્યથી વિમુખ થયો નથી. તેથી મેં મારી તરફ પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર કે જે
 વેદ અને જગતના કર્તા છે, તેમની છતરાજી ખેંચી લીધી નથી.
 તોપણ મારે જે વિશેષ કરવાની ઈચ્છા હતી, તેમાં તે પરમ દયાળુ પરમે-
 શ્વર સંમતી આપતા નથી. માટે હું તમારી પાસેથી રજા લઉં છું.
 માયાળુ રાજા સાહેબ ! અને મારા આજ્ઞા કારી શિષ્યો ! તમે દિલગીર
 થશો નહિ. જે પવિત્ર સ્થળમાં અસત્ય, અનાચાર, અધર્મ, અમંગળ, અ-
 વ્યવસ્થા, અન્યાય અનીતિ, અસ્થિરતા અને નાશ, યા ફેરફાર થવો એમાંનું
 કંઈ નથી. એવા તેજનેમય પવિત્ર સ્થાનમાં હર હમેશને માટે રહેવા
 અને કૃપાળુ પરમેશ્વરની સેવામાં હાજર થવાને હું જાઉં છું. તેમાં શી દી-
 લગીરી છે ? મારા બહાલા શિષ્યો ! હું તમને તેમજ તમારા ધર્મ બંધુ-
 ઓને આ છેલ્લામાં છેલ્લી અને પવિત્ર આજ્ઞા ઈશ્વર ઈચ્છાથી કરું છું કે,
 તમે પૃથ્વીમાં ધ્રુવો, સ્થળે સ્થળે પવિત્ર વેદની સ્થાપના કરી તેના કર્તાની
 ઓગળાણુ આપો, અને મનુષ્યના જીવનનો ઉદ્ધાર કરો.”

દેહુત્યાગ;—આ પ્રમાણે એ મહાત્મા પુરૂષે પોતાના જીવનમાં છેલ્લું
 ઉપદેશક ભાષણ કર્યા, પછી વિશેષ પર્યાત્તર કરવાની તેમની ઈચ્છા નહોતી.
 તેથી તેઓ તુરંત ત્યાંથી નીકળીને અજમેર ગયા. ત્યાં તા. ૩૦ મી અ-
 ક્ટોબર સને ૧૮૮૩-સંવત ૧૯૩૯ ના આસો વદી અમાસને મંગળવા-
 રે-એટલે દીવાળીના શુભ દિવસે સાંજના દીપ પ્રગટ થવાને સમયે તેમનો
 પવિત્ર આત્મા આ લોક છોડીને પરમ ધામમાં ચાલ્યો ગયો. એ રીતે આ
 ભારત ભૂખણ વેદ વિદ્યા પારંગત અને સંરક્ષક, સુધારણાનો સ્થાપક અને
 અર્વાચીન હાજનો આપણો એક મોટો દેશ દીપક અકસ્માત્ અલોપ થઈ
 ગયો ! સ્વામીજીનું વય મરણ સમયે ૫૮ વર્ષનું હતું. તેમનું શરીર અખંડ
 અહ્યયર્થ બળથી નિરોગી, સુદૃઢ અને મહા જીરુસાદાર હતું. તેમણે મરણ
 સમયે છેલ્લા શ્વાસે—“ઈશ્વરી ઈચ્છા બળવત્તી રહો” એવું કહ્યું હતું.
 સ્વામીજીએ હિંદનાં રાજ્યોનાં સુચારવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ હિંદના કમ-
 નસીબે આ મહાપુરૂષ એ કાર્ય અધુરું મૂકીને હિંદની પ્રજાને શોક સાગરમાં
 ડૂબાવી સ્વધામમાં ગયા.

મહત્તકાર્યો;—સ્વામીજીને દેશોત્થતિ કરવાની દાઝ ધણી હતી. તેથી પોતાના ભાષણમાં નીતિ, વિદ્યા, વેપાર, હુમરકળા, સ્ત્રી કેળવણી, વગેરેને ભૂલતા નહિ. તેઓ દેશોત્થતિના કાર્યમાંજ નિશ્ચિન મંડ્યા રહેતા હતા. સ્વામીજીએ જ્યાં જ્યાં ભાષણો કર્યા હતાં; ત્યાં ત્યાં આર્યસમાજ સ્થાપિ છે. એવી આર્યસમાજને આજે આશરે (૧૦૦૦) એકહજાર ઉપર હશે. ઠેક લાંડનમાં પણ એક શાખા સ્થાપેલી કહેવાય છે. તેમણે જુદે જુદે સ્થળે ભાષણો આપ્યાં હતાં. તેમણે ત્રગવેદનું અરથ અને યજુર્વેદનું સંપૂર્ણ ભાષ્ય કર્યું છે. તે સિવાય—સત્ય, અર્થ, પ્રકાસ, સંસ્કારપદ્ધતિ, અને આર્યાભિવિનય, વગેરે ૨૦ ગ્રંથો કરેલા છે. સ્વામીજીએ પોતાની જીંદગીમાં ૬૨૦૦ ઉપર સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચ્યા હતા. ૧૮૦૦ પ્રાકૃત ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું હતું. તેઓ ગુરૂનું નામ ધારણ કરવાને ઈચ્છતા નહોતા; નોપણુ આજે તેમના એલાઓ ૧૦૦૦ ઉપર છે. તેમના મતને માનનારાઓ લાખો છે. એ કાંઈ તેમની ઓછી મહત્તા નથી !!!

સ્વામીની આખા દેશમાં ઐક્ય કરવાની ઈચ્છા, એમના અકાળ મરણથી અપૂર્ણ રહી ગઈ એ મોટો ખેદ છે. હાલ તેમના જેવો ખીજો નર-રત્ન પેદા થવો દુર્લભ છે. તેઓ સામાનું મત તોડવામાં અને પોતાનું મત સમજાવવામાં એકલા હતા. તેઓ સામાના મતનું એવી સરસ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ખાંડન કરતા કે તેનું મોંજ બંધ થઈ જતું, કે તે ફરી બોલવાની હિંમતજ કરે નહિ. પ્રશ્નનું નિરાકરણ પણ ધણી અપળતા, યુક્તિ, અને તાત્કાલિક તિવ્ર બુદ્ધિથી કરતા કે, સામાને પરમ સંતોષ થતો હતો. એવા એ પ્રબળ બુદ્ધિના હતા.

સ્વામીના આવા સામર્થ્યથી જે ઇંગ્રેજ ભણેલાઓની વેદ ઉપરથી આસ્તા કહી ગઈ હતી; તેઓ વેદને માનતા અને સ્વધર્મને પાળતા થયા. પરધર્મ પાઠરીઓનો દોર તૂટી ગયો. ગૌ વૃષભની ધાત થતી અટકાવવા તત્પર કર્યા, સ્વદેશાભિમાનનું શરૂ કર્યું. પ્રાચીન કાળનું જે શ્રેષ્ઠ એ સર્વ સમજવા લાગ્યા. સર્વમાં મધ્ય માંસથી વિરક્ત થવાની જગૃતિ આવી. સર્વ નીતિપર પ્રીતિ રાખતા શીખ્યા; પુનર્જન્મ, યજ્ઞર્મ વર્ણાશ્રમના ધર્મ ઇત્યાદિને સમજતા થયા.

સિદ્ધાંત;—આર્યસમાજ બ્રાહ્મણ દરે છે કે;—આર્યાભિમાન એજ ખીજ, વેદ ઉપર આસ્તાએ શક્તિ, તેણે કરી લોકોનું ઐક્ય કરી પૂર્વનાં આર્યની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી એજ શ્રેષ્ઠત્વ; ઇત્યાદિ. સિદ્ધાંત તેમના બહુજ કિત્તમ અને કિત્તિકારક છે. ધન્ય છે આવા આર્યાભિમાની ધર્મવીર મહા પુરુષને ! કે જેને ધર્મ અંત પર હિતાર્થેજ પોતાનો પ્રાણ આપી જગતમાં સુદૃષ્ટતરૂપ અમરકીર્તિ રાખી ગયા છે. એવા મહાપુરુષો આ દેશમાં પુનઃ પ્રગટ થાઓ ? ! !

લીંગાયત મતપ્રવર્તક.

અસવ.

આ પ્રસિદ્ધ પુરુષ આરાધ્ય જ્ઞાતનો તેલંગી બ્રાહ્મણ હતો. એના પિતાનું નામ મહાદેવભટ્ટ અને માતાનું નામ મદલંગીકા હતું. એ વિજાપુરની પુર્વ તરફ મુદેવિહાલ તાલુકામાં બાગેવાડી ગામમાં રહેતો હતો, અસવને પદમાવતી અને નાગબલીકા નામે બેનો હતી, પદમાવતીને જૈનધર્મી બીજલરાજ સાથે અને નાગબલીકાને એક બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. પદમાવતીને બ્રાહ્મણની પુત્રી છતાં રાજ સાથે શું કાચણથી પરણાવી હશે ? તેના જવાબમાં તેણે જ્ઞાતિ ભેદ તોડ્યો હતો. મહાદેવભટ્ટને પ્રથમ કાંઈ પણ સંતતી નહોતી. માટે તેણે પોતાના કુળસ્વામી નંદીનાથની ઘણી સેવા કરી, ત્યારે તેની કૃપાથી મદલંગીકાને ગર્ભ રહ્યો, પણ એ ગર્ભ તેના પેટમાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યો. તેથી તેને ઘણી વેદના થવા લાગી, માટે તેને પોતાના ગર્ભનો છુટકો થવા નંદીનાથની પ્રાર્થના કરી. ત્યારે તેણે સ્વપ્નામાં આવી જણાવ્યું કે; આ ભૂલોકમાં વીરશૈવધર્મની સ્થાપના કરવા સાઈ હું પોતે તારા પેટે અવતરીશ. માટે મારો જન્મ થતાં મારું નામ અસવ* પાડવું. આ સ્વપ્ન થયા પછી ગળામાં લીંગ ધારણ કરેલા પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ અસવ પાડ્યું. એનો જન્મ શાલીવાહનના ૧૧ અગીઆરમા શકમાં થયો. અસવને લે પછી એ બેનો અવતરી હતી. અસવની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી. થોડા વખતમાં પોતાની જ્ઞાતના આરાધ્ય બ્રાહ્મણના ધર્મશાસ્ત્રમાં સારો નિપુણ થયો. પછી મહાદેવભટ્ટ પોતાનું ગુજરાન પોતાના ગામમાં નહિ ચાલી શકવાથી સર્વ કુટુંબ સાથે કલ્યાણમાં આવી રહ્યો. આ કલ્યાણ ગામ કલ્યાણમાં નજીક આવેલું છે. જે વખતે મહાદેવભટ્ટ ત્યાં રહેવા આવ્યા, તે વખતે ત્યાં બીજલરાજ રાજ કરતો હતો, એ જૈનધર્મી હતો. અસવને આઠમું વર્ષ બેઠું, ત્યારે તેના પિતાએ તેને જનોઈ આપવાની તૈયારી કરી, તે પ્રસંગે પોતાની જ્ઞાતિના સર્વ બ્રાહ્મણો અને રાજના અધિકારી મંડળને આમંત્રણ કરી સભા કરી. એ વખતે સર્વની સમક્ષ અસવે ઉભા થઈ કહ્યું કે;—“ હું જનોઈ લઈશ નહિ, મારે બ્રહ્મણાદિ વર્ણની જરૂર નથી, હું શિવ ભક્ત છું, જ્ઞાતિ રૂપી જે વૃક્ષ છે તેનાં મૂળ શીખે

* તેલંગી તથા કાનડી ભાષામાં નંદીને અસવ કહે છે.

ઉપેડી નાખવા હું જન્મેલો છું. ” આવાં તેનાં વચન સાંભળીને સર્વ ધણા આશ્ચર્ય પામ્યા. સૌને એવો નિશ્ચય થયો કે એ કોઈ અવતારી પુરુષ છે. એ વખતેજ ખીજલ રાજના કારભારીએ તેની હુશિઆરી અને ખુદ્દિ આદિ જોઈને પોતાની કન્યા ગંગાદેવીનું સમપણ એ સાથે કર્યું અને થોડા કાળ પછી એનો વિવાહ કર્યો. એ પછી ખીજલરાજ સાથે પદમાવતીને પરણાવી હતી એવું જણાય છે.

અસવ યોગ્ય વયે આવતાં ધણો હુશિયાર, અને ડાહ્યો જણાયો હતો. અને કારભારી બળદેવ તેનો સસરો થયો હતો, એ કારણથી તેને રાજ્યમાં સારા દરજ્જાની જગો મળી હતી. અસવે પોતાના અધિકારનું કામ ધણા પ્રયત્નથી કર્યું. એટલામાં એનો સસરો બળદેવ મરણ પામ્યો. રાજ્યએ અસવને કારભારીની, સેનાપતિની અને જામદારખાનાની એમ ત્રણ જગ્યોનો અધિકાર સોંપ્યો. અસવ પ્રધાન થયા પછી ખીજલ રાજ્યએ એક ખીજલ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. એ ખીજલ સ્ત્રી સાથે રંગભોગ-વિલાસ ભોમવવામાંજ રાજ દિવસ ગુજરવા લાગ્યો, રાજનાં સધળાં કામનો ભરસો અસવ ઉપર મૂકી દીધો. આ લાગ જોઈઅસવને જે જે કાર્ય કરવાનાં હતાં તેનો આરંભ કર્યો. પ્રથમ રાજ્યમાંજીના અમલદારો હતા, તેમાં જે પોતાને પ્રતિકૂળ હતા તેમને રજા આપી, તે જગ્યોએ પોતાના પક્ષના માણસોને રાખ્યા. મોટા મોટા ગરાશીઆ તથા ધનામદારોને તેમનીજમીન જમ કરવાની ખીક બતાવી. તેથી તે લોકો ખીકને લીધે અસવના પક્ષમાં મળી ગયા. એ રીતે રાજ્યના તમામને પોતાના પક્ષમાં લીધા, કોઈ પણ તેની ખીકને લીધે વિરુદ્ધ પક્ષમાં નહોતું. પછી અસવે પોતાનો ધારેલો નવો ધર્મ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

અસવે નવો ધર્મ કાઢ્યો, તેમાં જાતિભેદ મુદલ પાળવો નહિ, શિવ તથા ભેતું વાહન નંદી એ બેનેજ બજવું. એ સિવાય કોઈને બજવુંજ નહિ એવો નિયમ ઠરાવ્યો. આરાધ્ય બ્રાહ્મણોમાં દંડને શીવલીંગ બાંધવાનો રીવાજ હતો, તે કાઢી નાખી ગળામાં શીવલીંગ બાંધવાની રીત કાઢી. એ સિવાય માંસ ન ખાવું. કોઈ વસ્તુ ઈશ્વરને અર્પણ કર્યા વિના ન ખવાય એવો બ્રાહ્મણોનો રિવાજ હતો તે જેમનો તેમ રાખ્યો. અસવ નંદીનો અવતાર છે એમ પૈને કહેતો. આ ધર્મ બ્રાહ્મણથી તે ઢેઢ સુધી તમામ જાતને પાળવાની છુટી હતી. સર્વની યોગ્યતા સમાન રાખવી એવો ઠરાવ કર્યો. આ ધર્મ કહ્યોટકમાં તરત પ્રસર્યો, તેનાં કારણ આ પ્રમાણે છે;—

(૧) આ ધર્મ આરાધ્ય બ્રાહ્મણના ધર્મમાં થોડો ફેરફાર કરીને રચેલો હતો.

(૨) અસવના હાથમાં રાજ્યની કુલ સત્તા હતી. તેથી જળપર જગતહતો.

(૩) જનિભેદ નહિ હોવાથી દેહને પણ બ્રાહ્મણની પગંતમાં ખુશીથી ખેરી જમવાની છુટ થઈ. તેથી નીચ જાત તે ધર્મમાં ઘણી ભરાણી.

(૪) રાજાનો ખજાનો અસવના હાથમાં હતો. તેમાંથી જોઈએ તે-ટલો પૈસો એ માટે ખર્ચ કરતો, પોતાના ધર્મમાં જે લોકો આવે, તેને પૈસાનો આશ્રય આપતો, ખાવા પીવાથી જેન કરાવતો. તેથી ચોર, વ્યભિચારી, દુર્વ્યસની આદિ કુંછદીષ્ટ લોકોએ ધર્મ સ્વીકાર્યો.

(૫) બ્રાહ્મણ તથા જૈન લોકોમાં ધર્મ સંબંધી ટંટા ચાલતો હતો. તેથી ખરા બ્રાહ્મણોને અસવ તરફ લક્ષ દેવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ. નહિ તો ખરા બ્રાહ્મણો એનો મત તોડવાને પ્રયત્ન કરત અને તેથી એ પ્રચાર પામી શકત નહિ. ખીજલ રાજાની કચેરીના અધિકારીઓ અસવની ચાડી વારંવાર કરતા હતા, પણ રાજાએ એ તરફ જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેથી અસવનો અધિકાર અને વજનદારી પ્રતિદિન વધતી ચાલી અને તેથી અસવના અનુચારી લોકોની સંખ્યા વધારે થતી ચાલી; કેમકે અસવના ધર્મમાં રાજા મિથાન્નની ધૂમ મચી રહેતી. તેથી લાલચુ લોકો તે ધર્મને અનુસરવા લાગ્યા હતા.

કલ્યાણ શહેરના ૧૨ બાર હજાર લોકો લીંગાયતધર્મના થઈ ગયા હતા. તેમાં બ્રોમ્મીદેવનામે એક લીંગાયત જળપર અને હુશિઆર ચોર હતો, તેપર અસવની ઘણી કૃપા હતી. આ ચોરની વાત અસવ પુરાણમાં લખેલી છે. એ રીતે ઘણાં વર્ષ ગયા પછી ખીજલ રાજાને અસવનાં કૃત્ય ઠીક લાગ્યાં નહિ. તેથી તેણે અસવને કેદ કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વાત અસવને કાને પડી, તેથી એ કલ્યાણજનગરી છોડી તત્કાળ નાશી ગયો. રાજાએ તેનો પીછો લીધો. એ વખતે બાર હજાર લીંગાયતો અસવને આવી મળ્યા. તેથી અસવે રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં રાજા હાર પામી અસવને શરણે થયો. પછી રાજા તથા અસવ એકત્ર થઈ કલ્યાણ શહેરમાં આવ્યા અને પ્રથમ મારફત અસવ કારભાર ચલાવવા લાગ્યો, પણ તેની વૃત્તિ શુદ્ધ નહોતી. તેણે રાજાને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન આદર્યો હતો. એનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે;— રાજાને મારવાથી તેનો પુત્ર વીરવિજય નાનો છે, તે મોટો થાય ત્યાં સુધી મન ધાર્યું કરવામાં અડચણ પડવાની નથી. એમ ધારી હેતુ સાધવામાં પડ્યો હતો. એક વખતે ખીજલ રાજા કોલાપુરના મહામંડેશ્વરે કરેલું બંડ શાન્ત કરીને કલ્યાણ આવતો હતો. માર્ગમાં બીમા નદીને કાંઠે અસવે ખોરાકમાં ઝેર દીધું. તેથી રાજા ત્યાંજ મરણ પામ્યો. પણ આ

વિષે યસવ પુરાણમાં લખેલું છે કે; રાજનનો ઘાત યસવે જગદેવ, ઓમ્મી-દેવ, અને માલેય આ ત્રણે લીંગાનને હાથે કરાવ્યો હતો. જગદેવ વગેરે એ ત્રણે આસામી યસવના મસાલચી હતા, તેઓએ મસાલમાં હથિયારો ધુપાવી રાખીને રાજનનો વધ દરબારમાં કર્યો હતો. શાલીવાહન શક ૧૦૭૬-૭૭ માં બીજલ રાજા મરણ પામ્યો. તેને શીલા લેખનું પણ પ્રમાણ મળે છે.

યસવે બીજલ રાજાને મરાવ્યો, તેથી તેને એવી બીક લાગી કે, રખેને બીજલરાજાનો પુત્ર વીરવિજલ પોતાના બાપનું વેર લે. માટે અહીં રહેવું વાજબી નથી, એમ ધારી અહીંથી નાશીને મલબાર કિનારે વીરા-સમુદ્ર નામે નાના શહેરમાં જઈને રહ્યો. થોડો વખત થતાં એના મનમાં ધાર્યા મુજબજ વીરવિજલ પાછળ આવ્યો. આવી શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. હવે યસવને વિચાર થયો કે બચાવ શી રીતે કરવો ? કેઈ પણ કિપાય મુશ્કેલી નહિ, એટલે એક વાવમાં ડૂબી મર્યો. આ વાત વીરવિજલને જાણવામાં આવતાં, તેણે શહેરમાં જઈને તેના મુઠ્ઠાને કાઢી ગદ બહાર ફેંકી દીધું. તે રોજથી એ શહેરનું નામ ઉળવી પડ્યું. આ ગામને લીંગાયત લોકો માને છે અને સંઘ દહાડી યાત્રાએ જાય છે. આ રીતે યસવના મરણની હકીકત જૈન ગ્રંથમાં લખેલી છે. લીંગાયત લોકો કહે છે કે:—મલ-પ્રભાનદી અને કૃષ્ણનદી એ બંનેના સંગમમાં સંગમેશ્વર નામે શિવલીંગ છે, તેમાં યસવ પેસી અદશ્ય થયો. તે દિવસથી લીંગના મસ્તક ઉપર ઉંડા ખાડાની નિશાની છે એવું પ્રમાણ બતાવે છે, પરંતુ ઉલવીમાં મળેલ પામ્યાની જૈન લોકોએ લખેલી હકીકત સંભવતી લાગે છે.

લીંગાયત ધર્મ યસવના વખતથી કર્ણાટમાં ચાલુ થયો. તે અઘાપિ સુધી ચાલે છે. હાલ કર્ણાટકના દક્ષિણ ભાગમાં જ્યાં લોકો કાનડી બાપા બોલે છે, ત્યાં આ ધર્મના લોકો છે. તેમજ કાનડા જિલ્લામાં, નિગમના રાજના ઘણા ભાગમાં અને સુડા, હેલીસુર, બહારી વગેરે પ્રાંતમાં લીંગાયતની ઘણી સંખ્યા છે. પરંતુ આ ધર્મની યોગ્યતા બ્રાહ્મણના ધર્મના જેવી મુદ્દલ નથી; કારણ બ્રાહ્મણનો વૈદકધર્મ હિમાલયથી દક્ષિણ સમુદ્ર સુધી અને પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં ભરપૂર છે, તેમ આ ધર્મ નથી; આ ધર્મ વૈદકધર્મનો પેટા પંથ છે. લીંગાયત લોકો દક્ષિણ સિવાય બીજા ભાગોમાં દેખાતા નથી.

રીતભાત—હાલ બંગાલામાં જે નવો બ્રહ્મધર્મ (બ્રહ્મોસમાજ) નીકળેલો છે, તેના જેવોજ આ લીંગાયત ધર્મ છે, એમ કહેવામાં કંઈ પણ અડચણ નથી. જાતિભેદ નહિ પાળવો એ મત બંને ધર્મનો સરખો છે, તેમજ રજસ્વલતાની આબડ્ડેટ, સુતક, મરણના શૌચની આબડ્ડેટ એ બંને ધર્મમાં

ન પાળવાનો સરખો મત છે. હાલ લીંગાયત લોકોમાં સંસ્કૃત બણવાની ઘણી કલંકા વધેલી છે. તેથી લીંગાયતમાં આજે સંસ્કૃત વિદ્વાનો ઘણા જોવામાં આવે છે. માત્ર ભક્તિ સંબંધમાં દ્વેષથી મધ્વસંપ્રદાયવાળા લીંગાયતને અડવાથી નહાય છે અને લીંગાયતો મધ્વસંપ્રદાયવાળાને અડવાથી આભરછેટ માની નહાય છે એવી રીત ક્યારેકમા છે. લીંગાયતની સ્ત્રીઓ રજસ્વલાની આભરછેટ બિલકુલ માનતી નથી. એ વિષે તેઓનો એવો મત છે કે:—“ ભુસી રાખને થઇ પાક ” ભસ્મ લગાડવાથી પોતને પાક થઈ સમજે છે. લીંગાયત ધર્મની સ્ત્રીઓ નિત્ય લીંગાયતના પગ ધોઈ તીર્થ લીધા વિના અન્ન લેતી નથી.

સિદ્ધાંત—લીંગાયતોને શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યનો શુદ્ધાદ્વૈતમત ધણું કરી માન્ય છે. લીંગાયત ધર્મના લોકો શિવલીંગને પૂજે છે, અને સર્વદા શરીર ઉપર પણ લીંગધારણ કરે છે, ધણું કરી તો કંઠે લટકાવે છે, તે કારણથી એ બધા લીંગાયતો કહેવાય છે. તેને જંગમ સંપ્રદાય પણ કહે છે. તે સંપ્રદાય શિવમાર્ગને અનુસરીને નીકળ્યો છે. તેમને દક્ષિણમાં વીરશૈવ કહે છે. તે બધા બસવપુરાણને માને છે. એ પુરાણ શાલી વાહનના ૧૧ માં શતકમાં રચ્યું એમ મનાય છે. એમાં ત્યાગી અને ગૃહસ્થ બંને હોય છે. વિરક્ત શૈવો તો ઘણા હોય છે. પણ ગૃહસ્થોએ ઘણા છે. ગૃહસ્થો લીંગપૂજા, ભસ્મ, રૂદ્રાક્ષ, અને ત્રિપુંડ ધારણ કરે છે. આ લીંગાયત ધર્મ પ્રવર્તક બસવને જન્મ્યાને આજે આશરે ૮૦૦ આઠસો વર્ષ થવા આવ્યાં એવું સિદ્ધ થાય છે.

પ્રણામીપંથ પ્રવર્તક.

શ્રી દેવચંદ્ર.

તથા

શ્રી પ્રાણનાથ.

શ્રીમાન મહાત્મા દેવચંદ્ર અને પ્રાણનાથ એ બંને પ્રણામી પંથના પ્રવર્તક ગણાય છે. પ્રણામીપંથને-ખીજડાપંથ પણ કહે છે. મહાત્મા શ્રી દેવચંદ્ર જાતે કાયસ્થ હતા.

તેમનો જન્મ મારવાડમાં ઉમરકોટમાં સંવત ૧૬૩૮ માં થયો. તેમના પિતાનું નામ મનુ મહેતો અને માતાનું નામ કુંવરબાઈ હતું. તેમના ઘરના વાડામાં બાળમુકુંદજીની મૂર્તિ હતી. તેમની નિત્યસેવા ભક્તિ કરતા હતા.

દેવચંદ્ર મહારાજ બાળપણથીજ પ્રબળ મુદ્ધિના, સાત્વિકવૃત્તિના, દયાળુ, દિનિત્યવાન, અને કૃત્સાદી હતા. તેઓએ પિતા માતાના આશ્રય રહી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. વર્ષ ૧૦ ની ઉમર થયા પછી દેવસંવામાં પ્રીતિ રાખવા લાગ્યા હતા. એ દિવસે ગામ બહાર એક-સ્થામ પિંગળનું દેવળ હતું. ત્યાં પૂજન કરવાને ગયા હતા, એ વખતે તેમને એવો વિચાર આવ્યો કે,--“ હું કોણ છું ? હું ક્યાંથી આવ્યો ? અને ક્યાં જવાનો છું ? આ દેખાતું જગત શું છે ? પરમાત્મા પરિબ્રહ્મ ક્યાં છે ? કેના સ્થાનમાં વસે છે ? તેમને શી રીતે પામી શકાય ? ઇત્યાદિ વિચાર આવતાં, તે સર્વનો શોધ કરવા લાગ્યા. એ વિચારમાં તે વિચારમાં પરદેશ ચાલી નીકળ્યા. સાથે કોઈ નહોતું. માર્ગમાં એક મહા પુરૂષનો મેળાપ થયો. તેમણે તેમને પરમાત્માના સ્વરૂપનો બોધ કર્યો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં, માર્ગમાં ઉમરકોટના રાજની જન લઈ લાલદાસ નામે વજીર કચ્છમાં જતો હતો, તેનો મેળાપ થયો, તેઓ તેમને પોતાની સાથે કચ્છમાં તેડી ગયા; ત્યાં પરમાત્મા સંબંધી ચિંતવન કરવા લાગ્યા. ત્યાં જે જે મત-પદો ચાલતા હતા, તે સર્વે જોયા; પરંતુ તેમાંથી તેમના મનનું સમાધાન થયું નહિ. તેથી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. સંભારી વેશ ધારણ કરી, અનેક શાસ્ત્રોનું અવલોકન કર્યું, પણ તેમાંથી પ્રમાણ સંબંધી નિશ્ચય થયો નહિ.

મહાત્મા દેવચંદ્રજી જૂનમાં આવી હરદાસજીને ત્યાં ઉતર્યા. તેમનો પ્રેમ અને સેવા જોઈ આનંદ થયા. ત્યાં કાંઈક પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની આશા બંધાણી. તેને ત્યાં જપ, તપ, કરવા લાગ્યા. હરદાસજી બાળ મુકુંદજીનો પરમભક્ત હતો, તેમણે બાળમુકુંદજીનાં દર્શન કરાવ્યાં. હરદાસના કેટલાક શિષ્યોએ દેવચંદ્રજી મહારાજને કહ્યું કે;—તમે અમને પરમાત્માનો નિશ્ચય કરાવો, પણ તેમને તે સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયો નહોતો. તેથી કાઠિયાવાડ ઇલાકામાં દરિયા કિનારા નજીક આવેલા—**નૌત્તમપૂરી—નવાનગર**, જેને **જમનનગર** પણ કહે છે ત્યાં આવ્યા. ત્યાં **શ્યામસુંદરના મંદિરમાં કાનજીભટ્ટ** નામે બ્રાહ્મણ નિત્ય ભાગવતની કથા કરતા હતા. ત્યાં દેવચંદ્રજી મહારાજ નિત્ય કથા સાંભળવા જતા હતા. આ વખતે તેમની ઉંમર ૪૦ વર્ષની થઈ હતી; તોપણ જપ, તપ, અને ધ્યાન કરવા ઈદી ચૂકતા નહિ. તેમનું ચિત્ત નિરંતર પરમાત્મામાં જ લાગી રહ્યું હતું. કહે છે કે;—એક દિવસે તેમને શ્યામસુંદરના મંદિરમાં સાક્ષાત્ **શ્રીકૃષ્ણ**નાં દર્શન થયાં હતાં. તે પછીથી તેઓ નિરંતર ધર્મોપદેશ કરવામાં કાળ ગુજરવા લાગ્યા. જમનનગરમાં **ગાંગજીભાઈ** કરીને શેઠ હતા. તેઓ તેમના પ્રથમ શિષ્ય થયા, અને તે પછી પ્રતિદિન ઘણા શિષ્યો વધવા લાગ્યા હતા.

શ્રી પ્રાણનાથજી નૌત્તમપુરી—જમનનગરના રહીશ હતા. તેમના પિતાનું નામ **કેશવજી ઠક્કર** હતું, અને માતાનું નામ **ધનબાઈ** હતું. કેશવજી ઠક્કર જાતે લુવાણા હતા. તેઓ તે વખતે જમનનગરના રાજન દીવાન હતા. તેમની પત્ની ધનબાઈ પવિત્ર મનની અને દયાળુ હતી. તેમને પેટે સંવત ૧૬૬૫ માં શ્રી પ્રાણનાથજીનો જન્મ થયો. તેમની ઉંમર ૧૨ વર્ષની થતાં, તેમને શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજનો મેળાપ થયો. શ્રી પ્રાણનાથજીના ઉત્તમ ગુણો જોઈને તેમને મહાત્મા દેવચંદ્રજીએ તારતમ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. તેથી તેના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થયો; ત્યારથી પ્રાણનાથજી નાનાં પ્રકારનાં દેહ કપોટો વેડી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. તેઓશ્રી દેવચંદ્રજીના આજ્ઞાથી અરબસ્તાનમાં ગયા; ત્યાં ગાંગજી શેઠનો ભાઈ ખેતો વેપાર અર્થે રહેતો હતો, તેને ઉપદેશ કર્યો; પણ તેને કંઈ અસર થઈ નહિ. થોડાં દિવસ ત્યાં રહી પાછા જમનનગર આવ્યા. ત્યાંથી સુમારે સંવત ૧૭૧૦ માં **ધ્રોણ—ધવલપુરમાં** આવ્યા. એ વખતે ધ્રોણમાં **કલોજી ઠાકોર** રાજા રાજ કરતો હતો. તેના એ કારભારી થયા. ઉત્તમ પ્રકારે કારભાર ચલાવી પ્રજાની પ્રીતિ મેળવી હતી. સંવત ૧૭૧૨ માં શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે તેમને જમનનગરમાં બોલાવી ધર્મોપદેશ આપવાની આજ્ઞા કરી. તેથી તેઓ

નિરંતર ધર્મોપદેશજ કરવા લાગ્યા. તેવામાંજ એટલે સંવત ૧૭૧૨ માં શ્રી દેવચંદ્ર મહારાજ પરમધામમાં ગયા.

શ્રી પ્રાણનાથજી—આ મહાત્માના જ્ઞાનમાં પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી હતી. તેઓ હવે જપ, તપ અને ધ્યાનમાં નિરંતર રહેવા લાગ્યા. તેઓમાં ધર્મોચાર્યને યોગ્ય ગુણો પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ દેશ વિદેશ ધર્મોપદેશ કરવા નીકળ્યા. પ્રથમ જુનાગઢ, દીવબંદર, વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર અને ત્યાંથી કચ્છમાં ગયા. સર્વ ઠેકાણે તેમના ઉપદેશથી શિષ્યો થવા લાગ્યા. જૂનમાં થોડો વખત રહી સિંધમાં ગયા. નગરકકુમાં થોડા દિવસ રહી ત્યાં ધણા શિષ્યો કર્યા. ત્યાંથી અરબસ્તાનમાં મસ્કત બંદરે આવ્યા. ત્યાં સેવકો કરી સિંધના—આવાસ બંદરે આવ્યા. ત્યાંથી નળીયા, અને કોઠારા થઈ ધોરાજી આવ્યા અને ત્યાંથી સુરત આવ્યા. એ વખતે તેણે ધણા શિષ્યો કર્યા હતા. સુરતમાં તેમણે કળશ મનો ગ્રંથ કર્યો હતો. ત્યાંથી ગુજરાતના ધણા ભાગમાં ફર્યા. તે પછી મારવાડમાં આવેલા મેરતા નામે ગામમાં આવ્યા. ત્યાં એક લામાનંદ નામે યતી સાથે ધર્મસંબંધી વિવાદ થયો હતો. મેરતાથી હરિદ્વારના મેળામાં ગયા; ત્યાં ધણા સંત સાધુ સાથે ધર્મસંબંધી ચર્ચા કરી હતી; ત્યાંથી જનના કરી દિલ્લીમાં આવ્યા.

શ્રી પ્રાણનાથજી જે વખતે દિલ્લીમાં આવ્યા તે વખતે ત્યાં ઐરંગઝેબ બાદશાહ હતો. તે હિંદુઓ ઉપર ધણા બૂલમ ગુજરતો હતો. તેને તે કામથી અટકાવવા પોતાના કેટલાક શિષ્યો તેમની પાસે મોકલ્યા, પણ બાદશાહના કાજીએ તેમનું કંઈ લક્ષમાં લીધું નહિ. તે ઉપરથી બાદશાહને નવાજ પઠવા જવાની મસીદના માર્ગમાં જઈને તેમના કેટલાક ચેલઓ ઉભા રહ્યા, અને કહ્યું કે;—ધરના મેહદી કામામ પધાર્યા છે. કુરાનમાં જે વખતે ઉત્પન્ન થવાનું લખેલું છે, તેજ વખતે પધાર્યા છે, વગેરે કહી તેમણે કેટલાક ચમત્કાર બતાવ્યા અને ઉપદેશ આપ્યો. તેથી બાદશાહના કેટલાક નોકરો અને બીજાં માણસો ધણાં આશ્ચર્ય પામ્યા. દિલ્લીમાં થોડો વખત રહી ઉદેપૂર આવ્યા અને ત્યાંથી મંદસોર, થઈ દિન્જેન આવ્યા. એ વખતે ધણા શિષ્યો સાથે હતા. ઐરંગાના રાજાને બોધ કરી શિષ્ય કર્યો. રામનગરના રાજાએ પણ ધણી આગતાસ્વાગત કરી હતી.

શ્રી પ્રાણનાથજીના દિલ્લીમાંથી ગયા પછી કેટલેક દિવસે ઐરંગઝેબ બાદશાહે પોતાના માણસો પાસેથી સાંભળ્યું કે, અહીં કોઈ મહાત્મા પધાર્યા હતા. તેથી તેણે શેખખીદર નામે સરદાર અને શેઠ લીખા નામે અમલદારને કેટલાંક માણસો સાથે તેડવાને મોકલ્યા. તેમને શ્રીપ્રાણનાથજીએ ધર્મોપદેશ કર્યો. તેથી શેખખીદર અને તેમની સાથેના કેટલાક મુસલમાનો પો-

તાનો ધર્મ તથા પ્રાણનાથજીના ધર્મમાં આવ્યા. ઐરંગઝેબ પણ તેના ઉપદેશ અને ચમત્કારોથી હક થઈ ગયો હતો.

શ્રીપ્રાણનાથજી મહારાજની ખ્યાતિ સાંભળીને ઝરણાપટ્ટણથી મહારાજ છત્રસિંહજીએ તેમને તેડવાને માણસો મોકલ્યાં. તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. રાજાએ તેમનું ધણું સન્માન કર્યું. રાજા પોતાના કુટુંબ સાથે એ ધર્મમાં આવ્યો, ત્યાં ઘણો વખત રહી પોતાના ધર્મની સ્થાપના કરી. ચિત્રકોટની આસપાસના ઘણાં રાજાઓને પણ પોતાના ધર્મમાં લીધા. પછી કાલ્પિ શહેરમાં આવી એક સભા ભરી ધર્મોપદેશ કર્યો. એ રીતે ઘણા દેશોમાં પ્રણામીપંથનો ફેલાવો કરી સંવત ૧૭૫૧ માં પરમધામમાં ગયા.

ઝરણાપટ્ટણ-ઝરણાપરણામાં તેમની સમાધિ ઉપર લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરીને તેના શિષ્યોએ મોટું મંદિર બાંધેલું છે. તેના પૂજારાઓને ધામી કહે છે. છત્રસાલજી મહારાજના પછી તેના વંશના કેટલાક રાજાઓ એ ધર્મમાં હતા. પાછળથી પૂજારાઓ સાથે કંઈ તકરાર થવાથી તેઓ ધર્મ માનતા નથી; તોપણ હજુ રાજા ગાદીએ બેસતી વખતે પ્રથમ તે મંદિરમાં જઈ તિલક કરાવે છે અને તે પછી ગાદીએ બેસે છે. તેમજ રાજાએ વર્ષના ચોક્કસ દિવસે મંદિરમાં દર્શન આવવું એવી શરજ છે અને તેને સેવા કરવાનો હક છે.

નૌતમપુરી—નમનમરના જે સ્થળે શ્રીદેવચંદ્રજી સમાધિસ્ત થયા, એ જગ્યાએ હાલ સુશોભિત મોટું મંદિર છે. એ મંદિરની લગભગ એક ખીજડાનું વૃક્ષ છે. તે ઉપરથી એને ખીજડામંદિર કહે છે અને એ પંથને પણ ખીજડાપંથ કહે છે. એ પંથના એક ખીજડાને મળે છે, ત્યારે પરસ્પર પ્રણામ કરે છે. તે ઉપરથી એ પ્રણામી-પ્રણામીપંથ પણ કહેવાય છે. તેમજ તેને મેરાજપંથ પણ કહે છે. મેરાજ-સંદેશો લાવનાર એવો અર્થ થાય છે. શ્રીદેવચંદ્રજીના પુત્ર બિહારીદાસજીને જેઓ માને છે, તેઓએ પોતાની ગાદી ચાકળા ઉપર સ્થાપન કરી, તે ઉપરથી તેઓ ચાકળાપંથી કહેવાય છે અને તેના મંદિરને ચાકળામંદિર કહે છે. શ્રી દેવચંદ્ર તથા પ્રાણનાથજીએ પ્રગટ થકને હિંદુ અને સુસલમાની ધર્મની એક્યતા કરી હિંદુધર્મનું સંરક્ષણ કર્યું હતું.

મુખ્યગાદી;—એ પંથની મુખ્યગાદી (૧) નૌતમપુરી-નમનમરમાં છે. (૨) સુરતમાં અને (૩) ઝરણાપટ્ટણમાં છે.

સિદ્ધાંતો;—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ૧૧ વર્ષ અને ૫૨ દિવસના સ્વરૂપને માને છે. પ્રેમભક્તિ તેમનામાં મુખ્ય છે. તે ધર્મના શિષ્યો અને

સાધુઓ વૈષ્ણવ ધર્મવાળાના કરતાં જરા નાક ઉપરથી તીલક કરે છે અને વચમાં કંકુની બિંદી કરે છે. કંઠમાં ટુળશીની માળા પહેરે છે. શ્રીપ્રાણનાથજીએ કુલીયમસ્વરૂપ નામે ગ્રંથ કર્યો છે, તેમને પવિત્ર માની મુખ્યત્વે કરીને દરેક મંદિરમાં પૂજા કરે છે અને વસ્ત્રાલંકાર ધરાવે છે. તે સિવાય મંદિરમાં ભૂતિ નથી. એ પંથના સાધુઓ યોગ અને આત્મજ્ઞાન પર વધારે પ્રીતિ ધરાવે છે. એમના ધર્મ સિદ્ધાંતો સાથે કાંઈક વૈષ્ણવ અને ઇસ્લામી—મુસલમાની ધર્મના મૂળ તત્ત્વોને ગ્રહણ કરેલાં છે. એ ધર્મમાં અદ્વૈત બોધપૂર્વક યોગાભ્યાસ આચરતા જણાય છે. આચાર્ય ત્યાગી હોય છે. એ પંથવાળા સ્નાન, શૌચાદિકથી પવિત્ર રહી, શ્રીકૃષ્ણના બાળસ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે. ઇત્યાદિ.

આ પંથના આચાર્યોએ મુસલમાનોને પણ પોતાના ધર્મમાં લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પંથવાળા કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ઘણા છે. એ રીતે શ્રદ્ધેવચંદ્રજીએ અને પ્રાણનાથજીએ પોતાના આત્મ બળવડે ઘણા લોકોને ધર્મ રસ્તે વાળ્યા, એ તેમની મહત્તા દર્શાવે છે. ધન્ય છે તેઓને!!!

બ્રહ્મોસમાજ સ્થાપક.

રામ રામમોહનરાય.

આ બ્રહ્મો સમાજ સ્થાપક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પુરુષ બંગાળી ઇલાકા-
કાના બર્હવાન પ્રાંતના—રાધાનગરમાં રહેતો હતો. એ જાતે રાદ બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતા રામકંડરાય મુર્શિદાબાદની સરદારનો નોકર હતો. એના દાદાએ તો સૂરાજદાસના વખતે મુર્શિદાબાદના દરબારમાં મોટાં મોટાં કાર્યો કરીને ઘણી કીર્તિ મેળવી હતી. એ રીતે જોતાં એ ખાનદાન કુલનો પુરુષ હતો. એનો જન્મ સને ૧૭૦૪ માં થયો હતો. ઉત્તર લાયક થયે તેણે—સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજી, બંગાલી, આરબી, ફારસી, હિંદી, ઉર્દુ, ગ્રીક, લાટીન, ફ્રેન્ચ, અને હિબ્રુએ સર્વ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ સિવાય—નીતિશાસ્ત્ર, ન્યાય શાસ્ત્ર, જ્યોતિષ્ય શાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, પદાર્થ વિજ્ઞાન, ગણિત, અને માનસશાસ્ત્ર, વગેરેનું

જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. તેથીએ મહાન વિદ્વાન થયો હતો. તેની શુદ્ધિ તિવ્ર હતી, હિંમતવાન, ઉત્સાહી, પરાપકારી અને દયાળુ હતો.

આ વિદ્વાન પુરૂષને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહોતી. સાળ વર્ષની વયમાં તેમણે મૂર્તિપૂજા નિષેધક નામે ગ્રંથ કર્યો હતો. એવા તેનાં આચરણથી સગાવહાલાઓ સાથે બનતું નહોતું. તેથી તે વીશ વર્ષની વયમાં—કાશી, પ્રયાગ, મથુરા, દિલ્લી, ટ્રિબેટ, અયોધ્યા, અને ગયા આદિ ભરતખંડના ઘણા ભાગમાં મુસાફરી કરીને પાંચાં પોતાના વતનમાં આવ્યો. સને ૧૮૦૩ માં એનો પિતા અને નાનો ભાઈ જગમોહનરાય મરણ પામ્યો. તે પછી તેને રંગપુરમાં સિરસ્તેદારની જગ્યા મળી. નોકરી કરતાં થોડી જગતીન વેચાતી લીધી. તેની તેને વાર્ષિક પેદાશ દસ હજાર રૂપિયાની થવા લાગી હતી. પછી નોકરી છોડી દબને કલકત્તામાં આવી રહ્યો.

આ વિદ્વાન પુરૂષે કલકત્તામાં આવ્યા પછી ત્યાં તેણે સુધારો કરવાના ઘણા પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. તેમાં એ ૪૦ વર્ષની ઉંમરે પ્રતેહ પામ્યો હતો. તેણે એવા નિશ્ચય કર્યો હતો કે:—ધર્મોન્નતિ થયા વિના નીતિ, રાજ્ય, ધન્યાદિ કાષ્ઠપણ વિષયમાં ઉન્નતિ થનાર નથી. એ માટે તેણે સર્વને સહજ સિદ્ધ થઈ શકે એવો સરળ ધર્મ માર્ગ ચોજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રાચીન—વેદોપનિષદાદિના અહ્મધર્મનેજ તેણે સ્વીકાર્યો હતો. લોકોને બોધ થવા માટે વેદાંત પ્રકરણોને બંગાલી ભાષામાં ભાષાંતર કરી છપાવ્યાં. કેનોપનિષદ, કઠોપનિષદ અને મુડકોપનિષદ; વગેરે ઉપનિષદનું ઇંગ્રેજી અને બંગાલી ભાષામાં ભાષાંતર કરી છપાવીને ઘણો ફેલાવો કર્યો. (ખ્રિસ્તીશાસ્ત્રમાંના વ્યવહારોપયોગી ભાગમાંથી કેટલાક વાક્યો ચૂંટી કાઢીને મુખ્ય અને શાન્તતાનો માર્ગ એ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું.

અહ્મોસમાજની સ્થાપના:—આ વિદ્વાન સુધારકે સને ૧૮૨૮ માં અહ્મો અથવા અહ્મ સમાજ સ્થાપી. તે સમાજ દર મુધવારે ભરવી શરૂ કરી હતી. તેના ઉપદેશથી પ્રતિદિન ઘણા મનુષ્યો તેના મતમાં આવ્યા. કલકત્તામાં હિંદુઓના તે વખતે પ્રમુખ ગણાતા બાબુ પ્રસન્નકુમાર અને બાબુ દ્વારકાનાથ ઠાકુર એ પ્રસિદ્ધ પુરૂષો પણ એ મતમાં સામેલ થયા. એ વખતે અહ્મસમાજના વિરૂદ્ધ બીજી એક ધર્મસભા લોકોએ સ્થાપી. એ બંને વચ્ચે ધર્મ સંબંધી વિવાદ ઘણો ચાલવા લાગ્યો. પછી તેમણે સને ૧૮૩૦ માં સતી થવાનો રિવાજ અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ માટે ધણીવાર ભાષણો આપ્યા અને એ ગ્રંથો રચી એ રિવાજ બંધ કરાવ્યો.

મુરોપનો પ્રવાસ;—પાર્લામેન્ટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નવી સનદ

આપવાની હતી, અને દિલ્લીના બાદશાહને રાજનું માન આપતો અટકાવના વિચાર કર્યો હતો. એ માટે બાદશાહે અપીલ કરવાને મુખ્ય વકીલ તરીકે બાબુ રામમોહનરાયને રાજનો ઇલકાબ આપી ઈંગ્લાંડ મોકલ્યા. તેઓ પ્રથમ થોડો વખત લીવરપુર રહી પછી લંડન ગયા. ત્યાં તેને ઘણું માન આપવામાં આવ્યું હતું. લોર્ડ બ્રોહામ સાથે તેને ઘણી મિત્રતા થઈ સર. જી. સી. હાબ્સૅસ, બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ ની સભાનો પ્રમુખ હતો. તે એને દરબારમાં તેડી ગયો. ત્યાં મહારાજાએ ઘણો સત્કાર કર્યો, અને પરદેશી વકીલોમાં નિમણૂક કરી. એ પછી તેમને સર્વ પ્રકારની સભાઓ તરફથી આમંત્રણ થયાં હતાં. હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ વિષે ત્યાંના લોકોને વાકેફ કરવા પોતાની ઉત્તમ વક્તૃત્વ શક્તિથી ભાષણ દ્વારાએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

બાબુ રાજ રામમોહનરાય સ્પષ્ટ વક્તા હતા. એનાં ભાષણો સાંભળી લોકો છક થઈ જતા. હિંદુસ્થાનનું વસુલાત ખાતું, ન્યાય ખાતું અને લોકોની સ્થિતિનું વિવેચન એ નામે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તેમાં હિંદુસ્થાનની વ્યર્થ નિંદા કરતાં પોતાના દેશી ભાષાઓની સ્થિતિ સુધારવા વિષે ઉત્તમ લખાણ કર્યું છે. હિંદુસ્થાનની દયાઈ ગયેલી કરોડો પ્રજાનો તેણે ઘણો બળાપો કર્યો છે. એક વખતે આ દેશની વહાલે ધાનાર એના જોડે સ્વદેશભિમાની પુરૂષ કોઈ નહોતો. તેણે એ વખતે પ્રજા હિતાર્થે ઘણુંજ કર્યું છે. સને ૧૮૩૨ માં ક્રાન્સમાં ગયા; ત્યાં તેને ત્યાંના રાજાએ ઘણા માન સાથે તેને એવાર ભોજન માટે તેડ્યા હતા. સને ૧૮૩૩ માં ઈંગ્લાંડના ખ્રિસ્તી બંદેરે આવ્યો, ત્યાં તાવની બિમારીમાં મરણ પામ્યો.

આ મહાપુરૂષ યુરોપના પ્રવાસ પહેલાં પોતાના મિત્રોને કહેતો હતો, કે મારા મરણ પછી મને હિંદુ, ખ્રિસ્તી, અને મુસલમાનો પોતપોતાના મનનો કહેશે. એ ભવિષ્ય પ્રમાણેજ તેના મરણ પછી બન્યું હતું.

સિદ્ધાંત;—રાજ રામમોહનરાયે બ્રહ્મસમાજ સ્થાપી તેણે એવું જાહેર કર્યું કે;—ઈશ્વરે જ્ઞતિ, પદ્ધતિ, અને સંપત્તિનો ભેદ નહિ રાખનાં, મનુષ્ય માત્રને જૂથ, તરસ અને મરણ વગેરે માટે એક સરખાં પાત્ર કર્યો છે. માટે સમાનતા રાખવી, જ્ઞતિભેદ ન પાળવો, મૂર્તિપૂજન નહિ કરતાં એક નિરંજન નિરાકાર દેવને મળવો, તેણે વેદોપનિષદના બ્રહ્મધર્મનેજ સ્વીકાર્યો હતો. લોકોને બોધ થવા વેદાંત પ્રકરણોને બંગાલી ભાષામાં ભાષાંતર કરી છપાવ્યાં. કેનોપનિષદ, કઠોપનિષદ અને મુરકોપનિષદ વગેરે ઉપનિષદોનું ઈંગ્રેજી અને બંગાલીમાં ભાષાંતર કરી છપાવ્યાં. ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનાં બે વ્યવહારોપયોગી ભાગમાંથી કેટલાંક વાક્યો ચૂંટી કાઢીને મુખ્ય

અને શાન્તતાનો માર્ગ નામે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું ઇત્યાદિ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા હતાં.

રાજ રામમોહનરાયના યુરોપ ગયા પછી બ્રહ્મસમાજ વિખાસ ગઇ હતી. તેને બદલે રામચંદ્ર પાંડેત, તેના મિત્રો અને શિષ્યોએ તત્ત્વ-બોધિની નામે સભા સ્થાપી, અને ધર્મ વિષે તત્ત્વબોધિની નામે પત્રિકા પ્રગટ કરીને તેનો ઘણો પ્રસાર કર્યો. એ પત્રિકા બંગાલાના ઘણા ભાગમાં પ્રસરી હતી. તેમજ એ સભાને અંગે એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ સમાજના ઘણા સભાસદો થયા હતા. રાજ રામમોહનરાયનો પુત્ર રામપ્રસાદરાય એનો મંત્રી હતો. રાજરામ મોહનરાયના વેદાંત વિચારને મૂકી દધને-તેના કેટલાક અનુયાયી જુદી પ્રકારે બ્રહ્મને સમજવવા લાગ્યા. તેઓએ-જીવ અતે ઇશ્વરનો ભેદ માન્યો. જીવે ઇશ્વરની સ્તુતિ, ભક્તિ શુદ્ધ પ્રેમપૂર્વક કરવી. મૂર્તિ વગેરેને માનવાં નહિ. જાતિ ભેદ નહિ માનતાં, લગ્નાદિ વ્યવસ્થા આર્યધર્મ શાસ્ત્રથી નવીન ફેરવી. એ આદિ સિદ્ધાંતો દર્શાવી જુદા પડ્યા.

મળ બ્રહ્મસમાજ અને સાધારણ બ્રહ્મસમાજ ઇત્યાદિ વિભાગો મંત મતાંનરોથી પડી ગયા. બંગાલા ઇલાકામાં મૂળ સુધારક પુરુષ બાપુ રાજ રામમોહનરાયજ થયો. એ સ્વદેશ પ્રેમીનર પ્રજા હિતાર્થે ઘણો પ્રયત્ન કરી, ભારત વર્ષમાં અચળ નામના રાખી ગયો છે. ધન્ય છે એ સ્વદેશ ભક્તને !!!

પ્રકરણ ૧૧ મું

જૈન તીર્થંકરો.

અર્હત—અરિહંત.

અ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય અથવા જનધર્મનો સ્થાપક અર્હત યુધિષ્ઠિર શક ૧૫૪૫ ના તારણુ નામે સંવત્સરમાં બહાર પ્રાંતના પચાસા શહેરમાં જન્મ્યો હતો; એવું જૈન ગ્રંથમાં લખેલું છે. મહાત્મા રાજર્ષિ ઋષભ દેવની અંતર્નિષ્ઠા સંપાદન નહિ કરતાં કોકબક અથવા કોકવેક નામે દેશના રાજાએ માત્ર તેમનો બાણાગાર જોઈને બાણકર્મનો ત્યાગ કરી દિક્ષા લીધી હતી. એજ વખતથી જૈનધર્મનું બીજ રોપાયું હતું, એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. પરંતુ એ વખતે વેદ ધર્મિ રાજાઓ તથા બ્રાહ્મણો વિદ્વાન અને વિચારશિલ્પ હતા. તેથી તેમણે એ નવા પંથનું માર્ગ ઉંચું થવા દીધું નહોતું, અને એજ કારણથી તે ધર્મ એ વખતે વૃદ્ધિ પામ્યો નહોતો. પણ કલિયુગ આવતાં રાજાઓ અને બ્રાહ્મણોની આસ્તા વેદધર્મ ઉપર ક્રમ થવાથી એ ધર્મની વૃદ્ધિ થતી ચાલી હતી. કલિયુગમાં આ ધર્મનું બીજ જે જે નામથી વિસ્તાર પામ્યું, એ વિષે યજ્ઞશ્વર ભટ્ટકૃત આર્ય વિંધા સુધાકર નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં લખેલું છે કે;—આરંભમાં લોકાયત દેહ એજ આત્મા એવો મત પ્રતિપાદન કરનાર ચાર્વક ઉત્પન્ન થયો. તેણે વેદ ધર્મ ખંડન કરવાને પ્રયત્ન કરેલો, ત્યાર પછી કચ્છ (કાછડી) રહિત બુદ્ધ ઉત્પન્ન થયો અને તેના પછી દ્વીગંબર અને સ્વેતાંબર એવા બે બેદથી ધણા પ્રકારના જૈન ઉત્પન્ન થયા. આ સર્વ ધર્મ પરલોકને માનતા નથી. મૌઘ્યે ચાર્વકનો મત ખંડન કરી પોતાનો મત સ્થાપ્યો. તેમજ અરિહંતે બૌદ્ધ મત માહેલા સિદ્ધાંત સર્વક્ષણિકક્ષણિક—સર્વ જગત ક્ષણિક છે. તે ખંડન કરી પોતાનો મત સ્થાપન કર્યો.

અર્હત અને બૌદ્ધાચાર્ય વચ્ચે એ સંબંધી સંવાદ થતાં અર્હતે કહ્યું કે;—પેદા થયેલી વસ્તુ માત્ર ક્ષણિક છે એવું તમે માનો છો, તો તે કણ

મળવાનાં સર્વ સાધનો વ્યર્થ જશે; કારણ કર્મ કરવાવાળો ક્ષણિક એટલે ભોગવવાને રહેતો નથી, કદાપી એક કરે છે અને બીજો ફળ ભોગવે છે એવું કહીશું, તોપણ સંભવતું નથી. માટે જે કર્મ કરે છે તેજ ભોગવે છે. માટે ક્ષણિક માનવું એ વિચારી પુરૂષને અયોગ્ય છે. વળી આ જન્મ ક્ષણિક કહેા છે, પણ તેના પરિવાર રૂપથી નિત્ય છે, એટલે વખતો વખત પેદા થાય છે, તેમજ પરસ્પર નજીક રહેવાવાળા એક જાતની વસ્તુ તે કાર્ય રૂપથી નિત્ય છે. એક બાપના બે દીકરામાંથી એક પૂર્વ પ્રત્યય કર્મ કરતા અને બીજો ઉત્તર પ્રત્યય ફળ ભોગતા, એટલે એકને કર્મ કરવું અને તેનું ફળ બીજાને ભોગવવું, એવાં બે પ્રત્યયનાં કાર્ય તથા કારણ ભાવ નિયમિત છે, એવું જે તે કહેલ છે તે પણ સંભવતું નથી. જે ગુરનું જ્ઞાન તેના શિષ્યને કારણ છે, તેમજ શિષ્યનું જ્ઞાન તેને કાર્ય છે, એમાં ગુરના જ્ઞાનથી શિષ્યે જે જે અનુભવેલું તેની આદિ શિષ્યનું જ્ઞાન હોય એમ કહેવાય નહિ; તેમજ ગુરએ કરેલાં કર્મનું ફળ શિષ્યને મળે એમ સંભળવું નથી. વળી ધારો કે ક્ષણિકત્વપક્ષ સ્વિકારીએ તો જ્ઞાન કાળે જ્ઞેય નહિ, તેમજ જ્ઞેય-કાળે જ્ઞાન નહિ; એ પ્રમાણે જ્ઞાન જ્ઞેય એના ગ્રાહ્ય તથા ગ્રાહકપણું સંભવતું નથી; તો તે ન સંભવે તો સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર વ્યવહારમાં અંધાર થશે, તું કહીશ કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનો સંસ્કાર રહ્યાથી વ્યવહાર ચાલશે, પણ ક્ષણિકત્વથી સંસ્કાર રહેવો મુશ્કેલ છે. માટે આ યુક્તિ તારી બિલકૂલ ખોટી છે. ઇત્યાદી રીતે બોદના ક્ષણિકત્વ મતનું તેમણે ખંડન કરી પોતાનો મત દર્શાવ્યો.

અર્હનનો સિદ્ધાંત—અનાદી સિદ્ધ દ્રવ્ય શક્તિ, પદાર્થોનો સ્વભાવ જડ ચેતનાદિ બનાવે છે અને કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરૂષકાર એ પાંચ ઉપાદન મળવાથી વસ્તુ માત્ર બનતી જાય છે. જગતનો કર્તા એવો કોઈ ઇશ્વર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જેઓ મુક્ત થઈ ગયા છે, તેજ અષ્ટાદશ રૂપણ રહિત ઇશ્વર છે. તેનેજ જિન અથવા અરિહંત આદિસંગ આપે છે. બ્રહ્મરૂપજ સત્તા ખરી અને માયા એ મિથ્યા માની તેનો અનાદર કરે છે. બ્રહ્મ—આત્માને સર્વ વ્યાપી કે એકપણું માનતા નથી. ચૈતન્ય મય, જ્ઞાન સ્વરૂપ, કર્મ ભોગવનાર, જન્માદિ લેનાર અને મોક્ષનો અધિકારી એવો નિત્યરૂપ જીવ પદાર્થ માન્યો છે. બીજા પદાર્થ જીવથી વિપરીત ધર્મવાળા જડરૂપ—અજીવ એમ માન્યા છે. જીવ, અજીવ બંને અનંત છે. જીવ પ્રતિ શરીર બિન્ન છે અને શરીર જેવડાજ પરિણામ વાળો છે, પણ જન્મ વ્યવસ્થાને લઈ, એક શરીરથી બીજા શરીરમાં જતાં, તે શરીરમાં જાય તેવડો ધર્મ શકવાને સમર્થ છે. છતાં અધિકારી છે. જીવ અને અજીવ

એ બે મુખ્ય તત્ત્વ છે, એનોજ વિશેષ વિસ્તાર કરી સ્પષ્ટાર્થ માટે સાત કે નવ તત્ત્વ માન્યાં છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આત્મવ, સવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ એ નવ છે. આમાં જીવ બે પ્રકારનો ગણ્યો છે. સંસારી અને મુક્ત. સંસારી બે પ્રકારનો છે, સમનસ્ક અને અસમનસ્ક. સમનસ્ક બે પ્રકારનો છે, સ્થાવર અને ત્રસ. સ્થાવરના પાંચ ભેદ અને ત્રસના ચાર છે. સ્થાવર જીવ એક ઈદ્રિવાળા છે. ત્રસ બે ઈદ્રિવાળા, ત્રસ, ચાર, પાંચ ઈદ્રિવાળા એમ વિસ્તારથી જીવના ૫૬૩ ભેદ બતાવ્યા છે. અને વિશ્વ આખાનાં વૃક્ષાદિ પદાર્થ તથા કીટ પતંગાદિ એમાં સમાવ્યાં છે. ધર્મથી મોક્ષ અને અધર્મથી સ્થિતિ જન્માદિ.

મોક્ષનાં સાધનો.—મોક્ષનાં સાધનો ત્રણ છે, (૧) સમ્યક દર્શન, (૨) સમ્યકજ્ઞાન, (૩) સમ્યક ચરિત્ર. સમ્યક દર્શન—એકવાર અર્હનના પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વાર્થ એટલે તેનાં મોક્ષલાં વચનો સત્ય માનવાં. સમ્યકજ્ઞાન—જીવ માત્ર પદાર્થ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં મમતા અને સંશય રહિત થાવ તે. જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનાં છે (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિ જ્ઞાન, (૪) મતઃપ્રમાય (૫) કેવળ જ્ઞાન, સમ્યક ચરિત્ર—પાતકને ઉત્તમ કરવાના કર્મનો ત્યાગ. એના પાંચ ભેદ છે. તેમાં (૧) અહિંસા (૨) મુનૃત (૩) આસ્તેય (૪) બ્રહ્મચર્ય (૫) અપરિગ્રહ આ ત્રણ મુખ્ય સાધનથી મોક્ષ થાય છે, એક સાધનથી થતો નથી. અર્થાત્ મન, વાણી અને કાયા એ ત્રણેનો નિગ્રહ કરી, અનેક સંકટો વેઠી જ્ઞાનમાં જવું એ રહસ્ય છે. એનું નિર્જરા તત્ત્વ નામ છે, કે જેનાથી કર્મ માત્ર નિર્જર થાય એટલે સમગ્ર કર્મનો ક્ષય થઈ જીવનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે મોક્ષ, જ્ઞાનાદિથી કર્મનો ક્ષય થતાં મોક્ષ સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. જેમ પાણીમાં તરવા રૂપ સ્વભાવવાળા બાંધુ, માટીથી લપટાયા હોય તો પાણીમાં ડુંબે છે, તેમ કર્મમાં લપટાએલો જીવ અભોગતિને પામે છે, પણ કર્મ ક્ષય થતાં ઉત્તરોત્તર મોક્ષ પામતો જાય છે. મુક્ત જીવ તેજ સિદ્ધ, ધર્મર, અર્હન જિન, કેવલી આદિ નામને પામે છે. એ માટે તપ, ધર્મ, યોગાદિ અંગો કરવાં કલાં છે.

એ રીતે અરિહંતે જૈન મત પ્રવર્તાવ્યો. તેનો ફેલાવો કર્યા પછી ધર્મ સંબધી કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા, જ્યે જ્યે પોતાના મઠ સ્થાપી તેના સાદુ રજવાડા તરફથી મઠને ઉપજ થાય એવી મોઢવણુ કરી આપી. અર્હન ૪૦ વર્ષની ઉમરે થયા, ત્યારે વીશુ નાંગવંશ માહેલા દશમા રાજા મહાનંદી મચ્છુ પામ્યા અને મગધ દેશમાં ક્ષત્રિયોનો રાજવંશ પુખ્તી ગયા પછી એ

ગાદીપર શુદ્ધજાતિ નંદરાજા રાજ કરવા લાગ્યો; આરે તેને રાજ કરતાં; ૩૫ વર્ષ થયાં, ત્યારે અહિં આશરે ૯૯ વર્ષની ઉંમરે યુધિષ્ઠિર શક ૧૫૩૩ ના વિકારી નામના સંવત્સરમાં જોઠ વદ ૧૨ ગુરવારે પુષ્કર તીર્થે પરમપદને પામ્યા. આપરથી જૈન ધર્મ પ્રસાર થયાને આજે આશરે ૩૪૦૦ વર્ષ થયાં એવું જણાય છે.

અહિંના મરણ પછી જૈનમતમાં ધણા ધણા મત ભેદ પડી સંપ્રદાય થયા છે. એ મતના સાધુઓ બિક્ષા માગી ખાય છે, મસ્તકપરથી વાળ ચૂંટી કાઢે છે, હોધો કમંડળ રાખે છે અને તેઓ ક્ષમાશિલ હોય છે.

મહાવીર સ્વામી.

આ પરમ પવિત્ર મહાત્મા મહાવીર સ્વામી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ જૈન ધર્મના ૨૪ માં તીર્થંકર^૧ ગણાય છે. તેમનો જન્મ મહાત્મા પાર્શ્વનાથ ના પરલોક ગમન પછી ૨૫૦ વર્ષે ક્ષત્રિકુન્ડ નગરમાં ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩ ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ^૨ રાજા હતું અને માતાનું નામ ત્રિશલા હતું. સિદ્ધાર્થ ઈક્ષ્વાકુવંશમાં ભારતવર્ષમાંના પાવન નામે દેશનો રાજા હતો. તેણે પ્રથમ પુત્રનું નામ વર્દ્ધમાન રાખ્યું હતું, પણ પછીથી તેને ધણોજ શક્તિવાન

(૧) જૈન ધર્માવલંબીઓ કેટલાક સિદ્ધ પુરૂષોને દેવતા તરીકે અર્ચના અને આરાધના કરે છે. તેઓ દુઃખથી ભરેલા આ સંસાર સાગરમાંથી પાર થયા છે. તેથી તીર્થંકર અથવા પરાગત નામથી ઓળખાય છે. જન્મ્યા પછી લાંબો વખત કઠોર તપશ્ચર્યા વગેરેના બળથી આખરે તીર્થંકર ત્વને મેળવે છે. તીર્થંકરો સર્વ દેવો અને મનુષ્યોને પૂજ્ય છે. એ વાસ્તે અહિંત નામથી કીર્તિત અને રાગ દ્વેષાદિ રિપુઓ જય કરીને આત્મેશ્વર અને સર્વજયી થયા છે. તેથી જિન અથવા જિનેશ્વર નામથી પ્રખ્યાત છે. તેઓની સર્વજ્ઞતા, સર્વ દર્શિતા, આમિતા અને રાત્રા ભાવ વગેરે બધાકે લોકાતિક ગુણ બતાવે છે. તેઓની સંખ્યા ૨૪ ની છે.

(૨) સિદ્ધાર્થનાં બીજાં એ નામ—કેયાસ અને ચચસ્ત્રી હતું. તેમજ ત્રિશલાનાં એ નામ—વિદેહદિના તથા પ્રીતિકારિણી હતાં.

જામને મહાવીરની સંજ્ઞા આપી હતી. મહાવીરના કાકાનું નામ સુપામર્વ મોટાભાઈનું નામ નંદવર્દન અને બહેનનું નામ સુદર્શના હતું. મહાવીરે યશોદા નામની એક કન્યાની જોડે વિવાહ કર્યો હતો. યશોદા દેવી સમ વીરનગરના રાજાની કુંવરી હતી. તેનાથી મહાવીરને એક પુત્રી હઈ હતી. તેનાં બે નામ પાડ્યાં હતાં. અનોર્જ અથવા પ્રિયદર્શના. જુમતિ નામનાં એક શિષ્યની જોડે પ્રિયદર્શનાનો વિવાહ થયો હતો. તેનાથી તેને એક પુત્રી થઈ હતી. તેનાંપણુ બે નામ પાડ્યાં હતાં. શેષ વતી અનેયશોવતી.

મહાવીરનું જીવન ચરિત્ર જૈનોના “ કલ્પસૂત્ર ” નામે પવિત્ર પુસ્તકમાં વિસ્તારથી લખેલું છે. તેમાં લખ્યા પ્રમાણે મહાવીર દેવત્વ અને દેવ સંબંધી લાંબું જીવન ત્યાગ કરીને અમરપણું મેળવવા માટે તીર્થંકર રૂપથી ભૂમંડલ અવતીર્ણ થયા હતા. એ વખતે જૈન ચતુર્થ યુગનાં ૭૫ વર્ષ બાકી હતાં.

મહાવીર મહાતેજસ્વી, મહાશક્તિવાન, દયાળુ, ક્ષમાવંત, ધાર્મિક અને જ્ઞાની હતા. પોતાની ૨૮ વર્ષની ઉંમરે માયાપે સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેથી તેઓ મોટા ભાઈ નંદન વર્દન સાથે બે વર્ષ રહ્યા હતા. ૩૦ વર્ષની ઉંમર થતાં તો તેને સંસાર ઉપરથી ભાવ ઉડી ગયો. તરત સંસારની મોહ માયાનો ત્યાગ કર્યો અને સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો. તેમના એવા કામથી દેવતાઓ તેમજ મનુષ્યો ધણાજ આનંદિત થયા હતાં. તેમની તપશ્ચર્યા અને દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન છે. સંન્યાસ ધર્મ ગ્રહણ કરીને બે વર્ષ પર્વત તેમણે કઠોર તપશ્ચર્યા કરી હતી, ત્યારપછી પોતાનો ધર્મ ફેલાવવામાં અને પોતાની હમેશની ઇચ્છા જે જિનત્વ મેળવવાની હતી; તેમાં યત્ન વાન થયા હતા.

તપશ્ચર્યા—મહાવીર સ્વામીએ ધણા દિવસ સુધી ઉપવાસનું અવલંબન કરીને બંને નેત્રાની દષ્ટિ નાસિકાના અગ્રભાગ તરફ રાખી મૈત્ર વ્રત ધારણ કર્યું હતું. કહે છે કે એ વ્રત વખતે ઇંદ્રદેવે તેમના શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે યક્ષને મોકલ્યો હતો. એવી રીતે કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી રાજગૃહ પ્રદેશમાંના કોઈ ગામડાના રહેનાર ગોશાલ નામનો એક ચંચળ સ્વભાવનો માણસ પોતાનો ધર્મ છોડીને તેમનો સોજતી થયો હતો. આ માણસ સર્વદા બીજા માણસોની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં એકો હતો. તે બિહાર પ્રાંતમાં આવેલી આવસ્તી તથા વૈશાલી વગેરે શરીને ત્યાંના અજ્ઞાન લોકોને પોતાના મતમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે પછી મહાવીર કૌશંબી નગરમાં ગયા. તે વેળાએ એ નગરનો અધિપતિ શતાનીક હતો. તેણે મહાવીરને સારું સન્માન આપ્યું હતું. તથા ધણા લોકો તેમના એ મ-

તમાં દાખલ થયા હતા. એ જગ્યાએ મહાવીરે આર વર્ષ સુધી રહીને તપ-
શ્રયા કરી હતી. અને ત્યાંજ તેમને સાંસારિક કર્મ સૂત્ર છુટી જઈને દિ-
વ્યગ્ન પ્રાપ્ત થયું હતું. તથા જિનત્વ મેળવ્યું હતું. સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિમ્મલ
ચતાંજ સર્વગ અને સર્વદર્શી થયા હતા.

મહાવીર સ્વામી એવી રીતે પોતાની ૭૨ વર્ષની ઉમરે સર્વ ક્ષેષથી
એકીવારે મુક્ત થયા હતા. આ બનાવ વિહાર દેશના અપાપપુરી-પાવા-
અઠ નામની જગ્યાએ રાજા હસ્તિપાલની રાજધાનીમાં બન્યો હતો. તે
વેળાએ જૈનોના અવસર્પિણી કાળના દુઃખમાં સુખ નામના ચોથા યુગનાં
લગભગ ચાર વર્ષ બાકી હતાં. મહાવીર સ્વામીની સંસાર મુક્તિનાં ૯૮૦
વર્ષ પછી કલ્પસૂત્ર રચાયું કહેવાય છે.

ધર્મપ્રચાર—મહાવીર સ્વામી જે વખતે પોતાનો મત પ્રવર્તાવવા
લાગ્યા હતા. તે વખતે મગધ દેશમાં વેદની ચર્ચા ચાલતી હતી. ઘણા વેદગ્રં-
થાહણો સાથે વિવાદ થયો હતો. જે બ્રાહ્મણોએ જૈન ધર્મ ગ્રહણ કર્યો
હતો, તેઓ મણાધિપ અને ગણધર નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે જૈન ધર્મ
ફેલાવવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. મહાવીરના ૧૧ શિષ્યો હતા. તેમનાં
નામ:-ઈંદ્રભૂતિ, અમ્ભિભૂતિ, વાયુભૂતિ, વ્યક્ત, સુધર્મ, પંડીતપુત્ર, મૌર્ય-
પુત્ર, અકંપિત, અચલવ્રત, મૈત્રેય, અને પ્રભાસ તેઓમાંથી જે જ શિષ્યો
મહાવીરના મોક્ષ પછી જીવતા હતા. તેમનાં નામ:-ઈંદ્રભૂતિ, અને સુધર્મ
તેમણે મહાવીરની મુક્તિ પછી મુક્તિ મેળવી હતી. કલ્પસૂત્રાનુસારે યતિઓ
અને સંન્યાસીઓ સુધર્મના શિષ્યોના શિષ્યો થતા આવેલા છે. દુકામાં
બીજા કોઈ શિષ્યના શિષ્ય નહોતા.

ઈંદ્રભૂતિનું બીજું નામ ગૌતમ હતું. આ નામનું સરખાપણું જોઈને
જૈનો બૌદ્ધ ગૌતમને મહાવીરના શિષ્ય તરીકે બતાવે છે, એ તેમની ભૂલ
છે. ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમ ગોત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા મગધના રહેવાશી વસુમતિ
નામના કોઈ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તેથીજ તેને ગૌતમ એવી સંજ્ઞા હતી.
અમ્ભિભૂતિ અને વાયુભૂતિ તેના ભાઈઓ હતા. બન્નારે મહાવીર મગધમાં
ફરતા હતા; ત્યારે તેમણે પોતાનો ધર્મ ત્યાગ કરીને જૈન ધર્મનું અવલં-
બન કર્યું હતું. વ્યક્ત અને સુધર્મ તે પણ બ્રાહ્મણો હતાં અને જૈન ધર્મ
દિક્ષિત થવાની પૂર્વે તેઓ આર્ય સનાતન ધર્મના ઉપદેશ આપતા હતા.

આ ઉપર લખેલા અગીયાર શિષ્યો પ્રથમ મહાવીરની સાથે ઘણા
વાદવિવાદમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા; પરંતુ છેવટે મહાવીરથી પરાજિત થઈને
તેમણે પોતાનો ધર્મ છોડ્યો હતો. મહાવીર સ્પષ્ટ રીતે તેમને જે ધર્મોપદેશ
આપ્યો હતો, તે નીચે પ્રમાણે—

ધર્મોપદેશ—“ ઇન્દ્રિય એ જ્ઞાનનો આધાર થઈ શકતો નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિય નાશથી ઇન્દ્રિયને માટે જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી. કર્મની સત્તા જરૂર માનવી પડશે. કારણ કે પાપ પુણ્યની ઉત્પત્તિ અને પાપ પુણ્યાદિ કર્મનું શળ જોવામાં આવે છે. પાપ પુણ્યાદિ કર્મનો આધાર સ્વરૂપ જીવ પદાર્થ જરૂર છે. કારણ કે પાપ પુણ્યનું શળ ભોગવવું પડે છે; માટે જો જીવ ન હોય, તો ખીજો કોણ ભોગવશે? પરલોકનું અસ્તિત્વ જરૂર માનવું પડશે.” આવી રીતના નાના પ્રકારના સદેહ છિન્ન બિન્ન કરીને મહાવીરે તેમના મનને એટલા બધા વશીભૂત કર્યા હતાં કે, તેમણે તેમના ધર્મમાં દિક્ષિત થઈને તેનો ફેલાવો કરવાનો દઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

મહાવીરે સ્વામી અહિંસાને પરમધર્મ માનતા હતા. તેમના મતમાં શારીરિક ક્લેશ સહન કરવો મનુષ્યને ઉચિત છે; પરંતુ તેમ કરીને શરીર ઉપર પોતે કાંઈ પણ જીલમ કરવો ન જોઈએ. ખીજના શરીરના પ્રત્યે જેમ સદ્ વ્યવહાર કરવો જોઈએ, તેમ પોતાના શરીર ઉપર પણ કરવો જોઈએ. આ પરમ વાક્યનું અનુસરણ કરીને તેઓ જ્યારે વજ્રભૂમિ અને શુદ્ધભૂમિ વગેરે જંગલી પ્રદેશમાં ધર્મ પ્રચાર કરતા ફરતા હતા. ત્યારે તે તરફની જંગલી જાતિઓના કટુ વાક્ય અને માર અમ્લાન વદનથી સહન કરતા હતા. તેઓના ઉપર તેમનો અસંતોષ અથવા ક્રોધનો કંઈ પણ ઉદય થતો નહોતો. તેઓ કહેતા હતા કે;—

“ સુવ્રત વાક્યની પેઠે સારી વસ્તુ જગતમાં ખીજ એક જોવામાં આવતી નથી. સર્વદા સત્યાભાથી થવું જોઈએ. અસત્ય ઝેરની પેઠે ત્યાગવું જોઈએ. ખીજ માણસની કોઠપિણ વસ્તુ ચોરવી એ ઘણું જ ખરાબ કામ છે. સંસારની છેલ્લી હદ નથી. સંસાર ક્ષેત્રની જે તરફ નજર કરીશું, તે તરફ અનંત અપાર જોઈ શકીશું. સર્વત્ર માયા મરીચિકાદિથી પ્રભોભિત થઈશું. જીવ વિવેક શક્તિની યોગ્ય પરિચાલન કરવામાં અને સર્વ ક્ષણ અવહિત ચિત્તથી કાળ ગાળવામાં સમર્થ થતો નથી. અને તેને હીધે માયા જળમાં જકડાઈ જાય છે. માયાની જળમાં જકડાયાથી જીવ પાપ રૂપિ કીમ્બદ્ધમાં પડીને ધીરે ધીરે અધોગામી થાય છે. તેટલા માટે જો આપણી ઉન્નતિની આશા રાખવી હોય, તો વિવેક શક્તિને ચલાવી ને કર્મનું સાફ નરસું સમજવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. અને માયા જળને કાપવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. તેથી સંસાર સાગરમાં વિવેક શક્તિ એક માત્ર નાવ છે.” ક્રિત્યાદિ. એવી રીતે મહાવીરે ૩૦ વર્ષ સંસાર સુખ ભોગવ્યું,—૧૨ વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી, અને ૩૦ વર્ષ ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. પછી પોતાની ૭૨

વર્ષની ઉમ્મરે અપાપ પુરી અથવા પાવાગઢમાં ઇ. સ. પૂર્વે પરદમાં સમાધિષ્ટ થયા હતા.

જૈનધર્મ પ્રવર્તક—જૈન ધર્મનો મુખ્ય પ્રવર્તક કયો માણસ હતો. તેનો નિશ્ચય કરવો ઘણો કઠણ છે. જૈનોમાં કોઈ શ્રેણી પાર્શ્વનાથને પૂજે છે, અને કોઈ શ્રેણી મહાવીર સ્વામીની પૂજા કરે છે. જેઓ પાર્શ્વદેવને પૂજે છે, તેઓ પાર્શ્વનાથને જૈન ધર્મનો સ્થાપનાર કહે છે. જેઓ મહાવીરની અર્ચના કરે છે, તેઓ મહાવીરને ધર્મ પ્રવર્તક તરીકે માને છે.

જૈનશાસ્ત્રોમાં જૈન વંશના વર્ણનની વેળાએ લખ્યું છે કે—પાર્શ્વનાથ ૨૩ મા અર્હત અને મહાવીર ૨૪ મા અર્હત છે. પાર્શ્વનાથે સો વર્ષની ઉમ્મરે સમેત શિખર ઉપર અને મહાવીરે ૭૨ વર્ષની ઉમ્મરે પાવાગઢમાં મુક્તિ મેળવી હતી. કલ્પસૂત્રાનુસાર આ બે યનાવમાં ૨૫૦ વર્ષનું છેદું હતું. પાર્શ્વનાથના સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્ર પહેરે છે, પરંતુ મહાવીરના સાધુઓ દિગંબર—દિશાશ્પી વસ્ત્ર પહેરે છે એટલે નમ રહે છે. પરંતુ અર્વાચીન રંગેલાં વસ્ત્ર પહેરે છે. બંને ટોળામાં પ્રીતિ જોવામાં આવતી નથી. મહાવીરનો સોળતી ગ્રાશાલ પાર્શ્વનાથના શિષ્યોની જોડે કેવળ વિવાદ કરતો હશે વિવાદનું મોટું કારણ પહેરવાનાં વસ્ત્રનો ભેદ માત્ર હતો.

જૈન ધર્મના આદિ સ્થાપનારનો જોઈ એ તેવો વિશ્વાસપાત્ર કંઈ પણ પતો મળતો નથી. પરંતુ ઘણા કાળથી જૈન ધર્મનો મતજનમંડળમાં ચાલવાનો આરંભ થયા પછી પાર્શ્વનાથની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમણે પોતાની શક્તિથી લોકોને પોતાના મતમાં લાવીને પોતાનો સંપ્રદાય ચલાવ્યો. ત્યાર પછી મહાવીરે પોતાના બુદ્ધિબળથી ઘણાક શિષ્યોને એકત્ર કરીને પોતાના નામની કીર્તિ કરી અને ઘણા લોકો તેમના સંપ્રદાયમાં સામેલ થયા. આવી રીતે સંપ્રદાય ભેદથી બે જણા ધર્મ પ્રવર્તક થયા; પરંતુ ખરી રીતે તેઓ જૈન ધર્મના મુખ્ય પ્રવર્તક નથી. તેઓ જનમંડળના નેત્રો સ્વરૂપ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. જેમ બુદ્ધ દેવ બૌદ્ધ ધર્મનો સ્થાપનાર

* ગુજરાતના રહીશ બ્રહ્મ બાહુ નામના પુરૂષે ઇ. સ. ૪૧૧માં કલ્પસૂત્ર રચ્યું હતું. ગુજરાતના ધ્રુવસેન રાજાના સમયમાં બ્રહ્મબાહુ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે પરદમાં મહાવીર સ્વધર્મે ગયા હતા. કલ્પસૂત્ર જૈન શાસ્ત્રનું સિદ્ધાન્તબૃણ છે. તે જૈનોને ઘણીજ આદરણિય અને આરાધનની વસ્તુ છે. જૈનોનાં બીજા ધર્મ પુસ્તકોની પેઠે કલ્પસૂત્ર પણ પ્રાકૃત મળવી ભાષામાં લખેલું છે.

છે, તેમ જૈન ધર્મનો સ્થાપનાર કોઈ જાણવામાં નથી.

જૈનોના સંપ્રદાય ભેદ—આ જગ્યાએ જૈનોના સંપ્રદાય ભેદ વિષે બે વાતો લખવી નિર્ણય ગણાયે નહિ. જૈનો દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવા બે સંપ્રદાયમાં વહેંચાયેલા છે. દિગંબરોને પહેરવાનાં વસ્ત્ર નહોતાં તેથી તેઓને દિગંબર કહેતા હતા. દિગંબર જૈનો પોતાને મહાવીરના શિષ્યો કહીને માને છે. આજકાલ તેઓ રક્તાંબર અથવા રક્તપટ તરીકે ઓળખાય છે. કારણકે તેઓના યતિઓએ હમણાં ખાવાની વેળા સિવાય બીજા સર્વ સમયમાં રંગેલાં વસ્ત્ર પહેરવાનો આરંભ કર્યો છે. દિગંબર જૈનો તીર્થકરોની ભૂર્તિઓને વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવતા નથી. તેઓ ૧૬ જાતનાં સ્વર્ગ અને ૧૦૦ પ્રકારના ઇંદ્રનું અસ્તિત્વ માને છે. તેઓ સમાજજર્ની (જાડુ) અને જળ-ક્રમંડળ હાથમાં રાખીને સર્વ મુસાફરી કરે છે. તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે, અજાણ્યમાં કોઈ જીવની પ્રાણહિંસા નિવારણને માટે તેમના હાથમાંના જાડુના થોગે કોઈ જગ્યા સાફ કરીને પછી તેના ઉપર બેસે છે. બ્યારે પાણી પીવાની જરૂર જણાય, ત્યારે બીજાએ આપેલું પાણી પીધાથી તે પાણીમાં કદાપિ કિટાદિ કોઈ જીવ હોય, તો તેની જીવ-હિંસા થાય, અને પાપમાં પડાય, માટે પાણીનું ક્રમંડળ તેઓ સાથે રાખે છે. ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના વિશ્વમાં બને સંપ્રદાયમાં મત ભેદ જોવામાં આવે છે.

આચાર વિચાર—જૈનોમાં સાધારણ યતિ અને શ્રાવક એવા બે સંપ્રદાય છે. યતિઓ ઉદાસીન અને યોગી હોય છે. તેઓ કેવળ બીક્ષા માગીને પોતાનું પેટ ભરે છે. કોઈ જાતનો ધંધો રોજગાર કરવાને ચાહતા નથી. સ્ત્રીઓનો સહવાસ કરવાને ધિક્કારે છે. અને લોકાન્તય શત્રુ પ્રદેશમાં મઠ બાંધીને ત્યાં રહે છે. તેઓ “મહિસા પરમો ધર્મ” એ મત ધણીજ આડંબરની સાથે દેખાડે છે. તેઓ બેસવાની જગ્યા જાડુથી સાફ કરીને ત્યાં બેસે છે. તેઓ કદિ પણ જૈનમંદિરમાં પુરોહિત થતા નથી. પુરોહિતનું કામ ધણું કરીને બ્રાહ્મણોથી કરાવે છે. યતિઓ પૂજાદિ કાર્ય કરતા નથી ખરા, પરંતુ જૈન મંદિરમાં ધર્મ શાસ્ત્ર વાંચે છે.

શ્રાવકો સંસારી હોય છે. તેઓ યતિઓને બીક્ષા આપે છે, અને પાર્શ્વનાથ તથા મહાવીર સ્વામીની વિશેષ રૂપથી અજર્જના કરે છે. શ્રાવકો ગૃહસ્થાશ્રમી હોવાથી સંસારનાં કાર્યોમાં લાગેલા હોય છે, પરંતુ યતિઓ સંસાર ત્યાગી, સ્વધ્યાહારી અને કલેશ સહન કરનારા સંન્યાસીઓ માત્ર છે. તેઓ સંસારાશ્રમ ત્યાગ કરીને યતિ થાય છે. તેઓ દેવ પ્રાર્થના

વગેરે કરતા નથી. જૈન આવકો મંદિરાદિ પ્રતિષ્ઠિત તીર્થંકરની પૂજા કરે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ધણાક ખીજા હિંદુ દેવદેવીઓની પણ આરાધના કરે છે અને હિંદુઓના ધણા ખરા આચાર અને જાતિભેદ પાળે છે. તેઓ જીવહિંસા કરતા નથી, વર્ષમાં અમુક દિવસે મીઠું, ખાટું, મધુર, અને ફળ, મૂળ તથા કંદ વગેરે કેટલીક વસ્તુઓ ખાતા નથી. તેઓ નીતિશાસ્ત્રના મુખ્ય પાંચ નિયમો વિશેષ રૂપે પાલન કરે છે. તે પાંચ નીતિ નિયમ આ પ્રમાણે છે;—(૧) જીવ હત્યા કરવી યહિ. (૨) સર્વદા સત્ય બોલવું, (૩) સરસ અને સારા સ્વભાવના થવું, (૪) પતિ અને પત્નીએ એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો. (૫) પાર્શ્વિક વાસનાઓનું દમન કરવું.

મહાવીરનો સિદ્ધાંત;—ઇદ્રિયો નાશ થવાથી તેનું જ્ઞાન નાશ થતું નથી. કર્મની સત્તા જરૂર માનવી પડશે; કારણ પાપ પુણ્યની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. પાપ પુણ્યાદિ કર્મફળ, પાપ પુણ્યાદિ કર્મનો આધાર, સ્વરૂપ, જીવ, પદાર્થ એ વર્તમાન છે. પાપ પુણ્યનું ફળ ભોગવવું પડે છે અને જીવ ન હોય તો કેણુ ફળ ભોગવશે? પરલોક છે, અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે. મનુષ્યે શરીર ક્લેશ સહન કરવા, પરંતુ અતિ ક્લેશ ન વેઠવો. જેવી રીતે ખીજના શરીર ઉપર વ્યવહાર કરીએ છીએ, તેવીજ રીતે પોતાના શરીર ઉપર કરવો. જૂઠું બોલવું એ મહા પાપ છે, મનુષ્યે સર્વદા સત્યજ બોલવું જોઈએ. મિથ્યા બોલવાનો ઝેરની પેડે ત્યાગ કરવો, પારકા મનુષ્યની કંઈ પણ ચીજ ચોરવી એ પાપ છે. જીવ માત્રથી દયા રાખવી, સંસારની માયા જાળમાં ફસાયાથી જીવ પાપ પંકમાં પડીને અધોગતિ પામે છે. માટે પોતાની ઉન્નતિની આશા રાખનારે વિવેક શક્તિથી વિચાર કરીને કર્મના ઝળાણ સમજી લઈ, માયાને કાપી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો. ઇત્યાદિ.

જૈનોમાં મતભેદ;—જૈનોમાં મહાવીર પછી આઠ જુદા જુદા મત-ભેદ વાળા થયા છે. તે પ્રત્યેકને નિન્હવ કહે છે. આઠમો નિન્હવ ધોટીક શિવભૂતિ થયો. તેણે વસ્ત્ર ન પહેરનાર દિગંબર મત ચલાવ્યો. તે પહેલાં બધા શ્વેતાંબરી હતા; એવું શ્વેતાંબર વાળા કહે છે. દિગંબરવાળા પોતાનો મત પ્રાચીન જણાવે છે અને શ્વેતાંબરવાળાને અર્વાચીન કહે છે. મહાવીર સ્વામી પણ દિગંબર હતા. દિગંબરના સાધુઓ રંગેલાં વસ્ત્ર પહેરે છે, અંજળીથી પાણી પીએ છે, આચાર પાળવામાં બહુ તીવ્ર કૃષ્ણ ભોગવે છે, પણ તેઓ ઐશ્વર્ય માને છે, અહંનને માનતા નથી. એના ભેદ પણ ધણા થયા છે. શ્વેતાંબરો ધોળાં વસ્ત્ર પહેરે છે. તેમાં પુનઃમિથ્યા ઇત્યાદિ ભેદો પડ્યા છે. એ પછી છેક હાલમાં ખીજા પણ ધણા ભેદ પેદા થયા છે.

અમદાવાદના એક લુપક નામના લેખકે સંવત ૧૫૦૮ માં જુદા પડી સંવત ૧૫૩૪ માં લીંબડીમાં નવે માર્ગ ચલાવ્યો. જૈનમાં મૂર્તિ પૂજા પ્રથમથીજ છે. તીર્થંકરોની મૂર્તિઓને પૂજે છે, ને જપ, કથા, વાર્તા જેને વ્યાખ્યાન—વખાણ કહે છે એ સર્વને માને છે. લુપકે એ બધું ન માન્યું. એના શિષ્યોમાં સંવત ૧૭૦૯ માં વજ રંગ થયો, તેની પાસેથી સુરતનો વેહોરો લવજ દીક્ષા લીધા પછી છુટા પડ્યો અને મોઢે પાટી બાંધવા માંડી. એનાજ ચેલામાંથી પરંપરાએ કાંઈ ધર્મદાસ છીપાએ દુંદીયાનો પંથ કહાડ્યો. એમાં પણ વળી તેરા પંથી અને વીસપંથી એવા ભેદ છે. દુંદીયા પૂજા, વખાણ, આદિ બાહ્યાચારને બહુ માનતા નથી, પણ હિંસા ધર્મ માટે સખત આચાર પાળે છે. તેરા અને વીશ પંથી એ ઉપરાંત ગુરૂને કે પુજને પણ માનતા પથી. ઇત્યાદિ શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં જણાવેલું છે. તે દરેકના મત જૂદા જૂદા છે. તે બધા અત્રે લખી વિસ્તાર કર્યો નથી.

જૈન લોકો વખતના ભાગ ત્રણ યુગમાં કરે છે, અને તેઓ ૨૪ જિનોને પૂજે છે. જિનો એટલે સિદ્ધ થયેલા ધાર્મિક માણસો એવા જિન ભૂતકાળમાં ૨૪ થયા હતા. વર્તમાન કાળમાં ૨૪ થયા છે અને ભવિષ્યમાં કાળમાં ૨૪ થશે. દેહેરામાં તેમની મૂર્તિ સ્થાપન કરી પૂજવામાં આવે છે. ઇત્યાદિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નાસ્તિક મત પ્રવર્તકો.

આવાંક.

આ દેહાત્મવાદી નાસ્તિક સાંખ્ય અને જૈન મતની પૂર્વે કલિ-
યુગ ખેસતાં યુદ્ધિષ્ઠિર શકમાં થયો. આ સમયે છ નાસ્તિકો
થયા, તેમાં આ પહેલો હોવાથી નાસ્તિક શિરોમણી કહેવાય છે. એ મતની
મૂળ ઉત્પત્તિ દૈત્યોની યુદ્ધિને મોહ પમાડવા બૃહસ્પતિએ કરી એવું કહે-
વાય છે. એમ કરવાનું કારણ એ હતું કે દેવો વિરૂદ્ધ દૈત્યો હતા. તેમને
ધર્મથી બ્રહ્મ કરી, શિવ પાસે સંહાર કરાવવાનું હતું; ખીજી તેમની મત-
લગ્ન નહોતી. (જુઓ બૃહસ્પતિ ચરિત્ર.) એ ઉપદેશને સત્યમાની વિરો-
ધન દૈત્યે સિદ્ધાંતો કર્યા. તેણે જે મત શિખવ્યો હતો, તે મતનો અનુ-
યાયી એટલે તે મત ઉપાડી ચલાવનાર આવાંક શ્રેયો.

આવાંક યુદ્ધિષ્ઠિર શક ૬૬૧ના પ્રભવ નામે સંવત્સરમાં વૈશાખ શુદ્ધ
૧૫ સ્વીવારે જન્મ્યો હતો. તેના પિતાનું નામ ઇદુકાંત અને તેની માતાનું
નામ મૃગ્ધવણ હતું. એ અવંતી દેશમાં ક્ષિપ્રા અને ચંબલા નદીના સંગમ-
પર શંકોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં રહેતો હતો. અતિ પ્રાચીનકાળથી આસતો આચેલો વેદ
ધર્મ, તેની સામા થવા નાસ્તિક ગ્રંથો રચી નાસ્તિક કુતર્કો પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યો.
આ મતની પૂર્વે સર્વ લોકો વેદ માર્ગે ચાલતા હતા. કોઈએ પણ વેદ વિરૂદ્ધ
કુતર્ક કર્યા નહોતા. પ્રથમ કુતર્ક પ્રસિદ્ધ કરનાર આજ હતો. એ વેદ, કર્મ,
જ્ઞાન, અને પુનર્જન્મને માનતો નહોતો.

આવાંકનો ઉપદેશ;—વેદ ધૂર્ત, ઠગી અને રાક્ષસોએ કર્યા છે. તે
માહેનાં કર્મ પણ તેવાંજ છે. વેદોક્ત અગ્નિહોત્ર, યજ્ઞ ગમ્મા, ઇત્યાદિ
કર્મ, દ્રવ્ય હરણ અને કષ્ટ સાધ્ય છે. એ યુદ્ધિ અને પરાક્રમ હીન
લોકોની જીવિકા મારેજ ઉમાં કર્યા છે. યજ્ઞમાં પશુને માર્યાથી પણ

સ્વર્ગમાં જતો હોય, તો યજ્ઞમાન પોતાના બાપનેજ કેમ મારતો નથી કે તે તરત સ્વર્ગમાં જાય. શ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કર્યાથી જે પિતૃ સંતોષપામતા હોય તો પ્રવાસે જનારે ભાથુ શા માટે સાથે રાખવું જોઈએ ! છોકરાં ઘેર શ્રાદ્ધ કરી પિંડ મૂકશે એટલે નેને પહોંચશે. અહીં અન્ન વગેરે દાન કર્યાથી સ્વર્ગમાં પિતૃઓને મળે છે, તો ધરની નીચલી ભોંયે કરેલ દાન ઉપલી ભોંયવાળાને કેમ ન પહોંચે ? અને તેવું કેમ થતું નથી ! માટે શ્રાદ્ધ, દાન કરવાં વૃથા છે. દેહથી જુદો આત્મા પરલોકમાં જાય છે, તો ફરી બંધુ વગેરેના સ્નેહને મટે કેમ આવી મળતો નથી ? માટે પરલોક નથી, દેહથી જુદો આત્મા નથી કે, એ પરલોકમાં જતો નથી. દેહ એજ આત્મા છે. ઇત્યાદિ વાતો તેણે દેશમાં ધણી ચર્ચા હતી.

જગત અનાદિ છે, સ્વભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયેલ છે, જન્મ્યા પછી જગતમાં રહેવાના માટે છે, છે, ને છે. અને મુખ્યા પછી આવવાના નથી. માટે નથી, નથી, ને નથી. પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને અગ્નિ એ ચાર ભૂતાનાં તત્વો મળવાથી આ દેહ અને આખી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ તત્વો પોતાના સ્વભાવથીજ સૃષ્ટિ કાર્ય કરે છે. કાથો, ચૂનો અને પાનનો અમુક પ્રકારે યોગ થતાં, જેમ લાલ રંગ પેદા થાય છે, તથા જેમ બે પદાર્થોના ઘર્ષણથી વિજળી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ દેહમાં જે જીવરૂપ ચૈતન્ય શક્તિ છે એ ચાર ભૂત તત્વના મિશ્રિતપણાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. જીવ કે ચૈતન્ય એવું જડ તત્વોથી જુદું કંઈ પણ નથી. આ જગતનો કર્તા ઈશ્વર, દેવ, પ્રજાપતિ આદિ કાંઈજ નથી—પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી. દેહ નાશ પામ્યા પછી આ વનારજ નથી, માટે પુનર્જન્મ જેવું પણ કાંઈજ છે નહિ.

દેહની ઉત્પત્તિમાં કર્મની અપેક્ષા નથી; કારણ કે કર્મ છે એ બાબત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી. કેવળ અનુમાન સાધ્ય છે, પણ અનુમાન એતો મિથ્યા છે. એક રોગી, બીજો નિરોગી, એક દરિદ્ર. બીજો ધનવાન એ આદિ સર્વ જગતની સ્વભાવિક ઉત્પત્તિનું વિચિત્રપણું છે. એતો સ્વભાવિક રીતેજ તેવાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ અગ્નિ સહજ ગરમ, પાણી, વાયુ સહજ શીતળ છે. એ પ્રમાણે આ દેહમાં ‘હું, અને મારો’ એવો જે પ્રયોગ થાય છે. તેપરથી ‘હું’ મારો કહેનારો કોઈ પણ જુદો હશે એવું લાગે છે. પણ તેમ નથી. કર્મ કરવાં, વર્ણભેદ પાળવો, ઇત્યાદિ નકમું છે. દેહ એજ આત્મા છે. એમ કહી પોતાનો પક્ષ શ્રુતિ સિદ્ધ છે, એવું જણાવવાને “અજ્ઞમબ્રહ્મેતીવ્યાજાત” એવા વિરોધન દૈત્યના અવિચારથી થયેલા સિદ્ધાંતોનાં પ્રમાણ આપતો. માટે દેહને સુખી રાખવો. આ જગતમાં રહીએ ત્યાંસુધી ખાઈ, પી, સ્ત્રીઓ.

ભોગવી આનંદમાં રહેવું, એજ પરમ, સુખ છે, એજ સ્વર્ગ છે. આ સિવાય ખીજું કોઈ સ્વર્ગ નથી. મહા કષ્ટ ભોગવી દુઃખી થવું એજ નર્ક છે. માટે જીવીએ ત્યાં સુધી સુખે રહેવું, કરજ કરીને પણ મિષ્ટાન જમવાં; કેમકે કરજ નહિ અપાય તોપણ પુનર્જન્મ નથી એટલે કશી ચિંતા નથી. પરલોક પ્રાપ્તિની આશાથી જે કોઈ હાલ ધણું કષ્ટ સહન કરે છે, તે કોટાની વેદના મુજબ નર્ક દુઃખજન અનુભવે છે. લોક પ્રિય રાજા એજ ધર્મિય, તેમની આજ્ઞા પાળવી એજ ધર્મ છે અને મરણ એજ મોક્ષ છે; કેમકે પછીથી આ જગતમાં પાછું આવવાનું નથી. શરીર પીંજરાનાં ચાર ભૂતોનાં તત્ત્વો પોતપોતાની જાતિમાં ભળી જાય છે, અને જીવ ચૈતન્ય એ એના તત્ત્વોના સ્વરૂપમાં ભળી રહે છે. આ જગતમાં પ્રત્યક્ષ વસ્તુજ સાચી જાણી અને અ પ્રત્યક્ષ ખોટી જાણવી. માટે પ્રત્યક્ષ એજ મોટું પ્રમાણ છે. આ સિદ્ધાંતોને ખોટા પાડવા માટે અનુમાનાદિ પ્રમાણથી કોઈ મથે. તોતે ચાર્વાકને માન્ય નથી. કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ માન્ય છે.

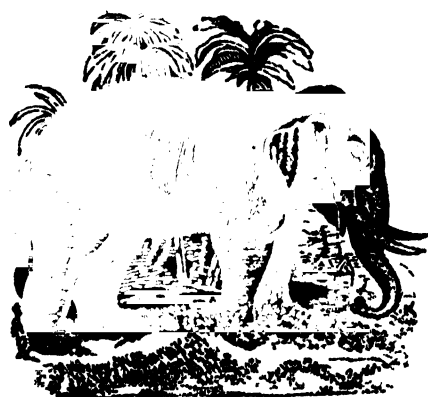
આ મતમાં અર્થ તથા કામ એ બે પુરૂષાર્થ ગણેલા છે. અર્થ—દ્રવ્યાદિ પદાર્થનું હરણ કરવું. કામ—સ્ત્રીસંભોગ વગેરે સુખ પ્રાપ્ત કરી લેવું. ઇત્યાદિ વાતો તેણે દેશમાં પ્રસિદ્ધ પાડી હતી.

આ મતવાળાને ચાર્વાક, લોકાયતિક, અને નાસ્તિક પણ કહે છે. એમાં ચાર મત પડેલા છે. (૧) દેહનેજ આત્મા કહેવાળા (૨) ઇંદ્રીયોનેજ આત્મા કહેવાવાળા. (૩) પ્રાણ—વાયુનેજ આત્મા કહેવાવાળાં. (૪) મનનેજ આત્મા કહેવાવાળા. તેમનાં આવા મતથી એ વખતે સ્ત્રી પુરૂષો સ્વતંત્રપણાથી મરજીમાં આવે તેમ વર્તિ કુકર્મી કરવા લાગ્યાં હતાં, માંસાહાર, ચેરી, ખુન, વ્યભિચાર, પ્રપંચ, કાવત્રાં ઇત્યાદિ અનાચાર, અન્યાય અને અજ્ઞાનનું આવર્ણ આવી પડ્યું હતું. લોકો દુઃખી થવા લાગ્યાં હતાં. આવો તેમનો પશુવૃત્તિરૂપ ધર્મ દેશમાં શુદ્ધ જેવા અજ્ઞાનો એ પણ ગ્રહણ કર્યો નહિ, પણ સ્વર્ગ મોક્ષ અને પુનર્જન્મની ભાવનામાં ઉછેરેલી લોકોની બુદ્ધિને આ ધર્મે ધક્કો લગાડ્યો અને ઉલટી બેઠકાવી. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ, વર્તણૂકથી એ ધર્મે દુઃક મુદતમાંજ પોતાનો નાશ પોતેજ કર્યો. ચાર્વાક વિષે જૈન ગ્રંથ તથા સર્વ દર્શન સંગ્રહમાં લખ્યું છે કે;—ચાર્વાક બુદ્ધિધર શક ૭૨૭ ના શ્રીમુખ સંવત્સરના દક્ષિણાયનમાં બાહરવા સુદ ૧૨ સોમવારે મરણ પામ્યો. એ રીતે જોતાં તેને થઈ ગયાં ને આશરે ૪૦૪૫ વર્ષ થયાં એવું આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

ક્ષપણક.

આદિહાત્મવાદી મુરખ ચાર્વાક જેવોજ નાસ્તિક હતો. તેના વિચાર ચાર્વાકને મળતાજ હતા. (જુઓ. ચાર્વાક ચરિત્ર.) હાપર યુગને અતે ભારતી યુદ્ધ થયું. તેમાં ધણાક મહારાજાઓ નાશ પામ્યા. ઋષિ, મુનિઓ અદસ્ય થયા અને વર્ણવ્યવસ્થા તૂટી. તેથી અનેક પ્રપંચી પાખંડીઓ પોતાની મરજીમાં આવે તેવો ઉપદેશ લોકોમાં ફેલાવવા લાખ્યા. તેમાં કોઈ કોઈને કહેનાર રહ્યું નહિ. તેવા સમયમાં યુદ્ધિષ્ઠિર શક ૬૬૦ માં ક્ષપણક ઉત્પન્ન થયો. તે એવો ઉપદેશ આપવા લાગ્યો કે;—“ ઇશ્વર નથી, પરલોક નથી, પુનઃજન્મ નથી, પાપ પુણ્ય નથી. શરીરને અનેક પ્રકારનાં ગમે તેવાં કાર્યો કરીને પણ સુખ આપવું તેજ ધર્મ; ઇત્યાદિ વચનોથી નાસ્તિક શાસ્ત્ર પ્રવર્તાવવા લાગ્યો.

લોકો આવો તેનો ઉપદેશ સાંભળી ચળીત મનના થયા, તેમની મતિ બ્રહ્મ થઈ ગઈ; અધર્મ વ્યાપી ગયો; ચોરી, વ્યભિચારી, લૂચ્યારી, કપટ આદિ દુરાચાર પ્રસરી ગયો. તેથી લોકો દુઃખી થવા લાગ્યા હતાં. એ ધર્મ બહુ ચાલી શક્યો નહિ, પણ તેણે જે વચનો લોકોમાં પ્રસાર કર્યા હતા, તેની અસર ગઈ નહિ. લોકોના મનમાં તેથી અનેક નવી કલ્પના સ્ફુરવા લાગી; કેમકે લોકોપર અંકુશ રાખનાર અને તેમને ખરે ખર્ગે દોરત્રનાર કોઈ તે સમયે મહાપુરુષો હતા નહિ. તેથીજ નાસ્તિક કલ્પનાઓની અસરને લીધે પછીથી બૌદ્ધધર્મ પ્રગટી આવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પેગંબરો.

જરથોસ્ત.

જગત પ્રસિદ્ધ મહાત્મા જરથોસ્ત એ પારસી સમાજનો દેવતા-
પેગંબર. જરથોસ્ત ધર્મના પ્રવર્તકનો જન્મ ઈ.
સ. પૂર્વે ૧૫૭૧ *માં ધરિન દેશના મુખ્ય શહેર તેહેરાનની
પાસે રહે નામે ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાતું નામ પોઉર અસ્પ
અને માતાતું નામ દાગડો હતું. તેમના પિતા ફરેદુન નામે બાદશાહના
વંશના હતા. પેગંબરનું કુળ સ્પીતમ અથવા એચેતઆસ્પ નામે
ઓળખાય છે—જરથોસ્તને એક ધર્મપત્ની હતી. તેનાથી તેને ૩ પુત્રો અને
૩ પુત્રી થયા હતા.

ધરિન દેશમાં એ સમયે માજી નામના ધર્મમત વાદીઓ અનેક
પાખંડ ધર્મનો બોધ આપતા હતા. તેમણે રાજ્યમાં મોટી સત્તા મેળવી
હતી. મહાત્મા જરથોસ્તે પોતાના શાસ્ત્રમાં પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવીને એ ધર્મ
મતવાદી લોકો સાથે વિવાદ ચલાવ્યો. અને મૂર્તિપૂજા તથા જાદુ વગેરે
વહેમોની સામે થઈને એક નિરંજન નિગાહાર દર્શિનો અને સદાચારનો
ઉપદેશ કર્યો. તેથી તેમના ઘણા શત્રુ થયા; પરંતુ તેમણે ઉપદેશ આપવો
અંધ કર્યો નહિ. પ્રથમ બાક્ટ્રીયામાં તેમણે પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કર્યો.
ત્યાર પછી ધરિન અને તેની પૂર્વ તરફના મુલકમાં ફેલાવ્યો હતો. તે પછી
અહમ્મ શહેરમાં જઈને ત્યાંના ટેટલાક પુરૂષોને પોતાના મતમાં લીધા.
બાદ તેઓ પોતાની ૩૦ વર્ષની ઉંમરે ધર્મ—પેગામ લેઈને ધરિનના
શહેરનાહ ગુસ્તાસ્પના દરબારમાં ગયા હતા. ત્યાં બાદશાહે મોટી સભા
બરીને સઘળા ધર્મમત વાદીઓને એકઠા કરી, તેમનો ધર્મવાદ સાંભળ્યો
હતો. તેમાં મહાત્મા જરથોસ્તે વિવાદમાં સર્વને હરાવ્યા હતા. પરંતુ ખેદનો

* કોઈ વિદ્વાન તેમનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૧૬ માં અને કોઈ
ઈ. સ. પૂર્વે ૬૫૦૦ માં બતાવે છે. ગમે તેમ હો પરંતુ જરથોસ્ત એ
ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થયા એતો સિદ્ધ છે.

વિષય એ છે કે, તેમના કોઈ દુસ્મને ભંભેરવાથી ગુસ્તાસ્પ રાજાએ તેમને કેદ કર્યા હતા. તે છતાં દેવધંધાથી તેમનો જય થયો હતો. એવું બન્યું કે, રાજા કોઈ પ્રકારના દુઃખથી પડા પામવા લાગ્યો; અને ઘણા ઉપાય કર્યા, પણ તેને આરામ થયો નહિ. એ વાતની મહાત્મા જરથોસ્તને ખબર થવાથી તેમણે રાજાને કહાવ્યું કે, મને મુક્ત કરીને તમે તથા દેશના લોકો મારો ધર્મ કબુલ કરો તો હું તમને સારા કરું. ગુસ્તાસ્પ રાજાએ એ વાત કબૂલ કરી. તેથી તેમણે તેનો રોગ મટાડીને સારો કર્યો. રાજાએ પોતાના કરાર પ્રમાણે સેવિયન ધર્મ છોડીને જરથોસ્તનો મત અંગિકાર કર્યો. એ રીતે જરથોસ્તે ૪૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાના દેશીઓને નવો ધર્મ આપ્યો હતો.

જરથોસ્તે પછી બાહ્દ્રીયાના રાજાને સેવિયન ધર્મ છોડાવી પોતાના ધર્મમતમાં આણ્યો. એ રાજા સિથીઆના રાજાને ખંડણી આપતો હતો. તેને તેણે કહાવી મોકલ્યું કે, તમે જો સેવિયન ધર્મ છોડીને જરથોસ્તનો ધર્મ અંગિકાર કરો તો હું તમને ખંડણી આપું. તે ઉપરથી એ રાજાએ ગુસ્સે થઈને બાહ્દ્રીયાના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી રાજધાની બદખ શહેર લેઈ લીધું; એટલુંજ નહિ પણ પેગંબર જરથોસ્ત અને ખીજા ૮૦ ઉપાધ્યાઓને મારી નાખ્યા. ત્યાર પછી બાહ્દ્રીયાના રાજાએ લશ્કર એકઠું કરી સિથિયનોને મારી નાખી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું, અને જરથોસ્તી ધર્મને સખળ પાયાપર આણ્યો હતો. એ રીતે મહાત્મા જરથોસ્તે પોતાની ૭૭ વર્ષની ઉંમરે શત્રુરાજાની તરવારના ધાથી દેહ ત્યાગ કર્યો હતો.

ધર્મનાસિદ્ધાંત—પરમેશ્વર એક અને અનાદ્યંત છે. અનંત તત્ત્વ નિરંતર આદિતત્ત્વ છે. સત્ય શુભ કર્મની અધિષ્ઠાતા શક્તિ હોરમઝદ છે અને અસત્ય અશુભ મલીન કર્મની અધિષ્ઠાતા શક્તિ અહેરીમન છે. ફેરરસ્તાઓ તત્ત્વ, ઋતુઓ અને મનુષ્યજાતિની વ્યવસ્થાનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેઓનું ક્ષાવવા દેતા નથી. અંતે હોરમઝદનો જય છે. જન્દમાં ખોદા-પરમેશ્વરને આહુરાજા કહે છે. મોટા દેવતા હોરમઝદ ગણાય છે. તે એહેસ્ત-સ્વર્ગમાં વસે છે. હોરમઝદે પ્રથમ છ દેવતા ઉત્પન્ન કર્યા. (૧) સખા-વતના દેવને વહુમન-વમાસવું કહે છે; (૨) સન્ધ્યાઘના દેવને અરદ્દીએ-સ્ત—અસ્વહિસ્ત કહે છે (૩) બંદોઅસ્તના દેવને ખરાથરવેરીઆ (શેહેરેર), કહે છે; (૪) ડાહાપણના દેવને અરમાઝદી (અસરદાર મત) કહે છે; (૫) દોસતના દેવને હુરવદાર, અને અમ્મરદાર કહે છે અને

(૬) ખુબ સુરતીના દેવને ખુરદાદ અને અમ્મરદાદ કહે છે. ઇત્યાદિ દેવોં ચક્રી સંહિના પદાર્થોની વ્યવસ્થા માની છે. હાલ જરથોસ્તીઓ મૂર્તિ બનાવતા નથી, પણ આદાશને જીપિટર દેવતા ગણી તેને ઉંચી જામપર જઈ ભોગ આપે છે. સૂર્યને આરતાખ, મીથરાશ, મેહેરયજ્ઞ કહે છે, ચંદ્રને મહાતાખ, એનીછટીસ, એનાહિતા અને અરદુષશુરખાક કહે છે. પ્રકાશ એ હોરમઝદના યશનું ચિન્હ છે. ઇશ્વરના ખાકતુરમાંથી પેદા થયેલી અગ્નિની જ્યોતિ છે. તેથી આતસ-અગ્નિ તેની ઝોળખાણ આપનાર છે. તેટલા ઉપરથી તેના બનાવેલા સૂર્ય અથવા જગતમાં વ્યાપી રહેલા આતસ અગ્નિમાં ચંદન, ગુગર વગેરે સુગંધી પદાર્થો હોમી હવન ક્રિયા કરી હોરમઝદની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરે છે. વાયુ, પાણી, પૃથ્વી એ આદિ તત્ત્વોને પણ માન આપે છે. પડતર ખેતર ખેડવું, સડી જમીનમાં પાણી આણવું એ કામ મનુષ્ય જાતને સુખ આપનારાં છે. માટે તે ઇશ્વરને ગમતા છે અને ઇશ્વર પોતાનાં પેદા કરેલાં પ્રાણીઓને ઉંચું સુખ થાય એવું ઇચ્છે છે. અપવિત્રતા, આભડછેટ ન ગ્રાખવી; પાણીમાં હાડકું, વાળ, મરેલાં જનાવર, ચરખી, લોહી વગેરે ગલીચ વસ્તુઓ ન રહેવા દેવી, પાણીને ગાળી સ્વચ્છ પીવું, દયા રાખવી, સત્ય બોલવું, રાક્ષસો કે મનુષ્ય મધ્યેથી જે કોઈ પાપ ને પુણ્યનું કામ કરે છે તેનો હિસાબ લઈ ન્યાય આપનાર અહુરમઝદ છે. માટે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. કુકર્મ કરનાર, અસત્ય બોલનાર, જીવહિંસા કરનાર, આચાર વિચાર ન પાળનાર મનુષ્ય પાપી થાય છે, માટે જગતકર્તા પ્રભુ અહુરમઝદની આજ્ઞા પાળવી. રનાન, શંકા, સંધ્યા, પવિત્રતા, દયા, આર્જવ, ક્ષમા, સત્સંગ આદિ કરવાની આજ્ઞા છે. જે મનુષ્ય ધર્મની આજ્ઞા ઉપર વિશ્વાસ લાવીને તે યથાર્થ પાળે છે તેનો આત્મા હોરમઝદના સ્વર્ગમાં ખાજા ઉત્તમ આત્માઓની સાથે ઐક્ય રૂપથી મળી ખેસે છે.

જરથોસ્તી ધર્મ અને હિંદુ ધર્મનું મળતાપાણું;—જંદ બાષામાં પ્રાચીન ગ્રંથ ગાથાવાણીના છે. તે પછી ક્રિયા કર્મનું જ્ઞાન આપનાર વંદી દાદ નામે ગ્રંથ થ. ૧. સંસ્કૃત અને જંદ બાષામાં થોડો ફેર છે. તેથી કરીને ધર્મ, ક્રિયા કર્મ, ચાલચલણ, રીઠી માર્ગ, હુન્નર કળા, કૌશલ્યતા વગેરે સર્વ આર્ય-હિંદુ પ્રજાને મળતાં છે. આર્યો-હિંદુઓ જેને રીવ-રુદ્રાણુરૂપ કહે છે. તેનેજ જરથોસ્તીઓ સુરવજ્રવ કહે છે. આર્યો-હિંદુઓ પોતાના એકજ ઇશ્વરને માનવાવાળા ધર્મને વેદધર્મ કહે છે. તેમજ જરથોસ્તીઓ પોતાના એક ઇશ્વરને માનવાવાળા ધર્મને મજદ્દીયસ કહે છે. જરથોસ્તી પારસીઓ અને હિંદુઓ આર્ય કહેવાય છે, અને તેઓ પ્રાચીન કાળે સાથેજ રહેતા હતા. ત્યારે રીવ પૂજન કરતા હતા. પણ જરથોસ્તી

પેગંબર થયા પછી મુખ્ય મોટા ટોળામાં ધર્મ સંબંધી વિવાદ થયો. તેથી આદી પ્રજામાં મોટા બે જથ્થા પડી ગયા. જરથોસ્ત પેગંબરે ચલાવેલા ધર્મ-સંપ્રદાયનાં લોકો હિંદુ લોકોથી જુદા પડીને ત્યાંથી હમેશાંને માટે આજ્ઞા ગયા. અને પશ્ચિમ તરફ જઈને વાલિકાદિ નાના દેશમાં બમણું કરીને પારસ્તામાં જઈને પારસી નામને પ્રાપ્ત થયા, અને જે આર્યો ભારત વર્ષ-હિંદુસ્થાનમાં જઈને વસ્યા, તેઓ હિંદુ કહેવાયા. અસલી આર્ય ટોળા તમામ મૂર્તિપૂજક હતો. પણ જુદા પડ્યા પછી અનેક કલ્પિત રીત રિવાજો નીકળ્યા.

એક શોધક મહાન વિદ્વાન કહે છે કે;—જરથોસ્ત ધર્મ એ વેદ ધર્મની એક શાખા છે, અને તેમાંથી એ ધર્મ નીકળ્યો છે. તેનાં ધણાં પ્રમાણો મળે છે. તૈત્તરીય સંહિતામાં યજ્ઞો પવિત્ર વિષે જે વર્ણન કરેલું છે. તેમાં એવું જણાવેલું છે કે,—આદ્યે સૂતરનું વણેલું બ્રહ્મસૂત્ર-જનોર્ધ ધારણ કરવું; ક્ષત્રિયે શણું અને વૈશ્યોએ ઘેટાની ઉનનું વણેલું યજ્ઞો પવિત્ર જનોર્ધ ધારણ કરવું. વળી એજ પ્રમાણે આપસ્તાંના ધર્મસૂત્રમાં વર્ણન કરેલું છે. કે; ઉત્તરોય વસ્ત્ર નહિ હોય, તો તેને બદલે એક વધારે યજ્ઞોપવિત્ર ધારણ કરવું. હાલ આપણા જોવામાં આવે છે કે, પારસી લોકો ઘેટાના ઉનનું યજ્ઞોપવિત્ર ધારણ કરે છે. તેને તે લોક કુસ્તી કહે છે. તે કડે બાંધે છે અને તેને પવિત્ર ગણે છે. ઉત્તરીય વસ્ત્રને કેકણે સદ્રો શરીર ઉપર રાત્રીદિવસ રાખે છે. અગ્નિનાં દેવાલય-જેને અગીયારી કહે છે, તેમાં અગ્નિના કુંડ હોય છે તેમાં ચંદન વગેરે સુગંધી પદાર્થો હોય છે. હિંદુઓની પેઠે અગ્નિ, પાણી, સૂર્ય, સમક્ષ ખોદા-પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે, ધર્મ ક્રિયામાં ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરે છે. ઈલાદિ ક્રિયા, કર્મ હિંદુ-આર્ય ધર્મને મળતાં છે.

જરથોસ્તી ધર્મના ગ્રંથો:—જરથોસ્તી ધર્મનાં પવિત્ર લખાણો જંદ-અવસ્તામાં છે. જંદ-અવસ્તાનું ખરું નામ તો અવસ્તાજંદ છે. જરથોસ્તનાં પવિત્ર ધર્મનાં ફરમાનો તે અવસ્તા છે. તેનો ખુલાસો જંદ છે. અને વધારે ખુલાસો ખા-જંદ છે. પારસીઓનાં ધર્મ લખાણો પુષ્કળ હતાં. પણ હાલ તેટલાં મળતાં નથી. વિદ્વાન પદ્મીની જણાવી ગયો છે કે;—“ જરથોસ્તે ૨૦,૦૦,૦૦૦ ધર્મ સંબંધી કવિતાઓ બનાવી હતી. ” એક આરબ્ય ગ્રંથકાર અબ્દુલકર અવતારી લખી ગયો છે કે;—“ જરથોસ્તનું ધર્મ લખાણ ૧૨૦,૦૦ ચર્મપત્રો ઉપર કરવામાં આવ્યું હતું. એ સપ્તજાં લખાણો ૨૧ ભાગો જેને નોસકો કહે છે, તેમાં વહેંચાયેલાં હતાં. ” હાલ જે જરથોસ્તી ધર્મના ગ્રંથો રહેલા છે, તેમાં પ્રાચીન પુસ્તકે યજ્ઞના

-જીજ્ઞાસુની છે. તેમાં પ્રાચીન અવસ્તાની ભાષાનો અને ખુદ જરસ્થોતના બનાવેલા [૫] ગાથા-ધર્મગાયનો આવેલાં છે. વીશપરદ છે. વંદીદાદ તું એકલું પુસ્તકજ માત્ર પુરેપુરું રહેલું છે. સિવાય-વિસ્તારપ, ના-શક્યાગ, હાદોશકનોખત, દામદાદનો શક, અને ધોરદેઅવસ્તા છે. ઇત્યાદિ. રીતે આ મહાત્મા જગતમાં અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે. ધન્ય છે તેમને !!!

જીજ્ઞાસુકૈસ્ત — ઈશુખ્રિસ્ત.

ખ્રિસ્ત લોકોના ઇષ્ટદેવતા જીજ્ઞાસુકૈસ્ત અથવા ઈશુખ્રિસ્તનો જન્મ ઇ. સ. ની પૂર્વે ૪ માં ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૫ મી તારીખે જૂડિયાપ્રાંત માહેલા જેરુસલેમ નગરની અગ્નિ કોણમાં ૬ મેલ ઉપર આવેલા બેથલેહેમ ગામમાં થયો હતો. તેની માતાનું નામ મેરી—મરિયમ હતું. મેરી—મરિયમ પવિત્ર મનની, દયાળુ, બુદ્ધિ-વાન, અને આસ્તિક હતી. તે કુમારીનો વિવાહ યાહુદી ધર્મના જેસેફ નામે સુતાર સાથે થયો હતો. મેરી યુવાવસ્થામાં આવી નહોતી, સ્ત્રી પુરૂષ તરીકેનો સંબંધ થયો નહોતો છતાં ગર્ભવંતી થઈ. તેથી જેસેફ વેહેમાયો, છુટા છેડા કરવાને તૈયાર થયો હતો, પણ પ્રભુના ફતે આવી કહ્યું કે, તું વહેમાઈશ નહિ. મેરીને પેટ જે ગર્ભ છે, તે પ્રભુનો પુત્ર છે; વગેરે કથાથી પછી તેણે તેની સાથે સંસાર માંડ્યો હતો, અને જીજ્ઞાસુકૈસ્તને હજીરી મોટા કર્યો હતો.

બાલ્યાવસ્થા;—જૂડિયાના પાદશાહ હેરોડના જાણુવમાં આવ્યું કે, જીજ્ઞાસુનો જન્મ થયો છે અને તેને મોટે પેગંબર તરીકેનું મત ફેલાયું છે. એ સર્વ તેણે ડગાઇ ભર્યું જાણ્યું, નવો દિસાહ ઉઠવાની બીકથી બેથલેહેમની આસપાસના ગામડાઓમાં લશ્કરની ટુકડીઓ મોકલી દીધી. બે વર્ષની અંદરનાં સઘળાં બાળકોની હતવ કરવાનો હુકમ કર્યો; એવા કારણથી કે તેમાં જીજ્ઞાસુકૈસ્ત પણ મરણ પામે. તો ઉઠેલી ગડબડાટ બંધ પડશે. જેસેફને આ હુકમની પ્રથમથી ખબર પડી ગઈ હતી. તેથી મેરી અને ઈશુખ્રિસ્તને સાથે લઇ મીસરમાં નાણી ગયા, જ્યારે હેરોડ મરણ પામ્યો. ત્યારે પાછો સ્વદેશમાં આવ્યો હતો. જેસેફ સુતારનો ધંધો કરતો હતો.

અને જીવસ પણ તેજ કામમાં દાખલ થયો હતો. જીવસકૈસ્ટનાં મામાપ મરીબ સ્થિતિનાં હતાં. તેથી તેમને ઘટતી કેળવણી મળી નહોતી; તોમાણુ તેનું મન સદા ધર્મ સંબંધી વાતોમાં બહુ યુગ્માએલું રહેતું. યુસાના પ્રમાણે એ પોતાના મામાપ સાથે દર વર્ષે ધર્મના કામ સાફ જેરસલેમ જતો હતો અને ત્યાંથી નાઝરેથ આવતો હતો. ઇશુ ઉતરતી સ્થિતિમાં ઉછરી મોટો થયો હતો.

યાહુદીલોકો રૂમની સેનશાહતના તાબામાં હતા. આ વખતે રૂમનો સેનશાહ ઓગસ્તસસીઝર મરણપામ્યો. પછી તેનો પુત્ર ટાઈબીરીઅસ ગાદીએ બેઠો. તેણે જૂડિયા પ્રાંતમાં રૂમી ગવરનર તરીકે પાનસીઅસપાઇલેટને મોકલ્યો હતો. ન્યારે હેરોડે બાળકોની કતલ કરાવવા માંડી—ત્યારે યાહુદી ધર્મગુરૂ ઝાકઆરીઆસની સ્ત્રી ઇલીઝાબેથ પોતાના પુત્ર જ્યોનને લઈ જંગલમાં નાશી ગઈ હતી. જ્યોન મોટો થતાં તેનાં મામાપ મરણ પામ્યા હતાં. જૂડિયામાં પાઈલેટ ગવરનર થયો, ત્યારે જ્યોને પ્રથમ પેગંબરનું કામ શરૂ કર્યું હતું. ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવા લાગ્યો હતો. લોકોને જ્યોરડન નદીના પાણીથી સ્નાન કરાવી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ કરવાની ક્રિયા કરતો હતો.

ધર્મ ફેલાવતાં સંકટ;—આ નવા ધર્મની વાત આખા જૂડિયામાં ફેલાઈ હતી. કાઈસ્તનો ઇતિહાસ લખનારા કહે છે કે;—“જ્યોન આ બધું કાર્ય કાઈસ્ત મારેજ કરતો હતો.” જ્યોન ઉંટના વણેલા વાળનો એક ઝખો પહેરતો કમરે કમર બંધ બાંધતો. ખોરાકમાં મધને લોકસ્ત નામે વનસ્પતિ ખાતો હતો. જ્યોરડન નદીનાં પાણી છાંટી બાપટીસ્તની િયા કરતો. તેથી તેને જ્યોન ધીબાપટીસ્ત પણ કહે છે. જીવસકાઈસ્ત જ્યોરડન નદીને કીનારે જ્યોનને આવી મળ્યો. બાપટીસ્ત આપવાની ચરજ કરી. તેથી જ્યોને તેને બાપટીસ્તની ક્રિયા કરી પોતાનો સધળો અધિકાર સ્વાધીન કરી દીધો. પછી જીવસકાઈસ્ત પોતાની ૩૦ વર્ષની વયે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવા લાગ્યો. ૪૦ દિવસ જંગલમાં જઈ રહી અપવાસ કર્યા. એ વખતે જ્યોન તેના વતી ધર્મોપદેશનું કામ કરતો હતો. આ નવા ધર્મની યાહુદીઓને જેરસલેમમાં ખતર પડી હતી. તેથી એ લોકો બહુ ઉસ્કેરાઈ ગયા હતા, તેમણે જ્યોનને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા. પણ તેનો ઉત્તર તે આપી શક્યો નહિ. તેટલામાં જીવસકાઈસ્ત જંગલમાંથી બેથઆબઆરા માં પાછો આવ્યો અને પોતાના મતનો જાહેર બોધ આપવા લાગ્યો. પ્રથમ ૫ શિષ્યોને કર્યા. પછી ગાલીલીમાં પોતાની મા મેર —મરિયમને આવી મળ્યો, ઈ. સ. ૩૦ માં નાઝરેથમાં રહી પોતાની જીવાનીનો બંધો,

વખત ખ્રિસ્તીધર્મના ફેલાવો કરવામાં ગાળ્યો હતો. ઇશુખ્રિસ્ત બ્યારે ચાહુદીઓ બંદગી કરવાને દેવળમાં એકઠા થતા ત્યારે પોતે પેગંબર તરીકે આવ્યાની અને પોતાના ધર્મમતની તકરારો કરતો હતો. ચાહુદીઓ તેના બોધને ધિક્કારી હસી કાઢતા હતા. વખતે પથ્થરા, માટી વગેરે ફેંકતા અને અપમાન આપતા હતા, તોપણ તે નહિ ડરતાં હિંમત રાખી પોતાનું કાર્ય પાર પાડવાને મચ્યો રહેતો હતો. તેથી ચાહુદીઓ તેને ખારી નાખવાને ટાળી રહ્યા હતા. તેમાંથી એ છટકીને કાપરનોમમાં નાશી ગયો.

આ વખતે હિરેઝમાંટીયાસે જ્યોનથી આપટીસ્ટને ખારી નાખ્યો. ઇશુક્રિસ્તે પોતાના સ્થળ કાપરનોમ રાખ્યું. તે પાસેની એક ટેકરી ઉપર ઉભો રહીને—“ પોતે ખુદા તરફથી ધર્મનાં પ્રમાણ લાવ્યો છે. ” એવું લોકોને સમજાવવા જાહેર રીતે બોધ કરવા લાગ્યો, ત્યાંના લોકો સામે થવાથી ગાલીલી આવ્યો. આસપાસ ઉપદેશ કરી ૭૦ શિષ્યો કર્યા. તેઓમાંથી ૧૨ શિષ્યોને ચૂંટી કહાડી સાથે રાખ્યા; ત્યાંથી નાઝરેથ આવ્યો ચાહુદીઓ બંદગી કરવાને દેવળમાં એકઠા થયેલા, ત્યાં બાળણ કરીને “ પોતાને મેસહ્યા (ક્રિસ્ત) કરાવવાની કોશિશ કરતો હતો, ” પણ ચાહુદીઓએ તેની વાતને હસી કહાડીને ધિક્કારી અપમાન કર્યું. તેથી નાશી ગામડાઓમાં ઉપદેશ આપવા લાગ્યો હતો, ત્યાંથી પોતે શિષ્યો સાથે જેરુસલેમમાં પ્રથમજ પાસઓવરના તેહેવારની ક્રિયામાં સામેલ થયો, સર્વ ચાહુદીઓ સમક્ષ દેવળમાં બાળણ આપી પોતાના મતનો બોધ આપવા લાગ્યો. ચાહુદીઓ તેને ધિક્કારી બોલ્યા કે;—“ તું એક દગલખાનું અને લુચ્ચો છે અથવા તને સેતાન કે ભુત પક્ષીતોની તરફથી એમ કરવા હસ્કેરણી થઈ છે. ” જીજ્ઞાસુએ એ સર્વ નાકબૂલ કરી તેઓની સાથે તકરાર કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. તેથી ચાહુદીઓનો મિનજ ગયો. તેઓએ ગુસ્સે થઈને પૂછ્યું કે;—“ ખુદા તરફથી તું આવ્યો છે, તેની સાબિતીમાં તારી પાસે શું નિશાની છે? ” જીજ્ઞાસુએ કહ્યું કે,—“ આ દેવળને ભાગી બૂકો કરી નાખો તેને હું ત્રણ દિવસમાં પાછું જેવું હતું તેવું કરી આપું. ” આ સાંભળી ચાહુદીઓએ ગુસ્સે થઈ તેના ઉપર પથ્થરાઓ ફેંકી હુમલો કર્યો. તેથી જીજ્ઞાસુને જેરુસલેમના દેવળમાંથી નાશી જવું પડ્યું હતું.

અમત્કાર;—ખ્રિસ્તી લોકો જણાવે છે કે;—“ તેણે ધણીવાર બાળણ આપ્યાં હતાં, આંધળોને દેખતા કર્યા. લંગડાઓને ચાલતા કર્યા, ખેડેરાંઓને સાંભળતા કર્યા, મુડાંઓને સજીવન કર્યા, કોહોડીઆઓને સારા કર્યા, દરિઆ ઉપર ચાલવા, માછલીઓના મરદો કર્યા. ઇત્યાદિ ધણા અમત્કારો

કર્તા હતા. ” કેટલાક વિદ્વાન ગ્રંથકારો જણાવે છે કે, ઇશુનું ચરિત્ર લખનારાઓએ કૃષ્ણના ચરિત્રમાં જણાવેલા ચમત્કારો વગેરે કેટલુંક ઇશુ કાષ્ઠસ્કને લાગુ પાડી લખેલું છે. ગમે તેમ હોય, પણ જીજ્ઞસકાષ્ટને ધણી યત્ન કરી પુષ્કળ લોકોને વટલાવી ખિસ્તી ધર્મમાં લીધા હતા. તેથી ચાહુદીઓ તેના શત્રુ થયા હતા. હવે તેમનો પ્રાણુ-ધાત કરવાને ટાંપી રહ્યા હતા. છેલ્લી વખતે જોડસલેમ પાસે આવેલા તહેવાર ઉપર પોતાના ચેલાઓ સાથે ગયો, પણ શત્રુઓ મારવાને ટાંપી રહેલા હોવાથી દિવસે બાપણુ આપી રાત્રે ઓલીવની ટેકરી ઉપરની વાડી વગેરેમાં ગુપ્ત સ્થળે સંતાઈ રહેતો હતો. જીજ્ઞસને કાંઈ કારણથી જીહાસ નામે એક શિષ્ય સાથે શત્રુવટ થઈ હતી. તેથી એ જીહો પડી ચાહુદી ધર્મ ગુરૂઓ સાથે મળી ગયો. તેણે જીજ્ઞસને સંતાઈ રહેવાની જગ્યા ચાહુદી સિપાઈને બતાવી. ચાહુદી લશ્કરની ટુકડી હાથમાં મસાલો લઈ હથિયાર સાથે ટેકરીપરની વાડીમાં ગઈ. મારના ભયથી જીજ્ઞસની સાથેના એક ચેલા સિવાય સર્વ નાશી ગયા. સિપાઈઓએ જીજ્ઞસને ધણો માર મારી પટ્ટી બાંધ્યો.

પ્રાણુધાત;—ઇશુને પકડી ચાહુદી વડા ધર્મગુરૂ કોઠાઆસફ—જેસફ પાસે લઈ ગયા, ત્યાં પણ સિપાઈઓએ માર માર્યો. કોઈ મસ્કરીના વચનો બોલવા લાગ્યાં, ઇત્યાદિ પ્રકારે ઘણું દુઃખ દીધું, પણ આ સાધુવૃત્તિનો મહાન્પુરુષ સર્વ સહન કરી રહ્યો. પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો, ત્યાં ઘણા ચાહુદી ધર્મગુરૂઓની સભા મળી. સૌએ જીજ્ઞસફેસ્ટને શંસીએ ચડાવી મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ એ શિક્ષા કરવાની સત્તા જૂડિયાના ગવરનર પામ્લેટને હતી. તે આ વખતે રૂમના પાદશાહ તરફથી બંદોબસ્ત રાખવાને જોડસલેમમાં આવ્યો હતો. તે પાસે લઈ ગયા. ચાહુદીઓમાં જીજ્ઞસકાષ્ટના પેગંબરી દાવાથી મોટી ગડબડ ઉઠી હતી. તે સમાવવાની વિશેષ જરૂર એ ધારતો હતો. ચાહુદીઓએ જીજ્ઞસપર ખોટા તોહમતો મૂક્યાં, અપરાધી ઠરાવ્યો. રૂમીઓમાં કાયદા પ્રમાણે કોઈ પણ અપરાધીને ફાંસી દેતાં પહેલાં ફટકા મરવાનો રિવાજ હતો. તે પ્રમાણે પામ્લેટે જીજ્ઞસકાષ્ટને કોરડાનો ધણો માર મરાવ્યો. તેથી શરીરમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું, સાવ અશક્ત થઈ ગયો, ત્યારે તેને સિપાઈઓને સ્વાધીન કર્યો. મારથી જીજ્ઞસનું શરીર સૂજી ગયું, સાવ અશક્ત થઈ ગયો હતો; તોપણ નિર્દય સિપાઈઓએ તેના માથામાં ઝાડના કાંટાનો તાજ પહેરાવ્યો, શરીરપર જાંબુડા રંગનો ઝમો પહેરાવ્યો, હાથમાં ખરના સંઠાનો દંડ આપ્યો અને જે કુશ ઉપર એને ફાંસી દેવાની હતી, તે ઉપડાવ્યો (કુશનો આકાર † આવો કેટલાક જણાવે છે) હતો, પણ અશક્ત શરીરે કુશનો બોળે ઉપાડી શકતો નહોતો. આવી

સ્થિતિમાં તેને જોડસભેમની બહાર કાલવરી નામે મશાણ અથવા ફાંસીએ દેવાના સ્થળે લઈ ગયા. ફાંસીની પીડા ઘણી ન થાય માટે એ શુદ્ધિમાં લાવવા કંઈ માદક પદાર્થ પીવાં આપ્યો હતો, પણ તેણે ને જરા પીધો હતો, કેટલાંક નર નારીઓ તેની આવી દજા જોઈ અંખમાંથી આંસુ પાડતાં હતાં. ચાહુદી શત્રુઓ મસ્કરી કરી હસતા હતા. સિપાઈઓએ તેના વસ્ત્ર કઢાડી લીધાં. કુશને જમીનમાં ખોસ્થો. તેની ઉપર જનસંક્રાંતિના લાંબા કરાવેલા હાથ પગમાં લોઢાના ખીલાઓ ઠોકી જડી લીધા. તેથી તેને કેવી અસહ્ય પીડા થઈ હશે ! તે વાંચનારે વિચારી લેવું.

ધર્મ કાષ્ટ આવી સ્થિતિમાં ધૈર્યભાવ રાખી પાર્થના કરવા લાગ્યો કે;—“ હે પિતા ! તેઓને ક્ષમા કર, તેઓ શું કરે છે તે જાણતા નથી. ” અહો ! આ દશામાં પણ તેનાં કેવાં ધૈર્યતા અને ક્ષમાનાં વચનો !! જેવો તે પ્રથમ પ્રીતિ લાવી ઉપદેશ આપતો હતો, તેવોજ કહે છે કે આ વખતે જાણ્યો હતો. આ વખતે કેટલાક જોનારાઓએ કહ્યું કે;—“ અરે ! તું મંદિર ભાગીને ત્રણ દિવસમાં પાછું હતું તેવું કરવા ચાહતો હતો, પણ જે તારામાં આટલી શક્તિ હોય તો હમણાં કુશ ઉપરથી ઉતરી કેમ આવી શકતો નથી ? ” તેવીજ રીતે ચાહુદી ધર્મ ગુરૂઓ પણ તેમની મસ્કરી કરતા હતા. કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે;—“ તું બંજને દુઃખમાંથી મુક્ત કરાવવા ઇચ્છતો હતો, પરંતુ તું પોતાને કેમ બચાવી શકતો નથી ? જન તું ખરેખરો ધર્મરતો પુત્ર હોય તો કુશ ઉપરથી ઉતરીને આવે તો અમે તને માનીશું. ” એક બાજુએ ચોરને ફાંસીએ લટકાવેલો હતો, તે પણ બોલવા લાગ્યો કે;—“ ધર્મ મહાન પુરુષ, અદ્ભૂત કર્મી પુરુષ જાણીને વિખ્યાત છે; તો પણ તે પોતાને અને મને બચાવી શકતો નથી ” ઇત્યાદિ પ્રકારે સિપાઈઓ વગેરે મસ્કરીનાં વચનો બોલતા હતા. આ વખતે ધર્મના સમક્ષ તેની મા મેરી અને સેન્ટ્રોન આંસુ પાડતાં હતાં. ધર્મને સેન્ટ્રોનને પોતાની માની સંભાળ રાખવાની બલામણુ કરી હતી. છ કલાક સુધી કુશ ઉપર રહ્યો. છેવટ અતિ દુઃખથી ધૈર્યતા તણ બોલ્યો કે;—“ એલિ, એલિ, લામાસેબક્તાનિ ? ” અર્થ—હે મારા પિતા ! હે મારા પિતા ! શા માટે તમે મારો પરિત્યાગ કર્યો ? ” આ દાઉદની રચેલાં ૨૨ મા ગીતનો પેલો ભાગ અતિ દુઃખની વખતે ઘણું કરીને બોલવામાં આવતો હતો,

ધર્મને જ્યારે તૃષા લાગી, ત્યારે પાણી માગવાથી નિર્દય સિપાઈઓએ તેના મુખમાં ખાટો રસ લાવીને રેડ્યો હતો. આ પ્રમાણે શત્રુના

હાથથી અનેક સંકટો ભોગવતાં ઇશુએ “ હે પિતા ! તારા હાથમાં મેં મારો આત્મા સમર્પણ કર્યો છે ” એટલું બોલતાંજ પ્રાણ તણ દીધો હતો (ઇ. સ. ૩૩ માં) ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે;—ઈશુ પાછો ત્રોળે દિવસે જીવતો થયો હતો અને પાડુદીઓ કહે છે કે તેના મુકદ્દને કબરમાંથી તેના શિષ્યો છાનામાના લઈ ગયા હતા. તે એમ બતાવવાને કે તે તો કબરમાંથી સજીવન થઈ આકાશમાં ચાલ્યો ગયો ગમે તેમ હો. ઇશુખ્રિસ્તે અનેક સંકટો સહન કર્યા—ક્રોધાત હોયું પણ ઈશ્વર ઉપરથી આસ્થા અને સત્ય મૂક્યું નહિ. એ પાપને સદા નિર્ભયપણે દિક્કારતો હતો, પાપીઓને ક્ષમા કરતો હતો. તે કેવળ નિર્લોભી અને પરમાર્થી હતો. આ પુરૂષે જે દેશમાં પ્રથમ નવો ધર્મ ચલાવ્યો તે દેશ વિદ્યા, વેપાર કે રાજ્ય સંબંધી સત્તા ધરાવનારો નહોતો, તે પોતે સંસારી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નહોતો, તેમના શિષ્યો વેદાન નહોતા, પણ અજ્ઞાન અને માછીઓ વગેરે હતા. તેમ છતાં તેનો ધર્મ ચોથા સંક્રામાં રોમના રાજ્યમાં પ્રસર્યો હતો. આજે એને માનનારા પૃથ્વીમાં ઘણા લોકો છે. એ જીવસંક્રાન્તિનો અદ્ભૂત વિન્યય છે.

ધર્મનાં સિદ્ધાંત—ખુદા એક ને નિરંજન નિરાકાર જ્યોતિસ્વરૂપ છે, ઇશુને ખુદાનો પુત્ર માની તેના ચમત્કારોને ખરા માનવા, ખુદાની બંદગી કરવી, બાહ્યબલ ધીતાવ ખરી માનવી. સત્ય બોલવું, ચોરી, કુકર્માદિ અનાચારોના કૃત્ય ન કરવાં, બીજાં પ્રાણીઓનો આત્મા મનુષ્યના આત્મા જેવો શ્રેષ્ઠ નથી, પણ તે આત્મા માત્ર મનુષ્યના સંરક્ષણ સાં રૂ ઉત્પન્ન કરેલા છે. માટે મનુષ્ય સિવાય બીજાં પ્રાણીઓને મારવામાં પાપ નથી. ઇશુ ખુદા સાથે કયામતને દિવસે આવશે, ઇશુને માનનારાઓ જેટલા છે તેટલાને ખુદા બચાવશે અને બીજાને શિક્ષા કરશે ! ઇનસાફને વખતે ભક્ત પુરૂષોની મોટી પ્રશંસા થશે. ઇશુ મરણ પામી પાછો જીવતો થયો—તે પવિત્ર ભૂત ખુદા તે પિતા, ઇશુ તે પુત્ર એ ત્રણે એક રૂપ છે, એમાં બેદન ગણવો. પુર્નજન્મ નથી; ધર્મ કર્મ, મૂર્તિ આદિમાનનારા નરકના અધિકારી થાય છે. પ્રભુનો પુત્ર ઇશુ મનુષ્યના ઉદ્ધારાર્થે અવતાર લઈ સત્યબોધ કરી મનુષ્યના કલ્યાણાર્થેજ પ્રાણ બોધ ગયો છે. તેની ભક્તિજ સર્વેને તારવા વાળી છે. કાષ્ટજ નેમ પરપ્રેમથી સત્ય પ્રકાશ મનુષ્યને તારવા આત્માર્પણ કરી ગયો. તેમ તેના ધર્માનુયાયીઓએ પણ પરાર્થ આત્માર્પણ કરવા જેવી પરમબ્રાતૃરૂપ નીતિ ધારવી. તેથી ઈશ્વર પ્રસાદરૂપ અનંત મોક્ષ છે. આ સિદ્ધાંતને માનવો એટલે તે સર્વ જ્ઞાનને પામ્યો; તે સિવાય બીજું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર નથી.

ધર્મની ગાદી;—આ ધર્મની પ્રથમ ગાદી ઇટાલીના રોમ શહેરમાં

સ્થાપન થઈ. ધર્મ ગુરૂની ગાદીપર બેસનારા આચાર્યને પોપ (ધર્મનો આપ) કહે છે. તેની સત્તા રાજ અને પ્રજાપર વધી પડી હતી. રાજ

મહારાજાઓ કરતાં પણ એની સત્તા અધિક ગણાતી હતી. તેથી રાજપ્રજા ધર્મ વિરુદ્ધ કદી વર્તતા નહિ. જે ધર્મ વિરુદ્ધ ચાલતા તેને પોપ શિક્ષા કરતો. મોટા મોટા રાજાઓને પણ ગાદી ઉપરથી ઉડાડી મૂકવાને શક્તિમાન હતો. આપ્સ્ટીસ્ટની ક્રિયા આદિ તેના ફરમાનથી થતી, આઈબલનો તરજુમો થવા દેતો નહિ અને પોતાના સિવાય બીજો કોઈ વાંચે નહિ. તે એક ખુદા જેવોજ મનાતો. દેવળમાં મેરી—મરિયમની અને સેંટજોનની પૂજા ચાલતી. ધર્મના સાધુઓને પરણવાની મના હતી. ઇત્યાદિ તેની સત્તાની સામે કેટલાક આ. તેમાં કેટલાકે પોપનું ધર્માધિકારીપણું માન્યું અને કેટલાકે ન માન્યું. તેથી પરસ્પર લડાઈ થઈ, હજારો મનુષ્યો ધણી વખત કપાઈ મુઆ—અતે તેમાંથી ત્રણ પંથ નીકળ્યા. (૧) પોપને નહિ માનનારા તે પ્રોટેસ્ટન્ટ, (૨) પોપને માનનારા તે રોમનકેથોલિક અને (૩) ગ્રીક એમ ત્રણ પંથ થયા. તે સર્વેનો પેગંબર તો એક ઇશુખ્રિસ્તજ ગણાય છે, પણ દરેકનાં ધર્મસિદ્ધાંતો જુદા જુદા છે.

આ ત્રણ ખ્રિસ્તી પંથોમાંથી પણ બીજા આશરે ૩૫૦ ઉપર પંથો નીકળ્યા છે. તે દરેકના જુદા જુદા સિદ્ધાંત છે. એમ અનેક તર્કવિતર્કથી આ ધર્મના પ્રથમના નિયમોમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. રોમનકેથોલિક દેવળોમાં તો આજે પણ ઇશુખ્રિસ્તની મા મેરી—મરીયમ વગેરેની મૂર્તિઓ રાખી માનવામાં આવે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જડ વાદી અને ચેતન્યવાદીઓ બને છે. કેટલાક તો યોગ સાધનાને પણ માને છે અને કેટલાક આત્મજ્ઞાન—વેદાંત જ્ઞાનને પણ માનવા લાગ્યા છે. કેટલાક ઇશુ—જીજ્ઞાસુકાઈસ્ટનું પ્રભુપણું સ્વીકારતા નથી, કેટલાક તેને હથ્થર અને મનુષ્ય એ બંનેની વચ્ચેનો ગણે છે. કેટલાક આઈબલને હથ્થર કૃત્ય ગણે છે અને કેટલાક મનુષ્ય કૃત્ય ગણે છે.

ઇશુખ્રિસ્તના શિષ્યો સેંટજેમ્સ, સેંટપીટર, સેંટજુદજ અને સેંટબ્યાન તેમણે બંદગી કરવા, નેકમાર્ગે ચાલવા અને ખોદાઈ બેદ વિષે ચાહુદી ધર્મ ગ્રંથને આધારે જે લખાણો કર્યા હતાં, તે બધાં એકઠાં કરી સેંટપોલ અને સેંટ માટ્યુસે તેમાં પોતાનું કેટલુંક ઉમેરી આઈબલ ક્રીતાંબ બનાવી એવું કેટલાક કહે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ મહાત્માનો ધર્મ જગતના ઘણા ભાગમાં ફેલાયો છે, એ તેમની મહત્તા છે. ધન્ય છે તેમને !

હજરત મહંમદ—પેગંબર.

પ્રસિદ્ધ મહાન પુરુષ મહંમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મ સને ૫૭૦ ના અગષ્ઠી તા. ૨૬ મીએ એટલે—મુસલમાની રવિઉલ મહિનાની તા. ૨૨ મીએ અરબસ્તાનમાં મક્કા શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અબ્દુઅલલા અને માતાનું નામ આમેના હતું. હજરત ઇબ્રાહીમના વંશમાં મહંમદ સાહેબનો જન્મ થયો હતો.

હજરત ઇબ્રાહીમના પુત્ર ઇસ્માઇલના વંશમાં કિનાનિ જિતમાં ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં કુરેશ નામે પુરુષ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેમણે હાલનું મક્કા શહેર વસાવ્યું હતું. અને ત્યાં કાબતુલ્લાહ નામે મંદિરને દુરસ્ત કરાવી, તેમાં ઘણા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ સ્થાપી હતી.

મહંમદ સાહેબના પિતાના પિતા—અબ્દુઅલમોતાલિબ મક્કામાં રહેતા હતા. તેમણે મક્કામાં જમજમ નામે પવિત્ર ગણાતો કૂવો ખોદાવ્યો હતો. રેતાળ અને પહાડી જમીનમાં જ્યાં ઠેર ઠેર ખારા પાણીનાં ઝરણાં હોય, ત્યાં આવો મીઠા પાણીનો ઝરો (કૂવો) નીકળે એ બહુ અઘોરિક ગણાયજ. આ કૂવો ખોદાવવાથી અબ્દુઅલમોતાલિબની ઘણીજ કીર્તિ વધી હતી. આરબલોકોના દરેક કુટુંબના જુદા જુદા ઇદ દેવતા હતા અને તેઓનાં દેવગ હતાં. તેઓ પોતાના ઇદદેવતાને નર બળિકે ખીજાં પ્રાણીઓનાં બળિદાન આપતા હતા. તેનીજ રીતે મહંમદ સાહેબના પિતા અબ્દુઅલલા બળિદાનમાં અપાતા બન્યા હતા. તેઓ ગાજી શહેરમાં વેપાર અર્થે ગયા હતા. ત્યાંથી આવતાં, ૨૫ વર્ષની ઉંમરે મદીનામાં મરણ પામ્યા. તેથી

* કાબતુલ્લા મંદિર મક્કા શહેરમાં છે. તે ગોળ આકારનું અને ૨૭ ફીટ ઊંચું છે. તેની ચારે બાજુએ બહુ કિતમ બે હારમાં થાંભલા છે, હજરો દીવા આ મંદિરમાં શોભા આપે છે. એજ મુસલમાનોનો “કેબલા” છે. દુનિયાના તમામ જાતના મુસલમાનો દરરોજ પાંચ વખતે એ મંદિરની તરફ જોઈને નિમાજ પઢે છે. ઇ. સ. ની પહેલાં ઘણા વર્ષોથી એ મંદિર અરબસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે. તેમાં ૩૬૦ દેવની મૂર્તિઓ હતી. આરબો વર્ષના એક એક દિવસે તેમાંના એક એક દેવની મૂર્તિની પૂજા કરતા હતા. એ રીતે આરબો પ્રથમ મૂર્તિ પૂજક હતા.

તેમનાં પત્ની આમેના પતિવિયોગથી દુનિયાનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયાં હતાં; તેવામાં તેને ઇ. સ. ૫૭૦ માં પુત્ર રત્નનો જન્મ થયો. તેનું નામ મહંમદ પાડ્યું.

બાલ્યાવસ્થા:—મહંમદ સાહેબની માતા આમેના પતિ વિયોગના દુઃખથી શરીરે દુર્બળ થઈ મયાં હતાં. ધાવણ (દુધ) આવતું નહોતું. મહંમદ સાહેબના પિતાની હાલત કંગાળ હતી. તેણે મસ્તી વખતે પોતાની પાછળ ૪ ઊંટ, કેટલાંક અકરાં, અને બરકાર નામે એક ગુલામડી એટલું મૂક્યું હતું. તેથી આમેના બહુ દુઃખી હતાં. પોતાના પુત્ર માટે ધાવ રાખવાની શક્તિ નહોતી. તેથી જેમતેમ કરી હુદીના નામે એક પહાડી સ્ત્રીને મહંમદ સાહેબને સોંપ્યા. તે પહાડમાં પોતાને ત્યાં લઈ ગઈ, જ્યારે મહંમદ સાહેબ ૫ વર્ષના થયા, ત્યારે તે આવી સોંપી ગઈ. આમેના ૬૬ વર્ષે પુત્રને તેડી મદીના આવી, ત્યાં થોડો વખત રહીને મક્કા આવતાં માર્ગમાં આવોયા શહેરમાં મરણ પામી. એ રીતે બાળક મહંમદ માખાપ વમરના નિરાધાર થયા. તેમને બરકાર ગુલામડી લઈ જઈને અબ્દુઅલ મોતાલિબને સ્વાધિન કર્યા. તેમણે ઉછેરી મોટા કર્યા. અબ્દુઅલ મોતાલિબ મક્કાના જમજમ ફવાનો માલેક હતો. જત્રાણુઓને આવાપીવા માટે તેનું મરણ લેવું પડતું હતું. અને કાબતુલ્લા મંદિરનો બદોબસ્ત રાખવા જતું પડતું, ત્યારે મહંમદ સાહેબને સાથે તેડી જતા હતા.

કાબતુલ્લા:—હજરત આવાનાર સ્ત્રીપુરૂષો આખો દિવસ અપવાસ કરતા, દેવોની પ્રાર્થના કરતા, પૂજા કરતા, પ્રદક્ષિણા કરતા, અને ભક્તિ-પૂર્વક પવિત્ર ગણાતા ૨ ઇંચ ઊંચા અને ૮ ઇંચ પહોળા કાળાપથ્થરને ચૂંચન કરતા હતા. (આ કાળા પથ્થરને આજે પણ હજ કરવા જનારા સુસલમાનો પવિત્ર ગણી ભક્તિ પૂર્વક ચૂંચન કરે છે.) આખો દિવસ અસંખ્ય દેવની પૂજા અને પ્રાર્થના થતી હતા, તે મહંમદ સાહેબ નિહાળીને જોતા હતા. તેથી તેના હૃદયમાં બાળપણથી જ ધર્મનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. તેમની ૮ વર્ષની ઉંમર થતાં, અબ્દુઅલ મોતાલિબ મરણ પામ્યા. તેથી તેઓ પોતાના મોટા કાકા આબુતાલેબને આશ્રયે રહ્યા.

અનેક ધર્મોનું અવલોકન:—મહંમદ સાહેબને લખતાં વાંચતાં સુન્દર આવડતું નહોતું. આખી જીંદગી તેની તેરીજ રહી હતી. વેપાર અથવા કાકા સાથે-મિસર, પાલેસ્ટાઇન, અને સિરિયા; વગેરે દેશમાં જવાથી સુ-સાફરી કરવાનો લાભ મળ્યો હતો. ૨૫ વર્ષની ઉંમર સુધી એકાએક કર્યા કર્યું. તેથી તેમને જોવા બહુવાનું ધણું મળ્યું હતું. અનેક ધર્મના લોકોનો

સહવાસ થયો હતો. તેમની ધર્મ સંબંધી વાતો ધ્યાન દેઈ સાંભળતા અને યાદ રાખતા હતા. તેમની યાદ શક્તિ બહુ સારી હતી. સિરિયાં દેશમાં બ્રહ્મા શેહેર વેપારનું મોટું મથક હતું. ત્યાં અનેક દેશના લોકો વેપાર કરવાને આવતા હતા. ત્યાં અનેક મતના ખ્રિસ્તીઓનાં મંદિરો અને આશ્રમો હતા. નેસ્તોરિયન—ખ્રિસ્તી સાધુ બ્રાહ્મીશ મહંમદ સાહેબની તીવ્ર બુદ્ધિ અને ધંધામાં પ્રમાણિકપણું જોઈને મુગ્ધ થયો હતો. તેમની પાસેથી મહંમદ સાહેબે ખ્રિસ્તિ ધર્મનું મૂળ જાણ્યું હતું. બ્રહ્મા શેહેરના નવા લોકોના નવા આચાર વ્યવહાર અને ધર્મની વાતોથી બહુ આશ્ચર્ય થયા હતા. ચાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ પોતપોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપવા અને જુદા જુદા ધર્મના લોકો પોતાના ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરવાને વિવાદમાં મારામારી કરતા જોયા. એક ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપદેશકને—જુદા, પરકાલ, પાપપુણ્ય, અને મૂર્તિ પૂજા; વગેરેનો બોધ આપતો જોયો. ત્યારથી જ તેમનું ધ્યાન પ્રથમ ધર્મની બાબત વિષે દોડ્યું હતું. તેઓ લખી વાંચી તો જાણતા નહોતા. તેથી કોઈ કિતાબ વાંચી નહોતી, પણ જે જાણતા, જેતા અને સાંભળતા તેનું જ્ઞાન હૃદયમાં એકઠું કરવાનો મહાવરો પડ્યો હતો. એ રીતે તેમણે પોતાના અને પારકા ધર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

લગ્ન:—મહંમદ સાહેબ બ્રહ્માથી મક્કા આવ્યા, પછી કુરેશી અને બેદુઇન વંશમાં પરસ્પર લડાઈ ચાલી, તેમાં તેમણે ધણી કુશળતા અને બહાદુરી બતાવવાથી પ્રખ્યાતિ થઈ હતી. લડાઈમાંથી આવીને આરબોની રીત પ્રમાણે બકરાં ચારવા જંગલમાં જતા, ત્યાં ઉડા વિચારમાં નિમગ્ન રહેતા હતા. તેમના કાકા અમ્મુતાલેએ કુરેશ વંશની ખતીબ નામે ધનવાન વેપારી વિધવા સ્ત્રીને ત્યાં નોકર રખાવ્યા. તેથી વેપારની ચીજો ઉંટ ઉપર ભરી બ્રહ્મા, આલિપો અને હમાસ્ક વગેરે શેહેરમાં લઈ જઈ ખતીબને ધણું ધન મેળવી આપ્યું હતું. તે પછી શેઠાણી ખતીબએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું. આ વખતે મહંમદ સાહેબની ઉંમર ૨૮ વર્ષની અને ખતીબની ૪૦ વર્ષની ઉંમર હતી. આ સંબંધથી હવે તેઓ સુખમાં દિવસો ગાળવા લાગ્યા ગુજરાન ચલાવવાની ચિંતા મટી. કેટલાક સમય પછી તેમને કાસિમ અને ઈબ્રાહીમ નામે બે પુત્રો અને જેનેબ, રૂકયા, આકોબામ અને ફાતમા એ ચાર પુત્રીઓ થઈ હતી; પરંતુ પુત્રો તો બાળ વયમાં જ ગુજરી ગયા હતા.

દેશમાં ધર્મના મતભેદો અને લોકોની સ્થિતિ:—અરબસ્તાનમાં ચાહુદીઓ એકમ લોકોના જુલમથી નાશીને આવ્યા હતા. તેઓ પોતાના પૂ-

વર્ષોના એકેધર વાદ મૂકીને ખુદાની મૂર્તિ પૂજા કરતા હતા. ખ્રિસ્તીઓ જે આવ્યા હતા, તેઓ મેરી અને ઇશુની મૂર્તિની પૂજા કરવી એ તેના ધર્મનો સાર હતો. આ ધર્મામાંથી પણ કેટલાક પેગા ધર્મો નીકળ્યા હતા. ઇરાનીઓએ ચાહુદી અને ખ્રિસ્તીઓ ઉપર જુલમ કરવાથી તેઓ પણ ત્યાં આવ્યા હતા. તેથી અરબસ્તાનમાં જુદી જુદી જાતના લોકો જુદો જુદો ધર્મ પાળનારા ભેગા થયા હતા. તેઓ પરસ્પર લડી મરતા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના દેશોની સ્થિતિ બગડેલી હતી. મક્કામાં આ વખતે જુલમ વધી પડ્યો હતો. લોકો ધોળે દિવસે દુર્ગંજનું ધન લૂટી લેતા હતા અને એક બીજાને મારી નાખતા હતા. સ્ત્રીઓપર જુલમ ગુજરતો હતો. કાપા-કાપી અને મારામારી ચાલી રહી હતી. લડાઇ અને લોહી ઢાકવું એ નિત્યનું કામ થઇ પડ્યું હતું. સ્ત્રીપુરુષો લજ્જા મૂકીને નાગા થઈને હાથપર તાળી આપી, નાચતા અને કૂદતા કામતુલસા મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરતા હતા અને તેમાંજ ધર્મ માનતા હતા. વ્યભિચાર વધ્યો હતો; ઇત્યાદિ રીતે દેશની સ્થિતિ બગડી ગઈ હતી.

ઇસ્લામી ધર્મ પ્રચાર—સહંમદ સાહેબે પોતાનો મત ફેલાવવાનો અગાઉથી વિચાર કર્યો હતો. તેણે દેશમાં ચાલતા ધર્મોની સ્થિતિ બગડેલી અને લોકોને કુસંપમાં પડેલા જોયા. આંવો ઉત્તમ લાગ જોઈને પોતાનો નવો ઇસ્લામી ધર્મ ફેલાવવાનો વિચાર કર્યો. પોતે ધનવાન સ્ત્રીને પરણેલા હતા. તેથી ગુજરાન સંબંધી ચિંતા નહોતી. તેમણે ઇ. સ. ૬૧૧ માં મક્કામાં આવી-પોતાની ૪૧ વર્ષની ઉંમરે પોતાની પત્ની ખતીજાને જણાવ્યું કે;—મને ઝંખીયલ દિસ્તો અહલાનો હુકમ ફરમાવી ગયો છે કે, તારા દેશમાં લોકોને ખરા ધર્મનો બોધ કરકે;—“ ઈશ્વર એક છે, જગતમાં જે કંઈ થાય છે, તે સઘળું તેની ઇચ્છાથી થાય છે. મૂર્તિપૂજા ઉપર તેણે કોપ કર્યો છે. સૌએ એના નામ ઉપર અને પેગંબર મહંમદના વચન ઉપર પૂરું ઇમાન રાખવું;” ખતીજાએ પતિના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી સત્ય માન્યું, અને મૂર્તિપૂજા છોડી સૌથી પ્રથમ શિષ્ય થઈ. ખતીજાએ પોતાની પુત્રીઓ અને ગુલામ જૈયદ ને સમજાવી નવો ધર્મ મકલૂ કરાવ્યો. મહંમદ સાહેબે પોતાના કાકા અબુતાલેજના પુત્ર અલીને અને પોતાની જાતના એક મુખી અબુબેકરને સમજાવી પોતાના ધર્મમાં લીધા. અબુબેકરે કેટલાક સગા સ્નેહીઓને સમજાવી નવા મતમાં લીધા. મહંમદ સાહેબને ૧૩ શિષ્યો નિત્યના સૌજાતી અને મદદમાર થઈ પડ્યા હતા. તેમને ત્રણ વર્ષમાં માત્ર ૨૪ શિષ્યોની સંખ્યા થઈ હતી. તેઓ સર્વ તેમને મો-

ટો ટેકો આપનારા અને સરસ લડવેયા હતા. ઇસ્લામી ધર્મમાં લાવવાની મદદ કરવા બદલ તેમણે અમુ બેકરને—“અબ્દા અલ્લા-ખોદાનો ના-કર” એવો ઇત્તફાઅ આપ્યો હતો. તેવીજ રીતે કોઈને—નકુથી બચેલો” ક્રિયાદિ ઇત્તફાઅ આપ્યાથી તેઓ હોંસથી મહંમદ સાહેબના કાર્યને ઉત્તેજના આપવા લાગ્યા. ત્રણ વર્ષમાં મક્કાના સત્તાવાળા અને વગવાળાને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યા. આટલો વખત સર્વ કામ છૂપી રીતે ચલાવ્યું હતું—હવે સંખ્યા વધવાથી જાહેર બહાર પડ્યા.

ધર્મ પ્રચાર કરતાં પડેલાં સંકટ:—મહંમદ—સાહેબે એક દિવસે પોતાનાં સગાં રનેહીઓ વગેરેને જમણુ નિમિત્તે એકઠા કરી, પોતાનો પેગં-બરી દાવો સમજાવવા માંડ્યો. તે સર્વ લોકોએ સાંભળ્યા કર્યું. પણ જ્યારે તેમણે મૂર્તિ પૂજનની જાહેર નિંદા કરવા લાંડી, ત્યારે તેઓ ગુસ્સે થઈ ધિ-ક્કારવા લાગ્યા. કોઈ પથ્થર, અને કોઈ લાકડીઓ ફેંકવા લાગ્યા. આ વખતે મહંમદ સાહેબને તેઓએ મારી નાખ્યા હોત, પણ તેના કાકા અમુતાલિબે લોકોને સમજાવી, તેમને બચાવી લીધા. કુરેશી જાતના આરબો આટલો વ-ખત તેની આબડ્—ઉપર હુમલો કરતા હતા. તે હવે તેના અંગ ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા. જ્યારે કાબતુલ્લા મંદિરની મૂર્તિઓની નિંદા કરી, ત્યારે પણ લોકોએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. તે વખતે તેઓ ગુંગળાઈ ગયા હતા, પણ અમુબેકરે તેમને બચાવી લીધા હતા. મક્કાના આગેવાન આરબો તેને ઉપદેશ આપતા અટકાવવા લાગ્યા, પણ પોતાના મતમાં ઉમેરો થવાથી તે-નનું નહિ માનતાં ઉપદેશ જારી રાખ્યો. કુરેશીઓ તેમની મૂર્ખાઈને હસ-વા લાગ્યા અને નવો ધર્મ માનનારા ઉપર જુલમ ગુજારવા લાગ્યા. તેથી ૮૨ પુરૂષો અને ૧૮ સ્ત્રીઓ મહંમદ સાહેબની આગ્રાથી લાલ સમુદ્ર ઓ-ળાંગી એમિસિનીયામાં જઈને રહ્યા. મહંમદ સાહેબનો એક સગો ઓમર મોટો આબરુદાર અને બહાદુર હતો, તે નવા ધર્મમાં જવાથી મક્કાના કુરે-શી સરદારો વધારે ગુસ્સે થયા. અને તેના સગાઓ જે જાતના હતા, તે જાત સાથેનો સંબંધો વહેવાર તજ દીધા. આ વર્ષમાં અમુતાલિબ ૮૦ વર્ષની ઉમરે અને ખતીજ ૬૪ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યાં. તેથી મહં-મદ સાહેબને મોટો ટેકો જતો રહ્યો.

મહંમદ સાહેબને કુરેશી જાતના આરબો વધારે સત્તાવવાથી તેઓ નાશીને તાઈફ શહેરમાં ગયા. ત્યાંના દેવીને માનનારા લોકોએ તેમનો બોધ સાંભળ્યો નહિ, પણ ઘણું ક્રુર દેવા લાગ્યાથી તેઓ ઘણી મુશીબતે નાશીને મક્કામાં આવ્યા. ત્યાં મંદિરના લોકો નવાઈ આપ્યા.

હતા. તેમાંના કેટલાકે મહંમદ સાહેબને પેગંબર તરીકે માન્યા. મદિનામાં ખ્રિસ્તામી ધર્મ પ્રસરવાથી કુરેશીઓએ મહંમદ સાહેબને જીવથી મારી નાખનારને ૧૦૦ ઉંટ, અને કેટલુંક સોનું ધનામમાં આપવાનું જાહેર કર્યું. મક્કાનો જવરનર અબુસોદીયાન મહંમદ સાહેબનો કટો શત્રુ હતો. તેણે સર્વને એકઠા કર્યા. મહંમદ સાહેબને ખબર પડવાથી અલીને પોતાનો ઝૂંબો પહેરાવી મદિના નાશી ગયા. અલીના લોકોએ તેને પેગંબર તરીકે માન આપ્યું. પછી ત્યાં અબુ બેકર; વગેરે તેમને આવી મળ્યા. મહંમદ સાહેબ મક્કાથી મદિના ઈ. સ. ૬૨૨ તા ૧૨ મી જુલાઈના દિવસે નાશીને આવ્યા. ત્યારથી હીજરી સન ચાલુ થયો છે.

વેરના આવેથી શસ્ત્રનો ઉપયોગ:—મહંમદ સાહેબના પ્રાણ લેવાનો તમામ મક્કાવાસીઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. મહંમદ સાહેબ આટલો વખતતો ઘૈરે રાખી ઉપદેશ કર્યા જતા, નિવૃત્તિ વાસને ધન્યતા અને નમ્ર વચનોનો ઉપયોગ કરતા હતા. શિષ્યોને પણ કહેતા કે;— “ધર્મનો ફેલાવો કરવામાં ખુદાએ શસ્ત્રને બદલે વચનોનો જ ઉપયોગ કરવાની મને આજ્ઞા કરેલી છે.” આવો તેમનો પ્રથમ નિશ્ચય હતો. પણ શત્રુઓએ તેના સોળતીઓને દુઃખ દેવા માંડ્યું, અને તેના પોતાના પ્રાણ લેવાને ધાર્યું. ત્યારે તે હઠે ભરાઈ, તેનામાં આરબ દાખત્ર વેર ઉપજ્યું. એ બે કારણોથી તેણે ઉશ્કેરાઈ શૂરા આરબો જેઓ જંગલમાં રહી અહીંથી તહીં ભટકી ફરનારા અને લૂટફાટ કરી પેટ ભરનારા જંગલી લોકો જેને વહાલો રજુ સંશ્રામ, તે ઉપાય કામે લગાડ્યો. નરમાસને બદલે જળરજ્જી કરી તલવાર ચલાવી, ને તાબે કરવા ધાર્યું, અને તે વળી “ખુદા તરફથી જાહેર થયેલું ફરમાન જણાવ્યું! તેમજ આ લડાઈમાં મરનારને સ્વર્ગ મળશે અને આશ્વરા પરજુશે. એવું સમજાવ્યું.” તેથી આરબો જેને હમેશાં લૂટ કરવાની ટેવ હતી, તે તેની ઇચ્છાને ઉત્તેજન આપનારું હતું, તલવાર ચલાવી લૂટફાટ કરવાનું જાહેર થયેલું સાંભળી, લૂટની લાલચે ટોળાખંધ જંગલી લૂટારા લોકો એકઠા થયા. તેમને હથિયાર બંધાવ્યાં. પોતાના આગલા વેરનો બદલો લેવા, મક્કા શહેરના કુરેશી લોકોની વેપારની ચીજો ઉંટ ઉપર ભરીને આવતી હતી, એ વજુજરોને લૂટાવી. તે પછી કુરેશીઓ ઉપર ત્રણ હુમલા કર્યા, પણ તે નકામા ગયા. તેથી તેના કેટલાક સાથીઓ તેના પેગંબરી દાવો ના કબૂલ કરી નાશી ગયા.

મહંમદ સાહેબે એવો હુમલો “રમજાન ના પવિત્ર મહિના દિવસોમાં કર્યો. આ પવિત્ર દિવસોમાં આરબોને પરસ્પર લડાઈ કરવાની મૂળથી

જ મનાઈ ચાલી આવતી હતી. તેમ છતાં મહંમદ સાહેબે વેપારની વણ-
જાર લૂટાવી, ૧ માણસને જીવથી માર્યો અને અનેકને કેદ પકડ્યા હતા. આ
પવિત્ર દિવસમાં સલાહ સંપ રાખવાનો નિયમ તોડ્યાથી મદીનામાં મોટી
હોહા થઈ હતી. કામ ઘણું બગડી ગયું, મહંમદ સાહેબ ઘણા ગભરાયા,
પણ યુક્તિથી લોકોને સમજાવી શાન્ત કર્યા. પણ કેટલાક તેની વિરુદ્ધ થઈ
શરૂને મળી ગયા.

મહંમદ સાહેબે ફરી આરબોને લૂટની લાલચ આપી ઉત્કર્ષ્યા. અને
મક્કાના વડા હકેમ અમુસેશિયાનની ૧૦૦૦ એક હજાર ઉંટની વણજાર
લૂટાની હતી, થોડીઘણી વણજાર મક્કામાં આવી હતી, તો પણ અમુ સોશિયાનને
ઘણું તુકશાન થયું હતું. તે વખતે લડાઈમાં બંને પક્ષના યુવાન સગાઓ મરણ
પામ્યા હતા. અરબસ્તાનની ભૂતિ પૂજક જંગલી જતો લૂટની લાલચથી ધસ-
લામ ધર્મમાં વટલીને મહંમદ સાહેબની સરદારી હેઠળ એકઠા થવા લાગ્યા
મદીનામાં તેમની સત્તા વધવા લાગી હતી. આ જોઈ કુરેશી આરબો મક્કા-
થી ત્રણ હજાર માણસોનું સૈન્ય લઈ આવ્યા. ઓહુદ પહાડ પાસે મોટી
લડાઈ થઈ, તેમાં મહંમદ સાહેબની હાર થઈ. તેથી આરબોની કેટલીક જ-
તો અને યાહુદીઓ તેના પેગંબરી દાવાને ના કબૂલ કરી સામે થયા. કેટ-
લાક સોબતીઓ ગુસ્સે થઈને માડું બોલવા લાગ્યા. મહંમદ સાહેબે તેમને
શાન્ત પાડવા અનેક યુક્તિઓ કામે લગાડી. જે યાહુદીઓએ પેગંબર તરી-
કે માન્યા નહિ, તેના ઉપર હુમલો કર્યો હતો.

કાબતુલ્લા મંદિરની ભૂતિઓ અને ઘોરોનો નાશ;—મહંમદ
સાહેબ ૪૦૦ (ચારસો.) વીંણી કાઢેલા સાથીઓને લઈ, ઇ. સ. ૬૨૮માં
યાત્રા—હજને બહાને મક્કા ગયા. પણ કુરેશીઓ અંદર પેસવા દીધા નહિ. તે-
થી પાછા મદીના આવ્યા. પછી તેમણે મોટી હિંમત કરી, દેશ દેશાવરના
રાજાઓ અને સરદારોને કાગળો લખી મોકલ્યા કે;—તમે સૌ એક અલ્લા
અને પેગંબર મહંમદને માનો.” આ ફરમાનોનો કાગળ ધરાન વાળાએ ફાડી
નાખ્યો. કુસ્તંતુનીયા વાળાએ સખત રદીઓ લખી મોકલ્યા. કેટલાકે
બહાનાં બતાવ્યાં. પણ જે ખાલેદ હિજરી સન ૮ માં સિરિયા જતું હતું,
તે અને જે ઓમરે ઇજિપ્ત જતું હતું, તે એ બંને મહંમદ સાહેબના
માનેતા સોબતી થયા. મહંમદ સાહેબે તેમને મોટી સરદારી આપી. ખાલેદ
ને “ અલ્લાની તરવાર ” એવો ઇલકાબ આપ્યો. આ સર્વની સહાયતા-
થી દશ હજાર માણસનું સૈન્ય લઈને મક્કા આવ્યા. મક્કા વાસીઓ મોડું
સૈન્ય જોઈ લડવાની હિંમત હારી ગયા. કેટલાક લોકો મરવાની બીકથી

તામે થયાં. કુરેશીઓનો મુખી નવો ધર્મ માની ઉગર્યો, પણ ખાલેદે તેનું ૨૮ સાથીઓ ને મારી નાખ્યા. મહંમદ સાહેબે ૪ જળને ફાંસીએ ચડાવ્યા એ રીતે મક્કા સહેલાઈથી તામે થયું. મહંમદ સાહેબે ઉંટ ઉપર બેસી કાબતુલ્લા મંદિરની સાત પ્રદક્ષિણા કરી અને તેના સાથીઓએ તેમાંના દેવની મૂર્તિઓનો અને ઘોરેનો નાશ કર્યો. મક્કા તામે કર્યા પછી એક પ્રાંત સિવાય આખા અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામી ધર્મ મનાવ્યો.

મહંમદ સાહેબનો દેહ ત્યાગ;—હજરત મહંમદ સાહેબને એક ચાહુદણે ઝેર આપ્યું હતું. તેની તરત ખબર પડી જવાથી ઘણા ઉપાયો કર્યા, પણ કંઈક અસર રહી જવાથી માથામાં દરદ ઉત્પન્ન થયું. તેની સખત પીડાથી ઇ. સ. ૬૩૨ માં આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો.

ગુણદોષ;—હજરત મહંમદ સાહેબ રેણીમાં સાદા હતા. ધરધોલ કરતા, તકશકિતવાળા, મન હરણુ કરે એવા વાચાળ, ધાર્મિક, ધ્યાની અને મતાગ્રહી હતા. તેમણે પોતાના મનની પ્રેરણા પ્રમાણે જે ખરૂં લાગ્યું તે સાચે ભાવે જણાવ્યું. તેણે જે ધર્મનો બોધ કર્યો, તે ચાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ—મતોમાંથી પોતાને જે સાર લાગ્યું, તે લઈને કર્યો કહેવાય છે. તેનો પ્રથમ શસ્ત્ર વાપરવાનો બોધ નહોતો—પ્રથમ તો નિવૃત્તિ વાસને ઇચ્છનારા હતા, પણ બ્યારે તેના જાતભાઈઓએ તેના પ્રાણ લેવા ધાર્યો, ત્યારેજ વેર ઉત્પન્ન થતાં—હડે ભરાઈ તલવાર વાપરવાના નિંદિત ગણાતા ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા. તેઓ બુદ્ધિમાન અને સારી સ્મરણશક્તિવાળા હતા.

કુરાનગ્રંથ;—હજરત મહંમદ સાહેબ જે જે ધર્મનીતિ અને વ્યવહારનો બોધ આપતા હતા, તે તેના સાથીઓ લખી લેતા હતા. તેનો પાછળથી સંગ્રહ કરીને જે ધર્મ ગ્રંથ બનાવ્યો તે કુરાન નામે પ્રસિદ્ધ છે.

હરિક પેગંબરો;—હજરત મહંમદ સાહેબ સામે બીજા ત્રણ હરિક પેગંબરો ઉભા થયા હતા, તે નીચે પ્રમાણે.—

[૧] અલઆસીયા; [૨] મોસાહ લામા, અને [૩] સીજજ નામે સ્ત્રી એ ત્રણ હતાં. એ સર્વમાં મોસા ઈલામા તો હજરત મહંમદ સાહેબની જીંદગી સુધી જખરો હરિક પેગંબર હતા. તે મહંમદ સાહેબના મરણ પછીપોતાના પંથવાળાઓની મદદથી ચઆમામા પ્રાંતનોહકેમથયોહતો.

ઇમામ—ખલીફા;—હજરત મહંમદ સાહેબને પુત્ર ન હતો. તેથી તેનો ખરો વારસ તો તેનો ભત્રીજો અલી હતો. વળી તેની સાથે હજરત મહંમદ સાહેબે પોતાની પુત્રી ફાતમા બીબીને પોતાના એ ભત્રીજા સાથે પરણાવી હતી. તેને હુસન અને હુસેન એ બે પુત્રો થયા હતા. બન્નારે

હજરત મહંમદ સાહેબ દેવલોક થયા ત્યારે તેમની કેટલીક સ્ત્રીઓ જીવતી હતી. તેમાં આયસા નામે સ્ત્રીએ પોતાના ધર્મની પ્રજ્ઞને જણાવ્યું કે;—મારા પિતા અબુબેકરે સર્વ અધિકાર ચલાવેલો, એવું હજરત મહંમદ સાહેબ પોતાના અંતકાળના પ્રસંગે જણાવી ગયા છે. આ વાત પ્રજ્ઞએ માની અને અબુબેકર ખલીફા થયા, તેથી અલીનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. બીજી સ્ત્રી હાફસા ના પિતા ઉમ્મર ને મહંમદ સાહેબે મોટા સરદારની જગ્યા આપી હતી. તેણે પોતાની સરદારી ઉસમાનને આપી. તેથી ઉસમાન ખલીફા થયો. અને અલીનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. ઉસમાનને અબુબેકરના પુત્રે માર્યો, તે પ્રસંગે તેણે પોતાની સરદારી અલીને આપી હતી. આ ઉપરના હેવાલથી ઇસલામી—મુસલમાની ધર્મમાં પાછળથી શીયા અને સુન્ની એવા બે પક્ષ પડી ગયા છે. સુન્ની મુસલમાનો—અબુબેકર, ઉમ્મર અને ઉસમાન ને ઇમામ તરીકે માને છે. શીયા મુસલમાનો તેમને ઇમામ તરીકે કબૂલ નહિ રાખતાં—અલીને પહેલો ઇમામ અને બીજા અલીયાર મળી બાર ઇમામ ગણે છે. હજરત મહંમદ સાહેબને થઈ ગયા ને આજે ૧૨૮૬ વર્ષ થઈ ગયાં છે.

ધર્મસિદ્ધાંત;—સર્વ વ્યાપક ખુદા એક છે, તે અદ્વૈત જ્યોતિસ્વરૂપ છે, તે અવતાર લેતો નથી, ખુદાની જ્યોતિના કિરણોથી આ રુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે. ખુદાની જ્યોતિ આપણા શરીરમાં વ્યાપેલી ચૈતન્યની જ્યોતિને મળતી છે. તે આપણા શરીરમાં પોતાના નુરના સામર્થ્યથી બિરાજ્યા છે, તેજ નુરની કૃતિથી આપણા શરીરનો વ્યવહાર ચાલે છે, તો પણ ખુદાએ આપણા શરીરના આત્માને ઉત્પન્ન કર્યો છે. આત્માથી અંતઃકરણ, અંતઃકરણથી સર્વ કાયા પ્રગટી અને કાયાથી આખી ખલક થઈ, તેથી કહે છે કે આ ખલક ખુદાનાનુર-તેજથી પેદા થઈ. આ નુર સર્વત્ર ચમક્યા કરે છે, એ ચમકારાથી સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, વીજળી, અગ્નિ, આદિ પ્રકાશે છે. તેનુર સર્વત્ર વ્યાપક છે, બંદગી કરવાથી તે પ્રસન્ન થાય છે. તેને પ્રસન્ન કરવા માટે પવિત્રતા, શુદ્ધતા, સત્યતાને નેકી રાખવી પડે છે. તે સર્વત્ર એકજાતી, છતાં સર્વની વાત જાણે છે. એવો સર્વ શક્તિવાન અને સંપૂર્ણ છે. જે કુશાનના ધરમાન પ્રમાણે ચાલે છે, તે સ્વર્ગને પહોંચે છે. બંદગીનો રસ્તો બતાવનાર પેગંબર છે. એમાં મહંમદ પેગંબર આખર જમાન એટલે છેદસ પેગંબર છે. તેના પહેલા ચાર ખલીફા (પેગંબર) થયા. તેને આસાહાબ એટલે પેગંબરના મિત્ર કહે છે. સત્ય બોલવું, ચોરી, ખુન, વ્યભિચાર, અધર્મ, અન્યાય, અસત્ય, અને માદક પદાર્થ—નીશાવાળી ચીજનો ઉપયોગ આ સર્વ કરવાની મના છે. સર્વ જીવોપર દયા રાખવી, સર્વપર બાધ પ્રમાણે સ્નેહ રાખવો, બ્યાજ નખાવું, માંસ મદિરાનો ત્યાગ કરવો. નિત્ય પાંચ વખત

નમાજ પઢવી, દાન કરવું, રોજા રહેવું, સ્વચ્છતા, અને પવિત્રતા રાખવી. કલમે પઢવો, નઠારા અને અપવિત્ર વિચારો દૂર કરવા; ઇત્યાદિ.

ક્રિયાકર્મ;—લોકોને ધર્મમાં આસ્તા રાખવા માટે પીર, પેગંબર અને ફકીરોના ચરિત્રો તથા ચત્તકારોથી ભરેલાં પુરાણની માફક ગ્રંથો લખેલા છે તે વાંચવામાં આવે છે. કલમે આ પ્રમાણે પઢાવે છે—અશહુદો અ-નલાઘલાહામદલદલા મોહમ્મદુન રસલુલલા: ” અર્થ—હું માન્ય કરું છું કે, પરમેશ્વર સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી. અને મહંમદ પરમેશ્વરનો પેગંબર—સદેશો લાવનાર છે. ” કંઈપણ શુભ કાર્ય કરતી વખતે—“ બિ-સ્મલ્લા રહિમાન રહિમ ” અર્થ—“ પરમદયાળુ પરમેશ્વરને સર્વ અર્પણ થાઓ. ” આ વાક્ય પ્રથમ બોલે છે. પીર, પેગંબર, અને ફકીરોનાં માને છે. તેમની કબર કે દરેક માને પુણ્ય, ધૃત્ય; અને દીપ: વગેરેથી પૂજે છે. અને માને છે; તથા નાળીએર વધારે છે, વગેરે આ ક્રિયા કર્મ મૂર્તિ પૂજા-વાળાનાં જેવા છે. મંત્રતંત્રને માને છે, મક્કાના કાબતુલ્લા મંદિરની તરફ જોઈને નમાજ પઢે છે. કાબતુલ્લાની નીચે “ મન્મ ” નામે પવિત્ર ગણા તો કહે છે, તેના પાણીથી યાત્રા-હજ કરનારાઓ નાહીને પોતાને પાક-પવિત્ર થ-યેલા સમજે છે, અને એ કૂવાનું પાણી વાસણમાં ભરીને દેશ વિદેશ લઈ જાય છે. હજ કરવા આવેલાઓ મક્કા માંહેલા કાબતુલ્લા મંદિરની પ્રદક્ષિણા વેળાએ ભક્તિપૂર્વક પાક-પવિત્ર ગણાંતા કાળા પથ્થરને સાતવાર ચૂંમે છે.

ધર્મ વિચાર;—આ ધર્મવાળા પુનર્જન્મને માનતા વશી, કયામત-દનસાધને દિવસે મરણ પામેલા સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને એકજ વખતે ખુદા જીવતા કરી દનસાદ કરશે. સારાં કામ કરનારીઓને ખુદા પોતાની પાસે શાખશે, અને નઠારાં પાપી કર્મ કરનારાઓને નર્ક પીડા ભોગવાવી નાશ કરશે. મનુષ્યનો આત્મા બીજાં પ્રાણીઓના આત્મા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. શીયાપંથી—બોજ, વોહોરા આદિ પુનર્જન્મ અને હશ્વર અંવતાર લે છે એવું માને છે. આ ધર્મના લોકો—નર્કને દ્રોજ્ય કહે છે, તેનો ઉપરી સેતાન છે, તે મનુષ્યને નઠારી બુદ્ધિ પ્રેરે છે. સ્વર્ગને—જનત કહે છે. બંદગી કરનાર સ્વર્ગમાં ખુદા પાસે રહે છે. તેઓ—પરમેશ્વરને—અક્ષા, હુકતાંલા, મૌલા, ખુદા, ફરીમ, અને બાહેદ; ઇત્યાદિ કહે છે. કુરાનને—કિતાબ મંજીદ અ-યવા કલામુહાં કહે છે.

ધર્મ વિલાગ;—આ ધર્મમાં શીયા અને સુન્ની એવા બે મુખ્ય બેદ છે. તે સિવાય—વાહબી, સુરી, ઇત્યાદિ ઘણા મત-પંથો મતબેદ અને ક્રિયા કર્મથી ખુદા પડેલા છે. પરંતુ તે સર્વ હજરત મહંમદ સાહેબને પેગંબર તરીકે માને છે. આ સર્વ મહંમદ સાહેબની મહત્તા દર્શાવે છે. ધન્ય છે તેમને!!!

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ખગોળ વેત્તાઓ.

ભાસ્કરાચાર્ય.

ભરતખંડના આ પ્રસિદ્ધ ખગોળવેત્તા અથવા જ્યોતિષી ભાસ્કરા-
ચાર્ય નિજમના રાજ્યમાં સિંહાદ્રિપર્વત પાસેના બેદર ગામમાં
શકે ૧૦૩૬ માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ મહેન્દ્ર
હતું. તેઓ જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ હતા. ત્રણ વેદ બણેલા અને શ્રીમદ્, સ્માર્ત
કર્મમાં કુશળ હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ જ્યોતિષ વિદ્યાના મોટા
આચાર્ય હતા. તેમણે પોતાના આ પુત્રનાં ઉત્તમ લક્ષણ જોઈને તેનું નામ
ભાસ્કરાચાર્ય પાડ્યું હતું.

ભાસ્કરાચાર્ય આશ્વાવસ્થામાં પોતાના પિતાની પાસે ગણિત, મુદ્દર્ત-
ગ્રંથ, સિદ્ધાંત ગ્રંથ, વેદ અને બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો.
તે મહાવિદ્વાન, બુદ્ધિવાન, તેજસ્વી અને શોધક હતા. તેઓ સર્વ
વિદ્યામાં એટલા તો પ્રવિણ થયા હતા કે, તેમનામાં શાસ્ત્રો ઉપર
ગ્રંથો લખવાની મહાશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેમણે શાલીવાહનશકે
૧૦૭૨ માં સિદ્ધાંત શિરોમણી નામનો મહાન ગ્રંથ રચીને બહાર
પાડ્યો હતો. એ ગ્રંથ બે ભાગમાં છે. એક ગોળાધ્યાય, અને
બીજા ગણિતાધ્યાય, ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૧૫૨ માં એટલે શકે
૧૦૭૫ માં તેમણે ગણિતનો બીજો ગ્રંથ રચ્યો. તે પોતાની પુત્રી લીલા-
વતી કે જે ગણિત વિદ્યામાં ઘણી કુશળ હતી. તેને અર્પણ કરીને તેના
જ નામ ઉપરથી એ ગ્રંથનું નામ લીલાવતી પાડ્યું. આગણિતનો ગ્રંથ
ઘણો જ ઉત્તમ છે. તે પ્રથમ અંગાળામાં છપાયો હતો. ત્યારપછી બીજા-
ગણિત નામે ત્રીજો એક ગણિતનો ગ્રંથ તેમણે રચ્યો છે. લીલાવતી અને
બીજાગણિત એ બંને ગ્રંથ સિદ્ધાંત શિરોમણીના ઉપોદ્ધાતરૂપ છે,
બ્રહ્મગુપ્ત નામે પંડિતે બ્રહ્મસિદ્ધાંત નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં તેણે તેના
૧૨ અને ૧૮ માં અધ્યાયનો વિષય લીધો છે. ડાકટર ટેલર સાહેબ
પાસે હસ્ત લિખીત એક ગ્રંથ છે, તેમાં લીલાવતીમાં જે વિષય કહેલા છે,
તેની સિદ્ધતા આપી છે. એ સિદ્ધતાને ઉદાહરણ કહે છે. એ ગ્રંથ પણ
ઘણું કરીને ભાસ્કરાચાર્યજ રચ્યો કહેવાય છે.

ભો હોમ એવું લાગે છે. ધનેશ્વર દેવજ્ઞ નામના એક પંડિતે લીલાવતી ગ્રંથ ઉપર ટીકા કરી છે, તેને લીલાવતી. ભૂષણ કહે છે ગંગાધર પંડિતે પણ લીલાવતી ગ્રંથ ઉપર ટીકા કરી છે, તેને અમૃતસાગર કહે છે. આ પંડિત જંબુધરનો રહીશ હતો. એ જ્યોતિષમાં ધણો કુશળ હતો. રંગનાથ, સૂર્યદેવ, અને ગણેશ નામના પંડિત એ ત્રણેએ લીલાવતી ગ્રંથ ઉપર ટીકા કરી છે.

ભાસ્કરાચાર્યે સૂર્યસિદ્ધાંત નામે ગણિતનો એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેના પર રંગનાથ નામના વિદ્વાને ગુણાર્થ પ્રકાશિકા નામે ટીકા કરેલી છે. તેમજ નૃસિંહગણક અને ભૂધર વિગેરે વિદ્વાનોએ પણ તેના ઉપર ટીકા કરી છે. એ સિવાય તિથિતત્ત્વ નામે ફળ ગ્રંથ અને જ્યોતિષ તત્ત્વ નામે સિદ્ધાંત ગ્રંથ પણ ભાસ્કર ચાર્યેજ રચેલા છે.

આર્યાવર્તમાં પ્રથમ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર વિષે મહાત્મા પરાસર-ઋષિએ અમુક વિચારો આપ્યા હતા. ત્યારપછી વિરાટમુનિએ કેટલીક શોધ કરી પુસ્તકો રચ્યાં. તેના ઉપર એ મુનિના વિદ્વાન પુત્રે ટીકા કરીને તેમાં વૃદ્ધિ કરી. મહાત્મા વેદવ્યાસે પણ એ વિષે થોડુંક લખ્યું છે. ભૃગુઋષિ એ પણ ભૃગુસંહિતા નામે જ્યોતિષનો ધણો ઉત્તમ ગ્રંથ રચેલો છે. ભૃગુઋષિ મહાન ખગોળવેત્તા થઈ ગયેલા છે. હિંદમાં ખગોળ-જ્યોતિષ શાસ્ત્રના મુખ્ય ત્રણ મત ચાલે છે. (૧) પુરાણમત, (૨) જૈનમત, અને (૩) સિદ્ધાંતમત. પુરાણમત વ્યાસે સ્થાપ્યું. જૈનમત યુદ્ધસત્ર ઉપરથી ચાલે છે. અને સિદ્ધાંતમતના આચાર્ય ભાસ્કરાચાર્ય છે.

ભરતખંડમાં જ્યોતિષવિદ્યા પ્રાચીન કાળથીજ ચાલી આવે છે, તે ઉપરના લેખથી જાણવામાં આવશે. જ્યોતિષવિદ્યામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર ગ્રહણ અમુક વખતે થશે, એવું જણાવેલું છે. છતાં તેમાંનાં ગણિત કાળે કરીને બરાબર મળતાં નહિ. તેમાં થોડી પળનો ફેર પડી જતો; કેમકે પ્રાચીન ગ્રંથોને ફરી બરાબર તપાસી શકે એવો કોઈ વિદ્વાન થયો નહોતો. ન્યારે

(૧) પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે. આ વિષે ઇસ્વીસનના પાંચમાં સદ્કામાં થઈ ગયેલા “ આર્યભટ્ટ ” નામે પંડિતે પોતાના ગ્રંથમાં લખ્યું છે. આ વાત યુરોપખંડમાં પ્રખ્યાત પંડિત “ ગાલેલીઓ ” એ પૃથ્વીના ફરવા વિષેનું મત જાહેર કર્યું, તે પહેલાંની છે. પૃથ્વી વાતા વરણથી વેષિત છે. એ વિષે “ ભાસ્કરાચાર્ય ” પોતાના “ સિદ્ધાંતશિરોમણી ” ગ્રંથમાં લખ્યું છે. તેમ મેઘની ઉત્પત્તિનું ખરું કારણ મહાપંડિત “ કાલિદાસ ” ને પણ માલુમ હતું.

ભાસ્કરાચાર્યે વ્યાખ્યાન કરેલું પોતાના અખંડ ઉદ્યોગ અને અપૂર્વ કૃતિઓના અદ્વિતીયતાથી. અધ્યાત્મિકતાની સારી રીતે અવલોકન કર્યું. પછી તેમાં અધિક કેમ્બુ કરવા જેવું તેમને લાગ્યું, તેટલું નવીન ગણિત કરીને તેમણે સિમ્બલ આધારે એક એક સમયે હાલની માફક દુર્ભિન્ન જોવાં કાંઈ પણ સાધનો ન હોતા. તેથી ગ્રહો તથા નક્ષત્રોનો વેધ તેમને વાંસની ભૂંગળા વડે કરવો પડ્યો હતો. આવી વાંસની નળીકા વડે તેણે ગ્રહો વગેરેનો શોધ કર્યો, એ શું થોડા આશ્ચર્યની વાત છે? ! તેણે એજ સાધન વડે ગ્રહની ઉંચાઈ, લંબાઈ, આકાર, પરિભ્રમ, અને પૃથ્વીનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ સર્વ વાતો પોતાના બુદ્ધિ બળના પ્રસાદથી શોધી કાઢેલ છે. તથા તેમણે કરેલું ગણિત, પૃથ્વીનો આકાર, અને ગ્રહણ વિગેરે વિષે જે જે સિદ્ધાંત તેમણે લખેલા છે, તે અર્વાચીન કાળના સુધરેલા અંગ્રેજોના સિદ્ધાંતો સાથે કેટલીક વાતે ખરોખર મળતા આવે છે. એ ઉપરથી તેમની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિની ખાતરી થઈ શકે છે.

ભાસ્કરાચાર્યેના એવો સિદ્ધાંત છે કે;—પૃથ્વી ગોળાકાર અને નિરાધાર છે તથા એ સૂર્યની પાછળ પ્રેરે છે. ગ્રહણ જે થાય છે તે પૃથ્વી અને ચંદ્રની છાયાથીજ થાય છે. વળી એ સમર્થ શોધક પુરૂષે એજ શોધવું છે કે, પૃથ્વીને બોહ સુબંકની પેઠે આકર્ષણ શક્તિ છે; તેનાવડે પૃથ્વી સર્વ પદાર્થોને પોતાની પાસે ખેંચી રાખીને પડવા દેતી નથી. એજ કારણથી કોઈ પદાર્થ ઉંચે ફેંકીએ, તે પાછો પૃથ્વી ઉપર આવી પડે છે. તેના એજ સિદ્ધાંત ઉપર બૌદ્ધ અને જૈન મતના કોઈ પંડિતે એવી રીતે હાથું કે પૃથ્વી આકાશમ નિરાધાર છે. માટે એ સદા અવકાશમાં પડતી જાય છે. તેને ભાસ્કરાચાર્યે જવાબ આપી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, પૃથ્વીને સધળે ઠેકાણેથી સગ્રમું તેના કરતાં મોટા પદાર્થોનું આકર્ષણ છે, તેથી પૃથ્વી ક્યાએ પડતી નથી. જે પૃથ્વી અવકાશમાં પડતી જતી હોત, તો પૃથ્વી ઉપરથી એક બાણ છોડીએ તે પાછું પૃથ્વીપર આવવુંજ ન જોઈએ, કેમકે પૃથ્વી અને બાણ એ બંનેનો સ્વભાવ તમારા કહેવા પ્રમાણે પડતો છે; વળી એમ પણ ન કહી શકાય કે પૃથ્વી ધીમે ધીમે નીચે જાય છે અને બાણ વધારે જલદીથી ઉતરે છે; કેમકે મોટો અને ભારે પદાર્થ જલદી પડે છે. પૃથ્વી સૌથી વધારે ભારે છે માટે તે બાણ કરતાં જલદી નીચે જવી જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. બાણ પૃથ્વી ઉપરજ આવે છે અને પૃથ્વી અવકાશમાં પડતી નથી. ઇત્યાદિ પ્રશ્નોત્તર ચલાવી ભાસ્કરાચાર્યે બૌદ્ધ અને જૈન પંડિતોનો મત ખોટો છે એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. તેમણે પૃથ્વીના ગોળપરિધના

૩૬૦ અંશ માની નિરક્ષ દેશ (શુન્ય અક્ષાંશનો દેશ.) લંકા માનેલ છે. લંકાની પૂર્વ પશ્ચિમદિશામાં ક્રમથી ૯૦ અંશ ઉપર યમકોટીનગર તથા રોતકપતન કલ્પી ત્યાંથી ૧૮૦ અંશ ઉપર સિદ્ધપુર માનેલ છે. તેમજ મેરુ (ઉત્તર ધ્રુવ) અને વડવાનલ કિંવા અગસ્તી (દક્ષિણ ધ્રુવ) લંકાની સરખા ૯૦ અંશ ઉપર ઉત્તર તથા દક્ષિણ દિશામાં ક્રમથી છે એવું તેણે કલ્પેલ છે.

લંકામાં ઉભાં રહેતાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ આ બંને તરફ (દ્રષ્ટી મર્યાદાવૃત્તમાં) એક વખતે દર્શન થાય છે, માટે લંકા પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે એટલે સમવૃત્ત ઉપર છે. લંકાની ઉત્તરમાં તથા દક્ષિણમાં ક્રમથી ૨૩૧ અંશ ઉપર કર્કવૃત્ત અને મકરવૃત્ત જેને અયનવૃત્ત કહે છે. તે આવેલા છે. તેની બંને બાજુએ સ્પર્ષી, સમવૃત્તને છેદી આગળ જવાવાળું જે વૃત્ત, તેને ક્રાન્તિવૃત્ત નામ દીધેલું છે. સમવૃત્તમાં ક્રાન્તિવૃત્ત બંને ઠેકાણે છેદે છે, તેનું સંપાત નામ છે. અને તે એકબીજાથી ૧૮૦ અંશ ઉપર છે. લંકાથી ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી સીધી ગયેલી જે પેહેલી રેખા તેનું નામ ચામ્બોત્તરરેખા અગર વૃત્ત છે. એજ પ્રથમ ચામ્બોત્તર ઉપર ઉજ્જન્યની શહેર છે અને તે ભૂપરિધના ૧૬ મા ભાગ ઉપર છે. માટે લંકા અને ઉજ્જન્યની વચ્ચે અંતર ૧૬૫૮ કોશનો ભૂગોળનો પરિધ સમજવો. પરિધ ૪૯૬૭ યોજન એટલે ૧૯૮૬૮ કોશ છે અને વ્યાસ આશરે ૬૩૨૫ કોશ છે. ભૂગોળના ચતુર્થાંશઉપર લોક અરસપરસ ત્રાંસા અને અર્ધઉપરના નીચે માથું ને ઉપર પગ એમ જાળની છાંયા મુજબ ભાસે છે, પરંતુ જેને તેને પોતાનાં પગલાંનીચે પૃથ્વી અને મસ્તક ઉપર આકાશ એમજ અનુભવ થાય છે અને આ સર્વ પૃથ્વીની આકર્ષણ શક્તિથી પડી જતા નથી, એવા પ્રકારનો તેનો મત છે. પૃથ્વી સપાટ નથી પણ ગોળા છે, છતાં સપાટ ભાસવાનું કારણ, પૃથ્વી નિરાધાર છે, લંકા પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં છે, સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહણ ભૂગણાથી થાય છે, તેમજ પૃથ્વીના ભાગોમાં મહાદ્વીપો સમુદ્રો, ખંડ વગેરે વિષે સિદ્ધાંતો તેણે પોતાના સિદ્ધાંત શિરોમણી નામના ગ્રંથમાં દર્શાવેલા છે.

આ નાનકિત સિદ્ધાંતો અને ભારતકરાર્થ વિષે હાલ એક નાનું પુસ્તક થયેલું છે. તે યા. જનાર્દન બાળાજી મોડકે રચેલું છે. તેમાં તેણે જેનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે, તે વાંચવા લાયક છે. ફક્ત તેમાં લંકા ૧૬ અક્ષાંશ ઉપર છે અને સિંહલદ્વીપ માંહેલું કાંડી શહેર એજ લંકાછેત્રેવું કહેલું છે. તે ખરાખર નથી. નવા શોધોને માટે ભારતકાવ્યાર્થના ગ્રંથો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. આ શોધક પુરૂષે જે જે શોધો કરેલી છે. તે તે તેણે પૂર્ણ ક્તિસાહ અને સતત ધ્યોગથી કરેલી

છે. તે અડચણોથી જરા પણ નાહિંમત નહિ થતાં પૂર્ણ ખંતથી અડચણો દૂર કરી પોતાનો ધારેલો હેતુ પાર પાડતા; કેમકે તેના મનમાં આશા અને ઉત્સાહ અખંડ રહેલાં હતાં. જે પોતાના મનમાં આશા અને ઉત્સાહ રાખી ઉદ્યોગ કર્યા કરે છે તે પોતાનાં ધારેલાં કાર્યમાં શ્વેત મેળવે છે. ઉદ્યોગી પુરૂષોએ ઉત્સાહથી કામ કરવાની ટેવ પાડવી. તેમ કરનારની ધારણા પાર પડે છે, અને મનની ટૂંતી સુખદ થાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે આવાજ પ્રકારના ઉદ્યોગથી શોધો કરેલી છે. પોતાની પાસે યંત્રાદિ કાંઈ પણ સાધનો નહિ હતાં પણ તેણે જે જે શોધો કરેલી છે તે વિષે તેણે પોતાના ગ્રંથોમાં સર્વ સર્વ વાતો જણાવેલી છે. તે અનેક સાધનવાળા અંગ્રેજ શોધકોનાં મત સાથે મળતી આવે છે. એપરથી તેની પ્રખળ બુદ્ધિ અને અઘોષિક કલ્પના શક્તિ પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.

ભાસ્કરાચાર્ય વિષે એવું કહેવાય છે કે, સૂર્યનારાયણે જૈન બૌદ્ધ, વગેરે નિરિશ્વરવાદિ નાસ્તિકમત પંથનું ખંડન કરવા સારૂ, નિંબાર્ક રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો હતો. જેનાથી ચોથા સંપ્રદાય, નિંબાર્ક અથવા નિમાવત નામે વખણવ મત છે તેની પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. એ સમર્થ વિદ્વાને વેદાંત ઉપર નિંબાર્ક નામે એક ભાષ્ય રચેલું છે. તેમણે સુશોભિત દેવાલયો બાંધી તેમાં રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિનું સ્થાપન કરી તેની ઉપાસના અને ભક્તિ કરવાનો ખીજ આચાર્યોની પેઠે મનોરંજન સંપ્રદાય ચલાવ્યો. એવા ભદ્ર પુરૂષોના દીર્ઘ પ્રયત્નથી મૂળ આર્યધર્મનું ખીજ આર્યાવત્તમાં રહ્યું. એના મતના પુરૂષો ગોપીચંદનનું ઉભું તિલક કરી તેમાં મધ્યે કાજો ગોળ ચાંદ્રો કરે છે. એ મહાપુરૂષે પાંસઠ વર્ષની ઉંમરે બેદરમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો. એ ખગોળ અને ગાણિત વગેરેની શોધ તથા સત્યધર્મનો સંપ્રદાય ચલાવી જગતમાં અમર નામના રાખી ગયા છે.

વરાહ મિહિર.

ભારતવર્ષના આ પ્રાચીન ખગોળવેત્તા ઉજ્જયિનીના પદ્મભ
ભંજન મહારાજ વિક્રમના દરબારમાં “ નવરત્ન ”
પંડિતોમાંનો એક હતો. તેના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ
હતું. તેઓ જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ હતા અને કાપિત્થ નામે ગામમાં રહતા હતા.
તેઓ સૂર્યોપાસક હતા. તેનીજ કૃપાથી વરાહમિહિર જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ધણો
પ્રવિણ થયો હતો. તે ધણો બુદ્ધિશાળી અને શોધક હતો. તેના વિચાર
એટલા બધા તો ગંભીર હતા કે, એ સમયના લોકો તેના બહુજ વખાણ
કરતા અને માન આપતા હતા. તે ધણો વખત વિક્રમરાજની સભામાં રહેતો
હતો. તેને સિદ્ધાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એટલું બધું હતું કે, એ સમયમાં
તેના જેવો એ વિદ્યામાં કુશળ પુરુષ બીજો કોઈ નહોતો.

વરાહમિહિરે પણા ગ્રંથ લખ્યા છે. તે પૈકી પહેલો ગ્રંથ કરણ
તે ધણું કરીને પંચાસદ્વાંતકા નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમાં પાંચ મિહિર છે.
કેટલાક તેને પદ્મપંચાશતી પણ કહે છે. તેમાં મેષાદિ આર શશિઓના
ભાવ, પ્રસ્થાન, સુદર્શન, કામનો આરભ કરવાનો દિન શુદ્ધિ, ચોરનો પતો
લગાડવો, અને તેની જાત, વર્ણ વગેરે કહેવાની વિદ્યા, ઇત્યાદિ રિપયો છે.
બીજો ગ્રંથ હોરાશાસ્ત્ર. તેના ત્રણ ભાગ છે. (૧) જાતક અથવા જૂહ-
જાતક તેના ૨૬ અધ્યાય છે. તેના ઉપર ઉત્પલબદે જગમ્યદ્રિકા નામની
મોટી નિરતીર્ણ ટીકા લખી છે તેમજ મહિર બદે પણ તેના ઉપર ટીકા
લખી છે. ( ) યાત્રિક અથવા યાત્રાનિબંધ—તેમાં પ્રભ, તિથિ, તિથિ-
બળ, વાંચળ, નક્ષત્ર, દિવસ, ગ્રહભેદ, અને લગ્નનિશ્ચય, ઇત્યાદિ જૂહાં જૂહાં
પ્રકરણો ૨૧ અધ્યાયમાં છે. (૩) વિવાહપટ, અને છેલ્લો ગ્રંથ— જૂહ-
ત્સંહિતા અથવા વરાહમહિર સંહિતા નામે રચ્યો છે. તે ધણું કરીને
આર્યાહંદમાં છે. તેમાં—સૂર્યમંડળ, અને સૃષ્ટિમાંના ચમત્કાર વિષે પ્રબંધ છે.

વરાહમિહિરના ઉપર લખેલા ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે, તે એ સ-
મયમાં મોટો જ્યોતિષી અને શોધક પુરુષ હતો. વરાહમિહિર, જૂદે જૂદે
વખતે આકાશમાં તારા અને નક્ષત્રોનું અવલોકન કરી, મણિત વિદ્યાની
મદદથી સંવત્સરાદિ નિર્માણ કરતો હતો. અતિ પ્રાચીન ઋષિઓના મણિત
પ્રમાણે આકાશમાં જે સાત તારાઓ એક બીજાની પાસે ગુમખા જેવા

દેખાય છે, તે સમન્વૃષ્ટિના તારાને નામે ઓળખાય છે; કેમકે પૂર્વે પ્રશ્ન્ય તે, તે નામના ઋષિઓએ શોધી કાઢેલા છે. જેવા કે;—(૧) કૃતુ, (૨) પુલહ, (૩) પુલસ્ત્ય, (૪) અત્રિ, (૫) અંગિરા, (૬) વશિષ્ઠ, અને (૭) મરિચી. આ તારાઓના ઉદય અને અસ્ત તથા તેઓના ઉપર કહેલાં નક્ષત્રોમાં દેખવાના કાળ, ઇત્યાદિ બાબતોનું વર્ણન વરાહમિહિર સંહિતામાં કરેલું છે. તેમાં તેણે ધણોખરો આધાર યાદવોના ગુરુ મહાત્મા ગર્ગીઆચાર્ય નો લીધેલો જણાય છે.

વરાહમિહિરે એક બીજી અગત્યની શોધ કરીને ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસનો કાળ નિર્ણય કરવામાં મોટી મદદ કરી છે. તે એ કે;—વિક્રમ રાજની પહેલાં ભારતવર્ષમાં ક્યા પ્રતાપી રાજાનો શક ચાલતો હતો, અને તેને કેટલો કાળ થયો. એ વાત તેણે જ્યોતિષશાસ્ત્રના આધારથી સિદ્ધ કરી આપી છે. તે એવી રીતે કે;—મહારાજ યુધિષ્ઠિર ત્યારે હસ્તિનાપુરની ગાદીએ બેસીને રાજ્ય કરતા હતા. ત્યારે મુનિ નામે સપ્ત તારામાનો એક તારો મધ્યા નક્ષત્રમાં દેખાતો હતો. તે તારો એક નક્ષત્રમાં સો સો વર્ષ સુધી રહે છે. તે ઉપરથી વિક્રમાદિત્યના સમયમાં જે વખતે વરાહમિહિરે તે તારાનું અવલોકન કર્યું, ત્યારે તે વખતે તેજ તારો, મધ્યા નક્ષત્ર પધ્ધીના બાકી રહેલા ૧૭ નક્ષત્રમાં દેખાયા પછી ફરીને પુષ્પ તથા અશ્લેષા એ બેક નક્ષત્રોની વચ્ચે દેખાવો જોઈએ. તે પ્રમાણે વરાહમિહિર સ્વામીએ નલિન્દાચંદ્ર (વાસની ભૂંગળી) વગેરેના સાધનવડે તે જગ્યા જોઈને ગણિત કરી યુધિષ્ઠિર રાજાનો શક શોધી કાઢ્યો છે. તેની સત્યતા વિષે કાંઈપણ સંશય નથી.

વરાહમિહિરના જ્યોતિષ સંબંધી સિદ્ધાંતો યુરોપના જ્યોતિષીઓના સિદ્ધાંતો સાથે ધણોખરો મળતા છે. જેવા કે;—ધુમકેતુની ઉત્પત્તિ, તેની સામ્યતા, પૃથ્વી અને સૂર્યની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ કેટલીક બાબતો ખાશ્ત્રાત્ય ખર્ગોળ શાસ્ત્રીઓ ન્યુકેમ અને પ્રોક્ટર વગેરેના મત પ્રમાણે મળતી આપે છે. આ વિદ્વાન પુરૂષ મહારાજ વિક્રમની સભામાં હતા. એ રીતે જોતાં તેને થઈ મયા ને આજે આશરે ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

રાજનીતિ-વીર પ્રધાનો.

ચાણાક્ય.

ભરતખંડના પ્રખ્યાત નીતિવેત્તા-વૃદ્ધચાણાક્ય અથવા ચાણાક્યનીતિ નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા, મહાત્મા ચાણાક્યમુનિ ગાંધાર દેશ (કંદહાર) ની રાજધાની તક્ષસીલા નગરના રહેવાસી હતા. તેઓ જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ હતા. એવું કહેવાય છે કે;—તેઓ જન્મ્યા ત્યારે દાંત ઉગેલા હતા. એ વાત તેમના પિતાએ ગુરૂની આગળ કરી. ગુરૂએ કહ્યું કે એ છોકરો રાજ થશે. ચાણાક્યના પિતાએ વિચાર્યું કે, રાજ્યને અંતે નરક મળે છે. માટે મારો પુત્ર નરકે જાય તે ઠીક નહિ. એમ ધારીને પુત્રના દાંત દાતરડાવતી ધસી નાખ્યા. અને પછી એ વાત ગુરૂને કરી; ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે, હવે એ છોકરો પ્રધાન થશે. પછી તેનું નામ ચાણાક્ય પાડ્યું.

ચાણાક્ય મહાયુદ્ધિવાન, ક્રોધી, અને ધીર પુરૂષ હતા. તેસણે ત્રણ વેદનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ સિવાય—તેઓ રાજનીતિમાં પણ સારું કુશળ હતા. તેમની નાની વયમાં પિતા ગુરૂની જવાથી માતાના આશ્રયે ઉછર્યા હતા. યોગ્યવયના થયા પછી વૃદ્ધ માતાની તેમણે બધી સારી સેવા કરી હતી. મગધ દેશના નંદ રાજ્યો સાથે પ્રથમ તેમને બધો સારો સ્નેહ હતો. પરંતુ પાછળથી તેમના વચ્ચે વર થયું હતું. એ વિશે એક ગ્રંથમાં લખેલું છે કે;—“ યોગાનંદ રાજનો મંત્રી શકટાલ હતો. તે કાષ્ઠ કારણથી રાજનો વધ કરવાનો ઉપાય શોધતો હતો. તેણે એક ક્ષિપ્રે તેણે રસ્તે જતા આ ચાણાક્યને જમીન ખોદવા દીધા. તેણે તેમની પાસે જમીન ખોદવાનું કારણ પ્રશ્ન કર્યું. ચાણાક્યે કહ્યું કે;—મારું કારણ એ છે કે, મારા પગમાં વાગ્યો છે. એ ચાણાક્યે તેમની પાસેના મનમાં આવ્યું કે, આ બ્રાહ્મણ મને એવી અને

કુરનિશ્ચયવાળો જણાય છે. માટે તે યોગાનંદનો વધ કરવાના કામમાં ઉપ-
યોગી થઈ પડશે. પછી તેનું નામ, કામ પૂછીને કહ્યું કે;—

હે બ્રહ્મ તેજ ! નંદરાજને ઘેર ત્રયોદશીનું શ્રાદ્ધ છે. માટે તેમાં પધા-
રવા હું આપને નિમંત્રણ કરું છું. ત્યાંથી તમને દક્ષિણમાં એક લાખ
સુવર્ણમુદ્રા અને પ્રથમ આસન મળશે. માટે મારી સાથે ચાલો. એમ કહી
પ્રધાન તેમને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. શ્રાદ્ધને દિવસે ચાણાક્ય, રાજાને ઘેર
જઈ મુખ્ય આસનપર બેઠો. પરંતુ એ આસન રાજાએ સુખંધુ નામના
બ્રાહ્મણને માટે પ્રથમથી નિર્માણ કરેલું હતું. તેથી ચાણાક્યને એ આસ-
નથી તેની મરજી વિરૂદ્ધ ઉઠવું પડ્યું. આથી તેઓ ધણા ક્રોધાયમાન થયા,
અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, હું જ્યારે નંદરાજનું નિકંદન કરીશ, ત્યારે મારા
માથાની ચોટલી બાંધીશ. આ સાંભળી નંદરાજ ક્રોધાયમાન થયો. તેથી
ચાણાક્ય ત્યાંથી નાશી ગયા.

આ વખતે ચંદ્રગુપ્તને પણ નંદરાજની સાથે વેર થયેલું હતું. ચંદ્ર-
ગુપ્તનો પિતા નંદરાજનો સેનાપતિ હતો. તે ઘણો બુદ્ધિશાળી અને શરવીર
હોવાથી નંદરાજએ તેની અદ્વેષાદ્ધ કરી, તેને તથા ચંદ્રગુપ્ત સુદ્ધ તેના સો
પુત્રોને એક બે ચરામાં પુરી ગુંગળાનીને મારી નાખ્યા હતા. તેમાં માત્ર
એકલો ચંદ્રગુપ્ત જ બચ્યો હતો. તે છૂટો થઈને નંદરાજનું વેર લેવા દેશવિ-
દેશમાં ફરતો હતો. તેવામાં તેને ચાણાક્યનો મેળાપ થયો. ચંદ્રગુપ્ત તેના
પિતાની માફક ઘણો બુદ્ધિશાળી, હિંમતવાન અને શરવીર હતો. તેને ચાણા-
ક્ય જેવો ચતુર અને રાજનીતિમાં સલાહકાર મળ્યો. દેવતા અને દારનો
સંયોગ થયો. તેથી આગ સળગી ઊઠી. તેની જ્વાળા મગધરાજ્યમાં પહોંચી,
અને નંદરાજને દગ્ધ કરી તેનો નાશ કર્યો.

ચંદ્રગુપ્તે મગધ રાજ્યની માદી ઉપર બેસીને પોતાના મુખ્ય પ્રધા-
નમ્ની જગો ચાણાક્યને આપી એ રીતે સોનું અને સુવર્ણ સાથે મળવાથી
મગધ રાજ્ય દિપવામાં લાંબું પણ ખામી રહી નહિ. ચતુર રાજા અને તેના
આ ચતુર પ્રધાને મળીને ઘણી રીતે રાજ્ય ચલાવવા માડું. પરંતુ
નંદરાજએનો ચતુર અને સ્વામીભક્ત પ્રધાન રાક્ષસ નામે હતો. તે
પોતાના સ્વામીના ઘરને એવી રીતે નિષ્કંટકપણે રાજ્ય કરતો એમ શક્યો
નહિ. તેથી તે બીજા રાજાઓને પોતાની મદદમાં લેઈને ચંદ્રગુપ્તની સામે
થયો, પરંતુ ચાણાક્ય જેવા ચતુર પ્રધાનના બુદ્ધિકૌશલ્ય આગળ તે ટકી
શક્યો નહિ. ચાણાક્યે પ્રથમથીજ પોતાના વિશ્વાસુ દૂતોને રાક્ષસ પ્રધાનની
પાસે આકરી રહેવાને મોકલ્યા હતા. તેથી રાક્ષસ પ્રધાન તેઓના દ્વારા જે
કામ કરતો હતો, તે સર્વ ચાણાક્ય જાણી શકતો હતો. પરંતુ રાક્ષસ

તેમાંનું કશું પણ જાણી શકતો નહોતો. કે તેના સેવકો ચાણાક્યના માણસો છે, અને તેઓ તેની ખરાબી કરવામાં તત્પર છે. કયો માણસ પોતાના પક્ષનો છે, અને કયો વિરુદ્ધ પક્ષનો છે, તે જાણવા માટે ચાણાક્યે કેટલાક આપાકુશળ દૂતો કામે લગાડ્યા હતા. તેઓ જૂદો જૂદો વેશ ધારણ કરીને જૂદી જૂદી જગાએ ફરીને લોકોના આચાર વિચાર અને વ્યવહાર જાણતા હતા. એ રીતે ચાણાક્યે ધણીક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રચીને રાક્ષસ પ્રધાનને તેના કામમાં ફાવવા દીધો નહિ. અને છેવટે ચંદ્રગુપ્તને શરણે આવવાની તેને ફરજ પાડી હતી. પરંતુ ધન્ય છે ! ચાણાક્યની નિર્લોભિવૃત્તિ ! તથા તેની કદરદારી ! કે તેણે રાક્ષસ પ્રધાનના ઉત્તમ ગુણોની પરીક્ષા કરીને પોતાનું પ્રધાનપદ ચંદ્રગુપ્ત પાસે તેનેજ અપાવ્યું હતું. ચાણાક્ય જાણતો હતો કે, નંદમંત્રી રાક્ષસ સ્વાર્થશુન્ય ભક્તિને લીધે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરે છે. અને કેવી રીતે પોતાના પ્રભુનું કલ્યાણ થાય, તેનોજ એકાગ્ર ચિંતથી વિચાર કરે છે. એના એવા ગુણોથી મુગ્ધ થઇને ચાણાક્યે પોતાના પ્રતિપક્ષી ઉપર આવો ઉપકાર કર્યો હતો.

ચાણાક્ય જેવો યુદ્ધિશાળી હતો, તેવોજ રાજનીતિમાં કુશળ હતો. તેણે એક લાખ શ્લોકનો નીતિગ્રંથ લખેલો છે, તેને “ચાણાક્ય નીતિ” કહે છે. ચાણાક્યને થઈ ગયા વિષે પાશ્ચાત્ય પંડિતો કહે છે કે તેના જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ કે ૪૦૦ વર્ષની અંદર થયો છે. તેમના એ મત પ્રમાણે તેને થઈ ગયાને આજે ૨૨૦૦ વર્ષ થયાં. પરંતુ તેમનું એ કહેવું શ્રીમદ્ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણાદિ ગ્રંથોના વિરુદ્ધ છે. તેમને થઈ ગયાને આર્યગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૨૦૦ વર્ષ થયાં છે. શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધ ૧૨ માં તેમજ પાણિનીય વ્યાકરણના સમય વિષે નિર્ણય કરતાં સિદ્ધાંત કૌમુદીની સરલા નામે વ્યાખ્યાનના પૂર્વાદ્ધની પ્રસ્તાવનામાં કલકત્તાની સંસ્કૃત પાઠશાળાના વ્યાકરણ શાસ્ત્રના અધ્યાપક તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ એ બાર વર્ષ પહેલાં જે વ્યાખ્યા લખેલી છે, તેના તથા જૈન લોકોના ગ્રંથના આધારે જોતાં, ચાણાક્યે નંદરાજને મરાવીને યુદ્ધિર શક ૧૬૬૩ ના પ્રમાણ નામના સંવત્સરમાં ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો. એ રીતે જોતાં તેને થઈ ગયા ને આજે ૩૩૦૦ વર્ષ થયાં, એવું સિદ્ધ થાય છે.

ટોડરમલ.

આ પ્રસિદ્ધ પુરુષ અકબર આદશાહનો પ્રધાન લાહોરનો વતની હતો. તે જાતે ખતરી-અલ્લક્ષત્રી હતો. કાંઈ વિદ્વાનો તેને કાયસ્થ કે આલ્લણુ જાતિનો જણાવે છે. આપરથી તે કઈ જાતિનો

હતો, તે નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ગમેતેમ હો, પણ તે ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મ્યો હતો, એવું તેના લક્ષણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેના માતાપિતા તેને બાળપણમાં નિર્ધન મૂકી મરણ પામ્યાં હતાં. તેથી સગાંઓને આશ્રયે ઉછરી મોટો થયો હતો. તે તિવ્ર બુદ્ધિનો, ચતુર, ધાર્મિક, નીતિવાન, હિંમતવાન, સાહસિક અને શરવીર હતો. ઉમ્મર લાયક થયે તેને કારકુનની જગો મળી હતી. તે પોતાના બુદ્ધિબળ વડે શેરશાહ મૂરની સત્તા નીચે ઉચે દરજ્જે ચઢ્યો હતો. એ સુલતાને ગફર લોકોના પાહાડી મુલકમાં મોટો મળજૂત પદ્ધતરનો કિલ્લો ચલાવ્યો હતો, તેનો ઉપરી ટોડરમલ હતો. તે કામમાં તેની ખબરદારી, ચતુરાર્થ અને કુશળતા, વગેરે લાયકા જોઈ, તેને શેરશાહે શાબાશી આપી હતી. શેરશાહ સર બંગાલાનો હાકેમ હતો. અકબર ના પિતા હુમાયુનો પરાજય કરીને હિંદમાંથી હાંકી કહાડનાર એજ હતો. બીજા પકાણુ આદશાહે કરતાં, શેરશાહ વધારે સારો હતો; તેણે હિંદુ પ્રજા ઉપર ધર્મની બાબતમાં કાંઈ પણ જૂલમ કરેલો જણાતો નથી. તેણે મુસાદર ખાનાં, રસ્તા, અને વાવ, દૂધા વગેરે નવાંણા બંધાવ્યાં હતાં; એટલુંજ નહિ પણ રસ્તાની બંને બાજુએ ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. આવા ચતુર આદશાહના હાથ નીચે ટોડરમલનું મન બહુ ઢેંગવાયું હતું. તેણે કરી તેની બુદ્ધિ બહુ ખીલી હતી. તે ગણિત, જમીન માપણી અને હિસાબી કામ વગેરેમાં બહુ કુશળ થયો હતો. તેથી કરીને તે આગળ જતાં અકબર આદશાહને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. તેણે અકબર આદશાહની એવી તો ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવી કે, તેને લઈ તેની કીર્તિ અમર થઈ છે.

ટોડરમલને અકબર આદશાહે “ વકીલ-સુલતાન ” અને “ મુશ્વિફ-ઇ-દિવાન ” નો ઇલકાબ આપ્યો હતો. સર એચ, ઇલિયનના મત ઉપરથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, રાજા ટોડરમલ જાતે ખતરી હતો; પણ એલ્ફીન્સ્ટન ફ્રેંચ ઇતિહાસમાં જણાવ્યું છે કે, તે પંજાબનો કાયસ્થ હતો. તેમ કેટલાક ખંડોએ તેને આલ્લણુ જણાવેલો છે. ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં તેને ગુજરાતમાં મરકારી નોકરી મળી હતી. ત્યાં તેને લશ્કરી નાયકનું અને વસુલાત ખાતાનું એ એ કામ સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. પછી તેની બદલી બંગાલામાં થઈ હતી. ત્યાં પણ સાફ કામ કરી બતાવવાથી તેને દિલ્હી

બોલાવી વહરશાહ મનસૂરનો મુખ્ય પેશકાર નીચે હતો. વસુલાત ખાતામાં સુધારો કરવાનું કામ તેણે અહીં આરંભ્યું હતું. મુંબઈ ગુજરાતી પેપરના સને ૧૮૧૮ ના અંક ૨૦ માં જણાવ્યું છે કે, “ભોગલશાહનશાહી દરમ્યાન જમીનની મહેસુલ પદ્ધતિ પળાતી હતી અને તે નામાંકિત આદલ્ય પ્રધાન ટોડરમલે સુધારેલા ધારણે તેને મૂકી હતી. તેણે પ્રથમ જમીન ની ભોજણી કીધી, હરેક કટકાને નંબર આપ્યા. અને પછી હરેક કટકામાંથી રાજ્યને લેવાનો કર તરીકેનો હિસ્સો દરાવ્યો. એ હિસ્સો નીપજની જાત રૂપે ન લેતાં, રાજ્યના ચલણી નાણાંમાં લેવાનું દરાવ્યું હતું. તેણે જમીનનો ભોગવટો ધરાવનારી પ્રજાની માલિકીના સંધળા હકો કાયમ રાખ્યા હતા અને માત્ર બાદશાહ મહેસુલનો માલિક છે, જમીનનો માલિક નથી.” ઈત્યાદિ તેણે નિયમો દરાવ્યા હતા.

રાજા ટોડરમલ ધણો બુદ્ધિવાન, બહાદુર, ધાર્મિક અને નિમકહલાત પ્રધાન હતો. જાતે વિદ્વાન છતાં ધણી લઘાઇઓમાં તેણે બહાદુરી બતાવીને જમ ભેળવ્યો હતો. પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર અને સરદાર અમુલ ફજલ લખે છે કે, “પ્રમાણિકપણામાં, સિધે રસ્તે ચાલવામાં, મરદાખમાં, કામની માહેત-ગારીમાં, અને રાજકારમાર કરવાની શક્તિમાં એના સરખો બીજો નર હિંદુસ્થાનમાં એ વેળાએ નહોતો.”

અકબરને વસુલાત ખાતાનો સુધારો કરવામાં, સૂચનાઓ અને સલાહ આપવા, તેમજ વ્યવસ્થા કરવામાં રાજા ટોડરમલ હતો. આખા રાજ્યમાં તેના નામથી એ જમાબંધી આજખાતી હતી, અને જ્યાં તે હજી ચાલે છે, ત્યાં અઘાપ પણ ટોડરમલની જમાબંધી કહેવાય છે. આજ પણ લોકો કહે છે કે, “એતો ભાગ! ટોડરમલના બાંધેલા નિયમ છે”.

બંગાળના દરેક ખેડુતના ઘરમાં આજે પણ ટોડરમલનું નામ જાણીતું છે.

આ મહાપુરૂષે લક્ષ્મી પરાક્રમ પણ ધણાં કર્યા હતાં. અમુલ ફજલ તેની ધાર્મિકતા વિષે લખે છે કે, “તેને પૈસાની લાલચ જરાએ નહોતી, તે અપવાસ કરવામાં, ત્રત પાળવામાં અને હિંદુ ધર્મના બીજા વ્યવહારોમાં બહુ ચુસ્ત હતો.” તેણે ગંગા કિનારે એક પગથીયા વાળો ઘાટ પણ બંધાવ્યો હતો. “અકબર બાદશાહ તેના ધર્મ ચુસ્તપણા માટે બહુ વખાણ કરતો હતો. અકબરની ધર્મ સુધારાની ટોળીમાં તે સામેલ નહોતો, તોપણ અકબરનો અનુગ્રહ અને બરોસો તેના ઉપર સંપૂર્ણ હતો.

ટોડરમલને ધાડમલ નામે એક પુત્ર હતો. તે સિંધના હાકેમ જાની બેગ સાથેની લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો. અકબરના સર્વે ચતુર પ્રધાનો તથા પુરૂષોમાંના આ સમર્થ પુરૂષે ઇ. સ. ૧૫૮૯ ના નવેબર માસની તા. ૨૦ મીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. એ રીતે એ પોતાના આત્મબળવડે અકબર બાદશાહ જેવાના પ્રધાનપદને પામી અમર કીર્તિ રાખી ગયેલ છે. ધન્ય છે તેમને!!

પ્રકરણ ૧૬ મું.

હાજર જવાબી વીર પ્રધાન.

ખીરખલ.

આ મહાપ્રતાપી પ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ વીર પુરુષ અકબર બાદશાહના પ્રધાન મંડળમાં એક ચતુર અને માનીતો મંત્રી હતો. તેનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયો તથા તેના માતાપિતાનાં નામ શું ? એ વિષેનો લેખ ક્યાંએ મળતો નથી. તે જ્ઞાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, એવું એક દારસી ગ્રંથમાં અને ગુજરાત સાળાપત્રમાં જણાવેલું છે. પરંતુ પ્રૌફેસર એમ. એચ. વિલ્સન સાહેબે અને અકબર ચરિત્રના કર્તાએ તેને બ્રહ્મભાટ કહ્યો છે. પણ કેટલીક રીતે જોતાં એ બ્રાહ્મણ હતો, એવો નિશ્ચય થાય છે. તેનું નામ શિવદાસ હતું. તે કુળવાન પણ ગરીબ ધરનો હતો. તે રૂપાળો, ચતુર, બુદ્ધિવાન, અને ધાર્મિક હતો. તે સાથે તે એવો તો હાજરજવાબી અને ખબરદાર હતો કે, સર્વનાં મન હરણ કરવાની એનામાં અપૂર્વ શક્તિ હતી. તેમ એ કવિતા પણ સારી કરી જાણતો. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની સાથે તેનામાં વાક્ય આતુર્ય અને શરવીરતા હતી.

ખીરખલે વેદ અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સિવાય-તે સમયમાં મુસ્લિમોને જે કેળવણી અગત્યની હોવી જોઈએ, તેટલી તેણે લીધી હતી. એ વખતમાં કોઈ પણ માણસ રાજદરબારમાં પેસવાની હિંમત કરે, તે પહેલાં તેણે હિંદી, દારસી, અને સંસ્કૃત ભાષા સારી પેઠે જાણવાની જરૂર પડતી હતી. તેમજ થોડું ઘણું કવન પણ કરી જાણવા જેટલી માહિતી મેળવવી પડતી હતી. શિવદાસ-ખીરખલ એ સધળો અભ્યાસ કરીને નોકરીની આશાએ અકબર બાદશાહની હજુરમાં દિલી ગયો હતો.-અકબર બાદશાહ કવિઓ અને વિદ્વાનોનો પોષિદો છે. તેણે દિલીમાં જઈને પ્રથમ એક ધર્મશાળામાં રાત્રે મુકામ કર્યો હતો. જ્યારે તે સવારમાં ઉઠ્યો, ત્યારે દિલીવાનોના ફક્કડ પોષાક જોઈને છક થઈ ગયો હતો. તેના મનમાં આવ્યું કે, જો હું મારા આ ગામડીયા પોષાકમાં દરબારમાં જઈશ, તો મને સિપાઈઓ ધક્કા મારી કાઢી મુકશે. તેથી તેણે ધોખીને એક રૂપિયો આપીને ત્રણ દિવસને માટે ફક્કડતાં

કપડા બાડે લેવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. એ વેળાએ તેની પાસે ખર્ચાના માત્ર પાંચ રૂપિયા જ હતા. ખીરબલે ખાઇપાને ઘોખીનાં બાડે લીધેલાં કપડાં પહેરી લીધાં પછી તે બાદશાહની કચેરીમાં જવા નીકળ્યો. ચાલતાં ચાલતાં શાકી ગયો, સાંજ પડી, પણ બાદશાહની કચેરીનો પતો લાગ્યો નહિ. તેથી પાછો ફરી ઉતારે આવ્યો.

ખીરબલે ખીજે દિવસે ધણી મહેનતે બાદશાહની કચેરીનો પતો મેળવ્યો. પછી દરવાનને મળીને કેટલીક ખાતમી મેળવી, પાછો મુકામખર આવ્યો. હમેશના નિયમ પ્રમાણે બાદશાહની કચેરીમાં રાત્રે વિદ્વાનોની સભા મળવાની હતી, તેથી પાછલે પહોરે તે પાછો દરબારમાં જવા નીકળ્યો. ચાલતાં ચાલતાં તે રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેને એક અણુ-ધાર્યું વિદ્વ નડ્યું. દરવાને પોતાની દસ્તુરી, પાન સોપારી કે ચેરી મેરી કહો, તેની તેણે સો સોના મોહોરો માગી, પણ એટલીએ લાવે ક્યાંથી ? અહીં તો શું પણ ઘેર જાય, તોપણ સો રૂપિયાએ મળે તેમ નહોતું. તો સો મોહોરો ક્યાંથી લાવી આપે ? ખીરબલે બહુ બહુ યુક્તિઓ કરી, કાલાવાલા કર્યા અને બહુએ આડા અવળા પાસા નાખ્યા, પણ તેથી એ દરવાન જરા પણ ડગ્યો નહિ. છેવટ ખીરબલે કહ્યું કે.—મને અંદર જવા નહિ દે તો ખેર, પણ આ કાગળ ઉપરનો દુહો છે, તે બાદશાહને પહોંચાડી આવ. આ સાંભળી દરવાન તો છેક રાતો પીળો થઇ ગયો. તે કાગળ હાથમાંથી ઝૂંટી લઈ ચાર કકડા કરી, પાસેના હોજમાં ફેંકી દીધા અને એક ધક્કો મારી દૂર કાઢી મૂક્યો. ખીરબલે બહુ એ પોકાર કર્યો, પણ તુતીનો સાદ કોણ સાંભળે ? અંતે તે નિરાશ થઈ ત્યાંથી ઉતારે આવ્યો.

ખીરબલની સઘળી આશાઓ દરવાનના આવા જુલમથી પડી બાંગી; જ્યાં બાદશાહની સન્મુખ જઈ શકાતું નથી, ત્યાં પછી પોતાની વિદ્વતા અને કવિત્વ શક્તિ શા કામની ? દિલ્હીમાં સો વર્ષ કાઢે તોપણ દરવાન પોતાની દસ્તુરી લીધા વગર અંદર દાખલ કરે એમ નહોતું, ત્યારે શું ભિક્ષા માગતાંજ ઘેર જવું ? શું રાજદરબારમાં જવાનો લોભજ છોડી દેવો ? શું ખીજઓની પેઠે પ્રથમ કોઇ હલકા મુત્સદ્દીનો આશ્રય પકડવો ? અને પછી નશીબ ઉપર હાથ દઈ બેસવું ? એમ ક્યાંથી તો પોતાની ઇચ્છેલી કમેદ શી રીતે પાર પડે ? વખતે જીંદગી પૂરી થાય તોપણ બાદશાહની ફજરમાં જવુંજ ન બની શકે ? સામાન્ય બુદ્ધિવાળાની નોકરી ઉઠાવવી એના જેવું બૂંડું શું ? એમાં શા માલ ? શું હું ખીરબલ એથી સંતોષ પામી બેસી રહું ? આવી આવી અનેક કલ્પનાઓ તેને સ્ફુરવા લાગી, પણ

કાંઈ સજ પડી નહિ. તેથી ઉદાસીમાં ગરકાવ થઈ ગયો, તોપણ એ ધૈર્ય-વાન હતો, તેથી જીવને કઠણ રાખી થોડીવાર સતો, મનમાં અનેક તરંગો ઉઠવા લાગ્યા તેમાં એક એવો સરસ ખુદો સૂઝ્યો કે તેથી તેને રૂએ રૂએ હર્ષ વ્યાપી ગયો અને તેમાં હું શ્તેહ પામીશ એવો નિશ્ચય કરી નિરાંતે નિંદ્રા લીધી.

રાજ્યમાં જ્યાં સુધી ઇનસાફનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય છે, ત્યાં સુધી તો કોઈને પણ કાંઈ પોકાર ઉઠાવવાનું અસરકારક કારણ મળતું નથી. પણ જ્યારે અદાલતને દરવાજો પણ રસ્તવખોર દરવાનનો હાથ અડકે છે, ત્યારે ઘણીજ ખરાબીઓ થાય છે. એમ ન થાય તે માટે આ ભરતખંડમાં જે મોટા મોટા રાજાઓ થઈ ગયા છે તે આવી બાબતો વખે ઘણીજ કાળજી રાખતા હતા. લોકોપર પડતા જૂલમ જાણુવા અને રંકમાં રંકની ફરિયાદ પણ પોતાને કાને આવે તે માટે અનેક યુક્તિઓ કરતા હતા. કોઈ વેશ બદલી નગરચર્યા જેવાને નીકળતા, કોઈ ખાનગી ખાતમીદારો રાખતા, કોઈ મહેલનીચે પ્રજાને ફરિયાદ દરવા સાડ ઘંટજ ટીંગાડતા અને કોઈ ઇનસાફની કોર્ટનાં દ્વાર અહોનિશ વગર દરવાને ખુલાજી રાખતા હતા.

અકબર બાદશાહે એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે;—નિત્ય સવારમાં ઉઠી નાહી ઘોષ નિર્મળ વસ્ત્ર પહેરીને બે કલાક રાજ મહેલને ઝરૂપે બેસતા; ત્યાં કોઈ પોકાર દરતું આવે તેની ફરિયાદ સાંભળતા. એ ઝરૂપા નીચે રાજ-માર્ગ હતો, ગાડી ઘોડાને એ માર્ગે જવાની મના હતી. માત્ર એ માર્ગે મનુષ્યોનેજ જવાની છૂટ હતી. વચમાં નેકીદારો સોનાની છડીઓ લઈ ઉભા રહેતા હતા. તે સવેને પોકારી કહેતા હતા કે;—“અકબરશાહ ધર્મા-સનપર બિરાજમાન હુવે હૈ ? જિસ્કો કુચ્છ ફરિયાદ હોવે ઉ-સ્કો વહાં ખુલાતે હૈ. શાહ વ શાહુકાર, વજીર વાં દિવાન, ન-વાખ વા સુબા, અમીર વા ઉમરાવ, કિસીકાહી જુલમ હોવે, તો નિંડર હોકે આએ ઔર કહો. અદલકે કાટેમેં સલી સમાન હૈ.” આ રાજમાર્ગને છેડે ચોકીઓ હતી. ત્યાં વાજત્રોમાં એવાજ અર્થના બોલ ગવાતા. તે સાંભળી આખા શહેરમાં ચોકીએ ચોકીએ એવી ગર્જના થઈ રહેતી. તેથી સર્વ પ્રજાને ખબર પડતી કે અકબરશાહ ઇન-સાફની ગાદીએ બિરાજમાન થયા છે. એ પરથી જે લોકોને ફરિયાદ કરવી હોય તે મહેલના ઝરૂપા નીચે જઈને અગાઉથી બેસતા અને ફરિયાદ ! ફરિયાદ ! ફરિયાદ ! એમ પોકાર દરતા કે તરત બાદશાહ તેમને પો-તાની પાસે બોલાવતો. કોઈ પણ એ માર્ગે આવનારને અટકાવી શકતું ન-

હિ; કેમકે ઝૂંપાપરથી બાદશાહની અધ અધ ગાંડ સુધી દષ્ટિ પડતી, એ-
વો એ માર્ગ સીધો હતો. બાદશાહની પણ એવી સખ્તાઈ હતી કે એ
માર્ગે આવનારને કોઈ અટકાવી શકવાને હિંમત કરી શકતું નહિ. એ વખતે
સર્વ કોઈને મોટા મોટા અધિકારીઓ ઉપર પણ ફરિયાદ કરવાની છુટ હતી;
એટલુંજ નહિ પણ પોતાથી પણ જાણે અજાણે કાંઈ અન્યાય થઈ ગયો હોય,
તો તે વિષે પણ ફરિયાદ કરવાની છુટ હતી.

અકબર બાદશાહ ઇનસાફ કરવામાં પોતાના સગા પુત્રની પણ પક્ષ
કરતો નહિ. સઘળી હદીકત પોતેજ સાંભળતો, પોતેજ તપાસ કરતો અને
પોતેજ એક ધડીમાં ઇનસાફ આપતો. એ વખતે કોઈ પણ મહેતા, મુત્સદ્દીને
પાસે રાખતો નહિ તેમ ફરિયાદીને ધીરજ અને નમ્રતાથી પુત્રની માફક
પ્રેમ બતાવી પૂછતો, કોઈને ગભરાવતું કારણ આપતો નહિ, કોઈપણ કામ-
દાર ઉપર ફરિયાદ આવી કે તેને તરતજ ત્યાં પકડી મંગાવતો અને ગુન્હેમાર
જણાય કે, તેને ત્યાંજ ઘટતી સજાએ પહોંચાડતો. આ ખરેખર અકબરબા-
દશાહનો એપેલેટકોર્ટ હતો એમ કહીએ તોપણ ચાલે. માત્ર એટલો ફેરફાર
કે ત્યાં અપીલ કરવામાં કોડીનો ખર્ચ પણ થતો નહિ. જૂલમગાર નીચલા
અધિકારીઓની મારફતે ફરિયાદ લાવવી પડતી નહિ, ઇનસાફ તાત્કાલિક
અને અસરકારક મળતો એવા ઇનસાફથી સઘળા અમલદારો પાંસરાદાર
થઈ ગયા હતા. કોઈ પ્રજાપર જૂલમ ગુજારી શકતું નહિ.

અકબર બાદશાહ આ રિવાજ મુજબ એક દિવસે પોતાના રાજમહે-
લના ઝૂંપામાં બેઠો હતો, વાજાંત્રોના મધુર સ્વર રાહદારીના કાનને અમૃત-
પાન કરાવતા હતા. તેથી રાહદારીઓ જાણે સ્વર્ગ સુખ અનુભવતા હતા.
એવામાં સર્વાંગ ભરમ લગાવી, એક લંગોટી વાળી, ખાંધે એક કુટેલું
તુંબડું અને એકસોથી વધારે થીંગડાં વાળી ગોદડી લટકારી, હાથમાં
ત્રિશૂળ, કપાળમાં સિંદૂરતું તિલક અને આંખો શટેલી ભયંકર એવા જોગી
વેશે બીરબલ ફરિયાદીને આટલે ચડી “ ફિરયાદ હૈં ! ફિરયાદ હૈં !
ફિરયાદ હૈં ! ફિરયાદ હૈં ! ” એવા શબ્દો લલકારી ઉભો રહ્યો. એ
સાંભળી બાદશાહે તરત તેને ઉપર બોલાવ્યો. બાદશાહે તેને જોઈ જાણ્યું
કે આ વિલક્ષણ પુરૂષ છે. ફકીર કે વેરાગીનું આવું બોલવું હોય નહિ.
તેથી બાદશાહે પૂછ્યું કે;—તમે કોણ છો ? અને તમારાપર શો જૂલમ
ગુજર્યો છે ? કે આવી રીતે ફકીરી લેવી પડી. જવાબમાં તેણે દુંહો કહ્યો કે;—

પાપા હીરા લાખકા આપા બેચન કાજ;
છિના લિયા છક્ક લગા, ઝૌર દગાહિયાજ.

આ સાંભળતાંજ બાદશાહ ગુસ્સે થયો કે, કોની તાગાદ છે કે મારા રાજમાં આવો બૂલમ કરી શકે ? એ ઝવેરીનું નામ દે, હમણાં હું એને સળએ પહોંચાડું છું. એ પછી તેણે કેટલાક દુહા કહી એના અર્થની એવી ખુબી વાપરી કે તે સાંભળી બાદશાહ અન્યથા થઈ ગયો. તેમાંજ દરવાને ધક્કો મારી હીરાંપી જે દુહો તે શાહી ફેંકી દીધાની વાત અંતે કુટી આવી. દરવાનનો ધડો લાડવો થયો. અને અનીતિનાં મૂળ ઉખેડી નાંખ્યાં.

બીરબલની અલૌકિક વિદ્વતા અને ચતુરાઈ તથા હાજર જવાબી મંદ બાદશાહ છક થઈ ગયો. તેનું કવિત્વ-ચાતુર્ય જોઈ અતિ પ્રસન્ન થઈને તેને અમૂલ્ય શીરપાવ આપ્યો અને નિત્ય પોતાની પાસે ઢચેરીમાં આવવાની પરવાનગી આપી. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રકારથી બીરબલના ગ્રહ ચડી આવ્યા. મુલ્લાં ફૈઝ, અબુલ ફઝલ, તાનસેન અને જગન્નાથ પંડિત વગેરે વિદ્વાનોની સભામાં એ એક તેજસ્વી તારાની પેઠે ચળકવા લાગ્યો. તેની વિનોદવાણી, હાજર જવાબી અને બુદ્ધિ ચાતુર્ય જોઈને સૌ છક થઈ જતાં સર્વ કવિઓથી એ ચડીઆતો હતો, તેથી તેને પોતાની હજુરમાં રાખી બાદશાહ બહુ માન આપતો અને તેને કવિરાયનો ઇલકાવ આપ્યો હતો. બીરબલ કવિતા રચવામાં અને મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર વર્ણવવામાં જેમ એકો હતો, તેમ મહાબુદ્ધિવાન હોઈને રાજકાજમાં ચતુર અને યુદ્ધમાં પણ શરો હતો. તેના ગુણ અને તેની સેવાથી ખુશી થઈ અકબરે તેને રાજ બીરબલ—બીરબલ એવો માનવંતો ખિતાબ આપ્યો. બીરબલ કહેતાં વીરબળ, વીર એટલે મોટો ચોક્કો જેનામાં મોટા ચોક્કા જેટલું બળ છે એવો રાજ; ત્યારથી એ રાજ બીરબલ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. આજની પેઠે લૂખો ઇલકાવ નહિ આપતાં, બાદશાહે તેને એ ખિતાબની સાથે નગરકોટની જગીર પણ આપી હતી. આગળ જતાં એ બાદશાહનો પરમમિત્ર થઈને પ્રધાનપદ પર આવ્યો હતો.

બીરબલ અકબર વિષેની વાર્તાઓમાં અતિપ્રખ્યાત છે. તેની હાજર જવાબીની, ચતુરાઈની, બુદ્ધિબળની અને હુશિયારીની અનેક વાર્તાઓ સ્રોત્રમાં કહેવાય છે. અકબર બાદશાહને આવા જાની પુરૂષનો સંગ થવાથી તેનું મન અતિ વિસ્તાર પામ્યું હતું. તેના મન પર અસર કરનારા હિંદુઓમાં બીરબલ મુખ્ય હતો અને મુસલાનોમાં ફૈઝ હતો. અકબર બાદશાહ પોતાના પરમ મિત્ર બીરબલના સમજાવ્યાથી સૂર્યોપાસક થયો હતો અને જલાલી નવરોજને દિવસે સૂર્યની પૂજા કરતો હતો તથા એ દિવસે બાદશાહ પાટ ઓચ્છવ કરતો હતો, એટલું જ નહિ પણ એના સંગથી બાદ-

શાહમાં ન્યાય, નીતિ, સત્ય ધર્મ પર પ્રીતિ આદિ સદ્ગુણોનો વધારો થઈ એક મહાન ચક્રવર્તિ બાદશાહ ગણાયો હતો. ખીરબલના પ્રયત્નથીજ બાદશાહ અનેક ધર્મનું સંશોધન કરી, હિંદુઓનો ધર્મ સત્ય છે, એવું કબૂલ કર્યું હતું, તેથી બાદશાહ હિંદુ ધર્મ અને ગાય વગેરેને માન આપતો હતો. તથા હિંદુ, મુસલમાનને સરખા ગણી સરખા અધિકાર આપતો હતો; ઇત્યાદિથી પ્રજા સુખી થઈ હતી. એ સર્વમાં મુખ્ય ખીરબલનો જ પ્રતાપ હતો, એમ કહીએ તો કશું ખોટું નથી.

ખીરબલે રાજકાર્ય આદિમાં ઘણાં કાર્ય કર્યાં છે. સેનાપતિ થઈ અનેક લડાઈઓમાં અગ્રેસર પણે ભાગ લીધો છે, અને બહાદુરી બતાવી છે. એ ઇતિહાસ વાંચનારાઓના નજીવો બહાર નથી; ઇત્યાદિ. છેવટ એ શરૂ પ્રધાન અફઘાનિસ્તાનમાં જૈનખાં સાથે શેરશનિયા લોકોને છતવા સેનાપતિ થઈ ગયો હતો. તેમાં તેઓને છતીને આવતાં, વચ્ચમાં એક લડાઈ અફઘાનો સાથે પર્વતોની સાંકડી ખીણમાં થઈ તેમાં એ ઈ. સ. ૧૫૮૫ માં મરણ પામ્યો. એ રીતે આ મહાપુરુષને થઈ ગયા ને આજે ૩૩૩ વર્ષ થયાં છે.

ખીરબલના એવા અકસ્માત મૃત્યુથી અકબર જેવા મહાન બાદશાહના મન ઉપર શોકનો કારો જખમ થયો હતો. તેના મરણની દીલગીરી અકબરના હૃદયમાં બહુ લાંબા વખત સુધી રહી હતી. ખીરબલ એવી રીતે પોતાની ગરીબી સ્થિતિમાંથી પોતાના આત્મબળ વડે વધતાં વધતાં એક મહાન બાદશાહનો માનવતો મિત્ર અને પ્રધાનમંડળમાં મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો. એ શું તેના આત્મબળની ઓછી મહત્તા છે !

ભારતખંડમાં ઠેર ઠેર—લવા અને બાદશાહની અથવા—અકબર અને ખીરબલની વાર્તાઓ દષ્ટાંત દ્વારાએ ચર્ચાય છે, જે સાંભળી સર્વ છક થઈ જાય છે. આ મહાપુરુષની વાતચિત ડહાપણ ભરેલી, વાણી મધુરી અને રસિક હતી. તેની ચતુરાઈ અને ડહાપણનાં વચનો ભારતવર્ષના લોકો અઘાપિ યાદ કરે છે. એ રીતે એ પોતાના આત્મબળ વડે ભારતવર્ષમાં અમર કીર્તિ રાખી ગયેલ છે. ધન્ય છે તેમને ! ! !

પ્રકરણ ૧૭ મું.

સંગીત વેત્તા.

તાનસેન.

ભરતખંડના પ્રસિદ્ધ નર-રત્ન સંગીત શાસ્ત્રી તાનસેનના પિ-
તાનું નામ શિવજી અને દાદાનું નામ મહેશજી હતું.
તેઓ જ્ઞાતે ભારદ્વાજ ગોત્રી આદિ ગૌડ બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ
પંજાબમાં જવાળામુખીદેવીની પાડોસમાં રહેતા હતા. શિવજી મહારા-
જને બીકુજી અને તાનુજી એ બે પુત્રો હતા. તાનુજી—(પાછળથી—
તાનસેન)નો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં થયો હતો. આ બંને ભાઈ ન્હાના
અને અભણ હતા. બંને ભાઈ દશ દશ બાર બાર વર્ષના થયા, ત્યારે તેના
પિતા શિવજી મહારાજ તેમને લેધને સ્ત્રીમાં આવ્યા. ત્યાં તેઓ થોડા
વખતમાં મરણ પામ્યા.

તાનુ મહારાજ અને બિકુ મહારાજ પિતાના દેવલોક પામ્યા પછી
યાત્રાર્થે પ્રયાગ આવ્યા. બિકુ મહારાજ શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા બહુ છટાથી
વાંચતા હતા. તેથી લોકોમાં તેની પ્રખ્યાતિ ઘણી થઈ હતી. તેમની પ્રખ્યા-
તિ સાંભળી અકબર બાદશાહના મામા રાજા રામસિંગ, જેઓ તે વખતે
પ્રયાગ પાસે રીંખામાં રહેતા હતા, તેમણે તેમને ત્યાં તેડાવી રાખ્યા. બિકુજી
મહારાજ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા તેમની પાસે કરતા.
રાજા રામસિંગે તેમને દૂધ પીવા એક ગાય આપી હતી, તે ગાય નિત્ય
ગોવાળ ચારવાને લઈ જતો, પરંતુ એક દિવસે તે ગાય લઈ ગયો નહિ.
તેથી તાનુ મહારાજને તેમની બાબીના કહેવાથી તે ગાય વનમાં ચારવાને
જવું પડ્યું. બાબી પાસે ખાવાનું માગ્યું, પણ તેમણે જણાવ્યું કે તમારો
ભાઈ નિત્ય આઠ કલાક કથા વાંચવામાં ગણું તાણે છે, તેમને તો અત્યા-
રમાં ખાવાનું મળતું નથી, તો તમને ક્યાંથી મળે ? બાબીનાં આવાં
વચનથી તેઓ ગુસ્સે થઈ માથ ચારવાને જંગલમાં ગયા. કંદમૂળ ખાઈ
આપો દિવસ કાઢ્યો; સાંજ પડતાં ગાયને ઘેર હાંકી મૂકી, પોતે ગુસ્સાને

લીધે ઘેર નહિ જતાં, જંગલમાંજ એક ઝાડ ઉપર ચડી આખી રાત્રિ ગાળી-
ગાય ઘેર આવી, રાત્રિ પડી પણ તાનુ મહારાજ ઘેર આવ્યા નહિ, તેથી
બિંકુજી મહારાજને ધણી ચિંતા થઈ. ધણાં માણસોને શોધવા મોકલ્યાં.
તેઓ ચાર પાંચ દિવસ શોધ કરતાં ચાકીને ઘેર આવ્યા, પણ પતો લાગ્યો
નહિ. તેથી સૌએ ધાર્યું કે તેમને કોઈ ફાડી ખાનારા પ્રાણીએ મારી નાખ્યા
હશે. બીંકુજી મહારાજ પોતાના નાના ભાઈ તાનુજીનો પતો નહિ લાગવાથી
બહુ શોકમાં રહેવા લાગ્યા.

તાનુ મહારાજ જે જંગલમાં ઝાડ ઉપર હતા, ત્યાંથી તેઓ નાશીને
ચાર ગાઉ પર એક પહાડની ગુફામાં સંતાઈ રહ્યા હતા. આઠ દિવસ બૂખ્યા
તરસ્યા શ્રીભગવાનનું સ્મરણ કરતા ત્યાં રહ્યા. નવમે દિવસે વિચાર થયો
કે, આવી રીતે બૂખ્યા તરસ્યા મારે ક્યાં સુધી રહેવું ? મારી આટલી
ઉંમર થઈ, પણ મને હજી સુધી કાંઈપણ ભણતાં આવડ્યું નહિ. હવે હું
દુનિયામાં શું મોઢું બતાવું ? ભાઈ અને ભાભીને શું જવાબ આપું ?
ઘેર તો હવે જવું જ નહિ; વગેરે વિચાર કરી બીંકુ મરવાનો નિશ્ચય કર્યો.
લાકડાં એકઠાં કરી ચિતા સળગાવી, તેમાં પડવાને તૈયાર થયો. તેટલામાં
એવું બન્યું કહેવાય છે કે;—“ બ્રહ્માની આજ્ઞાથી તેમની પુત્રી સરસ્વતી-
જીએ સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં, અને તેમને બીંકુ મરતાં અટકાવી તેમની
ઈચ્છા મુજબ ગાયન વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. પછી સરસ્વતીજી અંત-
ર્ધ્યાન થઈ ગયાં.

તાનુ મહારાજ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી ગાયન વિદ્યા અજમાવવાને
વનમાંજ એક રાગ આલપવા માંડ્યો. કહે છે કે;—તેમના સ્કંદોમાંથી
સુરો નીકળવા લાગ્યા, તે સાંભળીને જંગલનાં પશુ પક્ષીઓ પણ ત્યાં આવી
આધિન થઈ બેઠાં. આ ઉપરથી પોતાને સરસ્વતીજીની કૃપાથી ગાયન વિદ્યા
પ્રાપ્ત થયેલી જાણી આનંદ પામ્યા. ત્યાંથી દશમે દિવસે ઘેર આવ્યા. તેમને
જેઠ બીંકુજી મહારાજ અને તેમની પત્ની બહુ આનંદ પામ્યાં. બીંકુજી મહારાજના
પૂજવાથી સર્વ હકીકત કહી, પણ પોતાને સરસ્વતીજીની કૃપાથી
ગાયન વિદ્યા પ્રાપ્ત થયાની વાત કહી નહિ. એક વખતે બિંકુજી મહારાજ
નિત્ય નિયમ પ્રમાણે રાજ રામસિંગ પાસે કથા વાંચવાને ગયા, ત્યારે તે
સાથે તાનુજી મહારાજ પણ ગયા હતા. જ્યારે અર્ધ રાત્રે કથા સમાપ્ત
થઈ, ત્યારે રાજ રામસિંગે તાનુ મહારાજને કહ્યું કે;—તમને કાંઈ આવડે
છે ? તાનુ મહારાજે તેમના આગ્રહથી સોરઠરાગણી શરૂ કરી; કહે છે
કે, જ્યાં પૂર્વે દર્શાવેલ થઈ કે રાગણી આબેહુલ સામે આવીને ઉભી રહી.

તે રાજા રામસિંગ વગેરેએ પ્રત્યક્ષ જોઇ હતી, ત્યારથી સાચે જાણ્યું કે આ કોઇ દેવતાઈ મહાપુરુષ છે.

તાનુ મહારાજે શ્રી ગોસાઈ સ્વામી હરિદાસ જૂણો કુળસ્થ પાસેથી પ્રથમ કાવ્ય વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. તે પછી ગ્વાલિયર શહેરમાં શેખ મહમદ ગોસ જે સંગીત વિદ્યામાં કુશળ હતો, તેને મળ્યા અને ત્યાં સંગીત વિદ્યાની ચર્ચા કરી હતી. ધીરે ધીરે તેઓ સંગીત વિદ્યામાં બહુ પ્રવિણતા મેળવતા ગયા, તેમને શેરખાં બાદશાહના પુત્ર દોલતખાં સાથે ઘણી પ્રીતિ થઇ હતી. તેથી તેમણે તેની ઘણી કવિતા કરેલી છે. દોલતખાંના મરણ પછી તે ઉજ્જયિનિમાં અકબરના મામા રાજા રામસિંગ વાઘેલાને ત્યાં રહેતા હતા. તેની ગાયન કળાની પ્રસિદ્ધિ આખા ભરતખંડમાં થઇ હતી. તેનું ગાયન સાંભળીને કંઈ મનના મનુષ્યનું મન પણ રંજન થઈ જતું, અને તેના પર સર્વ શિદ્ધા થઈ જતા હતા. તેનાં વખાણુ સાંભળી અકબર બાદશાહે તેમને દિલ્લી બોલાવ્યા. બાદશાહને તેમણે પોતાની ગાયન કળાથી અતિ પ્રસન્ન કર્યો. તેથી તેમણે તેમને પોતાના મોટા અને માનીતા દરબારીઓમાં ગણના કરી, તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા. ત્યારથી એ બાદશાહ પાસે દિલ્લીમાંજ રહેવા લાગ્યા હતા.

તાનુ મહારાજ ઘણો વખત સુધી યવન બાદશાહની પાસે રહેવાથી તેમની ઢમ છબ બધી મુસલમાની થઇ ગઇ હતી; એટલુંજ નહિ પણ ત્યાર પછી કોણ જાણે શાએ કારણથી તેમણે પોતાનો સનાતન હિંદુ ધર્મ તજીને મુસલમાની ધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. ત્યારથી તેમણે તાનુ મહારાજ મઝીને “ તાનસેન ” નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમણે મુસલમાન ધર્મ ગ્રહણ કર્યા પછી તેઓ એક ખાનદાન મુસલમાન કન્યા સાથે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેમને બિલાસખાં અને શાહબખાં નામે બે પુત્રો થયા હતા.

તાનસેન એવો તો રાગ રાગણીનો ગાવાવાળો હતો કે, તે જે રાગ માતો તેનું રૂપ તાદ્રસ્ય ખડું કરતો. એક વખતે મોટી સભા હતી, ત્યારે તેના મનમાં એવું આવ્યું કે, આજે મારી ગાયન વિદ્યાની પરીક્ષા આપવી. એ માટે એવું કહે છે કે, તે પ્રથમ દીપક રાગ ઉપાડી જેવો ગાવા લાગ્યો કે, તરતજ દીવા પોતાની મેજે સળગી ઉઠ્યા અને મેહેલમાં રોશની થઈ રહી હતી. સંપૂર્ણ રાગરાગણી ગાઈ સંભળાવ્યા પછી મલારને ગાઈ વરસાદ વરસાવ્યો હતો. આ ચમત્કાર જોઈને બાદશાહ તેનાપર અતિ પ્રસન્ન થયો હતો. તેમની અતિપ્રશંસા “ આમન અકબરી ” નામે ગ્રંથમાં ફેલાવે લખેલી છે. તેમાં લખે છે કે;—“ એવો ગાવાવાળો કોઈ

પણ એ વખતે થયો નથી વગેરે. ” તાનસેન અને સુરદાસને ખડું મિત્રા-
ચારી હતી. સુરદાસે તાનસેન વિષે કહ્યું છે કે;—

હાહા.

વિધના યહ છ્ય જનિકે, શેશન દીન્હે કાન;
ધરા મેરૂ સખડોલતે, તાનસેનકી તાન.

અહો ! આ તેની તારીખ ઓછી નથી. તાનસેનની તાન આજે
પ્રસિદ્ધ છે. એ કાવ્ય કરવામાં પણ ધણોજ પ્રવિણ હતો. તેણે રાગમાળા
વગેરે ઉત્તમ કાવ્ય ગ્રંથ રચેલા છે. હાલ હિંદના તમામ ગવૈયાઓ તાન-
સેનને પોતાના ગુરૂ તરીકે માન આપે છે, તે યોગ્યજ છે. તેણે પોતાના
મિત્ર સુરદાસજીની તારીખમાં કહ્યું છે કે;—

હાહા.

કિધાં સૂરકો સર લગ્યો, કિધાં સૂરકી પીર;
કિધાં સૂરકો પદ લગ્યો, તન મન ધુનત શરીર.

૧

તાનસેનની ગવૈયા લોકોમાં એટલી માન્યતા છે કે, તમામ ગવૈયાઓ
તેનું નામ સાંભળતાંજ એના નામને સલામ કરે છે. આપણા આ સંગીત
શાસ્ત્રી તાનસેનના એ પુત્રોના વંશમાં કોઇ હયાત છે કે નહિ તે જાણ-
વામાં નથી. પણ તેમના મોટા ભાઈ બિહુજી મહારાજ કે જેઓ
રીમામાં રાજા રામસિંગજી પાસે રહેતા હતા, તેમને એક પુત્ર હતો, તેનું
નામ ચંદ્રલાલજી હતું. તેમના વંશમાં હાલ પિતામ્બર મિસરજી કરીને
છે. તેઓ ગાયન વિદ્યાના મોટા ઉસ્તાદ છે. તે કહંલુમાં કહંલુ રાગ
રાગણીઓ એવી તો છટાથી ગાય છે કે, તે સાંભળી ગાયનના ઉસ્તાદો
પણ સાનંદાશ્ચર્ય પામે છે. તેઓ ૨૨ પ્રકારના તંતુ વાદ્ય પર એક સરખી
સુઘડતાથી ગતિ કરે છે. અને તેમાંના ત્રણ વાદ્યો દિલપસંદ, આલરખીન્દ
અને સુરશોધ તો પોતાના આપનાજ કહેવડાવે છે. તેઓ ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં
મુંબઈમાં આવ્યા હતા, ત્યારે તેમણે કેટલાક મેળાવડામાં પોતાની
ગાયન વિદ્યાની ખૂબીથી લોકોને અતિરંજન કર્યા હતા. જગત્ પ્રસિદ્ધ
તાનસેન પોતાની ગાયન વિદ્યાથી એટલો પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો છે કે, તેને
લીધે તેનું નામ અઘાપિ સતેજ છે. તેમને થઇ ગયાને આજે ૩૬૬ વર્ષ
થયાં છે. ધન્ય છે એવા નરરત્નને ! ! !

પ્રકરણ ૧૮ મું.

— ❧ —

ભવિષ્ય વક્તા.

ઉદ્ધડ જોષિ.

પ્રીતિ

પ્રસિદ્ધ ભવિષ્યવક્તા ઉદ્ધડ જોષિ ગુજરાતના પ્રખ્યાત મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં એટલે સંવત ૧૨૦૦ માં હતા. તેઓ મારવાડ દેશમાં રહેતા હતા. તેનું જીવનું નામ સહદેવ જોષિ હતું. તેઓ જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ હતા. ધરના ધણા જ ગરીબ સ્થિતિના હતા, જેથી જંગલમાં પર્ણકુટી બાંધી રહેતા અને બકરાં ચારવાનો ઉદ્યોગ કરતા હતા; અને તેમાંથી જે આવે તેનાવડે ગુજરાત ચલાવતા હતા. ધણું ભણેલા નહોતા. પણ બુદ્ધિશાળી અને શોધક પુરૂષ હતા. જંગલ જેવા નિર્જન સ્થાનમાં રહેતા હતા, તેથી તેમને કુદરતી વસ્તુઓ નિહાળીને જોવાનું ધણું મળતું હતું. ધણા અભ્યાસને લીધે આકાશમાં થતા ફેરફાર, ગાંધેની ગતિ, ઋતુઓનું બદલાવું, અને હવાની વધઘટ દત્તાદિ ઉપરથી વર્ષ કેવું થશે, તે શોધી કઢાડતા અને સર્વને અગાઉથી જાહેર કરતા, તે પ્રમાણે બરોબર થતું હતું. તે ધનવાન, ડોળી કે રૂપાળો નહોતો. તેનું શરીર એટલું હતું, એને જોવાથી કાઠ/પણ એમ ન ધારે કે એ મહા શોધક અને પ્રતાપી પુરૂષ હશે. જોવાથી તો એ બોચડ-ગામડીયા જેવો અને કર્મબ્રષ્ટ લાગતો. તેથીજ સાધારણ લોકો તેને ઉદ્ધડ-હુજડ જોષિ કહી બોલાવતા હતા.

ઉદ્ધડ જોષિ—સહદેવ કર્મબ્રષ્ટ નહોતા. પોતાનો ધંધો ભરવાડના જેવો બકરાં ચારવાનો હતો, પણ સંધ્યાનો વખત થતાં, પોતે જ્યાં હોય ત્યાંજ માનસિક અર્ધ આપી દેતો અને માનસિક ગાયત્રી કરતો હતો. એવી રીતે કરવાથી મનુષ્યોને તેનું ધર્મ-કર્મ જોવામાં ન આવતું, તેથી કર્મબ્રષ્ટ કહેતા હતા; જ્યાં કાળાંમૃગ સુખ ચેનથી રહેતાં હતાં, તેવા પવિત્ર દેશમાં તે રહેતો હતો, પ્રાણાયામ અને સંધ્યા બરાબર વખતે કરતો હતો. તે સિવાય કાંઈ કર્મ કરતો નહિ. એ કર્મના પ્રતાપથી તેને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન

પ્રાપ્ત થયું હતું એમ કહેવાય છે. એ વખતે ખીજા બ્રાહ્મણો પણ તેનું જોઈને બરાબર સંધ્યા અને પ્રાણાયામ કરવા લાગ્યા હતા અને ખીજા કર્મ છોડી દેવા લાગ્યા હતા. એવી રીતે ખીજાને તેમના કર્મ બળની અસર થઈ હતી.

જેષિ જે કે મારવાડમાં રહેતા હતા, પરંતુ તેઓ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પારંગત હોવાથી તેની કીર્તિનાં કીરણો છેક ગુજરાત સુધી પહોંચ્યાં હતાં. ગુજરાતના એ વખતના મહાન સિદ્ધરાજ જયસિંહને કાને પણ તેમની કીર્તિની વાત ગઈ હતી. તેથી સિદ્ધરાજે જ્યારે સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળનું મહાદેવાલય બંધાવવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે તેનું ખાત મુહુર્ત જોવા માટે છેક મારવાડમાંથી તેમને માનસહિત બોલાવ્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે, ઉદ્ધત્ત જેષિએ સિદ્ધપુરમાં આવીને એ મહાદેવાલયના પાયાની જગ્યાએ મુહુર્ત વખતેજ ખીલી ડોકીને રાજને કહ્યું કે, આ ખીલી બરાબર શેખનાગની ફેણ ઉપર આવી છે, માટે રૂદ્રમાળો અવિચળ રહેશે. ખીજા જેષિઓએ કહ્યું કે, એ બરાબર નથી, એમ કહી ઉદ્ધત્ત જેષિના આગા વિના એ ખીલી કાઢી નાખી, તો તેની અણી લોહીવાળી નીકળી. તે જોઈને સર્વે અશ્વેસ કરવા લાગ્યા, પણ પછી શું ઉપાય ? રાજાએ ફરી ઉદ્ધત્ત-સહદેવ જેષિને કહ્યું કે, હવે બરાબર મુહુર્ત પ્રમાણે શેખની ફેણ પર ખીલી મારો કે જેથી રૂદ્રમાળ અવિચળ રહે. સહદેવે કહ્યું કે, હવે તેમ બનશે નહિ. હવે આ ખીલી માફ છું, તે પૂંછડા પર આવશે અને રૂદ્રમાળો અમુક વખતે નાશ પામશે. એમ કહી ખીલી મારી અને રૂદ્રમાળો ચણ્યો હતો. અંતે એ જેષિના ભવિષ્ય વચન પ્રમાણેજ રૂદ્રમાળો જેવું જગત વિખ્યાત ભવ્ય દેવાલય પ્રતિષ્ઠિત થયા પછી થોડા વર્ષમાં ધર્માંધ અને કુર યવન બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજના કોપથી તેની અકાંક્ષિક સુંદર છબી બ્રષ્ટ થઈ હતી અર્થાત્ નાશ પામી હતી. આજે રૂદ્રમાળાની અલ્પ નિશાનીઓ સિદ્ધપુરમાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

ઉદ્ધત્ત-સહદેવજેષિને પુત્ર નહોતો, પણ ભડલી નામે એક પુત્રી હતી. તેના ઉપર તેમની ઘણીજ પ્રીતિ હતી. તેથી જેષિએ તેને પોતાની વિધા ભણાવી હતી. આ બાદ્યે જ્યોતિષ સંબંધી વર્ષના વર્તારાની સાખીઓ રચેલી છે. તે “ભડલી વાક્ય” નામે ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ છે.

(૧) કેટલાક કહે છે કે, જેષિએ પોતાની પુત્રીનું નામ અમર રાખવા માટે પોતે વર્ષના વર્તારાની સાખીઓ રચીને તેનું નામ “ભડલી વાક્ય” આપેલું છે.

આ જોષિ કવિતા પણ કરી જાણ્યો હતો. તેનાં ભવિષ્ય વચનો પ્રમાણે આજે બરોબર મળતું આવે છે.

આ ભવિષ્યવેતાએ લોકોપયોગી ભવિષ્યવચનો ઘણાં કહ્યાં છે. તેમજ જ્યોતિષ સંબંધી તેમણે ઘણા નિયમો બતાવ્યા છે, જેનો અદ્યપિ જ્યોતિષીઓ ઉપયોગ કરે છે. ઇત્યાદિ મહાન શોધો વડે એ સુદક્ષિણ રૂપ અમર કીર્તિ રાખી ગયેલા છે.

“ ભડલી વાક્ય ”—આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ભવિષ્ય વચનો પ્રમાણે બરોબર થતું જોવામાં આવે છે. તેથી લોકો તેમની ભવિષ્ય વાણી પ્રેમથી સાંભળવાને યાહે છે. તેમની કેટલીક સાખીઓ લોકોને જાણવાને ઉપયોગી થઈ પડે, એવા હેતુથી માત્ર નમુના તરીકે થોડીક સાખીઓ આ નીચે દાખલ કરેલી છે;—

સાખી. ૧

રેવે પાણી ખળબળે, મૃગશિર વાય સવાય;
જેટલું આવે પુનર્વસુ, એટલું અન્ન વેચાય.

અર્થ:—જે વર્ષમાં ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ રેવતી નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, તે વર્ષમાં વરસાદ ઘણો વર્ષે. વૈશાખ શુદ્ધ ૧ ભરણી નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, તો ઘાસ પુષ્કળ થાય. જેક શુદ્ધ ૧ મૃગશિર નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય તો સારો પવન ચાલે. અને અશાઢ શુદ્ધ ૧ પુનર્વસુ નક્ષત્રે જેટલી ધડી ચંદ્ર રહે, તેટલા શેર અનાજ રૂપિયા એકતું વેચાય.

સાખી. ૨

શની આદિતાં મંગળાં, જે પોઢે જદુરાય;
ચાક ચઢાવે મેદની, પૃથ્વી પ્રલય થાય.

અર્થ:—અશાઢ શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે શનિ, રવિ, કે મંગળવાર હોય તો તે વર્ષમાં આખી પૃથ્વીમાં ગભરાટ ઉપજે અથવાતો પૃથ્વી ઉપર પ્રલય થાય.

સાખી. ૩

અસાડી ધર ખીજડી, નોમે નિરખી જોય;
રવી તાતો ખુધ સીતળો, મંગળ વૃષ્ટિ ન હોય.
સોમે શુક્રે સુરગુર, જળ બંબારણુ હોય;
કર્મ સંજોગે શનિ મળે, તો જીવે જવલ્લે કોય.

અર્થ:—અષાઢ સુદ ૨ કે ૯ મે રવિવાર હોય તો તાપ બહુ પડે, ખુધવાર હોય તો ઠાંડ બહુ પડે, અને મંગલવાર હોય તો મુદ્દલ વરસાદ ન થાય. પણ જો સોમ, શુક્ર, કે ગુરવાર હોય તો વરસાદ ઘણો થાય. અને શનિવાર હોય તો પૃથ્વી ઉપર કોષકળ જીવતું રહે.

સાખી ૪.

કૃતિકા કરશે કરવર, રોહિણી કરે સમાજ;

કર્મયોગે મૃગશિર મળે, નિશ્ચય પડે દુકાળ.

અર્થ—આવણુ વદ ૮ ની મધ્યરાત્રે કૃતિકા નક્ષત્ર હોય, તો તે વર્ષમાં અનાજ વગેરેની મોલવારી થાય, અને રોહિણી નક્ષત્ર હોય, તો સુમાળ થાય પણ ને મૃગશિર હોય તો નક્કી દુકાળ પડે.

સાખી ૫.

આવણુ શુક્રા સમગી, સ્વાતી ઉગે સૂર;

પર્વત કોરી ધર કરો, પાદર વહેશે પૂર.

અર્થ—આવણુ શુદ્ધ ૭ મે સૂર્ય ઉગતી વેળાએ સ્વાતી નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, તો ભડલી કહે છે કે ડુંગર કોરીને ત્યાં જઈ વાસ કરો. કેમકે એટલો બધો વરસાદ થશે કે ગામના પાદર મુઠ્ઠી રેલનાં પાણી આવશે.

સાખી ૬.

આવણુ પહેલાં પાંચ દિન, મેહ ન માંડે આજ;

પિયુ પધારો માળવે, અમે જમ્મું મોસાળ.

અર્થ—આવણુ મહિના પહેલાં પાંચ દિવસમાં લગારે વરસાદ ન થાય, તો પછી એ વર્ષમાં મુદ્દલ વરસાદ થવાની આશા રાખવી નહિ. માંડે ભડલી પેતાના સ્વામીને કહે છે કે, તમે માળવે જાઓ; કેમકે માળવામાં કદી દુકાળ પડતો નથી.

સાખી ૭.

પૂરવ તાણે કાચખી, ને આથમતે સૂર;

ભડલી વાક્ય એમ બણે, દૂધે જમાડું કુર.

અર્થ—ચોમાસામાં કોઈ દિવસે સૂર્ય આથમતી વખતે પૂર્વ દિશામાં મેઘધનુષ દેખાય, તો તે વર્ષમાં ડાંગર પાકે એટલો વરસાદ થાય.

સાખી ૮.

જેઠ ગયો અષાઢ ગયો, આવણીયા તું જા;

ભાદરવો ભસે રેલશે, હજુ અનુરાધા.

અર્થ—જેઠ, અષાઢ, અને આવણુ માસમાં મુદ્દલ વરસાદ થયો ન હોય, પણ ને ભાદરવા શુદ્ધ ૬ ઠે અનુરાધા નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, તો ભાદરવામાં બહોલ વરસાદ થાય.

સાખી ૯.

દિવા વિતી પંચમી, ને હોય વરૂં વાર;

ધન કણ રાખી સંધરો, કહુંધું સૌ નરનાર.

માળવડે મરકી થશે, દક્ષિણમાં ઉત્પાત;

પૂર્વે વિગ્રહ જાગશે, ખળખળશે ગૂંજરાત.

અર્થ—દિવાળી પછીની એટલે કાર્તિક શુદ્ધ ૫ મે રવિ, મંગળ, કે શનિવાર હોય, તો ભડલી કહે છે કે, દ્રવ્ય અને દાણાનો સંગ્રહ કરી રાખો. કારણ કે માળવામાં મરકી આવશે, દક્ષિણમાં ઉત્પાત થશે, પૂર્વ દેશમાં લડાઈઓ જાગશે અને ગુજરાતમાં નાસાનાસ થશે.

સાખી ૧૦.

સ્વાતી દીવા જે બળે, વિશાખા ખેલે ગાય;

રાણી જાયે રણ ચડે, કે પૃથ્વી પ્રસય થાય.

અર્થ—દિવાળીને દિવસે સ્વાતી નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, કે અમકુટને દિવસે વિશાખા નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, તો રાજાઓમાં લડાઈઓ થાય, કે દુકાળ અથવા મરકી આવવાથી ધણાં માણસો મરી જાય.

સાખી ૧૧.

કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશી, વાદળે વિજળ હોય;

અપાડે ભડલી કહે, વરખા સારો હોય.

કાર્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમા, જે કૃતિકા કદી હોય;

તેમાં વાદળ વિજળી, જોગજોગ શું જોય.

કાર્તિક પુનેમ કૃતિકા, અદકી હોયે જોમ;

પણ વધે જે વર્ષમાં, ભારે વરખા તેમ.

આ પ્રમાણે ભડલીની ધણી સાખીઓ છે. તેમના વર્તારા પ્રમાણે થતું હોવાથીજ ભડલી વાક્ય ઉપર લોકોને ધણો વિશ્વાસ છે. પરંતુ કાળે કરીને પૃથ્વી ઉપર કે ગ્રહો ઉપરના કોઈ કુદરતી ફેરફારોને લીધે વરસાદ પડવાની અસલની કાળ ગણતરીમાં પણ ફેર પડી ગયો છે. તેથી હાલ આવા વર્તારામાં કોઈ વખતે ફેર પડી જાય છે. ઉદ્દા જોષિને થઈ ગયાને આજે ૭૭૪ વર્ષ થઈ ગયાં છે. તે છતાં એક ભવિષ્યવેત્તા તરીકે પૃથ્વીમાં અમર નામના રાખી ગયા છે. ધન્ય છે તેમને!!!

પ્રકરણ. ૧૯ મું.

મહાન કવિઓ.

કવિ કાલિદાસપંડિત.

જગત પ્રસિદ્ધ મહાકવિ કાલિદાસ જેઓ શાકુન્તલ અને ર-
ધુવંશ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના કર્તા છે, તેઓ ઉજ્જયિનીના
પરદુઃખભંજન અને સંવત સૂકના પ્રવર્તક મહારાજ
વિક્રમાદિત્યના દરબારના “ નવરત્ન ” ૧ પંડિતોમાના એક હતા.
તે પંચગૌડ માહેલી એક જાતિનો આહાણુ હતો. તેનો જન્મ ક્યારે થયો,
તે જાણવામાં નથી; પરંતુ તે કાશ્મિર પ્રાંતનો રહેવાસી હતો, અને વિક્રમા-
દિત્યની પાસે રહેતો હતો.

કાલિદાસ નામે પંડિતો ધણા થઈ ગયાનું જણાય છે. ધારા નગરીના
પ્રખ્યાત રાજા લોજના દરબારમાં પણ કાલિદાસ નામે પંડિત હતો, અને
તે પણ સંસ્કૃત ભાષાનો જ્ઞાતા અને મહાકવિ હતો. તે શિલાનગરી-
વરંચુળ શહેરનો રહિશ અને જ્ઞાતે આંધ્ર-તૈલંગી આહાણુ હતો. તેણે રા-
માયણચંપૂ, લોજચંપૂ નૃણાદય, લોજપ્રબંધ, શૃંગારરસાદ્યક, પુષ્પબાણ
વિલાસ, અને રથામલાદંડક, નામે ગ્રંથો રચેલા છે. તે વિપયાસકત તથા
શક્તિઉપાસક હતો.

આપણે હવે શકુન્તલા નાટકના કર્તા કવિ કાલિદાસની વાત કરીશું.
આ કવિ ધણા ખરો વખત ઉજ્જયિનીમાંજ રહેતો હતો. તે લોજ રા-
જના વખતમાં નહિ, પણ તેની પહેલાં થઈ ગયો હતો. એ વિષે એક
પ્રમાણ છે આ મહાકવિ બાણભટ્ટે રચેલા શ્રીહર્ષ ચરિત્ર નામે પુ-
સ્તકમાં લખ્યું છે કે;—

નિર્ગતાર નવાકસ્ય કાલિદાસસ્ય ક્ષિપુ ॥

પ્રીતિ મૈદરસાર્દાસુમંજરી દ્વિદ્વાપર ॥૧॥

(૧) ધન્યંતરી. ક્ષપણુક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ધરકર્પર,
કાલિદાસ, વરાહમિહિર, અને વરરચિ, એ વિક્રમ રાજની સભામધ્યે
“ નવરત્ન ” હતા.

અર્થ;—તુલસીના ઝાડની તરુણ મંજરી જોઈને વૈષ્ણવોને જોવો આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ કાલિદાસના મુખથી નીકળેલાં વચનો સાંભળીને થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, બાણભટ્ટનાં પહેલા કાલિદાસ પંડિત હતો. બાણભટ્ટ શાલિવાહન શકે પછર માં થયો, અને ભોજરાજા શાલિવાહન શક ૫૯૦ માં થયો હતો. એ રીતે જોતાં ભોજરાજાની પહેલાં ઘણાં વર્ષ ઉપર આ કવિ કાલિદાસ થયો હતો, એવું સિદ્ધ થાય છે.

મહાકવિ કાલિદાસે શાકુન્તલનાટક, રઘુવંશકાવ્ય, કુમારસંભવનાટક, ઋતુસંહાર, મેઘદૂતકાવ્ય, વિક્રમોર્વશીય નાટક, માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક, રંગારતિલક, શ્રુતબોધ, પ્રશ્નોત્તરમાળા, અસંગ્રહનવર્ણન, મહાપદ્માટક, ગંગાદેવ, રાક્ષસકાવ્ય, કર્પુરમંજરી, હાસ્યાર્ણવ નાટક; વગેરે ગ્રંથો રચેલા છે.

કાલિદાસે રચેલા રઘુવંશ નામે મહાકાવ્યમાં રઘુના કુળનું મળથી ઉત્તરોત્તર વર્ણન કરેલું છે. તેના ૧૯ સર્ગ છે. એ ગ્રંથની બાપા ઘણી મધુર અને પ્રૌઢ છે. તેમાં રાજાઓનું અને સ્વયંવરનું ઉત્તમ વર્ણન કરેલું છે. કથાનો આધાર રામાયણ ઉપરથી લીધેલો છે. તથાપિ એ ગ્રંથ રચવામાં કવિએ પોતાની પ્રૌઢ બુદ્ધિ બતાવી છે. તેની સાથે નમ્રતા પણ ઘણી જોવામાં આવે છે. એ ગ્રંથના આરંભમાં જગતના માતાપિતા પાર્વતી અને પરમેશ્વર (શંકર)ને નમસ્કાર કરીને કવિએ પોતાને વિષે ઘણી નમ્ર વાણી વર્ણન કરેલું છે. તેથી આપણા મન ઉપર સારી અસર થાય છે.

આ મહાકવિના કુમારસંભવ નામે બીજા મહાકાવ્યમાં મહાદેવના મુત્ર કાર્તિક સ્વામીની ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. એ ગ્રંથના ૧૭ સર્ગ છે. તેના ઉપર મલ્લિનાથ પંડિતે ટીકા લખી છે. સંસ્કૃતમાં પાંચ મહાકાવ્ય ? જોને કહે છે, તે મધ્યે કાલિદાસનાં આ એ મહાકાવ્ય (રઘુવંશ અને કુમારસંભવ.)ની ગણના છે. મેઘદૂત નામે કાવ્ય નાનું છે, તોપણ તેનામાં મહાકાવ્યના ગુણ છે. તેથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને પાંચ મહાકાવ્યમાં નહિ, પણ મહાકાવ્યમાં ગણે છે. એ કાવ્યમાં કાલિદાસે કર્ણારસ ઉત્તમ પ્રકારે બતાવ્યો છે. એ કાવ્યની રચના કેવળ પોતાની જ બુદ્ધિ અને કલ્પનાથી ક-

(૧) પાંચ મહાકાવ્યનાં નામ;—૧ રઘુવંશ, ૨ કુમારસંભવ, ૩ કિરાતાર્જુનીય, ૪ શીશુપાલવધ અથવા માધ, અને ૫ નૈષધ. આ પાંચ મહાકાવ્ય ઉપર મલ્લિનાથ પંડિતે ટીકા લખી છે. સંસ્કૃત પંડિતોના મૂળ ગ્રંથો કરતાં ટીકા મોટી હોય છે. તેમાં વિષય પણ વધારે આવે છે, અને ટીકાકારનું માન મૂળ ગ્રંથકાર કરતાં વધારે હોય છે.

રેલી છે. તેમાં કવિની કલ્પના ભરપૂર માલુમ પડે છે. એ કાવ્યમાં યક્ષ કરીને કુમેરના એક ચાહરે મૈથિલા પોતાની પ્રિયપત્નીને મોકલેલો સંદેશો, ઈત્યાદિ વર્ણન બહુ કરણા ઉપજાવે તેવું છે. આ પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાષાની કવિતામાં પ્રોફેસર હોરેસ વિલ્સને ભાષાંતર કરેલું છે.

કવિ કાલિદાસના ઉપર દર્શાવેલ ગ્રંથો કરતાં જે ગ્રંથથી વિદેશી પંડિતો ઘણો મોહ પામ્યા છે, અને એ મહાકવિની કીર્તિ વિશ્વમાં ગાજી રહી છે, તે ગ્રંથ તો શાકુંતલ નાટક છે. એ નાટકની ખૂબી ભારતવર્ષના લોકો કરતાં વિદેશી લોકો વધારે સમજતા હોય એમ જણાય છે. એ નાટકના ગ્રંથ ઉપરથી સર વિલિયમ જેન્સે કાલિદાસને હિંદુસ્થાનનો “શેકસ્પિયર” એવો મહાખિતાબ આપ્યો છે. આ નાટક ગ્રંથનું અંગ્રેજી, જર્મન, ફ્રેન્ચ, અને ઇટાલિયન આદિ ઘણી ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયેલું છે. એ ઉપરથી તે ગ્રંથની જનપ્રિયતા અને મોટાટું માપ થઈ શકે છે.

કાલિદાસ પંડિતના રચેલા બધા ગ્રંથો સ્તુતિપાત્ર છે. તેણે બાળ ભાષામાં રચેલું “હયગ્રીવવધ નાટક” પણ પ્રસિદ્ધ છે. તે સિવાય કોઈ પણ ઉત્તમ પુસ્તકનો કર્તા માલુમ પડતો નથી, ત્યારે તેનો કર્તા કાલિદાસ કહેવાય છે. કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય નામે નાટકનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પણ પ્રોફેસર વિલ્સન સાહેબે કર્યું છે. તેમજ રઘુવંશ અને કુમારસંભવ એ બે મહાકાવ્યો ઉપર જર્મન દેશના આડલફ્સ ફેડરિક્સ્ટેન્મસર સાહેબે લેટીન ભાષામાં ટીકા કરી છે. તે એ દેશના વિદ્વાનો ઘણી હોંસથી વાંચે છે. કવિ કાલિદાસના શાકુંતલ નાટકનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર ઓ. ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર યાજ્ઞિકે કરીને વાચકવૃન્દ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

કાલિદાસ પંડિત વિષે લોકોમાં કહેવાય છે કે;—“ઉપમા કોઇને આપવી, તો કાલિદાસેજ આપવી”—ઉપમા તો કાલિદાસનીજ વખણાય છે. આ કવિ એટલો નામાંકિત થયેલો છે કે, યુરોપના મોટા મોટા વિદ્વાનો એની કવિતા અને બુદ્ધિચાતુર્ય જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે. કાલિદાસ પંડિતને વિષે ટેટલાક કહે છે કે, તે શક્તિનો ઉપાસક હતો, પણ તે વાત સત્ય નથી; કેમકે મરણ સમયે તેણે સન્યાસ લીધો હતો. એ ઉપરથી તે સ્માર્ત ઉપાસક હતો, એવું સિદ્ધ થાય છે. આ મહા પંડિતની સમાધિ ઉજ્જયિની નગરીની ઉત્તરે ક્ષિપ્રા નદીના કિનારા પર દત્તના આખાડામાં હાલ ગોસાઈ વગેરે લોકોને સ્થેવાની જગ્યા છે, ત્યાં છે.

આ મહા કવિ વિષે વિદ્વાનો કહે છે કે;—ભારતવર્ષમાં વાલ્મિકિ અને વ્યાસ પછી જેટલા સંસ્કૃત કવિઓ થઈ ગયા, તેઓમાં કાલિદાસના

જેવી કીર્તિ અઘાપિ સુધી કોઇએ મેળવી નથી. વાહ ! ધન્ય છે ! આવા મહા કવિની વિદ્વતાને ! આ મહા કવિને વિક્રમ રાજની વખતમાં થયેલો ગણવામાં આવ્યો છે. એ રીતે જોતાં તો તેને થઈ ગયા ને લગભગ ૨૦૦૦ જે હજાર ઉપર વર્ષ થઈ ગયાં છે; તો પણ એ પ્રખ્યાત મહા કવિની અમર કીર્તિ અઘાપિ સુધી પૃથ્વીમાં પ્રકાશી રહી છે. ધન્ય છે આવા મહા પંડિતને ! ! !

માધ કવિ.

આ સંસ્કૃત મહાકવિ ધારા નમરીના પ્રખ્યાત મહારાજ ભોજ ના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ના અગીઆરમા સેકામાં થયો. તે મારવાડમાં આવેલા શ્રીમાલપુર નામે નગરમાં રહેતો હતો. જાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતો. માધકવિ જેવો કવિત્વ શક્તિમાં ચઢી-યાતો હતો, તેવોજ તે વિદ્વાન, મોટો દ્રવ્યવાન, ઉદાર, ટેકી, દયાળુ, જ્ઞાની અને હિંમતવાન હતો. એ મોટો સમૃદ્ધિવાન હતો. પોતે મોટો ઉદાર અને દ્રવ્યવાન હોવાથી વિદ્વાન લોકોને ઘણું દ્રવ્ય આપતો હતો; તેમજ ગરીબો ને દાન આપવામાં પોતાની સમૃદ્ધિનો સુ-ઉપયોગ કરતો હતો. તેથી દેશ વિદેશમાં તેની કીર્તિ ઘણી પ્રસરી રહી હતી. તેની દાન, કીર્તિ અને વિદ્વતા જોઈને ઘણા રાજાઓ આશ્ચર્ય પામતા; એટલુંજ નહિ પણ તેની મુદ્રાકાત લેવા માટે સન્માનપૂર્વક આમંત્રણ કરતા હતા. મોટી મોટી સભાઓમાં તેને ઘણું માન મળતું હતું. માધકવિની સ્ત્રી પણ વિદ્વાન અને ઉદાર દીલ વાળી હતી. વળી તે ઘણી ડાહી અને પતિવ્રતા હતી એ રીતે માધકવિ સર્વ વાતે સુખી હતો.

માધ કવિની ભોજ રાજના દરબારના મહા કવિઓમાં ગણના થતી હતી; પરંતુ તે ખીજા કવિઓ અને પંડિતોની પેઠે કદી પણ ભોજરાજની પાસે યાચવા માટે ગયો નહોતો. ભોજરાજએ તેની દાન, કીર્તિ અને વિદ્વતા જોઈને ઘણીવાર આમંત્રણો મોકલ્યાં હતાં; ત્યારે તે એક વખતે શિયાળામાં તેને મળવા માટે ગયો હતો. ત્યાં માત્ર એકજ દિવસ તે રહ્યો હતો. જતી વખતે ભોજરાજ તેને વળાવવા માટે પોતાના બગીચા સુધી ગયો હતો. તે વખતે માધ કવિએ તેને પોતાને ઘેર પધારવાની વિનંતિ કરી હતી. તેથી કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ ભોજરાજ પોતાની સ્વારી સાથે શ્રીમાલપુર નગરમાં માધકવિને ઘેર ગયો હતો. ભોજરાજ કવિ માધની હવેલીમાં ઉતર્યો હતો. હવેલીમાં જવાનો વખતો જાડા કાચના તક-

તાથીજ મહેલો હતો. ત્યાં અનેક પ્રકારના પદાર્થો અને ઉપચાર સામગ્રી આદિ જોઇને ભોજરાજ ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. બપોરે ભોજન વખતે પુષ્કળ પ્રકારનાં શાક, મીઠાઈ, વિવિધ પ્રકારના પદાર્થો અને સર્વ ઋતુમાંનાં ફળાદિ સામગ્રી પીરસ્યાં હતાં. તે દિવસે ધણી ટાઢ હતી, પણ ત્યાં જે જે ગરમ ચીજો મૂકેલી હતી, તેથી રાજાને પંખાનો પવન લેવો પડ્યો હતો. તેજ દિવસે રાત્રે બંને વચ્ચે કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, ન્યાય, અને નીતિ સંબંધી ધણો વખત સુધી ચર્ચા ચાલી હતી. ભોજરાજ તેમની વિદ્વતા અને કવિત્વ શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. પછી કવિનાં વખાણ કરીને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું હતું. રાજા થોડા દિવસ કવિને ત્યાં રહીને વિધાવિનોદ કરી, પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે, માધ કવિની મહત્તા ધણી શ્રેષ્ઠ હતી.

દેવગતિ ધણી ગહન છે. હમેશાં કોઇના દિવસ સરખા જતા નથી. મનુષ્યની ચડતી પડતી વારાફરતી થયા કરે છે. અસ્તોદયના ચક્રમાં ભાગ્યેજ કોઈ સપડાયા વગર રહે છે. એજ કુદરતી નિયમ પ્રમાણે આ દાનવીર કવિના સુખનો સૂર્ય તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં અસ્ત થયો હતો. એક દેવણ પંડિતે કવિની જન્મેતરી કરી આપી હતી. તેમાં ભવિષ્ય વર્તેલું હતું કે;—“ તને ધણું દ્રવ્ય ઉપરાઉપર મળશે, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં તું નિર્ધન થઇશ. અને પછે સોજા ચડશે. ”—આ ભવિષ્ય કથન પ્રમાણેજ તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં દારિદ્ર્ય આવ્યું હતું અને પછે સોજા ચડ્યા હતા. આવી રીતે માધ કવિની પડતી દશામાં પણ ગરીબ લોકો તો પ્રથમની માફક તેની પાસે યાચના કરવા સાર આવતા હતા. તેમને તે કહેતો કે:—

દારિદ્ર્યાનલ સંતાપઃ શાંતઃ સંતોષવાજિના ॥

દીપ્તાશાઃ ગજન્માતુકેનાયમુયસામ્યતુ ॥

અર્થ—દારિદ્ર્ય રૂપી અગ્નિનો સંતાપ હું મારા સંતાપ રૂપી પાણીએ થડો પાડું છું. પણ ગરીબોના આશા બંગરૂપી તાપને હું શી રીતે શાન્ત કરું ? એ રીતે પોતે ગરીબોને નિરાશ જતા જોઇને ધણો શોક કરતો હતો. એક દિસસે તેણે પોતાની સાધવી સ્ત્રીને કહ્યું કે;—

દેસંસ્વમપિ ચાંતેમાનમ્લાનં મ મસ્યાઃ ॥

નિનાવસાનેવ્રજતિદ્વીપાંતરમ મણિઃ ॥

અર્થ—જે ઉદાર છે, તે આપત્કાળ વખતે પોતાનો દેશ છોડે છે. અને સૂર્ય પણ દિવસની આખરે બીજા દ્વીપમાં જાય છે. ઇત્યાદિ વિચારે કરીને માધ કવિ પોતાની આ સહિત ભોજ રાજાની પાસે ધારા નગરીમાં ગયો હતો. ત્યાં જઈને પોતાનું રહેલું “ માધકાવ્ય ” ભોજ રાજાને બતાવ-

વવા સાર પોતાની સ્ત્રીની સાથે મોકલાવ્યું. રાજ્યએ તે પુસ્તકને વચમાંથી ઉધાડીને જોયું; ત્યારે તેની દૃષ્ટિએ પ્રથમ આ નીચેના શ્લોક પડ્યો;—

કુમુદવનમપશ્ચિ શ્રીમદં ભોજસ્વંડં ।

ત્યજતિમુદમુલકઃ પ્રીતિમાંશ્ચક્રવાકઃ ॥

ઉદયમહિમરશ્મિર્યાતિશીતાંરુરસ્તં ।

હતાંચિત્તે લલિતાનાંહીવિચિત્રોવિપાકઃ ॥

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ બોજ રાજ્યએ મનમાં સમજીને કહ્યું કે;—
“ આહા ! આ સર્વ કાવ્યની તો શી વાત કહું ? પરંતુ આ એકજ શ્લોકનું મૂલ્ય આખી પૃથ્વીના મૂલ્ય કરતાં પણ વધારે છે. ” આ કહીને રાજ્યએ માધ કવિની સ્ત્રીને એક લાખ રૂપયા ધનામના આપીને ઘણો સત્કાર કર્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે, માધ કવિની સ્ત્રી પોતાને મળેલી એ બક્ષોસ-માથી કેટલુંક દ્રવ્ય રસ્તાના બિખારીઓમાં વહેંચતી વહેંચતી ઉતારા પર ગઈ હતી. એ ઉપરથી તેની સ્ત્રીની ઉદારતાની પણ આપણને ખાત્રી મળે છે. ઉતારા પર ગયા પછી પણ તેમણે સર્વ દ્રવ્ય દાનમાં આપી દીધું હતું. તેઓ દુઃખીઓનાં દુઃખ જોઈને દુઃખી થતાં હતાં તેથીજ તેમણે પોતાની પડતી દશામાં પણ રાજ્યના તરફથી મળેલું દ્રવ્ય આવી રીતે દાનમાં આપી દીધું હતું. વાહ ! ધન્ય છે ! તેમની ઉદારતાને ! તથા તેમના દયાળુ સ્વભાવને !

“ પ્રબંધ ચિંતામણી ” નામે પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, માધ કવિએ જ્યારે માધકાવ્ય રચીને બોજ રાજ્યને ભેટ મોકલ્યું, ત્યારે રાજ્યએ પોતાના પંડિતોને તેની પરીક્ષા કરવા માટે આપ્યું હતું. પંડિતોએ તે પુસ્તકને બરોબર તપાસીને પોતાના અભિપ્રાય જાહેર કરતાં કહ્યું હતું કે;—

ઉપમા કાલિદાસસ્ય भारवे रथं गौरवं ॥

दंडिनः पदलालित्यं माधे संति त्रयो गुणाः ॥

અર્થ—ઉપમાં કાલીદાસની, અર્થ ગૌરવ ભારવીનું, અને રાખ્દ સૌદર્થ દંડી કવિનું. એમ દરેક જણ એકેક ગુણમાંજ માત્ર ઉત્તમ છે. પરંતુ આ માધ કવિ તો ઉપમા, અર્થગૌરવ, અને રાખ્દસૌદર્થ, એ ત્રણે ગુણમાં ઉત્તમ છે. આ મહાકવિ પોતાની મોટી ઉદારતા અને માધકાવ્ય જેવા ઉત્તમ ગ્રંથથી દેશ વિદેશમાં અમર કીર્તિ રાખી ગયો છે. એ મહા કવિ ઈ. સ. ૧૦૭૫ માં હતો. એ રીતે જોતાં તેમને થઈ ગયાને આજે આશરે ૯૦૦ વર્ષ થયાં છે. તો પણ તેમની કીર્તિ અદ્યાપિ સુધી સત્તોજ છે. ધન્ય છે ! એવા મહા કવિ રત્નને ! ! !

ભવભૂતિ.

આ પ્રસિદ્ધ મહાકવિ નિજમના રાજ્યમાં બેઠેર કરીને મામ છે, ત્યાંનો રહીશ હતો. તે જતે કાશ્યપ ગોત્રી બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તે સ્વભાવે ચંચળ, અને બહુ બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે બાળવયથી જ વેદ તથા કાવ્યાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે;—તેને સરસ્વતી પ્રસન્ન હતી. તેથી તેની ગતિ દરેક વિષયમાં ઉડેા પ્રવેશ કરતી હતી. કહે સરસ્વતી વસેલી હોવાથી તેને ભોકો શ્રીકંઠ પણ કહેતા હતા. તેની વાણી ઘણી મધુર, અને મોહક હતી. સૃષ્ટિના સૌન્દર્યનું અને સુકુમારપણાનું સંયુક્ત વર્ણન કરવાની સ્વાભાવિક શક્તિ તેનામાં જેવી હતી, તેવી ભાગ્યેજ બીજા કોઈ કવિમાં હશે. ઉજ્જયિની અને તેની આસપાસનાં અરણ્ય, પર્વત, નદીઓ અને ઝરાઓનું આમેલુમ વર્ણન તેણે સ્થળે સ્થળે કરેલું જણાય છે. આ કિપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે, તે ગાંડવજી નામે રમણિક અરણ્યમાં કોઈ વખતે રહ્યો હશે.

ભવભૂતિને પોતાની આ મહાવિધાનો પ્રકાશ જન્મભૂમિમાં પાડવાને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. ત્યાં તેની કીર્તિ વધે તેમ નહોતું. તેથી જ જન્મભૂમિ છોડીને ભારતવર્ષમાં પર્યટન કરવા સાડ નીકળ્યા હતા. આ ખુસાફરીમાં ઘણાક રાજ્યોએ તેના ગુણ અને વિદ્યાની પરીક્ષા કરીને યોગ્ય આશ્રય આપ્યો હતો. ફરતો ફરતો તે કનોજ દેશના યશોવર્મા નામે રાજાની પાસે ગયો હતો. એ રાજા ભવભૂતિનું અપૂર્વ બુદ્ધિકૌશલ્ય જોઈને મુગ્ધ થયો હતો. તેથી તેને કેટલીક મુદત સુધી પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. ભવભૂતિ કનોજમાં હતો, તેવામાં તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે ધારાનગરીનો ભોજરાજા ઘણો વિદ્વાન અને વિદ્યાતેજક છે. દરબારમાં ઘણા દ્રામેઝ પંડિતો તેના આશ્રય નીચે જઈને વસેલા છે. તેમની સાથે ભોજરાજા નિરંતર વિદ્યાવિનોદ કરે છે. ઇત્યાદિ વાતો તેના જાણવામાં આવ્યાથી તે કનોજથી નીકળીને સત્તર ધારાનગરીમાં આવ્યો. અને ભોજરાજાને મળ્યો. ગુણજ રાજા ભોજે તેની વિદ્વતાની બરાબર પરીક્ષા કરી. ભવભૂતિની બુદ્ધિ, મધુર વાણી, અને વિદ્વતા જોઈ ભોજરાજા એટલો તો ખુશ થયો કે, તેને પોતાના દરબારના કાલિદાસ જેવા શ્રેષ્ઠ કવિની પંક્તિમાં દાખલ કર્યો. ભવભૂતિ ભોજરાજાના દરબારના પંડિતોની સભામાં ન્યારે બિરાજતો ત્યારે, તે પોતાતા કાવ્યવિનોદમાં સર્વ સભાજનોનાં મન આકર્ષી લેતો હતો, એવો કાવ્યમાં સમર્થ હતો.

ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિત્ર, માલતીમાધવ, અને વીરચરિત્ર, એ ત્રણ નાટક-ગ્રંથો રચેલા છે. તે ધણાજ ઉત્તમ ગણાય છે.

ઉત્તરરામચરિત્ર નાટક-સમ અંકી છે. તેમાં અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્ર આદીએ એકા પછી જે જે હકીકત બની તેનું એમાં વર્ણન છે. આ નાટકનો ખેલ કવિએ મહાકાલેશ્વર મહાદેવના ઉત્સવમાં ભગ્ની બતાવ્યો હતો. આ નાટક વિદ્વાનોને માન્ય અને રસિક જનોને ધણો પ્રિય છે. નાટકના તમામ ઉત્તમ ગુણો કવિએ તેમાં આપ્યા છે; તેમાં કર્ણારસ અતિશય મૂક્યો છે. માલતીમાધવ ગ્રંથમાં શૃંગારરસ અધિક છે. મહાવીરચરિત્ર પણ સમ અંકી છે. તેમાં રામકથા સંક્ષેપથી વર્ણવી છે. અને વીરરસ વધારે દાખલ કર્યો છે. એ રીતે આ મહાકવિના સર્વ ગ્રંથો આંબીર્ષ, વિચાર, પદ્ધલાલિત્ય, અને ભાષાની પ્રાઢતાથી પૂર્ણ છે.

ભવભૂતિ અને કાલિદાસ આ બંને કવિ પંડિતો ભોજ રાજાની સેનામાં નાટ્યાલંકારવિષય ઉપર વખતોવખત ઉત્તમ ભાષણો કરતા હતા. એક વખતે રાજાની આજ્ઞાથી આ બંને કવિઓએ એક શ્લોકમાં શૃંગાર રસનું પૂરેપૂરું વર્ણન કર્યું હતું. તેમાં ઉત્કૃષ્ટપણની સ્પર્ધા ચાલી હતી. તે ઉપરથી એવું કહેવામાં આવે છે કે, એ વખતે દેવીના મંદિરમાં જઈને એ શ્લોક મૂતાની સન્મુખ જઈને તોળ્યા. તેમાં કાળીદાસનો શ્લોક વધારે વજનનો થવાથી દેવી એ પોતાના કર કમળમાંનું અમૃત ભવભૂતિના શ્લોક વાળા ત્રાજવામાં રેડીને ભારે કર્યું હતું. ગમે તેમ હો, પણ આ મહાકવિને મુખે ખરેખર સરસ્વતી વસેલી હતી. તેનાજ પ્રતાપથી તે પોતાની અદ્ભૂત વાણીના રસવડે સર્વને ખુશ કરીને નચાવતો હતો. ભવભૂતિની સ્તુતિ વિષે આ નીચેનું વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે;—

કારુણ્યં ભવતિરવતનુતે—મતલબ કે, કર્ણારસ તો ભવભૂતિ-નોજ. તેના જેવો કર્ણારસ વર્ણવી શકવાને બીજને કોઈ કવિ શક્તિમાન નથી. આ તેને કાંઈ ઓછું માન નથી. આ સર્વ વાંતો ઉપરથી જણાય છે કે, ઇસ્વીસનના દશમાં સૈકામાં ભવભૂતિ કવિ ભારતવર્ષના ખરેખર બૃષણ રૂપ હતો. તેથીજ તેની ઉજ્જવળ કર્તિ અद्यापि મુઘી સઘળે પ્રકાશિત છે. ધન્ય છે તેમને ! ! !

ચંદ્ર ખારોટ.

આ ભારત બૃષણ પ્રસિદ્ધ મહાકવિ ચંદ્રખારોટ, જેણે પૃથુરાજ-
રાસા નામે વિખ્યાત ગ્રંથ બનાવ્યો, તે સંવત ૧૨૨૦ થી
તે સંવત ૧૨૪૯ સુધી દિલ્હીના મહારાજ પૃથુરાજ ચૌહાણ
ના દરબારનો રાજકવિ અને મંત્રિ હતો. તેની જન્મભૂમિ સંભ-
લ-અજમેરમાં હતી. અને રણુચંદ્રભોરવાળા મહારાજ વિશલદેવ
ચૌહાણના પ્રાચીન કવિઓની ઓલાદમાં જન્મ્યો હતો. તે જાતનો ચારણ
હતો એવું લાગે છે. પરંતુ પૃથુરાજ અને ભીમદેવની લડાઈ વખતે તેને
ભીમે ભાટ કહ્યો હતો. તેથી કોઈ તેને ભાટ પણ કહે છે. તે ઘણો હિમ-
તવાન, શરવીર, ડાહ્યો, અને ઉત્તમ વક્તા હતો. તેમજ નીતિશાસ્ત્રમાં તથા
ભાટ ચારણના કામકાજમાં ઘણો ચતુર હતો. તે દેવી ઉપાસક હોય.
અને વીરરસનું વર્ણન કરવામાં સર્વોત્કૃષ્ટ હતો. તેમજ મંત્રીપદનું કાર્ય
કરવામાં પણ ઘણો કુશળ હતો.

ચંદ્રખારોટને પ્રભાવતી નામે એક સારા રૂપગુણવાળી સ્ત્રી હતી.
પ્રભાવતી કુલીન અને ઉત્તમ પિતાની પુત્રી હતી. તે ચંદ્રકવિને સ્વેચ્છાથી
વરી હતી. તે અતિપ્રેમી અને નાણુક હતી. તે છતાં શરવીર હતી. કવિ
તેનાથી સંપૂર્ણ સંતુષ્ટ હતો.

ચંદ્ર કવિ સંવત ૧૨૨૦માં મહારાજ પૃથુરાજ ચૌહાણની પાસે પ્રથમ
ગયો હતો. ત્યાં તે પોતાની અપૂર્વ બુદ્ધિ અને અતિચાલાકાથી મંત્રી
અને કવીન્દ્ર એ બે પદોને પામ્યો હતો. એ બંને કામ તેણે એટલી
બધી હોંશીયારીથી બજાવ્યાં હતાં કે, મહારાજ પૃથુરાજનું પ્રીતિપાત્ર થઈને
તેણે મોટી કાર્તિક મેળવી હતી. તેની કવિતા રસથી ભરપૂર છે. તે દરેક
લડાઈમાં સામેલ થઈને શરવીર રજપૂતોને મહાભારત વગેરે વીરરસનાં
કાવ્યો સંભળાવી ઉશ્કેરતો હોય. જે સાંભળીને કાયર પુરૂષને પણ શર ચ-
ડતું હતું. તે જોયો કવિત્વ શક્તિમાં શ્રેષ્ઠ હતો, તેવાજ શરવીર પણ હતો.
ઘણીક લડાઈઓમાં તેણે સામેલ થઈને પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી.
જ્યારે પૃથુરાજ પોતાના પિતાનું વર માગવા સાફ શુન્દરાતના રાજ ભી-
મદેવ સાથે બારે લડાઈ કરી હતી, ત્યારે ચંદ્રખારોટ પૃથુરાજનાં લશ્કરના
સેનાપતિ તરીકે લડાઈમાં ભાગ લેઈને પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું.
પ્રથમ તે પૃથુરાજના એક દૃઢ તરીકે ભીમદેવના દરબારમાં ગયો હતો ત્યારે

પોતાની સાથે—જળ, નીસરણી, કોદાળી, દીવો, અંકુશ, અને ત્રિશળ લેઈને ગયો હતો. તે જોઈને બીમદેવે એ વસ્તુઓ લાવ્યાનું કારણ પૂછતાં, તેણે મર સભામાં હિંમતથી નિરૂપણે ઉત્તર આપ્યો હતો કે;—

“ જો તમે ચૌહાણ રાજના ડરથી નાશીને પાણીમાં પેસી જશો, તો આ જળવડે તમને પકડીશું. આકાશમાં જશો, તો આ નીસરણીથી, પાતાળમાં જશો, તો કોદાળીથી, અને અંધારામાં જશો તો આ દીવાથી તમને શોધી કાઢીશું. વળી આ અંકુશવડે તમને વશ કરીશું, અને આ ત્રિશળવડે તમને પૂરા કરીશું. જે જે દેશમાં સૂર્યોદય થાય છે, તે તે દેશમાં તમે જશો તો પૃથુરાજ તમારી પછવાડે પડશે. ” ચંદ્રવિનાં એવાં કઠિણ વચનો સાંભળીને બીમદેવે સંકોપથી તેનો તિરસ્કાર કરીને પોતાના બાહુબળ વિષે આત્મસ્તુતિ કરી. તેના ઉત્તરમાં ચંદ્રવિએ કહ્યું કે;—

“ ઉંદર કદાપિ બિલાડી ઉપર જય મેળવે, ગીધપક્ષી કદાપિ પવિત્ર હંસના માથા ઉપર થનથનાટ કરે, હરિણ કદાપિ લડાઈમાં સિંહની બરોબરી કરી શકે, સાપ સાથે લડતાં કદાપિ દેડકું જય પામે, એ સર્વ વાત કદાપિ દૈવી ઈચ્છાથી અને, પણ એવુંજ સર્વદા નિપજે છે એમ ધારવું નહિ. પર્વતપર છવાઈ ગયેલા અરણ્યને બાળીને ભસ્મ કરનાર અગ્નિ સાથે દીવાનો મુકાબલો થઈ શકે નહિ. એ સાંભળીને બીમદેવે કહ્યું કે;—“ ભાટના છોકરા શખ્દોવડે લડે, દેવ ગાજોવડે લડે, અને ભાઈઓ વારસાનો ભાગ વહેંચી લેતાં મુક્તિઓથી લડે, પણ સૌમેન્દિરવાળો આ કશું તો મરણ સાથે લડવાનો છે. જ તારા સામ્રાજ રાજને કહે કે, તારા બીવરાવ્યાથી બીકણ હોય તે જ ડરી જાય. ” આ ઉત્તર સાંભળતાંજ ચંદ્રમારોટ જરા ગમરાઈને ઉભે થયો. રૌપથી તેની બંને આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. પછી તે ઝટપટ પૃથુરાજ પાસે આવ્યો, અને ‘સર્વ’ વાત વર્ણવીને કહી સંભળાવી. તેની સાથે તેણે પોતાની હમેશની ચાલાકી પ્રમાણે ધણાક વીરવચનો કહીને પૃથુરાજને બીમદેવની સાથે લડવાને ઉત્કેષો હતો. ત્યારપછી પૃથુરાજ અને બીમદેવનાં લશ્કર વચ્ચે મહાદાણુ યુદ્ધ થયું હતું, જેમાં ચંદ્રવિએ બહુ બહાદુરી બતાવી હતી. અને અંતે તેમાં પૃથુરાજનો જય થયો હતો.

પૃથુરાજે જ્યારે બીમદેવને હરાવીને નસાડ્યો અને ગુજરાત સર કર્યું, ત્યારે ચંદ્ર મારોટ પૃથુરાજ અને મુબટોનાં વખાણ કરતાં કહ્યું હતું કે;—“ આ જીવંતર સ્વપ્નવત્ છે. જે નજરે દેખીએ છીએ તેનો નાશ થવાનો છે. મારે જે સામંતો પોતાના ધણીના સ્વામિ ભક્ત છે, તેમને ધન્ય છે. ઇત્યાદિ. ”

સંવત ૧૨૪૯ માં પૃથુરાજ અને ચાહાબુદિન ધોરીના વચ્ચે

જ્યારે પાણિપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું, તે વેળાએ પણ ચંદ બારોટ પૃથુરાજને ધણી કીમતી મદદ કરી હતી. એવું કહેવાય છે કે;—ચંદ બારોટ અજમેરથી યુદ્ધ પોશાક સજી લડાઈમાં સામેલ થવા દિલ્હી પૃથુરાજ પાસે આવતો હતો, તેવામાં નજીક યવન બાદશાહની ઊવણી જોઈને ત્યાં થું થું બને છે, તેની બાતમી મેળવવા ગુપ્તવેશે ત્યાં ગયો; પરંતુ દેવમેજે પકડાઈ ગયો. યવન બાદશાહે તેના હાથ પગમાં બારે વજનની લોખંડની બેડીઓ પહેરાવી હતી; અને તેના ઉપર ચોકી માટે સીપાઈઓનો પહેરો રાખ્યો હતો. તે છતાં ચંદકવિ પોતાના મહામુદ્ધિબળવડે શત્રુના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને છાનોમાનો નાશી આવ્યો હતો. તેથી યવન રાજાની ઊવણીમાં મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો હતો. ચંદ કવિ શત્રુના હાથથી છૂટો થઈને નાશી ગયો; પરંતુ તે પોતાના સ્વામી પૃથુરાજને જઈ મળે, તે પહેલાં તો પૃથુરાજ હારીને યવનરાજને હાથે બંધીવાન થયો હતો.

પૃથુરાજરાસામાં લખ્યું છે કે, પૃથુરાજને બંધીવાન કરી ગિઝની લઈ જવામાં આવ્યો હતો. અને તેના મળયાતુર્યથી ડરીને તેના ગળામાં ૧૦૦ મણુ વજનના લોહાની તોક પહેરાવી હતી. ચંદકવિને એ વાતની ખબર પડતાં, પોતે ગિઝની ગયો હતો; અને શાહમુદ્દિનને પોતાના વાક્યાતુર્યથી પ્રસન્ન કરી, પૃથુરાજને મળવાની આજ્ઞા મેળવી હતી. જ્યારે પૃથુરાજે જાણ્યું કે, ચંદકવિ તેને મળવાને માટે આવે છે ત્યારે તે ૧૧ ગળામાંની ૧૦૦ મણુ લોહાની તોક હટકી થઈ ગઈ. અને તે એટલો તો પ્રકુલ્લિત થયો કે, એકદમ ઉભો થઈ ગયો. તે જોઈને શાહમુદ્દિન ચમક્યો, અને બીજી ૫૦ મણુની તોક તેના ગળામાં નંખાવી. ચંદકવિ પાછો સુલતાનને જઈ મળ્યો, અને કહ્યું કે;—“ મઉલામાલક ? શોકમય વાર્તા છે કે, હું મારા સ્વામીનું દુઃખ ઓછું કરવા માટે આવ્યો હતો, પરંતુ હમણાં તો મેં તેમાં વધારો કીધો છે ! તે અંધ ? થયા પછી તમોને બય શો છે ? હે સુલતાન ! જોઈએ તો તેને દેહાંત દંડ દો, પણ પીડા શા માટે પમાડો છો ? તે ધણો ચતુર છે. તેથી જો તમો એને છૂટ આપશો, તો આપને પોતાનું ચાતુર્ય બતાવી પ્રસન્ન કરશે. એ આંધળો છતાં પણ શબ્દ વેધી બાણ મારી શકે છે, અને સો સો મણુના સાત તવા એકજ બાણે વિધી શકે છે. એ રમત જોવાની ઇચ્છા હોય, તો તે એકવાર જુઓ, અને પછી છૂટો કરો. ”

(૧) પૃથુરાજને બંધીવાન કર્યા પછી યવનરાજે તેની બંને આંખો ફેડી નંખાવી હતી.

આ પ્રમાણે ચંદ કવિના કહેવાથી શાહબુદ્દિને તે રમત જોવાની ઈચ્છા ધર્મ. તેથી ચંદના કહેવા પ્રમાણે પૃથુરાજને ઉત્તમ પૌષ્ટિક ખોરાક આપી. આઠ દિવસમાં તેમાર કર્યો. પછી એક દિવસે રાજસભામાં તેને લાવ્યા, અને શબ્દવેધી રમતનો અખાડો મચાવ્યો. પૃથુરાજના હાથમાં અનેક કમાનો આપી, પણ તેની પ્રત્યંચા ચઢાવતાંજ સખળી તડાતડ તૂટી ગઈ. કોઈ પણ કમાન તેનું જોર ઝીલી શકી નહિ. તે જોઈને ચંદકવિએ કહ્યું કે, જ્યાં સુધી તેની પોતાની કમાન તેના હાથમાં હોય નહિ, ત્યાં સુધી એ તમાસો કરી શકશે નહિ. એ સાંભળીને સુલતાને તેની કમાન મંગાવી આપી, તે પૃથુરાજે ચઢાવી. પછી શાહબુદ્દિને ચંદકવિને કહ્યું કે, તું આગા કરે કે, જ્યાં કાંકરી વાગે, ત્યાં જાણુ મારવું અને વિંધવું. કવિએ કહ્યું કે, હું તેમના ધરનો નોકર, અને એ મારા સ્વામી માટે તેમને આગા કરવી અમારો ધર્મ નથી, તેથી આપ ખુદાવિંદ આગા કરો. પછી સુલતાને તવાપર કાંકરો મારીને કહ્યું કે;—“ શાખાસ પૃથુ ! ” ચંદકવિ તે વેળાએ પોતાના પૂર્વસંકેત પ્રમાણે બોલ્યો કે;—

“ ચાર બંશ, ચાવીશ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ;
એ તેપર સુલતાન હૈ, મત સુકે ચબહાણ. ”

તત્કાલ પૃથુરાજે પેલા શબ્દપર લક્ષી જાણુ માર્યું, તે શાહબુદ્દિના લલાટ વચ્ચે જઈને વાગ્યું. તેવોજ તે ગતઃપ્રાણ થઈને આસનપરથી ઢળી પડ્યો. એજ સમયે ચંદે પૃથુરાજના ગળાપર અને પૃથુરાજે ચંદના ગળાપર તરવાર ફેરવી. એમ ત્રણે જણુ એક ચોષડીએ મરણ પામ્યા. અને એ ત્રણ જણુને એકજ સ્થાનમાં સમાધિસ્થ કર્યા.

ચંદ બારોડે રચેલો પૃથુરાજરાસા નામે ગ્રંથ એક લાખ શ્લોકના પુરનો છે. તેમાં હિંદુઓની પુરાણી ભાષા છે. એ ગ્રંથ ભભકાદાર વર્ણનથી ભરેલો અને રમુજ પમાડે એવો છે. તેના ૬૯ ખંડ છે. તેમાં સંવત ૧૨૨૦ થી તે સંવત ૧૨૪૯ સુધી પૃથુરાજના જીવન ચરિત્રનું ઉત્તમ કવિતાઓની સાથે ધણા પ્રકારના છંદોમાં વર્ણન કર્યું છે. વળી એ ગ્રંથમાં ક્ષત્રિયોની વંશાવળી, યુદ્ધવર્ણન અને દિલી વગેરે રાજધાનીઓની શોભા, ક્ષત્રિયોનો સ્વભાવ, ચાલસલણ, અને વ્યવહાર ઇત્યાદિ વિષે બહુ વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરેલું છે. એ ગ્રંથ ધણો ઉત્તમ અને રસિક છે. ધણા ભાષા ચારણો રાસા લખનારા થઈ મયા છે; પરંતુ તેઓમાં ચંદબારોડની કીર્તિ એક ગણાય છે.

ચંદકવિ ચાંદાણુ રાજાઓના દસોદી બાટ હતો. તેણે પીરમના ઝોહીલના પરાક્રમના ગીત ગાયાં છે. તેને પોતાના રાજની કીર્તિ વધારવાની ઘણી હોંશ હતી. આખો રાસો ચંદ બારોડના નામથી ઓળખાય છે; પરંતુ તેમાં ખીજાઓએ પાછળથી કાંઈ ઉમેરો કર્યો હોય એવું લાગે છે. તેમાં એટલું બધું અશુદ્ધ લખેલું છે કે, તે કાંઈ કાંઈ કેકાણે સમજી શકાતું નથી. જ્યાં ભાવાર્થ સમજાય છે, ત્યાં પણ ચંદકવિનું મૂળ લખેલું કેવું હશે તે પાછળથી થયેલા ફેરફારથી ઓળખી કાઢવું મુશ્કેલ પડે છે. ચંદ કવિના વંશમાં સારંગધર કવિ થયો. તેણે હમીરરાસા અને હમીર કાવ્ય નામે ગ્રંથ રચ્યા છે. એક વિદ્વાન લખે છે કે;—

“ ચંદકવિની જીંદગીનું વૃત્તાંત એ ભરતખંડના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ યશસ્વી પ્રસંગ છે. તેના જગન્નણીતો રાસો એ આંતરિક અદ્ભુત પુસ્તક છે. તે પોતાની પ્રિયપત્ની પ્રભાવતિને છોડી અજમેરથી દિલ્હી જવા નીકળ્યો અને ઘણું કષ્ટ વેડ્યા છતાં તે વખતસર દિલ્હી પહોંચી શક્યો નહિ. મુસલમાનના બચથી તે અજમેરના માર્ગે ગયો; તેથી ઘણા દિવસ વીતી ગયા, અને જ્યારે તે દિલ્હી પહોંચ્યો, ત્યારે યુદ્ધ માટે પૃથુરાજે પ્રયાણ કીધું હતું. તે દેવી આશાપૂર્ણના મંદિરમાં દર્શન ગયો, પણ દેવીની ઇચ્છાથી કમાડ વસાઈ ગયાં. અને તેમાંજ છ માસ મુઘી એસી પૃથુરાજ રાસો લખ્યો, એમ દંતવાચક છે. ”

ચંદકવિ ઇંગ્લાંડના સર ફીલ્ડીપ સીડની અને સર ચાલ્ટર રેલે જેવો કાવ્ય વિષયમાં નિપૂણ હતો. તેમજ યુદ્ધ વિષયમાં પણ તે એવાજ ફરદોશી હતો. એનું કાવ્ય પૃથુરાજની કીર્તિકળાનો અને ગરવીરતાથી ભરેલો લેખ છે. જેમ સમસ્ત આર્યપ્રજાને રામાયણ અને મહાભારત આદરણીય છે, અને ગ્રીકોમાં હોમર, તેમજ રજપૂતોમાં કવિચંદનો રાસા છે. રાસામાં કાલ્પનિક કથાપ્રસંગ ઘણાજ થોડો છે; પરંતુ પ્રાકૃત વૃત્તાંત અધિક છે. તેનું સમસ્ત જીવનચરિત્ર મળવું દુર્લભ છે. જ્યારે કવિએ જાણ્યું કે, પૃથુરાજ કેદી થયો છે, ત્યારે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે તે ગિઝની ગયો હતો અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો હતો, એમ કહેવાય છે. ચંદકવિને ચર્મ ગયાને આશરે ૭૦૦ ઉપર વર્ષ થયાં છે, તોપણ તેણે વિદ્યા પરાક્રમ અને વીરતાથી જે કીર્તિ અમર કરી છે, તે અઘાપિ સતેજ છે. “ જ્યોત્સના તો ચંદ કવિનોજ અને ચોપાઈ તો તુલસીદાસની જ ” વખણાય છે. કર્નલ ટોડે તેના કાવ્યનો બહુ પ્રશંસા કરી છે. તેના કાવ્યનો નમુનો આ નીચે લખ્યો છે;—

દોહા.

સીકવાન પ્રથિરાજ કીતી, નિવાંસ ગજ ચારિ; ૧
 લગત ચોટ ચૌહાનકી, ઉડત તીસમન ગારી.
 ધર પરટયોં પલટી ધરા, પલટયો હાથ કમાન; ૨
 ચંદ્ર કહે પ્રથિરાજસોં, દિનપલટ ચૌહાન.
 ચાર ખંશ ચોવીશ ગજ, અંધુલ અષ્ટ પ્રમાણ; ૩
 એ તે પર સુલતાનહૈ, મત ચૂકે ચૌહાણ.
 ફેરિ ન જનની જનમિહૈ, ફેરી ન ખેંચી કમાન; ૪
 સાતવાર તુમ ચૂકિયો, અવ ન ચૂકે ચૌહાન.

ચશ વર્ણન.

મંડપ મહીકે અરિ ખંડે પ્રથિરાજ,
 વીર તેજે ડર વેરી વધુ ડાંગડાગ ડગે હૈ;
 દેશ દેશ કે નરેશ સેવત સુરેશ,
 જિમિકા પત ર્નેશ સુનિ વીરરસ પગે હૈ.
 તેરે શ્રુતિ મંડલ નિકુંડલ વિરાજતહૈ,
 કહૈ કવિ ચંદહિ બાંતિ જોવ જગે હૈ. ૧
 સિંધુ કે વકીલ સંગ મેરૂં કે વકીલહિ લૈ,
 માનહં કહત કષ્ટ કાન અનિ લગે હૈં;
 મહારાજ તેરી સખ કીરતિ અખાને,
 કવિ ચંદ્ર યહ કેવળ અકીરતિ અખાનેહૈ;
 આંધરે ન દેખી દેખી હમકો અતાઇ દઇ,
 બહિરિને સુની જૈસી હમ હું પિછાને હં. ૨

ધર્ત્યાદિ.

કવિ-ગંગ.

આ પ્રખ્યાત મહાકવિ એકનૈર જીલ્લે ઇલાવામાં રહેતો હતો. રાતે બ્રહ્મભાટ હતો. બંદીજન-ભાટ લોકો જેમ રાજાઓ પાસે તેમની સ્વારી વખતે સ્તુતિ કરવાને રહેતા, તેમ અકબર બાદશાહ પાસે ગંગ કવિ સંવત ૧૫૮૫ માં હતો. અકબર બાદશાહના સમય સુધી હિંદુરાજાઓના સર્વે જૂના રિવાજો અમલમાં આવતા હતા. તે બાદશાહનો બંદીજન-ભાટ ગણાતો હતો. તે એવો તો સ્પષ્ટ વક્તા હતો કે, વખતે ગમે તેવાને પણ પોતાની કાવ્યચતુરાઈમાં બેધડકપણે સત્ય વચનો કહેતો. તેમાં સામા માણસની અવકૃપા થશે એની બેશ પણ દરકાર રાખતો નહિ. તે હિમતવાન, ધાર્મિક અને વિદ્વાન હતો. એને સરસ્વતી ખડુ પ્રસન્ન હતી. એની કાવ્યચતુરાઈ અને વિનોદ વાણીથી સકળ સમાજ નો છક થઈ જતા.

ગંગ કવિ અકબર બાદશાહની રાજ સભામાં પ્રસિદ્ધ કવિ હતો. તેમણે પોતાની કવિત્વ શક્તિથી અકબર બાદશાહની પ્રીતિ મેળવી હતી. તેણે “ ભમર ભમત ” એ છાંયો કર્યો હતો. તે એવો તો ચતુરાઈ ભરેલો હતો કે રાજા બીરબલે તેને એક લાખ રૂપિયા ઈનામમાં આપ્યા તતા. એ પ્રકારે અકબર, જહાંગીર, વીરબલ-બીરબલ, ખાનખાના, માનસિંહ ઇત્યાદિ સમાજનો તેને ઘણું દાન અને માન આપતા હતા. એક વખતે બાદશાહ રાત્રે પોતાના રાજ મહેલમાં હતો, ત્યાં રાણી આવી ઉભી રહી. તેના મોવાળાની એક લટ તેના સ્તન ઉપર પડેલી હતી. તે લટ રંગે કાળી અને રાણી ગૌરવર્ણી હતી. તેથી તેનું રૂપ અતિપ્રુષ્પસુરત દિશતું હતું-એ જોઈ બાદશાહને ઘણો આનંદ થયો. તે આનંદના તરંગમાં તેના મુખથી “ શંભુ કે પૂજન નાગણુ આપું ” એમાં શિવલીંગને ડોકાણે સ્તન, તેનું પૂજન કરવા નાગણુ—મોવાળાની કાળીલટ આવી હોય ! એવા અક્ષર નીકળ્યા.

બાદશાહ બીજે દિવસે કચેરીમાં આવ્યો, ત્યારે તેણે રાત્રે મુખમાંથી નીકળેલું વાક્ય બોલી રાજા બીરબલ સામે જોયું. બીરબલે ગંભીર સામે કહ્યો હતો તેને ઉત્તર દેવાની સૂચના કરી; ત્યારે તેણે આ કવિત કહ્યું કે:—

શ્રીપત કે મન રંજન કારન, રાધિકને શૃંગાર બનાયો;
હેમર ભૂખન અંબર કાનન કંઠ વિખે મુકતારલ છાયો;
શીશણુટી લટ આનપરી, અરવાંહી લગી કુચસોં લપટાપી;
કહેનર ગંગ સુનશા અકબર, શંભુકે પુજન નાગન આપી.

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણભગવાનનું મન સંતુષ્ટ રાખવા માટે રાધાજીએ શૃંગાર કર્યો, તે એવી રીતે કે, કાન અને કંઠ આદિમાં સોના તથા મોતીના અલંકારો પહેર્યા. ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરતી વખતે મસ્તકપરના વાળની લટ છુટીને સ્તનને લપેટાઈ, તે જાણે નાગજી શિવ પૂજવાને કેમ આવી ન હોય ? એવું દિશતું હતું. એ પ્રમાણે રાધાજીના વર્ણનથી બાદશાહને ઉત્તર આપ્યો, ખજુ તે તેને વિપરીત લાગ્યું. તેથી ગંગ કવિને કિલ્લામાં કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો.

આ ઉત્તર આપવામાં ગંગે બાદશાહને રીસ ચડે એવું કાંઈ કહ્યું નહોતું તોપણ તેના મરજી કદા થયેલી જોઈ ગંગ કવિ આશ્ચર્ય પામ્યો. આ વખતે બાદશાહે મને કેદખાનામાં નાખવાનો હુકમ કર્યો, એ તેણે અવિચાર કર્યો છે એમ જાણી એ વખતે તેણે બીજું કવિત કહ્યું કે;—

જ્યાં ગંગ તરંગ પ્રવાહ ચલે, તહાં કૃપકો નીર પિયો ન પિયો;
જહાંકે હદે ભગવાન જસે, તહાં ઓરકોં નામ લિયો ન લિયો;
કર્મસુજ્જેગ સુપાત્ર મિલે, કુપાત્રકું દાન દિયો ન દિયો;
કહેનર ગંગ સુન શાહ અકબર ગમારસે સ્નેહ કિયો ન કિયો.

ભાવાર્થ—જ્યાં ગંગાજળનો પ્રવાહ ભરપૂર વહે છે, ત્યાં કુપાત્ર પાણી પીવું એ ન પીવા જેવું વ્યર્થ છે. જેના અંતઃકરણમાં ભગવાન પ્રગટ છે તેણે બીજાનું નામ લેવું એ ન લેવા જેવું વ્યર્થ છે. નશીબયોગે સુપાત્ર મળે તો કુપાત્રને દાન દેવું એ ન દીધા જેવું વ્યર્થ છે. હે અકબરશાહ સાંભળ કે એ સુજ્જ સુખની સાથે સ્નેહ કર્યો એ ન કર્યા જેવો વ્યર્થ છે. એટલું બોલી બાદશાહ તથા સર્વ કચેરીની રજા લઈ જતી વખતે રામ રામ કરતાં બોલ્યો કે;—

કબી ન ગાંડું રણ ચહે, કબી ન બાળે ચંગ;
સકલ સભા કે રામ રામ, બિદા હોત કવિ ગંગ.

એ રીતે કવિ ગંગ બેધકક બોલી રામ રામ કરી ત્યાંથી બાદશાહ ના હુકમ મુજબ કિલ્લા ઉપર ગયો. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, ગંગ કવિ મોટો સ્પષ્ટવક્તા હતો. તેના પુત્ર સમજનાર માટે એક વખતે બાદશાહને પોતાની કવિત્વ શક્તિથી ખુશ કરી, પોતાના પિતા ગંગ કવિને કેદમાંથી મુક્ત કરાવ્યો હતો.

ગંગ કવિને કેદ કર્યાની ઉપર જણાવેલી કહાણી હાલ લોકોમાં ચાલે છે, પરંતુ એ વાતની સમ્યાધ વિષે અમને શક છે; કારણ કે અકબર જેવા ન્યાયી શુભ્રાહક બાદશાહ ગંગ કવિ જેવા વિદ્વાનને ઉપર જણાવેલી નજવી કમુરને માટે તેને કેદ કરે, એ વાત કદી સંભવતી નથી. તેથી એમ જણાય છે કે, એ વાત પાછળથી કોઈએ જોડી કાઢેલી હશે. અમે તેમ હો, પરંતુ ઉપરની કવિતાઓ ઉપરથી ગંગ કવિની કવિત્વ અને વક્રત્વ શક્તિની આપણને ખાત્રી થાય છે.

મહાકવિ ગંગની ધણી ઉત્તમ કવિતાઓ હાલના બાટ, ચારણો, વગેરે કવિ લોકો રાજ દરબારોમાં તથા ખીજે યોગ્ય સ્થળે બોલે છે. તે સાંભળીને શ્રોતાજનોના મન ઉપર ઉડી અસર થાય છે. તેનું નીચેનું કવિત ધણા બાટ, ચારણો અને કવિઓને મુખે આપણે સાંભળીએ છીએ.

કવિત.

તારાકે તેજમેં ચંદ્ર છુપે નહિ, સૂર્ય છુપે નહિ બાદલ છાયાં,
રાહ પડે રજપૂત છુપે નહિ, દાતા છુપે નહિં ઘેર મંમન આયા;
ચંચળ નારી કે નેન છુપે નહિ, પ્રિત છુપે નહિ પીઠ દેખાયા,
કવિ ગંગ કહે સુન શાહ અકબર, કર્મ છુપે નહિ બિભૂત લગાયા.

ગંગ કવિએ ધણાં સારાં કવિતો કરેલાં છે. તેની કવિતા ધણીજ રસમય અને લોકપ્રિય છે જેને લીધે તેની કીર્તિ અદ્યાપિ પર્યંતસતેજ છે. વાહ ! ધન્ય છે ગંગને !! ગંગ તો ગંગ જ !!!

પ્રકરણ ૨૦ મું.

મહાન્ લક્તો.

તુલસીદાસ.

આ પ્રસિદ્ધ મહાભક્ત-કવિ તુલસીદાસના પિતાનું નામ અદ્યતન-
રામ પાંડે હતું. તેઓ જ્ઞાતે સરવરીયા બ્રાહ્મણ હતા.
તેમનો જન્મ સંવત ૧૬૩૧ (સને ૧૫૭૫) માં ચમુન્સ

નદીને કાંઠે ચિત્રકોટથી આઠ ગાઉ ઉપર રાજપુરી નામે ગામમાં થયો.
હતો. તુલસીદાસને લોકો વાલ્મીકીનો અવતાર માને છે.

તુલસીદાસજીએ જનોઈ લીધા પછી ૧૨ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને
વેદાદિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી તેઓ મહા બુદ્ધિવાન, જ્ઞાની,
અને ધર્માત્મા થયા હતા. તેમના એવા ઉત્તમ ગુણો જોઈને પાસેના એક
ગામના બ્રાહ્મણે પોતાની મમતાદેવી નામે પુત્રીને તેમની સાથે પરણાવી
હતી. મમતાદેવી મહા પતિવ્રતા અને સાધ્વી સ્ત્રી હતી. તે પોતાના પતિ
ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખતી હતી. તુલસીદાસ પણ સંસારની મોહ માયામાં
લુબ્ધ થઈને સ્ત્રીને અત્યંત ચાહતા હતા. સ્ત્રીથી ઘડી પણ વિખુટા
પડવા ઇચ્છતા નહોતા. પોતાની સ્ત્રી વિના પણ પણ એન પડતું નહોતું.
તેઓ વિષયાસક્ત હતા, એમ કહીએ તોપણ ચાલે. એક પણ પણ તેને
પોતાની સ્ત્રીનો સંગ છોડવો ગમતો નહોતો. તેમાં દૈવ ઇચ્છાથી એવું
બન્યું કે, એક વખતે મમતાદેવીની માતા સખત માંદી પડવાથી તેને પીયે-
રથી તેમને તેડવા માણસ આવ્યું. તુલસીદાસે તો મોઝલવાની ધણી આના-
કાની કરી, પરંતુ તેમની માતૃશ્રીના કહેવાથી નહિ ચાલતાં જવાની રજા
આપી. તુલસીદાસ નદીએ સ્નાન કરવા ગયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા, ઘરમાં
જતાં પોતાની સ્ત્રીને જોઈ નહિ તેથી તેજ વખતે માથે ઉઘાડા, અને ખભે
ધોતીયાં ધોયેલા પડયાં હતાં, શરીર અને પગ ઉઘાડા હતા. તેવી સ્થિતિમાં
જ પોતાને સાસરે પોતાની સ્ત્રીની પાછળ ચાલી નીકળ્યા. મમતાદેવી હજી
આવીને માતા, બાઈ, બોનમ્મ અને પાડોસણોની સાથે વાતો કરતી
હતી, તેવામાંજ પોતાના પતિને ઉઘાડે શરીરે વિચિત્ર વેષે છોટી આવતા

જેવા. જોતાં જ પોતાને ધણું લાગી આવ્યું; ઉઠીને સામે બહાર ગયું, અને બોલી કે:-પ્રાણનાથ ! હજી હું તો ચાલી જ આવું છું, ત્યાંજ આપ આવે વેષે શરમ નહિ રાખતાં આવીને ઉભા રહેો છો ! તેથી લોકો આપણે વિષે શું ધારશે તેનો જરા પણ વિચાર તો કરો ? તમે મને ધડી પણ દૂર જોવા ઇચ્છતા નથી, તેવા વિષયાસક્ત બનવાથી તમે પોતાના શરીરનું ભાન પણ બૂલી ગયા છો, એવું જોઈ લોકો આપણી મસ્કરી કરી ધિક્કારશે તેનો તમે એ જરા પણ વિચાર કર્યો નથી, એ મને બહુ લાગી આવે છે. જોવા આવો આંધળો પ્રેમ મારા પ્રત્યે રાખેો છો, તેવો જ પ્રેમ જો આપ પ્રભુ પ્રત્યે રાખેો, તો આપ આ ભવસાગર તરી જાઓ; ઇત્યાદિ શિક્ષણ વચ્ચેના સાંભળતાં જ તુલસીદાસને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તેઓ પોતાનું પિંડને ધિક્કારવા લાગ્યા. તુરત સ્ત્રી પાસેથી ચાલી નીકળી ઘેર ન જતાં વનમાં ચાલ્યા ગયા. “પ્રભુપ્રેમ ભવસાગર તારશે.” આવો બોધ થયા પછી હવે કોણ તેમને પાછા ઘેર ફેરવી શકે ? ભગવાન કોનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરે છે, તે કોણ જાણી શકે છે ? સ્ત્રી વિના એક ધડી પણ રહી ન શકનાર તુલસીદાસ આજ વૈરાગી થયા ! “પ્રભુ ક્યાં છે ?” એ વાચ્ય બોલતા બોલતા ઈશ્વરની શોધમાં પ્રવૃત્ત થયા. ભગવાન એવા દયાળુ છે કે એકવાર સત્પ્રેમથી વ્યાકુળ બની બોલાવે, તો તેના ઉપર દયા કર્યા સિવાય રહેતા નથી.

તુલસીદાસે પોતાની સ્ત્રી મમતાદેવીના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામીને સર્વ પ્રપંચ વ્યવહાર તાત્કાલિક ત્યાગી દીધો હતો. ભિક્ષા નહિ માગતાં કોઈ આપે તોજ ખાવું, એવું વ્રત લીધું હતું. તેઓ અગ્નયક વૃત્તિથી નિરંતર “રામ” ની ભક્તિ કરતા હતા. તેમને એક પિશાચે માણ્વિ હનુમાન નો મેળાપ કરાવ્યો, અને હનુમાને રામદર્શન કરાવ્યાં. તેમના મહામાં એક વખતે ચોર લોકો ચોરી કરવાને આવ્યા હતા. તેમને રામચંદ્રજીએ ધનુષ ધરી અટકાવી રાખ્યા હતા. તે ચોર લોકો તુલસીદાસજીના શિષ્ય થઈને રહ્યા હતા. એક શાહુકારની પ્રાર્થનાથી તેની પુત્રીનો પુત્ર કરી આપ્યો હતો; ઇત્યાદિ તેમના ચમત્કારની ઘણી વાતો “ભક્ત વિજય” નામે ગ્રંથમાં લખેલી છે.

તુલસીદાસ તીર્થાટન કરતા કરતા મથુનં અને વૃંદાવનમાં ગયા હતા. ત્યાં ભક્તમાળા નામે ગ્રંથના કર્તા નાભાજીનો તેમને મેળાપ થયો હતો. એ વખતે નાભાજીએ પોતાનું કરેલું એ સંતચરિત્ર તેમની આગળ વાચી સંભળાવ્યું હતું. તુલસીદાસની પંગતમાં નિત્ય ભોજન વખતે

હનરો બ્રાહ્મણ જન્મતા હતા. તેથી એની અધિ; ખ્યાતિ થ છે.

તુલસીદાસ પોતાના ગુરુ જગન્નાથદાસ સાથે અનેક તીર્થ સ્થળોમાં ફર્યા હતા. ફરીને પાછા કાશીમાં આવ્યા. ત્યાં તેણે શાકે ૧૬૦૯ માં રામાયણ નામે ગ્રંથ કર્યો. એજ ગ્રંથ તુલસીકૃત રામાયણ નામે પ્રસિદ્ધ છે. રામાયણ નામે ગ્રંથ કર્યો એ વખતે તેની ઉંમર ૪૧ વર્ષની હતી. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એનો જન્મ શાકે ૧૫૭૮ માં થયેલો.

કાશીમાં તેમણે એક સીતારામનું મંદિર અને તેની પાસે એક પોતાનો મઠ બાંધેલો છે. તે હજી ત્યાં છે. તેઓ શાકે ૧૬૨૪ માં ૪૬ વર્ષની ઉંમરે મંગા કિનારે આરંગજેખની કારકીર્દિના વખતમાં સમાધિસ્ત થયા. કવિચરિત્રમાં જહાંગીર બાદશાહના વખતમાં પરલોકવાસ થયાનું લખેલું છે, તે બૂલથી લખેલું છે.

તુલસીદાસ રામોપાસક મહાયોગી સિદ્ધ થઇ ગયા છે. તેણે રામ ગુણાવળી, ગીતાવળી, વિનયપ્રતિકા, એ સિવાય પદ, દોહરા, ચોપાઈ ઇત્યાદિ તેની કવિતા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. તેણે ૪૯ કાંડમાં રામાયણ બનાવી છે, તેની વિગત—(૧) ચોપાઈ રામાયણ ૭ કાંડ (૨) કવિતાવળી ૭ કાંડ (૩) ગીતાવળી ૭ કાંડ (૪) હંદાવળી ૭ કાંડ (૫) સરેયા ૭ કાંડ—(૬) દોહાવળી ૭ કાંડ (૭) કુંડલિયા ૭ કાંડ. આ વિના શતસાઈ, રામસલાકા, સંકેતમોચન, હનુમંતવાહક, કૃષ્ણગીતાવળી, બનકીમંગળ, પાર્વતી-મંગળ, રોળાછંદ. કુલજીછંદ વગેરે ઘણા ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેની ચોપાઈ ઘણીજ સરસ વખણાય છે. કહેવાય છે કે, “ ચોપાઈ તો તુલસીદાસની અને છપ્પા છંદ તો ચંદ્રકવિના. ” હજી સુધી એના જેવી ચોપાઈ કોઇનાથી બનાવી શકાતી નથી; તેમજ તેની બનાવેલી વિનયપ્રતિકાની સમાન અદ્ભુત ગ્રંથ આજ સુધી કોઈ કવિ મહાત્માએ રચેલો નથી. અર્વાચીનકાળમાં એની રચેલી રામાયણ અજ્ઞાન લોકોને ધર્મ, નીતિ, રીતિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું ઉત્તમ સાધન થઇ પડ્યું છે. એના હાથની લખેલી રામાયણ જે રાજપુરમાં હતી, તે ખંડિત થઇ ગયેલી છે. પણ મલીહાવાદમાં આજ સુધી, ૭ કાંડ સંપૂર્ણ મેળૂદ છે. કવિતા કરવામાં એ મહાકવિ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

તુલસીદાસના બધા ગ્રંથો અને કવિતાઓ વૃજ્જાપામાં છે. તુલસીદાસ શતસાઈ વગેરેમાંના ઘણા દોહા અને ચોપાઈઓ ઘણા માણસો

મુખે રાખીને ઉપદેશને પ્રસન્ને દષ્ટાંત તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે; જેવા કે:-

(૧)

હયા ધર્મ કો મૂલ હૈ, પાપ મૂલ અભિમાન;
તુલસી હયા ન છાંડીયે, નય લગ પટમે પ્રાન.

(૨)

તુલસી આ જુગ આપકે, કર લિજે દો કામ;
દેનેકો દુકડા બલા, લેનેકો હર નામ.

(૩)

ગાન ગરિબી હરિ બજન, કોમળ જયન અદોષ;
તુલસી કમ્હુ ન છોડીયે, ક્ષમા શીલ સંતોષ.

(૪)

તુલસી હાય ગરીબકી, કબિ ન ખાલી નય;
મુઆ ઢોર કે ચામસે, લોહા બરમ હો નય.

(૫)

તુલસી આ સંસાર મેં, ભાત ભાત કે લોક;
સખ સે હીલમીલ ચાલીએ, નદી નાવ સંજોગ.

તુલસીદાસનાં આવાં ધણાંક શિક્ષણીય વચનો છે. તે ધણાં લોકોને મુખે બોલતાં સાંભળીએ છીએ. છત્યાદિ રીતે તેઓ જગતમાં પોતાની કીર્તિ અમર રાખી ગયા છે. તેમને થઈ ગયા ને આજે આશરે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર થયાં છે, તોપણ તેમની કીર્તિ અદ્યાપિ પર્યંત સતેજ છે. ધન્ય છે તેવા ભક્તને !!!

સૂરદાસ.

અ પ્રસિદ્ધ મહાભક્તના પિતાનું નામ બાવા રામદાસ હતું. તેઓ જાતના બ્રાહ્મણ હતા. સૂરદાસનો જન્મ સંવત ૧૬૪૦ માં થયો હતો. સૂરદાસનું બીજું નામ બિલ્વમંગળ હતું.

તેની જીવાનીના આરંભમાં તેના પિતાનું મૃત્યું થયું હતું. એ વેળાએ તે ચિન્તામણી નામે એક વેસ્થાને ધણો ગાહતો હતો. પિતાના શ્રાદ્ધને આગલે દિવસે જ્યારે તે ચિન્તામણી પાસેથી વિદાયગીરી લઈને આવ્યો હતો, ત્યારે કહ્યું હતું કે, હું કાલે જરૂર પાછો આવીશ. બીજો દિવસે શ્રાદ્ધની સંધળી તૈયારી થઈ. ઘરમાં ધણી ધામધૂમ થવા લાગી, ધણી લોકો જમવા સારૂ અવેલા હતા; બિલ્વમંગળે કુળગોરની પાસે બેસીને શ્રાદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. ગોર શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા કરાવવા લાગ્યો, તેવામાં એકાએક બિલ્વમંગળ ચમક્યો; ચિન્તામણીની પાસે જવાની પ્રતિજ્ઞા તેને યાદ આવી. તરત તેણે શ્રાદ્ધ છોડી ગોરને કહ્યું કે;—“ મહારાજ ! તમે શ્રાદ્ધ સંપૂર્ણ કરો, હું હવે એક પળ પણ ચોખી શકતો નથી. હું ચિન્તામણીની પાસે જઈ છું. એ રીતે શ્રાદ્ધ તાકીદે ઉકેલી લેવાનો આશ્રય કર્યો. અને શ્રાદ્ધ કાર્ય પૂરું થયું કે ચિન્તામણી પાસે જવા તૈયાર થયો. સગાં વહાલાંએ ધણું સમજાવ્યો, પણ નહિ માનતાં એકદમ ચાલી નીકળ્યો.

બિલ્વમંગળનું ચિત્ત ચિન્તામણીમાં લાગી રહેલું હતું. આ વખતે અધરાત થઈ હતી, અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો, આકાશ વાદળાઓથી ઘેરાયેલું હતું, વીજળીના ચમકારા થતા હતા, ઝરઝર ઝરઝર વરસાદ વરસતો હતો, જેસથી પવન ફુંકતો હતો, તોફાની પવનથી મોટાં મોટાં વૃક્ષો જળમૂળથી ઉખડી પડતાં હતાં અને નદી પાણીના પુરથી ભયંકર ગર્જના કરતી હતી, આવી વખતે ચાલી નદી કિનારે આવ્યો, ચોંપાસ જોવા લાગ્યો તો નદી બે કાંઠામાં ભરપુર વહેતી હતી. ખારવાઓ પણ પોતાના પ્રાણ જવાના ભયથી હોડીઓ ચલાવવી મૂકીને ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા. બિલ્વમંગળે એક ખારવાને હોડીથી પેઢે પાર ઉતારવાને ધણું સમજાવ્યો, પણ તેણે ચોખી ના પાડી. નદી પૂરવેગમાં જતી હતી, તે ઉતરી શકાય તેવી નહોતી; તોપણ કામાવેશથી આમતેમ કિનારે ઘેલાની પેઢે ફરવા લાગ્યો. સ્મરણ માત્ર ચિન્તામણીનું લાગી રહ્યું હતું, એ સિવાય બીજા કશાનું કામાવેશમાં માન રહ્યું નહોતું; ક્યી ઘડીએ ચિન્તામણીને જઈને મળું એવી આતુરતામાં એકદમ નદીમાં કુદી પડ્યો ! પાણીના વેગમાં તણાવ્યો, ડુબવા લાગ્યો, તોપણ

મિત્રે તો ચિંતામણીમાંજ ચોટેલું હતું. મરવાનો ભય કે બીજા કશાનું જ્ઞાન નહોતું; એવામાં એક મડદું તણાતું જતું હતું, તેને લાકડું સમજીને વળગી પડ્યો. તેને આધારે માંડમાંડ નદી પાર ઉતર્યો; ત્યાંથી ચિંતામણીને ઘેરે ગયો, તો તેના ધરતું બારણું બંધ હતું મહા તોફાનથી પણ પક્ષીઓ પણ બહાર નીકળવાની હિંમત કરી શકે એવું નહોતું. રાત અંધારીઘેર હતી, વીજળીના ચમકાર ચતા હતા. એવામાં ભીંત ઉપર ચડવાને ધણીએ ફાંશ માંચી, પણ કાંઈ લાગ મળ્યો નહિ, ધણી મુસ્કેલીએ બાગમા ગયો, ત્યાં નાળિએરીના ચડમાંની ભીંત ઉપર એક દોરડું લટકતું દેખાયું, તે પકડીને ભીંતપરથી માંડમાંડ ધરતી એક બારી ખુલ્લી હતી તેમાં પેટા.

મિલ્લમંગળ ધરમાં ગયો પણ જરા ખડખડાટ ચવાથી ચિંતામણી જાગૃત થઈ ચોર સમજી થરથર કંપવા લાગી. તેવામાં મિલ્લમંગળ ટાઢથી હુંકવામ્મ ગયેલા હતો, તે એકદમ બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો. ચિંતામણિએ બચથી દીવો લાવી જોયું તો મિલ્લમંગળને દીઠો. આ જોઈ ધણી આશ્ચર્ય પામી, ધણી મહેનતે શુદ્ધિમાં લાવી પૂછ્યું કે;—“ મિલ્લમંગળ ! શું તમે મહા થયા છો ? આવી ભયંકર અંધારી રાત્રે, તોફાન વખતે, આવી ભયંકર ભરપુર ગર્જના કરતી નદી શી રીતે ઉતરી આવ્યા ? શું તમે કાલે ઘે- ગયા નહોતા ? આવી વખતે નદી ઉતરી અહીં આવી શકવું તો સંભવિત નથી.” મિલ્લમંગળે મથાસ્થિત વાત કહી બતાવી. આ સાંભળી ચિંતામણી અતિ આશ્ચર્ય પામી; પણ એ વાત સંભવિત ન લાગવાથી મનમાં વિચારવા લાગી કે, એ મને ઠગે છે. પછી તેની ખાત્રી કરવાને જે લાકડું પકડી નદી પાર આવ્યો હતો અને જે દોરડું ઝાલી ભીંતપરથી અંદર આવ્યો હતો, એ નજરે જોવાનો ઇરાદો બતાવ્યો. આ વખતે આકાશ ખુલ્લું હતું. ચંદ્રમાનો સ્વચ્છ પ્રકાશ પડતો હતો, તોફાન પણ શાંત થયું હતું. તેથી મિલ્લમંગળને તેડી નદી કિનારે ગઈ. મિલ્લમંગળે પોતે જે પકડીને નદીપાર ઉતર્યો હતો તે બતાવ્યું, તો એ લાકડું નહોતું પણ કોઈ મનુષ્યનું શબ હતું. તે જોતાંજ ચિંતામણિ તો થરથર કંપતી બોલી;—હાય હાય મા ! કેવો ભયંકર બનાવ ! શું આ શબને પકડીને આવ્યા ? ગળજ ! તમારું ચિત્ત ખસી ગયું લાગે છે ? પેલું દોરડું બતાવો. મિલ્લમંગળે નાળિએરીથી છોટે રહી કહ્યું કે, જુઓ એ પેલું દોરડું લટકે. ચિંતામણિએ પાસે જઈને જોયું તો એ દોરડું નહોતું, પણ મોટો અજગર હતો; આ જોતાંજ ભયથી ખુબ માડી બોલી, હાય ! હાય ! આ તો કાળરૂપ અજગર છે ! આ સર્વ વિચિત્ર બનાવ જોઈને ચિંતામણિ બોલી;—મિલ્લમંગળ ! તમે શું માંડા

થમા છો ? મુડદાને લાકડું સંમળને અને અનગરને દોરડું સંમળને કાઢી
કરી આવ્યા ! કેવી મૂર્ખાઈ ! બિસ્વમંગળે કહ્યું, એ બધું તમારા પ્રત્યે પ્રેમને
લીધે થયું છે. ચિંતામણિએ કહ્યું:—“ બિસ્વમંગળ ! આપલો પ્રેમ મારામાં
રાખો છો, તેટલોજ જો તમે હરિચરણમાં રાખો તો તમને મુક્તિની પ્રાપ્તિ
થાય. વૃથા વલખાં મારી દુઃખમાં કાં પડો છો ? ખરેખર તમે કોઈ મૂર્ખ
દિશો છો, નહિ તો આવી રીતે ખોટા મોહમાં પડો નહિ અને આટલા
દુઃખી થાઓ નહિ. ”

બિસ્વમંગળને ચિંતામણીનાં આ વચનો હૃદયમાં બાણ જેવાં લાગ્યાં.
તેના અજ્ઞાનનો પડો ઉઘડી ગયો, હૃદયમાં દિવ્ય જ્ઞાનનાં અંકુરો કુટી ની-
કળ્યાં, તરત ચિંતામણીનું ધર તજ દધને ચાલતો થયો અને હરિ સ્મરણ
કરતો ફરવા લાગ્યો. જેવો દઢ સ્નેહ ચિંતામણીમાં થયો હતો, તેવો જ
દઢ સ્નેહ હવે હરિમાં રાખવા લાગ્યો. ચિંતામણી ગુણિકા તેને સત્ય સ્વતે
વાળનાર ચિંતામણિરૂપ થઈ પડી. હરિના પ્રેમમાં ગરક થઈ રહ્યો. તેનું
હૃદય હરિભક્તિમાં ઉછળી રહ્યું હતું, પણ હજી રૂપની લાલસા અંતઃકરણ-
માંથી ગઈ નહોતી. તેથી એ વૈરાગ્યવાન પુરૂષ રૂપાળી સ્ત્રીને જોઈને મોહિત
થઈ જતો. એક વખતે એક નગરમાં ફરતો હતો, ત્યાં એક દ્રવ્યવાન વેપા-
રીની સ્ત્રીના રૂપમાં મોહિત થયો, તેનું ચિત્ત ચલિત થયું, વ્યાકુળ હૃદયે એ
સ્ત્રીને ઘેર જઈને ઉભો રહ્યો. એ સ્ત્રીનો પતિ ધાર્મિક હતો, અતિથિનો
સત્કાર કરતો, કદી પણ કોઈ અતિથિને આંગણેથી નિરાશ વાળતો નહિ.
તેણે આ અતિથિને આગમન કારણ પુછ્યું.

બિસ્વમંગળે કહ્યું:—“ આપની સ્ત્રીનું રૂપ જોઈને માફ ચિત્ત ચંચળ
થયું છે, તેને જોઈને મારી આપનું સાર્થક કરવાને આવ્યો છું. ” આ
સાંભળી વેપારી વિચારમાં પડ્યો, પણ અતિથિનો સત્કાર કરવાનો નિયમ
સંભાળી બોલ્યો કે, ભલે તમે ખેસો, હમણાં હું મારી સ્ત્રીને લાવું છું ! એમ
કહી સ્ત્રી પાસે જઈ બોલ્યો:—“ પ્રિયે ! આજે તમારી પરીક્ષાનો દિવસ
આવ્યો છે. માટે હિંમત રાખી સ્વામીનો ધર્મ પાળવા તૈયાર થા. એક
વૈરાગી બ્રાહ્મણે તમારું રૂપ જોવાની ભિક્ષા માગી છે અને તે મેં પૂર્ણ
કરવાનું વચન આપ્યું છે. ” આ સાંભળી પતિવ્રતા સ્ત્રી કુંવાડાથી કપાએલી
કેળની પેઠે એકદમ પતિના ચરણમાં પડી બોલી:—નાથ ! આપના વિના હું
આ પૃથ્વીમાં કોઈને ઓળખતી નથી, બીજા પુરૂષને કદી કુદૃષ્ટિએ જોયો
નથી. માટે હું મારો પ્રાણ તજીશ, પણ આ બ્રાહ્મણને મુખદર્શન કરાવીશ
નહિ. વેપારીએ કહ્યું:—હું અતિથિ સત્કારમાં કદી પાછી પાની દેતો નથી.

ને મારાપર તારો ખરો પ્રેમ હોય તો આજે મારો ધર્મ પાળ્યા વગર રહીશ નહિ. ઇત્યાદિ કહેવાથી સાધ્વી સ્ત્રી ખુલ્લે મુખે બ્રહ્મણ સામે આવી ઉભી રહી. બિલ્વમંગળ બોલ્યો;—તાં ૩૫ બેઠને હું અતિ મોહિત થયોહું. સાધ્વી સ્ત્રીએ કહ્યું કે, બેવાથી તને મોહ થયો હોય, તો તારાં નેત્રો તને અવળે રસ્તે વાળે છે અને તને વૃથા દુઃખમાં નાખે છે. તું જોટલા પ્રેમથી મને જુએ છે તે કરતાં એટલાજ પ્રેમથી પ્રભુને જો કે જથી તારી મુક્તિ થાય.

આ સાધ્વીના બોધથી બિલ્વમંગળનું હૃદય પીગળી ગયું. તરતજ જ્ઞાન વ્યાપ્ત્યું; પોતાને મોહપાસમાં ફસાઇ ગયાની ભૂલ સમજાઇ ગઇ. તેથી અતિ શોકસાગરમાં ગરકાવ થઇ બોલ્યો;—અરે! મને મારાં નેત્રજ ૩૫ના મોહમાં ફસાવી અવળે માર્ગે વાળે છે. ધિક્કાર છે મને! અને ધિક્કાર છે મારાં નેત્રને!! એજ નેત્ર ફાડી નાંખું કે પછી જોઇ શકુંજ નહિ અને વૃથાદુઃખ પામું નહિ. એટલુંજ નહિ પણ હરિને પામવામાં અડચણ કરતા થઇ પડે નહિ. એમ કહેતાંજ તરત પોતાનાં બંને નેત્રોમાં સ્પૃહાઓ ભેંકી દીધી અને એ સાધ્વી સ્ત્રીને માતા કહી ચાલતો થયો. એ રીતે બિલ્વમંગળ બંને આંખે આંધળો—સૂરદાસ થયો. ત્યારથી એ સૂરદાસજી નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

સૂરદાસજી ગદગદ કંઠે માર્ગમાં હરિ-પ્રભુનું સ્મરણ કરતો ધરવા લાગ્યો. હે હરિ! દર્શન આપો? હા હરિ! દર્શન આપો? દયાળુ પ્રભુ! દર્શન આપો? દીનબંધુ કૃપા કરો! હે કૃપાનાથ! હે કૃપાનાથ! મને કેમ દર્શન આપતા નથી? એમ સંજ્ઞાનેત્રે બોલતો રાત્રિ દિવસ જંગલમાં ધરવા લાગ્યો. રસનાએ રટણમાત્ર હરિનુંજ લાગેલું હતું, એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન હરિનું ધરી ફરતો હતો. તેવામાં એક ગૌચારનાર બાળકનો મેળાપ થયો. તે અંધ બ્રાહ્મણનો હાથ પકડી માર્ગ બતાવતો, ખાવાનું લાવી આપતો અને સૂરદાસ બોલાવે કે તરત હાજર થતો. બિલ્વમંગળ એક વખતે હરિના ધ્યાનમાં હતો, ત્યાં જુએ છે તો સામે ગોવાળ પુત્ર ઉભો છે. સૂરદાસ સમજી શક્યો નહિ કે આ પુત્ર તે કોણ છે? ધ્યાન ભંગ થવાથી અફસોસ ફરવા લાગ્યો કે, હાય! હાય! મારી શી વસ્તે થશે? મેં સંસાર તજી દીધો, કુટુંબ પરિવાર અને સર્વસ્વ છોડી દીધું અને નેત્રો પણ ફાડી નાંખ્યાં; તોપણ વળી આ ગોવાળ પુત્રમાં પ્રેમ લાગ્યો. અરે! હું હવે હરિ કેમ મેળવી શકીશ? ગોવાળ પુત્રે કહ્યું તમે મારાપર પ્રેમ ધણો રાખો છો તેથી તમારો શબ્દ સાંભળતાંજ આવી હાજર થાઉં. સૂરદાસ હરિપ્રેમમાં ગરકાવ

હતો. પ્રેમાશ્રુ પાડી હરિદર્શન માટે આતુર થઈ જતો. ગોવાળ પુત્રે તેની એવી પ્રેમભક્તિ જોઈને કહ્યું કે;—આલો તમને જંદાવનમાં તેડી જઈ ત્યાં તમે હરિનાં દર્શન કરશો. સૂરદાસે કહ્યું, અરે! બાઈ હું અંધ હરિનાં દર્શન કેવી રીતે કરી શકીશ? ગોવાળ પુત્રે કહ્યું કે, જે તેના પર પ્રેમ કરે છે તે તેના દર્શન કરી શકે છે. એમ કહી સૂરદાસને જંદાવનમાં તેડી ગયો.

સૂરદાસે ગોવાળ પુત્ર પાસે હરિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા બતાવી. ગોવાળપુત્ર તેજ સ્પષ્ટાત્ હરિ હતા; તેણે ભક્ત કારણેજ ગોવાળ પુત્રનું રૂપ લીધું હતું. તે રૂપ તરતજ દૂર કરી સાક્ષાત્ ત્રિભુવન મોહકરૂપ ધારણ કર્યું કે, સૂરદાસનાં નેત્ર હતાં તેવાં થઈ ગયાં. એટલુંજ નહિ પણ હૃદય ચક્ષુપણ ઉઘડી ગયાં. દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જંદાવનમાં કેટલોક કાળ હરિ-ભજન, પૂજન કરતો રહ્યા અને કેટલેક વર્ષે મોક્ષને પામ્યો. હરિના સાક્ષાત્કાર થયાની વાત ભક્તમાળામાં લખેલી છે. તે ગમેતેમ હો, પણ એટલું તો ખરું કે તેને હરિપ્રતાપથી પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી અને ઉત્તમ ગતિને પામ્યો હતો.

સૂરદાસ—બિલ્વમંગળ મોટો કવિ હતો. તેમણે રચેલાં ૬૦૦૦૦ સાંક હજાર પદોનો સંગ્રહ “સૂરસાગર” નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ પદો ધણાંજ રસિક છે. આજ પણ ગવૈયા લોકો ધણા ઉમંગથી ગાય છે. તેઓ ઉત્તમ પ્રકારના સંગીત શાસ્ત્રી હતા. તેમણે સંગીત શાસ્ત્રનો અને કાવ્યનો અભ્યાસ પોતાની અંધસ્થિતિમાં કરેલો જણાય છે. તેઓ ધણા શ્રદ્ધાળુ અને શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસક હતા. તેમની ધણીખરી કવિતા શ્રીકૃષ્ણભક્તિનીજ છે. આપણા લોકોમાં સાધારણ રીતે આંધળા માણસને માન સહિત બોલાવતાં સૂરદાસજીની પદવી અપાય છે. સૂરદાસજી ધણા ગુણી અને નામકિત થયા તે કારણથી આંધળાને સૂરદાસજી કહેવાથી તે વધારે ખુશી થાય છે.

આ મહાભક્ત-કવિની ગણતરી વૈદ્ય ભાઈ સંપ્રદાયના આઠ મહાકવિઓમાં પહેલે દરજ્જે થાય છે. તેમની પદઅંધ કવિતા ધણીજ સરસ ગણાય છે. તેમનું પદ સાંભળીને ગમે તેવો માણસ પણ શરીર ધુણાવ્યા વગર રહેતો નથી. હિંદના સંગીત શાસ્ત્રીઓના શિરોમણી અને પ્રખ્યાત ગવૈયા તાનસેન ની સાથે સૂરદાસને પરમ મૈત્રી હતી. તાનસેન સરખા ગાયનના પ્રેરેસરે પણ સૂરદાસની તારીફમાં નીચેનો દોહો દલો છે;—

કિધાં સૂરકો સર લગ્યો, કિધાં સૂરકી પીર;

કિધાં સૂરકો પદ લગ્યો, તનમન ધુનત શરીર.

૧

સૂરદાસની ધણી ઉંચી કવિત્વશક્તિના પુરાવામાં એટલુંજ બસ છે.

માનવ હૃદય જે પ્રેમના બંધનમાં આખી ઉમર મુખી બંધાયેલું રહે છે, યોગી પુરૂષો જે પ્રેમના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈને ગાઢ જંગલમાં કે પર્વતોની ગુફામાં સમાધિ કરે છે, ઉદાસી સન્યાસી જે પ્રેમમાં ઘેલા થઈ દિવસ ગાળે છે, તે પ્રેમનો આ અિલ્લંબંગળ-સૂરદાસ દાસ હતો. કાશીના ઉત્તર ભાગમાં એક કોશ ઉપર શિવપુરી નામે એક ગામ છે, ત્યાં તેમની સમાધિ છે. શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિપર તેમણે ૧, ૨૫૦૦૦ પદ કહ્યા છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

સૂર સૂર તુલસી શશી, ઉડુગલુ કેશવદાસ;

અન્ય કવિ ખદોત સમ, ધર ધર કરત પ્રકાશ.

આ દોહાનો અર્થ એવો છે કે:—“ સૂરદાસજીનો પ્રકાસ સૂરજ જેવો, તુલસીદાસનો ચંદ્ર જેવો, અને કેશવદાસનો તારા જેવો છે. તે સિવાયના એ વખતના ખીળ કવિઓ તો આગીયા (પતંગીયા) કીડા જેવા છે કારણ કે, તેઓ અકેકા ધર જેટલામાંજ અજવાળું પાડી શકે. ” અહો ! આ શું સૂરદાસનું ઓછું મહત્વ દર્શાવે છે ? ધન્ય છે આ મહાપુરૂષને ! કે પોતાના આત્મમળવડે એકાગ્રહ ચિત્ત અને અખંડ ઉદ્યોગથી પરમપદને પામીને—એક ઉત્તમ દષ્ટાંતરૂપ અમર કીર્તિ રાખી ગયા છે.

નામદેવ.

આ પ્રસિદ્ધ મહાબક્ત મહારાષ્ટ્ર દેશની સંતમંડળીમાં એક ઉત્તમ બક્ત-કવિ થયો. તેનો જન્મ શાલિવાહન શકે ૧૨૦૦ માં પંઢરપૂરની પાસે ગોકુળપુર નામે ગામમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ હામોદર અને માતાનું નામ ગુણાબાઈ હતું. તેઓ સાતે દરજી હતા. નામદેવનાં માખાપ વિકૃલનાથજીના પરમ ભાવિક બક્ત હતાં. નામદેવના જન્મની વાત એવી ચમત્કારિક છે કે, તેમના બાપ હામોદરને બીમા નદીમાં એક તરેહવાર છીપ વહેતી હતી, તેમાંથી એ બાળક જડ્યો હતો. તેને પાણી પોષીને તેમણે મોટો કર્યો હતો; અને તેનું નામ નામદેવ પાડ્યું હતું.

નામદેવ બુદ્ધિમાન, દયાળુ, નમ્ર, ખંતીલો, ઉત્સાહી, દ્રઢ મનનો, ધાર્મિક અને ભક્તિમાન હતો. તે પોતાની આઠ વર્ષની ઉંમરમાંજ મંથિર ભક્તિ અને યોગાભ્યાસમાં નિમગ્ન થયો હતો ! તેઓ અન્નાહાર છોડીને કેવળ

દૂધ પીને દેહ ધારણ કરી રહેતા હતા. તેઓ નહાનપણમાં જ જાણી છે, એવું તુરંત જાહેર થયું નહોતું. એવું કહેવાય છે કે;—તેમણે બાળપણમાં વિનંતિ કરવાથી વિઠાબાની મૂર્તિએ તેમને હાથે બોજન કર્યું હતું ! તેઓ ઉદ્ધવના અવતાર હતા, એવું કેટલાક લોકો માને છે. તેમને પ્રથમ ધમ્મર ભક્તિનું જ્ઞાન થયા વિષે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસે તેઓ પોતાની માની આજ્ઞાથી કાંઈ કામ સાર બાવળના ઝાડની છાલ લેવા સાર ગયા હતા. તેમણે બાવળના ઝાડની પાસે જઈને હથિયાર વડે જેવો તેને ધાક્યો કે, તુરંત તેમાંથી રસ નીકળ્યો. તે જોઈને તેમને લાગ્યું કે, બાવળને ધા કરવાથી તેના અંગમાંથી લોહી નીકળ્યું. એ હિંસાદોષથી તેમના મનમાં ધણો પરિતાપ થયો. ત્યારથી તેમણે ધમ્મર તરફ ધ્યાન લગાડીને તેની ભક્તિ કરવા માંડી, અને તેમને ધમ્મરનો સાક્ષાત્કાર થયો.

ભક્તલીલામૃત અને ભક્તવિજય વગેરે ગ્રંથોમાં નામદેવના ચમત્કારની ઘણી વાતો લખેલી છે. તેમાંની કેટલીક આ પ્રમાણે છે:— એક વખતે નામદેવ પોતાની ૪૦૦ ભક્તમંડળો સાથે ઓગળવને સાર જતા હતા. ત્યારે તેમને શાહાજી મહારાજાએ ફોજ મોકલીને પકડી મંગાવ્યા હતા. પછી રાજાએ જ્યારે તેમને દુઃખ દેવા માંડ્યું, ત્યારે તેમણે રાજાની સમક્ષ એક મરી ગયેલી ગાયને સજીવન કરીને પોતાનો મહિમા બતાવ્યો હતો ! એક વખતે નામદેવ તથા જ્ઞાનદેવ બંને મહાત્માઓ મારવાડ દેશમાં ગયા હતા. ત્યાં ફરતાં ફરતાં એક દિવસે રસ્તામાં તૃષાતુર થયા. ત્યારે નામદેવે દેવની પ્રાર્થના કરીને કુવાતુ પાણી બહાર વહેતું કર્યું હતું ! એ કુવો અઘાપિ સુધી મારવાડમાં એમજ વહે છે. ત્યાં વાર્ષિક યાત્રા ભરાય છે.

નામદેવ એક વાર શિવરાત્રિને દિવસે જંગળનાથજીમાં ગયા હતા. ત્યાં મંદિરના બાહ્યણોએ તેમને કહ્યું કે, અહીં ગડગડ થાય છે, માટે દેવની પછવાડેના ભાગમાં જઈને ભજન કરો. તે ઉપરથી નામદેવ સંત મંડળીની સાથે દેવળની પછવાડે જઈને ભજન કરવા લાગ્યા. એટલે એવો ચમત્કાર બન્યો કે, અકસ્માત આકાશમાંથી વિજળીના જેવી દેદીપ્યમાન લાખો ધ્વજઓ ત્યાં આવીને ઉભી રહી ! વળી એ સમારંભમાં નામદેવે પોતાની તરફ મોં કરવા માટે જંગળનાથજીની પ્રાર્થના કરી, એટલે તે દેવળ મૂર્તિ સુદાં પશ્ચિમમુખ થઈ ગયું ! તે અઘાપિ સુધી એમજ છે. એ રીતે તેમના ચમત્કારની અદ્ભુત વાતો ગ્રંથોમાં તથા દંત કથાઓમાં છે. જે સાંભળી અનન્ય હાથે છે અને તેમની મહત્વતા દર્શાવે છે.

નામદેવ વિષે વળી એવું કહેવાય છે કે, નામદેવને શતકોટી અભંગ કરવા વિષે દ્રષ્ટાંત થયું. તે ઉપરથી તેમણે તથા તેમના કુટુંબનાં માણસોએ મળીને ૯૯ કોટી, અને ૯૬ લક્ષ, અભંગ કર્યા. અને ૪ લક્ષ રહ્યા, તે મહાત્મા તુકારાએ પૂરા કર્યા હતા ! આ વિષે ગમે તેમ હો, પરંતુ નામદેવ અભંગ કવિતાના ઉત્તમ કવિ હતા. અને તેમણે “ નામાલ્લખે ” એવી છાપના લાખો અભંગ મરાઠી ભાષામાં કરેલા છે. હરિપાઠ નામનો ઈશ્વર ભક્તિ ઉપર એક મનોરંજક ગ્રંથ છે. તે નામદેવે કર્યાનું કહેવાય છે. આ મહાપુરુષ પોતાની ૫૦ વર્ષની ઉંમરે શાલિવાહન શકે સુમારે ૧૨૫૦ માં સમાધિસ્થ થયા હતા. ચાંગદેવ, નિવૃત્તિનાથ, અને શાનદેવની પેઢે નામદેવ પણ દક્ષિણી કોકોમાં દેવ ભાવે પૂજાય છે અને મનાય છે. એ રીતે એ મહાત્મા પોતાની કીર્તિ આર્યાવર્તમાં અક્ષય રાખી ગયા છે. ધન્ય છે તેવા મહાત્માને ! ! !

નરસિંહ મહેતા.

આ પ્રસિદ્ધ ગુર્જર ભક્ત-કવિનો જન્મ ક્યારે થયો હતો, તે વિષે નક્કી ખબર નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, તેઓ વિક્રમ સંવત ૧૫૦૦ માં હયાત હતા. તેમના પિ-

તાનું નામ વત્સરાજ મહેતા હતું, કોઈ દામોદર મહેતા પણ કહે છે. તેઓ કાઠીયાવાડ છલાકામાં આવેલા-ગુનામઃ શહેરના રહેવાસી હતા. શાંતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. નરસિંહ મહેતાને જનોઈ દેઈ, પરણ્યા-વ્યા પછી તેમનાં માતાપિતા ગુજરી ગયાથી તે મોટાભાઈ વંશીધરની સં-ભાળ નીચે ઉછરી મોટા થયા હતા.

નરસિંહ મહેતાની સ્ત્રી માણેક સાધવી સ્ત્રી હતી; તેને પેટે સામ-ળદાસ નામે પુત્ર અને કુંવરબાઈ નામે પુત્રી એ બે સંતાનો થયાં હતાં. નરસિંહ મહેતા સ્વભાવે શાન્ત, સત્યવાદી, ધાર્મિક, ભાવિકભક્ત, ક્ષાણુ અને બુદ્ધિવાળો હતો. બાળપણમાંજ તેને સાધુ સંગત કરવી બહુ પ્રિય લાગતી હતી. વિદ્યાભ્યાસ ક્યો નહોતો. તેથી ઉદ્યોગ ન કરતાં નવરો બેસી રહેતો, એ માટે એની બાબી ઝવેર મહેતા વખતો વખત કલા કરતી હતી. આ માટે એની બાબીએ એક વખતે સખત મહેલું માર્યું, તે તેને

હૃદયમાં ખાલુ જેવું વાગ્યું. તેથી શેહેર બહાર થોડે દૂર ગોપનાથ મહા-
દેવના દેવળમાં શિવ શિવ કરતો જઈને બેઠો. ખાવાપીવાનું તજ દીધું.
સાત દિવસ લાંઘણ કરી નિરંતર શિવનું ધ્યાન કરતો બેસી રહ્યો; ત્યારે
કહે છે કે શિવ પ્રસન્ન થઈને તેને વૃંદાવનમાં તેડી ગયા અને શ્રીકૃષ્ણની
રાસલીલાનું દર્શન કરાવ્યું. અહીં શ્રીકૃષ્ણે તેને વર આપ્યો કે તું મારા
ગુણ ચરિત્રની લીલા ગાતો રહેજે. ભક્તવિજયમાં લખેલું છે કે, નરસિંહ
મહેતો સાત વર્ષનો હતો ત્યારે તે બહારથી રમી ઘેર પાછી પીવા આવતાં
તેની બાબીએ મહેણું માર્યું હતું. ગમે તેમ હો, પણ મહેણું મારેલું તે
વાત સત્ય જણાય છે.

મહેણાના મારથી નાશીને ગોકુળ મથુરાં તરફ ગયો હતો, ત્યાં નર-
સિંહ મહેતાને વૈષ્ણવ સાધુએ વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો અને ઉપદેશ આપી
જ્ઞાનવાન કર્યો હતો. ત્યારથીજ તે ભજન, કીર્તન ગાવા અને ક્રીતા
કરતાં શિખ્યો હતો. ત્યાં થોડો કાળ રહ્યો, એવામાં તેનો એક સગો આવી
સમજાવી જૂનાગઢ તેડી આવ્યો. ભાઈથી જૂદો પિતાના એક ઘરમાં રહ્યો.
ત્રી પણ પોતાનું જીવન વૃથા ન જાય માટે સાથે આવી રહી. સંસારી
છતાં મન, વચન અને કર્મથી સાધુવૃત્તિએ વર્તવા લાગ્યો. ધરના વાડામાં
તુળસી ક્યારા કર્યા હતા. ભજન ગાવાનો અને વિરાગી-સાધુઓને રહેવાનો
અખાડો કર્યો હતો; મળામાં તુળસીની માળા, કપાળમાં ગોપીચંદનનું ઉજું
ટીકું અને ભુજે છાપા એ તેનો શણગાર હતો. શાકિઆમ અને બાળામુક-
ન્દનું પૂજન તથા ધ્યાન કરતો હતો. સાધુઓની મંડળી ભેગી કરી પખાજ
અને ઝાંઝ સાથે ભજન ગાતો અને ખીજે ગાવા જતો હતો. કોઈ સાધુ-
ઓને ભજન કરતાં સાંભળે તો ગમે તેવું અગત્યનું કામ હોય, તે પડતું
મૂકીને તેમાં આનંદથી સામેલ થઈ જતો હતો.

એક વખતે તેના પિતાનું શ્રાદ્ધ હતું, અને શ્રાદ્ધણેને જમવાનું રહ્યું હતું.
પોતે બજારમાં સિધું લેવાને ગયા હતા. ત્યાં સાધુની મંડળી ભજન ગાતી
જોઈને પોતે ભજન કરવા બેસી ગયા. તેમાં પોતાને ત્યાં શ્રાદ્ધ છે વગેરે
બાબત જૂલી ગયા. તેથી શ્રીકૃષ્ણે નરસિંહ મહેતાનું સ્વરૂપ લઈ તે કાર્ય
પૂર્ણ કર્યું હતું.

નરસિંહ મહેતો ભજનના ભાવથી ઘેર શું યશ તેની દરકાર રાખતો
નહિ. કહે છે કે;—ભજન મંડળીમાં દેટલીક સ્ત્રીઓ હતી, તે પણ નામરા-
જીઓ હતી સાધુઓ તો તેને ત્યાં પડ્યાજ રહેતા હતા. એના ભજન
મંડપમાં બીંતે દયાવતારનાં ચિત્રો ચીતરેલાં હતાં, ત્યાં નિત્ય હારગુણ

ગાતો અને તાળ વીણા લઈ વૃત્યથી ભજન કીર્તન કરતો, પખાજ ઠોકતો, ઝઝ બજાવતો અને શંખ ફુંકતો હતો. તેથી મંડપ ગાજી રહેતો. શાલિગ્રામની એ પૂજા કરતો અને શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા ગાતો હતો. તે ઉપરથી જણાય છે કે, તે વિષ્ણુસ્વામીના મતનો હશે; પણ તેણે પોતાની કવિતામાં શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાને વર્ણવી છે અને પોતે એક ગોપી હોય એવો સખી ભાવ દર્શાવેલો છે, તે ઉપરથી એ બીજા મતનો વંચીવ હોય એવું અનુમાન થાય છે.

નરસિંહ મહેતા વિષે મહીપતિ લખે છે કે;—“ એ રાય રંકને સમાન દ્રષ્ટિએ જોતો, અન્યકૃત્તિ રાખી કોઈ અન વસ્ત્ર આપે તે લઈ તેમાંથી અતિથિને સંતોષી કુટુંબનું પોષણ કરતો. પોતે સંસારી હતો, પણ સંસાર વ્યવહારમાં બહુ મન રાખતો નહિ. તેની એકાગ્ર ભક્તિ જોઈને અને તેના કુટુંબની દયા આણી કેટલાક ધાર્મિક પુરૂષો વખતે વખતે તેના સંસાર કાર્યમાં સહાય કરતા; તેથી ઘર વ્યવહાર ચાલતો હતો. જ્યારે તેની પુત્રી કુંવરબાઈને ગર્ભાધાન—સીમંતવો અવસર આવ્યો, ત્યારે દુર્જનો એની દરિદ્રી સ્થિતિ જોઈ મશ્કરી કરવા લાગ્યા. વેહેવાઈ પક્ષનાએ મશ્કરીથી મોસાળું કરવામાં ઘણું માગ્યું હતું, પણ શ્રીકૃષ્ણે તેની લાજ રાખી હતી અને દુર્જનોને લજ્જાગ્યા હતા. તેમજ તેના પુત્ર સામળદાસના વિવાહમાં પણ શ્રીકૃષ્ણેજ લાજ રાખી હતી અને વિવાહ ધામધૂમથી કર્યો હતો. સામળદાસની સ્ત્રી સુરસેના નામે હતી, તે ઘણી મુશુવાન હતી.

કહે છે કે એક વખતે કોઈ યાત્રાળુને હુંડી લખાવવી હતી, તેથી તે લોકોને પૂછવા લાગ્યા કે ગામમાં કોણ શાહુકાર છે? કોઈએ મશ્કરીથી તેને નરસિંહ મહેતાનું નામ બતાવ્યું. યાત્રાળુ નરસિંહ પાસે આવ્યો, તેની સ્થિતિ જોઈ લજવાયો. નરસિંહે જાણ્યું કે કોઈએ ભારી મશ્કરી કરી છે, પણ પછી તેણે દ્વારકામાં શામળશાહ ઉપર રૂ. ૭૦૦ ની હુંડી લખી આપી. યાત્રાળુ હારકા ગયો, કૃષ્ણ શામળશાહ નામ ધારણ કરી પેઢી માંડી એકા. અને યાત્રાળુની હુંડી સ્વીકારી નરસિંહની લાજ રાખી હતી. છેવટ એવી ચમત્કારની વાત લખી છે કે, જૂનાગઢમાં ચુડાસમા બીજો મંડળીક રાજા સંવત ૧૪૮૯ થી ૧૫૨૯ સુધી રાજ કરી ગયો છે. તે રાજાની પાસે સંવત ૧૫૧૨ માં કેટલાક સંન્યાસીઓ આવ્યા હતા. તેણે મંડળીકને સમજાવ્યું કે નરસિંહ મહેતા બ્રાહ્મણ થઈને કૃષ્ણ ભક્તિનો મહિમા ગાય છે. તેવા લોકોની સત્ય ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઉઠતી જાય છે. વળી તે સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરે છે, ઇત્યાદિ વાત સમજાવી. આ ઉપરથી રાજાએ

દામોદરજીના મંદિરમાં એક સભા ભરી. સંન્યાસીઓ અને નરસિંહ મહેતા વચ્ચે વિવાદ ચાલ્યો. રાજાએ નરસિંહને કહ્યું કે, હું દામોદરજીની મૂર્તિને હાર પહેરાવું છું, તે જો તારા કંઠમાં આવે તો તું સાચો. પછી નરસિંહ મહેતા શ્રીકૃષ્ણને કરગરીને ધ્યાનપૂર્વક પ્રાર્થના કરી કે, તેના કંઠમાં કૃષ્ણે હાર નાખી લાજ રાખી હતી. ઈત્યાદિ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, નરસિંહ મહેતા એકમાર્ગી, સાધુ, શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પૂર્ણ પ્રેમી અને આસ્થાવાળો હતો.

નરસિંહ મહેતા શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિમાં તલ્લિન રહી સંસાર વ્યવહારમાં કાળજી રાખતો નહિ. તેથી સગાઓ સમજાવતા અને લોકો નિંદા કરતા હતા; તો પણ તેણે પોતાનો આગ્રહ મૂક્યો નહોતો. તેથી તેની ભક્તપાત્રતા પ્રસિદ્ધિ પામી છે. તેણે જ ગુજરાતી લોકોમાં પ્રથમ કૃષ્ણ-ભક્તિ દાખલ કરી કહેવાય છે. તેની કવિતા ભક્તિભાવ ઉપર વિશેષ છે. તેમાં સંસારી નીતિનો પણ બોધ સમાયેલો છે. પ્રભાતના રાગોમાં જ તેણે ઘણું ખર્ચે લખેલું છે. પ્રભાતના કાળને અનુકૂળ સુંદર અને આનંદ પમાડે તેવાં પ્રભાતિયાં કર્યાં છે. પ્રભાતિયાં તો નરસિંહ મહેતાનાં જ વખણાય છે. એ બીજા વર્ગના કવિઓની પંક્તિમાં ગણાય છે.

આપણા પ્રખ્યાત ગુર્જર કવીશ્વર નર્મદાશંકર કહે છે કે;—
“ કવિતાનો જીવ જે રસ, શૃંગારસ, હાસ્યરસ, શાન્તરસ, અને સંસારી નીતિબોધ, તેના ચમકારા થોડા અથવા ઘણા નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમાં બહાર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેઓ પહેલા વર્ગના નહિ પણ બીજા વર્ગના કવિઓની પંક્તિમાં માન સાથે શોભે છે. ભરતીઓટને આધિન નહિ એવી રેતાળ તળની ન્હાની નદી શરદઋતુમાં સવારે, બપોરે, સાંજે અને રાત્રે ચાંદરડામાં પવનથી લહેરી કરતી હોય, તેવી નરસિંહ મહેતાની કવિતા છે. અને એ જાતમાં દાદક ભળતી કવિતા મીરાંબાઈ સિવાય બીજા કોઈની આપણી ભાષામાં આવતી નથી. ”

નરસિંહ મહેતાએ રાસમંડળ નામે ગુજરાતી ભાષામાં એક ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણની રાસક્રિડા વર્ણવેલી છે. બાળલીલા, અને હારમાળા ઈત્યાદિ પણ તેમણે જ રચેલ છે. આ મહાપુરુષને યર્ષ ગયા ને લગભગ સાડાચારસો (૪૫૦) વર્ષ થયાં છે. તે છતાં એક ઉત્તમ ભક્ત-કવિ તરીકે તેમની કીર્તિ અદ્યાપિ સુધી સતેજ રહી છે. ધન્ય છે તેમને !!

ભારતવર્ષનું ત્રિકાલીક દર્શન.

થાઓસોફીકલ સોસાયટીના પ્રમુખ કરનલ હેનરી-એસ-ઓલ કોટે અમેરિકા દેશથી હિંદુસ્તાનમાં આવી, મુંબઈ, અમૃતસર, લાહોર, મુલતાન, કાનપુર, કાશી અને અલ્હાબાદ વગેરે સ્થળોમાં મોટી જાહેર સભાઓ સમક્ષ જે અતિકપયોગી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, તેમાંની સર્વ વાતો આ ચરિત્ર ચંદ્રિકા ગ્રંથમાંના મહાન પુરૂષોના ચરિત્રોમાં આવેલી બાબતોને ટેકો આપનારી છે, માટે તે વાચક વર્ગના યાનાર્થે અત્રે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

ભૂતકાળની દશા.

જ્યારે આપણે હાલના ઇતિહાસ કરતાઓએ જે વર્ણનો આપ્યા છે તે ઉપર નજર પોહોવાડી જોઈએ છીએ, ત્યારે તે સમયમાં વિવિધ મનુષ્ય જાતોનું એક સ્થાન છોડી બીજા સ્થાનમાં જઈને વસવું, રાજ્યોની ચઢતી અને પડતી, મહાન પુરૂષોની નીતિ, વ્યવહાર અને મર્યાદા, ધર્મ, વિદ્યા, હુન્નર, શીલસુષી, એ સઘળું ધર્મના વિષયમાં સમાયલું માલમ પડે છે. જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે એક ગ્રંથકર્તાના લેખને બીજા સર્વથા અશુદ્ધ ઠરાવે છે, અને તેના પછી આવનાર ત્રીજા બીજાના ગ્રંથને અશુદ્ધ ઠરાવે છે, ત્યારે મારા ચિત્તમાં એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે વર્તમાન સમયના ગ્રંથકર્તા જુદું અને અશુદ્ધ વર્ણન કરવામાં ઇતિહાસની વિદ્યા માને છે. પણ હું તેમ કદી ધારતો નથી; પરંતુ મને પૂર્વ નિશ્ચયથી એટલું તો માલુમ પડે છે કે હાલના સમયના ઇતિહાસ કર્તાઓ મનુષ્ય જાતિની હવેથી થનારી પ્રજાને મૂર્ખ, અજ્ઞાની અને અયોગ્ય ઠરાવતા જશે. મારા મનમાં એવા ગ્રંથકારો અધિક મૂર્ખ, અજ્ઞાની, અને અવિશ્વસનીય જેવા છે. કારણ કે તેઓ એક મતનું ખંડન કરી

બીજાના ધર્મનો પક્ષ કરી વાંધાર બીજાના કે ત્રીજાના ધર્મનું ખંડન કરતા રહે છે. આવના આહે તેવો મત હો પણ તે પોતાના ધર્મની મહત્તા વધારવાનો સંભવ હોય છે; બીજા ધર્મની નિંદા કરવી અથવા મિથ્યા અપવાદ લગાડવામાં પુણ્ય સમજે છે. આજીવન વિષયપર લખવાવાળાની સમજપર પણ એવોજ પત્થર પડેલો છે; પરંતુ એટલો નહીં કે પોતાના પક્ષને કાંઈ તુકસાન થાય; તોપણ અવશ્ય તેઓ બીજા વિષયને તુકસાન કરતા નથી, પણ ન્યાયસર સંમતિ આપતા રહે છે. એટલાજ કારણથી મિસર, યુનાન, રોમ, આસિરીયા, યુરોપ, અમેરીકા દેશોના ઇતિહાસોને કેટલે દળને યથાર્થ-ખરા રૂપના માનવા, તે જ્યાં સુધી અશક્ત લેખોની વિચારપૂર્વક સત્ય શોધ નહીં નિકળી આવે; ત્યાં સુધી અસંભવીત છે.

હુંક સમયને લઈ, હું તમેને ઇતિહાસ વેત્તાઓના નામના અથવા એઓના લેખોનું વર્ણન તમારી સમક્ષ કરી શકતો નથી. પણ તેઓની ભૂત વિપર આ મારી સંમતિ છે અને આ મારો એકલાનોજ મત છે એમ નથી, પણ દુનિયાના ધણા સારા વિદ્વાન અને તરતદર્શી વિદ્વાનોનો પણ એજ અભિપ્રાય છે. પરંતુ એટલું કહેવું અગત્યનું કે એ સો વર્ષ પેહેલાં યુરોપના ઇતિહાસ કર્તાઓ આર્ય મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસની એક બે વાતોથી પણ જાણીતા નહોતા. સર વિલીઅમ જેન્સ અને બીજા વિદ્વાન અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચમેન ખરનોડ, તેઓએ સંસ્કૃતના મહારમ્ય વાટિકાના માન્યરૂપી મનહર પુષ્પના સુવાસ અને તેની આત્મવિદ્યા અને ફીલસુફીના સુખનાં ફળો, વિદ્યાની સ્વચ્છતા, અને તેની શબ્દરચનાઓ વગેરે બાબતો જ્યાં સુધી યુરોપને દેખાડી, તેઓની આંખો ખુલી કરી નહોતી, ત્યાં સુધી કોઇએ પણ સ્વપ્રમાં ધાર્યું નહોતું કે દુનિયામાં રોમ અને યુનાનના વિદ્યાના કાળની પેહેલાં કોઈ ઇતિહાસ છે. પ્રથમ પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં, મિસર, ઈરાન, બાબીલન, ચીન અને હિંદના દેશોની શાસ્ત્રીય ચિકિત્સા, યુદ્ધિ અને ધર્મસંબંધી વિદ્યાઓના વિષયના બહુ કરીને થોડા જાણકારી હતા. તે એવી પ્રકારના હતા કે જેમ ધુમસ, દીવસનાં ખરાં અજવાળાને અંધારામાં ફેરવી નાખે છે અને તેમાં ભુંલા પડેલા વટેમાર્ગને લાંડનની ગલી કુંચીઓના ગંસના દીવાઓ છતાં ખરાં રસ્તો જડતો નથી, તેમ આ ઇતિહાસ કર્તાઓએ પોતાની મૂર્ખતા અને પક્ષપાતીના મતમાં દુબી, ખરી શોધના અંધારામાં ગળકાં ખાધાં કર્યાં છે, અને ખરા માર્ગ શોધી શક્યા નથી. તમે મોટામાં મોટા વિદ્યાલયોમાં અને પુસ્તકાલયોના કોશોમાં જોશો તો તમેને એવાં પુસ્તકો માલમ પડશે કે જેના લેખકોએ મિથ્યા જુદું માન્ય કરાવવાનો ચત્ત કર્યો છે કે, દુનિયાની ઉત્પત્તિ કેવળ ૬૦૦૦ વર્ષનીજ છે.

એવા પણ અંધકારો તમોને મળ્યા આવશે કે તેઓના તનને પણ લખતાં લખના નહીં આવી કે યાહુદી અથવા પ્રાચીન ખ્રિસ્તિઓએ એશિયાના લોકોને પોતાનો ધર્મ, વિદ્યા, અને ભાષાઓ શીખવી છે. કેમ એવા પણ અંધ મળશે કે જેઓએ સંસ્કૃત ભાષા હીબ્રુ ભાષા ઉપરથી નિકળેલી સિદ્ધ કરવાના યત્ન કર્યા છે. વળી તમો એવા અંધો પણ વાંચશો કે તેમાં એવાં પ્રમાણો દર્શાવવા યત્નો કર્યા છે કે બાઈબલની વાતોના ઇતિહાસનું આર્ય લોકોના શાસ્ત્રો સાથે મળતાપણું છે અને તેમ થવાનું કારણ બતાવે છે કે સંતરામસ નામનો ઇસુમસીહનો એક એલો હિંદમાં આવ્યો હતો અને તેણે જ હિંદના લોકોને ધર્મની શિક્ષા આપી છે. હાલમાં થોડાક જ કાળથી સિદ્ધ થયું છે કે, આર્યવર્ત પાસેથી યુરોપવાળાઓએ કળાકૌશલ્ય શીખી લીધાં છે. આર્યોના જ સંતાનોમાં તે હતાં અને તેઓના ધર્મની, વિવિધ વિદ્યાઓની ફિલસુફી આર્યોથી ઉતરતી આવી છે.

ગ્રીકેસર મેકસમુલર અને હાલના બીજા સંસ્કૃત વિદ્વાનો આ વિષયમાં પશ્ચિમવાળાઓના મતો બદલી રહ્યા છે, અને અમને પણ આશા છે કે આર્યોના કળાકૌશલ્યના વિષયોની યથાર્થ વાતો થોડાં વર્ષો જતાં સઘળી પ્રકાશ થઈ જશે અને આર્ય લોકોની બરોબર પ્રતિષ્ઠા થવા લાગશે. ઘણું કરીને જેમ ધમણ ફાટી જાય તેમ સત્યનો દીવો ઝળકી નિકળશે અને વર્તમાનકાળના લોકોના દંભને એક સળંગડ તમાચો પડશે.

આ સમયથી પણ વળી ખરી વાત એવી પ્રગટ થઈ શકશે કે બાઈબલનું પહેલું વાક્ય લખાયું તેની પુર્વે, અને યાહુદી લોકો જેઓ અસલી પ્રજાનો દાવો કરે છે તેની પુર્વે, વળી બાઈબલોનનો પાયો નંખાયો અને મિસરમાં સમાધિના મીનારાનો સ્થંભ રોપાયો તેની પુર્વે, તેમજ વળી એ રત્ન બનસન અને બૉકના જણાવ્યા પ્રમાણે ૫૭૦૦ વર્ષો પુર્વે જેને ખ્રિસ્તિ લોકો દુનિયાના આરંભનો કાળ ગણે છે તેની પુર્વે, આર્યજાતિ કળાકૌશલ્યમાં સંપૂર્ણતા ભોગવતી હતી; એટલું જ નહીં પણ પોતાની ભાષા અને વ્યક્તરણને એવા સારાં સુધારેલાં હતાં કે જેની બરોબરી આજ સુધી કોઈ કરી શકતું નથી. આ મારાં વચનને કદી સત્ય અને પ્રમાણયુક્ત નહીં માને તેને હું એ સવાલ કરું છું કે, મિસરના વસવાંતો સમય કયો ? મીનાના રાજ્યની રાજ્યવંશાવળી થવાનો સમય કયો ? અને મિસરનું રાજ્ય સ્થાપનાર જે કહંવાય છે તેઓ દુનિયાના ક્યા વખતમાં થયા ? જે જે અંધકારોએ આ વિદ્યાનો શોધ કરેલો છે, તેઓએ પણ મીનાથી લઈને પાછળ છેવટ ફરોહ સુધી મેનેથોસનીના રાજ્યવંશ દેખાડવામાં પણ આ

ચોકો ખાધો છે; એટલુંજ નહિ પણ એ વિષયમાં હાલના કાળમાં અત્યંત નિપૂણતા ધરાવે છે, તેઓ પણ હિંમતથી ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વર્ષોની પૂર્વનો તેનો વૃતાંત આપી શકતા નથી. આથી અગાડી પશ્ચિમ ભોમના વિદ્વાનોની ખુદ્ધિ કંઈ કહ્યું કરતી નથી. સા માટે કે આ દેશ (હિંદ) એટલો તો જુદ્ધિ પામેલો હતો કે રીનના નામના ગ્રંથકારના પ્રસિદ્ધ લેખોમાં જે દર્શાવેલું છે તેમાંથી આટલું કહ્યા વગર રહેવાતું નથી કે, “ આ દેશ અનાદી કાળથી અનન્ય રીતે કળાકૌશલ્યથી ભરપૂર હતો. તેનાં લખાણો વારં-વાર વાંચતાં આપણું મગજ પણ ગુમ થઈ જાય છે. વળી યુગસ્થ નામનો લખનાર કહે છે કે મિસરમાં પથ્થરનો, ધાતુનો અને લોખંડનો સમય હતો નહીં. આપણે નિષ્કપટપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, મિસર આ કેહેવાતા કાળો ઉપર તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જુલે છે. ” જ્યારે આ પ્રમાણે છે તો ખુદ્ધી રીતે આથી કોઈને પણ મિસરના કળાકૌશલ્યના કેહેવાતા પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે અનુમાન કરવાનું પણ સામર્થ્ય રહ્યું નથી. યુગસ્થના કેહેવા પ્રમાણે એવો દાખલો મળે છે કે ૮૦૦૦ વર્ષો ગયા ત્યાં સુધી મિસર દેશ સંસારી, રાજ્યકીય અને ધર્મની વ્યવસ્થાએ પામેલો હતો; ત્યારે એમ કેમ કહેવામાં આવતું નથી કે ભારતવર્ષ મિસરથી પણ પ્રાચીન હતો ? વાસ્તવિક રીતે જોતાં ભારતવર્ષ મિસરથી અધિક પ્રાચીન છે. આ માટે કેહેવું પ્રથમ અસત્ય જણાશે, પરંતુ એનું કેવળ એ કારણ છે કે ૮૦૦૦ વર્ષોની પૂર્વેનો આ પુણ્યભૂમિનો કંઈપણ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો નથી. આમ કેહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, પશ્ચિમ દેશવાળાઓથી અનજા હતો. અસલથી બ્રાહ્મણો કાળની ગણતરી રાખતા આવ્યા છે અને આજસુધી કોઈ એવા વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સિદ્ધ નથી થઈ શક્યું કે તેઓની કાળાંતરની ગણના અતિશયોક્તિવાળી છે. વર્તમાન સમયની પૂર્વે યુરોપવાલાઓ ભારતવર્ષના વિષયથી બરોબર જાત નહોતા. અનુમાનથી એવો નિશ્ચય માલમ પડે છે કે ૮૦૦૦ વર્ષ પછી હિંદ દેશમાંથી કેટલાકોએ સ્વદેશ ત્યાગ કરી એ ભૂમિ કે જે હાલ મિસરદેશ કહેવાય છે ત્યાં જઈને વસ્યા. યુગસ્થએન મિસરનો ઇતિહાસવેત્તા અને વધારે વિશ્વસનીય પ્રાચીન જ્ઞાની છે તે લખે છે કે, “ પ્રાચીન મિસર દેશના લોકો વગેરેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન આર્યદેશજ-ભારતવર્ષજ છે. આનું કારણ એ છે કે, જે વંશની એ શાખા છે તેની સાથે ઇન્દોજરમૈનીક વંશવાળાઓનું ધણું જ મળતાપણું છે. એશિયાના મહાદ્વીપથી સ્વેઝકેનાલનો જે પ્રજનો રાજ્યમાર્ગ છે, ત્યાંથી પાર ઉતરી નાઇલ નદીના કીનારાઓપર આવી વસી. આ યાત્રા એવા

વખતમાં થઇ કે જેનો પત્તો દુનિયાના કોઇપણ ઇતિહાસમાંથી મળવો કઠણ છે." મિસરપ્રજા પોતેજ કહે છે કે તે પવિત્રપંથ એક દૂષા અને પવિત્ર દેશમાંથી આવ્યો હતો, જે હમણાં સિદ્ધ થયું છે કે તે હિંદી માહાસાગરના કીનારાની જગાપર હતો. તે જગ્યાને તેઓ પંત કહે છે. અને જેમાં તેઓ પોતાના દેવતાનું પ્રાચીન સ્થાન બતાવે છે. વળી તેને માટે કહે છે કે જ્યારે તેને માનવાવાળા મિસરમાં ગયા, ત્યારે તે દેવતા પણ એમનાહોર અને હેથોઝ જેઓ મિસરના કાફલાના નેતા હતા, તેની સાથે એ દેશમાં ચાલી આવ્યા. આ વગેરે સ્થાનોને પ્રાચીન મિસરો પવિત્ર ભૂમિ (પાનટર) કહેતા હતા. તે હવે સિદ્ધ થયું છે કે, પેલી સીના પર્વતની પવિત્ર કેહેવાતી ભૂમિ જુદીજ છે. દરીઅલખાંહરી સ્થાનમાં રાણી હાસતોપની સમાધિના અને દેવળની ભીંતોના લેખોપરથી માલમ પડે છે કે, તે પવિત્ર ભૂમિ પંત, ભારતભૂમીજ છે. ઘણાંક વર્ષો સુધી મિસરના લોકો પોતાની પ્રાચીન ભૂમિ સાથે વેપાર કરતા રહ્યા હતા. તેઓના લેખોમાં બહુધા એવા રાજાઓ, કુલો, ઝૂજો, સુગંધીઓ અને મુલ્યવાન લાકડાંઓનાં નામો લખેલાં છે કે જે કેવળ હિંદ દેશ સિવાય કોઈ કેકાણે મળતા નહોતાં, આથી સિદ્ધ થાય છે કે મિસર દેશથી અધિક પ્રાચીન ભારતવર્ષ છે. હિંદથીજ સર્વગુણ અને વિદ્યા મિસરમાં ગઇ છે. સિંહલદ્વીપનું નામ જે આપ્યા છે તે પ્રાચીનકાળમાં હિંદનો એક ટુકડો હતો.

હવે આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે હજારો વર્ષો પહેલાં યુરોપમાં કળા કૌશલ્યનું, કે પુસ્તક લખી જાણવાનું, કે વિદ્યાલયો સ્થાપવાનું જ્ઞાન થયું તેની પૂર્વે આર્યના પ્રજાપતિઓ વિદ્વાન, ગુણી, બુદ્ધિવાન, સકળગુણ સંપન્ન અને કળાકૌશલ્યમાં ભરપૂર હતા. (તે વખતે વર્તમાનકાળની માફક સમાન જાતિના પ્રખંધમાં અંધાયલા નહોતા, પણ પોતે ગુણ, વિદ્વાન, સુંદર આચાર વ્યવહારથી સભામાં સર્વથી ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા અને નિય ક્રમોથી પતિત અને બ્રહ્મ થઇ જતા.)

આર્ય જાતિમાં તે વખતમાં કેવળ જ્ઞાની, તત્ત્વદર્શી કે વિદ્વાન એકલાજ નહોતા, પણ મોટા વૈયાકર્ણી, ચિકિત્સક, વૈદ્ય, સંગીતવિદ્યાના ગુરુ, કવિયો, જ્યોતિષિઓ, રાજ્યપ્રખંધ કર્તા, શરવીર, શિક્ષક અને વ્યાપારી, કારીગરો વગેરે હતા. શ્રીવાત્સાયન ઋષિકૃત ચતુષ્ટી કળા નિર્ણય ગ્રંથમાં પચાસ પ્રકારના ઉદ્યમ અને વ્યવહારનાં વર્ણન લખ્યાં છે જે વૈદિક સમયમાં લોકો ચલાવતા હતા. વૈદિક સમયમાં જાદગીની જરૂરીયાતનાં સાધનોજ હતાં, એટલુંજ નહીં પણ સુધરેલી પ્રજાની મોજ શોખ

અને આનંદનાં સાધનો પણ સર્વ સાધારણ હતાં. ખ્રિસ્તિ ધર્મના ગ્રંથકારોએ આ વાત કબૂલ રાખી છે કે, હિંદના વિષયમાં નિષ્પક્ષપાત થવામાં કાંઈજ સંદેહ રહી શકતો નથી. વર્તમાન કે પ્રાચીન એ સમયમાંથી કોઈ પણ સમયની કોઈપણ પ્રજાએ ભારતવર્ષમાં વસ્તા આર્યોના જેવા સાત્વિકબુદ્ધિ જય કરી શક્યા નથી. એના વાસ્તવિકપણા માટે જુદા જુદા ગ્રંથકારોનાં વચનો જે લખવામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક થવા જાય, પરંતુ સ્થળ સંકોચને લીધે તે આપી શકતા નથી; છતાં તેમાંથી એક સુજનનું વાક્ય અત્રે ટાંકી બતાવું છું. તે સીરામપોરનો પાદરી વાર્ડ સાહેબ છે, જેને હિંદદેશના ઇતિહાસનાં સાહિત્યો અને શાસ્ત્રો વગેરેના વિષયો પર એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તે લખે છે કે, 'સંસ્કૃતના વ્યાકરણની ગણતરી નથી. તેમજ તે લખવાવાગાની બુદ્ધિની તિક્ષ્ણતા અને અત્યંત નિપુણતા પ્રગટ કરે છે. ખરેખર હિંદુઓ વ્યાકરણમાં રોમન અને યુનાની વગેરે પ્રાચીન અને વર્તમાન સમયની પ્રજા કરતાં અધિક ચઢીઆતા છે. હિંદનો કોશ પ્રશંસનીય છે. આર્યોએ પ્રાચીન સમયમાં પોતાની ભાષાને ઘણી સારી રીતે સુધારી આભૂષિત કરી છે. આર્યઋષીઓએ અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર વિધાની પણ વિધિવત્ વૃદ્ધિ કરી છે. હિંદુ રાજાઓ પોતાની સેનાને રણભૂમિપર લઈ જતા હતા. યોદ્ધાઓ સારી શિક્ષા મેળવતા હતા. ઘણા રાજાઓ અને વીર પુરૂષો યુદ્ધમાં પ્રખ્યાતિ પામી ગયા છે.' આ ઉપરાંત પાદરી વાર્ડ લખે છે કે "મારા ગ્રંથ વાંચનારાઓને માલુમ પડશે કે, હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાની ઋષી, મુનિઓ નિઃસંદેહ ઘણી મોટી ગૂઢ આધ્યાત્મિક વિદ્યા જાણતા હતા. સર્વેજ્ઞાઓ તેઓની પુજા, સેવા અને સત્કાર કરતા. તેઓની દરેકની સાથે ૧૦૦૦ થી ૨૦૦૦ ચેલાઓ રહેતા હતા." આ પાદરી પોતાના ગ્રંથના ચોથા ભાગની સમાપ્તિમાં આર્યદેશના વડીલોની ઉત્તમ પ્રશંસા કરી લખે છે કે "કોઈ સમજવાજો પુરૂષ આ વાતનો તો કદી ઇનકાર કરવાનો નથી કે પ્રાચીન હિંદુઓની વિદ્યા અને ગુણ અતિ પ્રશંસનીય છે. તેઓએ વિવિધ વિષયો પર જે જે લખાણો પ્રગટ કરેલાં છે, તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તેઓને સર્વ વિદ્યાઓનો ઘણો સારો અભ્યાસ હતો. જે ઢગ્યા તે લખાયા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીનકાલની આર્ય મનુષ્યજાતિ કોઈ પણ બાબતમાં ઉતરતી નહોતી. ધ્યાનપૂર્વક તેઓની ફિલસૂફીઓ અને શાસ્ત્રોનો શોધ અને તેનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે નિઃસંદેહ ખાતરી થાય છે કે તેઓની પ્રજા અતિ તિવ્ર અને ગૂઢ હતી."

વર્તમાનકાલની વિદ્યા (અંગ્રેજી ભણતર) મેળવી જેઓ કુટુંબ છે ને સવાલો કરે છે કે “ પ્રાચીનના આર્યલોકોમાં આવા સુંદર તાર, રેલવે અને વરાળ યંત્રો વગેરે એવું કંઈ હતું કે ? ” મારો તેને માટે એ ઉત્તર છે કે, તે સમયમાં વરાળના ગુણો જાણનારા હતા. છાપવાના યંત્રો ચીનદેશમાં પ્રસ્તુત હતા. આર્યોમાં નિઃસંદેહ તારો હતા, જે દ્વારાએ ધણે દુરના સમાચારનો વેહેવાર ચલાવતા હતા અને હજુ પણ તેઓના સંતાનોમાં તેવી રીતે પ્રસ્તુત છે, પરંતુ વિશેષ અન્યથા એ છે કે જેના માટે થાંભલા કે લાંબા તારો કે બેટરીઓની કંઈ પણ જરૂર રહેતી નહોતી. ત્યારે સર્વ તમે પૂછશો કે એ શું છે ? તો તેના જવાબમાં તેવા અરધા કાચા જ્ઞાનવાલાઓ અને જેઓ પવિત્રવાતોનેએ દહા મશ્કરી માણક ઉડાવે છે અને અર્ધજગત અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી પોતાના પૂર્વજોને બલુખુંડ કહેવાને પણ લજવાતાં નથી, તેઓને મોઢા ઉપર કહીશ કે આપણા પ્રાચીન યોગીઓ, અને હજુ પણ તેવા સતપુરુષો આત્મજ્ઞાન જાણનારા છે અને દુરથી એક બીજા સાથે સંદેશનો વેહેવાર ચલાવે છે. આપ સર્વે લોકો મારા આ બોલવા ઉપર વિશ્વાસ રાખશો નહીં, પરંતુ તેની સત્યતા અને યથાર્થ સિદ્ધિને માટે તલમાત્ર પણ મને સંકેત નથી. જે જે લોકોએ યોગવિદ્યાનો શોધ કર્યો છે અને જેઓ યોગ સાધે છે, તેઓ તમેને ખાતારી પૂર્વક સિદ્ધ કરી આપશે કે આ વાત સાચી છે.

જો સ્વર્ગવાસી બ્રહ્મચારી-જાવાના વચન ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીએ તો હું કહેવાને શક્તિવાન છું કે આર્યલોક એ વિદ્યા જાણતા હતા કે જેને માટે પશ્ચિમના મોટા વિદ્વાનો પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે, છતાં તેઓને કંઈ પણ નિપૂણતા મળી નથી. આર્યો આકાશમાં ઉડતા; એટલું જ નહીં પણ યુદ્ધો વગેરે કરતા હતા. પક્ષીની માણક પવનમાં ઉડતા હતા; ત્યારે અવશ્ય સંભવ છે કે પવનની લેહેરો અને વાયુના ચલણની વિદ્યાથી તેઓ નિપૂણ હતા. મહાભારતની માયાસભાના પ્રકરણમાં તેને માટે વર્ણવ્યું છે કે, સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર (Microscope) દૂરદર્શકયંત્ર (Telescope) ઘડીક અને ઘડીઆળોનાં યંત્રો (Clocks & Watches) યાંત્રિક ગાતાં પક્ષીઓ (Mechanical singing-birds) વગેરે પ્રસ્તુત હતા. “અસ્ત્રવીદ્યા”. આર્યોમાં જાણનારા લોકો હતા. જેઓ ઝેહેરી હવા ઉત્પન્ન કરી શત્રુઓની સેનાઓને ઘેરી લઈ પવનમાં ભયંકર શબ્દોના નાદો ઉત્પન્ન કરી શત્રુઓને વિસ્મય કરી નાંખતા હતા; ભયંકરરૂપ ધારણ કરી શત્રુઓને

ભયભીત પમાડતા હતા. એવી વિધાનું નામ માત્ર પણ આપણા હાલના આયોધિકો જાણતા નથી.

વર્તમાનકાળના શબ્દવિધાના શોધક પુરૂષો સંસ્કૃતને યુરોપની વર્તમાનકાળની ભાષાઓ સાથે મેળવીને નિર્ણય કરતા જાય છે કે, અવશ્ય યુરોપમાં કળાકૌશલ્યતા આર્યોથીજ પ્રાપ્ત થયાં છે. વળી એથી પણ વધારે પૂરાવાનાં સાધનો આપણી પાસે છે કે, બાબીલોનીયા, મિસર, યુનાન, રોમ વગેરેની ફિલસુફીઓ અને ધર્મના ગ્રંથોપર વિચાર કરી જોતા માલુમ પડે છે કે આર્યોના મતો પશ્ચિમ તરફ બે નદીઓના વહેતા પ્રવાહની મા-રફ આવ્યા છે. વળી પૈથાગોરાસ-સોક્રેટીસ-હોમર-જેના-હિસીઓ-ડ-સિસરો-પ્લેટો-એરિસટોટલ-સિવોલા-હોમર-વરો-વરજીલ વગેરે કવિઓ અને ગ્રંથકારોના મતોને જો વેદવ્યાસ-જૈમીની-નારદ-પાણિની-ગૌતમ-પાતનજલિ-કણ્વાદ-કપિલ-મરિચી વગેરે શાસ્ત્રકારોના મતો સાથે મેળવશે તો તેમાં ગૂઢજ્ઞાનની સમજ મેળવતાં સર્વેને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગશે. ભારતવર્ષના પ્રાચીન આચાર્યોના મત ધીરે ધીરે પશ્ચિમવાળાઓમાં ફેલાઈ ગયા. જેમ મનુષ્યજાતિની પેઠી, ધર્મ, ઉપદેશક, રાજ્યકર્તાઓ, યોદ્ધાઓ અને શિલ્પકારો મથા આવશ્યક ઉત્પન્ન થતા જાય છે તે મનુષ્ય જાતિના વિચાર બિન્ન બિન્ન સંયોગમાં અને દેશોમાં સમાન થઈ શકે છે, પરંતુ આર્ય આચાર્યોના અને યુનાની રોમન ફિલસુફોના વિચારો એક બીજા સાથે એટલા તો મળતા છે કે, આરસીમાં પડેલી પ્રતિમા અને મૂળસ્વરૂપ એ બેમાં જેમ કંઈ ભેદ નથી હોતો તેમ તેમાં પણ નથી. એમ જો છે તો પૂર્વના આચાર્યો અને તેમના ગ્રંથો પશ્ચિમમાં ગયા વગર આમ થયું એમ માનવું એ સાધારણ સમજ વિરૂદ્ધ છે. આ ઉપરથી અમે જે ઉપર કહ્યું તેને પુષ્ટીકરણ મળે છે કે, મિસરના લોકો ભારતવર્ષથીજ આવી નાઈલ નદીના કીનારે વસ્યા. સઘળા પ્રાચીન ફિલસુફોએ યાહુદીના મોઝીસથી તે પ્લેટો સુધી, મિસરમાં આવી, બુદ્ધિ અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી.

આ વિષય પરિપૂર્ણ લખવા ચાહીએ તો ગ્રંથના ગ્રંથ થઈ શકે, પરંતુ ટુંકમાં નિરૂપણ કરી દીધું છે કે ભૂતકાળમાં ભારતવર્ષના કેવો ઉજ્જવળ જય જયકાર હતો. હવે આપણું ચિત્ત બીજા બાજુપર ફેરવી ધ્યાનપૂર્વક જોઈએ કે આજકાલ ભારતવર્ષની શું દશા થઈ રહી છે.

વર્તમાન કાળની દશા.

જેઓ આ પુણ્યભૂમિ આર્યાવર્તની આ ગયલી દશાને ઝાહ્ય છે અને જેથી પોતાના હૃદયને દુઃખીત કર્યું છે, તેઓને તો હવે તેની ગાંધી દશાપર વિચાર કરવામાં વધારે કાળ ગાળવો ફાકટ છે; કારણ કે તેની નજરે તે મહાન પુરુષોની કીર્તિઓ દેખાશે અને વર્તમાનકાળના હિંદના લોકોની દશા સાથે મેળવશે ત્યારે ગમે તેવો હિંમતવાન વા પથર નેવા હૃદયનો હશે તેના હૃદયમાં પણ આ કચર-ધાણવાળા દેખાવ માટે નિશ્વાસ અને તિવ્ર શોક ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહીં. અરે ! ક્યાં ગયા તારા પેત્રા તત્ત્વજ્ઞાની ઋષિઓ, પેલા શૂરવીરો અને સુભદ્રો કે જેઓ વિદ્યા અને બુદ્ધિના દેવ કેહેવાઈ ગયા છે. અરે ! તેજ આનંદ, તેજ સ્વતંત્રતા, તેજ પ્રતિજ્ઞાના વિચારથી આર્યભૂમિમાં સ્વરાજ્ય કરવાને યોગ્ય હતા અને ખુદ દેવતાઓની બરોબરી કરી શકતા તે ક્યાં ગયા ? તિલ્લુ બુદ્ધિવાળા શિલ્પકાર કે જેઓની કારીગરીના નમુના આજ-સુધી હૈયાતિમાં દેખીએ છીએ અને જેની હરિદ્રાધ બીજે કંઈ પણ જણાતી નથી, તેઓ ક્યાં ગયા ? અરે ! બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રાહ્મણો જેઓની પાસે આખા એશિયા ખંડનાં જ્ઞાનના કોશો હતા તે ક્યાં ચાલ્યા ગયા ! અકસોસ !! તેઓ સર્વે કાળની વિકાળ ધંટીના ચક્રમાં ફળાઈ ગયા અને સ્વપ્ન જેવું થઈ ગયું. જુના મસાલામાં થોડીક ખોટી ધાતુની મેલવણી કરી હમણા એક નવી મનુષ્યજાતિ બની રહી છે. પ્રાચીન હિંદુ તો એક સ્મરણ માત્રજ રહ્યા છે, પરંતુ વર્તમાન હિંદુઓ તો અમારા નેત્રો આગળ યથાર્થ રૂપમાં દેખાય છે. પૃથ્વી તેની તેજ છે, પરંતુ તેમાં ઉત્તમ ઉત્પાદક શક્તિ રહી નહીં. વર્તમાન કાળમાં વસતા લોકો તેઓનાજ સંતાન છે પરંતુ હાથ ! લોકો કેવા ભૂખમરા અને બ્રૂટ થઈ ગયા છે ? એક વખત હિંદમાંજ અસંખ્ય જંગલો હતા. તેથી તેમાં મેઘમંડળ આકર્ષિત થઈ જળ વરસાવી પૃથ્વીની ઉપજમાં આપાદાની થતી હતી. તે જંગલો સઘળાં નિર્ભૂજ થઈ ગયાં છે અને હવે ગરમીથી દેશ સુકાઈ ચાલ્યો અને બહુબહુ થઈ રહ્યો છે. વારંવાર દુષ્કાળની જળોમાં ધસી પડતો રહ્યો છે, મનુષ્યની ગણના દિનપ્રતિદિન વધતી ચાલી છે, પરંતુ ખોરાકની વસ્તુઓ ઓછી થતી જાય

છે. “ અન્નવિના સર્વપ્રજા દુઃખિચારી. ” હજારોને પોતાના પેટ પુરતી રોટલી મળવી કઠણ છે, સારા અને ખુરા સમય થવામાં માત્ર એજ બેઠે રહ્યો છે કે, ચાર કરોડ મનુષ્યમાં એકને એછો તો ખીજને વધારે કુ-ધાનો કલેશ સહન કરવો પડે છે. ગરીબ બિચારા જેઓ એક લંગોટી પેહેરી નિરાશ અને વ્યાકુળ ચિત્તવાળા પોતાનો કાળ ગમન કરે છે, તેઓને પોતાની દશા સુધારવાની કંઈપણ આશા રહી નથી. તેઓ દરિદ્રતા ભોગવી સદૈવ આજ્ઞાના તુરંગમાં ગળકાં ખાયા કરે છે. ને ઈચ્છે છે કે આપણે મૃત્યુ આવી અમને એ મહા દુઃખમાંથી છુટા કરે. પ્રાચીન સમયની ઐક્યતાને બદલે યોગરદ્ધ મુટ ફેલાઈ રહી છે. એક સખાથી ખીજે સુખે, એક જાતિથી ખીજી જાતિ, એક પંથથી ખીજે પંથ, ભાઈથી ભાઈ, જ્યાં દેખો ત્યાં કલિયુગ પ્રસરી રહ્યો છે. એક વખત એવો સમય હતો કે આર્યાવર્તનું નામ લેતાં મનુષ્યનાં હૃદયો ઉમંગથી ઉભરી આવતાં હતાં અને સર્વનાં મુખ હર્ષથી ભરપૂર થતાં હતાં. હમણાં તો સ્વાર્થતત્પરતાના દૈત્યોએ એ દિવ્યગુણને વિસારી મૂક્યા છે. ઉપજીવિકાની ચિંતાએ ભારત વાસીઓને કાયર, દેશદ્રોહી, વિશ્વાસઘાતી અને મિથ્યાવાદી બનાવી દીધા છે. હાલમાં એ મહાન જાતિ પોતાનાં સંતાનોના નિયંત્રણને લીધે નષ્ટ થઈ ગઈ અને તેનું આગળનું તેજ અને વૈભવ જોઈ હમણાં તેની જે પ્રતિષ્ઠા કરે છે તેના દીલમાં પણ મહા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ભારતનાં મોટાં મોટાં નગરો જે એક સમયે મનુષ્ય જાતિના મોટા સુખનાં સ્થાનો અને નાના પ્રકારની વિદ્યાઓ અને ધર્મના પવિત્ર ભંડાર હતા, તે હમણાં માટીમાં મળી ગયા સમાન થઈ ગયાં છે; એટલુંજ નહીં પણ તેના ખંડીયરોમાં ગંદા માંસ બક્ષક પશુ પક્ષીઓ વસી તેમની નિશાની પણ રહી નથી. હમણાં કદી પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધ કરવાવાળા પૃથ્વી ખોદતાં કોઈ એવા નિશાનો મેળવે છે કે, જેનાથી પ્રાચીન આર્યોના શાસ્ત્રોના લેખો સત્ય અને પ્રમાણીક સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ તેઓમાં ધણું કરીને એવા લોકો હોય છે કે તેઓ પોતાના મતને ખરો ઠરાવવાની મતલબથી તેમાં પોતાની બુદ્ધિપૂર્વકના ઉલટા સુલટા અર્થો ગોઠવી વર્ણન કરે છે. જેથી હિંદનાં કલાકૌશલ્ય કેવળ જાણે વર્ષોનાં પુરાણાં હોયની એમ ઠરે છે.

મારું રાજકીય બાબતમાં આ સમયમાં કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, તેમ જ રાજકીય બાબત સાથે મારે કંઈપણ સંબંધ નથી. કેવળ ભારતવર્ષની દ્વિલસુધી, સાહિત્ય, ધર્મ, વિદ્યા આદિ શિખવાને અર્થે આવ્યો છું. અને તેના ઉપર દષ્ટિ કરતાં વર્તમાન દશા દેખી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. હું જોઈ છું કે આજણો સરકાર અને સોદાગરની નોકરીઓ કરે છે; એટ-

હુંજ નહીં પણ તુઝ સેવાયાકરીમાં મશગુલ દેખાય છે. કોઇ કોઇ જગ્યાએ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો મળે છે, પરંતુ તેઓને સહાયતા નથી કે જેના બરેસાથી તેઓ વિદ્યાસંપાદન કરવામાં તત્પર રહે. તેઓએ પોતપોતાના મુળ પુરૂષોની રીતિ વ્યવહાર અને આચરણને ત્યાગ કરી દીધાં, જેથી તેનું મહત્ત્વ અને વૈભવ જતું રહ્યું. કોઇ કોઇ બ્રાહ્મણો દેવાલયોમાં રહીને પોપટની માફક શ્લોકો બોલ્યા કરે છે અને દાન દક્ષિણા સાધારણ લોકો આપે તે લે છે. આટલુંજ નહીં પણ યુરોપિયનોની સામે પોતાનો હાથ ફેરવી બીખ માગતા રહે છે. મંદિરોમાં હવે પ્રાચીન ગુપ્ત મંત્રોપચાર રહ્યા નથી અને વેદની રીતિ તો ધણાજ થોડા જાણતા હશે. પાતનજલિ, શંકર અને કણ્ણદના વંશ વાળા મનુષ્યો ધણા એવા છે કે, જે મનુષ્યોમાં આત્મા હોવાનો પણ સંદેહ લાવે છે અને જે યોગવિદ્યાથી પ્રદાશ પામે એવી શક્તિ છે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી. સુધારક નાસ્તિકતાથી દેશના જુવાનીઓના મતો બ્રષ્ટ થતા જાય છે. યુરોપની શિક્ષાથી આર્યલોકોનાં બાળકો નાસ્તિક થતાં જાય છે. મનુષ્યજાતિમાં જે આનંદ અને બુદ્ધિનો વધારો કરે છે તે આસ્તિકતા નાશ પામતી જાય છે. તેઓને આવતા જીવનની અને આ વર્તમાન જીંદગીની અંદર કંઈ સુખદાયક પરીણામ થાય એવી આશા પણ નથી અને આશાવગર દુઃખની અંદર સહનશીલતા, આનંદ ક્યાંથી આવે ? સર રીચર્ડ ટેમ્પલ મુંબાઈના માજી ગવરનર સાહેબે એક વખત કહ્યું હતું કે “ વર્તમાનની કેળવણી હિંદુઓના ધર્મની જડ હલારી દે છે. ” થોડા દિવસો ઉપર ઓક્સફર્ડની પાઠશાળામાં એવાં વચનો કહ્યાં હતાં કે ધર્મની જડ શિથિલ કરવાનાં મુખ્ય કારણ ત્રણ નવા પંથોનો પ્રચાર થવાથી છે. “ એક તો બ્રહ્મસમાજ, બીજી પ્રાર્થના સમાજ, ત્રીજી થીઓસોફીકલ સોસાયટી. ” તેની મોટી ભૂલ છે કે થીઓસોફીકલ સોસાયટીને એક પંથ બનાવ્યો. તેણે આર્યસમાજનું નામ માત્ર પણ લીધું નહીં. હજી સુધી રાવબહાદુર ગોપાલરાવ હરિદેશભૂખ તેઓની કૌંસીલના સભાસદ છે અને દયાનંદસરસ્વતીએ લગભગ પચાસ ચાલીસ સમાજો સ્થાપન કરી છે અને જેના પંથવાળા એટલા છે કે ઉપલા ત્રણેને એકઠા મેળવતાં પણ થાય નહીં.

સર રીચર્ડ અતિ ગંભીરતાથી ઇંગ્લંડના લોકોને કહે છે કે “ હવે અધિક પાદરીઓને હિંદુસ્તાનમાં મોકલવાની ધણી આવશ્યકતા છે: કારણ કે નવા દેશી જુવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મ અંગીકાર કરવાને તૈયાર છે. ” મારી સમજ પ્રમાણે આવી આશા બાંધવી ધણી ભૂલભરી છે. હું વધુ સારી

રીતે જોઈ છું કે, જે લોકો સુધારા સમાજોની બહાર છે, તેઓ તો પોતાના પ્રાચીન ધર્મનો ત્યાગ કરી તેને બદલે બીજો અંગીકાર કરતા નથી. ખરું જોતાં તેઓ યુરોપ અને અમેરીકાના જીવાનોની પ્રમાણે બરોબર ભણેલા થતા જાય છે, અને તે સઘળાના મતો બદલાવાનું એક કારણ છે. જેના માટે એકજ ઈલાજ થવો ધટીત છે. કુદરતની વિદ્યાના અપૂર્ણ અભ્યાસના કારણે તેઓને નાસ્તિક બનાવી પોતાના પ્રાચીન ધર્મોથી બહીર્મુખ કીધા છે. હવે તે વિદ્યાદ્વારા પાછી ધર્મની જડ બંધાવી જોઈએ. ઈશ્વરી સૃષ્ટિને સારી રીતે નહીં સમજવાથી ધણાઓએ નાસ્તિકતાનું અવલંબન કરી લીધું છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મિનું યથાર્થરૂપ ન જાણવાથી જગાસુ પુરુષ આત્મા ઝોળખી શકતો નથી. વિદ્યાનું પર્યાવસાન એકજ છે, જેમાં પ્રદક્ષિણા કરવાથી સત્યનો શોધ લાગે છે. હું ધારું છું કે આ થીઓસોફી, યોગવિદ્યાવાળા બ્રહ્મજ્ઞાનનો એક મજબૂત સ્થંભ છે, જેના ઉપર મોટી ધમારત ઉઠાવવાને ચાહીએ છીએ. બીજા ધર્મવાળાઓ ભારતના જીવાનોની પાસે આવી પોતે ઉપદેશ કરે છે કે, અમુક ગ્રંથ અથવા અમુક ગુરુ વા ઉપદેશકપર વિશ્વાસ કરવો, વા અમુક આચાર બ્યવહાર સાંધવાથી મનુષ્યને મોક્ષ મળે છે; પરંતુ હમો તો કોઈના ધર્મમાં હાથ નાંખતાંજ નથી કે પોતાનો જીદો મત નિરૂપણ કરતા નથી, અમે તો ફક્ત ઈશ્વરીમાયાનેજ મુખ્ય આગમ સમજીએ છીએ; પરંતુ તે વિદ્યા માટે અમારું તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાનકાળના બહુ પ્રમાણિક લોકોની વિદ્યાથી અધિક વિસ્તીર્ણ, લાભદાયક અને દિવ્ય છે. અમે mature સૃષ્ટિના પરોક્ષ, અપરોક્ષ, જાણીતા અને અજાણ્યા પ્રગટ અને ગુપ્ત પદાર્થોપર વિચાર કરીએ છીએ. ટુંકમાં શાસ્ત્ર કેવું હોય, તેનો નિર્ણય અમારા આર્ય વિચારથી વર્તમાનકાળના વિદ્વાનોથી જીદો છે. અમે ખાતરીથી કહીએ છીએ કે પ્રાચીન આર્યોજ પૂર્ણ શાસ્ત્રી હતા, વર્તમાન ભારતના સંતાનોની હજી આખો ખુલી નથી. તેઓ કેવળ અંધાપાને વશ પડી સમાન છે. તેઓને પાળવાવાળી માતા વર્તમાન સમયની વિદ્યા કાંણી છે. કેહેવત છે કે, “ અંધળાના ગામમાં કાંણો રાજ ” તેવી વાત અતરે દેખવામાં આવે છે. અમારા પશ્ચિમના શિક્ષક બીજાઓના ધર્મને નષ્ટ કરવાને જાણે છે, પરંતુ તેઓને એટલી બુદ્ધિ નથી કે મનુષ્ય વાસ્તવ શું છે. તેઓ નવા હિંદી જીવાનોને પોતાના ધર્મપરની આસ્તાથી હાવી શકે છે, પરંતુ સંદેહના દીલમાં ફસાવી દેશે. એ સિવાય બીજો કંઈ પણ તેઓનો ઉપકાર કરી શકતા નથી. તેઓ આપણા શરીરની બનાવટ અને

મંત્રોના બેદ બતાવી બળે છે, પણ આંતર જાતનો કંઈ પણ વિશેષ બેદ તેઓ દેખાડી શકતા નથી. આત્મવિદ્યા તેઓની સમજમાં કવિઓની કથના સમાન છે; જ્યારે આવી દશા છે તો અમો કહી શકીએ કે નવી શિક્ષા ભારતવાસીઓને માટે લાભદાયક અને ઉપયોગી શું ? અને તેનાથી તેનું શું બહું થવાનું છે ? નવા જીવાનોની સાથે મેલાપ કરો અને તેનો જવાબ આપો. સર રીચર્ડનું કહેવું ખરું છે કે તેઓના વિચાર પોતાના પ્રાચીન ધર્મથી ફરી ગયા છે. પરંતુ એ દોષ સુધારવાનું કામ તેને નહીં બતાવ્યું; જેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મ સંપાદન કરવાનું કરી શકતું નથી. શું ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પાયો લીખરલ લેખકોએ હલાવી નથી નાંખ્યો ? એની નેમ પોતાના ધર્મવાળાઓને ચઢાવવાની છે. તે કહે છે કે હિંદુ ધર્મ હિંદુઓના સ્વભાવથી પણ વિરુદ્ધ છે. આત્મચરિત્રને દૂર કરવાને વાસ્તે જે ચોતરફ ફેલાવો પામી રહ્યો છે તે કોઈ બહારથી લાવેલો ધર્મ લાભદાયક આપવી નહીં થાય. આવી નાસ્તિકના કેવળ વેદ વિહિત ધર્મનો પુનઃ પ્રચાર કરવાથીજ દૂર થશે અને તેનો જીર્ણોદ્ધાર થવો અવશ્ય છે.

આમ કહેવાનું માંડે એ પ્રયોજન નથી કે વગર સમજે વેદને મોઢે કરે કે કેવળ પોથીની પુજા કરે અને વગર સમજે તેના દિવ્યસિદ્ધાંતનો અનુરોધ થાય, પણ વિધિવત્ અધ્યયન કરી સંવાદમાં દાખલા, દલીલો આપ્યા બાદ કે વેદ સર્વ ધર્મોનું મુળ છે, સર્વ વિદ્યાઓનું આદીકારણ છે. હાલ એવા કોણ છે કે વેદનું મહત્ત્વ, પ્રતાપ અને ગુણભેદો પ્રગટ કરે ? આ કામ એવા મહાત્માઓનું છે કે જેઓ વર્તમાન કાળની વિદ્યાઓ અને સંસ્કૃતમાં યથાયોગ્ય પ્રવીણ છે અને જેઓ વેદના ગુપ્ત અર્થો અને રૂપોના જ્ઞાતા છે. વેદના અર્થો ગૂઢ છે અને સાધારણ વાંચનારની સમજમાં આવતા નથી, એમ વૈદિક રહસ્ય જાણવાવાળા મહાત્માઓ કહે છે, એના તાત્પર્યને નહીં સમજી અને વેદનો માત્ર કેવળ શબ્દનો વિચાર કરવામાં ધણા બુદ્ધિમાન પુરૂષો ગોથાં ખાઈ ગયા છે. કમ્પેરેટીવ ફીલોલોજી અર્થાત્ તે સાદસ્ય શબ્દવિદ્યા વૈદિક ખરો અર્થ કરવાને સમર્થ નથી. અમારી સભાનો એક અતિ યોગ્ય ઉત્તમ પુરૂષ રા. રા. શંકર પાંડુરંગ પંડિત, મુંબાઈમાં વેદનો છુટો છુટો તરજુમો કરી રહ્યા છે અને વળી કેટલાએક મહાત્માજનો એવી શોધ લગાડી રહ્યા છે કે વેદજ સર્વ વિદ્યાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. માટે વર્તમાનના ભારતવર્ષને વેદનું તાત્પર્ય સમજવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. જેથી આ સમયના લોકોને પૂર્ણ વિશ્વાસ થઈ જાય.

કે પ્રાચીન સમયમાં ગૂઢ વિદ્યાઓ તો સૂક્ષ્મ રીતિએ સમજી લેવાતી હતી. જેનો પુરાવો એજ છે કે આ લાખો વર્ષો થઇ ગયાં, તોપણ વેદ જેવું જ્ઞાન થયું નથી. માટે હાલ બીજી કંઈ વિદ્યા શિખવાની કાંઈ પણ જરૂર રહી નથી. ભારતનાં કળાકૌશલ્ય વેદ ઉપરજ આધાર રાખે છે અને તે પર્વત ઉપર એક મોટો મહેલ બાંધ્યો હોય તે પ્રમાણે શોભે છે. વર્તમાનમાં જે ભારતનાં કળાકૌશલ્ય પશ્ચિમનાં ધર્મપર અને બીજા દેશીઓના મત અને વિચાર ઉપર મળી જઈ બગડ્યાં છે, તે કેવળ કાગળના ધરની સમાન છે. જે પરીક્ષારૂપી હવાના ઝપાટાથી દેખદેખતામાં બે ભાગ થઈ ઉડી જાય છે. અમેને એવી તો આશા નથી કે વર્તમાનસમયનો દશામાં પેહેલા સમયનાં રીતિ વ્યવહાર અને આચાર થઈ જાય; પરંતુ સ્વદેશ વૃદ્ધિ પણ આપણી ચાલતી આવેલી રીતિ અનુસાર થવી યોગ્ય છે. ભારતવર્ષનો મિત્ર તેજ છે, કે જે એનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે પોતાની પરંપરા રીતિએ ચાલતા આચારોનું વિધિવત્ અનુસરણ કરે. ભારતવાસીઓમાં બીજા દેશવાળાઓના મત અને વ્યવહાર ફેલાય એવું ઇચ્છનાર તેનો કદો વેરી છે. નવી શિક્ષાવાળા જનોમાં બે પ્રકારના લોક જણાય છે, તે જોઈ મને ધણોજ શોક ઉત્પન્ન થાય છે કે આર્યોમાં એવા સહજો છે કે જે યુરોપવાલાના ચાલતા વેહેવારની નકલ કરે છે. જેઓ પરદેશવાળાઓને શોભા આપે છે, અને તેઓના અવગુણો શિખે છે તે કંઈ પણ અર્થના નથી. તેઓમાં મદિરાપાનની પ્રકૃતિ ધણીજ અનર્થરૂપ છે. હું સમજે ઠેકાણે એવું જોઉં છું કે, જ્યાં ત્યાં લોકો યુરોપીઓને ઇનામ કે બીજી આશાઓ માટે ધુટણે નમે છે. તે મૂર્ખ સમજતા નથી કે તેઓ અંગ્રેજ જેવાજ સ્વતંત્ર, વીર અને પ્રતિષ્ઠિત છે; છતાં તેઓની સ્વતંત્રતાને હરણ કરનાર, અને તેઓને ધુળમાં રોળનારને નમન કરવામાં નીચું સમજતા નથી ! પણ એર પ્રતિષ્ઠા માને છે! તેઓ પોતાના પદ અને પ્રતિષ્ઠાને વિચાર નથી કરતા કે અંગ્રેજ લોક એવા નિર્બુદ્ધિવાન નથી કે મિથ્યા પ્રશંસા અને આદર સત્કારથી લલચાઇ પોતાનો આવા પ્રતિષ્ઠા ધાતક ઉપર ધિક્કાર છૂપાવી રાખે. અંગ્રેજ પ્રજા હિંમતવાન શત્રુની પ્રતિષ્ઠા કરે છે અને ખુશામતખોર કપટીને ધિક્કારે છે. ભારતવર્ષની ઉન્નતિ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે કે જ્યારે તેમાં વસનારા પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો યથાવત્ વિચાર કરવા લાગશે અને સત્ય બોલવાની પ્રકૃતિ ચાલુ કરશે. એક સમય એવો હતો કે આર્યજન કોઇને વચન આપતા તે પવિત્રતાથી માન્ય રાખતા હતા, પછી તે પોતાનો બંધુ હોવા પરદેશી હોવા પણ તેને પ્રાણથી પણ વધારે નિભાવતા હતા, ધણા વૃદ્ધ અંગ્રેજો મને કહેતા હતા કે ૩૦ વર્ષો ઉપર ભારતવાસી

એવા સાચા હતા કે તમે એક લાખ રૂપિયા કોઈ પણ શાહુકારની પાસે વગર મળ્યે મૂકી આવો અને તેના માટે પહોંચ પણ લીધી ના હોય, તોપણ એક પૈસાનો ફરક પડતો નહીં. તે હમણાં થઈ શકશે ? મારા દેશી મિત્રો જેઓ ન્યાય પ્રકરણમાં કામકાજ કરે છે, તેઓએ મને અત્રુપાતથી કહ્યું છે કે મિથ્યા બાબત અને જુઠા સોગન ખાવાનો આજકાલ એટલો પ્રચાર ફેલાઈ રહ્યો છે કે ન્યાયાધીશ કોઈ દંઢ પ્રમાણ નહીં હોય ત્યાં સુધી સાક્ષિઓના એક વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી.

ન્યાયની વ્યવસ્થા તો સુધરતી ગઈ, પરંતુ લોકો અધિક મિથ્યાવાદી થઈ ગયા. શું આપ ધારો છો કે આવી જુઠાધના વેપારથી દેશાન્નતિનો મેહેલ ઉઠાવી શકાય છે ? આર્યોવર્તના ધણા સાચા મિત્રોએ દેશની દશા મારી આગળ પ્રકટ કરી દીધી છે અને નિરાશ થઈ કહ્યું છે કે હજુ પણ જો આવી દશા આગળ ચાલુ રહી તો સર્વ સત્યાનાશ વળી જશે. કેટલાક તો મને એટલે સુધી કહે છે કે પંજાબ-વગેરે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં છે પણ વીરમણિ નથી; પરંતુ મારો એવો વિચાર નથી. તમેને સર્વને ધણું કરીને યાદ હશે કે જ્યારે જ્યારે ભારતવાસિઓની સમક્ષ મેં વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે ત્યારે મેં ઉન્નતિને સંભવ હોવાની આશા પ્રગટ કરી છે. હું પોતે તેમ ક્રોધાવા માંગતો નથી; કારણ કે મારે આ પૂણ્યભૂમિના લોકો સાથે વસવું છે અને એજ પૂણ્યભૂમિમાં મરવું છે. હું મારો મત કેવળ એક વાત જોધને સ્થાપિત કરતો નથી. પણ સર્વ દેશની નાનાથી મોટા સુધીની સ્થિતિ જોધને કહું છું. દેશની વર્તમાન દશા પ્રાચીનકાળની દશાથી સર્વદા વિરુદ્ધ છે. જીનુંહિંદ-એક વર્તમાનની અદારમી સદીના ભારતવર્ષમાં (૧) પેહેલાં તો દેશનો ચલણ વ્યવહાર સર્વ પોતપોતાની રીતીની અનુસરીને હતો-(૨) ખેડુતો કરતાં જમીન અધિક હતી.-(૩) જમીન ફલદ્રુપ હતી. હાલનું કલંકિત નવું હિંદ-માનચેસ્ટર, બરમીંગહામ અને શેરીલડનું આશ્રિત થઈ રહ્યું છે. એક શિકારગાહ અને પાદરીઓ માટે આરામનું સાફ સ્થળ થઈ રહ્યું છે. જેઓ મન માનતો શિકાર ખેલે છે. લોકો અંગ્રેજોની નકલ કરવામાં રૂબતા ચાલ્યા છે. વસ્તિ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. જમીન પણ દિનપરદિન ઉજ્જડ બનતી ચાલી છે. આવી ગુંચવાયલી દશા જોધને તેનાથી જે માંડું પરિણામ આવશે તે કહેવાને કંઈ પેગંબરની જરૂર નથી. ડાક્ટર હન્ડરના લખાણ પ્રમાણે ક્રાન્સની ફલદ્રુપ ધરતીમાં દર ચોરસ માઇલની જમીનમાં ૧૮૦ માણસો વસે છે; તે ધનવાળો કહેવાય છે. સુંદર આયર-લેંડમાં ૧૬૯ માણસો દર ચોરસ માઇલે વસે છે; તે ઉપરાંત અમેરીકામાં લાખો સ્વદેશ ત્યાગ કરીને જઈ વસ્યા, ત્યારે તેઓનું ઠેકાણું લાગ્યું. ઈંગ્લેંડમાં દર ચોરસ માઇલે ૨૦૦ માણસો વસે છે. તેઓ કારખાનાઓમાં કામ

કરી બહારથી અન્ન લાવી પોતાનું ઉદર પોષણ કરે છે, પરંતુ બિચારા ભારતવાસીઓ જેઓ એક ચોરસ માઇલમાં ૩૪૩ માણસો વસે છે, તેઓની શું દશા હશે ? ઉત્તર તરફ એવી એવી જગ્યાઓ છે કે જ્યાં દર ચોરસ માઇલે ૬૮૦ માણસોની વસ્તી છે. આ પ્રમાણે ગણતરીથી એક એકર જમીન એક મનુષ્યના ભાગમાં ઘટે છે. દુષ્કાલના કમીશનરો રીપોર્ટ કરે છે કે, અંગાનામાં બે કરોડ ચાલીસ લાખ આદમી કેવળ એક કરોડ પચાસ લાખ એકર જમીનની પેદાશ ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. અર્થાત્ એક પ્રાણી અડધા એકરની ઉત્પત્તિ ઉપર જીવે છે. ડાકટર હન્ટર લખે છે કે, ભારતવર્ષની જમીન ધણા વખત સુધી આટલા અસંખ્ય પ્રાણીઓનાં પેટ ભરી શકતી નથી, તેનું ફલ શું ? કંઈજ નહીં પણ કરોડોનું ભૂખમરાથી નિપજનું અકાળ મૃત્યુ છે.

આવાં પરીણામ આ ભવ્ય દેખાતી નગરીઓ, મૃહો અને યુનિવર્સિટી વગેરેના મોટા મોટા ચાદોની નિચે સ્વસ્થ રીતે પરીપક્વ થાય છે. આ રીતે ચક્ર ન્યાયે એક દોષ ખીજ સાથે સમન્વિત થાય છે. પાછલા સમયનો અભ્યાસ કરી હવે પછી જે થશે તે કેહેવાને અમે શક્તિમાન થઈશું.

ભવિષ્યકાળની દશા.

એવો કાલુ શક્તિવાળો છે કે જે આગળથી ભવિષ્યમાં થવાની વાત બતાવી આપે અને આ સમયમાં જે આંખો આગળ દૂષ્ટિ રહ્યું છે તેનો પ્રકાશ કરે ! પ્રાચીનકાળમાં યોગીઓમાં ભવિષ્ય જાણવાની શક્તિ હતી. તેઓમાં યોગવિદ્યાનું બળ એવું હતું કે ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાન સમાન રીતે જાણુતા હતા. જેમ મધ્યમાં ઉભા રહી ચોતરફની દિશાઓપર નજર પોહોચાડી શકાય છે, તે પ્રમાણે યોગી લોકોને સર્વ કાળની દશા સમજ પડતી હતી. પરંતુ એવા મહાત્મા આ માયિક સંસારમાં ધણાજ થોડા છે અને જેઓ છે તે તો મનુષ્યની વસ્તિથી અલગ ગુફા અને પર્વતમાં ગુપ્ત રહે છે. માટે આતો કેવળ વર્તમાન દશાને અનુસરીને ભવિષ્યના કંઈ ઉપજાવી કાઢ્યાં છે.

જેમ કમચેરેટીવ ફીલોસોફી અર્થાત્ શબ્દવિદ્યાથી જેમાં ભાષાઓને એક ખીજથી મેળવી તેનો પત્તો અને તેનું મૂળ કારણ તથા આગળ થવાનાં કારણો માલુમ પડી જાય છે, તેમજ ઇતિહાસોને એક ખીજથી મળવી અમે ભવિષ્યની દશા બતાવી શકીએ છીએ. આવાં દૂરખીનમાંથી અમે હિંદને જોઈએ છીએ તો માલુમ પડે છે કે, તે એક વખત

અત્યંત નિષ્કૃષ્ટ દશાને પોહોઆ બાદ ફરી ઉચે ચઢવા લાગશે. “અસ્ત અને ઉદયનું” ચક્ર અવસ્ય એક પછી એક થયા કરે છે. ધડીયાળનું હાંગર ચઢશે તો તે ઉતર્યા વગર રહેવાનું નથી. તેમજ મનુષ્યની દશા સદેવ ચઢતી ઉતરતી રહે છે. દેવની ગતિના નિયમ પ્રમાણે એક પ્રજા મોટી બળવાન હોય તે પરમ નિર્જળ અને દરિદ્રી થઈ જાય છે અને બીજી દરિદ્ર અને બળહીન હોય તે ધનાઢ્ય અને બળવાન થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ એવું જોવામાં આવે કે એક બે પ્રજા અત્યંત દુરદશાએ પોહોઆ પાછી એવી ઉન્નતિ પામે છે કે, જેમ રાખમાંથી અગ્નિ બળવા લાગ્યો હોય! હવે ત્યારે હિંદને કઈ સ્થિતિમાં ગણવું જોઈએ? બીજા લોકોને શું મત છે તે મને માલુમ નથી, પરંતુ મારો એ વિષે જે નિશ્ચય છે તે નિવેદન કરું છું. મને દ્રઢ વિશ્વાસ છે કે ભારતવર્ષ જે અંતરમાં નિર્જળ અને નિર્જીવ હોત તો તે વિરૂદ્ધ કારણોના વેપારથી આજ સુધીમાં જમીનદોસ્ત થઈ ગયો હોત. જે તેનામાં કાંઈ સ્વાભાવિક બળ નહોત, તો તે આજ સુધીમાં પોતાના અવગુણે ફરી નાશ પામ્યો હોત. તે આજે હજારો આપત્તિઓ ધૈર્યતાથી ખમી કાયમ રહ્યો છે, અને હવે ફરી પોતાનું પૂર્વબળ પ્રાપ્ત કરી લેશે. ભારતના સંતાનોને હવે સુંદર શિક્ષા લેવાનો અવસર મળ્યો છે. સેંકડો ભારત નિવાસીઓ દુનિયાની મોટી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય જાતિથી રાજ્ય પ્રબંધમાં શિક્ષા સંપાદન કરી રહ્યા છે. મારો અમેરિકા દેશ પણ એ શિક્ષામાં સામેલ છે. યુરોપીઅન કેળવણીએ એવો પ્રજામત ઉભો કર્યો છે કે, જે પ્રજાને કેળવવાનો ફાંકો રાખે છે. પ્રાચીન આર્યો ધણા બુદ્ધિમાન અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા તો હવે તેનાં સંતાનો નિપુણ રાજ્ય પ્રબંધ કરતા થશે. હવે બે મોટાં કામ તેઓના માટે તૈયાર છે. કંઈ એક આવાજ કારણથી તેઓએ સુંદર અવસર પામી ધણી વિધાનો લાભ કર્યો. અને કંઈ એવાજ હેતુથી રાજ્યપ્રબંધમાં સમજવાનો થોડો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો છે.

હવે હિંદનાં નવાં કળાકૌશલ્યનો પ્રારંભ છે જેમાં મોટી બે ઉન્નતિ થતી માલુમ પડે છે. ઉપયોગી અને લાભદાયક વિદ્યાઓ દ્વારા દેશનો કલેશ મટી જશે. કદી વર્તમાન ચિન્હ ચાલુ રહેશે અને આ દેશવાળાનું ભલું ઇચ્છવાવાળાઓની પ્રાર્થના છે, તો અમોને આશા છે કે જે આંક લોકોને એક બીજાથી જુદા કરી રહી છે તે ટળી જશે એમાં સંદેહ નથી. ધણા બુદ્ધિમાન પુરૂષો આ વાત ખરી માને છે; કેમકે અંગ્લાલથી કચ્છસુધી અને અંગ્લાલથી ત્રાવનકોર સુધી સર્વ એક માતાનાં સંતાન છે; બ્યારે ભારતના ત્રીસ કરોડ નિવાસિઓને આવો દ્રઢ વિશ્વાસ થઈ જશે, ત્યારે

યથાર્થ દેશમાં નવો જન્મ પ્રગટ થશે, વર્તમાનની સઘળી વિદ્યાઓ અને શિલ્પકળાઓ અને કારીગરીઓ દેશમાં પ્રચલિત થઇ જશે. પાઠશાળાઓ અત્યંત વિદ્યાભિલાષી વિદ્યાર્થીઓથી ઉભરાઇ જશે. આર્યોની પ્રાચીન વિદ્યાઓ કાલાંતરની લાગેલી ધુળમાટીથી શુદ્ધ થઇ ફરી પ્રચલિત થશે; જ્યારે નવા ભણેલા જુવાનો જે નાસ્તિકતામાં ડુબેલા છે અને સર્વ ધર્મ સંબંધી વિષયોને સંદેહની દષ્ટીથી જુવે છે અને પોતાની દેશરીતિથી વિરુદ્ધ આચરણ સ્વીકારી રહ્યા છે, તે વેદની યથાવત્ પ્રતિષ્ઠા કરવા લાગશે. સંસ્કૃતના અધ્યાપકો પ્રાચીન કાલની સમાન યથોચિત આદર અને સત્કાર પામશે, અને ઉપજીવીકાની ચિંતાથી નિશ્ચિત રહેશે. જ્યારે દૂર દૂરના દેશો રેલવેથી એક બીજા સાથે જોડાઇ જશે, જ્યારે દેશદેશની કૃષી કર્મોની યથાવત્ ઉન્નતિ થતી જશે અને દેશમાં ધાતુની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થશે, જ્યારે પ્રત્યેક જીલ્લામાં તેની યોગ્યતા પ્રમાણે વસ્તિ વધતી જશે અને મિથ્યા ભ્રમની બેડીઓ ટુટી જશે અને જે સત્ય જોવાને આંખો મિંચાયલી છે, તેના પડદા ખુલા થશે, ત્યારે પૂર્ણ રીતે ભારતનો નવો જન્મ થશે અને સાક્ષાત્ સત્યગુણ વર્તવા માંડશે, ત્યારેજ આર્યાવર્તમાં એવા બુદ્ધિમાન અને ગુણી માહાત્માઓ પ્રગટ થશે કે જેની સર્વ દુનિયા પ્રતિષ્ઠા કરશે. હૈ ઇન્દ્ર ! એવા ઊત્કૃષ્ટ દીવસ ક્યારે આવશે ? જે પ્રથમ ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ હતી, તે ભારતમાં દેશીઓને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? હૈ ઇન્દ્ર ! તું એકલોજ તે દીવસ આવવાનો જાણીતો છે. આગળ બનવાની વાત કોણ બતાવી શકે વાડ ? આ પ્રમાણે બનવાને સો કે બસો વરસ બિપરાંત થાઓ. તેથી અધિક થવાનો સંભવ નથી. સંસારની ધટીકાનું લંગર ધણુંજ ધીમે ચાલે છે. નસીબના આંદાની તખ્તીમાં કલાક, મીનિટ, કે ઘણા યુગો અને સંવતો તથા પેઢીઓનાં ચિન્હ છે. અમારે તો હમણાં વર્તમાન સમયથી કામ છે. હાલના કર્મોથી આગળ ફળ નિકળશે.

કારણ આપણું સામર્થ્ય છે અને ફળને આપણે આધિન છીએ. હૈ સબ્જનો ! જેઓએ મારા વચનનું શ્રવણ કર્યું છે, તેઓએ યાદ રાખવું કે જેવાં તમારાં કર્મો હશે તેવાં તમને ફળની પ્રાપ્તિ થશે. કર્મોનો ભોગ જરૂર આપવો પડશે. જે કંઈ ભગ્નાઇ અને પુરાઇનાં કર્મો તમો કરશો અથવા કરવાની ઇચ્છા રાખશો તે સઘળાં ખાતે લખાયાં જશે. ભારતવર્ષની દરેક માતાનો ધર્મ છે કે જ્યારે બાળકને જરા સમજ આવવા લાગે, ત્યારે પ્રાચીન સમયની મોટાઇની વાતો તેને સંભળાવે. દરેક પુત્રનો ધર્મ છે કે પોતાના વંશજોની પ્રશંસા અને કર્તવ્યતાને સદેવ પોતાના જીગરમાં રેહી રાખે. સર્વ આર્ય સંતાનોને ધરીત છે કે યોગ્ય કામજ બનતાં સુધી કરી પોતાના પૂર્વજોના વંશને લાયક થાય.

લોકપ્રિય ગ્રંથો !!!

ગૃહસ્થો ? શું તમે તમારી સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રીને પવિત્ર અને પ્રેમી
કરી-ગૃહસંસાર સુધારી સ્વર્ગાતુલ્ય સુખરૂપ કરવા
ચાહો છો ? તો દયો વાંચો ?

ગૃહ સંસારનું રત્ન.

મનની દવાને-આત્માની પુષ્ટી.

સર્તી મંડલ.

(સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ સાથે.)

ભાગ ૧ લો.

ધણી સુધારા વધારા સાથે.

(આવૃત્તિ ૮ મી.)

આ લોકપ્રિય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ-દુનિયાના દરેક ધર્મનાં સ્ત્રી, પુત્ર,
પુત્રીઓને-સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ લેવાને ઉપયોગી થઈ પડે, એવો
ધર્મ, નીતિથી ભરપૂર કર્યો છે. આવો ગ્રંથ આજ સુધી એક પણ
અહાર પડ્યો નથી.

આ ઉપયોગી ગ્રંથ લોકોને ધણીજ પ્રિય થઈ પડ્યો છે. તેથી ધણી
જ માગણી ચાલુ છે, છતાં હાલ તેની એક પણ નકલ સિલ્કમાં નથી.

તેથી ટુંક વખતમાં આ તેની આઠમી આવૃત્તિ છપાવી બહાર પાડવામાં આવશે.

આ ગ્રંથ મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલ છે. તેમજ વિદ્વાન-સાક્ષર મંડળે ઉત્તમ સેક પુસ્તકોમાં તેની ગણના કરી છે; વગેરેથી તેની ઉત્તમતાની ખાત્રી થશે.

આ લોકપ્રિય ગ્રંથમાં—પ્રાચીન અર્વાચીન જગત પ્રસિદ્ધ પવિત્ર સતીઓનાં શિક્ષણ યોગ્ય અદ્ભૂત રસિક ચરિત્રો ને ગૃહ સંસારોપયોગી વિષયો છે. જે બાંચનારી તથા શ્રવણ કરનારી સ્ત્રીઓને તલ્લિન કરી-તેણી-ઓમાંથી પૂર્વનું ગયેલું સતીત્વ પુનઃપ્રાપ્ત કરી દે તેવો સહબોધ સમાયેલો છે.

જીવન ચરિત્રો એ જીવન સુધારવાનું સાધન છે; કેમકે ઉત્તમ દષ્ટાંત એ મનુષ્યને ઉત્તમ થવાને જગૃત કરે છે; આવા હેતુથી આમાં જગત પ્રસિદ્ધ પવિત્ર—સતી સીતાજી, લક્ષ્મીજી, પાર્વતીજી, સાવિત્રીજી (અ. સ્ત્રી.) સરસ્વતી—શારદા, સંસાર—રનાદેવી, સ્વાહા, ઈંદ્રાણી, અહલ્યાજી, અનસૂયાજી, અરુન્ધતી, મૈત્રેયી, સાવિત્રી, (સ. સ્ત્રી.) રેણુકા, રેવતી, રૂક્મિણીજી, સત્ય ભામા, કૌશલ્યા, કુન્તાજી, દ્રૌપદી, દમયંતી, મંદોદરી, સુલોચના, તારા, મદોદરી, સત્યરૂપા, દેવહૂતિ મદાલસા, લોપામુદ્રા, સુકન્યા, નર્મદા, સુભદ્રા, ગાંધારી, ગાર્ગી, તુલસી-વૃંદા, તારામતી—શૈબ્યા, પદ્મણી, શકુન્તલા, દેવયાની, મીરાંબાઇ, ભોગવતી, માલતી પદ્મા, ઇલા, લીલાવતી, અસુમતી, સલવતી, શલા, સુલીઆપંડિતા, કમળાદેવી, શ્રન્તિકા, ગૌરી, વિજયા, જયા, સુમતિ, ચંદ્રપ્રભા, જશમા. ધનલક્ષ્મી, વસુમતી, શરતસુંદરી, વિમળા, સંયુક્તા, , જાવતી, દુર્ગા, મરીચી, વીરબાળા, ચંદા, મરીયમ, આ મેના, પોરશિયા, યોગિની, દેવસ્મિતા; વગેરે—૭૭ પવિત્ર સતીઓનાં અદ્ભૂત સક ચરિત્રો છે—સિવાય—

સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ;—સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યે ધર્મ, પતિનો સ્ત્રીપ્રત્યે ધર્મ, પવિત્રતાપ્રતાપ, પતિવ્રતાનાં લક્ષણ—પતિપરદેશ જાય ત્યારે કેમ વર્તવું, રજે દર્શન વખતે કેમ વર્તવું, રજેદર્શના સ્ત્રીની માવજત, ગર્ભવતીએ કેમ વર્તવું, ગર્ભવતીની માવજત, સ્ત્રીઓને હાલ અપાતી કેળવણી ને તેમાં ખામી, કેળવાયેલી સ્ત્રીથી દ્વિષદા, સ્ત્રીએ મુખ્ય શું શું શીખવું જોઇએ, બાળકોને ઉછેરવાની રીત, (તેમાં જુદા જુદા ઉપયોગી ૨૨ વિષયો છે.) બાળકોને કેળવવાની રીત, (એમાં જુદા જુદા ૧૩ વિષયો છે.) બાળ નિત્યબોધ, આયુષ્ય વધારવાનો ઉપાય, બાળકો રૂપાળાં—મુદિવાન—અંગોનાં સુશોભિત શી રીતે થાય. મા ઉપર છોકરાનાં ભવિષ્યને આધાર મોટે

માની અંદર કેવા ગુણો જોઈએ. માળાપનો છોકરાં પ્રત્યે ધર્મ, છોકરાંને માળાપ પ્રત્યે ધર્મ, કુટુંબ પ્રત્યે ધર્મ, પુત્રીને સાસરે જતાં શીખામણ, સ્ત્રીએ સાસુ-સસરા-દેર, જોઈ વગેરે સગાં સ્નેહી સાથે કેમ વર્તવું, ઘર ઉપયોગી વૈદ્યક-રોગ-ચિકિત્સા-દવા વગેરે-માંદાની માવજત, સ્ત્રી પરીક્ષા, પતિ વશ કેમ થાય, પત્નીવશ કેમ થાય, શિયળવ્રત, પરોણા ચાકરી, ચાકર કેવા રાખવા, ચાકર સાથે કેમ વર્તવું, મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય, ઘર વ્યવસ્થા (એમાં જુદા જુદા ૧૫ વિષયો છે.) પ્રાચીન સ્વયંવર પદ્ધતિ, પ્રાચીન વિવાહ પદ્ધતિ, પતિ તરીકે કેવા પુરૂષને પસંદ કરવો, પત્ની તરીકે કેવી કન્યા પસંદ કરવી, કન્યાની દૈવી પરીક્ષા, પરણતી વખતે વરકન્યાની પ્રતિ-ગાઓ, પ્રાચીન અર્વાચીન સ્ત્રીઓમાં તથાવત અને તેનાં કારણો, સદાચરણે ચાલવા વિષે બોધ-(સતી ગીતા) અને જુદા જુદા રાગમાં ગાવાની મરખીઓ વગેરે-૯૪ ઉપરાંત ઘરસંસાર ઉપયોગી ઉત્તમ વિષયો છે. તે સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રીઓને સદ્ગુણોને પ્રેમાળ કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે.

આ ગ્રંથ આશરે પૃષ્ઠ ૬૦૦ સુશોભિત સોનેરી અક્ષરના પાકા પુંદાને છે. ને ગૃહસ્થોને પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રીઓને પવિત્રને પ્રેમી કરવાની ઈચ્છા હોય, તેમણે તરત ગ્રાહક થઈ મંગાવી લઈ સંગ્રહ કરવા ચૂકવું નહિ—
ક્રિમત રૂ. ૨-૮-૦.

સતીમંડલ.

(સ્ત્રી-પુરૂષનાં કર્તવ્ય સાથે.)

ભાગ ૨ જો.

ઘણા સુધારા વધારા સાથે.

(આવૃત્તિ ૪ થી.)

આ લોકપ્રિય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ-દુનિયાના દરેક ધર્મનાં સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રીઓને શિક્ષણ લેવા ઉપયોગી થઈ પડે, એવો ધર્મ નીતિયા બંધપૂર

કર્યો છે. આ ગ્રંથ પતિવ્રતા થવાની તથા ગૃહ સંસાર પવિત્રને પ્રેમી કરવા ચાહનારી બેનોને -પારસમણ્ણિરૂપ છે. આવો ઉત્તમ ગ્રંથ આજ સુધી એ કે બહાર પડ્યો નથી.

આ ગ્રંથમાં પ્રાચીન અર્વાચીન જગત્ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર સતી-સ્ત્રીઓનાં શિક્ષણ લાયક અદ્ભુત રસિક ચરિત્રો અને ગૃહસંસાર ઉપયોગી ઉત્તમ વિષયો દાખલ કર્યા છે. તેમાં વાંચનારને તલ્લીન કરી દઇ, તેમનામાં પવિત્ર ગુણો દાખલ કરી દે તેવો સદ્બોધ સમાયેલો છે. જીવન ચરિત્રો એ જીવન સુધારવાનું સાધન છે, કેમકે ઉત્તમ દષ્ટાંત એ મનુષ્યને ઉત્તમ થવાને જગૃત કરે છે.

આવા હેતુથી આમાં-જગત્ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર-સતી સુમિત્રા, સુનીતિ, સત્યવતી, સરમા, સરસ્વતી-ભારતી, સત્યભામા, અદિતી, અંજની, ભવાની, ઉષા-ઓખા, ચિત્રલેખા, વિધાતા, માયાદેવી, મનસા, મૂર્તિ, શક્તિ, શ્રદ્ધા, મહાશ્વેતા, ગંગા, ગોપા-યશોધરા ઉર્વશી, ચૂડાલા, કાદમ્બરી, કાલિંદી, ધદ્રાણી, શ્રુતાવતી, વેદવતી શાંડિલી, ઉભયકુમારી, ભાનુમતી, યોગિની, યમુના, રોહિણી, રોહિલા, બેહુલા, વિદુલા, રાણકદેવી, વીરમતી, પદ્મણી, મૈનાવતી, શશીકળા, શીવા, શશીવ્રતા, ઋષિદર્શના, તિલોત્તમા, કાન્તિ, વનદેવી, અન્ના, દેવીકામિની, ચંદ્રપ્રેમા, મૃગનયની, સર્પ, શ્રીદેવી, મીનજદેવી, કળા, કમળા, ચંદ્રમુખી, નાગદેવી, સંજુલ-રાજેમતી, યશોદા, ઉર્મિલા, સારિકા, લીલાવતી, કૃષ્ણાકુમારી, ભાનુમતી, ગુણસુંદરી, રૂપસુંદરી, સતીસેન, લેડી હામિલ્ટન, વિટોરીયા કોલાના, સુંદરબા, રાજબાળા, ધમ્મજનકુમારી, ત્રિમૂર્તિ, શીવા, મેના, રાજેશ્વરી, લાલબા, અહલ્યાબાઈ, લક્ષ્મીબાઈ, તારા; વગેરે ૭૭ સતીઓનાં શિક્ષણ લાયક અદ્ભૂત રસિક ચરિત્રો છે. સિવાય,

સ્ત્રી પુરુષનાં કર્તવ્ય;—સ્ત્રીની ઉત્તમતા, સ્ત્રીઓની આચાર નીતિ, સ્ત્રી પુરુષના અધિકાર, દંપતિ ધર્મ, પવિત્ર ગૃહ સંસાર, ખર્ચ સંસાર સુખ સાથી મળે, પતિએ કેવું આચરણ રાખવું, પત્નીએ કેવું આચરણ રાખવું, સ્ત્રીની સૌન્દર્યતાનો ઉપયોગ, પતિ પત્નીમાં કેવો પ્રેમ જોઈએ, સ્ત્રીની પવિત્રતા, સ્ત્રી પુરુષની અપવિત્રતા, પતિ પત્નીના ગુણોની થતી અસર, સાચા પતિનાં લક્ષણ, સાચી પત્નીનાં લક્ષણ, પુત્ર પુત્રીની ઉત્તમતાનાં લક્ષણ, સ્ત્રી ઉપયોગી નીતિમાળા, સ્ત્રીની માંદગી વખતે પતિનું કર્તવ્ય, સંસાર ઉપયોગી ડહાપણ શી રીતે મેળવાય, સ્ત્રીએ કેવો સ્વભાવ રાખવો, સ્ત્રીએ કેવી રીતભાત રાખવી, સ્ત્રીએ કેવો સહવાસ રાખવો, મા અને છોકરાં, માની શીખામણ, સુઘ પતિનાં પત્ની પ્રત્યે વચન, સંસારમાં સાચો સ્નેહી

કેણુ, સાસુ વહુના કળ્યા શી રીતે મટે, ખૂબસુરતી વધારવાનો ઉપાય—
બુદ્ધિ વધારવાનો ઉપાય, આનંદ મેળવવાનો ઉપાય, સ્ત્રી ઉપયોગી ચાતુર્ય
જ્ઞાન, સ્ત્રી ઉપયોગી હુમકળા, સ્ત્રી ઉપયોગી રસોઈ કળા, ધર ઉપયોગી
રસાયણ, ધર ઉપયોગી પદાર્થ પરીક્ષા, ધર ઉપયોગી પદાર્થ જ્ઞાન, સ્ત્રી ઉપ-
યોગી વૈદક-રોગ-ચિકિત્સાને-દવા વગેરે, સંતાન સુંદર બનાવવાનો ઉપાય,
શરીર રક્ષણ શી રીતે કરવું, કુટુંબ વ્યવસ્થા, ગૃહ કાર્યની વ્યવસ્થા, ઉત્તમ
વર કન્યા શોધવાની રીત, બાળકોને ધર્મ નીતિનું શિક્ષણ આપવાની રીત
પરમાત્માને પામવાનો ઉપાય, પવિત્ર બોધ, અને (સતી ગીતા.) સ્ત્રી
બોધ જુદા જુદા રાગમાં ગાવાની ગરબીઓ; વગેરે-૧૦૫ ગૃહ સંસારો-
પયોગી અતિ ઉત્તમ વિષયો છે. પૃષ્ઠ આશરે ૬૦૦ સુશોભિત સોનેરી
પાકું પુઠું કીંમત રૂ. ૨-૧૨-૦

વીર મહિલા.

આ લોકપ્રિય ગ્રંથ—દુનિયાના દરેક ધર્મના સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી-
ઓને શિક્ષણ લેવા ઉપયોગી થઈ પડે એવો કર્યો છે. આવો ઉપ-
યોગી ગ્રંથ-આજ સુધી એક પણ બહાર પડ્યો નથી. વિશેષ
ખાત્રી વાંચવાથી થશે.

ધીર-વીર માતાઓના સદ્ગુણોની છાપ બાળકોના કોમળ હૃદયમાં
એવી તો સજ્જડ પડે છે કે તે જીંદગી પર્યંત જતી નથી. તેમનાથી
બાળકો સાફ શિક્ષણ પામી દુનિયામાં માનવ રત્નો પેદા થાય છે. તેથી
જ આવી સ્ત્રીઓ રત્ન ગણાઈ કહેવાય છે. ધીર-વીર રત્નગર્ભા સ્ત્રીઓ જ
દેશાદ્ય થવામાં સાધનરૂપ છે. એવીજ વીર સ્ત્રીઓએ પોતાના પ્રબળ નિ-
ર્મળ તેજ પ્રતાપથી બહુવાર બળ, બુદ્ધિ અને મતિકૃતિમાં પુરૂષો સાથે
સ્પર્ધા કરેલી છે.

હત્ ભાગ્ય ! ભારત વર્ષની આર્ય મહિલાઓનું—આજે એ મહાત્મ્ય
અને ગૌરવ ઓછું થઈ ગયું છે. હાલ તેવી ધીર-વીર મહિલાઓ ઉત્પન્ન
થતી નથી. એવી સ્ત્રીઓ થવાનો મુખ્ય આધાર સોબત-પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત અને
ઉપદેશ ઉપર છે. પરંતુ હાલ તેવી સોબત કે તેવો ઉપદેશ મળે એવાં
પુસ્તકો નથી. તેથી આ પુસ્તક બહાર પાડવાનો વિચાર કર્યો છે.

આમાં—પ્રાચીન અર્વાચીન જગત્ પ્રસિદ્ધ-૭૧ વીરમહિલાઓનાં
શિક્ષણ યોગ્ય અદ્ભૂત નસિક ચરિત્રો દાખલ કર્યા છે. જે વાંચનારી અને

અવણુ કરનારી સ્ત્રીઓને તક્ષીન કરી, તેણીઓમાંથી પૂર્વનું ગયેલું ધીર-વીર ધણું પુનઃ પ્રાપ્ત કરી દે તેવો સદ્બોધ સમાયેલો છે. કેમકે ઉત્તમ દક્ષીણ એ મનુષ્યને ઉત્તમ થવાને જન્યુત કરે છે.

આ ભારત ભૂપણુ—વીર મહિલાઓએ કેવાં કેવાં વીરત્વ વગેરેનાં મહાન કાર્યો કર્યાં છે, તેમનો ચિત્તવેધક ચિતાર તેમનાં ચરિત્રોમાં કર્યો છે. તે વાંચનારને આશ્ચર્ય પમાડી સ્વદેશભિમાન સાથે વીરતા ઉત્પન્ન કરાવે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સંકટ સમયે ધૈર્યતા, હિંમત, ઉત્પન્ન કરાવી, શિયળનો, પતિનો, ધનમાલનો અને સ્વદેશનો ખચાવ કરવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિ, સૂઝાડે છે. તથા સમય સૂચકતા, વિવેક, મર્યાદા વગેરેનો માર્ગ બતાવે છે. તેની સાથે તેમના મહાન ગુણોની છાપ બાળકોના કામળ હૃદય ઉપર પડી, તેઓ મહાન ગુણોવાળા પેદા થાય છે. પૃષ્ઠ ૪૦૦ પાકું પુઠું અગાઉથી ગ્રાહક થનારને રૂ. ૧-૮-૦ પાછળથી રૂ. ૨)

સ્ત્રીનું કર્તવ્ય.

આ ઉપયોગી ઉત્તમ પુસ્તક-દરેક ધર્મની સ્ત્રીઓને ગૃહ-સંસાર સુધારવાને પારસમણિરૂપ છે. આમાં આવેલા ઉપયોગી વિષયોથી તેની ઉત્તમતાની ખાત્રી થશે. વિશેષ ખાત્રી પુસ્તક વાંચવાથી થશે.

આમાં—પતિ પત્નીનો સંબંધ, ઉત્તમ પત્નીનાં લક્ષણ, પતિ પ્રત્યે કર્તવ્ય, બાળકોને બોધ, કુટુંબ પ્રત્યે કર્તવ્ય, ગૃહ કાર્ય, રંજન દર્શન વખતે રાખવાની સંભાળ, ગર્ભવંતીએ કેમ વર્તવું, ગર્ભવંતીની સંભાળ, સુવાવડ કરવાની રીત, સુવાવડીની માવજત, માંદાની માવજત, આરોગ્યતાના નિયમ, ધર ઉપયોગી વૈદ્ય, અતિથિ-પરોણાનો સત્કાર, સાસુ, સસરા વગેરે સગાં સ્નેહી પ્રત્યે કર્તવ્ય, પાડોસી પ્રત્યે કર્તવ્ય, દેશ પ્રત્યે કર્તવ્ય, વ્યવહારનીતિ, આચાર નીતિ, કુટુંબ વ્યવસ્થા, ધર વ્યવસ્થા, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, બાળ રક્ષણ, બાળ શિક્ષણ, શરીરની સંભાળ, રસોઈ વ્યવસ્થા, ભોજન વ્યવસ્થા, ધરની સ્વચ્છતાઈ, લેવડ દેવડ કરવાની રીત, જીવિકા સાધન, ધર ધંધો, સ્ત્રીની પવિત્રતા શી રીતે સચવાય, હિસાબ રાખવાની રીત, અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ભગિની ભાવ, ધર ઉપયોગી પાઠશાસ્ત્ર, ધર ઉપયોગી પદાર્થ જ્ઞાન, સ્ત્રીઉપયોગી ચાતુર્ય જ્ઞાન, ધર ઉપયોગી હુન્નરકળા, પતિને રંજન કરવાની કળા; વગેરે ધણા ઉત્તમ વિષયો છે. તે સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ અને બેનોને શિક્ષણ લેવા ઉપયોગી થઈ પડે એમ કર્યું છે. પૃષ્ઠ ૩૦૦ સુંદર પાકું પુઠું અગાઉથી ગ્રાહક થનારને રૂ. ૧-૪-૦ પાછળથી રૂ. ૧-૧૨-૦

જ્ઞાનપીઠ.

આ ઉપયોગી ઉત્તમ પુસ્તક—દુનિયાના દરેક દેશના મનુષ્યને પવિત્ર જ્ઞાનનું શિક્ષણ લેવા ઉપયોગી થઈ પડે એવું બનાવ્યું છે. આવું પુસ્તક આજ સુધી એક પણ બહાર પડેલું નથી. વિશેષ ખાત્રી વાંચવાથી થશે.

આ પુસ્તકમાં—આ પુરુષોને આ લોક પરલોક સુધારવાને ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિષયો દાખલ કર્યા છે. તે આ પ્રમાણે—અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ, બ્રહ્મદર્શન, જીવ, શિવ, ખરૂં જ્ઞાન, દુર્ગતિ, મનુષ્યના હૃદયની પરીક્ષા, સદાકાળ જીવતો કોણ, અચળ કીર્તિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય, સંજ્ઞાનનો મહિમા, માનસિક ઉન્નતિ, કાળા માયાનું માનવી, વિજયનાં સાધનો, ઉન્નતિનો માર્ગ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન, આત્માનંદ, માયા, વૈરાગ્ય, મૃગજળ, વાસના નિવૃત્તિ, મન, લીંગદેહ, સ્થુળ દેહ, સૂક્ષ્મદેહ, માયાનું બંધન, જડ, ચૈતન્ય, અદ્વૈત, દ્વૈત, મૂર્તિપુજન, પુનર્જન્મ, સત્સંગ, મરણ સાધન, સ્વયં પ્રકાશ, પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો ઉપાય, કનક અને કામિની, સંસારસાગર તરવાનું અને ડુબવાનું સાધન, તૃણામાં ફાંફાં મારવાનું કારણ, આદર કરવા યોગ્ય, તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય, ઘોર નર્ક, પ્રૌઢ બંધન, દીર્ઘરોગ, અજ્ઞાન રૂપ શું? બંધનમુક્ત, નર્કનું દાર, સ્વર્ગનું દાર, પરમધર્મ, જીવતે મુઝો, ખરોમિત્ર, શત્રુ, પંડિત, જ્ઞાની, તપસ્વી, યોગી, શ્રેષ્ઠપુરુષ, પાપી, પુણ્યવાન, મહાપુરુષ, ખરો દ્રવ્યવાન, ખરો વિવેકી, વિવિધ તાપ, વૃદ્ધાવસ્થા, આનંદના પ્રકાર, પુરુષાર્થ, પ્રાણ, પંચવિષય, પંચમાતા, પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય, મનુષ્યનાં કર્તવ્ય—અકર્તવ્ય, પાતક નાશ કરનારાં તીર્થો, તીર્થયાત્રા કરવાનો ગુપ્ત હેતુ, આત્મેત્તિ કોણ કરી શકે? પાત્રાપાત્રનો વિચાર, દુઃખથી નિવૃત્ત થવાનો ઉપાય, મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક, મૃત્યુનો ભય કોને નથી? સદ્ગતિ શાથી થાય, મનુષ્યને આખરનું કર્તવ્ય, શોકમુક્ત, દુઃખ મુક્ત, અને બંધનમુક્ત શી રીતે થવાય, કલ્યાણને માટે જ્ઞાનો વિચાર કરવો, મૃત્યુ વખતે શું કરવું, ઉપાધિ મુક્ત શી રીતે થઈ શકાય, આયુષ્ય વૃદ્ધિ શાથી ગણાય છે, બ્રહ્મા પદમાં એકતા ક્યારે થાય, આત્માને ઝોળખવા શાની જરૂર છે, મુક્તિ પદ કોણ પામી શકે; વગેરે ઉપયોગી શિક્ષણથી ભરપૂર ધણા ઉત્તમ વિષયો છે. પૃષ્ઠ ૪૦૦ સુંદર પાકું પુંદું—અગાઉથી ગ્રાહક થનારને રૂ. ૧-૮-૦ પાછળથી રૂ. ૨)

પશુવ્યા.

આ ઉત્તમ ગ્રંથ—સર્વને ધણી ઉપયોગી થઇ પડે એવો કર્યો છે. હાલ ધર આગળ પાળવામાં આવતાં પશુઓ સંખ્યા પુસ્તકોની ધણીજ ખોટ છે. માટે આ ગ્રંથ ધણી મહેનતે તૈયાર કર્યો છે. આવો ઉપયોગી ગ્રંથ આજ સુધી એક પણ બહાર પડ્યો નથી.

આમાં—ગાય, બળદ, બેંસ, ઘોડાં, બકરાં, ઉંટ અને હાથી વગેરે પશુઓની ઉત્તમ, કનિકતાની પરીક્ષા,—આયુષ્ય પરીક્ષા, ચાલવાની ગતિ, કીંમત, વશ કરવાની રીત, ઉછેરવા અને કેળવવાની રીત, પશુઓના રોગ-ચિકિત્સા દવા વગેરે, પશુઓને ઉપયોગી વિષયો દાખલ કર્યા છે. આ પુસ્તક દરેક ગૃહસ્થે ધરમાં રાખવા યોગ્ય છે. પૃષ્ઠ ૩૦૦ સુંદર પાકું પુંડું—અગાઉથી આહક થનારને રૂ. ૧-૮-૦ પાછળથી રૂ. ૨

કન્યા વિદ્યા નિષેધ દર્શક.

(ખીજ—આવૃત્તિ.)

આ પુસ્તક—કન્યા વિક્રયના કુચાલને દૂર કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. આ પુસ્તકની ૭૦૦૦ સાત હજાર નકલો ખપી જતાં જુન નકલો રહી છે. કીંમત રૂ. ૦-૪-૦ પોષ્ટેજ માફ.

શ્રીમાત્કપુરાણ—આ પ્રાચીન ધર્મ ગ્રંથ—મૂળ શ્લોક સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર આપી—શ્રીમાળી આ. શ્રીમાળી દશા તથા વીશા શ્રીમાળી વાણીયા, આસવાડ અને પોરવાડ વાણીયા, શ્રીમાળી સોની વગેરેને ઉપયોગી ધર્મ ગ્રંથો છે. પૃષ્ઠ ૭૦૦ પાકું પુંડું. કીંમત રૂ. ૨-૦-૦,

શ્રી. અમદાવાદ.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી.
“ સતીમંડળ ” વગેરે ગ્રંથના કર્તા—

